ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

Олександра ГНАТЮК

"БОГОГЛАСНИК" ЯК АНТОЛОГІЯ ДУХОВНОЇ ПОЕЗІЇ XVII—XVIII СТОЛІТЬ

Понад двісті років тому, 1790 р. (фактично 1791), видано "Богогласник". Із 1890 р. його почали вивчати українські дослідники[1]. Саме тоді Іван Франко опублікував у газеті "Діло" статтю "Наші коляди". Після нього з розвідками на тему "Богогласника" й ширше, духовних пісень, виступили корифеї української науки — Михайло Грушевський[2], Михайло Возняк[3], Володимир Гнатюк[4], а в Петербурзі — Володимир Перетц[5]. 1919 р. перервав дослідження у цій ділянці. Вони не поновлювалися з невеликими винятками[6] аж до наших днів. Хочеться вірити, що час цієї мовчанки закінчиться.

---

[1] До 1890 р. про "Богогласник" писали, здебільшого принагідно, російські й білоруські вчені: Безсонов П. Калеки перехожие // Москва.— 1864.— С. 11—111; Котович И. "Богогласник", его значение, употребление в народе // Виленский вестник.— 1866.— № 127; Хойнацкий А. Западнорусская церковная уния в ея богослужении и обрядах.— К., 1871.— Гл. 4. Спеціальне дослідження видав М. Мирович (Библиографическое и историко-литературное исследование о "Богогласнике".— Вильно, 1876). З українських учених до 1890 р. зробив замітку про "Богогласник" лише Д. Нейман (Малорусский песенник XVIII в. // Киевская старина.— 1884.— Т. 9 (май).

[2] Грушевський М. Кілька духовних віршів із Галичини // Записки Наукового товариства ім. Шевченка (далі — Записки НТШ).— Львів, 1896.— Т. 14; його ж. Співаник з початку XVIII ст. // Там же.— Львів, 1897.— Т. 15—17.

[3] Див., зокрема: Возняк М. З культурного життя України XVII—XVIII ст.— Львів, 1912; його ж. Матеріали до історії української пісні і вірші // Українсько-руський архів.— Львів, 1913—1916.— Т. 9—11.

[4] Гнатюк В. Угроруські духовні вірші // Записки НТШ.— Львів, 1902.— Т. 46,47,49; його ж. Кілька духовних віршів: (Співаник із Грушова) // Там же.— Львів, 1903.— Т. 56; його ж. Угроруський співаник І. Гряделевича // Там же.— Львів, 1909.— Т. 88; його ж. Хоценський співаник Левицьких // Там же.— Львів, 1909.— Т. 91.

[5] Перетц В. Историко-литературные исследования и материалы.— СПб., 1900—1902.— Т. 1, ч. 1, 2; т. 2; его же. Очерки старинной малорусской поэзии // Известия Отделения Императорской Академии Наук.— 1903.— Т. 8, 1.

[6] Маємо на увазі статті: Горбач О. "Москаль-чарівник" Івана Котляревського і почаївський "Богогласник" // Analecta Ordinis Sancti Basilii Magni.— Romae, 1971.— Vol. VII, fasc. 1—4; Witkowski W. Uwagi o poezji religijnej Ukraińców-uniatów i o poczajowskim Bohohłasnyku z 1790 r. // Zeszyty naukowe KUL; Гнатюк О. Сторінка з історії української духовної поезії — почаївський "Богогласник" // Українознавчі записки.— Варшава, 1989.— Т. 1.— С. 121—133. Варіант цієї статті надруковано також у польському журналі "Przegląd humanistyczny".

Досі вчені розглядали "Богогласник" та українську духовну пісню як феномен суто літературний або — це стосується насамперед російських дослідників — у полемічному запалі намагалися бачити в ньому експансіоністські прагнення чину василіян, а то й "уніатської", як вони називали, церкви. У цій статті хочемо звернути увагу на інші аспекти проблеми. Ми розглядаємо "Богогласник" насамперед як твір, що прославляє Бога. Отже, для його аналізу не досить літературознавчого чи музикологічного апарату, потрібне також відчуття його релігійної наповнености. Розглядати духовні пісні — це, зрештою, розглядати феномен як мистецький, так і релігійний. Називаємо духовні пісні творами м и с т е ц т в а, бо вважаємо, що саме в них здійснюється синтез слова, музики і, певною мірою, малярства. Ця думка стане зрозумілішою, коли усвідомимо ситуацію виконання твору: співали його в церкві перед іконостасом* після літургії або проповіді, а також під час місій.

Однак до обговорення названих питань треба усталити основні поняття. У заголовку статті називаємо, за І. Франком, "Богогласник" антологією духовної пісні.

Антології у сучасному розумінні почали з'являтися в Україні в середині XIX ст., проте сама практика вибору текстів — явище набагато давніше, коли згадаємо принципи укладання Євангелій-апракосів чи Збірників Святослава або пізніші Шестодневи чи Молитвослови. Одним із найпопулярніших видань в Україні в XVI—XVII ст. був Анфологіон — збірник молитов, уривків зі Святого Письма, богослужбових текстів, житій, повчань. Ці збірники повинні були давати читачеві — духовному чи мирянинові — християнські моральні настанови. Дидактизм, релігійна освіта народу — теж одне з чільних завдань "Богогласника", про що прямо говорять упорядники**. Водночас "Богогласник" уже не компілятивний збірник текстів різних жанрів, авторів, епох і тем, як це було раніше, а перша в сучасному розумінні антологія — широка добірка творів одного жанру, однієї епохи й однієї теми. Саме про тему цієї антології, про жанрову специфіку духовної пісні***, про деякі питання авторства творів та про редагування антології й піде тут мова.

Тему антології окреслює уже сама назва книжки — "Богогласник". До неї увійшли твори, що прославляють Бога. Заголовок співзвучний також із літургічною традицією; адже богослуження в основі своєї побудови мають вісім гласів. Упорядники вірили, що "хто молиться співаючи, удесятеро більше прославляє Бога". Співана форма тексту має також цілком практичну — дидактичну — мету. Ще біля джерел християнства духовні поети використовували те, що співне слово простолюд краще запам'ятовує. Вони почали орудувати цим словом у боротьбі проти єретиків і єресей, які масово поширювалися у IV—V ст.[7] Цю ж влас-

* На наш погляд, можна знайти типологічну схожість між епічною оповіддю про життя святих у піснях і малярською розповіддю цього сюжету на клеймах ікон з невеликих сіл.

** Досить згадати "Анфологіон" із 1619 р., виданий у Києво-Печерській лаврі за редакцією Єлисея Плетенецького, Памви Беринди і Захарії Копистенського.

*** "Завдяки цим пісням багато хто може уникнути скверних забав, танців, пиятик, сварів та інших нешляхетних занять у свята", ці пісні "відганяють смуток і жаль від серця і розбуджують задоволення душі, жаль серця і бажання покаятися та змінити спосіб життя" (фрагменти передмови в нашому перекладі.— **О. Г.**). Подібно — частина коляд служить "простішим співцям [...] замість небогоугодних колядок".

[7] J u r e w i c z O. Historia literatury bizantyjskiej.— Warszawa, 1987.— S. 84.

тивість співаного заримованого тексту, укладеного у строфи, що відповідають мелодичному перебігові, використали українські духовні діячі в післятридентську добу, коли найважливішим завданням церкви визнано протиставлення реформаторським впливам. Це протиставлення відбувалося, зокрема, через освічення мирян і поглиблення релігійного життя особистости. У цю добу особливо популярною стає релігійна пісня. Зокрема, велике її поширення можна помітити в Німеччині (паралельно до протестантської пісні), Чехії, Словаччині, Польщі та на тих територіях України, Білорусі й Литви[8], що перебували під впливом з'єднаної церкви*, і там, де були монастирі чину василіян**. Ці німецько-, чесько-, словацько- україномовні пісні досить схожі тематично, а також художніми засобами, не кажучи вже про релігійний ракурс. Однак типологічна схожість не означає рабської залежности на осі Захід—Схід. Перші дослідники "Богогласника", зокрема В. Перетц та П. Мирович, надмірно підкреслювали цю залежність, вважаючи, що вплив на появу антології мали передовсім польські збірники набожних пісень, полишаючи на задньому плані українську і білоруську традицію списування співаників, традицію книжної духовної поезії та, врешті-решт, чималий вплив літургічних і богослужбових текстів. Цей наголос на польські джерела "Богогласника" і, ширше, духовної пісні можна пояснити, по-перше, вибором компаративістичної методології, що вивчає якраз взаємовпливи, і, по-друге, полемічною упередженістю та переконанням у шкідливості впливу "Богогласника" на православну людність через наявність у ньому католицьких догматів. Зрештою, парадоксально, що першими почали вивчати "Богогласник" росіяни і білоруси. Вони ревно відстоювали православ'я і доводили, що поява "Богогласника" була проявом експансіонізму "уніатської" церкви***. Звертаючи увагу на місійну, католицьку мету "богогласникових" пісень, вони намагалися не помічати, що духовні пісні здобули таку популярність не завдяки "Богогласникові", а навпаки — видавці "Богогласника" йшли назустріч зацікавленню мирян. Духовні пісні були популярні задовго до появи "Богогласника", побутували в численних варіантах у рукописних співаниках на значній частині територій сьогоднішньої України і Білорусі. Слід наголосити, що поширення духовних пісень не було інспіроване ззовні — єзуїтами, василіянами чи силами контрреформації. Безперечно, католицька церква сприяла їх поширенню, проте ніколи не домоглася б такого результату, якби ці твори не виникали з духовних потреб тогочасних віруючих.

Зростання релігійности, проявом чого і є ці пісні, спричинене не самим Тридентським собором чи діяльністю певних чинів, а духовою кризою європейської культури на зламі XVI і XVII ст., усвідомленням обмеже-

---

[8] A n g y a l E. Świat słowiańskiego baroku.— Warszawa, 1972.— S. 55—57, 67, 74, 76, 83 та інші.

* Цього терміна вживаємо на окреслення Руської Церкви, що з'єдналася з Римом. Термін "Греко-Католицька Церква" можна вживати щойно з кінця XVIII ст., після декрету Марії-Терези.

** Добрим прикладом тут буде широке побутування духовної пісні на Мараморощині (Закарпаття), де, як пише В. Гнатюк у статті "Угроруські духовні вірші" (Записки НТШ, т. 47) завдяки діяльності василіян у XVIII ст. існували школи на високому рівні, була навіть богословська колегія. Випускники тих шкіл поповнювали прошарок інтелігенції, саме з них походять автори і переписувачі духовних пісень, що виникли на Угорській Русі.

*** Це твердження стосується досліджень П. Мировича, А. Хойнацького, І. Котовича.

ности людського розуму, нездоланности трагічних суперечностей у світі. Не слід забувати і про те, що XVII—XVIII ст. були позначені спалахами пошестей та тривалими і кривавими війнами, що змінили обличчя Європи, особливо в нашій частині. Зрозумілим тоді стає повсюдне тогочасне переконання: vanitas vanitate et omni vanitas і звернення до високого духового життя, далекого від суєти, життя, націленого на спасіння душі та здобуття таким чином безсмертя. Саме ці ідеї виражають тексти "Богогласника". Сьогоднішньому читачеві подібні життєві принципи можуть здатися чужими й малопривабливими, але тоді вони такими не були, бо відкривали широку перспективу буття, являли собою одкровення про сенс людського життя, його скороминущість, непевність та хиткість. Саме ця істина викликає у людини внутрішній зв'язок з тим, що залишається стійкою вартістю, опорою. Значна частина духовних пісень, зокрема покаянні, показує дорогу очищення, одкровення та єднання з Богом. Закінчення кожної з цих пісень закликає до такого подвигу. Можна сказати, що чинити добро — це перша мета всіх цих творів. Інакше кажучи, "молитва слова має перетворюватись у молитву дії"[9]. Це, звичайно, оспорювання відомої тези про відстороненість релігійної поезії від життя, оспорювання не прикладами зв'язків із життям — згадками про історичні події, пошесті, соціальні конфлікти тощо. Чільним завданням цієї творчости було вплинути на людські дії, перетворювати людину і таким чином перетворювати цей світ.

Духовні пісні, як і кожна молитва, перебувають десь на межі існування та його суті, що проявляється у ніколи не задоволеному прагненні до щастя, безсмертности, істини та існування, підпорядкованим законові терпіння, смерти та ілюзорности.

Духовні пісні, як уже сказано, створені для прославлення Бога. Це означає, що саме Бог є головним їх адресатом. Адресатом, але водночас ініціатором, тобто початком і кінцем молитви. Ланцюг сприймання тут набагато складніший, ніж у випадку секуляризованої літератури[10], він збагачений, коли можна так сказати, трансцендентом, який надає звичайній ситуації переказу незвичного, бо трансцендентного виміру.

Саме цей вимір зумовлює особливість становища і автора, і слухача. Як відомо, духовні пісні в переважній своїй частині анонімні*, проте кожна з них має свого конкретного автора, і не слід говорити про якесь уявне колективне авторство чи народність цих творів**. Анонімність ду-

---

[9] Z głębokości. Antologia polskiej modlitwy poetyckiej / Artykuł wstępny Andrzeja Jastrzębowskiego i Antoniego Podsiada.— Warszawa, 1966.— S. 20.

[10] Wellek R., Warren A. Teoria literatury.— Warszawa, 1975.— S. 182—194.

* С. Щеглова на основі реконструкції акростихів та інформацій над текстом називає 42 авторів "богогласникових" пісень; М. Возняк, досліджуючи пісні з рукописних співаників, розшифровує багатьох невідомих авторів, подає також інформації про біографію деяких з них (Матеріяли до історії української пісні та вірші).

** Усі визначальні риси народної словесності (йдеться про анонімність, усність, варіантність та поширеність) притаманні духовним пісням. Попри те, їх не можна вважати народними з таких причин: 1) автор цих пісень волів лишатися анонімним; 2) художній код пісень (бароково ускладнений) не співзвучний з поетикою народної пісні: 3) їхня мова — книжна українська, іноді церковнослов'янська, не народна; 4) численні літературні цитування, використання біблійної стилізації, топосів; зрештою, досить порівняти яку-небудь "богогласникову" пісню з лірницькими (старцівськими) піснями, щоб переконатися про окремішність духовної пісні та їхню приналежність до популярної художньої літератури, а не до народної словесности.

ховних пісень закладена в їх суті, вона цілеспрямована. Ще раз наголосимо: Бог не лише адресат, а й ініціатор цих творів. Як висловився Сергій Аверинцев, "кожного творця (біблійних книг.— **О. Г.**) оточує багато співтворців — передовсім, ясна річ, його Господь, а далі — мудреці минулих століть, зі спадщини яких він може вільно черпати, не побоюючись звинувачення у плагіаті, та, нарешті, етнічна спільність, важлива для цієї ситуації. Головна інша річ — те, щоб слово взагалі було сказане, увійшло в розмову, ожило в ній, постійно змінюючись стосовно її перебігу"[11]. Сказане може з невеликими корективами стосуватися і духовних пісень. Це і є причиною "заховування" свого імени; зашифрування його в акростихах не суперечить цій тезі, це барокова гра з читачем і водночас вплетення знаку свого імени у святий текст.

Анонімність виражається і у специфічній конструкції ліричного "я". У його формуванні унаочнюється роль поета-творця, що лише частково належить цьому світові. Щоправда, поет в есхатологічному вимірі підлягає тим самим правам та через свою творчість-молитву, через участь у чудотворності (наприклад, оповідь у піснях на честь святих ведеться так, немовби оповідач був незримо присутній під час дії) він здійснює Господні наміри. Якщо формально проаналізувати духовні пісні, то переконаємось, що більшість із них належить і до категорії опосередкованої лірики, де ліричне "я" заховане за оповіддю чи описом, і до категорії лірики колективного героя (ліричний герой виступає як "ми"), схрещеної з інвокаційною лірикою. Це схрещення характерне саме для молитовної форми, що має закликати людей, взаємозв'язаних переконанням і прагненням, до виконання Господньої волі. Саме така конструкція ліричного героя та ліричної оповіді спричинює вторинну анонімність — анонімність ліричного героя.

Цікавим випадком іншого вияву ліричного героя вважаємо покаянні пісні. Ліричне "я" тут на першому місці (наприклад, "Плачуся і ужасаюся, єгда он день помишляю", "Согрішихъ о Боже мой, отнюдь не таюся", фрагмент пісні "Лакнущий світе" Луки Длонського, "Како пред тебе судію, Боже, мні грішному стати"), але це ніяк не впливає на його конкретизацію; послуговуючись сучасними поняттями, ліричний герой у цих піснях — everyman. Перша особа однини надає вірогідности ліричній сповіді, але попри те вона не знімає заслони з автора; він присутній і водночас відсутній у цій сповіді, не втрачаючи при тому ні авторитету, ні позиції всезнання (тут із малої літери).

У піснях на Господні й Богородичні празники, пісні на честь святих конструювання ліричного героя повністю приховує автора, не меншою мірою виявляється це в покаянних піснях, у яких автор проступає, але як так звана "кожна людина", everyman. Саме таке моделювання ліричного героя становить досягнення літературного бароко. Воно також являє собою значущий елемент духовної пісні, про що вже згадувалось, коли мова йшла про поета-творця, що належить цьому світові, водночас здійснюючи Господні наміри. З цим пов'язане питання авторитету. Це не особистий авторитет, як у випадку авторів біблійних книг[12] чи літургічної

---

[11] Awierincew S. Na skrzyżowaniu tradycji.— Warszawa, 1988.— S. 30.
[12] Ibid.— S. 31.

поезії* або духовних письменників єпископського сану — Лазаря Барановича, Іоана Максимовича та афонського ченця Івана Вишенського[13], це авторитет, який випливає саме з анонімности духовної пісні. Залишаючись невідомим, поет може виступати як речник Господніх намірів. Звичайно, вирішальним є тут не сама недоокресленість автора чи ліричного героя, а кілька елементів у сукупності, передусім те, що творці духовних пісень будують свій авторитет на найбільшому для християн авторитеті — Святому Письмі, про що найкраще свідчить факт, що без знання біблійного коду пісні ці стають суцільним безглуздям для одних, незбагненним текстом — для інших. Показово, що найвагомішу роль відіграють новозавітні книги, насамперед Четвероєвангеліє, а крім того, Псалтир[14]. Досі Святе Письмо дослідники розглядали просто як літературне джерело — цитат, паралелей, сюжетів тощо. Але цей рівень лише поверхневий, на глибинному ж рівні Біблія — джерело авторитету Творця духовних пісень, запорука істинности та ортодоксальности його творів.

Ця роль помітна навіть на сюжетному рівні. Коли в духовній пісні оповідь ведеться про біблійні події, що стали основою літургічного року, у ній проявляється намагання автора передати мовою поезії найбільшу християнську істину, істину про людське втілення Ісуса Христа, і зв'язані з цим всі звичайні й надзвичайні водночас події. Саме ці події лягли в основу теології Одкровення[15], що стало основою християнської молитви, у тому числі й духовної пісні. Творці, подаючи одкровенні істини, часто послуговуються мовою парадоксів, яка чи не найкраще передає ці істини:

І зимно терпитъ, Сотворитель дрижитъ,
Котрий в руках світ держитъ
(Коляда "Возсіявий над солнце"),

Нагий, встид за нас поноситъ.
(Пісня про страсті Христові)

Цей вибір способу вислову не випадковий, він свідомий, що доводить фрагмент коляди з "Богогласника", виданого в 1886 р.:

---

* Можна подати тут приклад Ірмологіона, виданого в Почаєві 1768 р. (та й багатьох інших видань), де цілеспрямовано підкреслюється авторство літургічних пісень. Зараз після передмови йде сторінка (8 зв.) з гравюрою, на якій — характерне зображення Іоана Дамаскина: святий Іоан сидить за столом, тримаючи в руці книжку з написом "Кто Тебе не блажит, Пресвятая Богородице", на столі — перо, чорнило, книга, хрест із розп'ятим Христом, на стіні — ікона Богородиці з Ісусом. Під гравюрою підписаний вірш:

От Божія Матере сущи ісцілена,
Пишет Догмати в честь Пресвятій Дівици,
Рождшей Бога, хвалима во естеств двоици.
Бога, Богородицу, любящих хвалити,
Дає ничтоже зло і смертю может повредити.

[13] Див: Грабович Дж. Авторство й авторитет в Івана Вишенського. Діялектика відсутности // Міжнародна конференція, зорганізована до Тисячоліття Хрещення України (Яблонна біля Варшави, 5 листоп. 1988 р.).— Варшава, 1988.

[14] Роль Псалтиря та Євангелій зовсім не однакова. Псалтир дає модель співця, з неї також почерпнуті поетичні тропи та й уся модель духовної лірики, що рідко зупиняється на відокремлених явищах, зате любується у понятті сукупности (пор.: Головацький Р. Пояснення богослужень.— Рим, 1979.— С. 27—28).

[15] Z głębokości...— S.85.

Невомістимий, весь зді містился,
З утроби Діви Христос родился,
О, глубина тайни Божой непостижима,

або перша строфа коляди "Бог приподу хотяй ізбавити".

Отже, ми показали, що джерело барокової поетики духовної пісні — саме в релігійній темі. Закономірним є вживання антитези, парадоксу для вислову Одкровенної істини.

Досі говорилося про тематичну єдність "Богогласника", про те, що він є антологією однієї теми — релігійного життя і духовного зростання людини. Принагідно також указано на паралітургічну функцію "богогласникових" пісень. Але їх об'єднує не лише це. "Богогласник" — це антологія одного жанру. Ближчому визначенню цього жанру хочемо присвятити прикінцеву частину нашої статті.

Окреслення жанру можна провести через його опис. Однак доцільнішим вважаємо визначення жанру через протиставлення його іншим жанрам цієї тематики з огляду на те, що в літературі предмету нагромадилося чимало неточностей через нерозуміння властивостей жанру духовної пісні*.

Духовна пісня належить до величезного обширу української духовної поезії, тобто до віршованих творів релігійного змісту. У цьому обширі з нею співіснують інші жанри. Найраніше з'явилися літургічні форми служби святим Борисові і Глібу, святому Володимирові, святій Ользі, оригінальні акафісти. Ця поезія прилягає до величезного масиву перекладної літургічної поезії**. Їм притаманна специфічна, дуже сувора структура та безпосередній зв'язок із музикою. Оригінальним українським жанром духовної поезії, жанром, який започаткував силабічне віршування в українській літературі, є орації на Різдво і Великдень[16], що їх виконували учні братських шкіл Львова, а згодом і Києва. Специфіку цього жанру становить спосіб виконання — скандування, а крім того, діалогічність. На зламі XVI і XVII ст. з'являються полемічні вірші, але немає ніяких відомостей про їх інше побутування, у писаній формі, тому й важко окреслити, у чому полягає своєрідність цього жанру, крім очевидного — їхнього полемічного спрямування. На початку XVII ст. з'являються спроби епічних віршованих творів — переклади Святого Письма, але вони не стали поширеним жанром.

Із середини XVII ст. маємо вже багато зразків духовної лірики: епіграми, молитви, квазі-поеми таких авторів, як Віталій, Кирило-Транквіліон Ставровецький, Іван Величковський, Лазар Баранович, Іоан Максимович, Дмитро Туптало та інші. Їхні вірші, за винятком поезій

---

* Прикладом може бути ототожнювання С. Щегловою духовної пісні й полемічної поезії (вірші Михайлівського збірника), а також (в інших дослідників) часте зараховування духовної пісні до народної словесности.

** Початки грецької літургічної поезії припадають на перші століття християнства. Богослужбовий канон оформився до кінця X ст., тобто до приходу християнства на українські землі.

[16] Беринда Памво. На Рожство вірші для утіхи православним християнам.— Львів, 1616; Йоанникій Волкович. Розмишляніє о муці Христа Спасителя, притим веселая радість з тріумфального єго воскресіння.— Львів, 1631. Існують також свідчення, що наприкінці XVI ст. учні Львівської братської школи виступали з ораціями під час свят.

Туптала, функціонували лише в писемній формі — чи то рукописній, чи друкованій. Докладніша характеристика авторської духовної лірики вимагала б окремої розмови, тому, не зупиняючись на цій важливій і не надто грунтовно дослідженій темі, привернемо читачеву увагу до жанрів, що належать до духовної поезії, а саме до віршів-травестій, Різдвяних та Великодніх орацій. Завдяки їх гумористичному спрямуванню, а іноді глузуванню зі способу святкування цих празників, радянські вчені широко презентували ці твори в антологіях, а також присвячували їм розвідки. Ці вірші являють собою пародію орацій. Їх виконували, найімовірніше, подібним до виконання орацій чином.

Це проміжний жанр між лірикою і драмою. Так, спудеї, як і виконавці антиорацій — мандровані дяки, мали своїх глядачів. Проте і аудиторія, і ситуація виконання були різні. До обширу духовної поезії примикають також суто релігійні жанри народної словесності — колядки про створення світу, про Різдво, про страждання Богородиці (В. Гнатюк називає їх старинними) та значна частина лірницьких пісень (пісні про правду і неправду, про Олексія — чоловіка Божого тощо). Проте їх легко відрізнити від духовної пісні: мова цих пісень народна*, та й поетика відмінна.

Духовну пісню з-посеред названих жанрів вирізняє паралітургічна й дидактична функція та співаний спосіб виконання. Пісня — це найдавніший і найпоширеніший ліричний жанр, генетично пов'язаний з музикою. Саме з тих міркувань для підкреслення співіснування з музикою ми вибрали назву для цього жанру з різних термінів, що вживаються у літературі предмету,— духовний вірш**, духовна поезія. Дослідники користуються також іншими окресленнями: псалма***, кант[17], гімн****, але жодне з них не охоплює усього поля духовної пісні.

На означення духовної пісні з певною тематикою вживаються й назви: коляди, страсні, великодні, марійні, покаянні, похоронні та катихизмові пісні. Немає окремих назв для пісень на честь святих та пісень, що співаються в інші, крім названих, Господні празники.

Ми вказали на визначальні риси жанру духовної пісні: молитовність, пісенність, бароковість, паралітургічність та дидактизм. Мовилося також про спосіб виконання. Хоч це очевидно, але зазначимо, що існувала й інша форма переказу — спершу рукописна, а згодом і друкована*****.

---

* Про інші відмінності — на початку цієї статті.

** Цей термін — прямий переклад російського "духовный стих", що означає народну поезію старообрядців.

*** Псалма — це лише покаянна пісня або (іноді) відповідник лірницької пісні.

[17] Кант охоплює жанр світової пісні (пісні про нещасливе кохання, самотність у світі тощо). Іноді кантом називають також покаянну пісню (див.: Український кант XVII—XVIII століть.— К., 1990).

**** Гімн — це назва літературного жанру, урочистої пісні, що прославляє Бога, подвиги героїв, великі ідеї. У літературі предмету гімном називають також літургічні пісні — середньовічний жанр церковної поезії.

***** Протягом тридцяти років "Богогласник" видано у Почаєві тричі: 1790, 1805, 1825 р. Видавалися також менші збірники: Малий Богогласник, Гласопіснець, Набожні пісні. 1850 і 1886 р. у Львові видано "Богогласник", але з істотними змінами. На зламі XIX і XX ст. "Богогласник" видано також у православних друкарнях: київські видання — 1884, 1885, петербурзькі — 1900, 1902, 1903, холмські — 1894, 1900, 1903, почаївські — 1900, 1902, 1908, варшавські — 1934, 1935, 1969 рр.

Досі не згадано про редагування "Богогласника" — один із невід'ємних елементів антологій. Про процес редагування написано вже багато*, але розглядалося це питання під кутом зору естетики, подекуди йому надавали полемічного звучання, звинувачуючи редакторів-василіян у нехтуванні художніх вартостей текстів і в накиданні їм іншої, строгішої з позиції релігійности форми. Справді, редактори у своїй праці керувалися не тільки літературним смаком, відкидаючи менш довершені твори, а й практичною — дидактичною — ціллю. Однак головним критерієм для них була естетика змісту — вони вибирали ті твори, які найкраще, найточніше передавали правду віри та Одкровенну істину, що було природним критерієм духовних осіб у ставленні до духовних пісень.

Oleksandra HNATIUK

BOHOHLASNYK AS AN ANTHOLOGY OF SPIRITUAL POETRY OF THE 17TH-18TH CENTURIES

The author considers the Pochayiv *Bohohlasnyk* as an anthology of spiritual poetry of the 17th-18th centuries, in which the synthesis of word, music and, to a certain extent, painting has been accomplished. The main issues under discussion are the subject matter of the anthology, the genre specificity of the spiritual song, as well as some problems concerning the authorship and editor's work. As for the latter, in particular, it is claimed that the principal criterion the *Bohohlasnyk* editors adhered to, was that of the "contents aesthetics".

* Цьому питанню присвятили увагу у своїх розвідках М. Возняк, В. Щурат, С. Щеглова.

Богдана КРИСА

ВІД РИТОРИКИ ДО НОРМАТИВНОЇ ПОЕТИКИ (XVII—XVIII СТОЛІТТЯ)

Завдання нашої статті — простежити рух поетичного мислення у часових межах, які зазначені в заголовку. Умовно цю лінію розвитку української поезії можна назвати так: від Кирила-Транквіліона Ставровецького до Івана Величковського. Спроба її реконструкції має поважні підстави, насамперед тому, що це історична, неповторна лінія,— те, що і риторика, і нормативна поетика в тих чи тих модифікаціях постійно наявні в літературі, тут обставина неістотна.

Українська поезія середини і другої половини XVII ст. тісно пов'язана з інтерпретацією Святого Письма, особливо з тими моментами, на яких позначилися зміни в самому характері читання та згідно з якими це заняття стало виявом індивідуальної творчої праці. Очевидно, що цей процес має в історії нашої поезії різні етапи і що ці етапи позначені приходом певних творчих постатей. Водночас історія українського поетичного слова постає цілісною якраз через спільність найбільшого джерела, яким є для нього Святе Письмо, і зміни в читанні та інтерпретації прочитаного дають уявлення про розвиток поетичного мислення.

Характер цього творення незмінно навертає нас до двох понять, які то слабше, то сильніше поєднані між собою і яким належить різне місце в сучасному поетичному мистецтві,— риторики й герменевтики. Незвично сьогодні бачити їх поряд: риторика стала символом застарілих естетичних смаків, а герменевтика — новітньої літературної думки. Натомість у XVII ст. взаємозв'язок цих понять визначав характер українського поетичного слова, а герменевтика була вторинною щодо риторики, так само, як це бачимо в історії інших літератур[1].

Оскільки мовиться про особливу інтерпретацію Святого Письма, то важливо з'ясувати також зв'язок цієї поетичної риторики з традиціями богослов'я та з певними реформаційними процесами всередині нього. Постать К.-Т. Ставровецького з цього погляду найзначніша. Виступаючи проти аріян, кальвіністів, лютеран, він у своїх книгах "Зѣрцало богословіи" та "Євангєліє учитєлноє" виявив, за спостереженням С. Маслова, таку розкутість письма, так мало уваги приділяв догматичним проблемам,

---

[1] Гадамер Г.-Г. Риторика и герменевтика// Актуальность прекрасного.— М., 1991.— С. 188.

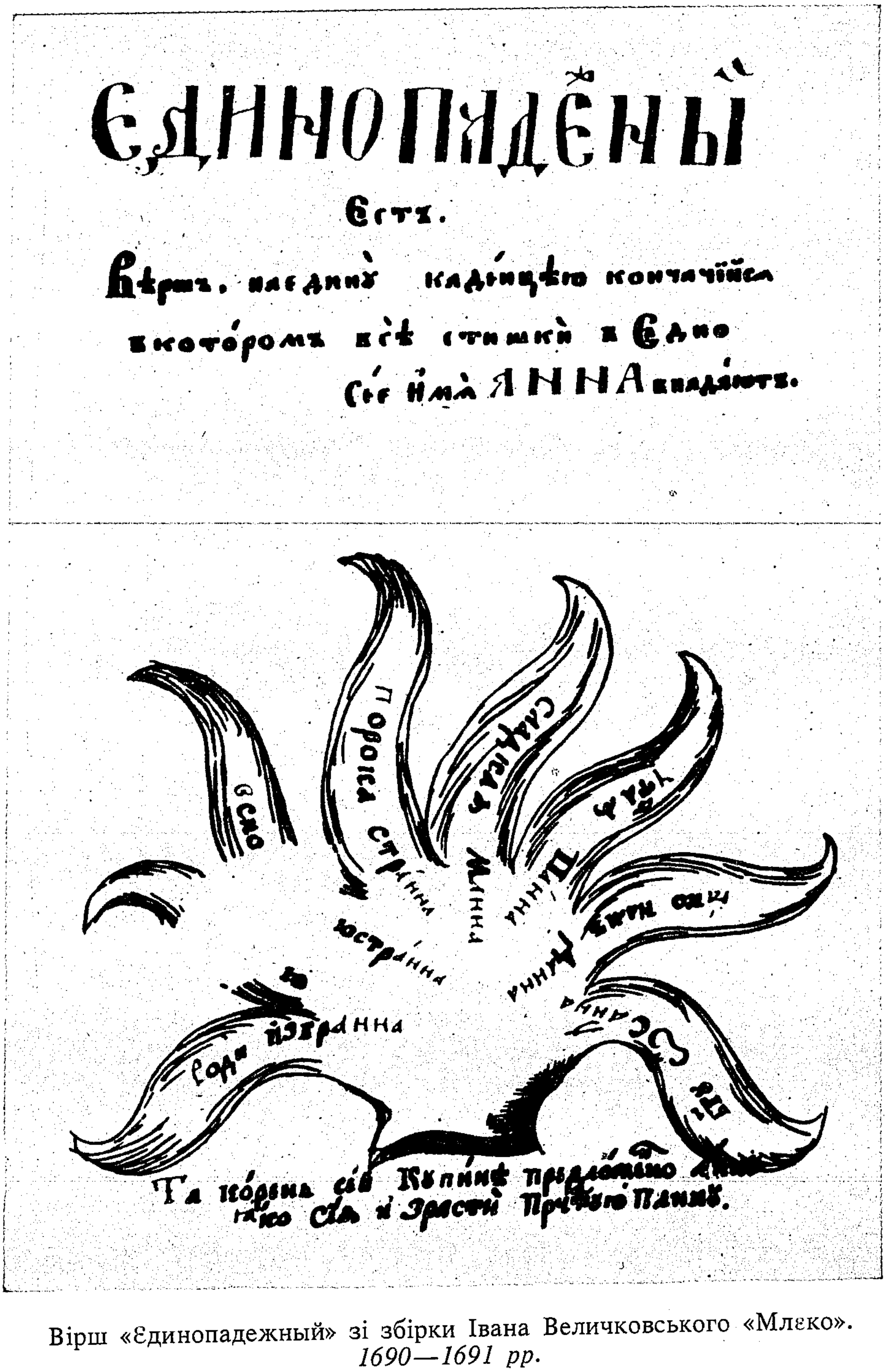

Вірш «Єдинопадежный» зі збірки Івана Величковського «Млєко».
1690—1691 pp.

1/82 417-5

Єхо

Єсть

Вѣршъ в котором якобы
нѣкое Єхо, то єсть отзовъ,
до кождого стиховъ конца
длѣ силлабы зконечными
литеръ уформованыє
отзываются.

Что плачешъ Адаме: зъ милого ли края,
Рая.

Чему конь не кинешъ, Боишъ ли ся браны,
Раны.

Нем ли внійти внутрь его побѣдно
Бѣдно.

Или в обранієи тебѣ вхо(д) єсть херувими
Ими.

Откуду дѣти ся сицевая досада?
Сада.

Вірш «Єхо» зі збірки Івана Величковського «Млєко».
1690—1691 pp.

що його самого можна зарахувати до найрадикальніших реформаторів[2]. Це і зробили опоненти К.-Т. Ставровецького, обурені тим, як він інтерпретує Святе Письмо. Поетична збірка "Пєрло многоцѣнноє" засвідчує, що Ставровецький-поет більш традиційний, ніж Ставровецький-проповідник. Тут легко виявити класичне зіткнення між риторикою і богослов'ям: готовність до славослів'я як єдино правильної відповіді на велич Бога, пафос подиву перед неосяжністю Божого чину. Та й жанр "похвали", у якому найчастіше виступає К.-Т. Ставровецький, є насамперед жанром риторики з її апріорним подивом перед кожним предметом, тобто з "презумпцією" тієї ж таки неосяжности як неодмінної риси ритора. І в риториці, і в богослов'ї людина — це особа взагалі, ні її вік, ні місце в суспільстві не мають значення. Тут панує особливий час, коли все відбувається "днєсь", коли будь-яка подія священної історії — це теперішнє, те, що відбувається знову й знову, коли немає часової дистанції й немає нічого такого, що за словами ритора не з'явилося б перед очима тут і тепер. Вірші К.-Т. Ставровецького, отже, являють собою приклад традиційних зв'язків між богослов'ям і риторикою[3].

Проте для поетичної риторики К.-Т. Ставровецького, крім її традиційности, характерний, як і для його проповідей, новий, реформаційний сенс, який виявляється насамперед у тому, що вона, ця риторика, призначена для читання, що для цієї своєрідної літургії потрібні лише читач і книга. "Ви ж у трудах моїх почивайте",— каже К.-Т. Ставровецький, даючи своє визначення тому "колосальному процесові інтериоризації", якому передував розвиток книгодрукування, незвичайне поширення читання і письма, що пов'язувалося тоді з ученням про загальне священство і внаслідок чого усне слово, читання вголос і навіть справжня проповідь відходили на задній план[4].

Записи божественних істин "мовою солодкою под метри" повинні були посилювати переконливість слова, впливати на читача через ту ласку Божу, лише завдяки якій ці слова і могли бути записані. Саме тут виникає тонкий ілюзійний перехід від риторики до нормативної поетики, який прокладає К.-Т. Ставровецький і який робить його вірші важко доступними для дослідника. Це зумовлено, по-перше, наявністю спільних рис між риторикою і поетикою, по-друге, позицією самого автора, який наголошує на метриці й не дотримується її. І. Франко, а пізніше С. Маслов писали про незугарність віршів К.-Т. Ставровецького. Але якщо І. Франка дратувало те, що автор постійно вихваляє самого себе[5], то С. Маслов уточнював, що йдеться не про самі вірші — автор не відокремлював їх від тієї справи, якій служив[6]. Третім тут, очевидно, може бути те, що, подібно до інших, ці середньовічні заримовані рядки справді могли бути дуже погані, але вони також проганяли злих духів — блідих духів песимізму і чорних духів гордині[7].

---

[2] Маслов С. И. Кирилл-Транквиллион Ставровецкий и его литературная деятельность.— К., 1984.— С. 176.

[3] Аверинцев С. С. Литературные теории в составе средневекового типа культуры // Проблемы литературной теории в Византии и латинском средневековье.— М., 1986.— С. 16—17.

[4] Гадамер Г.-Г. Риторика и герменевтика.— С. 192.

[5] Франко І. Староруська поезія // Франко І. Зібрання творів: У 50 т.— К., 1983.— Т. 40.— С. 285.

[6] Маслов С. И. Кирилл-Транквиллион Ставровецкий...— С. 115.

[7] Честертон Г.-К. Романтика рифмованных стихов // Самосознание европейской культуры XX века.— М., 1991.— С. 227.

"Пєрло многоцѣнноє", у якому єднаються риторика й поетика, належить до того явища, яке Арістотель назвав poetica philosophia. Хоч би скільки автор наголошував на мистецтві тлумачення й розуміння Святого Письма, це не те професійне мистецтво, якого можна навчитися,— воно належить буттю людини як такої і невідривне від неї[8]. Отже, оцінюючи вірші К.-Т. Ставровецького, треба враховувати не так зміну естетичних критеріїв, як особливий душевний стан наближення людини до Бога, перебування у якому може зробити близьким досвід таких авторів, як К.-Т. Ставровецький.

Передусім він ставить собі за мету пояснити головні засади християнства через творення тексту, що дає найповніше переживання цих засад — можливість говорити з Богом наодинці. Себто це не звичайна поезія, а поезія сакральна. Метою такої літургічної здатности авторського тексту є воскресіння Святого Письма. І це воскресіння відбувається через поетичну форму та переживається як диво, як святкове сп'яніння, як екстаз[9].

Цікаво, що, інтерпретуючи Святе Письмо, К.-Т. Ставровецький наголошує на його зрозумілості. Ідеї ясности — ключовій ідеї риторики — і служать метри, небуденна форма засвоєння Благовісти. У "Похвалі Прєнайсвятѣйшєй Пєрсонѣ Отцєвской"[10], найбільш показовому, з цього погляду, творі, К.-Т. Ставровецький зазначає, що таємниці "Отченашу" "ськрытыи ясно открываются под мѣтрами". Мимоволі чи навмисне допускає він гру слів: "ськрытыи ясно" чи "ясно открываются", але для дослідника виникає можливість розглядати цей твір не лише з погляду візантійської риторичної традиції, для якої ідея яности — рідкісна риса, радше виняток, як правило, а й з погляду того релігійного езотеризму, що виявляє себе в неоднозначності смислу, коли те, що "приховане ясно", і дає ймовірність нового прочитання. Так чи інакше, але цю різновидність тексту К.-Т. Ставровецького, як і будь-яку іншу[11], треба розуміти справді відповідно до її внутрішніх намірів. Читач дістає молитовний текст, з яким може звернутися до Бога, і текст, який пояснює йому зміст його прохань.

Вірш К.-Т. Ставровецького грунтується на знанні істинної душі, на тому душевному стані слухача й читача, який вона повинна збуджувати, щоб відкрити шлях до розуміння істини. Бо справжнє риторичне мистецтво невіддільне ні від знання істинного, ні від знання душі[12].

У багатьох ознаках поезії К.-Т. Ставровецького проступають риси герменевтичної теорії. Про одні він говорить, інші виявляють себе в тексті. Цікаво, що з цих, на перший погляд, розрізнених моментів легко відновити цілість герменевтичної теорії у тому вигляді, у якому її сформулював протестант Флацій Іллірик. У вже згадуваній "Похвалі Прєнайсвятѣйшєй Пєрсонѣ Отцєвской" автор "анатомує" текст Господньої молитви, щоб відкрити зміст кожного рядка. Підкресливши у вступі до свого "Пєрла многоцѣнного", що з одного віршика, двох або трьох слів "можєт кожєн казнодѣя казання учинити", К.-Т. Ставровецький демон-

---

[8] Гадамер Г.-Г. Риторика и герменевтика.— С. 206.

[9] Хейзинга Й. Игра в поэзии//Самосознание европейской культуры...— С. 72.

[10] Цитати з творів К.-Т. Ставровецького подано за виданням: Українська поезія. Кінець XVI—початок XVII ст.— К., 1978.

[11] Гадамер Г.-Г. Риторика и герменевтика.— С. 200.

[12] Там же.— С. 201.

струє своєму читачеві цю можливість, наголошуючи водночас на єдності смислу, що проявляється по-різному в кожному контексті, а також окреслює смислові межі, у яких існує канонічний текст.

Контекстуальний підхід дає можливість розв'язати проблему кількости смислів у слові. Це розв'язання полягає у тому, що істинний смисл у слові завжди один, а різні контексти лише підкреслюють зміну, "гру" смислових відтінків і прихованих значень. Урахування мети тексту дає змогу пов'язати смисл інтерпретованого з його походженням і з соціальною практикою. І, нарешті, відношення частини до цілого приводить до замкненого герменевтичного кола.

Якщо К.-Т. Ставровецький свідомо наголошує на значенні контексту, в якому проявляється текст, а також на соціальній корисності своєї чи іншої можливої інтерпретації, то поняття герменевтичного кола вимальовується у "Пєрлі многоцѣнному" як таке, що об'єднує його. Йдеться про смисловий зв'язок тексту з контекстом Святого Письма в цілому. Автор демонструє читачеві принцип народження твору, що є, власне кажучи, ампліфікацією кожного рядка молитви. У цьому й полягає його метод інтерпретації. На цій риторичній фігурі побудовано весь твір, їй підпорядковано цілі періоди повторень і градацій.

Кожний рядок "Отченашу" викликає нову "похвалу", тісно пов'язану з цим рядком. Таким чином відбувається своєрідне проявлення контексту.

Джерелом поезії К.-Т. Ставровецького, як і будь-якої іншої християнської риторичної поезії, є множинність Божого імени. Автор прагне розкрити божественне найменування, згідно з богословською традицією, як таке, що "триіпостасно відкривається у своїй плодотворній пресуттєвості й завдяки якому все, що народжується на небесах і на землі, дістає буття і найменування"[13]. Ця стрижнева засада об'єднує навколо себе всі поетичні зусилля автора — як багатоіменність Бога, так і цілковиту неіменованість його та нероздільність Пресвятої Трійці. К.-Т. Ставровецький прочитує перший рядок "Отче наш, іже єси на небесах" у контексті "Отченашу" і в контексті всього Святого Письма. Так само він намагається прочитати інші рядки. Прагнення цієї повноти прочитання виявляється у двох інших похвалах, що становлять цілість з першою,— у "Похвалі Пєрсонѣ Прєнасвятѣйшєй Отцєвской" і "Похвалі до Пєрсоны Духа Прєсвятого и Животворящєго" і завдяки яким ще раз можемо переконатися, як "надзвичайно важко розділити дії у світі Пресвятої Трійці, назвати незриму й таємничу Божественну силу іменем Отця, Сина і Святого Духа"[14].

Завдання, котре поставив перед собою К.-Т. Ставровецький, само собою заперечувало пораду, яку дає святий Діонісій Ареопагіт,— приховувати від непосвячених значення божественних імен і в якій під непосвяченими він розуміє тих, котрі настільки прив'язалися до земного світу, що не визнають ніякого надприродного буття[15]. Вірш К.-Т. Ставровецького спрямований на те, щоб дати відчуття присутности Бога у цьому земному світі через усвідомлення людиною великої, спрямованої на неї ласки

[13] Послание к Тимофею Святого Дионисия Ареопагита //Мистическое богословие.— К., 1991.— С. 22.

[14] Федотов Т. О Св. Духе в природе и культуре // Вопросы литературы.— 1990.— № 2.— С. 205.

[15] Послание к Тимофею...— С. 5.

Божої та своєї гріховности. Він посвячує читача у множинність Божого імени, хоча користується лише деякими з божественних імен, повторюючи їх у своїх віршах і підтверджуючи думку, що значення будь-якого, навіть незначного божественного імени повинно відноситися до всієї повноти Божества[16]. Але К. Ставровецький теж ділить людей на тих, які посвячені в божественну таємницю, і тих, які є поза нею. До "родов нєвѣрных" не належать, певна річ, читачі його віршів, бо хто читатиме, той молитиметься і тому буде доступне ім'я Боже.

Імена, якими поет звертається до Бога, містять у собі щоразу елемент загадки, відгадування якої навіть у тих, кому відомий вічний код цих загадок, а відомий він усьому християнському світові, має викликати подив перед "цілковито неіменованим Багатоіменням", простотою відповіді, неможливістю пізнати божественний смисл і перед легкістю впізнавання. Таким чином читач услід за автором приймає виклик, який містить у собі Святе Письмо, бо намагається зрозуміти його смисл[17].

Подібну функцію має деталізація "Царства Небесного" з такими ж постійними повтореннями, що створюють емоційну напругу. Відповідає це молитві як певній специфічній формі вираження, у якій мовлення тотожне чинові, а процес конструювання мови є в певному сенсі актом завершеним, самодостатнім,— мова виступає тут так само засобом, як і метою[18].

Отже, вірш К.-Т. Ставровецького побудовано на розкритті смислу Божого імени, Божого промислу, які відтінює множинність людського гріха. Апокрифічні картини мук гріхолюбної душі мають виразний авторський характер і прив'язують вірші К. Ставровецького до всієї його спадщини.

К.-Т. Ставровецький у своїй літературній практиці вдається не лише до "анатомії" тексту, а й до "анатомії" сенсу, його прив'язаність до конкретного тексту Святого Письма може бути дуже незначною і вся інтерпретація спирається на метатекст. Такими є вже згадувані "Похвала пєрсонѣ сыновской" і "Похвала до Пєрсоны Духа Прєсвятого и Животворящєго". У першій з них, підкреслюючи, що Христос "съ Отцєм и Духом Святымь въ єдином божєствѣ нєраздѣлимый", автор наголошує на приході Сина Божого як слова Божого:

Вѣруєм тя быти слово божіє,
въ плоти нам изявитєлноє
И правдивє нынѣ спаситєлноє,
И всей твари творитєлноє.

Яко прєз тєбє, сыну божій,
аггєловє, нєбєса и зємля сътворєни,
И всѣ бытности видимыи и нєвидимыи
З нєбытія въ бытіє тобою привєдєны...

---

[16] Послание к Тимофею...— С. 23.

[17] Гадамер Г.-Г. Риторика и герменевтика.— С. 199.

[18] Rysiewicz A. Zagadnienia retoryki w analizie poezji polskiej przełomu XVI i XVII wieku.— Wrocław; Warszawa, 1991.— S. 52.

Як тут не пригадати М. Бердяєва: "Творчий акт завжди є перехід від небуття до буття, тобто творчість з нічого. Творчість з нічого є творчість зі свободи"[19].

К.-Т. Ставровецький розрізняє жанр похвали і жанр молитви-подяки, що йде після похвали. Разом вони творять літургічну цілість, що в кінцевій частині має виразні риси молитовного автоматизму, з яким повторюється найголовніше: множинність божественного імени, щедрість Божого дару, яка проявляється у любові до цього світу, у післанництві свого Сина-Слова, в укріпленні людського "самовластія": "Прійди, всєлися в нас и сътвори себѣ вѣчную обитєль въ душах наших, да нє грѣх, но сыла всємогущая да царствуєт въ душах наших въвѣки". Є тут свій ритм — ритм слова, мовленого про себе, упівголоса. Це молитва самого ритора, інтерпретатора. У цих прикінцевих молитвах К.-Т. Ставровецький, опускаючи муки людської душі, яка в дорозі до Бога натрапляє на чимало перешкод, намагається ще раз найменувати невидиму й таємничу божественну силу окремо іменем Отця, Сина і Духа Святого.

Впадає у вічі композиційна продуманість "Пєрла многоцѣнного", у якій, з одного боку, відбилося бажання дати читачеві тексти на всі випадки духовного й релігійного життя, з другого — система філософських і релігійних поглядів самого К.-Т. Ставровецького — від загальної світобудови до окремого людського світу. "А по сих,— як каже він,— лѣкарство полагаю роскошником того свѣта правдивоє" ("Пѣснь вдячная при банъкєтах панских"). Цей останній твір "Пєрла многоцѣнного" єдиний, що здобув прихильну, часом високу, оцінку дослідників творчости К.-Т. Ставровецького. Але ж він зберігає зв'язок з усіма попередніми творами книги і входить у те герменевтичне коло, яке окреслює автор! Тут найбільше проявляється його авторська воля, щедрість на слово, з якою передано ту закономірну картину життя і смерти, після якої зникає перспектива вічного життя. Талант К.-Т. Ставровецького виявився у "плюралізації" гріха:

Вчєра в дому моєм было гойнє вєсєля,
Музыков играня,
А спѣваков вєсєлоє спѣваня.
И на трубах мѣдных викриканя,
Скоки, танцѣ, вєсєлоє плясаня.
Вина наливай, випивай, проливай,
Столы мои коштовними сладкими покармы покритіи,
Гостѣ мои и пріятелѣ пєрсоны знамєнитіи.

Поезія К.-Т. Ставровецького характерна своєю прив'язаністю до риторичної візантійської й західноєвропейської традиції. У його поетичному письмі відбувається природний синтез цих традицій. Він, наприклад, постійно користується терміном persona, який вживався на Заході, а на Сході був прийнятий значно пізніше[20]. Він так само уникав поняття безособової Монади[21]. Уся багатоіменність Бога об'єднана для К.-Т. Став-

---

[19] Бердяев И. А. Мое философское миросозерцание // Философские науки.— 1990.— № 6.— С. 87.

[20] Лосский Вл. Очерк мистического богословия восточной церкви.— К., 1991.— С. 128.

[21] Минин Г. Главные направления древнецерковной мистики// Мистическое богословие.— С. 341.

ровецького безмежною ласкою, любов'ю і теплом. У його віршах немає того засилля мілітарно-вождівської лексики, яка є в польській риторичній поезії[22]. Але поняття держави, вседержавности, державної величі, які тут трапляються, у 1646 р. (рік видання "Перла многоцѣнного") могли мати свій український контекст.

К.-Т. Ставровецький виховує у собі і у свого читача почуття єдности з Абсолютом. Жаль, що цього не зауважили укладачі "Хрестоматії української релігійної літератури", почавши її від Григорія Сковороди і забувши К.-Т. Ставровецького, з яким Сковорода тісно пов'язаний[23].

Святе Письмо в інтерпретації К.-Т. Ставровецького постає не як літературна пам'ятка з певною культурою, мовою, а як "отеперішнення" вічного стану людської душі, як духовне явище, божественне післання, для сприйняття якого потрібна віра. Християнська поезія К.-Т. Ставровецького повернена до світу й до людини. Вона складна, бо об'єднує чисте й гріховне, але об'єднує так, що хоче освятитися й освятити інших[24]. Це поезія, яка поборює стихії віку. Але вона нічого й не обіцяє, бо той, хто піддається стихіям, хто не має перед очима образу смерти на хресті,— занурений у темряву гріха.

Риторичні повторення, що виконують певну стилістичну й літургічну функцію, не заступають того, як із запасів теми добувається щоразу новий смисл. Водночас помітно, що тема богонатхненности, вдячности за дар слова є внутрішньою опорою тексту К.-Т. Ставровецького. Прийняте ним Слово "бозкой бытности и истиности" дає змогу дивитися на свій текст як на буття істини, "ясную походню к руководству въ тмѣ грѣха блудящим".

Динаміка, яку спостерігаємо в літературному процесі XVII ст., значною мірою спричинена переходами між риторичною традицією і поетикою, які втрачають свою попередню двобічність. Зрозуміло, що про це явище можна говорити лише умовно і лише на конкретних прикладах. Якщо взяти до уваги духовну метафізичну лірику середини й другої половини XVII ст., то, порівнюючи, скажімо, вірші К.-Т. Ставровецького з віршами Дмитра Туптала, легко побачити, як вони різняться між собою формою. Назовні це виявляється у дедалі послідовнішому поділі віршованого тексту на менші смислові частини. Хоча тут важко знайти різновиди строф, якими володіла на той час європейська поезія, цю тенденцію можна розглядати як таку, що передує строфіці.

Дослідники творчости Д. Туптала пишуть про численні "вінці" молитовних епіграм, звернених до Ісуса Христа, Богородиці, "ангельських сил", святих, царів та їхніх небесних патронів, що принесли йому славу найвидатнішого майстра "духовної" епіграми[25]. Але ж початки таких "вінців" помітні й у "Перлі многоцѣнному", що підтверджує висхідний розвиток цієї поетичної лінії, не применшуючи тих високих оцінок, які здобули релігійний ліризм і поетична витонченість Д. Туптала[26].

---

[22] Rysiewicz A. Zagadnienia retoryki...— S. 47.

[23] Хрестоматія української релігійної літератури. Книга перша — поезія.— Мюнхен; Лондон, б. р.

[24] Федотов Г. О Св. Духе...— С. 213.

[25] Крекотень В. І. Українська книжна поезія середини XVII століття // Українська поезія. Середина XVII століття.— К., 1992.— С. 10.

[26] Чижевський Д. Український літературний барок.— Прага, 1941.— С. 63—64.

Внутрішньо ця динаміка розвитку української поезії виявила себе у "стягненні" поетичної форми завдяки численним повторенням. Риторичні прийоми ампліфікації поступаються місцем перед доцільністю, економністю, стислістю слова, перед динамікою релігійного сюжету. Відкривається характерна для бароко проникливість простору, в якому кожна деталь сприймається як носій і передавач дії, кільце в ланцюгу творення й існування світу. Власне цей етап української поезії дає підстави говорити, що "бароко сформувало таку картину буття, усі ланки якої, будучи знаками, виступали як передавачі дії, причини якої губилися у безконечній перспективі"[27]. Це добре помітно на прикладі "Дѣянія святых апостол" Д. Туптала:

Пєтр всаждєн во темницу, срєдѣ стражєй спашє
цєрков о нем молитву прилѣжно творяшє.
Аггєл єго возбудил, от уз свободил єсть,
провєд мимо двѣ стражи, цєркви возвратил єсть.
Врата жєлѣзна себе отвєрзоша —
сіє молитви вѣрных у Бога могоша[28].

Цікаво, що ритм визволення і ритм кари Апокаліпсису збігаються, отже, "губляться в безконечній перспективі":

Вострубн аггєл пятій — звѣзда низвалися
и бєздны з дымом пругов множєство пустися,
Смєртно язвящих воды; также вострубил єсть
шєстый и на Єфратѣ-рѣцѣ розрѣшил єсть
Чєтвєрицу аггєлов, готов изыйти,
трєтѣю часть чєловѣков во мирѣ избыти[29].

Не викликає сумніву висновок про те, що гнучкий, пружний ритм поезії Д. Туптала зумовлений поширеним в українській поезії XVII ст. одинадцятискладником. Різниця між віршами Д. Туптала і "метрами" К.-Т. Ставровецького виразно літературна і може бути прикладом запровадження якісного віршування, на відміну від кількісного[30]. Але у виразності віршованого ритму відбилася, очевидно, літературна опанованість ритму світоіснування, спроба охопити все, що відбувається, підтвердити те, що повинно бути, віднайти й показати найважливіший пульс життя — Божу волю.

Треба, певна річ, погодитися з думкою, що зміни в характері версифікації відбувалися без теоретичного обґрунтування на нормативах західноєвропейської версифікації[31]. Проте порівняння літературної практики й теорії потрібне хоча б тому, що на цьому зв'язку наголошують самі автори.

---

[27] Смирнов И. Г. Барокко и опыт поэтической культуры начала XX //Славянское барокко.— М., 1983.— С. 345.

[28] Українська поезія. Середина XVII століття.— С. 301.

[29] Там же.— С. 303.

[30] Сулима М. Про версифікаційні особливості книжної україномовної поезії середини XVII ст. //Українська поезія. Середина XVII ст.— С. 24.

[31] Там же.— С. 27.

Іманентні закони розвитку літератури можуть резонувати з певними зусиллями як виявом літературної свідомости. Ця тенденція відобразилася насамперед у віршах І. Величковського, що у світлі даної теми становлять помітну вершину. З одного боку, тут маємо ілюстрацію тієї чи іншої норми, з другого — спробу творення за заданими параметрами свого тексту, якому передує прозовий виклад основних принципів, що становить особливу частину цього тексту.

Постать І. Величковського виступає для українського поетичного авангарду чи не єдиною опорою, що не губиться в глибині XVII ст. Але варто звернути увагу на те, як вірші цього поета, що так легко переступають межі літературних епох, виростають з української поетичної традиції й з того контексту, в якому вони з'явилися. Тут треба згадати і проблему атрибутики текстів І. Величковського. До видання 1972 р. (Величковський І. Твори.— К., 1972) умовно були включені й ті вірші, які сьогодні вважаються анонімними, зокрема "Бεсѣда человѣка з Богом", або творами Д. Туптала[32]. Хоча формальне вміння І. Величковського у порівнянні з його попередниками давно сприймається як "неабияке досягнення" (Д. Чижевський). А крім того, його книги "Зεгар з полузεгарком" і "Млεко" мають і власне літературне тло, куди входить все, з чого може складатися спадщина поета, у якій напівзавершене нераз більше говорить про цілісність поетичного світу, ніж завершене й викінчене. Саме на цій цілісності тримається можливість далеко ширших зіставлень творів І. Величковського з його попередниками, ніж це передбачає тема цієї статті. Себто І. Величковський дає можливість ще раз переконатися у єдності ідей, притаманних старій українській поезії, у браку глибинної засади, якою б твори різнилися між собою. Християнська поетична традиція виявляє себе тут через варіювання того, що наперед дано у Святому Письмі і до чого звертаються всі християнські пости.

І саме це варіювання, ідею якого так виразно і сміливо підхоплює І. Величковський, приводить його до незнаного й неповторного результату.

Часові "пекторалики" І. Величковського цілком на тлі традиції, у якій переважає відчуття проминання як спрямованости у вічність. Кожна година несе на собі знак євангельської події. Порядок цих годин — це "числовий" акафіст до Богородиці:

Час пεрвый возглашаεт: "Радуйся, єдина,
Пεрвѣйшого от времен родившая сына".

Час вторый возглашаεт: "Радуйся, о дѣво,
Єя жε сын εст сугуб εстεством, о диво".

Час трεтій возглашаεт: "Радуйся, нεвѣсто,
От тройца εдинаго родившая чисто"[33].

І так минають двадцять чотири години земної доби. У великому перебігу часу людині належать лише хвилини. Годинник І. Величковського не відбиває тієї теперішности, яка характерна для риторики К.-Т. Став-

[32] Див.: Українська поезія. Середина XVII ст.

[33] Величковський І. Твори.— К., 1972.— С. 100.

ровецького і яка дарує людині можливість становлення — молитви. І. Величковському був близький, ясна річ, основний сенс "Бєсѣди человѣка з Богом", в якій на людське прохання пришвидшити звільнення від земних обов'язків лунає у відповідь:

Не подобаєт тє ли и тобѣ страдати
по мнѣ, взирая на мя, труд за труд воздати?
Сє ли долг а нє любов моя, яко сущи
господь ваш, страдал за вас, вєздѣ власть имущи?
Нѣсть ли сє дар, яко аз, за вас, всєдєржитєль,
исполних всяку правду и всю добродѣтєль?
Нє подобаєт же ли, дабы и вы дѣла
благія исполняли мнѣ взаєм до зѣла?
Бєз поту хлѣб врємєнный снѣсть от вас никтожє,—
а нєбєсных благ тунє хощєши, нєбожє?[34]

Отож, у книзі "Зєгар з полузєгарком", з погляду людського життя, відлунює риторика не молитви, а плачу, конечности, примирення з тим, що повинно бути і що наближає гіркота "хліба часу"; водночас тут є той же напружений, прискорений ритм, що і в Д. Туптала: як можливість віршованої мови передавати ритми творення й існування світу та людини у цьому світі.

Виразний оптимізм книги "Млєко" пов'язаний з тим, що в ній розробляється проблема слова, яке протистоїть часові і перемагає його. І тема Богородиці, що поєднує ці дві книги, розвивається як тема народження слова. Крім усього, І. Величковський творить практичну поетику, ілюструючи можливості української мови і свої власні. Поетична норма стає пробою на художню зрілість і ставить автора в подвійне становище підлеглости й волі, як скаже про це пізніше І. Франко у вірші "Сонети". І тут, з одного боку, незаперечним є поступ І. Величковського порівняно з усіма його попередниками, з другого боку, цей поступ грунтується знову ж таки на традиції — І. Величковський розвиває все, що було до нього, вивершуючи ту перспективу, яка визначена законами розвитку християнської поезії.

Поетична норма І. Величковського — своєрідний код, розшифрування якого дає можливість певного прочитання. Але саме таке прочитання, на якому наголошує автор, лежить в основі народження того чи іншого вірша. Текстом, на який спрямована його увага, є в остаточному варіанті кілька імен, які символізують цілісність Святого Письма і цілісність християнської історії,— Анна, Марія, Христос. Очевидно, в цьому розкритті коду можна вбачати своєрідну модифікацію ідеї ясности. Читачеві потрібне особливе знання, щоб прочитати текст, і він дістає це знання від автора. Невичерпність поетичного смислу підкреслено ймовірністю ще інших способів цього написання-прочитання. Бачимо незнаний раніше ступінь зануренspecности в текст, на основі чого можна припустити, що риторика К.-Т. Ставровецького і нормативна поетика І. Величковського відрізняються між собою саме ступенем "інтериоризації", "почивання" у слові. Не викликає сумніву, що "кодована" мова І. Величковського, її

[34] Величковський І. Твори.— С. 89.

суть, остаточне, глибинне значення, сіль поетичного висловлювання, залишалася доступною лише вузькому колу втаємничених[35]. Але треба зауважити: І. Величковський постійно дбає про те, щоб коло втаємничених ставало ширшим, подібно до того, як К.-Т. Ставровецький прагне відкрити перед своїми читачами смисл божественних імен. Тому важко погодитися з думкою А. Макарова, що в очах І. Величковського "поєтицкіє штучки" були ще розвагою для інтелектуального товариства і лише через півстоліття, у М. Довгалевського, з'являється уже відчуття, що за поетичними загадками стоїть реальність якогось іншого, алогічного світу, інобуття[36]. Зрештою, А. Макаров сам собі заперечує, коли пише про вірш Величковського "Ехо".

У поетичній техніці І. Величковського ідею множинности Божого імени змодифіковано як ідею його багатозначности. Один з найважливіших переходів між риторикою і нормативною поетикою пролягає через утвердження одного-єдиного імени як кореня інших божественних імен:

Та корєнь сєй купинѣ прєдложенно Анну,
Яко сія израсти прєчистую панну.

Анна — мати Марії, досить назвати одне це ім'я, щоб назвати всю множинність божественних імен. Очевидним в ракових віршах І. Величковського є те, що поетика повтору повинна воскресити все, що впадає "в єдно сєє имя Анна":

Анна во дар бо имя ми обрадованна,
Анна дар и мнѣ сѣи мира данна,
Анна ми мати и та ми манна,
Анна пита мя я мати панна.

Водночас не можна не зауважити гри звукових відтінків слова, яка дає можливість за цим "пультом рим" (І. Калинець) розгледіти предтечу молодого П. Тичини з його "О панно Інно! Панно Інно!"

Якщо в риторичному тексті бачимо повторення одних і тих же речень, то тут головного значення набуває порядок слів, порядок складів і порядок літер. Відбувається членування імени Божої Матері на окремі "силяби", укривання у цьому імені, перебування у ньому. Через переставлення складів і літер автор добувається до тієї багатозначности, яку несе в собі ім'я Марія: це рама, що образ обрамлює; смерть, з якої повертається до вічного життя; та, що не знає смерти, побуджує до чеснот, чого не може зробити ні подарунок вічних благ, ні муки вічної кари. Марія гнівна до грішника, але і грішникові дає надію. З цього імени і гнів Божого Сина до тих, що зле діють і на суді будуть осоромлені. Гнівний Син Божий до грішника, але цей гнів може послабити молитва Його Матері Марії. Марія — це та, що рамена її в блиску золота. Її ім'я прекрасне — і не сто разів, лише "без числа ясне". Марія — це та, що приносить радість, що наповнює радістю і наповнює розумом. Марія — це та, що несе ярма Христові і є господньою рабинею. І. Величковський називає двадцять шість значень імени Марія, але це лише

[35] Макаров А. Барокко//Хроніка-2000.— Вип. 1.— С. 92.
[36] Там же.— С. 108.

шлях, яким він закликає йти своїх послідовників. Таким чином твориться богородичний культ як явище українського поетичного бароко.

У поетичних експериментах І. Величковського помітно два напрями: членування, поділ слова, у процесі якого пізнається його семантика і розшифрування окремої літери чи літературного позначення числа як семантичного знака. На глибоке переконання автора, кожна літера українського алфавіту має сакральний зміст. Одна його частина — це своєріний код мови пресвятої Богородиці:

Аз Благ Всѣх Глубина
Дѣвая Єдина
Живот Зачах Званнъм
Ісуса Избраннъм,
Который Людєй Мною
На Обѣд Поко[ю]
Райска Собираєт
Тунє Оущєдряєт.

А друга частина цього алфавіту — це "мова наша ко Христу":

Умнє Фєнѣкс Христє,
Отчє Царю Чистє,
Шєствуй Щєдротами,
Матєрє Молбами.

Поет наголошує на властивості мови, якою промовляє до нас Богородиця, якою ми промовляємо до Христа, і на тій віршованій формі, яка "нє можє зложитися римским языком", бо у них "лѣтєры нє выражают слов" — це акровірш з іменем Марія:

Мыслѣтє, мысль имѣйтє, но нє, мощно знати,
Аз, дѣва, како могох господа зачати.
Рци токмо со вѣрою, всяк христіянинє,
Іжє вся свѣдый, божє, ты вѣси єдинє,
Аз, чиста єдина, дѣва ношу сына.

Кожний вірш І. Величковського — певна знакова система, у якій таємниця "ясно сокрыта", немов у "Отчєнаші" К.-Т. Ставровецького. В. Хлєбников, який у XX ст. продовжив експеримент І. Величковського, писав про слова як про "живі очі таємниці", схованої за ними. "Тогда чєрєз слюду и блєск обыдєнного смысла свєтится второй, свєркая тємной избой в окно слов"[37]. Слова й літери в І. Величковського — це живі очі істини, яка дивиться у душу. Якщо пізніше Г. Сковорода скаже: "Слово, ім'я, знак, термін — тлінні ворота, що ведуть до нетління джерела"[38], то І. Величковський наголошує на нетлінності слова, імени, літери, які ведуть до цього джерела. Нарешті, він не забуває закодувати і своє ім'я, яке прочитується з виділених літер його "Останньої штучки":

---

[37] Цит. за кн.: Григорьев В. П. Грамматика идиостиля.— М., 1983.— С. 104.

[38] Сковорода Г. Басни Харьковскія// Сковорода Г. Повне зібрання творів: У 2 т.— К., 1973.— Т. 1.— С. 119.

Ісуса Христа ВЄЛИЧаймо, яКО Ввєс єст СладКІЙ знаймо.

І якщо могло здатися, що І. Величковський зважився на нечуване прохання, коли в одному з віршів просив Магдалину звільнити йому місце біля ніг Христа[39], то його “Остання штучка” свідчить про те, що в устах І. Величковського це прохання було не таким уже й нечуваним. Тут він теж продовжував традицію ритора К.-Т. Ставровецького, який, вихваляючи “Пєрло многоцѣнноє”, не відокремлював своїх заслуг від тієї високої теми, якій служив. І якщо існує проблема атрибутики традиційних віршів І. Величковського, то її остаточно знімає сторожовий дзвін форми.

Вірші І. Величковського засвідчують ту лінію розвитку поезії, яка йде від щедрости на слово до ощадности слова, до герметичної віршованої форми, коли здається, що стан “стягнення” євангельського сюжету доходить до свого логічного кінця — закритого “лабіринту”, з якого можна вибратися хіба що за допомогою спеціально дібраних крил. І водночас тут з певними видозмінами наявний такий природний для художнього тексту момент ампліфікації. Його ми бачимо не лише в азбучних віршах чи у вірші-стовпі, а й навіть у цих “лабіринтах”, у яких читачеві присвячують промені однакових літер, не кажучи вже про його “многопрємѣнитєльный” вірш чи вірші, які навмисне допускають різночитання.

Очевидно, що вірші І. Величковського можна розглядати не лише в плані тієї динаміки, яку спостерігаємо в переходах між риторикою й нормативною поетикою. Безсумнівним є і те, що поетична “переміна матерії” у І. Величковського виростає також і з риторичної традиції.

Bohdana KRYSA

FROM RHETORIC TO NORMATIVE POETICS (17TH-18TH CENTURIES)

Based on the research of the two authors, Kyrylo-Trankvilion Stavrovets'kyi and Ivan Velychkovs'kyi, an attempt is made to trace the dynamics of the Ukrainian poetic thinking in the 17th century. As a result of such an attempt it is maintained that Ivan Velychkovs'kyi's experimenting on form (and preserving, at the same time, the semantic integrity established by the Christian poetic tradition) emphasizes the general tendency to “concentrating”, or “conden-sing”, the poetic form, the normative character of which is especially pronounced in his own writings.

[39] Смирнов И. Г. Барокко и опыт...— С. 357.

Євген НАХЛІК

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА ЯК ПОЕТ-ПРЕРОМАНТИК

XVIII століття увійшло в історію духовної культури Європи, у тому числі Східної, як "століття Просвітництва". Своєрідність українського Просвітництва XVIII ст. полягає у тому, що в мистецтві воно зреалізувалося значною мірою у неадекватному йому художньому явищі — бароко. Водночас у тогочасній українській літературі, просвітительській за ідеологічним спрямуванням і переважно бароковій за художнім методом, забрунькувалися паростки преромантичного руху. Вперше з'явилися вони у творчості Григорія Сковороди, який, до речі, виступив послідовником не природничо-наукової традиції східноєвропейського Просвітництва, як, скажімо, М. Ломоносов, а етико-гуманістичної. Художній доробок цього українського мисленника, з одного боку, "за основними ознаками стилю і поетики належить до барочної традиції"[1], а з іншого — виражає пізньопросвітительські, можна сказати, преромантичні уявлення. Ще І. Франко зіставляв Г. Сковороду як "писателя схоластичного тільки по формі, але наскрізь новочасного по ідеям" з французьким письменником і філософом Жаном-Жаком Руссо, діячем пізнього Просвітництва, із сьогоднішнього погляду — преромантиком. І. Франко відзначив, що предтеча нової української літератури пропагував "нові ідеї європейської філософії і етики, ті самі ідеї рівності людей, простоти і натуральних їх взаємних відносин, котрі у Франції проповідував Руссо"[2]. За І. Франком, Г. Сковорода є "оригінальним типом письменника-мандрівця, що, подібно до свого сучасника Жана-Жака Руссо, усім своїм життям проповідує відречення від гідностей і почестей світу, від ученої чи урядової кар'єри і поворот до найпростішого, ніби природного життя"[3].

Чи не вперше Г. Сковороду назвав преромантиком (точніше — "передромантиком") і детально обгрунтував цю думку Д. Чижевський. Він пояснював, що "Сковорода з'являється перед нами як мисленник та письменник, у якому, з одного боку, збігаються та схрещуються різноманітні лінії розвитку київської науки та літератури до Сковороди, та який, з

---

[1] Іваньо І. В. Філософія і стиль мислення Г. Сковороди.— К., 1983.— С. 108.

[2] Франко І. [План викладів історії літератури руської. Спеціальні курси. Мотиви] // Франко І. Зібрання творів: У 50 т.— К., 1984.— Т. 41.— С. 44, 60.

[3] Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. // Там же.— С. 257.

другого боку,— передхоплює чимало думок пізніших українських мисленників (Гоголь, Куліш, Юркевич...). Сковорода є останній представник українського духового барока, з другого боку, він — український "передромантик" [...]". За Д. Чижевським, Г. Сковороду з преромантизмом і романтизмом в'яжуть символічний стиль його філософського мислення, "містична символіка", емоціоналістична "філософія серця", наука про людський мікрокосмос. Особливе значення в розбудові своєї концепції про приналежність Г. Сковороди до преромантичного руху вчений надавав тому, що цей мислитель був послідовником філософії платонізму, виявляв "внутрішню спорідненість" з німецькою містикою і виступав як "містичний поет". "Що Сковорода де в чому випереджує пізнішу романтику (українську та західню), що він є найцікавіший слов'янський "передромантик", у цьому,— переконував Д. Чижевський,— теж немає дива: традиція розвитку містики та плятонізму вела саме до романтичної філософії"[4].

Висловлена Д. Чижевським думка про преромантизм у творчості Сковороди знайшла своїх прихильників серед сучасних дослідників історії філософії. "Щодо Г. Сковороди, то його вже можна вважати філософським предтечею українського романтизму",— зазначає І. Паславський, щоправда, не пов'язуючи з преромантизмом літературну спадщину українського поета-мислителя XVIII ст. "Якщо його літературно-практична діяльність цілком відповідала духу Просвітництва,— робить застереження І. Паславський,— то в царині філософських ідей він належав наступній епосі — епосі романтизму. На прикладі Г. Сковороди можна наочно продемонструвати типологічну близькість культурних процесів, які відбувалися в духовному житті різних європейських народів під кінець XVIII ст. [...] європейська романтична філософія формувалася як своєрідна реакція на просвітницький раціоналізм. Аналогічне явище спостерігаємо і в позиції Г. Сковороди"[5].

Висвітленню міркувань Д. Чижевського про преромантичний характер філософії Г. Сковороди спеціальну статтю присвятив М. Скринник[6].

Літературознавці, зі свого боку, помітили характерні риси преромантизму в поетичному набутку Г. Сковороди. І. Серман спостеріг, що його поетична збірка "Сад божественных пѣсней" (1757—1785) виражає духовий і душевний світ особистості й уславлює її перемогу над внутрішніми бурями та пристрастями, що тягнуть людину у світ корисливости і насильства. Тим-то, стверджував учений, Сковорода "вже входить у загальноєвропейський преромантичний рух, який протиставив класицизмові поглиблену розробку внутрішніх суперечностей індивідуальної свідомості, що в ній поети-преромантики вбачали відображення суперечностей великого світу з усіма його соціальними конфліктами". Історико-літературна заслуга Г. Сковороди, автора згаданої збірки, полягає, на думку

---

[4] Чижевський Д. Фільософія Г. С. Сковороди.— Варшава, 1934.— С. 32, 114, 126, 179, 189—193, 205, 208.

[5] Див.: "Руська трійця" в історії суспільно-політичного руху і культури України.— К., 1987.— С. 44.

[6] Скринник М. Ідейне підгрунтя українського романтизму // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Праці історико-філософської секції.— Львів, 1991.— Т. 222.— С. 201—215.

дослідника, у тому, що він "включив українську літературу свого часу в загальноєвропейський рух преромантизму"[7].

Думку про приналежність Г. Сковороди до загальноєвропейського преромантичного руху підтримала Н. Калениченко, але на жаль, не конкретизувала її[8]. Цікавий романтичний мотив у вірші Г. Сковороди "Пѣснь 29-я" спостерегла Г. Сидоренко: "Самотня людина в човні, перед якою розверзлась морська безодня,— типовий образ раннього романтизму". Дослідниця дійшла висновку, що "в окремих своїх творах Сковорода виступав як предтеча романтизму... Багато в чому скований, обмежений у своїх можливостях, долаючи цю свою скованість і обмеженість, він робив перші, хоч ще і малопримітні кроки, щоб вивести українську літературу на дорогу загальноєвропейського романтизму"[9]. Про те, що Сковорода виступив предтечею романтизму не в "окремих", а в багатьох своїх поетичних творах і що його перші кроки до романтизму були не такі вже й "малопримітні", і поведемо мову в цій статті.

Преромантичні настрої найяскравіше відобразилися у збірці віршів Г. Сковороди "Сад божественных пѣсней", своєрідному ліричному щоденнику філософа. Якоюсь мірою проблиски романтичних філософсько-психологічних уявлень у ній розкрив В. Ерн, розглянувши збірку крізь призму авторської особистости. Вихідною точкою у світовідчуванні Г. Сковороди є, на думку В. Ерна, визнання поетом суперечливої природи людини, "гріховности" світу, наявности зла в ньому. Варто уточнити: це "зло" у трактуванні Г. Сковороди має подвійне походження: індивідуально-психологічне і соціально-моральне (досить згадати його знаменитий вірш "Всякому городу нрав и права"). До речі, у пісні, що завершує прозову притчу "Убогій жайворонок", Г. Сковорода малює таку картину:

Мір сей являет вид благолѣпный.
Но в нем таится червъ неусыпный.
....
Горе ти, міре! Смѣх внѣ являеш,
Внутр же душею тайно рыдаеш.
Украсился ты углами,
Но облился ты слезами
Внутрѣ день и нощъ.
Зависть, печаль, страх, несыта жажда,
Ревность, мятеж, скорбь, тяжба и вражда
День и нощъ тя опаляют,
Как сіонскій град, плѣняют
Душевный твой дом[10].

В. Ерн цитує тільки перші чотири рядки з наведеного уривка, чим дещо завуальовує поетів протест проти зароджуваного буржуазного праг-

[7] Серман И. З. М. В. Ломоносов, Г. С. Сковорода и борьба направлений в русской и украинской литературах XVIII в. // Русская литература XVIII века и славянские литературы. Исследования и материалы.— М.; Л., 1963.— С. 77, 78.

[8] Калениченко Н. Л. Українська література XIX ст. Напрями, течії.— К., 1977.— С. 56.

[9] Сидоренко Г. К. Поет високого класу // Вісник Київського університету. Серія філології.— К., 1974.— № 16.— С. 5, 6.

[10] Сковорода Г. Повне зібрання творів: У 2 т.— К., 1973.— Т. 2.— С. 132—134.

матизму та жадоби збагачення. Втім, коментар дослідника до процитованих рядків містить слушні міркування: "Ці потаємні сльози світу, про які згодом геніально заспіває Тютчев, уже підслухані Сковородою,— і підслухані тому, що в його власній душі ридало щось стихійне"[11]. Справді-бо, український поет не просто малює картину "ридання світу", а й у лірично-сповідальних медитаціях виявляє свої настрої суму та нудьги, як суб'єкт цього недосконалого світу:

Ах ты, тоска проклята! О докучлива печаль!
Грызеш мене измлада, как моль платья, как ржа сталь.
Ах ты, скука, ах ты, мука, люта мука!
Гдѣ ли пойду, все с тобою вездѣ всякій час.
Ты как рыба с водою, всегда возлѣ нас.
....
Звѣряку злу заколеш, естли возмеш острый нож,
А скуки не побореш, хоть мечь будет и хорош.

("Пѣснь 19-я")[12]

Ліричний суб'єкт "Саду божественных пѣсней", чутлива, одухотворена особистість свого часу, неодноразово задумується над цими "внутрішніми риданнями душі":

Проживи хоть 300 лѣт, проживи хоть цѣлый свѣт,
Что тебѣ то помогает,
Естли сердце внутрь рыдает?
Когда ты невесьол, то всьо ты мертв и гол.

Завоюй земный весь шар, будь народам многим царь,
Что тебѣ то помогает,
Аще внутрь душа рыдает?

("Пѣснь 28-я")

Ще кілька десятиріч до європейських поетів-романтиків XIX ст. Г. Сковорода малює грандіозний образ усепроникного суму:

Вить печаль вездѣ лѣтает, по землѣ и по водѣ,
Сей бѣс молній всѣх быстрее может нас сыскать вездѣ.

("Пѣснь 24-я"),

а також велетенський, узагальнюючий образ світового горя, що наводить жах на поета:

Видя житія сего я горе,
Кипящее, как Чермное море,
Вихром скорбей, напастей, бѣд,
Разслаб, ужаснулся, поблѣд,
О горе сущим в нем!

("Пѣснь 17-я")

---

[11] Э р н В. Григорий Саввич Сковорода.— М., 1912.— С. 82.

[12] "Сад божественных пѣсней" цитуємо за виданням: С к о в о р о д а Г. Повне зібрання творів: У 2 т.— К., 1973.— Т. 1.— С. 60—89.

Як зазначив із приводу процитованих рядків В. Ерн, "ця глибока скорбота Сковороди прикметна. Він носив її в той час, коли в Європі торжествуючий раціоналізм договорився до Теодіцеї Лейбніца, яка проголосила наш світ "найкращим із можливих світів". І якщо наприкінці 50-х років Вольтер повстав проти лейбніціанського оптимізму у своєму "Кандіді", то який блідий і холодний песимізм Вольтера проти глибинного песимізму Сковороди, котрий у той сам час вслухався у незбагненній тузі в потаємні ридання світу"[13]. На мій погляд, мова може йти не так про якийсь усеохопний песимізм Г. Сковороди, як про його проникливіший, ніж у ранніх просвітителів, погляд на світ, про розчарування у раціоналістичних уявленнях, які абсолютизували роль розуму в людському житті і пов'язували надії на вдосконалення світу з діяльністю "освіченого монарха". Найголовніше ж у тому, що ще задовго до Дж. Байрона та послідовників байронізму Г. Сковорода у своїй поезії з великою художньою силою висловив почуття "світової туги":

Объяли вкруг мя раны смертоносны;
Адовы бѣды обойшли несносны;
Найде страх и тма. Ах година люта!
Злая минута!
Бодет утробу терн болѣзни твердый;
Скорбна душа мнѣ, скорбна даже к смерти.
Ах, кто мя от сего часа избавит!
Кто мя исправит?

("Пѣснь 8-я")

В. Ерн вважав, що Г. Сковорода відчув світовий розлад через хаос і розлад власної душі. Як прихильник біографічно-психологічного методу в літературознавстві, цей автор монографії про українського мислителя акцентував — і небезпідставно — поетичне вираження у творах Г. Сковороди його особистої "потаємної психологічної природи". Слід сказати, проте, що хаос у душі Сковороди, схильній до містики, об'єктивно був і відображенням "світового хаосу": небуденна особистість почувалася незатишно в лещатах феодальної дійсности.

Тут доречно зауважити, що думку В. Ерна про автобіографізм збірки "Сад божественных пѣсней" спробував свого часу спростувати Д. Чижевський: він твердив, ніби вірші Сковороди не можна використовувати "як джерело для його біографії", позаяк "це джерело сумнівне не тільки щодо хронології, але й тому, що майже всі мотиви релігійної поезії Сковороди викликані традицією!" Заперечуючи "автобіографічні ноти" в ліриці Сковороди, Д. Чижевський підкреслював, що в її "загальному елегічному тоні" бачити "більше, ніж вияв деякого жанру, ми не маємо, власне, права"[14]. Гадаємо, це спрощення — зводити пристрасну, хвилюючу поезію Сковороди до суми "традиційних елементів". Названі Д. Чижевським паралелі у віршах Г. Сковороди та творах деяких українських і західних письменників (В. Лащевського, Г. Кониського, К.-Т. Ставровецького, Г. фон Гофмансвальдау, Д.-Ц. фон Лоенштайна, І.-Хр. Гюнтера,

[13] Эрн В. Григорий Саввич Сковорода.— С. 83.
[14] Чижевський Д. Фільософія Г. С. Сковороди.— С. 193, 197.

Г.-Ф. Гарсдерера, Г. Арнольда, Ангела Сілезія, Ф. Шпее) свідчать радше про типологічну духову близькість між авторами, які могли приходити до подібних переживань і уявлень, а відтак і до перегуку поетичних мотивів незалежно один від одного. На наш погляд, доцільніше вести мову про певну спорідненість почуттів і духових пошуків у Г. Сковороди та його сучасників, найближчих типологічних попередників і наступників. Автор оригінальних "божественных пѣсней" творив традицію, а не йшов за нею.

Ще до появи на арені світової історії романтизму Г. Сковорода як поет і мислитель, як особистість відчув і виразив той психологічний стан, котрий згодом став невід'ємним атрибутом романтичного світовідчування: з одного боку, почуття "світової туги", болісні меланхолійні переживання, а з іншого — мрії про спокій та гармонію:

О покою наш небесный! Гдѣ ты скрылся с наших глаз?
Ты нам обще всѣм любезный, в разный путь разбил ты нас.

("Пѣснь 24-я")

Та тут якраз і криється істотна відмінність між преромантиком Г. Сковородою та романтиками. Адже мрії Дж. Байрона, М. Лермонтова, Т. Шевченка про психологічний спокій та тривку життєву ідилію так і залишилися нездійсненими. А Сковорода прийшов до певної внутрішньої гармонії, до впорядкування свого душевного хаосу:

Здравствуй, мой милый покою! Вовѣки ты будешь мой.
Добро мнѣ быти с тобою: ты мой вѣк будь, а я твой.

("Пѣснь 12-я")

Як відомо, у центр своєї філософії Сковорода поставив проблему щастя. Слід підкреслити, що він розглядав її у філософсько-психологічному, особистісному аспекті: чи може людина взагалі почуватися щасливою і якщо може, то за яких умов? Спостерігаючи звиродніле буття пересичених і знудьгованих суспільних верхів, Г. Сковорода, як і Ж.-Ж. Руссо, звернув погляд до здорової моралі простолюду:

Кажется, живут печали по великих больш домах;
Больш спокоен домик малый, естли в нужных сыт вещах.

("Пѣснь 24-я")

Отже людина, щоб почуватися щасливою, повинна, за Сковородою, насамперед відмовитися від плотської пересиченості:

Бездна дух есть в человѣкѣ, вод всѣх ширшій и небес.
Не насытишь тѣм вовѣки, что плѣняет зрак очес.
Отсюда-то скука внутрь скрежет, тоска, печаль,
Отсюда несытость, из капли жар горшій всталь.
Знай: не будет сыт плотским дух.

("Пѣснь 11-я")

Не знаємо, наскільки Г. Сковорода був ознайомлений з творами Ж.-Ж. Руссо. Що чув про нього — відомо достеменно. М. Ковалинський, український та російський письменник і освітній діяч кінця XVIII —

початку XIX ст. згадував французького мислителя у листі до Г. Сковороди від 19 січня 1779 р.: "Бесѣду Вашу получил. Сорадуюсь обращенію Вашему с Плутархом. Он из греков лутшій мой друг; из римлян — любомудрствующій царедворец Сенека; из французов — Боннет, из республикантов — Жан-Жак Руссо [...]"[15]. Хоч би як там було, а в поезії "Пѣснь 12-я" та в деяких інших віршах Г. Сковорода висловив думки, типологічно близькі до руссоїстських: про потребу повернення до природи, про розходження науково-пізнавального й технічного поступу з людськими пошуками щастя, про чисте сумління та нелукаве серце як найцінніші людські якості, про перевагу морального виховання над інтелектуальним:

Не пойду в город богатый. Я буду на полях жить,
Буду вѣк мой коротати, гдѣ тихо время бѣжит.
О дуброва! О зелена! О мати моя родна!
В тебѣ жизнь увеселенна, в тебѣ покой, тишина!
....
Не хочу и наук новых, кромѣ здравого ума,
Кромѣ умностей Христовых, в коих сладостна дума.
....
О дуброва! О свобода! В тебѣ я начал мудрѣть,
До тебе, моя природа, в тебѣ хощу и умрѣть.

В історії європейського Просвітництва вчені розрізняють два етапи: ранній і пізній, причому перший характеризується переважанням раціоналістичного світорозуміння, піднесенням до ідеалу людини цивілізованої, тоді як другий — активізацією ірраціональних уявлень, пошуками ідеалу в середовищі не освічених кіл, а простолюду, у "природному стані". Вже не стільки висока освіченість, скільки чутливість і моральність, природна простота і щирість стають у преромантиків мірилами людської цінності. Яскравим представником раннього, раціоналістичного етапу східноєвропейського Просвітництва був М. Ломоносов, котрий, розрізняючи цивілізовану людину і "непросвещенного человека", рішуче віддавав перевагу першій: "Один майже вище смертних жереба поставлений, інший ледве тільки від безмовних тварин відрізняється; один ясного пізнання приємним сяйвом звеселяється, інший у похмурій ночі неуцтва ледве буття своє бачить"[16]. На відміну від М. Ломоносова, Г. Сковорода відкинув абсолютизацію науки і, звернувши свій погляд до "природного стану", побачив у "природній людині" моральні й почуттєві переваги. Отже, у філософії та поезії українського мислителя зародилася типологічно близька до руссоїстської концепція людини і суспільних цінностей.

Як і в Ж.-Ж. Руссо, знайдемо у Г. Сковороди і поетичні пейзажі з вираженим у них "культом природи", от хоча б у вірші "Пѣснь 13-я", де "натюризм" поєднується і з буколічними, і з антиурбаністичними мотивами:

---

[15] М. Ковалинський — Г. Сковороді // Сковорода Г. Повне зібрання творів: У 2 т.— Т. 2.— С. 477.

[16] Ломоносов М. В. Слово о пользе химии // Ломоносов М. Полное собрание сочинений.— М., 1951.— Т. 2.— С. 351.

Ах поля, поля зелены,
Поля, цвѣтами распещренны!
....
Ах вы, вод потоки чисты!
Ах вы, берега трависты!
Ах ваши волоса, вы, кудрявые лѣса!

Только солнце вынакает,
Пастух овцы выганяет.
И на свою свирѣль выдает дрожливый трѣль.

Пропадайте, думы трудны,
Города премноголюдны!
А я с хлѣба куском умру на мѣстѣ таком.

Феномен Г. Сковороди як мандрівного поета й філософа ще потребує свого осмислення. І тут знову ж таки не обійтися без паралелей. Одну з них, нехай приблизну, знаходимо в колі романтиків: німецький поет першої половини минулого століття Йозеф фон Айхендорф створив своєрідну мандрівничу романтичну ідилію. Герой його ліричних "Пісень мандрівника" та найкращої повісті "З життя одного гультіпаки" хоч і не вдається до філософських пошуків істини та сенсу буття, а все ж шукає на лоні рідної природи (а також в екзотичній Італії) життя одухотворене, поетичне. Мотивація мандрів в українського та німецького поетів почасти збігається. "Подумаймо не тільки про те, к у д и йде подорожанин Айхендорфа,— писав його російський перекладач П. Карп.— Згадаймо, з в і д к и він пішов. А пішов він із світу гендлярів, з краю, де панують міщани, з відомства, де кожен, як бик у запрягу,— звідти, де людині, здатній почувати, любити, страждати, радіти, дивуватися, місця уже нема. Жорстокість, сваволя, індивідуалізм, при якому власний успіх з лишком окупає чужу загибель, ненависні Айхендорфові"[17].

Однією з ознак зароджуваного в Російській імперії з 1760-х рр. преромантичного руху було духове розкріпачення особистости від влади дворянської держави. Уже не обов'язок перед феодально-абсолютистським суспільством, державою і царем, а право людини на особисте щастя виходить на передній план у світовідчуванні певної частини дворянства. Просвітительсько-класицистична ідея державного обов'язку нерідко поступається місцем пізньопросвітительській, преромантичній ідеї цінности особистих почуттів, родинного щастя, сімейно-побутової моралі[18]. І в поезії Г. Сковороди одухотворена особистість протиставляє офіційним уявленням власні морально-етичні погляди, знецінює такі ознаки людської значимости в самодержавному суспільстві, як військова чи адміністративна кар'єра: "Не хочу за барабаном ити плѣнять городов, // Не хочу и штатским саном пугать мѣлочных чинов" ("Пѣснь 12-я"). Натомість ліричний суб'єкт збірки "Сад божественных пѣсней" звертає свій погляд таки до "природного стану":

---

[17] К а р п П. Йозеф Эйхендорф // Э й х е н д о р ф Й. Стихотворения.— Л., 1969.— С. 7.

[18] Див.: История романтизма в русской литературе. Возникновение и утверждение романтизма в русской литературе (1790—1825).— М., 1979.— С. 30—34.

Вас Бог одарил грунтами, но вдруг может то пропасть,
А мой жребій с голяками, но Бог мудрости дал часть.
("Пѣснь 24-я")

Цілком у помірковано-просвітительському дусі Г. Сковорода проповідує: щастя людське — у невибагливості:

Хочеш ли жить в сласти? Не завидъ нигдѣ.
Будь сыт з малой части, не убойся вездѣ.
("Пѣснь 30-я")

Але такими прозоро-просвітительськими житейськими настановами поет не обмежується. "Мистик и моралист" — так висловився про Г. Сковороду І. Франко[19]. А що це означає? Те, що в діяльності Сковороди поєдналися романтично-ірраціональні та просвітительсько-раціоналістичні, дидактичні тенденції, а це якраз і характерне для преромантизму.

У своєму розумінні людини як такої Сковорода розрізняв у ній дві натури: рабскую ("скотскую") і "господственную" ("божественную"). Людину, таким чином, трактовано як осереддя одвічної боротьби сил Добра і Зла. Першоосновою вселюдського хаосу в цього філософа виступає зла воля — жадоба плотських втіх:

Правду Августин пѣвал: ада нѣт и не бывал,
Воля — ад, твоя проклята,
Воля наша — пещь нам ада,
Зарѣжь ту волю, друг, то ада нѣт, ни мук.

Воля! О несытый ад! Всѣ тебѣ ядь, всѣм ты яд.
День, нощ челюстьми зѣваеш,
Всѣх без взгляда поглощаеш;
Убій ту душу, брат, так упраздниш весь ад.
("Пѣснь 28-я")

Відтак шлях до щастя людини лежить через пізнання "божественної" натури. Лише "сродственный труд" — праця за покликанням — може дати людині моральне задоволення. "Сроднаго себѣ щастія" можна досягти тільки в самопізнанні ("быть щастливым — [узнать], найтить самого себе"), у моральному самовдосконаленні, "в упокоеніе мыслей, обрадование сердца, оживотвореніе души"[20]. Як і Ж.-Ж. Руссо, Г. Сковорода апелює до серця людського:

О роде плотскій! Невѣжды! Доколѣ ты тяжкосерд?
Возведи сердечны вѣжды! Взглянь выспрь на небесну твердь.
("Пѣснь 11-я")

У ліричних рядках Г. Сковороди поетизується піднесена людська душа, вчувається абсолютизація духового начала, протиставленого тілесно-

[19] Франко І. Южнорусская литература // Франко І. Зібрання творів: У 50 т.— Т. 41.— С. 117.

[20] Сковорода Г. Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни // Сковорода Г. Повне зібрання творів: У 2 т.— Т. 1.— С. 338—339.

му, буденному, відтак вимальовуються контури романтичного “двосвіту”, і до цього уявного, одухотвореного світу якраз і лине ліричне “я” поета, прагнучи звільнитися від пут мирської суєти:

Оставъ, о дух мой, вскорѣ всѣ земляныи мѣста!
Взойди, дух мой, на горы, гдѣ правда живет свята,
Гдѣ покой, тишина от вѣчных царствует лѣт.

Оставъ земны печали и суетность мірских дѣл!
Будь чист, хоть на час малый, дабы ты выспрь возлетѣл.

....

Душа наша тѣлесным не может довольна быть;
Она только небесным горит скуку насытить.
Как поток к морю скор, как сталь к магниту прядет,
Пламень дрожит до гор, так дух наш к Богу взор рвет.

Кинь весь мір сей пресквéрный. Он-то вточь есть темный ад.
Пусть летит невѣжь враг черный; ты в горный возвысись град.

(“Пѣснь 2-я”)

Прикметно, що Г. Сковорода вдається до лірично-поетичного опрацювання Біблії, а не античної, насамперед римської, літератури, як це робили західноєвропейські класицисти, чи французького класицизму, що було притаманне російським та польським класицистам. Автор так і називає свою збірку — “Сад божественных пѣсней, прозябшій из зерн Священнаго Писанія”. Саме Біблія стала одним із мистецьких джерел зароджуваного романтизму. Романтичному світовідчуванню стали суголосними образ Христа як месії з Його здатністю на самопожертву, антитеза “тернового вінка” і внутрішньої свободи й чистоти, одухотворене сприймання життя, абсолютизація особистісної правди, увага до “життя серця”, до проблеми совісти, мирський аскетизм і духове розкрилля. Біблія для Г. Сковороди — це джерело загальнолюдських цінностей, наука жити за переконаннями совісти. Отож і сама ідея Бога у Г. Сковороди — то ідея піднесеного, одухотвореного й душевно чистого світосприймання, злету до висот людського духу, до абсолютного Сумління. Неважко помітити, що “Сад божественных пѣсней” репрезентує секуляризовану ідею Бога — ліричний суб’єкт збірки вдається до позакультового, духового спілкування із Всевишнім. Це не сентименталістська інтимізація Бога, коли чутлива особистість звіряється Вседержителеві у власних імпровізованих сповідях, а не в традиційних молитвах і через церковного посередника. Звільнення ідеї Бога від культової обрядовости в поезії Сковороди відбувається не в інтимно-особистісному сенсі, а загальногуманістичному, індивідуально-духовому. Отож й Ісуса Христа поет сприймає як оновлювача душі, внутрішнього єства людини (“Сей Мессія обновит естество все ваше” — “Пѣснь 6-я”).

До речі, М. Ковалинський наводить вельми показовий вислів Г. Сковороди в одній з розмов. Якось губернатор Харкова запитав мандрівного філософа: “Г. Сковорода! О чем учит Библія? — О человѣческом сердце,— отвѣтствовал он.— [...] Библія учит, как облагородствовать человѣческое сердце”[21].

[21] Ковалинський М. Жизнь Григорія Сковороди // Сковорода Г. Повне зібрання творів: У 2 т.— Т. 2.— С. 465.

На відміну від просвітителів-раціоналістів, Г. Сковорода переносить акцент із суспільно-політичних, громадянських діянь людини на її внутрішнє, особистісне оновлення, розкріпачує неосяжний потенціал свободи сумління і розкриває безмір духу зароджуваної "суверенної особистості". Відкривши безодню людської душі, поет-філософ зробив висновок про те, що її неможливо наситити матеріальним багатством, плотськими втіхами, а можна вдовольнити тільки співмірною їй безоднею духового, піднесеного ("Пѣснь 11-я").

Ненаситній жадобі збагачення, мирській суєті Г. Сковорода протиставив життя у згоді з власним сумлінням ("Пѣснь 10-я" — "Всякому городу нрав и права"). Естетичний ідеал поета — "Тот, чія совѣсть, как чистый хрусталь..." У вірші "Пѣснь 20-я" автор знов-таки уславлює особистість з чистим сумлінням і протиставляє її "сильним світу сього":

Кто сердцем чист и душею,
Не нужна тому броня,
Не нужен и шлем на шею,
Не нужна ему война.
Непорочность — то его броня,
И невинность — алмазна стѣна,
Щит, меч и шлем ему сам Бог.

У другій строфі цього вірша вчувається полеміка з ранньопросвітительською доктриною "освіченого абсолютизму", з тими філософами-раціоналістами, які свої надії на побудову справедливого суспільства пов'язували з діяльністю "освічених монархів":

О міре! Мір безсовѣтный!
Надежда твоя в царях!
Мниш, что сей брег безнавѣтный!
Вихрь развѣет сей прах.

На відміну від іншого преромантика — свого сучасника Ж.-Ж. Руссо, Г. Сковорода привертає увагу читача (слухача) не до "суспільного договору" (хоч іронічним висловом "Мір безсовѣтный!" щиро шкодує, що світ сам собі не може дати ради), а до пошуків у самому собі морально-етичних цінностей. Людина мусить у своїй душі, у її етичній чистоті знайти опору, щоб протистояти "гріховному світові":

Сей свят град бомб не боится,
Ни клеветничіих стрѣл,
И хитрых мин не страшится,
Всѣгда цѣл и не горѣл.
....

Гдѣ ж есть оный толь прекрасный град?
Сам ты град, з души вон выгнав яд,
Святому духу храм и град.

Як на час панування феодально-патріархальних, станово-корпоративних умовностей, то було незмірно високе піднесення особистости, можна сказати, радикальне оновлення філософії психології. Це возвеличення

"совісливого серця" до єдиного, верховного судді власних учинків передувало в історико-типологічному плані романтичним уявленням В. Гюго, Жорж Санд, Е. По, етичним поглядам близьких до романтиків американських філософів-трансценденталістів.

Сковорода, цей один із найяскравіших і найоригінальніших речників європейського преромантичного руху, а конкретніше — його етико-гуманістичного, філософсько-психологічного крила, запропонував людині шукати щастя у самій собі. Найвищою гуманістичною цінністю він наділив духовий космос людини, а ідеалом проголосив внутрішню, психологічну гармонію, духовий і душевний комфорт. У цьому принципова відмінність між ним і гуманістами Відродження, котрі в центр буття поставили земну людину, проголосили ідеалом її гармонійний розвиток, опоетизували людське тіло, земні радощі та плотські втіхи, а своє ставлення до світу виразили через проблему реалізації природних можливостей, потягів і потреб homo universalis. Світоглядна концепція цього філософа-лірика відрізняє його і від просвітителів-раціоналістів, котрі абсолютизували людину розумну, інтелект як найціннішу людську якість і висунули завдання перебудови суспільства на засадах розуму і просвіти. Г. Сковорода, проповідуючи гедоністичний аскетизм, возвеличення розуму доповнював возвеличенням сумління, "голосу душі", чистоти людського серця.

Ідея власної умиротвореної, спокійної, світлої душі як "свят града", найнадійнішого пристановища цілісної, одухотвореної особистості свідчить про дотичність творчості Г. Сковороди до тогочасної масонської філософії. Адже тодішнє масонство орієнтувало людину не тільки на духову підготовку до щасливого життя у потойбічному світі, а й на пошуки щастя у собі самій під час земного існування. Так, Християн-Фелікс Вейсе (1745—1804), німецький поет, драматург, прозаїк, автор комічних опер і комедій, повістей та оповідань для юнацтва, у сільській драмі "Аркадський пам'ятник" повчав: "Не мучьтесь никогда желаньем — // Вы, юные сердца,— // Найти Аркадию под солнцем! // Вы можете найти // Аркадию в душе спокойной. // Ищите там ее" (переклад М. Карамзіна, опублікований у журн.: Детское чтение.— 1789.— Ч. 8.— С. 150).

Недолі в реальному світі Г. Сковорода протиставив — і це буде таким характерним для романтиків! — благородство душі, світлі обшири духового:

Брось, пожалуй, думать мнѣ, сколько жителей в лунѣ!
Брось Коперниковски сферы.
Глянь в сердечныя пещеры!
В душѣ твоей глагол, вот будеш с ним весьол!

....

Глянь, пожалуй, внутрь тебе: сыщеш друга внутрь себе,
Сыщеш там вторую волю,
Сыщеш в злой блаженну долю:
В тюрмѣ твоей там свѣт, в грязи твоей там цвѣт.

("Пѣснь 28-я")

Понад усе поет цінує особисту свободу:

...мнѣ вольность одна есть нравна
И безпечальный, препростый путь.
Се — моя мѣра в житіи главна;
Весь окончится мой циркуль тут.

("Пѣснь 9-я")

Виражена в ліричній поезії Г. Сковороди філософія особистісної психології передувала романтичним уявленням з їх абсолютизацією самоцінної людської душі. Водночас сковородинську поетизацію духово-емоційного, особистісного начала не варто перебільшувати. Адже вона в нього межує з відмовою не тільки від матеріального нагромадження, чиновницької кар'єри та буденної суєти, а й від активного втручання у суспільно-політичне, державне життя, від інтимно-почуттєвого щастя. "Что есть страсть?" — запитував Г. Сковорода і цілком у дусі просвітительсько-раціоналістичної поміркованости та християнських настанов відповідав: "Есть то же, что смертный грех"[22]. Ясно, що мова тут не тільки про споживацькі пристрасті, а й про пристрасті як такі. Лірика Г. Сковороди є лірикою одухотвореного стоїка, у якого особиста моральна поведінка набула громадянської значимости. Визнавши духове "я" альфою і омегою людського буття, поет орієнтує не так на зміну світу, як на духове вдосконалення особистости. Мандрівний філософ і сам навчився "керувати душею" і "почуттями", "приборкувати пориви", "нерозумну душу", "скеровувати розумом", "очищати" її читанням "блаженних книг" (такі настанови поет давав у латиномовному вірші "Ти питаєш, якщо щастя в кожному з нас..."). А це, як відомо, далеко не завжди вдавалося романтикам.

Душа зароджуваної "суверенної особистости" звільняється од феодально-корпоративних оков, авторитарних уявлень і шукає нові моральні засади, бо ж відчуває не тільки власну самоцінність, а й нерідко свою неприкаяність у світі, навіть "гріховність". От і збентежена душа Сковороди нудить світом, а тому потребує очищення, самозаспокоєння і марить своєю Голгофою: "Сраспни мое ты тѣло, спригвозди на крест..." ("Пѣснь 7-я"); "Я на Голгофу поскорю поспѣю..." ("Пѣснь 8-я"). Це ж так характерно для доби формування "автономної індивідуальности"! Одухотворена особистість, яка страждає від індивідуалістичного самовідчуття, болісної самозаглиблености, прагне очиститися чимось високим і благородним. І преромантик Г. Сковорода знайшов-таки свою земну Голгофу — у самозреченні від земних радощів — кохання, сімейного щастя, а головне — у моральному самовдосконаленні, у впорядкуванні свого внутрішнього "царства", в "облагородженні серця". А романтик Байрон прийшов до своєї земної Голгофи в багатостраждальній Греції, охопленій полум'ям визвольної війни.

У філософсько-психологічних медитаціях Г. Сковороди, цього найяскравішого предтечі українського романтизму, прострумовують і якісні зрушення у суб'єктній організації лірики як літературного роду. "Сад божественных пѣсней" виявляє не просвітительсько-класицистичні, раціоналістичні логізування з приводу філософських проблем буття, а поетичну сповідь автора, художню проекцію його душі з її роздвоєнням,

[22] Сковорода Г. Повне зібрання творів: У 2 т.— Т. 1.— С. 73.

печалями, болісними сумнівами у виборі життєвого шляху, в пошуках свого місця у світі. Наскрізний духовий і почуттєвий автобіографізм збірки Г. Сковороди безсумнівний. Філософські роздуми про людське існування узагалі були особистою драмою поета. Саме тому універсальні проблеми буття переломлюються у його збірці крізь призму його ж індивідуального світовідчування. Її ліричний суб'єкт викладу, співвіднесений з автором, є водночас ліричним суб'єктом дії. Таким чином, ліричне "я" збірки "Сад божественных пѣсней" виявляє рух від традиційного для давньої літератури образу власне автора до образу ліричного героя, котрому суджено було стати вже дитям романтизму.

Тим-то переконливо звучить думка Ю. Барабаша про Сковороду як про першого українського лірика[23]. Заслуговують на увагу і слова О. Білецького: "Небагато є в давній українській літературі письменників, кожна фраза яких мала б такий чіткий відбиток властивого лише їм літературного стилю. Щодо цього, крім Сковороди, в українській літературі феодальної доби можна відзначити лише Івана Вишенського"[24]. Це проникливе спостереження тим більше варто згадати, бо ще й досі побутує думка про те, нібито ознаки індивідуального стилю у нашій літературі вперше з'явилися щойно в Шевченка.

У поезії Г. Сковороди можна завважити романтизацію традиційних класицистичних жанрів. Так, Ю. Барабаш спостеріг, що "в пісні 25-й особистісне начало, безпосереднє почуття, живі враження тіснять піїтичні канони. "Старий міх" латино-польської системи тріщить під напором цього "нового вина". Ми стаємо свідками переходу з однієї якості в іншу, "проростання" нової форми крізь попередню: традиційний панегірик, ще зберігаючи свої особливості, водночас здобуває уже контури іншого жанру — дружнього послання з яскраво вираженим ліричним забарвленням"[25]. Ота форма дружнього послання, породжена преромантичним рухом, вельми популярна в сентименталістів і романтиків (Пушкіна, Міцкевича, Шевченка, Шашкевича), була знаменням тієї доби, коли акцент переносився з "життя розуму" на "життя серця", а на зміну одописній традиції йшла, зокрема, інтимізація поетичного вислову.

Треба підкреслити, що сама ідейно-художня система бароко, під впливом якої значною мірою розвивалися філософія і стиль мислення Г. Сковороди, сприяла зародженню в його творчості преромантичних уявлень, адже романтизму виявилися близькими такі характерні риси бароко, як звернення митців до теми космосу, пов'язаної з темою людської долі; прагнення розбудувати всеохопну картину світу; відчуття особистістю своєї самотности і неприкаяности у загадковому Всесвіті, безмежному й хаотичному; ірраціоналізм (правда, ще в поєднанні з раціоналізмом); трансцендентність онтологічних настанов і устремлінь; увага до Біблії, християнського розуміння світобудови і євангельської моралі, до культурних надбань і релігійно-філософських моделей середньовіччя; усвідомлення дисгармонійности світу і мрії про гармонію; тяжіння до контрастів, антитез і антиномічности; уявлення про суперечливість самої

[23] Див.: Барабаш Ю. Спудей Киевской академии. Григорий Сковорода: годы учения // Дружба народов.— 1986.— № 9.

[24] Історія української літератури: У 2 т.— К., 1955.— Т. 1.— С. 118.

[25] Барабаш Ю. "Спудей" Киевской академии...— С. 253.

людини, схильної за своєю природою і до добрих, і до злих учинків, і про те, що особистість залежить від могутніх сил природи, які не контролюються людським розумом і волею; "психологічний динамізм" (зображення мінливости душевних станів і переживань та інтенсивности духового життя персонажів); мотив швидкоплинности життя; рух до суб'єктивного (сугестивного) вираження особистости автора, прагнення до посиленого емоційного впливу на читача; інтимізація поетичного і навіть прозового викладу (нерідко від першої особи); циклізація малих форм; культивування пейзажу та інші.

Вирісши на національному ґрунті, засвоївши передові надбання європейської філософії та літератури від античности до сучасности, український поет і мислитель Г. Сковорода самостійно, одним із перших у Європі прийшов до преромантичних уявлень. Висловившись за життя згідно із законами природної простоти, за чутливість та одухотвореність у поєднанні з поміркованістю у почуттях і стоїцизмом, Г. Сковорода тим самим попереджував класичну формулу зароджуваного сентименталізму, згодом розвинену в українських повістях Г. Квітки-Основ'яненка. В українському романтизмі знайшли продовження сковородинські ідеї повернення до природи, "природного стану", ідеї рівности і природної простоти людських взаємин, увага до "голосу серця", абсолютизація совісти. Загалом же філософсько-психологічній, особистісно-медитативній лінії, започаткованій преромантиком Сковородою, не судився яскравий розвиток в українському романтизмі. Філософсько-психологічний струмінь в українській романтичній літературі не набув такого поширення, як у російській чи польській (особистість як така виводиться на рівень зв'язків із макрокосмосом лише в нечисленних творах і фрагментах Т. Шевченка, А. Метлинського, М. Костомарова, пізнього П. Куліша, у класичному вірші М. Петренка "Дивлюся на небо та й думку гадаю..."). Ніхто з українських романтиків, крім хіба що якоюсь мірою П. Куліша останнього періоду його літературної діяльности (80—90-ті рр. XIX ст.) не займався філософсько-психологічним, філософсько-етичним обґрунтуванням сенсу свого буття так, як Г. Сковорода. Проблеми національно-патріотичного руху, культурного відродження, визвольної боротьби відсунули на задній план філософські питання особистісної психології. Своєрідність українського романтизму, зокрема, у тому що його розвиток, сягаючи своїми витоками філософсько-психологічних медитацій такого преромантика європейського рівня, як Г. Сковорода, пішов, однак, в основному не по лінії філософії психології особистости, а по лінії філософії національної історії, започаткованій трактатом "Історія русів".

Сковородинська ідея самопізнання і морального самовдосконалення знайшла відгомін і продовження у Льва Толстого, який виявляв велике зацікавлення філософсько-етичними ідеями українського мислителя.

Філософія індивідуальної психології, уперше виражена в ліриці Г. Сковороди, була далі розвинена в українському красному письменстві кінця XIX — початку XX ст. у творчості П. Куліша, І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, О. Кобилянської. І — у східнослов'янському символізмі та модернізмі, де центральною викристалізувалася проблема "людина і універсум" (недарма ж Сковороді присвятив таку натхненну монографію російський релігійний філософ початку XX ст. В. Ерн!). І в цьому немає нічого дивного, бо літературний модернізм у своєму філо-

софському варіанті виступив наступником філософсько-психологічної течії у романтизмі. Безперечно, є досить підстав говорити про Г. Сковороду як про одного з далеких предтеч модернізму. Слід, однак, сказати, що прихильникам модернізму виявилася суголосною у Г. Сковороди тільки вихідна проблемна ситуація: відчуття "гріхопадіння світу", суперечливої людської природи, "ридання душі", "світова туга", особисте душевне сум'яття, болісна невдоволеність собою, відчуття у собі "злої волі" і бажання її побороти. Проте Г. Сковорода як філософ-просвітитель поборов у собі проблиски "розірваної свідомости", упорядкував свій душевний світ і створив позитивну життєву програму. Модерністи ж, діти свого часу, як звичайно, "застрягали" на "непізнаванності" світу й людини, на відчутті особи як "піщинки" в незбагненному макрокосмі, а якщо й долали ці уявлення, то тільки у процесі осмислення соціальних проблем,— власне, уже за межами модерністичного світовідчування.

Насамкінець хотілося б відзначити: філософсько-поетичні ідеї Сковороди, висунуті ним понад два сторіччя тому, і сьогодні зберігають загальнолюдську значимість.

Більше того, в умовах наукового прогресу нове життя дістали думки Руссо — Сковороди про "природну людину", "природний стан", про необхідність повернення до природи. Ще у XVIII ст. ці видатні мислителі, вихідці з патріархальних країв — Швейцарії та України,— уперше заговорили про неоднозначність поступу цивілізації, про ілюзорність сподівань досягти щастя через самодостатній розвиток науки й техніки, не забезпечений високою культурою душі, про небезпеку бездуховости і жадоби збагачення. Цьому присвячено чимало віршів, притч і діалогів Г. Сковороди, проти цього ж він застерігає і в "Разговоре пяти путников о истинном щастіи в жизни":

"Я и сам часто удивляюсь, что мы в посторонних околичностях чрезчур любопытны, рачителны и проницателны: измѣрили море, землю, воздух и небеса и обезпокоили брюхо земное ради металлов, размежевали планеты, доискались в лунѣ гор, рѣк и городов, нашли закомплетных миров неисчетное множество, строим непонятныя машины, засыпаем бездны, воспящаем и привлекаем стремленія воднія, чтоденно новыя опыты и дикія изобрѣтенія.

Боже мой, чего не умѣем, чего мы не можем! Но то горе, что при всем том кажется, что чегось великаго не достает. Нѣт того, чего и сказать не умѣем: одно только знаем, что недостает чегось, а что оно такое, не понимаем... Сіе явное души нашей неудоволствіе не может ли нам дать догадатся, что всѣ сіи науки [не] могут мыслей наших насытить? Бездна душевная оными [видиш] наполняется. Пожерли мы безчисленное множество обращающихся, как на а[н]глийских колоколнях часов, [систем], с планетами, а планет с горами, морями и городами, да однако ж алчем: не умаляется, а раждается наша жажда.

Математика, медицина, физика, механика, музика с своими буими сестрами; чем изобилнѣе их вкушаем, тѣм пуще палит сердце наше голод и жажда, а грубая наша остолбенѣлость не может догадатся, что всѣ они суть служанки при госпожѣ и хвост при своей голове, без которой весь тулуб недействителен. И что несытѣе, беспокойнѣе і вреднѣе, как человѣческое сердце, сими рабынями без своей началницы вооруженное? Чего ж оное не дерзает предприять? Дух несытости женет

народ, способствует, стремится за склонностію, как корабль и коляска без управителя, без совѣта, и предвидѣнія, и удоволствія"[26].

Як по-сучасному звучать ці думки Сковороди! Варто наголосити: філософ не відкидає наук як таких — він тільки проти їх абсолютизації: "Я наук не хулю и самое послѣднѣе ремесло хвалю; одно то хулы достойно, что, на их надеясь, пренебрегаем верховнѣйшую науку, до которой всякому вѣку, странѣ і статьи, полу и возрасту для того отворена дверь, что щастіе всѣм без выбору есть нужное, чего, кромѣ ея, ни о какой наукѣ сказать не можно"[27]. "Найверховнішою" Г. Сковорода вважає науку про духовий і душевний світ людини, її щастя і наголошує на потребі самопізнання й морального самовдосконалення, "облагородженні серця".

Коли ми сьогодні говоримо про необхідність гуманістичного, морального забезпечення кожного технологічного рішення, то витоки такого погляду ведуть нас до ідей Ж.-Ж. Руссо і Г. Сковороди. Тоді ще не стояло питання про екологію природи. Та питання про екологію людської душі в ту добу безмежної віри в людський розум, в умовах поширення раціоналізму й прагматизму в науці й техніці, літературі й мистецтві, у "житейській філософії" і практичних взаєминах між людьми уже постало.

Руссо пощастило більше, ніж Сковороді,— його почув увесь світ. Щоправда, згодом, в умовах небаченого науково-технічного прогресу, забув або ж дивився як на "дивака", котрий кликав суспільство "назад до природи"... Нині ж, коли в усьому світі загострилися суперечності на рівні "техніка — природа", "наука — мораль" і людство протверезіло у своєму науково-технічному оптимізмі, коли зрослі матеріальні потреби, не забезпечені відповідною мірою духовости, породжують споживацькі пристрасті, саме життя спонукає уважно прислухатися до думок обох видатних мислеників.

Yevhen NAKHLIK

HRYHORIY SKOVORODA AS A PRE-ROMANTIC POET

The paper attempts at the idea that Hryhoriy Skovoroda was a predecessor of Romanticism not only as a philosopher but also as the author of *Sad bozhestvennykh pisnej* (The Garden of Divine Songs). Here universal problems of man's existence are viewed through the prism of the poet's individual understanding, his philosophical quest taking the form not of abstract speculation but that of his own personal drama, and spiritual search. Skovoroda was the first to have perceived and expressed the psychological state which was later to become inseparable from the Romantic perception of the world.

His ideas, however, found no adequate development in Ukrainian Romanticism which, deviating from the philosophy of an individual, evolved in the course of the philosophy of national history, initiated by the anonymous treatise, *Istoriya rusov* (The History of the People of Rus').

[26] Сковорода Г. Повне зібрання творів: У 2 т.— Т. 1.— С. 335—336.

[27] Там же.— С. 337.

Андрій СКОЦЬ

ФРАНКОВА КОНЦЕПЦІЯ ГЕНЕТИЧНОГО АНАЛІЗУ ХУДОЖНЬОГО ТВОРУ

Літературний твір, як своєрідна художня споруда, складається з двох тісно взаємопов'язаних частин: візуальної, призначеної для широкого читацького сприймання, і прихованої від читача — фундаментальної основи, доступної лише досліднику-літературознавцю. Завдання дослідника — проникнути в творчу лабораторію письменника, простежити складний процес народження художнього твору, знайти його збудники, джерела, з'ясувати їх творче опрацювання. Отже, йдеться про генетичний метод аналізу художнього твору, який вважається найскладнішим серед аналітичних методів.

Генетичний метод (як ми його називаємо вперше) — системний метод, пов'язаний з концепцією історико-культурної школи, яка ставила проблеми детермінації літературних явищ. Цей метод межує з компаративістичним. Але компаративістичний метод побудований на синхронічній системі, а генетичний — переважно на діахронічній.

Глибоко продуману концептуальну систему генетичного аналізу художнього (літературного і фольклорного) твору дав нам Іван Франко. Методологічною основою багатьох наукових студій він обрав саме цей тип аналізу, зробив його провідним, хоч застосовував також інші способи аналізу.

Рідкісної наукової культури дослідник-ерудит, І. Франко відкриває "другу і третю" глибини художнього твору, його ембріогенетичні субстанції. "Невидиме" робить "видимим", невідоме — відомим, розшукує джерела художнього твору, досліджує дозрівання творчого задуму письменника, наводить численні зіставлення, порівняння, аналогії, типології, показував "рух", розвиток, динаміку теми...

Дослідження Франкової концепції аналізу генези художнього твору охоплює не тільки наукову діяльність І. Франка — літературного критика й фольклориста, історика й теоретика літератури. Ця проблема стосується також творчости Франка-письменника. У передмовах, вступних увагах, замітках, примітках до власних творів він часто вказував на їх джерела. Письменник немовби запрошує дослідника у свою творчу лабораторію.

Отже, Франкові студії згаданого спрямування можна поділити на дві групи: 1. Наукове дослідження генези творів інших письменників; 2. Авторські вказівки на джерела власних творів.

Зразки аналізу генези художнього твору дано у Франкових дослідженнях "Переднє слово" до видання "Перебенді" Т. Г. Шевченка", "Тополя" Т. Шевченка", "Темне царство", "Шевченко і критики", "Леся Українка", "Михайло П. Старицький", "Хуторна поезія" П. А. Куліша", "Поезія Яна Каспровича", розвідках про творчість Ярослава Врхліцького, Джона Мільтона, "Притча про сліпця і хромця" (Причинок до історії літературних взаємин старої Русі)", докторській дисертації "Варлаам і Йоасаф". Старохристиянський духовний роман і його літературна історія", монографії "Святий Климент у Корсуні (Причинок до історії старохристиянської легенди)", а також в передмовах, вступних замітках до його арабських казок ("Абу-Касимові капці", "Коваль Басім"), до поем "Цар і аскет (Індійська легенда)", "Панські жарти", "Лис Микита" (передмова "Хто такий Лис Микита і звідки він родом?"), "Пригоди Дон-Кіхота", "Бідний Генріх", "Сатні і Табубу", "Поема про білу сорочку", "Похорон", "Мойсей" та інших.

Класичним, з цього погляду, можна вважати "Переднє слово" до видання "Перебенді" Т. Г. Шевченка (Львів, 1889). До невеликого, хоч дуже значного в добу "романтичного націоналізму" твору Т. Шевченка (так І. Франко точно і вдало назвав ранній період його творчости, визначивши найважливішу її домінанту) вчений пише передмову, яка переросла рамки дослідження такого типу. Це глибока наукова розвідка про Шевченкового "Перебендю", докладний аналіз якого здається авторові "дуже важливим для характеристики поетичного таланту Шевченка, як і для характеристики цілої доби нашої літератури"[1].

Перед нами рельєфно накреслена "художня карта" вічної теми в літературі: поет і суспільство, особа і маса, геній і народ. Горацій і Руссо, Шіллер і Гете, Міцкевич і Пушкін, українська школа в польській літературі (Тимко Падура, Северин Гощинський, Михайло Чайковський), політичне якобінство у Франції, романтизм у літературі, Шевченкова літературна школа, що передувала написанню "Перебенді", його школа життя до приходу в літературу — все це генетична основа Шевченкового "Перебенді". І. Франко бачить близькі й далекі тематичні схрещення, впливи, перегуки, ремінісценції, шукає і знаходить, як він зауважує, навіть їх "невеличкі тіні".

Скрупульозний аналіз породжує синтез. Створюючи свою художню модель кобзаря-лірника, геній Шевченка зумів "впливи ті щасливо перетопити в одну органічну і глибоко поетичну цілість" (т. 27, с. 288). Ідучи протореними шляхами попередників, Т. Шевченко "реасумував у собі давнішу традицію поетичну, приймаючи з неї одно, відкидаючи друге, поглиблюючи її декуди відповідно до свого таланту, але заразом вкладаючи в неї *свою душу, своє життя, своє враження* (т. 27, с. 302). Це дало І. Франкові підставу без вагань зарахувати невелику поему "Перебендя" до найкращих Шевченкових творів раннього періоду.

Методологічні засади аналізу художнього твору І. Франко виклав у статті "Тополя" Т. Шевченка". Він наводить афористичну формулу Гете: "Wer den Dichter will verstehen // Muss in Dichters Lande gehen". Шлях до поетової країни пролягає через аналіз генези його творів. Своїм корін-

---

[1] Франко І. Зібрання творів: У 50 т.— К., 1980.— Т. 27.— С. 283 (далі посилання на це видання подаємо в дужках).

ням вони вросли в душу поета, а кроною сягають глибинних шарів життя всього народу, суспільства, навіть людськости. Певна річ, йдеться про твори великого змісту. Отже, аналізуючи такі твори, треба знайти їх спільний загальнонародний і навіть загальнолюдський генофонд.

Проблему генетичного аналізу художнього твору І. Франко розуміє усебічно і глибоко. "Кожний твір літературний,— зауважує він,— звертає на себе увагу дослідника [...] не лиш як естетичний вплив духу одиниці, але також як більше або менше сильний і вірний вираз поглядів, змагань, стану психологічного і культурного даної одиниці, а в дальшій мірі як один з проявів духовного життя даної суспільності в дану добу" (т. 28, с. 74—75). Тому, на думку І. Франка, "дослідник шукати буде готових мотивів, що викликали такий вираз, постарається відчути той відгомін, який розбудив сей твір в сучасній суспільності, слідити буде його впливи в будущині" (т. 28, с. 75).

Отже, від минулого (історія написання твору, його генеза), через сучасність до майбутнього — такі часові виміри народження і функціональної дієвости твору, своєрідна часова тріада його аналізу. На перше місце в цій тріаді, зрозуміло, винесено дослідження генетичної основи літературного твору.

І. Франко вказує на роль традицій у художній творчості й у цьому плані аналізує генезу Шевченкової "Тополі". Мотиви, що їх використав Т. Шевченко у своїй баладі, мають давню творчу історію і велику художню територію, яка обіймає давню Індію, поширюється на литовські, моравські, польські, сербські, датські, чеські, угорські, українські народні пісні та оповіді. Мотив згубного впливу чарів трапляється у німецькій та англійській літературах. Яскравим зразком його використання є балада німецького поета-романтика Г. Бюргера "Ленора", переробку якої здійснив В. Жуковський у баладі "Людмила", а її своєю чергою опрацював Левко Боровиковський в українській баладі "Маруся". "Голосною луною" балада В. Жуковського відбилася також у баладі "Втеча" А. Міцкевича.

"Тополю" І. Франко генетично пов'язує з "Людмилою" В. Жуковського і "Втечею" А. Міцкевича, вважає, що вони послужили основою для першої частини Шевченкового твору. Але на основі текстологічного зіставлення він твердить: Т. Шевченко значною мірою відійшов від літературних прототипів і більше наблизився до українських народних пісень і переказів.

За своєю генезою мотив перевтілення людини в дерево, дівчини в тополю, на думку І. Франка, греько-римський. Ним багата антична міфологія. Трапляється він і в українських народних піснях. І. Франко переказує сюжет такої пісні, котра, як він уважає, послужила Т. Шевченкові зразком для закінчення балади.

Генетично-порівняльний метод дослідження дав І. Франкові можливість показати оригінальність Т. Шевченка в трактуванні традиційної теми. "[...] В його творах (І. Франко має на увазі ранню творчість Т. Шевченка.— **А. С.**) елемент традиційний і щодо змісту і щодо форми ще дуже сильний і замітний, але його могуча, світла індивідуальність усюди вміє тим запозиченим елементам давати відрубну шевченківську ціху, відрубну окраску" (т. 28, с. 78).

В іншому місці І. Франко зазначає: "[...] Замість патетичної та богохульної "Ленори", замість демонічної "Ucieczki" (Шевченко) дав нам твір

о м'якім, злегка сентиментальнім колориті, кілька пишних, хоч лишень злегка нашкіцованих образків з життя і природи рідної України з її степом, вербами та солов'ями. Замість сили розпуки і смертельної грози він змалював сцени тихої сільської любові, а супроти прастарого дуалістичного песимізму, з котрого випливала ся казка, супроти погляду на природу і тіло як на щось злого, проклятого і ворожого духові, і на життя як на конечне зло та кару, а на любов як на тяжкий проступок проти святості духу,— супроти таких поглядів, що пробиваються ще й у баладах Бюргера та Міцкевича, Шевченко як правдивий апостол нового, щиролюдського євангелія кличе всім нам своє "Memento vivere [...]" (т. 28, с. 87—88). Ніби на підтвердження цього І. Франко закінчує статтю цитатою з Шевченкової "Тополі". Наведений уривок — ліричне звертання до дівчат, поетова порада і наука — цінувати життя, бо воно короткочасне, дорожити молодістю, бо вона скороминуча, кохатися-любитися, "як серденько знає". Це місце І. Франко називає "золотим словом" Шевченкової балади.

Стаття І. Франка "Темне царство" присвячена двом політичним поемам Т. Шевченка — "Сон" і "Кавказ". Орієнтуючись на жанрову природу Шевченкових поем, І. Франко подає їх майстерний соціологічний аналіз, пропонує своє оригінальне прочитання.

Звернуто також увагу на генезу цих творів. У Франковій студії широко окреслено літературну "географію" — "Горе з розуму" О. Грибоєдова, "Євгеній Онєгін" О. Пушкіна, "Герой нашого часу" М. Лермонтова, літературно-критична діяльність В. Бєлінського, "Ревізор" і "Мертві душі" М. Гоголя, "Різдвяні повісті" Ч. Діккенса, "Сільські історії" Ауербаха, "Німеччина. Зимова казка" Г. Гейне, "Бичування" В. Гюго. Посилання на ці твори не пов'язане безпосередньо з аналізом генези Шевченкових поем. Цей великий типологічний ряд — літературне тло, на якому І. Франко прагне рельєфніше окреслити постать Т. Шевченка і його поеми "Сон" і "Кавказ", які підносить до найкращих зразків політичної поезії у світовій літературі. Генезу цих поем І. Франко бачить не в літературних джерелах. Він досліджує їх соціальні та психологічні основи, тобто з'ясовує соціально-психологічну генезу, яка є складовою частиною соціологічного аналізу літературного твору.

Питання поставлено гранично чітко: які соціальні й духовні чинники, внутрішні збудники спонукали Т. Шевченка, у недалекому минулому поета-романтика, до написання політичних поем, якими почалася "доба великого перелому в його думах"? (До речі, термін "політична поема" як окремий жанровий різновид І. Франко вперше вводить в українське літературознавство.) Звідки з'явився отой Шевченків гарячий протест проти "темного царства"? Де шукати джерела вселюдського мислення Т. Шевченка?

Відповідь — така ж гранично точна і вичерпна: "Сей змалку вщеплений і в довгих літах неволі скріплюваний дух опозиційний дає нам заразом сказівку, для чого протест вилився у Шевченка з такою безпримірною в Росії силою. А з другого боку, його прихильність до мужиків, до покривджених і обідраних веліла йому поставити діло просто на загальнолюдське становище, підіймати протест не зі становища виключно українства, а зі становища покривдженої людськості" (т. 26, с. 140). Це

і є, на думку І. Франка, "вихідна точка" Шевченкової політичної поезії, якою він чітко вирізняється з-поміж інших тогочасних письменників.

"Темне царство" російського самодержавства — тут коріння Шевченкової політичної ненависти, Шевченкового "праведного гніву". Його велика любов до скривджених — зворотна сторона цієї ненависти. Іншими словами, Шевченкова любов і ненависть, оті його найвищі, наймогутніші духовні субстанції, що виросли на тогочасному соціально-політичному грунті, є генетичною першоосновою політичних поем "Сон" і "Кавказ" (і не тільки цих творів) як видатних художніх документів епохи.

Стаття "Темне царство", крім усього, проливає світло на Франкову концепцію генетичного аналізу художнього твору. Такий вид аналізу, за І. Франком, не тільки документоване шукання літературних чи якихось інших джерел. Завдання дослідника-"генетика" значно ширше. Треба знайти життєву першооснову твору, зіставити його із соціальною дійсністю, з життям як першоджерелом літератури, її "єдиним кодексом естетичним" (І. Франко). Література — художня мова життя. Відчитати цю мову, знайти її першооснову не можна без глибокого проникнення у світогляд письменника, психологію його творчости. Треба також бути вдумливим соціологом, психологом. Генеза — складний, тривалий, інколи навіть болісний процес народження літературного твору і його автора. Отже, діапазон генетичного аналізу дуже широкий. Це, власне кажучи, вихід у художній світ письменника. Такі висновки випливають із Франкової розвідки "Темне царство".

І. Франко виступав проти спрощеного тлумачення генези художнього твору, що зводилося до формалістичного шукання "впливів". Вчений не заперечував порівняльного методу дослідження. Навпаки, визнавав за ним велику вагу, вважав його навіть єдино можливим і раціональним. За допомогою цього методу можна простежити духовні взаємовпливи, встановити генезу однакових літературних явищ у різних народів. "На підставі порівняльного методу переконуємося,— твердив І. Франко,— що загальні літературні прояви не поминають і нашого народу і літератури, доказом чого можуть послужити: романтизм, реалізм, декадентизм і т. д." (т. 35, с. 235). Але, на його думку, при порівняльному аналізі треба мати почуття міри, не переступати межі, тобто не втрачати наукового такту, бо можна договоритися до абсурду. І приклади такого "абсурду", штучного припасовування творів, які цього зовсім не заслуговують, І. Франко наводить у статті "Шевченко і критики": "Більше як тут скомплікована справа, коли в однім вірші видно впливи аж кількох письменників. А подібна обставина заходить, приміром, у "Причинній". По дослідах критиків, написав сю поему Шевченко під впливом: 1. Жуковського; 2. Пушкіна; 3. Козлова; 4. Міцкевича; 5. народним. Виходить, отже, що Шевченко, сідаючи до написання сеї поеми, обкладався творами згаданих поетів і етнографічними збірниками і, як пчілка, підщипував то звідси, то звідти потрошки. Можливо, що так було,— іронічно зауважує автор,— особливо коли Шевченко хотів показати, як-то деякі з його наступників будуть колись робити, але се, певно, не було правило, на що критики не повинні забувати" (т. 35, с. 239). Або якщо вірити дослідникам, то Шевченків "Сон" майже повністю "відписаний від Міцкевича" (т. 35, с. 240).

Статтю "Шевченко і критики" І. Франко написав з приводу розвідки В. Щурата "Святе письмо в Шевченковій поезії" (Львів, 1904). У своїй критичній студії він виступив проти Щуратової концепції генетичної спільности у Т. Шевченка зі Святим Письмом, що будувалася на формалістському розумінні впливів "біблійних письменників" на автора "Саула", "Во Іудеї", во дні они", "Царів" і "Марії". І. Франко не заперечує того, що Т. Шевченко у своїй творчості користувався Святим Письмом, "але щоб його вплив відбився на поетові так, як сього хоче д-р В. Щурат, на те,— каже він,— не можемо згодитися" (т. 35, с. 240). Основну хибу праці В. Щурата І. Франко бачить не в генетично-порівняльному методі дослідження, а лише в надуживанні ним, у тенденційності автора і своїм обов'язком вважає остерегти від цього майбутніх дослідників творчости Т. Шевченка.

Гостро виступив І. Франко також проти Щуратової спроби довести генотипологічну подібність між Шевченком і Єремією, поставити українського поета в один генетичний ряд з біблійним пророком. У своїй полемічній студії "Шевченко і Єремія" він доводить цілковиту неправомірність, необгрунтованість такого порівняння поета революційного гарту, провісника "народного відродження та братолюбія" зі староєврейським пророком Єремією — "віщуном руїни і кари", покори і розпуки, безнадії і загибелі. На думку І. Франка, Єремія — "се відгук важкого конання юдейської держави, одна з найтрагічніших фігур, які знає людська історія". Йому, "гарячому патріотові", судилося до кінця життя грати "незавидну роль ворона, що накрякує рідному народові нещастя й руїну" (т. 35, с. 187). І його порівняння з Шевченком І. Франко називає Щуратовою "грою на фальшивих струнах".

Генетичний метод аналізу художнього твору інколи допомагає І. Франкові простежити творчу еволюцію письменника. Свою грунтовну студію "Леся Українка" (1898) він задумав як дослідження художнього розвитку української письменниці. Вважаючи, що такий автор, як Леся Українка, "не потребує поблажливості", І. Франко пише про недоліки її ранніх поетичних творів, але, крім усього, бачить у них проблиски сильного й оригінального таланту, показує, як поступово мужніє її поетичне слово, як "на крилах пісень" вона стрімко підноситься на верхогір'я літературної творчости.

І. Франко досліджує генезу ранньої поеми Лесі Українки "Самсон" (1888). Цей твір, як і вірш Олени Пчілки "Дебора" (1887), був відгуком на поширену в російській літературі середини 80-х рр. XIX ст. моду переспівування біблійних мотивів.

"Обидві наші авторки,— зауважує критик,— поводяться з біблійним текстом дуже вільно, властиво, мовби й зовсім не дивляться на нього, а беруть тільки деякі мотиви, обскубані з тих міцних паростків, що в'яжуть їх із старожидівським життям і дають їм безсмертну силу [...] І в оповіданні про Дебору, і в оповіданні про Самсона біблійні первовзори безмірно поетичніші і живіші від того, що з них зробили наші авторки" (т. 31, с. 257—258). Позбавлений цих "міцних паростків", образ Самсона в однойменній поемі Лесі Українки, на думку І. Франка, вийшов шаблонним, нежиттєвим і в художньому плані значно слабшим проти біблійних оповідань про Самсона в "Книзі Суддів".

На основі генетичного аналізу І. Франко робить теоретичні висновки. Він уважає, що запозичений матеріал завжди треба узгоджувати із задуманою жанровою структурою художнього твору. Ігнорування цієї засади призводить до суперечности між змістом і художньою формою. Проаналізувавши біблійне оповідання про Самсона і твір Лесі Українки, І. Франко вказує на невідповідність між запозиченим матеріалом і патріотичною поемою, побудованою на його основі: "Як бачимо, ані герой, ані обставини, виведені в біблійному оповіданні, не надавалися до патріотичної поеми в нашім сучаснім стилі; замість поглибляти ті факти, які дає первовзір, авторка мусила обкроювати, перемінювати, ослаблювати їх і замість живого змісту наповнювати свої вірші досить ріденькою фразеологією" (т. 31, с. 258—259).

Відгомін біблійної легенди про Самсона також вчувається у поезії Лесі Українки "Хвилина розпачу" (1896). Цей твір, написаний уже вправною рукою майстра, викликав схвальну оцінку І. Франка, який відзначив у ньому силу, красу і поетичність: "Як же без порівняння могутніше і правдивіше її слово тут, де вона сама разом з сучасним своїм поколінням чує себе в ролі Самсона, але без ніяких романтичних прикрас [...]" (т. 31, с. 270).

Найчастіше генетичний метод дослідження І. Франко застосовував для аналізу фольклорних творів, зокрема стародавніх народних пісень, притч, легенд, міфів тощо. Франка-вченого цікавить українська народна пісня про Коваленка. Це одна з найстаріших фольклорних пам'яток другої половини XV ст. Він присвятив її спеціальну наукову розвідку — "Пісня про Коваленка (1452)", що стала складовою частиною його фундаментальної праці "Студії над українськими народними піснями".

Історико-генетична основа пісні про Коваленка — татарське нашестя і руїна України. Сюжетна схема така: "Татари нападають на подільське село в неділю зранку в часі жнив і ловлять багатого хазяїна Коваленка, що тільки що вирядив своїх женців на поле, а сам повертався додому, щоб розпорядитись про полуденок для них. Схопили його татари і кажуть йому вести на поле, де жнуть його женці. Захопивши і їх, женуть його разом з іншими бранцями в Крим, де тримають його у в'язниці, сподіваючись багатого викупу [...]" (т. 42, с. 432). Татарський невільник, мученик-кайданник Коваленко своє нещастя трактує як Божу кару за скоєний гріх:

Десь ти мене, Господи, покарав,
Що я женців у неділю збирав;
Десь ти мене, Господи, не залюбив,
Що в неділю я серпи позубив.

(т. 42, с. 431)

У Франковій студії аналізу пісні про Коваленка, зокрема її генези, передує великий історичний екскурс. У статті багато виписок, цитат (з принагідними авторськими коментарями) з літописів М. Кромера, М. Бєльського та М. Стрийковського про татарські напади на українську землю. Найбільшу увагу автора привертає оповідання М. Кромера і побудований на його основі переказ М. Стрийковського "про забирання татарами женців із поля в неволю". У своїй "Хроніці" М. Кромер зазначив, що 1451 р. татари напали на подільську землю, дійшли аж під Львів. "І коли вже

раз нібито брехливо відступали, чотири рази, вертаючи нагло, обскакували людей, що з таємних закутків виходили на жниво, й відводили їх жорстоко в мізерну неволю" (т. 42, с. 416). Подібну подію М. Кромер фіксує також під 1474 р.: "Багато хліборобів, захоплених на польових роботах, погани погнали, мов худобу, в неволю" (т. 42, с. 421). У цих документованих історичних фактах І. Франко бачить генезу головного мотиву пісні про Коваленка.

Головний персонаж пісні Коваленко — постать не історична, але І. Франко вважає, що, крім літературного, вона має також історичне значення, "додаючи до літописних переказів польських хроністів живі риси з побуту українського селянина з другої половини XV століття" (т. 42, с. 432). Отже, генетичний аналіз "підказав" І. Франкові цікаву думку — про співжиття, творчу співдружність історії та фольклору. Конкретна історична подія покликала до життя народну пісню, а пісня побутовими реаліями збагатила своєю чергою історію.

Маючи на увазі генезу пісні про Коваленка, І. Франко на основі збережених шістьох її варіантів зробив реконструкцію (контамінацію) пісенного тексту, застосувавши колядкову ритмомелодику, бо, на його думку, ця пісня продовжує прастару творчість українських колядок. І ще одно: дослідження генези пісні про Коваленка дало можливість І. Франкові встановити час її виникнення. Він спростовує М. Грушевського, який у своїй "Історії України-Руси" відносить цю пісню до кінця XVI ст., і вважає, що її створено у XV ст.

Так багато важливих проблем аналізу народної пісні про Коваленка з'ясував І. Франко, орієнтуючись на її генезу. А це говорить про багатоплановість, різнобічність і творчу результативність Франкової методики генетичного аналізу художнього твору.

Докторська дисертація І. Франка "Варлаам і Йоасаф". Старохристиянський духовний роман і його літературна історія" написана переважно в історико-порівняльному методологічному ключі. Цього вимагала тема дослідження. Все ж таки і тут виразно проступає генетичний спосіб аналізу. Поєднавши ці два види аналізу, І. Франко зумів повість (роман) про пустельника Варлаама та індійського царевича Йоасафа розглянути всебічно. Він досліджує генезу духовного роману як жанрового різновиду. Батьківщиною роману була Греція, тут він набув літературного оформлення. Посередником між старогрецьким і західноєвропейським романом доби гуманізму був духовний роман, джерела якого І. Франко бачив у романічному характері християнських житій та апокрифів. Християнська література зазнала орієнтальних впливів, і важливим художнім документом цих впливів дослідник уважав духовний роман про Варлаама і Йоасафа (виник в Індії в VI або VII ст.) — найкращий і найпопулярніший твір цього жанру, видатну пам'ятку світової літератури.

За основу І. Франко взяв рукописний давньоруський Крехівський список повісті (XVI ст.), розглянув його в контексті аналогічних сюжетів у світовій літературі, показав життя індійського архетипу в літературах різних народів і епох. Він навіть склав докладну таблицю, яку назвав "Порівняння змісту орієнтальних версій "Варлаама і Йоасафа". Отже, параметри дослідження — широкі історико-літературні терени. Тут виявилася грунтовна обізнаність І. Франка зі світовою літературою. У VI

розділі монографії дано критичний огляд наукових праць про зміст і джерела повісті.

Генетичний метод дослідження виявився дуже результативним у Франковій розвідці, присвяченій притчі про єдинорога, мабуть, найкращій з-поміж притч повісті "Варлаам і Йоасаф". Дослідження притчі про єдинорога, хоч і вміщене в "Додатках", теж привертає увагу грунтовністю, науковою сумлінністю майстерного аналізу художнього твору.

У розвідці зіставлено буддійські варіанти (версії) притчі про єдинорога з грецькими. Поставлено питання про генотип і прототип. Спростовано думку про грецьку притчу як про джерельну першооснову її буддійських різновидів. Генезу притчі І. Франко пов'язує не з Грецією, а з Індією, яку вважав батьківщиною притчі, бо головна ідея цього твору більш буддійська, ніж християнська, і до християнства занесена з буддизму (т. 30, с. 609). Народжена в Індії, притча про єдинорога мала багато версій у різних літературах світу. Родовід цих версій — об'єкт Франкового докторського дослідження (грецький різновид, персидський варіант, західноєвропейські переробки).

Художню територію притчі про єдинорога І. Франко поширив на слов'янський грунт. На його думку, будучи тут популярною, вона не мала самостійного розвитку, не породила вартісних варіантів, крім одного — слов'янської "Притчи о богатых из книг болгарских". Учений досліджує виникнення, джерела й оригінал притчі, її генетичну залежність від притчі про єдинорога. Запрошує до дискусії, висуває свої гіпотези про болгарське походження слов'янської притчі, її праобразом, "старшою сестрою" називає притчу про єдинорога.

Результат генетичних пошуків: "Притча о богатых" — вільна переробка теми, що виникла на базі усної традиції, яка на Близькому Сході жваво поширювала притчу про єдинорога (т. 30, с. 657), а це забезпечило її живучість протягом століть у всьому південно-східному слов'янському світі.

Генетичний аналіз у поєднанні з компаративістичним дав І. Франкові можливість зробити глибокі узагальнення, пролити світло на дуже цікаву сторінку історії старослов'янської літератури і культури, показати, "як не раз широко розгалужувались і глибоко сягали духовні впливи від народу до народу, від століття до століття" (т. 30, с. 658). А звідси дисертант робить методичний висновок: "[...] Як обережно, детально та широко треба вести дослідження у цій галузі, щоб досягти найвірогідніших результатів" (т. 30, с. 658).

Свою грунтовну монографічну працю "Святий Климент у Корсуні. Причинок до історії старохристиянської легенди" І. Франко почав такими словами: "Легенда — се не історія. Та проте вона не парадокс, коли один із новіших учених говорить, що одна легенда має в собі більше правди, ніж не одна історія. Все діло в тім, щоб уміти видобути правду, як метал з руди" (т. 34, с. 16). Сказано стисло і образно. І. Франко має на увазі генетичний код, систему художнього шифру легенди, яку треба дешифрувати. Бо "вона [легенда],— говорить у вступі до своєї розвідки автор,— документ, написаний таємним, образковим письмом, виробленим і усвяченим віками, яке дуже часто значить зовсім не те, що показує текст, читаний буквально. Для її розуміння треба ключа, а сей ключ може дати нам порівняння різних варіантів даної легенди та дослідження

їх генетичної зв'язі і докладне вистудіювання тих історичних обставин, боротьби партій, церков, вірувань та змагань, серед яких повстала та розвинулася легенда" (т. 34, с. 21). Отже, йдеться про генетично-компаративістичний аналіз як єдино правильний метод дослідження легенд. Він є теоретичною основою Франкової розвідки "Святий Климент у Корсуні. Причинок до історії старохристиянської легенди".

Прадавня християнська легенда про святого Климента виникла в перших віках християнства в Греції, мала "величезну літературну рідню", жила протягом багатьох століть в орієнтальних і західноєвропейських літературах, дістала "прописку" в слов'янському світі, зокрема в Русі, генетично пов'язана з легендами про перших слов'янських апостолів Кирила і Мефодія, з літописними оповіданнями про хрещення Руси.

Генезу легенди про святого Климента І. Франко простежує на основі багатьох її редакцій, версій, списків, беручи до уваги її парості, мотиви, тематичні розгалуження, літературні нашарування. Вперше в науковий вжиток уведено нові рукописні та друковані матеріали.

У вступній частині розвідки про святого Климента в Корсуні І. Франко навіть ширше закроює тему, ставить питання взагалі про жанрову генезу, точніше про генетичну спадковість християнської агіографії та легенди, вважає їх безпосередніми наступниками грецького любовного і фантастичного роману, від якого вони запозичили не тільки фабулу, конфлікти, окремі сцени, картини, ситуації, а й літературну манеру, більше того, тенденційність. Різниця лише в тому, що любовні мотиви грецького роману в християнських легендах та житіях святих замінено мотивами віри. "Для неї,— зазначав вчений,— герої наших легенд покидають сім'ю, рідний край, приймають муки, борються з покусами, її силою творять чуда, в ній находять потіху в горі, надлюдську сталість та терпеливість у катуваннях, радість при смерті" (т. 34, с. 20).

Взагалі, досліджуючи генезу легенд, І. Франко шукав у них зерна історичної правди, життєвої достовірности, вважав їх цінними документами духовної культури народу, художнім вираженням його вірувань, морально-етичних ідеалів, суспільних поглядів, народних традицій.

І що дуже важливо: І. Франком — великим ученим — керувало високе почуття українського патріотизму. Він свідомо обрав генетично-компаративістичний метод дослідження. Визначаючи мету своєї розвідки "Святий Климент у Корсуні. Причинок до історії старохристиянської легенди", у передмові вчений зауважив: писав те, "що було цікаво для розуму". Пожиточність своєї праці Франко хотів бачити в тому, щоб "вона могла захопити хоч декого з наших молодих адептів науки піти за мною на те поле порівняльних (від себе додамо — і генетичних.— **А. С.**) студій, де ми найлегше і найкраще можемо задокументувати свою національну і духовну рівноправність з іншими народами, додаючи до нашої національної (усної і писемної) традиції цінні причинки до розв'язки наукових питань, що збуджують інтернаціональну цікавість учених" (т. 34, с. 8).

Цієї мети І. Франко досяг. Його монографія "Святий Климент у Корсуні. Причинок до історії старохристиянської легенди" як дослідження винятково високої наукової культури та інші такого типу студії можуть служити еталоном. "Документуючи" українську "національну і духовну

рівноправність з іншими народами", вони мали великий інтернаціональний резонанс.

Досвідченим майстром генетичного аналізу виявив себе І. Франко також у розвідці "Притча про сліпця і хромця" (Причинок до історії літературних взаємин старої Русі). Вчений поставив собі за мету на основі цієї староруської притчі Кирила Туровського простежити цікаві літературні та культурно-історичні взаємини між Сходом і Заходом і "посередництво жидівства в тім процесі в середніх віках" (т. 35, с. 301). Тому предмет дослідження виніс на широкий науковий простір, залучив різноманітний художній матеріал, великий науковий фактаж.

У полі зору І. Франка різні орієнтальні та західноєвропейські модифікації мандрівного сюжету про сліпця і хромця: єврейська версія в "Гагаді" — збірці староєврейських релігійних легенд і гімнів XII—XIII ст.; арабська (чи турецька?) в "Тисячі і одній ночі" — збірнику казок і новел арабського Сходу; західноєвропейська "Gesta Romanorum" — збірці легендарних оповідань про римських полководців і політичних діячів епохи середньовіччя; індійська в "Панчатантрі" — пам'ятці санскритської літератури. Скрупульозним аналізом художніх текстів І. Франко дослідив, що генотипом староруської притчі була єврейська (талмудова) редакція, бо в ній він помітив усі "основні епічні і доктринальні точки" Кирилової притчі. Не обійшлося тут і без впливу освічених єврейських місіонерів. "[...] Основу своєї притчі,— пише Франко,— Кирило Туровський мав по всякій правдоподібності з усної передачі, від жидівських рабинів, і обрав її своїм звичаєм, держачися старих церковних взірців і черпаючи, де було можна, з готових літературних шаблонів, змінюючи при тім і саму конструкцію притчі відповідно до моралізаційної мети, яку поклав собі при писанні свого твору" (т. 35, с. 316).

Розвідка І. Франка "Притча про сліпця і хромця" (Причинок до історії літературних взаємин старої Русі)" закінчується аналізом генези грецького міфу про Оріона, який, на думку дослідника, є праосновою поширеного в літературах Сходу і Заходу мотиву обопільної допомоги двох нещасних калік — сліпого і кривого. Отже, міф про Оріона генетично пов'язаний з притчею про сліпця і хромця.

За грецьким міфографом Аполодором І. Франко навів текст цього переказу. У своїй "Міфологічній бібліотеці" Аполодор розповідає, що "Оріон, який від свого батька Посейдона мав дар ходити по воді, прибувши до Хіоса, почав старатися о руку Меропи, дочки тамошнього царя Ойнопіона. Та Ойнопіон підпоїв його, осліпив і викинув на море. Оріон піднявся і зайшов на Лемнос до Гефестової кузні, вхопив там одного челядника, посадив його собі на плечі і велів йому показувати дорогу на схід. Коли зайшов туди, впав на нього промінь сонця і повернув йому зір" (т. 35, с. 328).

Міф про Оріона Франко зачисляє до так званих астральних міфів і вважає, що він прийшов до греків з Вавілону. Виразні сліди міфологічної легенди про Оріона дослідник знаходить також у євреїв: "Сузір'я Оріона називається в них Велетнем, а головні елементи самої легенди заховалися в оповіданнях про Самсона, що також у Талмуді називається сліпцем і йде з поводирем до палати, де відбувається бенкет філістимлян. Самсон має перед філістимлянами грати роль блазня; жидівська назва сузір'я Оріона значить також "блазень" або безбожник [...]" (т. 35, с. 329).

І. Франко робить припущення, що під впливом образотворчого мистецтва (картини в стародавніх храмах часто зображали Оріона з хлопчиком-поводирем на плечах) виникає європейська притча про сліпця і хромця, уміщена в талмудовій Агаді.

Легенда про Оріона явила свою живучість і в добу християнства. На єгипетському грунті вона видозмінилася в християнську легенду про Христофора. Як і Оріон, Христофор також вирізнявся велетенським зростом, ходив по воді. Одного разу велетень під вагою хлопчика, якого на плечах переносив через глибоку річку, нахилився і лицем торкнувся води. Цим хлопчиком був Христос. Він охрестив велетня, після чого той називався Christophorus (первісне його наймення Offerus). Відтоді легендарний герой став гарячим провідником Христової віри (т. 35, с. 330).

І. Франко звернув увагу на цікаву подробицю цієї легенди: у грецьких та перекладених з них церковнослов'янських текстах Христофор виступає як песиголовець. Крізь цю портретну деталь дослідник бачить у ньому одну з постатей єгипетського пантеону — або бога смерти Анубіса, або одну з багатьох різновидностей Горуса, який, за легендарним переказом, мав бути царем Єгипту.

Франко доходить висновку, що єгипетський переказ про Горуса, який в окремих деталях також пов'язаний з міфом про Оріона, послужив першоосновою легенди про Христофора: "Чи велетень Горус — песиголовець, сліпий духом, бо не освічений світлом правдивої віри, який іде по розбурханім морю і не гнеться під вагою малої дитини — Христа, не був символом побіди християнства, та й сама назва Хріоrофое чи не була людово-етимологічною переробкою спарування імен Хріоrоє і Ороє" (т. 35, с. 332).

Отже, досліджуючи генезу Оріонового родоводу, І. Франко переконливо доводить, що класичний міф про Оріона належить не тільки давнім грекам. Він міцно вріс у культурні надбання інших народів, зокрема давніх євреїв і єгиптян. До речі, в передмові до свого "Мойсея" І. Франко між іншим зауважив, що цей міф також не чужий єгипетській і єврейській традиції (т. 5, с. 210). Тому, крім усього, він генетично споріднений із темою Франкової поеми, у якій легендарна історія давньоєврейського народу подана у його відносинах з єгиптянами. І цілком правомірним було творче використання цього міфа в "Мойсеї"[2].

Розвідка І. Франка "Притча про сліпця і хромця (Причинок до історії літературних взаємин старої Руси)" закінчується висновками, які є логічним підсумком генетичного аналізу твору Кирила Туровського: "Як бачимо, наша староруська притча завела нас на великий культурно-історичний шлях і показала нам [...] один із тих каналів релігійного синкретизму, що тягнуться тисячоліттями і, мов той міфічний Океанос, величезним перстнем обіймають усі головні парості культурного людства, раз у раз нагадуючи їм, що вони культурно, духовно, своїми найкращими віруваннями і найвищими ідеями не менше близько посвоячені, як і вузами раси й фізичної будови" (т. 35, с. 332).

Оці "найвищі ідеї близького посвоячення" культурного людства, побачені крізь призму генетично-компаративістичних студій і аргументо-

---

[2] Див.: Скоць А. І. Міф про Оріона в поемі І. Франка "Мойсей" // Українське літературознавство.— Львів, 1968.— Вип. 5: Іван Франко. Статті і матеріали.— С. 100—105.

вано доведені до читача, роблять І. Франка великим ученим, невтомним будівничим "золотих мостів зрозуміння" між народами і віками.

В оповіданні "Борис Граб" І. Франко пише про два способи (точніше — ступені) освоєння художнього тексту — "планіметричний" (поверховий) і "стереометричний" (просторовий). Гімназійний учитель Міхонський зобов'язує свого учня Бориса Граба двічі прочитати "Одіссею" Гомера. Перевіряючи вдруге домашнє завдання і пересвідчившись, що Борис Граб глибше засвоїв текст прочитаного твору, Міхонський зауважує: "Та досі ти студіював "Одіссею", що так скажу, планіметрично, як одну площу, на якій стоїш сам. Ти не пробував — і не міг — піднестися вище, над неї, оглянути її не як площу, а як річ відрубну, заокруглену в собі, як окремий світ, наділений власним рухом, власним життям. Се був би, що так скажу, стереометричний погляд" (т. 18, с. 184—185). Учитель радить своєму учневі переходити від планіметричного до стереометричного способу читання художнього твору. Але це лише початкові стадії його засвоєння.

Устами Міхонського І. Франко викладає цілу теорію всебічного (в тому плані і генетичного) аналізу художнього твору, розкриваючи поступальний процес аналізу. "Далі,— повчає свого учня вчитель,— забажаєш пізнати внутрішню структуру, так сказати, механіку твору, потім складники, з яких його скомпоновано, немов його хімію; далі сам процес його творення, його зв'язок з тодішнім часом, що його автор узяв із минувшини, зі своєї сучасності; далі дійдеш до оцінювання самих основних ідей, так сказати, психології його твору, а потім ще далі розшириш горизонт і будеш питати: відки у тодішніх людей і в отого таємничого Гомера взялася думка складати так твори? І в такій формі? І такою мовою? І тисячі, тисячі подібних питань насунуться тобі і тоді побачиш, як такий твір, частка життя великої нації, веде нас до студіювання того життя і виявляє на кождім кроці стільки ж безмежних горизонтів та нерозгаданих загадок, як і само життя" (т. 18, с. 185).

Уже вказувалося, що генетичний аналіз художнього твору в наукових студіях Франка переважно виступає не у своїй, сказати б, "чистій" формі, а в поєднанні з іншими видами аналізу і в різних модифікаціях. Залежно від специфіки аналізу тексту і дослідницьких настанов письменника можна виділити такі типи Франкового аналізу генези художнього твору:

генетично-компаративістичний (аналіз "Перебенді", "Тополі" Т. Шевченка", докторська дисертація про Варлаама і Йоасафа, праці про стародавні легенди і притчі);

генетично-соціологічна або соціально-психологічна генеза ("Темне царство");

генетично-еволюційний метод ("Леся Українка");

дослідження власне історичних джерел якогось мотиву без показу його міграції ("Пісня про Коваленка (1452)");

генетично-біографічний (окремі праці про Івана Вишенського).

Іван Франко — вчений незглибимого інтелекту і легкого пера (в іншому разі не став би він у науці й літературі, кажучи його словами, "міфічним Океаносом") — признавався, що початкові розділи своєї докторської дисертації про Варлаама і Йоасафа писав швидко, на одному диханні. І все ж генетично-компаративістичний аналіз легенд назвав важ-

кою і складною працею, трудність якої найкраще знає кожен славіст (т. 34, с. 21). Справді, вона тяжка але й благодатна.

У Франковій літературно-критичній, а навіть ширше — філологічній школі генетичний метод дослідження виявився дуже плідним. Цими своїми студіями І. Франко по-перше, утверджував і зміцнював в очах цивілізованого людства міжнародний авторитет української літератури і фольклору, показуючи їх у генетично-типологічному зв'язку з духовними культурами інших народів. А це було патріотичним запереченням провінційного ("для хатнього вжитку") розуміння нашої літератури і фольклору. По-друге, користуючись методом генетичного аналізу, він значною мірою збагатив культуру українського літературознавства і фольклористики, підніс їх у ранг передових наук світу. Іншими словами, Франкові генетичні студії — це один із шляхів виходу духовної України у великий культурний світ.

Andriy SKOTS'

IVAN FRANKO'S CONCEPT OF THE GENETIC ANALYSIS OF AN ARTISTIC WORK

The historico-comparative analysis was not a sporadic occurrence in I. Franko's literary criticism. It rested on a theoretical basis, on a particular methodology of estimating a piece of literature or folklore. This method, elaborated and used by I. Franko the scholar, was highly productive. I. Franko applied it in his research of Ukrainian literature in the world context, and in his studies of Ukrainian folklore. I. Franko's writings where the historico-comparative method was employed had a considerable impact on promoting Ukrainian belles-lettres and Ukrainian literary research in the world literature and literary criticism.

Яким ЯРЕМА

СТАНОВЛЕННЯ ІВАНА ФРАНКА ЯК ЛІТЕРАТУРНОГО КРИТИКА І ҐОТҐОЛЬД-ЕФРАЇМ ЛЕССІНҐ

Свої перші кроки на полі літературної критики І. Франко ставив, перебуваючи під помітним впливом особистости і творчости, зокрема літературно-естетичних писань, Ґ.-Е. Лессінґа. З поглядом Лессінґа І. Франко ознайомлювався прямо, з його праць, й опосередковано — через відбиття й переломлення Лессінґових ідей та через співзвучні з ними ідеї у творах російських критиків В. Бєлінського, М. Добролюбова і М. Чернишевського стосовно близького Франкові в часі стану російської літератури. Значний вплив на світогляд І. Франка як критика мав і М. Драгоманов, діяльність на українському, особливо галицькому, ґрунті в багатьох аспектах нагадує Лессінґову діяльність у Німеччині. Тому, перш ніж перейти до розгляду перших літературно-критичних праць І. Франка, спинимося на характеристиці поглядів і діяльности Лессінґа і на цьому тлі — відповідних їм аспектів творчости згаданих російських критиків і М. Драгоманова.

I. Лессінґ і російські критики та Михайло Драгоманов

1. Лессінґ. Після панування романтизму і філософського ідеалізму, особливо в перших трьох десятиріччях і майже до середини XIX ст., над спекулятивною містикою та метафізикою починає в Європі рішуче переважати світогляд, оснований на здобутках емпіричних наук. Над чуттєвістю запановує розумовість, над романтичним суб'єктивізмом — реалістичний об'єктивізм у відображенні дійсности, а в осередку духовних інтересів стають конкретні справи: піднесення загальної освіти й культури та економічно-політичне визволення пригніченої, визискуваної частини людства. Тоді підіймається знову на п'єдестал широковідома у Німеччині в 70—80-х рр. XVIII ст. постать Ґотґольда-Ефраїма Лессінґа (1729—1781), роль якого стисло відбили Й.-В. Ґете і Ф. Шіллер в одній зі своїх ксеній, парафразуючи рядки, присвячені Ахіллові в "Одіссеї" Гомера:

Vormals im Leben ehrten wir dich wie einen der Götter;
Nun du tot bist, so herrscht über die Geister dein Geist[1].

Ці слова можна прикласти не тільки до останніх десятиріч XVIII ст., коли під впливом Лессінґа виростало нове покоління визначних німецьких письменників (Й.-В. Ґете, Ф. Шіллер та інші), але й із повним правом до всієї післяромантичної доби XIX ст. і в межах, і поза межами Німеччини. У статтях "До історії релігії та філософії у Німеччині" Г. Гайне в 40-х рр. XIX ст. дав Ґ.-Е. Лессінґові таку оцінку: "Від Лютера Німеччина не дала жодної більшої і кращої людини від Ґ.-Е. Лессінґа. Вони обидва є нашою гордістю і насолодою [...]. Подібно до Лютера він розворушив німецький народ аж до глибин і викликав спасенний духовий рух своєю критикою і своєю полемікою"[2].

2. Лессінґ і Чернишевський та Добролюбов. Великий вплив мав Лессінґ і в Росії. М. Добролюбов (1836—1861) і, особливо, М. Чернишевський (1828—1889), видатні літературні критики, були у своїй творчості тісно пов'язані з ідеями Лессінґа і добре обізнані з його літературно-критичними творами та працями з естетики. Саме М. Чернишевський своєю великою популярно-науковою працею про Лессінґа[3], яку спершу друковано в "Современнику" (1856—1857), увів його ім'я в російський світ. У передмові до окремого видання цієї праці (Женева, 1876) він пише: "Лише недавно стали розуміти майже безприкладну геніальність його [Лессінґа] розуму, подиву гідну правильність його ідей"[4]. Завдяки Лессінґові мертва література, позбавлена будь-якого зв'язку з життям та насущними потребами народу, стала джерелом нової животворної сили і головною силою відродження народу. "Слава Лессінґа росте й, імовірно, ще зростатиме"[5]. Змалювавши важкі суспільно-політичні відносини та жалюгідний стан літератури в Німеччині першої половини XVIII ст., М. Чернишевський дає широку картину життя і творчости Лессінґа. Найбільше уваги в праці приділено його різнобічній діяльності як літературного критика й полеміста, енергійного та сміливого, часто різкого в осудах та насмішкуватого у висловах, але непереможного логікою своїх висновків, нещадного у викриванні старих понять і поглядів, віджилих авторитетів і "знаменитостей" без таланту, ідолопоклонства перед ними, а також у нищенні всього нежиттєвого і бездарного. Із творів на теми естетики М. Чернишевський особливо високо оцінює працю "Лаокоон"*, якою Лессінґ поклав край описовій поезії, що тоді панувала в літературі, оголосивши єдиним

---

[1] У поетичному перекладі П. Тимочка:
Ми наче бога Тебе поважали, як жив Ти між нами.
Нині ж, коли Ти помер, дух Твій — над духами пан.
Goethe J. W., Schiller F. Xenien. N 338. Achilles // Schillers Werke. Meyers Klassiker-Ausgaben.— Leipzig; Wien, s. a.— Bd. 9.— S. 164.

[2] Heine H. Zur Geschichte der Religion und Philosophie in Deutschland // Heinrichs Heine Sämtliche Werke. Meyers Klassiker-Ausgaben.— Leipzig; Wien, s. a.— Bd. 4.— S. 240.

[3] Чернышевский Н. Г. Лессинг, его время, его жизнь и деятельность // Чернышевский Н. Г. Полное собрание сочинений.— М., 1948.— Т. 4.— С. 5—221.

[4] Там же.— С. 10.

[5] Там же.

* Повна назва: Laokoon oder über die Grenzen der Malerei und Poesie.

предметом поезії дію, що є нервом і суттю життя. Лессінґ рівночасно з Д. Дідро у Франції увів у драму замість абстрактних героїв із Лівія чи Плутарха людину з дійсного життя, а замість риторичного пустодзвонного галасу — щирі переживання. М. Чернишевський ознайомив читачів також з релігійно-філософськими поглядами Лессінґа, що намагався примирити розбитий на ворожі партії німецький народ у дусі братерської любови та гуманности, бо саме це, на його думку, становить суть релігії, якщо відкинути всі її історичні форми та догми.

Про зацікавлення у Росії Лессінґом свідчить російський переклад його "Лаокоона" з-під пера Е. Едельсона (1859). Цей переклад з радістю привітав М. Добролюбов у своїй рецензії. "Лаокооном" Лессінґ,— пише він,— створив нову теорію поезії, увівши в неї життя і розбивши мертву формалістику, що панувала до того часу в усіх естетиках [...]. Не самі предмети повинна зображати поезія, а їх дію на душу людини, не описувати красу [...], а передати нам те враження, яке вона викликає"[6].

Як і Лессінґ, М. Добролюбов виступав проти всякого убозтва і посередности в літературі, а саме такими, убогими й посередніми були, на його думку, творіння М. Греча, Ф. Булгаріна, М. Розенгейма, В. Сологуба, Е. Вердежевського та інших. Лессінґ був для М. Чернишевського й М. Добролюбова зразком і авторитетом у їхній боротьбі за поєднання літератури та філософської ідеології з життям, за життєвий зміст літератури і відданість її потребам народу, проти формалізму прихильників чистого мистецтва і примарного думання.

3. Лессінґ і Бєлінський. Проте М. Чернишевський і М. Добролюбов лише продовжували ту критичну діяльність, що понад двадцять років до них розпочав В. Бєлінський (1811—1848). Йому передусім належить право називатися Лессінґом у російському літературно-духовому світі. Його перший більший літературно-критичний твір "Литературные мечтания" ("Молва", 1834) у багатьох моментах нагадує твори Лессінґа.

Лессінґ розпочинає свої славні "Літературні листи"[7] (1959—65) ствердженням факту бідности сучасної йому німецької літератури; він не може вказати в цій літературі своєму фіктивному адресатові на жодного генія (крім відомого вже Ф.-Г. Клопштока), а з існуючих творів мало що заслуговує на збереження для майбутности. Подібно починає свої "Литературные мечтания" В. Бєлінський, характеризуючи сучасний йому стан російської літератури, який був у багато дечому близький до стану німецької за часів Лессінґа. Після короткого розквіту під час пушкінського періоду в літературі запанували посередності, що обмінюються компліментами, "називають один одного геніями і кричать на весь голос, щоб швидше розкуповували їх книги [...]. Що все це означає? Які причини такої порожнечі в нашій літературі? Чи й справді у нас нема літератури? Так — у нас нема літератури![8]

---

[6] Добролюбов Н. А. Лаокоон или о границах живописи и поэзии. Соч. Лессинга. Перевод Е. Эдельсона. Москва, 1859 // Добролюбов Н. А. Литературная критика.— Москва, 1961.— С. 291.

[7] Йдеться про критичні статті Лессінґа та інших авторів п. з. "Briefe die neuste Literatur betreffend", що періодично виходили в Берліні в 1759—1765 рр.

[8] Бєлінський В. Г. Літературні мрії // Бєлінський В. Г. Вибрані статті.— К., 1948.— С. 4—5.

Таке парадоксальне твердження зустрічаємо й у 81-му літературному листі Лессінґа, у якому він закінчує розгляд драматичної творчости свого часу висновком: "Ми не маємо театру! Ми не маємо акторів! Ми не маємо слухачів!"[9]

Лессінґ нехтував у полеміці вимоги доброго тону, ввічливости та чемности. Уважав, що всі ці чесноти роблять товариську розмову пустою і фальшивою. Висловлювався просто, відверто, часто доволі різко. "Такий я вже є, що маю людям сказати, то кажу їм в очі, хоча би їм і довелося луснути від того",— пише він у "Вадемекум"[10]. Правду ставив понад усе й задля неї не йшов на ніякі поступки брехні та передсудам, не зважав на ніякі титули ні на становище того чи іншого письменника; хоч би й мав через те той письменник, визнаний за святого, стати злочинцем, а визнаний за злочинця — святим. Бажання познущатися зі своєї жертви була характерною рисою Лессінґа бо, як зауважив Г. Гайне, йому мало було зрубати голову, але "був до того ще такий капосний, що піднімав її і показував публіці, що вона всередині порожня"[11].

Таким самим духом войовничої правдолюбности щодо авторитетів навіяний і названий твір В. Бєлінського. Недарма автор поклав як епіграф другого розділу французький вислів "La verité, la verité! rien plus que la verité", а сьомого — античну сентенцію "Amicus Plato, sed magis amica veritas". В. Бєлінський пристрасно любив полеміку як прояв життя. Він із захопленням згадує пушкінські часи: тільки в той період "виявилося в нашій літературі життя [...]. Життя є діяння, діяння є боротьба, а тоді боролися й билися не на життя, а на смерть". А тепер, "у нас нападають [...] на полеміку, особливо журнальну"[12]. Лессінґ теж докоряв публіці за те, що дивиться на все, що називається полемікою, як на "щось подекуди надто гидке. Вона, здається, хоче забути, що вияснення не однієї важливої справи завдячує тільки протиріччю і що люди ще ні про що у світі не дійшли б до згоди, якби вони ні про що у світі не сперечалися [...]. Сваркою, саме так називає чемність усяку полеміку, і сварка стала чимось таким непристойним, що можна далеко менше соромитися ненависти й обмови, ніж її"[13]. А це тому, що полемічний тон "є для самолюбства і зарозумілости аж такий невигідний [...], для обманом здобутих імен аж такий небезпечний [...]. Суперечка змушує до перевірки, тримає передсуд і пошану в постійному хисткому стані — одне слово, не дає підмальованій неправді засісти на місце правди"[14].

Що ще поєднує В. Бєлінського з Лессінґом, то це боротьба з рабським наслідуванням чужинних зразків. Лессінґ, визволивши німецьку літературу з невільницької залежности від чужоземних літератур, особливо від французького псевдокласицизму, створив необхідні умови для розквіту самостійної національної літератури. Це розумів і В. Бєлінський, виз-

---

[9] Lessing G. E. Briefe die neuste Literatur betreffend. N 81 // Lessing Gotthold Ephraim. Gesammelte Werke in zehn Bänden.— Berlin; Weimar, 1968 (далі — GW).— Bd. 3.— S. 493.

[10] Lessing G. E. Ein Vade mecum für den Herrn Samuel Gotth. Lange // GW.— Bd. 3.— S. 493.

[11] Heine H. Zur Geschichte...— S. 240.

[12] Бєлінський В. Г. Літературні мрії.— С. 54.

[13] Lessing G. E. Wie die Alten den Tod gebildet // GW.— BD. 5.— S. 671.

[14] Ibid.

начаючи історію російської літератури з часів Петра І як "історію невдалих спроб через сліпе наслідування іноземних літератур створити свою літературу; але літературу не створюють"[15]: вона розвивається стихійно, природно разом з появою оригінальних творів, що "є плодом вільного натхнення й дружних (хоч і не умовлених) зусиль людей, створених для мистецтва [...], що цілком являють і відтворюють у своїх мистецьких утворах дух того народу, серед якого народжені і виховані, життям якого вони живуть і духом якого дихають, що відбивають [...] його внутрішнє життя до найпотаємніших глибин та порухів"[16].

4. Лессінґ і Драгоманов. На українському ґрунті близько до Лессінґа щодо поглядів на літературу, окремих аспектів діяльности та за особистим характером стоїть М. Драгоманов. Це він дав Франкові-студентові творчий імпульс та ідейне спрямування своїми трьома критичними листами до редакції "Друга" у 1875—1876 рр., завдяки яким уже всередині 1876 р. у редакції перемагає народний напрям щодо мови та змісту. Драгоманов напевно знав творчість Лессінґа. "В своїх листах до мене,— пише згодом І. Франко,— він кілька разів згадував, що рад би подати статтю про Лессінґову притчу (йдеться про притчу про три перстені з драми "Натан Мудрий".— **Я. Я.**) і при тій нагоді докладніше роздивити пропаговану Лессінґом ідею релігійної толеранції"[17]. Недарма свій переклад цієї притчі І. Франко присвячує "пам'яті Драгоманова, того, що серед нашої суспільності відограв ролю, багато дечим подібну до ролі Лессінґа"[18].

Сам ґрунт, на якому випало діяти критикові М. Драгоманову, а за ним й І. Франкові, нагадував, власне, ту атмосферу, що в ній задихалася Німеччина в середині XVIII ст. Та Німеччину того часу не можна й порівнювати зі станом Галичини. Тут було інакше і набагато гірше, бо не було й тих "геніїв" (хоч би й у лапках), яких мав стільки перед собою Лессінґ. І. Франко так характеризує 70-ті роки минулого століття: "Редакційний, тісний і стухлий дух віє всюди по Галичині [...]. Всюди мертвеччина змісту, мова засмічена церковщиною та московщиною, теми далекі від нашого життя і дійсності [...], брак гарячого чуття [...], млявість і примітивність літературної техніки"[19]. "Ми виховані в наскрізь фальшивих естетичних поглядах [...] польсько-шляхетського псевдоклясицизму кінця XVIII-го віку [...], фарисейського і брехливого [...], не вміємо говорити попросту, що чуємо, і се, по моїй думці, головна причина тої безплідності і бездарності нашої галицької літератури"[20].

Критика і полеміка Лессінґа обмежувалися літературою, наукою й теологічно-релігійними проблемами, хоч мали великий вплив на відрод-

---

[15] Бєлінський В. Г. Літературні мрії.— С. 7—8.

[16] Там же.— С. 7.

[17] Франко І. Лессінґів "Натан Мудрий" // Літературно-науковий вісник.— 1906.— Т. 33, кн. 3.— С. 528.

[18] Там же.

[19] Франко І. З останніх десятиліть XIX в. // Франко І. Зібрання творів: У 50 т.— К., 1984.— Т. 41.— С. 478.

[20] Франко І. Задачі і метод історії літератури // Франко І. Зібрання творів: У 50 т.— Т. 41.— С. 16.

ження нації у всіх напрямах життя. Критика М. Драгоманова не могла не виходити поза межі дуже вбогої у той час літературно-наукової творчости і мусила пробиратися до кореня лиха, проникати в основи всього тогочасного суспільно-економічного буття й морально-ідеологічного стану інтелігенції. Але була так само для життя народу спасенною. М. Драгоманов, як Лессінґ, дав початок, за висловом І. Франка, "регенераційному процесові нації". "Його критичні статті, [...] його чисто наукові історичні, історико-літературні та фольклорні праці [...] більше від його програмових праць [...] відкривали нові горизонти, учили нас розуміти нашу історію [...], вникати в інтереси живих людей, розуміти і поважати їх"[21]. Критична діяльність М. Драгоманова, як і Лессінґа, була спрямована на раціоналістичне висвітлення у дусі природности, правдивости та життєвости всякої, зокрема художньої, творчости. Він перший звернув увагу на різку суперечність між тогочасною галицькою літературою з її штучною малозрозумілою мовою ("язичієм") та банально-моральним змістом і живою дійсністю та вимогами життя.

Як і Лессінґ, М. Драгоманов, борючись проти пустої фразеології, учив бути сміливим, простим і щирим у висловлюванні своїх переконань, жити згідно з ними. Будучи ворогом застою, неуцтва, забобонного фаталізму й апатії, М. Драгоманов на кожного накладав обов'язок праці над власним удосконаленням і для добра піднесення й визволення робочого люду. Як і Лессінґ, М. Драгоманов визнавав правду за найвищий закон людської думки і щодо цього був непоступливим. "Та що було характерне у нього [...], се його тверезий, ясний, трохи скептичний ум, ворог всякої фальшивості [...], се той погляд, звернений усе на сущне та основне і практичне. Зарівно галичанам, у котрих доживала віку польська романтика, підмішана німецькою сентиментальністю і кулішівським бомбастом, як і українцям, привиклим годуватися широкими "общелюдськими" фразами та загальниками, нахапаними з російських журналів, той скептицизм Драгоманова, його гризький гумор і многостороннє, солідне знання [...] бували невигідні"[22]. "Він не жалував праці [...], щоб наводити нас, лінивих, малоосвічених, вирослих у рабських традиціях нашого глухого кута, на кращі, ясніші шляхи європейської цивілізації [...]. Він за вуха тяг нас на той шлях"[23]. "Ми почували кожне його слово, мов цвігання батога [...]. І справді,— підсумовує для себе Франко — те, що в нас тоді привикли були звати "драгоманівщиною", був далеко менше якийсь комплекс позитивних думок та поглядів — філософічних, політичних чи соціальних, а радше отой моральний імпульс [...], що змушував людей шукати якихось нових доріг у житті, працювати над собою [...], доводити до згідности думки з ділами, почувати себе в своїх словах і ділах одвічальним перед безпощадним осудом власного сумління"[24].

5. Підсумки. Склавши всі ці, такі характерні для Лессінґа та згаданих критиків риси в одне ціле, дістанемо приблизно картину того, що можна

---

[21] Франко І. З останніх десятиліть...— С. 493.

[22] Там же.— С. 483—484.

[23] Франко І. Передмова // Драгоманов М. Листи до Ів. Франка і інших. 1887—1895.— Львів, 1908.— С. IV.

[24] Франко І. Східно-західні непорозуміння // Франко І. Зібрання творів: У 50 т.— К., 1982.— Т. 35.— С. 201.

назвати революційною критикою, яка з'являється завжди в авангарді нової епохи та йде в боротьбі за нове у рішучий наступ на застаріле.

Головні риси цієї картини такі:

1. Смілива й нещадна критика дотеперішнього стану літератури та суспільства, що цю літературу створило. Насмішкувато-згірдливий осуд усього, що не відповідає вимогам часу, агресивність проти всіх несправжніх величин не тільки в літературному, а й у суспільному житті, які своїм авторитетом уособлювали та прикривали відсталість і нежиттєвість духовної творчости. Почуття задоволення у викриванні їхньої внутрішньої пустоти, претензійної бездарности та заскорузлости, рабського наслідування чужих зразків. Класичним виявом такої позиції є Лессінґова критика пастора С.-Г. Ланґе і проф. К.-А. Клотца. Ця критика поривала з минулим і з непошаною відверталася від традиції.

2. Повна молодечого запалу боротьба за новий життєвий зміст літератури. Тут вихідною є теза Лессінґа про те, що єдиним змістом поезії є дія, а дія — це безперервний рух, сукцесивна зміна, це — саме життя. "Задачею іскуства,— пише Франко,— єсть закляти тоє життя в незміннії, тривалії види і так представити його оку нашого духа"[25].

Отже, у центрі уваги критики має бути боротьба за поєднання літератури з живою дійсністю і природністю, за відображення світу дійсних людей, за служіння інтересам свого суспільства для добра його і всього людства. Одночасно боротьба проти існуючого розладу між духовною творчістю і життям, думкою, чуттям і дійсністю, проти формалістичного естетизму, проти відірваних від життя метафізичних спекуляцій і пустого моралізування.

3. Безумовне, ні в чому не поступливе служіння правді, змагання до її пізнання та боротьба з брехнею, які такі знаменні для Лессінґа і його послідовників. Звідси нехтування будь-якої церемоніальности у слові, часто різкий тон у критиці та полеміці.

II. Перші кроки Івана Франка на полі літературної критики

1. Франко і Лессінґ. І. Франко все своє життя стояв близько до Лессінґа, творчість якого, особливо художню, мусив знати ще з гімназії. Тут він напевно вперше ознайомився з реформаторською діяльністю Лессінґа в німецькій літературі, особливо у драматургії, яку Лессінґ власним прикладом перевів з абстрактних висот на ґрунт живої дійсности.

У Львові І. Франко далі цікавиться Лессінґом і знайомиться з різними ділянками його творчости: поезією і драмами, літературною критикою, естетичними працями та теологічною полемікою. Він читає названу монографію М. Чернишевського, а також вивчає, за власними словами, "блискучу розвідку Е. Шмідта"[26]. У Лессінґа І. Франко знаходить багато цінного матеріалу для підвалин своєї філософії гуманізму, зокрема в

---

[25] Франко І. Поезія і її становисько в наших временах // Франко І. Зібрання творів: У 50 т.— К., 1980.— Т. 26.— С. 394.

[26] Франко І. Задачі і метод історії літератури // Франко І. Зібрання творів: У 50 т.— Т. 41.— С. 16. Тут ідеться про монографію: Schmidt E. Lessing. Geschichte seines Lebens und seiner Schriften.— Berlin, 1884—1892.— Bd. 1—2.

ділянці естетики. У багатій скарбниці пам'яті Франка зберігалося чимало влучних висловів Лессінґа, які були для нього, як показано далі, зброєю в полеміці.

Особливе значення для І. Франка мала філософська драматична поема Лессінґа "Натан Мудрий"[27] — апофеоз братерства народів і релігійної терпимости. Вплив її, а може, також Лессінґової молодечої комедії "Євреї" ("Die Juden"), позначився на постаті Ісаака Блайберґа в першій повісті І. Франка "Петрії і Довбущуки" (1876). Заохочуваний М. Драгомановим І. Франко носиться з думкою перекласти цю драматичну поему. Навесні 1884 р. він повідомляє У. Кравченко, що переклав один акт "Натана Мудрого", "котрий мене віддавна занімає і котрого я хотів би видати з обширною передмовою та поясненнями"[28]. А через три роки пише М. Драгоманову: "Я думав би надрукувати дещо з моїх белетристичних робіт, приміром, хоч переклад Лессінґового "Натана Мудрого" з статтею про нього Штрауса, що лежить у мене готовий оце вже два роки"[29]. У 1906 р. Франко оприлюднює з нагоди сторіччя першої вистави "Натана Мудрого" перекладений наново фрагмент із нього — "Притчу про три перстені"[30]. З давнішого перекладу зберігся тільки рукопис першої дії та початку другої.

Опубліковані Лессінґом анонімно "Фрагменти неназваного"* дають І. Франкові перший поштовх до зацікавлення критичними дослідженнями над Святим Письмом і до популяризації їх серед українського громадянства. Та особливо цікавили І. Франка, що почував у собі непереможний нахил і талант до критики, критично-полемічні праці Лессінґа, якого він називає "найбільшим критичним генієм Німеччини"[31], бо він, Лессінґ, дав "німецькій літературі незрівнянні і неосяжні ще й донині взірці полемічної прози, гострої як бритва, влучної і вбійчої як шпага в руці першорядного майстра фехтунку"[32].

2. Франко і російські революційні критики. Світ нових ідей і постулатів у літературі й суспільному житті, що його певною мірою відкрив І. Франкові М. Драгоманов своїми працями й листами, поширювали й збагачували твори російських критиків і публіцистів — В. Бєлінського, М. Добролюбова і М. Чернишевського. Як згадує Є. Олесницький, у Франковій бібліотеці у помешканні на вулиці Кляйнівській** були в 1878—1879 рр. з російської літератури "Вестник Европы", "Отечественные записки",

---

[27] Nathan der Weise. Ein dramatisches Gedicht in fünf Aufzügen.

[28] Франко І. Лист до Уляни Кравченко від 12 червня 1884 р. // Франко І. Зібрання творів: У 50 т.— К., 1986.— Т. 48.— С. 458.

[29] Франко І. Лист до М. П. Драгоманова від 26 листопада 1887 р. // Франко І. Зібрання творів: У 50 т.— К., 1986. — Т. 49. — С. 131—132.

[30] Лессінґ Ґ.-Е. Притча про три перстені (Із драми "Натан Мудрий") // Франко І. Зібрання творів: У 50 т.— К., 1978.— Т. 13.— С. 94—103.

* "Fragmente eines Ungenannten" — критичний богословський трактат, автором якого був Г.-С. Раймарус.

[31] Франко І. Жиди в життю і літературі. І. Мозес Мендельсон — реформатор жидівський // Зоря.— 1886.— № 7.— С. 114.

[32] Франко І. Сучасні досліди над святим письмом // Франко І. Зібрання творів: У 50 т.— К., 1983.— Т. 38.— С. 407.

** Тепер — вулиця Каменярів.

твори М. Салтикова-Щедріна, В. Бєлінського, М. Добролюбова..., а з українських — М. Драгоманова, Панаса Мирного[33]. У бібліотеці І. Франка його рукою закаталогізовано ряд чисел "Современника" зі статтями В. Бєлінського і повну збірку його творів з власноручними примітками поета[34]. З критичними працями В. Бєлінського І. Франко починає знайомитися, мабуть, наприкінці 1875 р. На таке припущення наводить нас згадка про В. Бєлінського у Франковій статті "Слівце критики"[35] (Друг, 1877, № 3—4), а згодом уже про В. Бєлінського разом з М. Добролюбовим у замітці про новий роман Е. Золя "L'assommoir" ("Пастка")[36]. У 1881 р. І. Франко у другій частині своєї праці "Причинки до оцінення поезій Тараса Шевченка" під назвою "Темне царство", припускаючи, що Т. Шевченко не міг оминути впливу "смілого, гарячого слова Бєлінського", так характеризує творчий розвиток цього критика: "Бєлінський починає покидати становище естетичної критики, починає добачати [...] ціль штуки в тім, аби показувати правдиво дійсність із її хибами та задатками ліпшої будуччини; будити в людей охоту до поправи тих хиб і віру в можливість поправи"[37]. Таке формулювання узгоджується з власними поглядами І. Франка на той час. У 1877—1879 рр. І. Франко ознайомлюється з працями М. Добролюбова. Вже сама назва цитованої статті "Темне царство" запозичена зі статті М. Добролюбова ("Темное царство", 1859), хоч під цією назвою М. Добролюбов "змалював [...] велику неправду і погань [...] одної верстви великоруського народу, купецтва, а я хочу,— заявляє він, на основі Шевченкових поем відмалювати погань і неправду, що лежить [...] в політичнім устрою Російської держави". Цю статтю М. Добролюбова вважає І. Франко "найкращою працею [...] найбільшого російського критика"[38].

У листі до М. Драгоманова від 26 квітня 1890 р. І. Франко пише: "З Ваших листів до ред. "Друга" (1875—1876.— **Я. Я.**) я вичитав лиш тільки, що треба знайомитись з сучасними писателями і кинувся читати Золя, Флобера, Шпільгаґена, так як перед тим уже з запалом читав Л. Толстого, Тургенєва та Пом'яловського, а далі — Ч е р н и ш е в с ь к о г о (розрядка наша.— **Я. Я.**), Герцена і т. ін."[39] Тоді ж І. Франко знайомиться з романом Чернишевського "Що робити?", переклад уривків з якого потім (1877) друкувався у "Друзі", читає його статті в "Современнику". Правдоподібно, в 1878—1879 рр. І. Франко читає названу працю М. Чернишевського про Лессінґа, хоч першу згадку про неї знаходимо щойно у листі до М. Драгоманова від 20 жовтня 1882 р., у якому він просить закупити для нього деякі книжки: "Я рад би мати п'ятий т. "Сочинений" Чернишевського, його ж "Лессінґа", "Научились ли?" і що ще є видане, крім статей, списаних у "Молоті"[40]. Праця М. Чернишевського, безсумнів-

---

[33] О л е с н и ц ь к и й Є. З-перед четвертини століття // Літературно-науковий вісник.— 1904.— Т. 27.— С. 131. Передр.: О л е с н и ц ь к и й Є. Картка з історії університетської молоді // Іван Франко у спогадах сучасників.— Львів, 1956.— С. 126.

[34] Р о м а н ч е н к о І. Франко і Бєлінський // Література і мистецтво.— 1941.— № 5.— С. 26.

[35] Ф р а н к о І. Зібрання творів: У 50 т.— Т. 26.— С. 17.

[36] Т а м ж е.— С. 49.

[37] Т а м ж е.— С. 132—133.

[38] Т а м ж е.— С. 137.

[39] Т а м ж е.— Т. 49.— С. 245.

[40] Т а м ж е.— Т. 48.— С. 323.

но, сприяла глибшому та ширшому розумінню І. Франком ідей Лессінґа і загострювала зацікавлення його творами.

Тут буде доречним вказати, що згадані російські критики були захопленими прихильниками німецької літератури і філософії, під сильним впливом яких формувався їхній власний світогляд. У статті "Литературные мечтания" В. Бєлінський, переказуючи програмну передмову М. Бакуніна до "Гімназичних промов" Геґеля ("Московский наблюдатель", 1838, № 16), пише: "Німці збагачують людство ідеями"[41]. Література французів була дзеркалом вищого світу, "навпаки — геній Німеччини любить горища бідаків, скромні кутки студентів, убогі житла пасторів [...], одне слово література є виразом [...] народу"[42]. Хоч В. Бєлінський, як випливає з його власних слів, не знав німецької мови, він "свято вірив у геніальність Гете"[43].

Дух такого германофільства особливо помітний у М. Чернишевського. Він протиставляє німецькій французьку філософію часів Наполеона і Реставрації, у якій бачить розлад з дійсністю. "Німецький народ надто сильний, надто реально думаючий, щоб зробитися жертвою примари [...]. Система Геґеля вінчала довге змагання розуму до дійсности. Що дійсне, те розумне, і що розумне, те дійсне"[44]. У праці про Лессінґа М. Чернишевський ширше з'ясовує німецьку перевагу в Європі. Початок зробив Лессінґ, що повалив французькі авторитети (зокрема, Корнеля і Вольтера як драматургів), перед якими схилялася вся Європа. За Лессінґом пішли Кант, Ґете, Фіхте, Шеллінґ, Геґель та інші. Німеччина стає центром розумового життя в Європі. В інших народів стверджується думка, що той, хто не хоче бути відсталим, повинен пройти школу німецьких поетів і мислителів. У Росії, що не мала спогадів про давніше духовне володіння над Європою, німецький вплив утвердився швидко.

Такі думки мусили бути близькі та співзвучні молодому І. Франкові, який великою мірою виховався на німецькій літературі.

3. "Слівце критики". Свою літературно-критичну діяльність І. Франко розпочав на початку 1876 р. "Слівцем критики"[45] у другому номері "Друга" за підписом Джеджалик. Літературне поле, на якому розпочинав Лессінґ своє "чищення стаєнь Авгія", за словами сучасника (Ю. Мезер), було багате на авторів, що славилися як німецькі Гомери, Горації і т. д. На галицькому Парнасі наприкінці 70-х рр. минулого століття було майже пусто. Старі поети-версифікатори, як Б. Дідицький або І. Гушалевич, належали вже до минулого. А. Могильницький — автор вірша "Русин-вояк" та поеми "Скит манявський" помер у 1873 р. Микола Устиянович доживав свого віку, а талановитий буковинський поет О. Федькович у ті роки кинув поезію і віддався чарам астрології. У цій духовній пустоті серйозного матеріалу для критики не було. Зате від часу до часу вири-

---

[41] Бєлінський В. Г. Літературні мрії.— С. 12.

[42] Там же.— С. 13.

[43] Там же.— С. 79.

[44] Чернышевский Н. Г. Очерки гоголевского периода русской литературы // Чернышевский Н. Г. Полное собрание сочинений.— М., 1948.— Т. 3.— С. 205.

[45] Франко І. Зібрання творів: У 50 т.— Т. 26.— С. 17—19. Всі цитати в цьому і наступних розділах, джерело яких не вказано, взяті з названої у заголовку даного розділу статті.

нали з середовища молодих спроби збагатити літературу новими творами, щоб здобути собі славу. Одним із них був Корнило Устиянович (1839—1903) — автор думи "Вадим" і епосу "Іскоростень", яким присвячена Франкова перша рецензія. Лессінґ починає свій сімнадцятий Літературний лист, в якому він знищує авторитет Й.-К. Ґотшеда, з того, що різко протиставляє себе авторам журналу "Бібліотека"*, які висловили таку думку: "Ніхто [...] не заперечить, що німецька театральна сцена завдячує частину свого першого вдосконалення панові професору Ґотшедові"[46]. Лессінґ, покликаючись на це твердження, заявляє: "Я є той ніхто, я просто це заперечую". Подібний поштовх до такого ж нищівного виступу дає І. Франкові становище журналу "Правда", у якому поеми К. Устияновича знайшли захоплений відгук. "Безмірний скарб слов'янської міфології і старинних преданій", які К. Устиянович вклав у свої поеми, дали "Правді" привід до шумної похвали їх, "но я,— заявляє І. Франко,— на то зовсім іначе задивляюся". Якраз те переповнення поеми викладом міфології є її найслабшою стороною. За масою міфології і переказів губиться саме оповідання. Із 24 пісень слід би половину викинути; від того оповідання стало б тільки ясніше і зв'язніше. "У "Вступі" автор сам властиво не знає, чого хоче і що пише — і ціла річ кінчиться на викладі початків міфології і повірій народних і на викладі початків темної слов'янської історії". Завданням поета є оповідати, розвивати дію, а не зануджувати читача описами та викладами. Тут І. Франко діє цілком згідно з духом вчення Лессінґа.

Як другу істотну хибу епосу К. Устияновича І. Франко підкреслює брак об'єктивности, якої вимагає епічна поезія ("Іскоростень"). У К. Устияновича переважає скрізь суб'єктивність. Тому, хто хоче писати епос, потрібна об'єктивність, а "у г. Устияновича перед сильним світом власного Я гаснуть всі иниї лиця". І. Франко посилається на вислів В. Бєлінського, що "суб'єктивність — це смерть поезії", і вказує на Ґете, який "уважається за найліпшого поета наших часів" саме тому, що не лише зовнішній світ, але й себе самого вміє об'єктивно зобразити. Такого погляду дотримувався І. Франко завжди. Як і Ґете, він старався своє суб'єктивне внутрішнє переживання об'єктивізувати в конкретних постатях (Каїн, Мойсей); навіть інтимно-ліричну збірку "Зів'яле листя" хотів убгати в об'єктивну форму.

Із двох основних хиб поезії К. Устияновича (переповнення викладом міфології і перевага суб'єктивности) виводить І. Франко їх дальші негативні наслідки: "недостаток життя і пластики", неясність, заплутаність, "дуже часто разительна нелогічність думок і образів". Розбираючи всі ці хиби по черзі, І. Франко поводиться різко і нещадно супроти автора, говорить те, що думає, просто в очі, вживає досадних пластичних порівнянь, щоб зобразити або висміяти його бездарність. Тут уже пізнаємо в І. Франкові критика типу Лессінґа. "Ми смотрим на людей там представлених, як на великі, но мертвії ляльки, котрії рушаються ведля волі автора. Автор сам багато о них говорить, називає їх гомерівськими епітетами, як: старезний, величезний і подібними, но діл їх "величезних" ми якось не бачимо. З тим всім подобають вони на величезних міхурів,

---

* Повна назва: Bibliothek der schönen Wissenschaften und der freien Künste.

[46] L e s s i n g G. E. Briefe die neuste Literatur betreffend. N 17 // GW.— Bd. 4.— S. 135.

котрії автор понадував. Вони, правда, займають великий простір, но ми знаєм, що внутр їх пуста і безжизненна [...]. Кромі того, оповідання повзе якось так мертво, без верви, що три рази скорше знудить, як заінтересує. По найбільшій часті єсть воно сухопрозаїчне, а в многих місцях навіть грішить проти поезії".

І. Франко гостро осуджує недбальство, зокрема в римуванні, і "викінченні форми": "Не знаю, чи найдеться в цілій спорій книжці (376 с.) десяток стихів належно римованих". Він відносить це на рахунок лінивства автора, вказуючи при цьому на роль поета в житті народу. "Сподіваюсь, що г. Устиянович знає добре, що лінивство та недбальство оддавна губить русинів. Єсли ж поет, котрий стає на чолі народу яко його предводитель, яко ехо його мислей, стремлінїй і бажань, дасть йому і в лінивстві примір, то цікавий я, що скаже історія на такий народ і також його представителей".

Крім того, Устиянович любить філософствувати і водночас гонить за оригінальністю у вислові своїх думок. Тому І. Франко пригадує авторові, "що найгеніальнішії поети саме в представленні найщоденніших, звичайних речей найбільшу заявляють оригінальність". І наводить як зразок творчість Ґете і Гоголя.

Стоячи в той час ще цілком на ґрунті класичної естетики, І. Франко виступає у своїй критиці передовсім як захисник чистоти поезії, як суддя різних провин проти її принципів; головну свою увагу приділяє формі творів, мистецькому викінченню та поетичності. З цього боку він разом з творами К. Устияновича осуджує, як і Лессінґ у німецькій літературі, всяку непоетичність, прозаїчно-суху та мертву поезію.

Усе-таки в кінцевому висновку І. Франко, не бажаючи зовсім позбавити К. Устияновича охоти до дальшої праці, вбачає в його творчості дещо добре і відзначає, що він "первий взявся за серйознішую працю", кромі того "язик його чистий народний"; коли б він писав прозою, то "міг би стати поруч з першими нашими писателями".

Франкова рецензія появилась у першому місяці 1876 р., тобто раніше, ніж на його світогляді встиг глибше позначитися вплив М. Драгоманова та російських критиків-публіцистів, з яких І. Франко, щоправда, згадує вже В. Бєлінського. Він живе ще традиційною ідеологією, засвоєною через усю свою дотеперішню освіту, лектури та виховання. Його не вражає ще те, що Устияновичеві теми далекі від сучасного життя; він не цікавиться вартістю змісту поем зі суспільної точки зору, як і взагалі не вдається в аналіз змісту поем. Торкається його лиш настільки, наскільки його не задовольняє, а то й обурює етичний бік поем К. Устияновича, в яких автор, по-перше, змалювавши в "Іскоростні" княгиню Ольгу як жорстоку жінку, "жінку... тигра", хоче "знищити віру в святість княгині Ольги"; по-друге, дає перемогу в руки тих, що уособлюють моральне зло (княгиня Ольга і її чоловік Ігор), по-третє, вливає "в нас ненависть до імені Русь, русин (в "Вадимі"), проти чого "повстає наше власне чувство". Адже "Історія усвятила назву Русь. Під тою назвою предки наші боролись і голови клали, та назва і віра в її святість охоронила нас од національної і моральної погибелі. А чи ж тая назва єсть так постидна для нас, як твердить г. Устиянович? Противно, вона єсть тріумфом елемента слов'янського, котрий в собі поглотив і розтопив наїзників — русів". Висловивши такі погляди, К. Устиянович зійшов "з поля поета на-

родного, на котрім ісключно міг вище взрости. Но нам здається, що г. Устиянович не зділав того зо злої волі, но скорше, яко молодий поет".

Та не минуло багато часу, як І. Франко в міру свого суспільно-ідеологічного розвитку почав сходити у критиці з цього естетично-етичного становища, яке ще панує в його першій праці з естетики "Поезія та її становисько в наших временах", що появилася відразу після "Слівця критики" ("Друг", 1876, ч. 3)[47].

4. "Літературні письма". Дуже ймовірно, що І. Франко мав перед очима Лессінґові "Листи про найновішу літературу", коли почав восени 1876 р. у номерах "Друга" вміщувати свої критичні огляди під подібною назвою — "Літературні письма" і з подібною метою. Лессінґ поставив собі завдання інформувати такими листами свого уявного друга про всілякі найновіші події в літературі; І. Франко мусив, щоб заповнити свої листи змістом, визначити собі трохи ширшу мету: "Мої письма мають на цілі пересмотрювати новіші, письменні твори не лиш малоруські, но і всякі, котрі трактують взагалі про слов'ян". Таких листів знаходимо в "Друзі" протягом 1876 р. чотири, відповідно в числах 19, 20, 21 і 22[48]. Вони вийшли як редакційні, без підпису, за винятком третього, під яким стоїть "...нъ", і тому у Франковій бібліографії, що її склав В. Дорошенко, не зазначені, але для уважного читача немає сумніву, що вони, крім, можливо, третього[49], вийшли з-під пера самого І. Франка. У цьому переконує нас шостий лист (п'ятий пропав), який з невідомих причин не був надрукований, але зберігся між рукописами в архіві Василя Лукича (тепер архів І. Франка). Тут І. Франко посилається на попередні листи: "В попередніх моїх літературних письмах мав я уже спосібність висказати, який рішучий зворот доконався послідніми десятиліттями як в науці, так і в белетристиці. Науку перестали управляти і розвивати для самої науки, но взялися робити її доступною якнайбільшій масі людей, взялися її популяризувати. І штуку перестали уважати за її власну ціль", а стали зображати життя. Про те йшлося у другому листі. "Головною ціхою майже всіх новіших літератур — пише тут І. Франко,— є народність. Люди щирої думки зарана пізнали, що тоді лиш література стане ділом серйозним, вийде з границь забавки, коли віддасться на пожиток цілих мас народу, стане їх помічницею і порадницею, для них понятною і корисною. Вісімнадцятий вік зродив тоту ґадку (тут Франко міг мати на думці передовсім Лессінґа як великого реформатора літератури.— **Я. Я.**) — дев'ятнадцятий увів її в життя. І наша нова література — переважно народна. Квітка, Шевченко і Вовчок виховують нинішні покоління".

Так ми бачимо різницю між розумінням поезії І. Франком на початку і наприкінці 1876 р., коли він трактує літературу вже з погляду суспільної ваги.

---

[47] Див.: Ярема Я. Я. Перша естетична студія І. Франка // Радянське літературознавство.— 1968.— № 1.— С. 35—48.

[48] У Зібранні творів надруковано лише перший, четвертий і ненадрукований у "Друзі" шостий листи (т. 26.— С. 26—47). Другий лист див.: Друг.— 1876.— № 20.— С. 317—318.

[49] М. Возняк уважає автором третього листа Івана Белея. Див.: Возняк М. До початків реалізму Ів. Франка // Іван Франко. Статті і матеріали. Збірник другий.— Львів, 1949.— С. 208.

Для молодого І. Франка як літературного критика особливо знаменний четвертий лист, що обіймає у показнику свого змісту під заголовком такі пункти: "Наша поетична література, її напрями та общественна підстава. "Безталанний", "Тарасова ніч", "Іван Підкова" та другі твори Ізидора Р. Пасічинського, їх стійкість поетична і язикова".— Тут розправляється Франко не тільки з новим молодим версифікатором в особі І. Пасічинського, називаючи його твір "Іван Підкова" просто "фактом поетичної патології", хоча й добачає в його "Безталанному" деяку іскру таланту, але разом з ним не щадить і всю ту бездарну і нежиттєву, мертву поетичну продукцію тодішніх "руських співаків", із яких вибивався саме Пасічинський, продукцію, що становила сучасну Франкові українську галицьку літературу. Наша література, на думку І. Франка, не має цілі. "Брали ж бо ся за неї люди, котрим і не в голові було, що література може [...] стояти в зв'язі з суспільністю, що повинна бути відгомоном і дзеркалом її потреб, її щиріших змагань і гадок. Уписувалися "стихами" гімназисти, котрі заледво вспіли винести яке-таке поняття о ритмі, а котрим перший-ліпший текст моральний із учебника "нравоученія" давав темат до "поетичної проби". Багато було й таких, котрим раз або два удалося случайно зримувати пару стишків, та ну ж зараз і давай окричувати себе поетами. Стоїть лишень переглянути річники "Ластівки"*, щоби переконатися, скільки недозрілих умів складало свої ще недозріліші плоди, котрі там фігурують дістоді-то "для забави і науки", а котрих найвластивіше призначення повинно було бути "мишам на снідання".

Свою думку про те, якою повинна бути література і якою вона вже стала в інших народів Європи, думку, порушену в другому листі, І. Франко розвиває докладніше в шостому, недрукованому листі, який обіймає такі пункти: "Ідеали артистичні і соціальні новішої белетристики. Сюжети історичні і сюжети сучасні. Часть друга "Письм" К. Н. Устияновича: Святослав Хоробрий (дума). Олег Святославич Овруцький, трагедія. Львів, 1876".

"Белетристика,— каже І. Франко,— стала тепер не виразом розбуялої фантазії, мрій та забагів дармуючих людей (у В. Бєлінського ми знаходимо вислів "праздных лентяев".— **Я. Я.**), а приняла на себе далеко важнішу роль: скопіювати доразу життя народів у всіх верствах і відносинах, показати світу його потреби, хиби і нестатки, а заразом вказати всюди живі і здорові елементи, котрі можуть послужити за підвалину до будівлі свобідної і щасливої будуччини мільйонів". Цим разом ставиться Франко до нових творів К. Устияновича значно прихильніше, висловлюючи тільки жаль, що він, замість писати історичні поеми та драми, "не взявся до суспільних тем з сучасного життя".

Основна думка цього листа в тому, що "штуку перестали уважати за її ж власну ціль (це перший виразний виступ Франка проти теорії "мистецтво для мистецтва".— **Я. Я.**), перестали в белетристиці представляти недостижимі ідеали і утопії, а взяли собі за засаду пам'ятні і чудно хороші слова німецького генія, Ґете:

---

* "Ластівка" виходила як тижневий літературний додаток для дітей і молоді до москвофільського часопису "Учитель" у 1869—1881 рр.

Greift nur hinein ins volle Menschenleben!
Ein jeder lebt's, nicht jedem ist's bekannt,
Und wo ihr's packt, da ist's interessant"[50].

У цих своїх перших критичних виступах Франко не виходить ще поза межі літератури та її окремих виявів. Його критика спрямована на поетичний бік творчості й обертається в межах теоретично-літературної проблематики, розкриваючи частково нові принципи сучасної художньої літератури. Нею розпочинав Франко свою радикальну чистку на віками запущеному літературному полі, де до того часу ніхто не ставив вищих вимог до поезії, не відрізняв таланту від бездарності, полови від зерна, і де всяке незугарне віршописання приймалось за натхненну поетичну творчість.

5. "Критичні письма о галицькій інтелігенції". У середині 1878 р. критика І. Франка набирає широкого розмаху й охоплює вже не тільки сучасне, а й минуле, і не тільки літературу, а й цілий той суспільний ґрунт, із якого вона виростала. Після майже півторарічної перерви, заповненої сумними подіями Франкового життя (арешт у липні 1877, суд і тюрма до березня 1878 р.), що привели його, розчарованого і переслідуваного, до розриву з українською інтелігенцією не тільки реакційного староруського напряму але й ліберально-народницького, І. Франко йде в генеральну атаку і піддає нищівній критиці майже все, що коли-небудь творила, чим жила і дихала галицька інтелігенція в сучасному й у ближчому та дальшому минулому.

Трибуною тієї загальної нещадної критики став новозаснований журнал "Громадський друг", який через поліційні переслідування двічі змінював назву (на "Дзвін" і на "Молот"). На його сторінках, як згадує І. Франко у своїй статті "З останніх десятиліть XIX в.", маючи на увазі себе і М. Павлика, молоді "виеліміновані з руської суспільності" люди "кидають гарячий визов у очі суспільності [...]. Усе було провокацією старої галицько-руської рутини й інерції"[51]. "Їх малюнки не виходили ідиліями", тоді як "галицькі інтелегенти дивилися" на село "очима німецької ідилії XVIII віку, або очима проповідників тверезості та ощадності [...], не знаючи іншої літератури, крім польсько-шляхетської та німецької сентиментальної вроді "Gartenlaube" та "Buch für Alle"[52]. Найяскравішим таким викликом треба уважати два Франкові "Критичні письма о галицькій інтелігенції"[53], що появились у "Молоті" за 1878 р. (с. 80—93).

Немов у яскравому світлі гнівної блискавиці серед ночі показує тут І. Франко в різних ділянках духову бідність галицько-українського життя

---

[50] Замість слова "jedem" в оригіналі є "vielen". Див. G o e t h e J. W. Faust. Vorspiel auf dem Theater // Goethes Werke. Meyers Klassiker-Ausgaben.— Leipzig, s. a.— Bd. 4.— S. 12.

У поетичному перекладі І. Франка (Зібрання творів: У 50 т.— Т. 13 — С. 185) маємо:

Сягни лиш в повню людського життя;
Всі ним жием, не всім воно ласкаве,
Но де го чепиш, там воно цікаве.

[51] Ф р а н к о І. З останніх десятиліть...— С. 486.

[52] Т а м ж е.— С. 497—498.

[53] Ф р а н к о І. Зібрання творів: У 50 т.— Т. 26.— С. 74—93.

за останнє сторіччя. Вся література після 1848 р. мала церковно-клерикальний характер, випливала з духу феодалізму і не відбивала в собі "ні одної з тих ідей, що стрясали Європою в ті часи". У ній немає й згадки про життя народу. Єдиний виняток — це "Русалка Дністровая", яку Франко з великою симпатією розглядає докладніше як твір революційного значення. Весь рух національного відродження, що почався 1848 р., окрім трохи живішого свого початку, "відзначується дивною пустотою мислі, пустотою бесіди і пустотою діла". За тридцять літ він не дав "ані одного значного писателя або ученого, ані одного розумного політика, ані одного діяча на полі освіти, виховання, публіцистики". Література, яка у процесі того відродження виникала, має, правда, своїх поетів та письменників, "соколів та орлів Руси...", "але в найбільшій часті в них усе було, крім здорової, свобідної, поступової думки, крім інтересу до дійсного життя, до живого народу і [...] знання того народу". А одиноднісенький Федькович, поет із справжнім талантом, діставшись у середовище галицької інтелігенції, змарнував свій талант, "стався мізерним наслідувачем Шевченка та... Шекспіра". Але критика не обмежується лиш літературою: І. Франко аналізує різні сторони цілого духового і суспільного життя галицької інтелігенції, викриває реакційно-рутенський характер обох існуючих тоді ворожих собі таборів — "клерикально-общеруського" і "ліберально-народного" напряму, з помітним насміхом показуючи, як мало вони різняться між собою і які однаково далекі від народу. Безглузді суперечки за пусті формальності, за азбуку, правопис і календарі заповнюють увесь зміст їхньої діяльності. Одні "кричать [...] о самостійності [...] мови", покликаючися на погляди вчених німців, москалів, чехів та поляків, а самі "не видали ні словаря, ні граматики". Другі "кричать о єдинстві "общеруської" бесіди", а "пишуть таким язиком, якого ніхто в світі не чував" і "не знають абсолютно ані одного з чільніших великоруських писателів". "Всі партії [...] кричать про потребу народної освіти, а [...] замість освіти шириться переважно темнота та фальші наукові". Різні товариства, організації, що їх основувано для добра та піднесення народу, мертві, далекі від життя і потреб народу. І ці, і ті вміють тільки моралізувати народ та, показуючи на його хиби, докоряти йому пияцтвом, лінивством і темнотою. Суть лиха ("des Pudels Kern") у тому, що галицька інтелегенція, у поведінці якої І. Франко добачає "нерозвинуті та повикривлювані ліберальні засади революції 1789 р."[54], які прибираються фразами про рівність, свободу, поступ, у своїй консервативній самолюблячій душі ховає погорду до простого народу та керується в житті самими "буржуазними інстинктами". Коли на Заході лібералізм уже відживає, то "у нас доперва зароджується [...] з каламутної мішанини клерикалізму, вузькоглядства та мертвого формалізму".

Підсумовуючи свою критику у 1881 р., І. Франко ставить перед інтелігенцією мету пересаджувати на рідний ґрунт "всі нові думки, нові ідеї, нові винаходки людського розуму, все, що пояснює людський світогляд, влекшує людську працю, ущасливлює людське життя, все, що йде до світла, вольності, щастя [...]. Вона повинна вчити його вільнодумства на

[54] Франко І. Чи вертатися нам назад до народу? // Франко І. Зібрання творів: У 50 т.— К., 1986.— Т. 45.— С. 141.

полі релігійнім, правдивої гуманності на полі етичнім [...], дружності і асоціації на полі економічнім"[55].

6. Проголошення наукового реалізму. "Література, її завдання і найважніші ціхи". Ознайомившись ближче з творчістю європейських реалістів Ч. Діккенса, О. Бальзака, Г. Флобера, Е. Золя, А. Доде, І. Тургенєва, І. Гончарова, Л. Толстого, Ґ. Фрейтаґа, Ф. Шпільгаґена, російських реалістів школи Д. Писарєва (Г. Решетников, Г. Успенський, М. Островський) та українських — Марка Вовчка і О.-Ю. Федьковича, а також з сучасною західноєвропейською літературною теорією, писаннями В. Бєлінського з сорокових років та російською публіцистичною критикою 1850—1860 рр. (Чернишевський, Добролюбов), І. Франко переходить на позиції послідовного реалізму. Його він проголошує під назвою наукового реалізму у своїй полемічній статті "Література, її завдання і найважніші ціхи"[56], надрукованій у "Молоті" 1878 р. (с. 209—215), як відповідь на редакційну статтю в "Правді" "Сьогочасне літературне прямування" пера І. Нечуя-Левицького. За принципами наукового реалізму письменник повинен науково підходити до фактів життя, мати наукову підготовку для розуміння окремих явищ (у ділянці психології, медицини, патології, педагогії тощо), володіти науковим методом опрацювання матеріалу (аналізувати, знаходити суттєве, причиново вияснювати, робити загальні висновки). Він повинен зображати народне життя більш-менш докладно і живо, його добрі й злі сторінки, викривати хиби існуючого суспільного ладу, керуючись як і наука, тільки правдою, а не якимись естетичними правилами, з метою, щоб із зображених доцільно фактів випливали для читача "логічно конечно" певні висновки, які мають виховувати в ньому волю постояти за все добре, за поліпшення долі народу. Отже, література мусить бути науковою за своїм методом і партійною за своєю метою, бо "література, стояча понад партіями,— се тільки ваш сон, се ваша фантазія, але на ділі такої літератури не було ніколи". Вона, "як і наука сьогочасна, повинна бути робітницею на полі людського поступу [...]. Без тої культурної і поступової цілі, без тої научної підкладки і методу література стане пустою забавкою інтелегенції, нікому ні до чого не потрібною, нічийому добру не служащою, а пригідною хіба для розривки багачам по добрім обіді". Пізніше, в 1901 р., І. Франко так охарактеризував це нове розуміння літератури і її задачі: "Література мала бути по змозі вірним зображенням життя, і то не мертвою фотографією, а образом, огрітим власним чуттям автора, надиханим глибшою ідеєю"[57]. Причому чим ясніше і свідоміше література показує життя народне, тим вона цінніша.

Якщо в перших статтях головним мотивом критики І. Франка була боротьба проти нежиттєвих ідеалів, фантасмагорій, то тепер він повертає свою зброю головно проти літератури за своїм суспільним змістом безідейної, соціальними справами незацікавленої, літератури, що визнає тільки чисте відокремлене мистецтво — "мистецтво для мистецтва". У Росії

---

[55] Франко І. Чи вертатися нам назад до народу? // Франко І. Зібрання творів: У 50 т.— Т. 45.— С. 148.

[56] Франко І. Зібрання творів: У 50 т.— Т. 26.— С. 5—14.

[57] Франко І. З останніх десятиліть...— С. 496.

таку боротьбу розпочав ще В. Бєлінський. "Відбирати в мистецтва право служити громадським інтересам,— писав він у "Современнику" за 1848 р.,— означає не підносити, а принижувати [...], робити його предметом якоїсь сибаритської насолоди, іграшкою пустих ледарів"[58]. Культ форми В. Бєлінський називає "індивідуалістичним епікуризмом". Література має служити життю, поширювати ідеї й не може обмежуватися епікурейською тенденцією. Так само, як і В. Бєлінський, вважає І. Франко, що чоловік не може створити "щось зовсім нове, зовсім відірване від світу його вражень", а тільки те, "що вперед у формі вражень дійшло до його свідомості".

Отже, новими вимогами, які ставить тепер І. Франко до літератури, є, по-перше, те, що вона повинна відображати життя всебічно науковим методом, керуючися правдою, а по-друге — служити інтересам суспільства. Ідейний зміст твору, його суспільна корисність мають вирішальше значення, а "естетичні правила поставали і щезали в протягу століть — для нас вони зовсім пропали і стали пустою формою, головне діло — життя". Попри захоплення "науковим реалізмом" І. Франко також добре уявляв собі істотну різницю між мистецтвом і наукою. У статейці про Еміля Золя ("Світ", 1881, ч. 2, с. 34—36) І. Франко, підкресливши великі досягнення натуралістичної школи в її змаганні "поставити повістярство на чисто науковий ґрунт", додає: "Дальше реалізм в представленні не може вже йти, а як піде далі, то перейде границі людської симпатії, перейде тую границю, поза котру діло штуки [...] стає або протоколом, або розправою науковою"[59]. Цитоване повне заперечення естетики висловив Франко в запалі полеміки, і воно не відповідало його поглядам. Повертаючись до питання про суспільне значення літератури у другій частині розвідки про Шевченкову "Тополю", розвідки, яку І. Франко читав на вечорі вшанування пам'яті Шевченка у Станиславові (31 березня 1892 р.), він характеризує літературний твір "не лиш як естетичний виплив духу [...], вираз поглядів, змагань, стану психологічного і культурного даної одиниці", але і "як один з проявів духового життя даної суспільності в дану добу", що може мати великий вплив на суспільство та духову атмосферу цілих поколінь не тільки даного народу, але й цілого людства. Коли давніша історія літератури була переважно естетична і класифікувала твори за певними рубриками з погляду їх форми, то новіша, "не відкидаючи оцінки естетичної [...], роздивлює явища літературні з погляду загальнонародного і загальнолюдського розвитку культурного і досліджує вплив їх на суспільство і майбутність". "Не один твір, вельми досконалий з погляду артистичного, викінчений щодо форми і язика, покажеться [...] менш цінним від твору, далеко менше відповідаючого вимогам естетики, та зате більш популярного і впливового, то значить, більше відповідаючого настроєві маси і сильніше впливаючого на піддержання або й витворення того настрою. Те, що колись дотепно висказав Лессінґ про себе і Клопштока:

---

[58] Бєлінський В. Г. Огляд російської літератури 1847 року // Бєлінський В. Г. Вибрані статті.— С. 371.

[59] Франко І. Еміль Золя. Життєпис // Франко І. Зібрання творів: У 50 т.— Т. 26.— С. 113.

Wer wird nicht einen Klopstock loben?
Doch wird ihn jeder lesen? Nein!
Wir wollen weniger erhoben
Doch fleißiger gelesen sein[60],

— сталось у наших часах одною з важних основ критичного суду"[61]. Два перші рядки наведеного славнозвісного чотиривірша І. Франко використовує ще як ілюстрацію до критики авторів поезій, присвячених пам'яті Я. Коллара, які "не надто вчитувалися" в твори людини, про яку писали[62]. Ці рядки наводить Франко ще й у статті про о. Антона Петрушевича, у якій характеристику цього галицького історика старшої генерації розпочинає словами: "О. Петрушевич належить до ряду тих славних людей, про яких колись писав Лессінґ wer wird..."[63].

У дальшому своєму розвиткові І. Франко ніколи вже не заперечував важливости мистецької форми для літературного твору, вважаючи її самозрозумілою та необхідною, але завжди ставив життєву вартість твору вище за форму. Однобічний культ форми без огляду на зміст залишився йому чужим. Проте радикалізм І. Франка з часом послаблюється, і в першій частині трактату "Із секретів поетичної творчості" (1898) він вже уважає "хибним погляд т. зв. реальних критиків", сформульований М. Добролюбовим 1850—1860-х рр., що розглядає літературний твір як "появу дійсного життя", нехтуючи мистецьку вартість, і називає такий погляд "пропагандою певних суспільних та політичних ідей під маскою літературної критики"[64].

7. "У нас нема літератури!" У 1879 р. І. Франко працював, між іншим, над перекладом "Фауста" Ґете. Початок цього перекладу появився друком весною 1880 р. у перших випусках журналу "Правда". В рукописному архіві І. Франка збереглася Передмова[65] до цього перекладу, написана, як це можна визначити на основі слів самого І. Франка в ній же, наприкінці 1879 р., або найпізніше — на початку 1880 р. Невідомо, чому Передмова залишилась недрукованою, але сам факт, що І. Франко в ній удруге і з ще більшим темпераментом атакує інертне українське галицьке суспільство, дає підстави припускати, що редакція "Правди"

---

[60] У поетичному перекладі П. Тимочка:

Всяк хвалить Клопштока завзято,
А хто читав його рядки?
Тож не хваліть нас забагато,
А пильно вчитуйтесь в книжки.

Lessing G. E. Die Sinngedichte an den Leser // GW.— Bd. 1.— S. 133.

[61] Франко І. "Тополя" Т. Шевченка // Франко І. Зібрання творів: У 50 т.— К., 1980.— Т. 28.—С. 74—75.

[62] Франко І. Слов'янська взаємність в розумінні Яна Коллара і тепер // Франко І. Зібрання творів: У 50 т.— К., 1981 — Т. 29.— С. 51.

[63] Франко І. О. Антін Петрушевич. Ювілейна сильветка // Літературно-науковий вісник.— 1901.— Т. 13.— С. 172.

[64] Франко І. Із секретів поетичної творчості // Франко І. Зібрання творів: У 50 т.— К., 1981.— Т. 31.— С. 52.

[65] Франко І. [Перша передмова до перекладу "Фауста" Й.-В. Гете] // Франко І. Зібрання творів: У 50 т.— Т. 26.— С. 155—160.

не зважилася її друкувати. Та І. Франко не надрукував її і пізніше. У 1882 р., видаючи уже цілий переклад першої частини "Фауста" окремою книжкою, він написав нову передмову, присвячену самому "Фаустові". Річ у тому, що в 1879 р., коли І. Франко писав свою першу передмову, він не мав ще виробленого глибшого погляду на "Фауста" Ґете, і через те в її основу лягли інші мотиви, які в той час хвилювали його душу, а саме: болюча справа рідної літератури, а з "Фаустом" вона зв'язана лише твердженням (і то не зовсім обґрунтованим), що "думки Лессінґа [...] найясніше виразив великий поет Ґете в своїм головнім ділі — "Фаусті". А щоб друкувати Передмову окремою статтею, треба було б її переробляти.

Властива тема Передмови просвічує з її першого речення, що має форму оклику: "У нас нема літератури!" "Тими самими словами,— починає І. Франко,— котрими перед несповна півстоліттям Бєлінський зачинав свою критичну діяльність, приходиться й мені зачати нині сесю передмову. У нас нема літератури!" Далі переходить І. Франко весь зміст тодішньої галицької літератури: "Спори, свари та крики о літературі — се ще не література. Газети, повні фраз, маскуючі заливом слів недостачу мислі, й брошури, голосно і з твердим переконанням розправляючі о виїденім яйці, справоздання з діяльності, котрої ніхто не бачив [...]; повісті про торішній сніг, в котрих видно все, крім життя, правди й дотепу; стихи про весну, літо, зиму і осінь, про любовні зітхання і святу тройцю, про природу, засушену в бібулі, і про чуття, законсеровані в спірітусі,— се ще не література. Се підпеньки, що ростуть на здрухнілих пнях, а не крепкі, здорові дерева. Це плісень, що вкриває гниле багно, але не пахуча, цвітиста мурава. Се щось таке, що твориться ні на землі, ні в воздусі, ні в воді, щось відірване від життя, від мислі, від сучасних інтересів, що постає і гине, не будячи в нікім цікавості, ні охоти, ні співуділу, а хіба рівнодушне здвигнення плечима".

Перекресливши цим гострим та саркастичним осудом усю галицьку літературну продукцію як безвартісну картку записаного паперу, І. Франко повертає свій зір на тих, хто винен у тому, спершу письменників, а потім — усю інтелігенцію, і в дуже живій образній формі малює їхні гріхи.

Письменників осуджує за те, що "вони, самі відірвані від життя, самі, потерявши вчуття правди, совісті, самі, вибивши собі з голови обов'язок до щирої праці, рік поза рік труять читаючу громаду каламутним багном, одурюють голови, засліплюють молоді очі, відбивають у других охоту до праці, роблять їх такими скопцями моральними та слизняками, як і самі вони. Рік за роком, від хвилі нашого нещасливого "розбудження" (тобто з 1848 р.— **Я. Я.**), тягнеться тота гидка робота. Рік за роком гусне багно, збільшується плісень. Скільки живих серць заїла вона! Скільки щирих, здорових голосів заглушила. Скільки сильних, робочих рук обпутала, обкрутила в'язким лепехом! А тепер диво, що нема рук робочих, нема голов мислячих, нема серць смілих та щирих, котрі би розбентежили плісень, впустили вольний воздух та сонячне світло до затхлого льоху! А тепер диво, що наша література, і політика, і все суспільне життя хромають недостачею "цивільної відваги", дихавичніють брехнею, та фальшю, та пустомельством, хиріють на сухоти совісті!"

Чим же винувата інтелігенція? Та "інтелігенція, котра в безграничнім засліпленні зве себе "народом", "суспільністю". Тим часом вона "навіть не часть народу". Коли б її не було, народові, тому "правдивому народові — людові", не жилося б гірше, а може, і краще. "Не забувайте, добродії ласкаві, що сяк чи так, а ви все-таки паразити на його тілі, їдці, не робітники, п'явки, не герої! Ось тота-то інтелігенція, що в сліпій гордості і гордій сліпоті відкидає від себе все незгідне з її привидами і забобонами; [...] що силується бути консервативною там, де нема що заховувати; що під поступом розуміє цофання до часів Нестора [...]. Тота-то інтелігенція хіба ж могла і може сплодити іншу літературу? [...] Гнила "суспільність" не видасть собі здорових та сміливих заступників, писателів, поетів, а хоч би такі чудом божим явилися, вона не прийме їх, відтрутить, або — що гірше — затопче, оглушить. І куди ж тут постати та розвитися літературі в правдивім значінні того слова? Адже література — се передовсім свідома, розумна праця, а у нас досі, хоч що й роблено, то роблено іменно несвідомо, случайно, [...] без переконання о доброті і пожиточності того, що робиться".

Які ж почуття та міркування керували Франком при писанні тих своїх нещадних слів? Ось що заявляє він.

"Сумно і страшно мені, добродії, говорити такі слова,— ачень і вам не краще буде читати їх". Одначе є щось вище, що приневолює його до цього. Це переконання, що правду не слід ховати. Її треба пізнати, "сказати голосно" і нею "перейнятися [...], не спускати її з ока ніколи. Бо тільки знаючи [...] ми зможемо сміло взятися до праці".

І в дальшій, центральній частині своєї Передмови для підтвердження правильности такого погляду І. Франко спиняється на двох прикладах відродження літератури: у Німеччині в часі діяльности Лессінґа та в Росії в часі виступу Бєлінського.

"Коли перед 45 літами*,— провадить далі І. Франко,— Бєлінський сказав, що "Росія не має літератури", то се було якраз у той час, коли молодий Гоголь ладився стати сильно на ноги, коли в дитинячій голові Лермонтова кипіли вже поетичні образи, коли нова, реалістична література зароджувалася на світ і трепет її народження проймав усі чуткіші серця. Пізнання того, що "Росія не має літератури",— зродило російську літературу".

Та особливо яскравий малюнок дає І. Франко, говорячи про стан літератури і виступ Лессінґа в Німеччині.

"Так було в попереднім столітті в Німеччині: десятки, сотки більш або менш геніальних та безсмертних писателів: Ґаґедорнів, Геллертів, Рамлерів, Ґотшедів, Бодмерів**, Клопштоків та прочих "бардів" писали, співали про все: про потоп світу, Германа і Туснельду, "Nützlichkeit eines schlechten Skribenten", осінь, зиму, літо і весну, святу тройцю і всіх святих, торішній сніг і моральні засади,— про все писали й співали, крім життя, крім сучасних людей,— і в своїй скромності кожний ждав для себе як не першого, а щонайменше другого місця на Парнасі. Аж прий-

* Франко має на увазі слова В. Бєлінського в "Литературних мечтаниях", від появи яких у 1879 р. минуло 45 років.

** У п'ятдесятитомному Зібранні творів І. Франка (т. 26, с. 157) прізвище критика і письменника Й.-Я. Бодмера подано помилково як Бодлер.

шов Лессінґ — запалена голова і крикнув: "Все брехня! У нас нема ні геніїв, ні півгеніїв, ні Парнасу — нічого! У нас нема літератури!" І о чудо! На той оклик, мов гриби по дощі, виростають і Гердер, і Ґете, і Шіллер,— виростає ціла правдива література німецька".

І. Франко характеризує стан німецької літератури до Лессінґа з запалом публіциста, пройнятого одним бажанням — вплинути своїм темпераментним, пластичним, гіперболічно-іронічним словом на українську інтелігентну публіку. Коли М. Чернишевський у своїй праці про Лессінґа дає речево-критичну картину тої епохи, І. Франко згущує всі свої літературно-історичні відомості у двох реченнях, підкреслюючи у свобідній формі тільки найхарактерніше, найсуттєвіше: банальний, переважно релігійно-моральний відірваний від життя зміст літератури того часу і радикальний поворот, викликаний Лессінґом. Лессінґ у своїх писаннях ніде прямо не сказав того, що І. Франко вкладає йому тут в уста, але це більш-менш випливало посередньо як остаточний висновок із його критики цілого ряду видатних у той час авторів. Одначе Лессінґ не ставився негативно до всього без винятку. Він цінував Евальда Кляйста, навіть К.-В. Рамлера, Й.-В.-Л. Ґлейма і тим більше Ф.-Ґ. Клопштока, талановитости якого не заперечував, хоч творчістю, далекою від дійсного життя, не захоплювався. Коли ж зупинявся у своїх критичних статтях на Клопштоку, то завжди витягав на денне світло якісь його промахи та недоліки, тримаючись того принципу, що супроти великих треба бути невблаганно суворим.

У Франковій насмішкуватій характеристиці літературної тематики до Лессінґа ми знаходимо, між іншим, поряд з натяком на Клопштокову драматичну трилогію, що звеличувала вождя германського племені херусків, переможця над римлянами (9 р.) Ґермана, ще й натяк на сатиру К.-Л. Ліскова "Знаменитість і конечність нужденних писак"*. У тім, одначе, випадку бойовий темперамент І. Франка взяв гору над об'єктивністю, бо саме К.-Л. Лісков (1701—1760) — людина прогресивна і видатний сатирик, заслуговує в літературі першої половини XVIII ст. на особливу пошану. Він випереджує Лессінґа в поборюванні своїм простим і гризьким насміхом авторитету тодішнього диктатора літератури Й.-К. Ґотшеда.

У дальшій частині Передмови І. Франко дає відповідь на питання, в чому саме полягала сила впливу Лессінґа і Бєлінського на сучасний їм світ. Не саме їх нібито чарівне слово "викликало цілу літературу з небуття. Ні! Вони тільки були люди чуткі і чисті серцем" і бачили більше, ніж інші, "а до таких людей щоденні, звичайні факти говорять голосно, хоч, може, мовчать для других".

Вони бачили крайній "розлад між інтелігенцією і життям [...], вони бачили, що всі щирі люди почувають обридження до пустомельщини та фальші, зупиняються і шукають нового ходу,— і ось вони вказували новий хід, якраз противний старому. І за ними пішли [...], бо вони самі були противенством до старого,— у них було те, чого не було у давніших,— безпосереднє, живе відношення до життя, любов до правди і добра і переконання, гаряче, нам'єтне переконання о конечності і можливості того добра між людьми". Саме те полум'яне переконання "додало їм такої великої сили, потягнуло за собою їх сучасних і потомних, зробило їх основателями нової школи".

---

* Liscow Ch. L. Die Vortrefflichkeit und Notwendigkeit der elenden Skribenten.

5 417-5

У зв'язку з тим І. Франко ще раз повертається на рідне поле і підкреслює подібність стану галицько-української літератури, суспільної моралі, виховання та публіцистики до того, що був у Німеччині до Лессінґа та в Росії до Бєлінського. "Наша письменність — чи ж не далека від життя і правди так, як небо від землі?",— запитує І. Франко. "Але де наші Лессінґи, наші Бєлінські? Таких неблагонамірених людей у нас нема! У нас, вибачте, "своя мудрість і все своє",— як сказав Шевченко,— і того нам досить!"

Врешті переходить автор до суто історично-літературного питання: "що внесли ті Лессінґи та Бєлінські та їм подібні: "неблагонадежні" люди в літературу [...], який живий напрям мислі, що ворушився неясно, інстинктово в сучасній їм суспільності, вони висказали ясно і голосно, вказуючи тим самим свідомі цілі будущій літературі?"

І. Франко відповідає: "вони вказали, що найвища ціль літератури, поезії, штуки, так як і науки, є чоловік, правдивий, живий чоловік, людська одиниця і людська громада". Тим вони показали основу під нову літературу, що протилежна до старої.

До Лессінга, Бєлінського "література займалася [...] предметами "вищими" від чоловіка і його звичайного життя, а й самого чоловіка підтягала на тоту висоту; по них література зійшла на землю, між людей [...], почала говорити, чути і дивитися на світ по-людськи". Стара література "мучилася, підтягаючи дійсність догори "на висоту" свого зверхприродного становища". Тепер література зводить на становище дійсности "все, й сам надприродний світ духів та сказочних творів фантазії. Не тільки люди, але й духи, боги та демони стали людьми, щоб до людських серць по-людськи заговорити". Тут І. Франко має на увазі постаті Господа, Мефістофеля та духів у "Фаусті" Ґете. У цьому "вчоловіченні надприродного", у перетворюванні надприродних істот у живих, дійсних людей, І. Франко вбачає не тільки характерну особливість літератури після Лессінґа, але й "найбільшу побіду новішого часу над середньовіковою трансцендентальністю". У цьому, на його думку, лежить основна заслуга Лессінґа, який привів до того, що "замість в надприроднім, загробнім світі чоловік побачив ціль свою в дійсності". Такий був дух того часу, що формувався під впливом французького Просвітництва. З цієї точки зору підходить І. Франко врешті і до "Фауста" Ґете, намагаючися освітлити його як найкращий вираз ідей Лессінґа, або загальніше — "думки цілої тої епохи духового відродження чоловіка, духової емансипації з-під гніту надприродности".

Під кінець своєї Передмови І. Франко дає таке резюме: "У нас нема літератури: бо думки наші, поняття, погляди, цілі, змагання висять у воздусі, забігають поза дійсне життя, поза правду — і, конечно, попадають в фальш [...]. В таких гнилих хвилях найліпше буває признатися щиро: у нас нема літератури! Стрясти з себе стару плісень і з трансцендентальної висоти зійти на землю та взятися до твердої роботи: "Nimm Hack und Spaten, grabe selber!"

Підсумовуючи сказане, бачимо, що на духовому виднокрузі двадцятитрирічного І. Франка видатне місце посідає поруч з Лессінґом Бєлінський. І. Франко вперше виявляє своє ставлення до них. Обидва приковують його увагу. Обидва були його ідейними провідниками. Ставлячи їх поруч на одній площині, І. Франко підкреслює співзвучність натур,

ідей та діяльности цих двох великих критиків, що вивели літератури своїх країн на зовсім новий шлях. Його ставлення до них навіяне повагою та симпатією за їх чуткість, любов до правди, за полум'яне переконання у неминучості добра, за те, що відкрили найвищу мету літератури, мистецтва та науки: правдиву живу людину.

Та з історичної точки зору епохального значення набирає в очах І. Франка Лессінґ. І. Франко цінує його вище ніж лише реформатора літератури, але й бачить у ньому ініціатора духового відродження людини, її емансипації, а така його роль має вже загальнолюдське значення. Оцінюючи так історичну роль Лессінґа, І. Франко міг мати на увазі не тільки його критичну або поетичну творчість, у якій Лессінґ почав відображати живих людей, але і його психологічно-філософську боротьбу проти метафізичного догматизму, за перемогу активної любови в повсякденному житті, за релігію добрих діл на землі, без огляду на сподівану нагороду в загробному світі.

Ми бачимо також, що в Передмові І. Франко свідомо йде за прикладом та методом літературно-критичної діяльности Лессінґа, весь пройнятий бажанням повернути до життя мертву літературу своєї батьківщини, за яку йому робилось сумно і боляче. Натхнений тим самим бойовим запалом, ентузіазмом, любов'ю до рідної справи, тим самим духом сміливої відвертости, непоступливої правдолюбности і нещадної суворости в засуджуванні відсталої, нежиттєвої та нездарної старої літератури, І. Франко почав на галицько-українському літературному полі Гераклів подвиг чищення, що було однією з передумов виникнення справжньої літератури в Галичині.

III. Естетичні погляди Франка

1. "Причинки до оцінення поезій Тараса Шевченка". Одночасно з переходом на суспільні критерії в оцінці літературних творів І. Франко в 1877—1878 рр. звільняється з полону свого дотеперішнього естетичного ідеалізму. "Ваші вічні закони естетики,— пише він,— се [...] старе сміття, котре супокійно доживає на смітнику історії"[66]. Це повне заперечення законів естетики, хоч і в певній мірі співзвучне критиці Добролюбова, але виглядає парадоксально на тлі твердження Бєлінського, що мистецтво "без усякого сумніву повинно бути мистецтвом, а потім уже воно може бути вираженням духу і напрямку громадянства в певну епоху"[67], причому воно, ставши на службу суспільству, нітрохи не перестає бути мистецтвом. Категоричність І. Франка можна зрозуміти, з одного боку, як молодечий бунт проти однобічного представлення творів літератури тільки з естетичних позицій, як це робив, наприклад, О. Огоновський, а з другого боку, вона була виявом тактики, яка вимагає інколи, щоб прокласти шлях новому, бути безпощадним не тільки до старого, але й до того, на що воно спирається. Так, Лессінґові закидали, що він кривдить Ґотшеда, не взявши до уваги його безперечних і то чималих заслуг, але

---

[66] Франко І. Література, її завдання і найважливіші ціхи // Франко І. Зібрання творів: У 50 т.— Т. 26.— С. 11.

[67] Бєлінський В. Г. Огляд російської літератури...— С. 363.

одночасно і виправдовували, розуміючи, що, не знищивши авторитету Ґотшеда, не можна було покласти підвалин під нову літературу. Так І. Франко, щоб провести новий погляд на літературні твори, відчував потребу розхитати повагу до старої критики в її основах — підірвати престиж канонів естетики. Бо "естетична критика у нас бурлить ще в головах, начинених німецькою ідеалістичною філософією, а викурити її відтам ніхто досі й не брався. У нас іще штука, написана по правилах естетики, може мати надію на поводження; єї суспільне значення ніхто не спита". Ці слова І. Франка стосуються розвідки О. Огоновського "Гайдамаки, поема Тараса Шевченка" ("Правда", 1879), де названий твір оцінюється як найкраща поема Т. Шевченка. Це спонукує І. Франка піти за О. Огоновським на поле естетичної критики, на якім цей "завсігди так старанно себе відгороджує" і розібрати "Гайдамаків", що він робить у другому розділі. "Чи можна "Гайдамаків" назвати найкращою поемою Шевченка в естетичнім згляді?" У статті "Причинки до оцінення поезій Тараса Шевченка", оприлюдненій у "Світі" за 1881 р.[68] І. Франко відкидає підхід О. Огоновського, який називає формально естетичним, оскільки "критик [...] не входить в глуб річи, не розаналізовує основи критикованого твору, не добираєсь хотьби тільки до психологічних, коли вже не до суспільних пружин". О. Огоновський "пояснює хіба, коли і де написався який твір, кому і за що був присвячений, пояснює [...] географічні і другі назви, а впрочім ограничуєсь на виписках, переказах та цитуванню "паралельних місць", котрі вже й зовсім нічого не вияснюють". Цьому І. Франко протиставить розбір "Героя нашего времени" М. Лермонтова, що його виконав В. Бєлінський,— "дуже цікавий і гарний примір [...] естетично-психологічної критики", та "Что такое обломовщина?" М. Добролюбова — приклад суспільної критики. Знаменно, що він ставить обидва підходи поряд себе і нарівні з собою.

Свій розгляд мистецької вартости поеми І. Франко попереджує стислим вступом з теорії естетики, який свідчить про його позитивне ставлення до неї, а також про його тісний зв'язок з естетичними поглядами Лессінґа в "Гамбурзькій драматургії"*, викладеними й розвинутими на основі аналізу вчення Арістотеля. Тут вдруге після трактату "Поезія і її становисько в наших временах" І. Франко розглядає деякі основні естетичні питання.

Визначивши естетику як науку про красне, він визначає красне як те, що викликає в людині "ублагородняюче зрушення", тобто певні "появи психологічні, певні сильні потрясаючі враження і чувства". Їх штуки "пластичні викликають при [...] помочі гармонії красок і ліній; штуки експресивні — при помочі чувств, особливо, як виказав Арістотель,— чувства тривоги і надії". Справді, за Арістотелем трагедія "через співчуття і страх сприяє очищенню [...] почувань"[69]. І. Франко передає слово "страх" (гр. φόβος) через "тривога", дотримуючись інтерпретації Лессінґа, який розуміє його як "страх, щоб нещастя, які призначені їм [героям

---

[68] Світ.— 1881.— № 10.— С. 171—172.

* "Hamburgische Dramaturgie" — цикл статей, що складається із ста чотирьох п'єс (Stück), публікованих як тижневик у 1768—1769 рр., якими Лессінґ заклав теоретичні основи німецького національного реалістичного театру і драми.

[69] Арістотель. Поетика.— К., 1967.— С. 47.

трагедії] не трапилися з нами"[70], глядачами. Невідомо тільки, чому, чи то через недогляд автора чи друкаря — годі сказати, у Франковий текст вкралося слово "надія" замість "співчуття".

Вияснюючи Арістотелеве слово "очищення" (гр. καυάρδιζ), Лессінґ трактує його як перетворення ефектів співчуття і тривоги у волю, готовність до добра, що робить людину кращою. Існують теж інші інтерпретації, але всі вони приходять до однакового морального висновку. На цій основі І. Франко говорить про естетичні відчуття як "ублагороднююче зрушення".

Арістотель приписує здатність очищення трагедії, а Лессінґ поширює її на всі роди поезії. "Робити нас кращими повинні всі роди поезії: сумно, коли це ще треба доводити; ще сумніше, коли є поети, які в цьому сумніваються. Але всі роди не можуть усе робити кращим; принаймні не все однаково досконало; але що кожний рід може робити щось кращим найдосконаліше, в чому йому не може дорівнювати інший рід, це єдине є його властивим призначенням"[71]. І. Франко йде ще далі й уважає, що "ублагороднючим зрушенням" наділене все красне взагалі в мистецтві.

З'ясувавши таким чином, у чому полягає естетичне діяння мистецького твору, І. Франко вважає передумовою того, щоб твір міг викликати зворушення, є певний його "уклад [...], на те звернений, щоб громадити увагу і заняття читача, а не розстрілювати їх. Відси відвічне намагання до єдності і одноцільності в штуці [...], котре так рішуче висказалось в правилі французьких псевдокласиків о трьох єдностях: місця, часу і дійства. Звісна річ також, що новочасна штука за почином Шекспіра і великих поетів та критиків німецьких (Лессінґа, Ґете і Шіллера) опрокинула ті єдності, крім єдності дійства: мусить же коло чогось громадитись увага читача, мусить же щось потручувати струни його чувств, щоб остаточно розбудити в них пожадане естетичне зрушення. До того не треба ні єдності місця, ні часу, ні навіть єдності головної особи, а тільки єдності головного дійства, около якого все в данім творі громадиться".

Такі погляди І. Франка основуються на висновках, до яких доходить Лессінґ у своїй "Гамбурзькій драматургії", критично розглядаючи техніку французької класичної драми та теоретичні міркування П. Корнеля щодо тверджень Арістотеля. Коли новочасне драматичне мистецтво відкинуло вимогу єдности місця і часу, то це заслуга саме Лессінґа, який відкрив фальшиве розуміння Арістотеля у французьких драматургів та скерував увагу молодих Й.-В. Ґете і Ф. Шіллера на драматичний ґеній В. Шекспіра, що не був зв'язаний такими правилами. Він встановив, що "єдність дії є найпершим та істотним законом" античної драми, а єдність часу і місця була другорядною вимогою, якої додержували лише в тій мірі, наскільки вона випливає з єдності дії та з обмежень, які накладає участь хору[72]. Стародавні греки називали красним те, що являє собою "єдність у різнородності". Лессінґ дає нам цілком природне психологічне обґрунтування потреби єдності в мистецтві, про яку говорить Франко. І в Лессінґа головним мотивом є потреба скупчення уваги. "У природі все з усім по-

---

[70] L e s s i n g G. E. Hamburgische Dramaturgie. Fünfundsiebzigstes Stück // GW.— Bd. 6.— S. 381.

[71] I b i d.— Siebenundsiebzigstes Stück.— S. 394—395.

[72] I b i d.— Sechsundvierzigstes Stück.— S. 237.

в'язане; все перехрещується". Одначе, "щоб обмежені духи (люди — **Я. Я.**) могли цією безмежною різноманітністю милуватися, вони мусять мати здатність покласти їй межі, яких вона немає, здатність абстрагувати і могти свою увагу повертати, як їм подобається. Так поводимося у всіх хвилинах життя; без того зовсім не було б у нас життя; за надто різними сприйняттями ми не відчували б нічого. Призначення мистецтва в тому, щоб нас звільнити від цього абстрагування в царині красного, полегшити нам зосередити нашу увагу [...]. Воно відокремлює і подає нам предмет або комплекс різних предметів у такій чистій і зв'язаній формі, як на це лиш дозволяє відчуття, яке воно повинно збудити. Коли ми є свідками якоїсь важливої і зворушливої події, а якась інша нікчемна за своїм значенням надбіжить впоперек, то ми намагаємося запобігти відхиленню уваги, яке нам загрожує. Ми абстрагуємося від неї і нас мусить неминуче неприємно вражати, коли в мистецтві знаходимо те знову, чого ми собі не бажали в природі. Лиш коли якраз одна і та сама подія у своєму розвитку викликає всі відтінки зацікавлення, і одна не просто йде за одною, тільки одна з одної з неминучістю випливає [...], так що відділення одного від одного неможливе, то лиш у тому випадкові ми не вимагаємо абстрагування і в мистецтві"[73].

І. Франко відступає від Лессінґа лише настільки, що говорить про єдність дії як про закон, обов'язковий для мистецтва взагалі й для поетичного зокрема. Насправді дія не є істотним предметом пластичного мистецтва, та й у межах поезії постають різниці між окремими її родами, так що єдність дії не може бути тут загальним критерієм. Одначе єдність в літературному творі є потрібною, щоб могла скупчитися наша увага і твір міг викликати в нашій душі, як підкреслює І. Франко, естетичне зворушення.

Після теоретичного вступу І. Франко переходить, до розгляду "Гайдамаків". Зважаючи головно на брак елементів, характерних для епіки (об'єктивний спокій оповідання, пластика образів, єдність дії), відповідає заперечливо на питання: "Чи можна "Гайдамаків" назвати найкращою поемою Шевченка в естетичнім згляді?", вважаючи, що Шевченкова сила в суб'єктивній ліриці, а не в епіці. Тут І. Франко ще стоїть на позиціях, що їх додержувалися німецькі класики XVIII ст. (Лессінґ, Ґете, Шіллер), оцінюючи естетичну вартість твору за тим, як у ньому збережено характер даного жанру (трагедії, епосу, оди тощо), тобто: чи відповідає твір його істотним особливостям, які були наперед визначені. Бо вважалося, що досконалости можна досягти тільки в межах даного роду чи жанру поезії. Для епічної поезії першою істотною ознакою була об'єктивність. Тим керувався й Арістотель, котрий, наприклад, відкидав будь-яке оповідання, в яке автор вводить свою особистість, а Лессінґ ґрунтовно розкритикував драми великих французів Корнеля і Расіна та заперечив їх трагічний характер саме через те, що вони не відповідали Арістотилевому поняттю трагедії.

Насправді неепічний характер поеми Т. Шевченка не може сам собою вирішувати питання про її вартість, бо й епічно-лірична поема також може мати високу мистецьку цінність. Із класиків такий погляд впровадив Й.-Ґ. Гердер, який, обіймаючи оком поезію різних часів і народів,

[73] L e s s i n g G. E.— Siebenundsiebzigstes Stück.— S. 359.

уважав, що кожна окрема індивідуальна форма поезії має свою вартість, може бути гарна і цінна на свій лад, і скільки є різних форм якогось жанру поезії, стільки й буде різних його понять. Цього погляду став додержуватися згодом також І. Франко, коли десь коло 1892 р. у Передмові до планованого літературного порадника[74] писав, що все ще є гімназійні учителі, які думають, що німецька література кінчається на Ґете, а на французьких драматургів дивляться очима "Гамбурзької драматургії" Лессінґа.

З усього випливає висновок, що наведені естетичні погляди І. Франка були побудовані в основному на положеннях Лессінґової "Гамбурзької драматургії". При цій нагоді доречно згадати, що безпосередньо на цю працю І. Франко посилається в своїй критиці твору чеського поета Я. Врхліцького "Бар Кохба": "Ще в XVIII в. Лессінґ, критикуючи Корнелевого "Полієкта"[75], підніс дуже вірно, що догматичні боротьби і конфлікти, муки і смерть за віру не можуть бути основою трагедії, бо не дають місця для властивого трагічного конфлікту в душі героя і не є в силі збудити в нас повного співчуття"[76].

2. Полеміка з Лессінґом: "Із секретів поетичної творчості". Хоч ціле життя І. Франко дотримувався поглядів Лессінґа, суть яких убачав у вимозі тісного зв'язку мистецтва з життям, яке воно повинно відображати, служіння інтересам суспільства, у запереченні неприродності, надуманості та бездарності, однак він не приймав сліпо всі міркування Лессінґа. В міру того, як розвивалися естетичні погляди І. Франка, він відмовляється від окремих невиправдано ригористичних і надто спрощених положень Лессінґа. Це, зокрема, стосується сформульованого Лессінґом у "Лаокооні" твердження, що, коли "тіла є предметом живопису", то "властивим предметом поезії є дія" і "навіть, коли поезія представляє тіла, то тільки через дію"[77], що розвивається в часі. Отже "малярство панує виключно в категорії місця, а поезія в категорії часу"[78]. "Життя,— писав І. Франко в повній відповідальності з таким поглядом у своїй першій естетичній розвідці "Поезія і її становисько в наших временах",— єсть найвищим, ба навіть іскпючним, предметом поезії [...]. Життя — то поезія, а поезія — то життя [...]. Життя, само собою взяте,— єсть непреривне движення, непреривна зміна"[79]. Після більш як двох десятиріч у своїй другій великій і цілісній праці з естетики. "Із секретів поетичної творчості", основаній на досягненнях нової емпірично-психологічної естетики, І. Франко безпосередньо торкається проблем "Лаокоона". У п'ятому розділі третьої частини, "Естетичні основи", розглядаючи питання, як поезія малює мертву природу, І. Франко з'ясовує техніку поета в

---

[74] Уривок цієї передмови, що зберігся в рукопису, опубліковано: Мороз М. Уривок передмови Івана Франка до задуманого "Порадника для читачів" // Іван Франко. Статті і матеріали. Збірник дев'ятий.— Львів, 1962.— С. 164.

[75] Lessing G. E. Hamburgische Dramaturgie. Zweites Stück // GW.— Bd. 5.— S. 17.

[76] Франко І. Нова чеська література і її розвій. Ярослав Врхліцький, його життя і творчість. "Бар-Кохба" // Франко І. Зібрання творів: У 50 т.— Т. 31.— С. 494—495.

[77] Lessing G. E. Laokoon oder über die Grenzen der Malerei und Poesie // GW.— Bd. 5.— S. 115.

[78] Франко І. Із секретів...— С. 104.

[79] Франко І. Зібрання творів: У 50 т.— Т. 26.— С. 393—394.

дусі Лессінґової теорії та ілюструє малювання за допомогою "рухомих образів", між іншим теж Лессінґовими прикладами Гомерової "Іліади" (Пандарів лук, Ахіллесів щит). Але в той же час у четвертому розділі, присвяченому спеціально розглядові питання різниці між поезією і малярством, яке є основним питанням Лессінґового "Лаокоона", І. Франко, підходячи до тези Лессінґа з сучасної психологічної точки зору, знаходить, що його різке розмежування обох видів мистецтва "вже давно пережилося і потребує значної поправи"[80]. У дійсності ми сприймаємо не відразу всю картину, "наші очі все блукають з одної деталі на другу [...]. Значить, хоча артист усі ті деталі помістив одну при другій [...], немовби виключно в категорії місця, ми перципуємо його твір частями, в категорії часу і руху. Те самісіньке діється також з поезією. Адже кожний поетичний твір [...] лежить також у категорії місця простору; те, що вмістив в ньому автор [...], незмінне", але "перцепція відбувається в категорії часу [...]. Як бачимо, Лессінґова антитеза поезії і малярства не може вважатися вірною; хоч не в однаковій мірі, а все-таки обі ті галузі штуки простягаються в обох категоріях — простору і часу, мають у собі спокій і рух"[81]. На основі розгляду пісні Г. Гайне "Am fernen Horizonte", у якій він описав морський пейзаж у спокої, І. Франко показує, що різниця між цими двома видами мистецтва полягає ось у чому: техніка малярства "зв'язана нерозривно з одним змислом зору", коли поезія "дає можливість апелювати до всіх змислів"[82] через уяву. "Поет дає уяві далеко більшу задачу, малює їй не одну сцену, а [...] панорами з кольорами, постатями, з рухом, запахом, смаком, дотиком"[83]. "Поет може в кожній хвилі перескочити в домену всякого іншого змислу, а маляр прив'язаний тільки до сього одного". Хоч поетові слова "лежать також недвижно на папері (в категорії простору.— **Я. Я.**), але в нашій уяві репродукують рух, зміну, величезну різнорідність життєвих проявів.— Отсе є й та поправка,— підсумовує І. Франко,— якої потребує різка Лессінґова дистинкція"[84] поезії і малярства.

Краще було б назвати цю "поправку" доповненням з психологічного боку. Лессінґ, стоячи на чисто об'єктивній точці зору, встановлює: маляр відображає факти, упорядковуючи їх у просторі, а дію — хіба лише натяком за допомогою предметів; поет натомість відображає дію, а предмети — лише мимохідь та натяком, поскільки вони беруть участь у дії.

Отже, у малярстві хоч і може бути часовий елемент (дія), але його роль там підрядна, так само як просторового елемента (зображення предмета) в поезії. І. Франко, стоячи на ґрунті сучасної йому естетики, виходить зі становища суб'єкта і, звертаючи головну увагу на те, як суб'єкт сприймає твір і які функції цей твір будить у ньому, шукає у тій суб'єктивній психологічній сфері основної різниці між обома родами мистецтва. У той же час Лессінґ шукає її в чисто об'єктивний сфері поетичної техніки.

---

[80] Франко І. Із секретів...— С. 104.
[81] Там же.— С. 105.
[82] Там же.— С. 108.
[83] Там же.— С. 107.
[84] Там же.

Наведене показує, наскільки близьким був Франкові "Лаокоон" та якою глибокою була його ознайомленість з ним. У зв'язку з тим буде доречним навести ще Франкову цитату із "Лаокоона", покладену на чолі другої частини його рецензії на "Хуторну поезію" П. Куліша, що вміщена у "Світі" (1882, № 15, с. 267—273). У п'ятому розділі свого трактату Лессінґ розглядаючи, як римській письменник Петроній описує за Верґілієвою "Енеїдою" загибель Лаокоона[85], каже, що "наслідувач рідко наслідує не бажаючи прикрасити: А що він хоче ще й затерти сліди наслідування й здаватися оригінальним, то його прикрашення є ніщо інше, як перебільшення та неприродна витонченість. "Він перемінює велике у величне, а чудове — в неможливе [...] Тіні оригіналу посилює, а світла послаблює". Підсумовуючи, Лессінґ каже: "Так можна кожний поетичний малюнок, який у деталях перевантажений, а в цілому помилковий, достовірно вважати за невдале наслідування, хоч би він мав скільки завгодно дрібних красот"[85]. Навівши ці Лессінґові слова як мотто, І. Франко далі знаменито критикує "Хуторні поезії" П. Куліша, показуючи, як він, наслідуючи Шевченкове "Посланіє", перебільшує тіньові сторони до величезних розмірів. Коли, наприклад, Шевченко "ридає, згадуючи діла незабутні дідів наших", то Куліш "плює на ті діла і на всю нашу минувшість"[86]. Тут Лессінґів "Лаокоон" дав І. Франкові засіб для виявлення мізерности образливих для народу думок Куліша через показ їх у світлі наслідування, схарактеризованого Лессінґом.

Саме ж ставлення молодого І. Франка до П. Куліша навіяне духом правдивости Лессінґа, який, наприклад, хоч і шанував Клопштока, та, незважаючи на це, викривав недоліки його творів відверто, не приховуючи своєї думки. Так і Франко не кривить душею перед Кулішем, якого зрештою високо цінує як письменника, але не затаює його прогріхів супроти свого народу. "Се, що ми сказали [...] не значить ще, що ми кидаємо каменем на старших і безперечно заслужених працьовників нашої вбогої літератури. Але чей же кожний признає нам право й обов'язок — осуджувати і відкидати ті думки і ті погляди, котрі після нашого переконання не годяться з правдою. Тутечки, як і взагалі всюди в житті і писанні, ми стараємося іти за словом великого проповідника (апостола Павла.— **Я. Я.**): "Правду ґовори благовременно і безвременно", а коли де в чім помиляємось, то хто на світі не помиляється? — то при ліпшім пізнанні діла ми перші готові відкликати і поправити свою помилку. Се ми вважаємо першою і конечною прикметою кожного образованого чоловіка і громадянина. "Möge jeder,— як сказав Лессінґ,— offen heraussagen, was ihm wahr dünkt und die Wahrheit selbst möge Gott empfohlen sein"[87].

Якщо І. Франкові були відомі ці слова з першої руки, то це вказувало б, що він читав також і листування Лессінґа, бо саме в одному з його листів до Й.-А.-Г. Раймаруса, сина автора "Фрагментів неназваного" з датою 6 квітня 1778 р. знаходимо це висловлювання: "Jeder sage, was ihm Wahrheit dünkt, und die Wahrheit selbst sei Gott empfohlen"[88].

---

[85] L e s s i n g G. E. Laokoon...— S. 50—51.

[86] Ф р а н к о І. Хуторна поезія П. А. Куліша // Ф р а н к о І. Зібрання творів: У 50 т.— Т. 26.— С. 166.

[87] Т а м ж е.— С. 179.

[88] L e s s i n g G. E. Brief an Johann Albert Heinrich Reimarus // GW.— Bd. 9.— S. 776.

Післямова

Восени 1945 р. Я. Ярема почав досліджувати творчість І. Франкка на полі естетики та літературної критики з особливим урахуванням значного впливу на неї Ґ.-Е. Лессінґа, а також російських демократичних критиків. Судячи з обсягу та різносторонности зібраного матеріалу, можна припускати, що дослідник ставив собі за мету написати ґрунтовну монографію на цю тему. Але праця раптово перервалася у грудні 1946 р. через примусове перенесення Я. Яреми з групою провідних львівських учених у галузі суспільних наук до Києва. Це призвело до зміни напряму робіт: потім він до цієї тематики більше не повернувся.

В архіві вченого залишилася груба папка з написом "Франко і Лессінґ", у якій поряд з карточками, дрібно записаними конспектами і виписками з творів Франка, Лессінґа, Бєлінського, Добролюбова, Чернишевського та інших, а також записами окремих думок, тез та висновків були й рукописи тексту окремих розділів загальної теми з такими авторськими заголовками: "Франко і Лессінґ", "Лессінґ і російські критики", "Лессінґ і Драгоманов", "Естетика Франка" і т. д. Після смерти автора ці рукописи, подекуди дуже важкі для відчитання, з великою самопосвятою передрукувала на машинці його дружина Марія. Ступінь викінчености окремих розділів дуже різний: одні можна вважати закінченими (вони, мабуть, готувались як доповіді або статті), інші — це набір різних варіантів, написаних на одну й ту ж тему, з багатьма виправленнями та дописами, на основі яких треба було ще сформувати остаточний текст. Один із закінчених розділів, уже напевно підготований до друку п.з. "Перша естетична студія І. Франка", я відіслав у "Радянське літературознавство", де він побачив світ у № 1 за 1968 р.

За сорок шість років, які проминули з часу досліджень Я. Яреми, вийшло доволі багато праць про І. Франка як літературного критика, написаних із більш або менш виражених офіційних на той час позицій, а також декілька статей, що висвітлюють ставлення Франка до Лессінґа. У хронологічному порядку першою з них була стаття М. Шаповалової "Література німецького просвітительства в оцінці І. Франка"[1], де зібрано багато висловлювань та згадок Франка про Лессінґа та коротко розглянено його переклад "Натана Мудрого". До цієї статті відсилає читача І. Журавська у своїй книжці про І. Франка[2], коли говорить про Лессінґа. Окремі фрагменти цієї теми в загальних рисах і дуже стисло освітлив Б. Гавришків у статті "Перегук крізь віки"[3] з такими назвами розділів: "Натан Мудрий", "Лаокоон", "У нас нема літератури!" І, врешті, її торкається також Л. Рудницький у праці, нагородженій премією ім. І. Франка 1992 р.: "Іван Франко і німецька література"[4], але свою увагу він зосереджує в основному на аналізі Франкового перекладу "Причти про три перстені". Порівняння цих публікацій з рукописом Я. Яреми показує, що його праця перевершує усі попередні щодо повноти фактичного матеріалу з названої теми, аналізу та узагальнення цього матеріалу. Саме те, а також можливості публікації, які виникли після відновлення діяльности Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, дійсним членом якого був

---

[1] Іван Франко. Статті і матеріали. Збірник п'ятий.— Львів, 1956.— С. 250—265.

[2] Журавська І. Ю. Іван Франко і зарубіжні літератури.— К., 1961.— 384 с.

[3] Жовтень.— 1970.— № 8.— С. 115—119.

[4] Рудницький Л. Іван Франко і німецька література.— Мюнхен, 1974.— 228 с.

Я. Ярема, спонукали мене підготувати його рукописи до друку. І так появилася ця стаття. Я дав їй назву, відповідно до якої, використовуючи наявні авторські та додані мною заголовки розділів і підрозділів, уклав розрізнені фрагменти в одну цілість. Для цього довелося відкинути або максимально скоротити все те, що виходило за рамки назви (зокрема розділ про російських критиків скорочено майже утроє), переставити окремі частини так, щоб зібрати докупи матеріал, що належить до одного питання та надати викладові певної логічної послідовности. Усі авторські переклади чужомовних текстів я відредагував за оригіналом, а що було неперекладене — переклав сам. Виняток становлять лише цитати з творів В. Бєлінського, які подано за українським виданням його творів. Всі примітки, конкретизації літератури та резюме — мої. Посилання на твори І. Франка я зробив за найповнішим виданням: І. Франко. Зібрання творів: У 50 т.— К., 1976—1986. З ним я узгіднив усі цитати. Твори, які в це видання не увійшли, цитуються за першими їх публікаціями. При цитатах із творів Ґ.-Е. Лессінґа я посилався на єдине достатньо повне для нашої мети і доступне у Львові (після погрому бібліотек і особливо нищення книжок, друкованих готичним шрифтом, у 1946—1970 рр.) видання в 10-и томах: Lessing G. E. Gesammelte Werke.— Berlin; Weimar, 1968.

У цій роботі мене підтримував приклад моєї Матері — Марії, яка зуміла в тяжкі часи еміграції і воєнного та післявоєнного лихоліття відгородити Батька від щоденних побутових турбот і створити йому умови для наукової праці. Пам'яті цієї невтомної трудівниці в рік її сторіччя — 1993-й — присвячую цю мою працю над рукописами.

Степан ЯРЕМА

Yakym YAREMA

G. E. LESSING'S ROLE IN THE FORMATION OF IVAN FRANKO AS A LITERARY CRITIC

Ivan Franko's early studies in literary criticism are marked by a considerable influence of G. E. Lessing's works and individuality. This influence was realized both directly and through the Russian democratic critics — N. Chernyshevski, N. Dobrolubov and V. Belinski, in particular, as well as M. Drahomanov, the Ukrainian scholar and publicist, whose views were similar to those of G. E. Lessing. All of them censured the then current situation in literature, required that literature be closely relevant to people's life, reproved affectation, idle talks and speculations. These were the ideas that constituted I. Franko's stand throughout life his. He himself, however, criticized G. E. Lessing's too rigorous principles concerning the alleged clear-cut difference between painting and poetry, his demand that a literary work should strictly correlate with a precisely determined genre, as well as his negative opinion on the French classical drama. Having got acquainted with G. E. Lessing's works when a gymnasium student, I. Franko intensified his studies of G. E. Lessing later, while translating his drama *Nathan the Wise*. He often referred to G. E. Lessing's authority in his critical and polemical essays. Lessing's influence has been traced not only in Franko's appraisal criteria but also in the sharp manner of criticism in using various mottoes, word clusters, etc. Thus, based on a detailed analysis of I. Franko's early literary criticism ("A Word of Criticism", 1876; "Literary Letters", 1876, "Critical Letters about Galician Intelligentsia", 1878; "Literature, its Task and Most Important Features", 1878; an unpublished preface to the translation of Goethe's "Faust", 1879; "Some Considerations Concerning the Appraisal of Shev-chenko's Poetry", 1881; "Some Secrets of Poetic Craftsmanship, 1898, etc.) the paper reveals the evolution of his views on literature from a formally aesthetical approach to that of emphasizing social aspects.

Людмила АВРАХОВА

ЛЕСЯ УКРАЇНКА І АНГЛОМОВНА ЛІТЕРАТУРА

Леся Українка належить до тих великих письменників, чиї наукові зацікавлення, літературно-творчі прямування, часові та просторові обрії не знають меж. Усе своє недовге життя вона постійно була у творчому науковому пошуку. Кожний факт, що потрапляв у поле її зору (а зір вона мала проникливий і всеосяжний), неодмінно викликав у неї далекосяжні розміркування, що приводили, зрештою, до несподіваних, як на сторонній погляд, але цілком органічних для неї плідних творчих осягнень.

Уже в юні роки Леся Українка дивувала сучасників не просто начитаністю, а енциклопедичною обізнаністю у найрізноманітніших галузях знань. Старші віком люди з ґрунтовною систематичною освітою охоче вдавалися до неї з багатьма різними запитаннями і щораз діставали вичерпну, переконливу відповідь.

М. Павлик писав М. Драгоманову, що двадцятилітня Леся "просто ошоломила" його "своїм образуванням та тонким розумом". "Я думав,— каже М. Павлик,— що вона тільки в крузі своїх поезій, аж воно далеко не так. На свій вік це геніальна жінка [...]. Ми говорили з нею дуже довго і в кожнім її слові я бачив розум та глибоке розуміння поезії, освіти і людського життя"[1].

Підсумовуючи свої взаємини з Лесею Українкою і з пошаною згадуючи, як працювала вона над науковими джерелами, академік А. Кримський зазначив: "Без перебільшення можу сказати, що Леся Українка була справжнім ученим, дослідником"[2].

Серед різнобічних захоплень нашої поетеси на першому місці стояли, безперечно, проблеми художньої літератури, української та світової. Її однаково цікавили і сховані віковими далями пісні Давнього Єгипту, і обрядові індійські гімни зі збірки "Рігведи", і тогочасні скільки-небудь помітні — під різним поглядом — мистецькі явища практично майже в усіх літературах світу. Європейські ж літератури, а серед них англійська, посідають тут одне з перших місць.

---

[1] Переписка М. Драгоманова з М. Павликом.— Чернівці, 1910.— Т. 6.— С. 121.

[2] Кримський А. Із спогадів щирого друга // Кримський А. Ю. Твори: У 5 т.— К., 1972.— Т. 2.— С. 689.

Про рівень обізнаности юної Лесі Українки з творами англійських авторів може свідчити її лист до брата М. Косача від 26—28 листопада 1889 р. з приводу накреслюваної програми перекладів світової літератури, до чого взялася тоді творча молодь. На запитання брата, що належить перекладати насамперед, вісімнадцятилітня поетеса відповідає: "[...] З Байрона треба перекласти "Чайльд Гарольда" й "Манфреда"; "Діккенса "David Copperfield" і дещо з менших новел, наприклад, різдвяні казки; "Брет Гарта — їдно або два оповідання"; "з Бернса — теж і небагато"; "Лонгфелло — поема з життя північноамериканських дикарів (ніяк не можу пригадати її назви, але саму поему читала і дуже вподобала) і "Excelsior" невеличкі вірші"; "Мур — скілька віршів"; "Свіфт — "Gulliver"; "Шекспір — "Hamlet", "Othello", "Macbeth", "King Lear", "Richard III", "Coriolanus"[3] (IX, 29, 30).

Програма перекладів з англійської мови порівняно з іншими літературами може здатись скупою. Та пояснюється це зовсім не рівнем обізнаности і зацікавлення поетеси конкретно в цій галузі, а реальними можливостями здійснити переклади. Отож, далеко не все, що знала, цінувала й хотіла бачити перекладеним по-українському, внесла вона до плану: в середовищі близьких до поетеси українських інтелігентів зовсім не було тоді знавців англійської мови. За таких обставин годі було думати про високоякісні переклади, особливо поетичних текстів. А принципові засади перекладницького мистецтва склалися у Лесі Українки вже в той ранній час.

Якщо, за її словами, прозові твори італійських авторів ще допускалося за можливе "перекладать і з руських перекладів", то вірші — підкреслено говорила вона — "треба конечне перекладать з первотвору, бо інакше може вийти щось зовсім далеке і неподобне" (IX, 27).

Отже, сподівання на добрі переклади з англійської літератури доводилося відкласти до того часу, "поки хто з нашого товариства не вивчиться по-англійськи" (IX, 28). І тут же поетеса болісно констатувала, що її віддавнє прагнення опанувати англійську мову досі не могло справдитись: не було ні вчителів, ні засобів до навчання: "Самоучкою я не можу вивчитись по-англійськи" (IX, 28).

Ідею видання "світової бібліотеки" по-українському поетеса сприйняла душею: у щойно цитованому листі вона захоплено пише як про саме починання, так і про конкретні шляхи здійснення доброго наміру. Сама вона обіцяє тут найактивнішу участь. "Нема що й казать про те, що я візьмуся тепер до роботи так, що тільки ну!" (IX, 25).

Уже на той час поетеса мала власний переклад уривків з відомого твору Дж. Свіфта, однак вважала конче потрібним зробити переклад цілого тексту. "Ґуллівера",— пише вона,— я перекладала з перекроєного для дітей видання і вважаю його нікуди не судним. Берусь перекласти всі чотири подорожжя Ґуллівера, тепер вийшло нове повне видання, і ми в Одесі купили перший том ("Ліліпути і Велети"). Почну його перекладать [...]" (IX, 26).

Скоро потому Леся Українка повідомляла М. Драгоманова про перекладницькі плани гуртка "Плеяда": "[...] Ми (молодіж) задумали видати

---

[3] Усі позначені так цитування даються за вид.: Леся Українка. Твори: У 10 т.— К., 1965.— Т. 1—10. Перше число означує том, друге — сторінку.

цілу серію перекладів найкращих творів європейських і російських авторів" (IX, 32). І додає: "Найгірш діло стоїть в нас з англійськими авторами, бо сю мову мало хто знає, хоч деякі і збираються зайнятись нею. Бувши в Одесі, я хотіла учитись по-англійськи і навіть вже знайшла собі учительку, але той проклятющий масаж* усе мені перебив. Тепер прийдеться учитись самій, хоч се і трудно" (IX, 32—33).

Від тих років вивчення англійської мови стало для поетеси доконечним: вона розцінювала це не тільки як особисту престижність, а і як громадську потребу чи навіть обов'язок. Умови ж для здійснення важливого наміру визріли тільки через чотири роки.

Восени 1893 р., проживаючи в Києві, Леся Українка розпочала систематичне вивчення англійської мови.

Дуже втішала поетесу ясна перспектива читати видатних англійських митців в оригіналі. "Я вже почала нарешті вчитись по-англійськи (се моє давнє бажання!), і поки що діло йде влад, не вважаючи на собачу вимову. Проте я думаю, що нема в світі такого звука, якого б я не могла вимовити, постаравшись трошки. Тепер я ще більше допевнилась, що з книжки, без живої речі, не можна вивчитись англійської вимови, та, здається, не тільки англійської, а й ніякої. Ох, коли-то я читатиму Шекспіра в оригіналі!" (IX, 146).

Отже, серединою 1895 р. можна позначити новий, вищий етап засвоєння Лесею Українкою англійської культури: поетеса, як того вона пристрасно бажала, набула врешті цілковитої змоги читати англомовних авторів в оригіналі. У листах дедалі частіше починають з'являтися англійські вислови: в оригіналі (до людей, що знали англійську) і в перекладі (частіше).

На запитання М. Павлика про стан її здоров'я поетеса відповідає: "Ходжу собі по світі, як людина, пишу — часом навіть багато, приймаю участь в товариському житті, а тільки за все це плачу регулярно нападами (хвороби.— **Л. А.**) [...]. Я, здається, хутко до них звикну, як вельможні пані звикають до балів, rowt'ib, soirées і т. п.— тоді буде all right" (IX, 328).

Те ж "all right" є і в іншому листі до того ж адресата (IX, 416).

Лист до сестри Лілі від 12 вересня 1896 р. поетеса закінчує словами: "Міцно цілую тебе і всіх наших. Fare thee well!"[4].

Англіцизми є в листах до І. Франка (X, 152, 154), А. Кримського (поетеса цитує добре знаний їй образний вислів Дж. Байрона з "Шільйонського сонета": "Brightest in dungeons Liberty thou art" (X, 319)[5]. Є вони також у листах до матері від 1 жовтня 1897 р.[6] та з кінця грудня 1912 р. (X, 354) і в ділових запитаннях до К. Панкевич[7].

Інше спостерігаємо в листах до О. Кобилянської, котра не знала англійської мови: "[...] Вся наша література веселістю не відзначається,— пишеться в одному з них,— часом як начитаюсь її (не виключаючи і

---

* Лікування масажем хворої ноги спричинилося до гострого запалення суглоба: поетеса була змушена лежати.

[4] Леся Українка. Твори: У 5 т.— К., 1956.— Т. 5.— С. 116.

[5] Перший катрен "Шільйонського сонета" Леся Українка взяла епіграфом до свого циклу "Невільничі пісні" (I, 153).

[6] Леся Українка. Твори: У 5 т.— Т. 5.— С. 201.

[7] Там же.— С. 465.

власних творів), то так і хочеться сказати з розпачем Гамлета: "Най д'явол носить смуткове убрання, а я надіну ясні кармазини!" (IX, 376).

Переклад поетичної фрази Шекспіра, безсумнівно, належить Лесі Українці, бо в жодному з наявних тоді перекладів "Гамлета" (М. Старицького, П. Куліша) тотожного висловлювання не знаходимо. Для поетеси воно було звичайним. (Для порівняння наводимо схожий вислів з її повісті "Жаль": "Софія сиділа на канапці в чорній жалобній сукні. Вираз її обличчя не зовсім відповідав смутковому убранню) (VII, 62).

Леся Українка охоче послуговувалася образами, формулами, думками англійських авторів, що припали їй до душі. "[...] Мені ж,— іронічно цитує вона в одному з листів до сестри Лілі,— як Свіфтовому математикові, часом не вадить "людина з паличкою" [...]" (X, 70).

По читанню улюблених авторів Леся Українка братиметься за переклади. Ширше, ніж було досі, звертатиметься вона до видатних письменницьких імен Англії. У статтях та листуванні поетеса не раз посилатиметься на досвід великих англійських митців, піддаватиме їхню творчість критичному осмисленню та оцінці. А нарівні з письменницькими іменами у вжиток увійде низка імен, що так чи інакше репрезентують науку й культуру Англії певного історичного періоду.

Серед видатних діячів англійської літератури й культури загалом чи не найбільшої уваги заслужив у Лесі Українки Джон Мільтон. Пробудження дослідницького зацікавлення цим автором звичайно пов'язують із впливом М. Драгоманова. Справді, перші згадки про Дж. Мільтона в нашої поетеси зустрічаємо, наскільки можна судити з наявного листування, десь від початку 1896 р., коли вона гостювала у свого дядька.

Наслідки інтенсивної праці над вивченням англійської мови скоро далися знати: поетеса відчула належну вправність в англійській. Мовби підсумовуючи доволі тривкі набутки, Леся Українка писала Л. Драгомановій після повернення до Києва: "А софійська англійська наука оказалась настільки солідною, що тепер я в потребі можу й без словаря читати такі речі, як Carlyle etc." (X, 328).

Згадане тут ім'я Карлейля у літературі про Лесю Українку ніде не коментувалося, та й атрибутоване воно тільки здогадно (X, 524), хоча маємо всі підстави для цілком певної його атрибуції.

Йдеться про англійського письменника й публіциста, історика Томаса Карлейля (1795—1881), двотомну працю якого "Letters and speeches of Cromwell" Леся Українка студіювала, перебуваючи в Драгоманових. В архіві поетеси зберігається серія виписок з першого й другого томів, зроблених мовою оригіналу (ф. 2, спр. 809), та вони досі не стали об'єктом пильної уваги науковців. А стимулювалось поглиблене вивчення листів і промов Кромвеля (це можна твердити запевне) тією обставиною, що листування видатного діяча протягом тривалого часу вів Дж. Мільтон as Sacretary for the foreign languages (ф. 2, спр. 809).

Саме в Болгарії, у безпосередньому спілкуванні з М. Драгомановим поетеса задумує написати популярну брошуру про Дж. Мільтона, одразу призначивши її для очолюваного М. Павликом радикального видавництва "Поступ".

"Для "Поступу" збираюсь писать брошуру, не знаю, як вийде, ще треба багато читати" (IX, 208),— пише вона М. Павликові 21 січня (5 лютого) 1895 р. із Софії.

Леся Українка (і в цьому вона була спільником, а почасти й опонентом М. Драгоманова) виходила з того, що релігійне протестантство свого часу було формою вияву непокори не тільки офіційно нав'язуваній монархічною владою панівній релігії, а й феодально-абсолютистській реакції загалі. Роздуми про історичне минуле, як завжди, вели її до сучасности, до рішучого засудження ворожої визвольним ідеям "поліцейсько-казенної церкви". Саме такою мала бути брошура про Дж. Мільтона.

Леся Українка мала намір закінчити брошуру в Болгарії (де була можливість вільніше викласти свої погляди на сучасне), проте багато невідкладних справ відвертало її увагу. "Робота в мене останніми часами йшла не шпарко,— признається вона М. Павликові в листі від 30 квітня (12 травня) 1895 р. і пояснює: — Бо такі були справи, що було "не до солі" [...]. Брошуру, може, й кінчу тута, а якщо ні, то вже будемо з Росії пересилатись" (IX, 225). Усе ще чекали свого опрацювання кілька спеціальних книжок, серед них і дослідження німецького вченого Альфреда Штерна "Мільтон і його час" (Milton und seine Zeit" von Alfred Stern. Leipzig, 1877).

Тим часом "пішли" вірші, які склали цикл "Невільничих пісень", а поміж них — сатира "Пророчий сон патріота", урешті, смерть М. Драгоманова — усе сукупно перешкодило здійснити намір. Повернутися до незакінченої роботи поетесі більше не довелося. В архіві зберігся чорновий рукопис (ф. 2, спр. 858) з багатьма правками.

Уже перше знайомство з текстом дає змогу робити висновок про явно пропагандистське, агітаційне призначення брошури. Подавши характеристику Дж. Мільтона, що, за її словами, "був не тільки великим поетом, а й завзятим борцем за вільність віри, думки і слова" (VIII, 182), послідовним правдомовцем, який "правди ховати не вмів" (VIII, 188), переказавши біографічні відомості про поетове дитинство, роки навчання та подорожування, Леся Українка з'ясовує соціальний стан його батьківщини, умови тих літ, котрі зробили Дж. Мільтона "борцем за волю слова, віри, людини і за політичну волю взагалі" (VIII, 189). Говорячи про політичну неволю у давній Англії, авторка повсякчас перекидає містки до сучасности, констатує незрівняно тяжче підневілля її рідного краю. Твердячи, наприклад, що в "часи Мільтона в Англії була особиста неволя", поетеса тут же додає: "але й на десяту долю не така люта, як тепер у нас" (VIII, 193—194). Отож, виклад будується у такий спосіб, щоб збудити, спонукати читача до серйозних роздумів над комплексом неволі, проти якої рішуче виступив Дж. Мільтон і котра в ще більш нестерпних формах та виявах існувала в царській Росії.

Незавершена робота про Дж. Мільтона, як і схожа призначенням і долею стаття "Державний лад", належать до перших виступів поетеси в жанрі популярної публіцистики. Можна тільки шкодувати, що вони так і не були викінчені, не потрапили свого часу до читача.

Не ставлячи тепер за мету до кінця розв'язати питання про те, чому Леся Українка не повернулася до частково реалізованих задумів пізніше, аби їх викінчити, скажемо, що обидві статті були задумані й виконувались, за словами авторки, "в стилі дядькових [М. Драгоманова] брошур" (II, 105). Та в тім-то і річ, що в своєму інтенсивному розвитку авторка досягла нових висот: стала цілком сформованою мислителькою і могла писати тільки власним способом та стилем.

Проте це не означало, що з роками поетеса хоча б якоюсь мірою втратила інтерес до Джона Мільтона. Досить часто у своїх роздумах і творчих планах вона зверталася до цього імени, вбачаючи в ньому прекрасний, гідний наслідування взірець самовідданого поета-борця.

Перед від'їздом із Софії Леся Українка писала М. Павликові: "Не знаю, як хто, а я не можу мовчки терпіти під'яремного життя. Недарма ж я вивчилась по-англійськи, далебі, читаючи твори великих письмовців анг[лійських] XVII ст., думаєш, чом я не живу хоч у ті часи, що з того XIX в., коли ми так ганебно продаєм та ще й мовчки?" (IX, 223).

На авторитетні міркування Дж. Мільтона поетеса посилається у статтях пізнішого часу, з його образом так чи інакше в'яжеться не один її творчий задум.

У статті "Новые перспективы и старые тени", говорячи про непослідовність Дюма-сина в поглядах стосовно права жінки на вільне розлучення, поетеса зауважує, що французький письменник обстоював власне зміну "отдельных статей наполеоновского кодекса" і що такі домагання "только компрометировали самый вопрос, который, впрочем, был поставлен у Дюма далеко не так прямо и широко, как например, в памфлетах Мильтона [...] (VIII, 86).

Студіювання літератури про Дж. Мільтона знайшло безпосередній відгомін у творчості поетеси. Особливо виразно простежується це на прикладі драматичної поеми "У пущі". Мав безперечну рацію М. Зеров, твердячи, що "постаті англійських пуритан, немов одлиті з чорної бронзи, суворі, тверді, повні сили й моці, навіяні біографією Мільтона"[8].

Тієї ж думки дотримується і К. Квітка, що стояв на час виникнення задуму "У пущі" до поетеси найближче: "Очевидно, читаючи біографію Мільтона з наперед визначеною практичною метою і, водночас, почуваючи, що вичитані риси побуту творять в її голові образи, які тягнуть до творчості зовсім іншого роду, вона сформулювала ще тоді оцю колізію в темі "У пущі", і сю тему встановила в історичне оточення пуританських часів"[9].

Не слід тільки розуміти такі твердження спрощено й прямолінійно. Найкраще з'ясувала подібні творчі "виплииви" з наукових студій сама Леся Українка. В одному з листів до А. Кримського з приводу драматичної поеми "В катакомбах" вона писала:

"[...] Сю річ я все-таки писала не "з маху", а з деякими vorläufige Studien.

Краще сказати, я робила сі студії не для сеї поеми (для чогось зовсім іншого), але вона вийшла з них несподіваним, хоч і логічним наслідком, бо студії підтвердили мені тільки те, що я давно думкою почувала, тільки не могла фактами доказати (X; 210—211).

Постійну увагу і добру шану виявляла Леся Українка до Дж.-Г. Байрона. Можна сказати, що після Г. Гайне Байрон був найповажаніший серед тих, кого вона прагнула перекладати. Наприкінці листопада 1893 р., щойно взявшись за вивчення англійської мови, Леся Українка писала братові: "Я дуже рада, що я нарешті допалася до англійської мови,—

---

[8] Зеров М. Леся Українка: Критико-біографічний нарис.— Х.; К., 1924.— С. 39.

[9] Квітка К. На роковини смерті Лесі Українки // Спогади про Лесю Українку.— К., 1963.— С. 249.

ну вже ж і утну я колись щось із Байрона, аж чортам жарко здасться" (IX, 148).

Належно удосконалившись в англійській мові (після "софійської науки"), поетеса береться перекладати Дж. Байрона. 23 жовтня 1897 р. вона просить матір: "[...] Не забудь привезти мені Гейне і Байрона, як будеш їхати" (до Ялти, де в цей час була поетеса.— **Л. А.**) (IX, 269). Вона турбується, чи одержано повне видання Байрона, що його вона виписала через книжкову крамницю Ідзіковського. Одержання чи не кожного тома фіксується у її листуванні (див. листи до матері від 5 лютого та 22 березня 1898 р.).

На кінець березня 1898 р. Леся Українка мала у своєму розпорядженні всі п'ять томів видатного поета Англії і від того часу з ними не розлучалася. До речі, це видання (The complete works of Lord Byron: In fine vols. Leipzig, 1968) збереглося у бібліотеці Лесі Українки (ф. 2, спр. 1314—1317).

Першою спробою перекладів із творів Дж. Байрона, треба гадати, була лірична мініатюра "Коли сниться мені, що ти любиш мене..." Переклад здійснено, мабуть, на самому початку 1898 р., коли Олена Пчілка привезла їй очікуваний том Дж. Байрона (Олена Пчілка приїхала до Ялти напередодні 1898 р.). Те, що поетеса не поспішала з ним у друк, свідчить, з якою вимогливістю підходила вона до перекладів.

Подальшим етапом був замір на поеми; поетеса вирішує, що взяти для перекладу: "Манфреда" чи "Каїна". Особливо припав до душі "Каїн", що його прочитала тепер уперше. "Якось трапилось,— пише вона матері 30 березня 1898 р.— що я досі ні в якому перекладі "Каїна" не читала і, певне, се ліпше, бо він зробив на мене найсвіжіше і найповніше враження, ніж усі інші поеми Байрона, що були мені раніш відомі з перекладів. І якими тепер мені мізерними здаються усі "москвичи в Гарольдовом плаще!" Ні, з Байрона красти не можна, ним треба б у т и, а хто ним бути не може, то має право тільки перекладати і то без "отсебятины" (IX, 308).

7 квітня 1898 р. Леся Українка повідомила про початок роботи над перекладом: "Вчора я почала перекладать "Каїна" Байрона, дуже мені хочеться послати шматок його в Київ" (IX, 310).

Робота, наскільки можна судити з єдиного автографа (ф. 2, спр. 880), пішла успішно і досить легко. Може, цим, а не одним бажанням заохотити І. Стешенка до перекладів Дж. Байрона (Леся Українка мала домовленість з І. Стешенком сукупно перекладати Байрона, як свого часу перекладала Г. Гайне з М. Славінським) пояснюється прагнення поетеси негайно надіслати перекладений шматок до Києва. Почуття престижної відповідальности у справах перекладу, як у літературній справі загалом, було для неї понад усе. У цитованому раніше листі вона пише: "Ми з ним [І. Стешенком] наважилися в спілку вступити для перекладів з Байрона, нехай же він бачить, що мій замір серйозний" (IX, 310). Виникає питання: чому спинився переклад "Каїна"? Мабуть, з напливу оригінальних тем, що настійно домагалися реалізації. Узагалі, до перекладів поетеса бралася тільки тоді, коли не мала досить сил писати власні твори. "Переклади не так усе-таки томлять, як свої уліти ("улітами" жартівливо звали в родині Косачів власні твори, що надто повільно з'являлися на

світ.— **О. А.**), надто коли вірш білий" (IX, 308),— писала вона в одному з листів того періоду.

Після загострення хвороби в лютому—березні 1898 р. Леся Українка, трохи зміцнівши, почала влітку роботу над драматичною поемою "У пущі". Та це, однак, не означає, що захоплення Дж. Байроном було короткочасне і минуло безслідно. Від Дж. Байрона, як і від Дж. Мільтона, іде — узбічними шляхами — у власну творчість поетеси ледве вловимі імпульси, що якоюсь мірою спричинилися до появи кількох самобутніх її поезій. Насамперед належить згадати тут один із найдовершеніших циклів поетичної лірики — "Невільничі пісні". Епіграфом до нього поетеса взяла Байронів катрен із "Sonnet on Chillon":

Eternal spirit of the chainless mind!
Brightest in dungeons, Liberty, thou art,
For there thy habitation is the heart,
The heart, which love of thee alone can bind!

супровівши оригінал власним перекладом:

Ти, вічний дух розкутого ума,
О, Воля! найясніша ти в темниці,
Бо там в людських серцях твої світлиці,
В серцях, що полонила ти сама (I, 153).

Тут, як і в інших згадуваних перекладах із Дж. Байрона, Леся Українка практично втілила власні настанови щодо принципів і суті перекладання. Привертає увагу повна адекватність змісту і форми катрена, що знайшло своє вираження не лише в системі образних відповідників, а й у майже цілковитій тотожності ритмометричних, строфотворчих, фонетичних елементів. Як і Дж. Байрон, Леся Українка обирає для свого перекладу п'ятистопний ямб з кільцевою римою, щоправда, послідовно чоловічі рими Байрона вона передає альтернансом чоловічих і жіночих рим: А:б; б:А.

Високо оцінюючи достойних у світових літературах, поетеса не творила ні з кого фетиша. Вона надзвичайно високо ставила Дж. Байрона, в одному з листів до О. Маковея — без жодної іронії — зачисляє його до "богів літератури": "Що ж до мене власне, то я не так знаменита, як Байрон та інші боги літератури [...]" (IX, 134). Одначе — у конкретних моментах — вона судила про нього, як і про кожного з "богів літератури", об'єктивно-строго. Такою ж суворою була вона і в самооцінках. Віддаючи належне майстерності Дж. Байрона, що у своїй поемі "Darkness" ("Темрява") — "этом страшном видении смерти солнца и мервящей тьмы на осиротелой земле, где последние люди сожгли последний костер и гибнут в отчаянии и ужасе взаимного пожирания", створив "леденящие кровь образы кончины мира" (стаття "Утопия" в беллетристическом смысле", 1906 — VIII, 316), Леся Українка не поділяла безнадійного песимізму автора. Більше того, вона бачила, як апокаліптичні видива великого майстра мають небажаний (якщо не просто-таки згубний) вплив на дрібніші, посередні таланти, котрі у надмірному захопленні самодостатнім демонізмом сліпо і невміло наслідували поверхове, несуттєве у Дж. Байрона, не бачачи справді великого і повчального в ньому.

Характеризуючи тодішню польську поезію у статті "Заметки о новейшей польской литературе", Леся Українка говорить, що ця поезія пробуджена після тридцятилітнього стану півсну, "настроена мрачно, и все пессимистические течения мировой поэзии находят в ней себе отголосок" насамперед, "демонизм Байрона, стремящийся к нирване" (VIII, 118).

Великою увагою Лесі Українки було оточене ім'я В. Шекспіра. Хоча вона не залишила якогось систематичного розгляду його творів, висловлене про В. Шекспіра у зв'язку з розглядом питань має свою вагу і неперехідну вартісність.

Досліджуючи образи "нової жінки" в західноєвропейських літературах, передусім у французькій (стаття "Новые перспективы и старые тени", 1900), Леся Українка віддає В. Шекспірові — конкретно, у розробці жіночих образів-типів — пальму першости. "Во всей классической и неклассической французской литературе XVII и XVIII вв. нет ни одного женского образа, который можно было бы поставить наряду с искренней, истинно свободной духом Корделией" (VIII, 82). І що характерно: така висока оцінка внеску В. Шекспіра в самі основи світової літератури позначена історичною конкретністю підходу до цього видатного явища загальнолюдської культури.

Роком пізніше, в огляді "Європейська соціальна драма в кінці XIX ст." (1901), Леся Українка висловила ще одне концептуальне судження щодо народної маси в Шекспірових драмах: "Маса, хоч би яко стереотипний "народ" драми XIX в., сливе не з'являлась у театрі з того часу, як зник зо сцени класичний хор. Правда, ми бачимо її у драмах Шекспірових ("Коріолан", "Юлій Цезар", хроніки), але вона виступає там епізодично, грає підрядну роль, яко грунт для головних героїв, хоч усе-таки робить поступ у порівнянні з грецьким хором, бо виступає вже не однолитим натовпом, що промовляє унісоном монологи, а збором виразних індивідуальностей, тільки все ж їй відмежено дуже незначне і несамостійне місце, надто коли взяти на увагу те, що такі теми, як "Коріолан" або "Король Джон", власне, дають великий простір для утворення масової драми" (VIII, 264—265).

Висока школа В. Шекспіра була для Лесі Українки джерелом живої перспективи розвитку мистецтва, а не просто музейною колекцією зразків у їхній почасовій канонічній застиглості. Ось що говорить Леся Українка з приводу копіювання В. Шекспіра в тій же статті про соціальну драму: "Віктор Гюго був єдиним романтиком, що зробив у своїм "Кромвелі" поважну спробу створити соціальну драму, але надмірне (і свідоме) наслідування Шекспіра, не стільки в сильнішім, скільки в слабшім з усього того, що він виявив, зробило форму сії драми вимушеною і неживою" (VIII, 266).

Глибоке проникнення в образну систему В. Шекспіра не могло не позначитись на творчості Лесі Українки. Особливо виразно вплив Шекспірових мотивів простежується у драмах. Так, герої "Блакитної троянди" вільно оперують виразами з творів В. Шекспіра, а головна героїня Люба Гощинська декламує кілька рядків з монологу Джульєтти в перекладі Лесі Українки. Під певним впливом В. Шекспіра, художні методи якого були близькі Лесі Українці, створено ліричну поему "Adagio pensieroso",

у якій поетеса звернулась до образу Офелії, котрий зворушив її своєю трагічністю.

М. Рудницький вважав, що це не "варіант одного місця з творів Шекспіра"[10], а самобутній твір, у якому образ Офелії викликав до життя подібні переживання у Лесі Українки, які й знайшли художнє вираження у поемі.

Постійно хвилювала поетесу і проблема перекладів творів В. Шекспіра по-українському. Після появи "Гамлета" в перекладі М. Старицького Леся Українка, читаючи, мабуть, зіставлювала першотвір і його переклади, бо в листі до матері від 30 березня 1898 р. писала: "Якось я читала переклад "Гамлета" Полевого — отже, люди грають на сцені, і ніхто не лає і жадних "закавик" не прикладає, а переклад прекапосний: злизано багато чудових виразів, сливе цілі сцени. Характер Полонія спотворений,— вийшов не царедворець, а неотесаний грубіян (у сценах із дочкою); пісні Офелії зовсім якісь солдатські: "...он был бравый молодец!.." Мені весь час було жаль Михайла Петровича, що його чудовий переклад "Гамлета" марнується, загнічений дикими умовами нашого театру і ще дичішим глузуванням чужих і своїх невігласів" (IX, 308). Не завжди була вона задоволена з Кулішевих перекладів Шекспіра.

З великою відповідальністю узялася Леся Українка за переклад "Макбета". Не цілком довіряючись собі, вона, як було і з "Каїном", вирішує надіслати перекладений шматок на суд матері та близьких до неї людей: "Якось я переклала першу сцену з "Макбета", перешлю тобі через наших" (IX, 308),— пише вона навесні 1898 р.

Переклад дістав високу оцінку. Так, Н. Гозенпуд уважає, що "переклад цей дуже точний. Письменниця прагне відтворити не лише зміст, а насамперед образи Шекспіра, зберегти стислість вислову. Інтонацією переклад дуже гнучкий і звучний. Майстерність володіння технікою білого вірша виявилась у цьому перекладі якнайбільше"[11].

Доводиться лише шкодувати, що не всі наміри Лесі Українки стосовно перекладу В. Шекспіра по-українськи були здійснені. Здобутки Лесі Українки на терені перекладу англомовних авторів увійшли у скарбницю української перекладної літератури.

Liudmyla AVRAKHOVA

LESSIA UKRAYINKA AND ANGLOPHONE LITERATURE

The present paper holds a detailed discussion on the interests Lessia Ukrayinka manifested both in the English language and in Anglophone literature. Of particular importance are her views on J. Milton, G. Byron and W. Shakespeare. Her translations of English authors are discussed too. Lessia Ukrayinka held downright and clear-cut views on the art of translating, and applied them to translations of her own.

---

[10] Вісник Львівського університету ім. І. Франка.— 1963.— № 1.— С. 49.

[11] Гозенпуд Н. Поетичний театр.— К., 1947.— С. 247.

Юрій ДОМБРОВСЬКИЙ

ВАСИЛЬ ЩУРАТ — ПЕРЕКЛАДАЧ "ПІСНІ ПРО РОЛАНДА"

Перекладом "Пісні про Роланда" українська література зобов'язана Василеві Щурату. Академік В. Щурат поєднував багатогранну плідну науково-дослідну працю з поетичною творчістю і діяльністю перекладача. Як і І. Франко, він уважав ширення освіти, підвищення культурного рівня західноукраїнської інтелігенції важливою умовою культурного відродження. Усвідомлення конечної потреби ознайомити українське суспільство з досягненнями зарубіжних літератур через переклад їх найкращих зразків, інформувати його про літературне життя за межами України стало стимулом плідної й дуже корисної перекладацької діяльности В. Щурата, яку він провадив майже до кінця свого життя.

В. Щурат почав перекладацьку діяльність у 1899 р. Його мрією було видання антології зарубіжної поезії у власних перекладах. Таку мрію виношували в той час багато видатних діячів української культури та літератури: І. Франко, учасники київських літературних гуртків та інші[1], але важкі умови, у яких розвивалось культурне життя в Україні, перешкоджали появі таких антологій. Вийшли з друку лише окремі їх частини, серед них і частина антології В. Щурата. Коли на початку 1890-х рр. Кирило Студинський задумав видати антологію європейської поезії, він звернувся до В. Щурата як найбільш кваліфікованого знавця європейських літератур, широко відомого своїми перекладами.

В. Щурат, як відзначає К. Студинський, охоче відгукнувся на цю пропозицію і прислав цілу збірку виправлених давніх і ще більше нових перекладів[2]. Антологія була розрахована на два томи. До першого тому мали увійти переклади творів західноєвропейських авторів до другого — переклади творів слов'янських поетів. Через важкі видавничі умови з'явилась тільки перша частина, яка охоплювала переклади з романських літератур: французької, румунської, італійської. Думка про видання антології ніколи не полишала В. Щурата. Він постійно виправляв ранні переклади і робив нові. У 1940-х рр. антологію збиралося видати коломийське видавництво "Рекорд". У львівській газеті "Неділя" редактор

---

[1] Див.: Франко І. Зібрання творів: У 50 т.— К., 1986.— Т. 46.— С. 310; Т. 48—56; Леся Українка. Зібрання творів: У 12 т.— К., 1978.— Т. 10.— С. 37—43.

[2] Щурат В. Поезія XIX віка. Ч. I.— Львів, 1903.— Вип. 1.— С. 3—4.

Микола Голубець, анонсуючи видання антологій, писав, що в галузі поетичного перекладу "Василь Щурат є одним з небагатьох покликаних"[3]. Очевидно, війна перешкодила появі цього видання.

Перекладацька спадщина В. Щурата вражає багатством і різноманітністю. Переважно це переклади віршів, але є також переклади повістей, оповідань, новел і драматичних творів. Крім солідної філологічної освіти, знання класичних і багатьох європейських мов, поетичного дару, перекладачеві були властиві надзвичайна працездатність і наукова сумлінність. В. Щурат постійно виправляв свої переклади, приводячи їх у відповідність до чинних норм української літературної мови і найновіших досягнень поетичної техніки. Матеріали, підготовлені до антології (деякі з них представлені у другому виданні поезій В. Щурата[4]), в основному відповідають сучасним вимогам. Щоб уявити собі грандіозність поетичної спадщини В. Щурата, досить сказати, що він переклав 160 авторів з латинської, російської, білоруської, польської, чеської, болгарської, французької, румунської, італійської, німецької, англійської, англоамериканської, голландської, датської і угорської літератур. Майже всі твори перекладено безпосередньо з оригіналів. Особлива заслуга перекладача в тому, що він дав змогу українським читачам ознайомитися з характерними зразками майже невідомої в Україні поезії румунів та угорців.

Перше місце в перекладах В. Щурата посідають німецькі твори, переважно поетичні — 52. Далі йдуть французькі — 24, російські — 18, польські — 12, румунські — 11. Поезія інших народів репрезентована декількома іменами. Особливу увагу перекладач приділяв французькій літературі, про що свідчить добір авторів і неодноразові спроби видати окремо антологію французьких перекладів. Перевага, віддана французькій літературі, зумовлена декількома причинами. В. Щурат перекладав переважно сучасних йому поетів, а нові поетичні школи і напрями народжувались саме у Франції. Французькі поети кінця XIX і початку XX ст., яких інколи необґрунтовано називали декадентами, служили взірцем для багатьох українських, польських і російських поетів. Їх охоче перекладали також у Східній Україні. Французька поезія була відносно мало відома в Західній Україні, як і французька мова. Усвідомлюючи ту велику користь, яку могло принести українському суспільству, молодим письменникам знання французької мови і літератури, В. Щурат перший в Україні підготував і видав підручники французької мови для українських середніх шкіл і для самонавчання[5].

Степан Щурат, характеризуючи поетичну творчість свого батька, справедливо пише, що "це значною мірою аранжована літературна робота, цілком свідома і своїх засобів, і своєї мети"[6]. Сказане ще більшою мірою стосується його перекладів. В. Щурат перекладав не тільки тому, що певний поет чи прозаїк його захопив, але й для того, щоб дати українському читачеві взірці поезії різних шкіл і стилів. Це, звичайно, не означає, що перекладач при виборі матеріалу для перекладу не ке-

---

[3] Марко Вільшина [Голубець М.]. Скарбниця європейської поезії в переспівах Василя Щурата // Неділя.— 1936.— № 16 (536).— С. 10.

[4] Щурат В. Поезії.— Львів, 1962.

[5] Учебник французької мови / На основі німецького вид. зладив В. Щурат.— Перемишль, 1903.

[6] Щурат В. Поезії. Слово про похід Ігоря. Пісня про Роланда.— Львів, 1957.— С. XXXVI.

рувався власними уподобаннями. Переглядаючи матеріали антологій, можна зробити висновок, що вибір був до певної міри суб'єктивний. В супровідному листі до матеріалів, присланих К. Студинському, він писав: "[...] Я навіть в перекладах хочу бути собою, хочу дати йому [читачеві] перш за все всього себе, зі своїми настроями і поетичними уподобаннями"[7].

Зацікавлення В. Щурата "Піснею про Роланда" мало під собою певний ґрунт. Західноукраїнська молодь у загальних рисах діставала відомості про французьку епічну поему в гімназіях, вивчаючи історію німецької середньовічної літератури, багато творів якої сягають французьких зразків. У програмі курсу була німецька переробка "Пісні про Роланда" священика Конрада. Крім того, в теоретичних розділах підручника рідної літератури, зокрема в розділі про літературні жанри, "Пісня про Роланда" згадувалась також як зразок народного епосу[8]; легенда про Роланда викладалася у підручниках з середньовічної історії, у розділі про монархію Карла Великого. Викладачі з ширшим літературним кругозором у своїх лекціях робили екскурси в зарубіжні літератури й зіставляли явища рідної та чужомовних літератур. Одним з таких широкоосвічених педагогів був викладач Львівської академічної гімназії Володимир Коцовський, вчитель В. Щурата.

У передмові до другого видання перекладу В. Щурат з вдячністю згадує В. Коцовського, який, помітивши неабиякі здібності учня до перекладу, наштовхнув його на думку перекласти українською мовою "Пісню про Роланда"[9], В. Коцовський, автор ряду досліджень про літературне відродження Західної України, цікавився також літературою Київської Руси, зокрема "Словом о полку Ігоревім". Його перші літературознавчі праці отримали позитивну оцінку І. Франка[10]. В. Коцовський, який вільно володів французькою мовою і побував у Франції, захоплювався "Піснею про Роланда". В огляді української літератури[11] він звернув увагу на деякі риси, що ріднять французьку поему зі "Словом о полку Ігоревім". Характеризуючи "Слово" як видатну пам'ятку давньоруської епічної поезії, автор вказує на подібні явища в романських літературах — "Пісню про Сіда" і "Пісню про Роланда".

І. Франко був безпосередньо причетний до перекладу В. Щурата. Працюючи у Відні над докторською дисертацією, він жив в одній квартирі з В. Щуратом, тоді студентом. В. Щурат удосконалював виконаний ще в гімназійні роки переклад "Пісні про Роланда", і І. Франко давав перекладачеві деякі поради і вказівки. Вони разом відвідали М. Драгоманова, який був у Відні проїздом і з яким І. Франко обговорював питання видання часопису "Житє і слово", а В. Щурат читав йому свій переклад "Пісні про Роланда" і дістав схвалення[12].

---

[7] Щурат В. Поезія XIX віка...— С. 4.

[8] Взори поезії і прози для кляси пятої шкіл середніх / Уложив К. Лучаковський.— Львів, 1894.— С. XIV—XV.

[9] Щурат В. Поезії...— С. 224.

[10] Франко І. Зібрання творів: У 50 т.— К., 1981.— Т. 29.— С. 20.

[11] Коцовський В. Огляд українсько-руської літератури // Учитель (Львів).— 1892.— Р. 4.— С. 334.

[12] Щурат В. Поезії...— С. 227.

І. Франко заохочував свого молодшого товариша, вмістив переклад у перших випусках журналу "Житє і слово". Зацікавлення І. Франка "Піснею про Роланда" органічно впливало з його постійного інтересу до середньовічної літератури всіх європейських та багатьох неєвропейських народів, до фольклору. Належно оцінивши якість перекладу, а також враховуючи викликане ним зацікавлення, І. Франко видав його 1895 р. окремою книжкою, до якої написав вступну статтю[13]. Це перше видання, присвячене І. Франкові, точно відтворює журнальний текст. Друге, останнє прижиттєве видання, частково перероблене, виправлене й підготовлене до друку самим перекладачем, з'явилося 1918 р.[14]

До цього видання В. Щурат написав коротку, але цікаву статтю замість перекладу статті Г. Паріса, що служила вступом до попереднього видання. Цю заміну перекладач мотивує тим, що, на його думку, стаття Г. Паріса надто складна, розрахована на спеціалістів, не містить відомостей, які могли б привабити українського читача. Стаття В. Щурата призначена для читацького загалу. Як видно з виносок і посилань у тексті, він використав деякі німецькі та французькі праці другої половини XIX ст.

Як і Г. Паріс, В. Щурат припускає існування поем, що не дійшли до наших днів, давніших і простіших, ніж оксфордський текст, а як доказ наводить апокрифну "Хроніку Лжетурпіна" і латинську "Carmen de Prodicione Guenonis", які, на його думку, сягають давніх жест "Пісні про Роланда", що не збереглися. В. Щурат беззастережно приймає "теорію кантилен" і, слідом за Г. Парісом, проголошує, що "Пісня про Роланда" — компіляція, художній сплав різних пісень одного циклу[15]. Збереження у пісенній традиції лише імені Роланда дослідник пояснює тим, що перші пісні були складені в середовищі дружинників Роланда, жителів французької Бретані, тому навіть оксфордський список зберігає сліди бретонського діалекту[16]. Це припущення, яке висувають і деякі інші дослідники, досить спірне. Порушуючи питання про авторство "Пісні про Роланда", В. Щурат пише, що автор її невідомий, і заперечує П. Жанену, який вважає автором "Пісні про Роланда" Турольда[17]. Проте анонімність творця оксфордського тексту не заважає В. Щуратові бачити в ньому великого художника, який зумів надати поемі, складеній з різних пісень одного циклу, композиційну стрункість. Вважаючи, що епізод з Баліганом у поему вніс автор оксфордського тексту, В. Щурат відзначає високий художній рівень цього уривка, який цілковито вписується в ідейний план і структуру поеми. В. Щурат підкреслює, що творець "Пісні про Роланда", попри освіченість не був, як і автор "Слова", духовною особою. Стиль "Пісні про Роланда" визначений як "простий" і "соковитий". Він характеризується такими рисами, як паралелізм у побудові лес, повтори, використання традиційних епічних формул, які підтверджують народне походження поетики твору[18].

---

[13] Див.: Пісня про Роланда: Старофранцузький епос / Пер. В. Щурата.— Львів, 1895.

[14] Пісня про Роланда: Старофранцузький епос / В перекладі, з передмовою і поясненнями Василя Щурата.— 2-ге вид.— Львів, 1918.

[15] Щурат В. Поезії...— С. 228.

[16] Там же.

[17] Там же.

[18] Там же.— С. 229.

Оригінальною, а для українського читача особливо цікавою частиною вступної статті є зіставлення "Пісні про Роланда" зі "Словом о полку Ігоревім". Відомо, що В. Щурат глибоко вивчав "Слово" і створив один з найкращих наукових і при тому високохудожніх перекладів "Слова" на сучасну українську мову. В. Щурат повністю приймав зіставлення В. Коцовського, який відзначав схожість обох поем у темі, ідеї, настрої, характері героїв, що прекрасно доповнюється, на думку В. Щурата, вказівкою на паралелізм у розвитку дії[19]. Зіставлення загального характеру, зроблені В. Коцовським, автор статті уточнює і конкретизує. Так, він звертає увагу на схожість висловів, що свідчать про лицарську доблесть Ігоря і Роланда, які віддають перевагу смерті над соромом. Відзначає подібність дружніх стосунків Ігоря і Всеволода у "Слові", Роланда і Олів'єра у "Пісні про Роланда", а також картин відпочинку дружин після переможної битви. Вчений підкреслює, що в обох поемах приниження воїна символізується пересіданням з бойового коня на клячу (в "Слові" — з княжого сідла в кощеєве). Слушна і помічена автором деталь, що обидва співці посилаються на історичні джерела: в "Пісні про Роланда" — на хроніки, в "Слові" — на билини[20]. Деякі зіставлення, проте, надто загальні і, як нам здається, непереконливі. Важко згодитися, наприклад, з твердженням, що причини поразки Ігоря і Роланда в обох творах однакові: міждержавні чвари. Міжусобиці руських князів справді полегшували кочівникам грабунок руських земель, і, гнаний жадобою слави, князь Ігор починає похід проти сильного і підступного ворога на власний риск, не порадившись з київським князем. Проте подібної ситуації немає у "Пісні про Роланда". Роланд не удільний князь, а васал Карла, що беззаперечно виконує його волю. З самовпевненістю Ігоря можна порівняти "démesure" Роланда, що стало однією з причин загибелі його загону. Але ця спільність тільки уявна. Основна причина поразки Роланда — подвійна зрада: Ганелона, який переконав Марсілія в тому, що через смерть Роланда можна зламати міць Карла, і зрада самого Марсілія, який порушив умови перемир'я. Нічого подібного в "Слові" ми не знаходимо. І все ж правильно завважено подібний ідейний напрям обох творів і деякі характерні деталі, що випливають з нього, декілька схожих ситуацій, а також стилістичні особливості, які ріднять "Слово" і "Пісню про Роланда". В. Щурат, як він сам твердить, пробував пояснити типологічну близькість обох поем політичними і династичними зв'язками Київської Русі з Францією XII ст., але через брак конкретних даних далі здогадів не пішов[21].

Окремі деталі "Пісні про Роланда" і "Слова" зіставлено також у примітках до перекладу "Слова" на сучасну українську мову, пізнішому, ніж переклад "Пісні про Роланда". Новим у цих примітках у порівнянні зі статтею є тільки порівняння тмутороканського боввана зі "Слова" з ідолом Магомета "Пісні про Роланда"[22].

Поява українського перекладу "Пісні про Роланда" стала справжньою подією в українській літературі, зокрема перекладній. Такого перекладу

---

[19] Щурат В. Поезії...— С. 225.
[20] Там же.
[21] Там же.
[22] Там же. — С. 215.

до цього часу не було в жодній слов'янській літературі. Перший повноцінний російський переклад здійснено лише 1897 р. Польський переклад С. Духінської (1866) на основі новофранцузького перекладу А. Д'Авріля дуже неточний і не містить епізоду про Балiганта, а наступний, прозовий (1921), літературної цінности не має. Перший болгарський переклад Г. Томова належить до 1942 р., чеський Й. Кубіна — до 1895 р.

Новий варіант перекладу В. Щурата був підготовлений до друку сином перекладача, доктором філологічних наук С. Щуратом, який привів текст у відповідність до норм сучасної літературної мови. Редакція перекладу 1918 р., як зазначає автор, помітно відрізняється від редакції 1894 р. У ньому обновлено мову, стиль і — найбільше — віршування[23]. Але великих розходжень у текстах немає, незважаючи на те, що в новій редакції 1918 р. майже половину рукопису правилося. Текст 1918 р. у порівнянні з текстом 1895 р.— це виправлений, але не перероблений переклад. У ньому немає жодної зміни, яка б стосувалась змісту та ідейного спрямування поеми і була б зв'язана з новим прочитанням й осмисленням першотвору, а також досягненнями західноєвропейського і українського літературознавства у вивченні "Пісні про Роланда".

Перш за все, в новій редакції значно поліпшено мову, унормовано акцентуацію. В Західній Україні експіраторна сила наголосу української мови була менша, ніж на сході України. Наголос легко переміщався зі складу на склад, інколи заданий ритм визначав наголос, а не навпаки. У перекладі 1918 р. багато таких наголосів виправлено, тому доводилось перебудовувати весь вірш. Так, виправлені наголоси в присвійних займенниках у часто вживаному слові *пóсол* і його словоформах, у словах *нéсти, віднéсти,* у відмінюваних формах дієслів та інші.

Приведена до норми система займенникових форм: замість *єго, єму* введені форми *його, йому,* а ненаголошений займенник *тя* викинуто. Замінено також деякі архаїчні діалектизми: замість двоїни *сотці* (від "сотка") — *сотні,* замість частинки *най* — *хай,* замість сполучника *єсли* — *як,* замість застарілих форм іменників *голóв, честію* вжито сучасні — *голів, честю*; викинуто окремі архаїзми, наприклад, *днесь, рече.* У багатьох випадках змінено порядок слів, який супроводжується заміною окремих лексем більш експресивними синонімами, що сприяло підвищенню художнього рівня, пор.: "Чим мали б ми зійти всі на дідів" — "...*зійти на жебраків*" (III, 25); "Марсіль велів привéсти десять мулів" — "...*пригнати десять мулів*" (VII, 1); "Володар днесь на радощах, на пирі" — "*На радощах пирує наш володар*" (VIII, 1). Удосконалюючи ритміку, перекладач звертав увагу і на виділення цезури, яка в першотворі завжди виділена після четвертого наголошеного складу, а також на її синтаксичне вмотивування. Незугарний з погляду ритміки рядок "Що сил мав на невірного ударив" після виправлення прибирає розміреного звучання і чіткішого смислу: "*Що сили мав // ударив на поганця*" (CXVIII, 7). Про уважне виправлення перекладу свідчить заміна рядка "Й мертвóго трупа викинув з сідла" з плеонастичним зворотом "мертвого трупа" рядком "*І мéртвого* геть викинув з сідла" (CXIX, 16).

У видання 1957 р., підготовлене сином перекладача, внесено шерег виправлень застарілих слів і західноукраїнських діалектизмів, які ут-

---

[23] Щурат В. Поезії...— С. 227.

руднювали сприйняття твору сучасним читачем. С. Щурат орієнтувався на відоме критичне видання Ж. Бедьє 1937 р., яке повторювало видання 1922 р.[24] У ньому, як і в тексті Ж. Бедьє, 291 леса, тоді як у виданні 1918 р.— 295.

Найважчим для редактора нового українського видання, мабуть, було пристосувати текст 1918 р. до сучасної акцентуаційної системи, що вимагало перебудови цілих фраз і рядків. Відомо, що німецьке ім'я *Karl* передавалось на Західній Україні виключно формою *Карло́*. Це ямбічної структури слово було дуже зручне для перекладу. Його заміна односкладовим Карл, що повторюється майже у кожній лесі, для збереження розміру вимагала додатків або переробки вірша. Перший вірш поеми — "Король Карло́, великий наш володар" перефразовано у "*Великий Карл, володар наш славетний*" (I, 1). Пороблено заміни у дальшій лесі: "Пан Франції солодкої Карло́" — "*Володар Франції, Великий Карл*" (II, 7), як і в четвертій: "Карло́ у свому Аквісграні буде" — "*Великий Карл у себе в Ахен буде*" (IV, 6).

Перероблено також рядки зі словами, наголос яких відхиляється від норми, наприклад: "Доси́ть йому вже в сій землі сидіти" — "*Йому вже до́сить в цій землі сидіти*" (IX, 13); "Так що ж мене впевни́ть у правді слів" — "*Так що ж мене запе́внить в правді слів*" (X, 7); "Старенький Ри́шард і братанок Ге́нріх"—"*Старий Рі́чард з племінником Анрі́*" (XII, 4). Усунено діалектизми, деякі архаїзми, обласні або рідкісні слова; західноукраїнські назви ступенів покревности *вуйко, братанок, сестрінок* замінено загальноукраїнськими *дядько, племінник*. Заміняються, як явні діалектизми, наприклад, *драб — голодранець; розсудний — розумний; розтріскав — розтрощив; закладників — заложників*, а також слова, що допускаються у мовно-літературній нормі, але більш характерні для західноукраїнської мови: *здибати — зустріти; трус — боягуз; коп'є — спис; заскиміти — защеміти; розказувати — наказувати; спорий пес — дужий пес; ялось — годилось; побідно — звитяжно; настрашився — злякався* та інші. У мові західноукраїнських видань деколи вживались неасимільовані полонізми і русизми. Були вони у незначній кількості й у перекладі В. Щурата, але їх замінено у виданні 1957 р. відповідно до української літературної норми: *вивіз* (wąwóz) — *яр*; *просмик* (przesmyk) — *міжгір'я; по більшій части* (po większej części) — *здебільшого* і деякі інші.

Отже, редактор видання 1957 р. значно наблизив переклад шедевру старофранцузької поезії до сучасного читача. При цьому в жодній мірі не применшується значення перекладу 1918 р., цінність якого безумовна як з погляду вимог свого часу, так і з погляду історичної ролі.

У низці випадків перший варіант все ж точніший від нового. Рядок видання 1918 р.— "Був там стілець зі слонової кості!" редактор виправляє: "*Стояло там священе крісло з кості*" (XLVII, 1). В оригіналі *стілець*, слово зниженого стилістичного регістру, облагороджено визначенням "зі слонової кості". У виданні 1957 р. замість цього визначення вжито епітет "священий", який ні семантично, ні стилістично несумісний з поняттям ритуального крісла язичників.

---

[24] La Chanson de Roland / Trad. par J. Bédier.— Paris, 1992.

Однак у цілому таких замін небагато, і вони не впливають на загальну оцінку підготовленого С. Щуратом тексту як більш сучасного в порівнянні з текстом 1918 р. Перевагою нового тексту є також уніфікація відтворення власних імен, зокрема антропонімів, про що йтиметься далі.

Розглянувши основні відмінності між редакціями 1918 і 1957 рр., вважаємо доцільним покласти в основу аналізу друге видання і тільки у разі потреби посилатися на переклад 1918 р. Потреба в такому зіставленні викликана кількома причинами. Будучи не співавтором перекладу, а його редактором, С. Щурат не міг вносити в текст суттєвих, принципових змін. Треба пам'ятати й про те, що лише в 1920—1930-ті рр. українська літературна мова нормалізувалася і була кодифікована.

У часи діяльности В. Щурата ще не було і теорії перекладу як окремої філологічної дисципліни. Проблеми точности, адекватности перекладу, межі свободи перекладача в поводженні з іншомовним текстом і багато інших ставилися досить рідко. Кожний перекладач повинен був самостійно вирішувати часткові, але важливі завдання перекладу: відтворення ономастики, національного та історичного колориту, фольклорних елементів, національного та історичного колориту, фольклорних елементів, діалектизмів, фразеологізмів і т. ін. У цьому плані він у кращому разі міг орієнтуватися на традицію, що зароджувалася, або на іншомовні зразки.

Переклади таких творів, як "Пісня про Роланда", "Пісня про Сіда", "Пісня про Нібелунґів", "Божественна комедія", вимагають особливої кваліфікації перекладача та великої підготовчої роботи. Кваліфікована спеціальна підготовка перекладачів середньовічних творів конче потрібна тому, що переклади таких творів виконують, крім естетичної, також і важливу пізнавальну функцію. Не підлягає сумніву, що В. Щурат мав знання, необхідні для перекладу "Пісні про Роланда". Є підстави вважати, що він, вільно володіючи французькою мовою і перекладаючи з французького оригіналу, користувався одночасно старофранцузьким та паралельним новофранцузьким текстом, який наводиться у всіх критичних французьких виданнях. Так, у перекладі є помилки, можливі лише при орієнтації на старофранцузький текст. Наприклад: sis fedeilz у фразі E l'algali fes (i vent) sun uncle e sis fedeilz (505) не множина. Фраза, яка означає: "прийшов туди також Каліф,— його дядько і його вірний васал", перекладена: "*І дядько був — халіф — і інші, вірні*". Неправильно розкрита старофранцузька злитна форма sis. У фразі Sis cumbatirent al bon vassal Rollant (1777) — sis = si + se, а фраза означає "[Сарацини вийшли з міста] і вступили в бій з добрим васалом Роландом". Перекладач прочитав sis як "шість" і для смислової цілісности додав слово "графів": "*Коли із города невірні вийшли,— Шість графів проти можного Роланда,— Він вбивши їх...*" (CXXXIV, 16—18). У фразі Mort sunt si hume sis ont paiens vencut (2042) sis = si + les (i їх), і вона означає: "Його люди загинули і їх перемогли язичники". В перекладі зміст зовсім змінено: "*Побив невірних, але й військо втратив*" (CIII, 8).

В. Щурат переклав "Пісню про Роланда" на сучасну йому українську мову кінця XIX ст. без явної архаїзації. У перекладі трапляються західноукраїнські регіоналізми, які, з погляду сучасної нормативної мови, можуть вважатися архаїзмами. Більшість подібних елементів вилучив пізніше редактор С. Щурат. Іноді складається враження, що перекладач

навмисне не використав живих ще в його час архаїзмів або їх аналогів, за допомогою яких можна було окреслити історичну перспективу і в той же час зробити стиль більш піднесеним (у цьому переклад В. Щурата дещо поступається польському перекладові Т. Бой-Желенського і сучасним російським перекладам).

До проблеми використання архаїзмів у перекладі "Пісні про Роланда" близька проблема відтворення латинізмів. Латинізми — рідкісні лексеми "Пісні про Роланда". Вони зосереджені лише в деяких пасажах поеми, зокрема молитвах, і повинні бути включені в переклад. Розглянемо передсмертну молитву Роланда. Леса CLXXVI, 2384—2388:

Veire ***Pate[r]ne,*** *ki unkes ne mentis*
Seint Lazaron de mert ***resurrexis***
E Daniel ***des leons*** *guaressis*
Quaris de mei l'anme de tuz perilz
Pur les pecchez que en ma vie fis!

Ця молитва — конденсоване і високопоетичне наслідування молитов з латинської клерикальної літератури. У п'яти рядках усього три справжні латинізми: *paterne, resurrexis, leons*. Хоча останній, можливо, лише графічний латинізм. У перекладі В. Щурата вона звучить так:

Правдивий батьку, що не знаєш ложі,
Що вивів з гробу Лазаря святого,
Що Даниїла львам не дав пожерти,
Збав і мене від кар і мук по смерті
За всі гріхи, яких я допустився (CLXXVI, 10—14).

Загальний тон молитви відтворено добре. Стилістичну роль латинізмів виконують старослов'янізми: *лож, збав* в значенні "звільни" — ремінісценція молитви "Отче наш", як і форма імені *Даниїл, львам* замість сучасного "левам". Церковнослов'янізми не відповідають латинізмам, але їх функція у тексті ідентична. Слово "батьку" не можна вважати еквівалентом лат. *paterne*. Краще було б використати прийняте в молитвах звернення "отче".

Строгий, піднесений тон поеми збережений у перекладі В. Щурата, але інколи він знижується надто буденним характером лексики і введенням просторічних зворотів, завдання яких — посилювати експресію. Наведемо декілька прикладів: Ceste grant guerre ne deit munter a plus (242 — Ця страшна війна не повинна продовжуватися) — "Кінець завзятій цій війні, *шабаш*" (XVI, 13). Otes fiet un paien Estorgans, sur sun escut (1297 — Отон вдарив поганина Есторгана по його щиту) — Отон *допав* невіру Есторганта Так в край щита *вцідив*... (CI, 1—2). (Carles) cunquist le chevage (373 — Карл примусив платити данину...) — "*Здер* там подушне" (XXVIII, 8). Якщо chevage дуже вдало передано семантично аналогічним терміном *подушне*, то здер замість "здобув" або "примусив платити" невірно, оскільки передбачає одиничний акт і знижує образ Карла. Le grant orgoill se ja puez mutir, Jo vos durrai un pande mun païs (3206 — Якщо ви зможете збити цю надмірну пиху, я вам дам частину своїх земель) — "Лиш цій писі великій *чосу дай*, А дам тобі землі своєї пай" (CCXXXI, 6—7). Par tantes teres ad sun cors de-

mened. (525 — По стількох країнах і походах він вимучився) — "Він стільки світу вже *собою витер*" (XI, 6). Надто розмовний характер прибирає рядок, у якому описаний чудовий кінь Турпіна: "А коник був живий собі і бистрий" (CXIV, 4). Необґрунтовано знижено звучить виклик Пінабеля Т'єррі внаслідок вживання вульгаризму *бреше*. І назагал переклад цих двох рядків не відповідає серйозності ритуалу подібних викликів: Ci vei Tierri, ki jugement ad fait, Jo si li fals od lui m'en cumbatrai (3843—4 — Бачу тут Т'єррі, який проголосив свій суд. Вважаю його брехливим і буду з ним битися). У В. Щурата: "Та чую я, Тьєррі щось тут говорить. Що *бреше*, покажу це в поєдинку" (CCLXXVIII, 6—7). Стилістично невиправдане зневажливе слово *князьок* як еквівалент *dux* (дюк або герцог) — титулу бездоганного рицаря Немона, мудрого порадника Карла Великого; *ціпок* як еквівалент *bastun* в значенні "жезл", "посох"; *дачка* як еквівалент *treud* (*tributum*) — "данина".

Загалом мова перекладу В. Щурата — цілком сучасна літературна мова, не згладжена, не обтяжена штучною архаїзацією чи стилізацією під мову творів давньоруського періоду, наприклад "Слова о полку Ігоревім", або історичних дум. Окремі засоби стилістичної експресії української народної поезії, які використав перекладач, можна вважати функціональними еквівалентами відповідних народнопоетичних елементів поетики "Пісні про Роланда".

В. Щурат прагне до вірного перекладу, тобто відтворює зміст у цілому і в деталях. Він однаково далекий як від буквалізму, так і від ігнорування тексту першотвору. В більшості випадків зміст фраз в денотативному та конотативному плані відтворено правильно. На загальному фоні, проте, знаходимо неточно перекладені фрази і навіть комплекси фраз, відступи, не викликані художньою доцільністю, наприклад, намаганням чіткіше відтворити ідейний зміст або посилити стилістичну виразність.

Наведемо декілька прикладів невірного перекладу, зумовленого недостатньою увагою перекладача до ситуації й контексту. Так, l'or de Gallice (1476) перекладено не як "галісійське золото", а як "*галлійське*" (CXIII, 10). Галлія в той час як географічно-політична територія вже не існувала, і ця назва ні разу не згадується в "Пісні про Роланда". Галісія — північно-західна провінція Іспанії безпосередньо прилягала до території, на якій розгорталися події "Пісні про Роланда", а в прославленому галісійському монастирі св. Якова були нагромаджені величезні багатства, так що зворот l'or de Galice перетворився в кліше епічного стилю. В 204 лесі Карл передає почуті раніше слова Роланда про те, що, коли йому доведеться вмирати в чужій країні, він піде далі від своїх васалів і друзів і помре, повернувшись лицем в сторону невірних. Ці слова служать вказівкою, за допомогою якої Карл знаходить тіло Роланда. Дієслово trepasser = піти далі, перекладено в переносному значенні "перевершити", внаслідок чого в перекладі допущено неясність: "*І чув я, як Роланд тоді сказав, Що якби він на чужині вмирав, То перевищить всіх васалів, перів*" (CCIV, 9—11). З тієї ж причини невдалий переклад рядка 2710 Par bel'amour malvais saluz li firent (З щирою доброзичливістю вітають його недоречними словами) — "*Вітають приязно царя й царицю*" (CXCV, 6). Іронія, що виражена в оригіналі протиставленням amour і malvais saluz і не передана в перекладі, полягає у тому, що вітання іменем Магомета, Терватана і Аполліна було після поразки Марсілія і

сцени посоромлення цих богів сарагосцями. Позбавлений внутрішньої логіки і зв'язку з конкретною ситуацією переклад рядка 2571 Suz un'olive est descendut en l'umbre (Під оливковим деревом зійшов з коня в тіні) — "*Під деревом оливним в тіні спав*" (CLXXXVII, 2). Річ не стільки в тому, що descendut не означає "спати", скільки в тому, що, заснувши, герой не міг віддавати зброї слугам, лягати після того на землю і тратити притомність, про що розповідають дальші рядки. У 173 лесі неадекватний, навіть дещо комічний переклад передостаннього (2353) вірша: Que Carles tent ki la barbe ad flerie (Якими володіє Карл, в якого борода як цвіт) — "*Для короля мого із бородою*" (CLXXIII, 15). Не врахована конкретна ситуація при перекладі 169 леси, де йдеться про те, що Роланда, який знепритомнів, підстерігає сарацин, що прикинувся мертвим. Вірш Del sanc luat cors e sun visage (2276 — Кров'ю вимазав своє тіло і своє лице) перекладений: "*Дарма, що кров йому змиває тіло*" (CLXIX, 6). У В. Щурата хитрий сарацин виглядає майже героєм.

Важко знайти пояснення й іншим випадкам невірного перекладу. Так, у 25 лесі говориться, що коли Карл вручав Ганелонові рукавицю, Ганелон il vec ne volsiste estre (332 — волів би там не бути). Це цілком зрозуміло й узгоджується з контекстом. Переклад: "*Та Ганелон в думках світами лине*" (XXV, 2) — явно невдалий. Важкий для прямого перекладу вірш Esclargiz est li vespres e li jurz (1807). Його сенс — "День закінчувався, але вечір був ясний" — в перекладі спотворено: "*Прояснювалася ніч, робився день* (CXXXVII, 1). Перекладач не врахував, що vespres — це лише вечір і що весь контекст потребує тільки такого перекладу. 1244 вірш Suz ciel n'at hume que tant vocillet haïr. (Під небом нема людини, яку він [Турпін] ненавидів би більше) перекладений: "*Ворогувати він не вмів ніколи*" (XCV, 10). Ця фраза не вкладається у контекст і не відповідає характеру ставлення Турпіна до поган. У 254 лесі Джанглей радить Балігантові кинути в бій найжорстокіші племена поган: Co qu' estre en deit, ne l'alez demeurent (3519 — і що б не сталось, не баріться). В перекладі: "*Що б не було, мерщій втікай від них!* [від франків]" (CCLIV, 12), тоді як про втечу Баліганта не може бути й мови. Фраза Met a sa buche une clere bruisine, Sunet la cler, que si païen l'oïrent (3523—3524 — Прикладає до уст свій звучний ріг, трубить так голосно, що погани його почули) змінена: "*До уст своїх бере могутній ріг і грає дзвінко, щоб і франки вчули*" (CCIV, 4—5). Дальші рядки вказують, що Балігант скликав свої війська.

Зазначені неточності показують, що при інтерпретації окремих фраз і їх частин важливо враховувати широкий контекст, а також конкретну ситуацію, характери персонажів та інші немовні фактори, єдність цілого і деталей.

Вимоги гармонійного відтворення всіх компонентів художнього тексту ставить більшість теоретиків і практиків перекладу. З найдавніших часів французький вірш — силабічний. Опорним пунктом його ритміки є постійна кількість складів, що періодично повторюються, маркований на початку асонансом, а потім римою кінець вірша і фіксована цезура в дев'яти-, десяти- і дванадцятискладових віршах. У старофранцузькій поезії членування вірша синтаксично маркованого цезурою строго дотримувались. Хоча силабічний вірш властивий також книжній українській поезії, стосовно українських перекладів подібне питання не виникало.

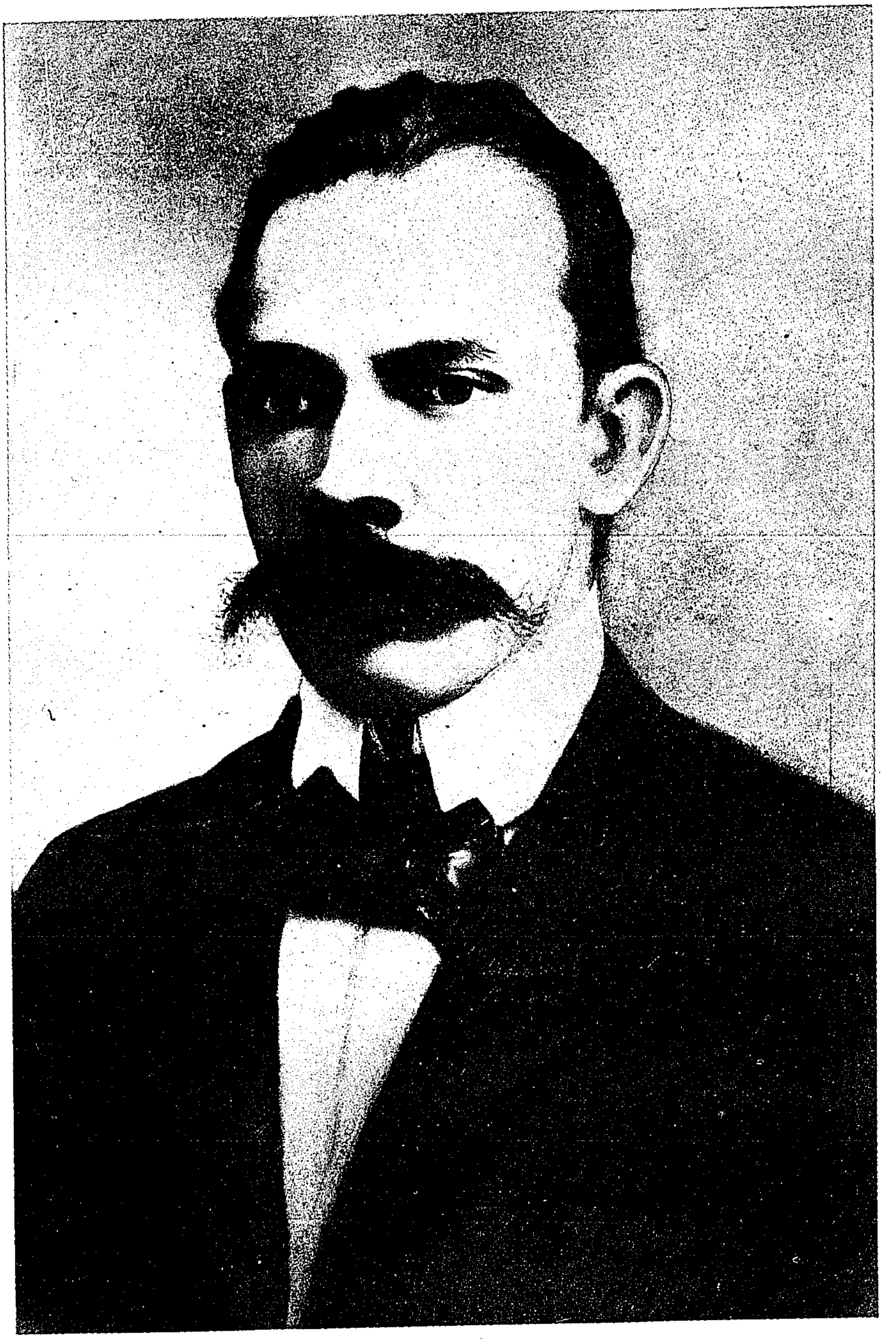

Василь Щурат. *Початок XX ст.*

1/8 6 417-5

ПІСНЯ ПРО РОЛАНДА

Старофранцузький епос.

Із оріґіналу переклав

ВАСИЛЬ ЩУРАТ

ЛЬВІВ.
З друкарні Інститута Ставропігійського під зарядом І. Пухира.
1895.

Титульна сторінка поеми «Пісня про Роланда» в перекладі Василя Щурата. *1895 р.*

Пісня про Роланда.

СТАРОФРАНЦУСЬКИЙ ЕПОС

в перекладі з передмовою й поясненнями

ВАСИЛЯ ЩУРАТА.

Друге обновлене видання.

ЛЬВІВ, 1918.
Видання „Всесвітньої Бібліотеки" № 16.
під редакцією Івана Калиновича.

Титульна сторінка виправленого і доповненого видання поеми «Пісня про Роланда» в перекладі Василя Щурата. *1918 р.*

Вже перший переклад В. Щурата зроблено на базі силаботоніки, прийнятої в українських перекладах.

Перекладів, написаних десятискладовим віршем, крім декількох ліричних поезій, до "Пісні про Роланда" не було, отже, перекладач сам визначив віршову форму свого твору, причому зробив це вдало, тому що всюди, в тому числі в інших мовах, для переведення силабічних віршів у силаботонічні використовується ямбічний розмір. В українському п'ятистопному (або шестистопному неповному) ямбічному вірші фіксованої і, тим більше, синтаксично маркованої цезури немає. Але це досить довгий вірш, у ньому з'являється нефіксована цезура. Точно відтворюючи синтаксис "Пісні про Роланда", В. Щурат у багатьох рядках вміщує її після четвертого складу. Наприклад, у першій лесі "Пісні про Роланда" в трьох перших віршах з дев'яти синтаксично маркована цезура виділена після четвертого наголошеного складу: "*Великий Карл // володар наш славетний, Сім повних літ // в Іспанії провів. До моря вкрай // здобув гористу землю*" (1,1—3). Різновидністю такої цезури є цезура після п'ятого ненаголошеного складу, що розриває ямбічну стопу. Це найуживаніший вид цезури, зумовлений великою кількістю парокситонічних слів в українській мові. Наприклад: "*Нема вже замку, // що не покорився б*" (I, 4), "*Крім Сарагоси // на вершку гори*" (1, 6). Але оскільки в п'ятистопному ямбі перекладу цезура не є обов'язковим конституюючим елементом, вона може бути виділена в іншому місці, що трапляється рідше, або зовсім не виділятися.

Засобами українського віршування В. Щурат відтворює ритміку вірша оригіналу, зберігає ділення на леси, але не відтворює системи асонансів, тобто перекладає білим віршем. Брак асонанса позбавляє лесу зв'язного елемента — основного, але не єдиного. Кожна леса становить певну смислову цілість, так що і в неасонованому перекладі, що прагне до еквілінеарности,— а таким є переклад В. Щурата,— леси виділяються лише графічно. Багато з них пов'язані й одночасно роз'єднані анафоричними повторами, повними чи частковими, лексичними і семантичними, і це точно відтворено в Щуратовому перекладі.

Керуючись принципом еквілінеарности, В. Щурат не відчуває себе замкнутим ритмічною структурою вірша і легко вміщує зміст силабічного вірша у відповідний силаботонічний. У його перекладі мінімальна кількість пропусків і формальних додаткових елементів, зокрема епітетів, які надто часто використовуються для цього в українських перекладах. В оригіналі кожна леса однорідна — чоловіча або жіноча. У перекладі В. Щурата такої послідовности немає: вільно чергуються рядки з кінцевими наголошеними і ненаголошеними голосними.

У Щуратовому перекладі у багатьох лесах трапляються парно римовані вірші: "*Й веде його до короля в садок. Тут цій поганій зраді початок!*" (XXXVIII, 10—11), "*Сім тисяч сурм до бою разом грає, несеться гомін по усьому краю*" (CXII, 6—7), "*Смерть, бачите, моя вже за плечима, а в мене ні доньки нема, ні сина*" (CXCVII, 3—4). Декілька лес, наприклад, 236, 239, 278, повністю складаються з таких віршів. У неримованому перекладі вони звучать дисонансом.

Відтворення В. Щуратом віршованої структури "Пісні про Роланда" — одне з можливих вирішень цієї проблеми. Ми не твердимо, що перекладач вибрав найкращий варіант, проте аналіз свідчить про високу вер-

сифікаційну культуру першого українського перекладу французького епосу.

Однією з істотних рис епічного стилю "Пісні про Роланда" є структурний паралелізм, що пронизує всю поему. Особливо характерні й виразні повторення лес, які мають назву laisses similaires або laisses parallèles. Це дуже важливий компонент епічного стилю, що посилює емоційну напругу й виразність центральних сцен. Необхідність відтворення у перекладі максимуму всіх видів повторів викликана тим, що це постійна особливість фольклорного епосу. Розгляньмо декілька прикладів. Паралельними є три леси (XL, XLI, XLII). У кожній вміщена подібна вступна формула: Co dist Marsilie. Dist li paiens. Dist li Sarrazins. У всіх трьох Карл характеризується близькими за змістом, але не ідентичними словами. Три підсумкові рядки відповіді Ганелона в оригіналі, відповідно до стильової манери автора "Пісні про Роланда", ідентичні за значенням і лише дещо відрізняються добором і розміщенням слів (547—549 і 560—562). Всередині тих же лес є стилістично марковані підсилювальні повторення: Par tantes teres ad su cors traveillet. Tanz colps ad pris de lances e d'espiez. Tanz riches reis cunduiz a mendistiet (540—542). Паралельні вірші бачимо на тому ж місці і в дальшій лесі: Par tantes teres est alet cunquerant. Tanz colps ad pris de bons espiez tranchanz. Tanz riches reis morze vencuz en champ (553—555). Слово tanz повторено шість разів. У перекладі В. Щурата паралелізм відтворено з невеликими відхиленнями: "*Він стільки світу різного об'їздив, Нераз він списом, шаблею дістав, пустив з торбами стільки королів*" (XLI, 3—5), у наступній лесі: "*Він стільки світу витязем пройшов, Він гострим списом стільки раз дістав, могутніх королів багато вбив*" (XLII, 3—5). Це незначне відхилення не сприймається як таке, оскільки паралелізм забезпечений варіативним повторенням інших компонентів даних фраз.

До laisses similaires належать вірші, у яких викладено похвалу дванадцятьом перам Марсілія. Аналогічна смислова структура цих лес підсилена періодичним повторенням піввіршів: Se trues Rollant (п'ять разів) і Franceis murrunt (шість разів). Вони звучать як зловісне віщування майбутніх лих і вжиті, без сумніву, свідомо. В. Щурат досить вірно відтворив обидва піввірші, хоч і вніс деякі зміни: "*А де Роланда стріну*", "*Знайду Роланда*", "*Коли б зустрів Роланда*", "*Знайду Роланда*", "*Коли Роланда стріну*". Досягнуто смислової відповідности у піввірші: Franceis murrunt — "*Всі франки згинуть*", "*Здадуться франки нам на ласку*", "*Як згинуть франки*", "*Всі франки згинуть*", "*Погибнуть франки*", "*Жде франків смерть*".

Комплекс з п'яти близьких за змістом паралельних лес — це плач над тілом Роланда. Кожна починається зверненням Ami Rollant, яке перекладач відтворює точно — "*Роланде друже*", і лише один раз — як "*Роланде мій*", що, певна річ, не істотно.

Паралельні леси можуть з'являтися на значній віддалі. Вони зв'язані змістом, повторенням певних відрізків тексту і формул, що слід відтворити в перекладі. Так, у лесах LXXXIII, LXXIV, LXXXV Олів'єр тричі просить Роланда засурмити в ріг, щоб закликати на допомогу Карла, і тричі дістає відмову. І заклик, і відповідь виражені схожими, але не ідентичними словами. В. Щурат дає вірний переклад цих рядків, хоча заклик "*Гей, засурми на Оліфанті, друже!*" повторено два рази без змін.

З відмовою Роланда перегукується насмішкувата відмова Олів'єра, коли Роланд надто пізно згоджується засурмити (леси CXXVIII, CXXIX, CXXX). Стилістично маркована відповідність цих віршів у В. Щурата цілком задовільна.

Виразні паралелізми в описах боїв. Початкові рядки лес, що повторюються з незначними змінами у великих і малих проміжках, мовби цементують у єдине ціле розрізнені епізоди кривавої січі, вказують на її безперервність і тривалість. Особливо вражає п'ятикратне повторення частої у поемі епітетної конструкції з merveilleuse:

La Bataille est merveilleuse e cumune (1320).
La Bataille est adure e endementres (1396).
La bataille est merveilleuse e pesant (1412).
La bataille est merveilleuse e hastive (1653).
La bataille est merveilleuse e grant (1663).

Переклад цих рядків дуже вдалий, попри те, що відтворення інтенсивности бою частково перенесене з епітетної конструкції на інший словесний образ — "лютує далі", якого немає в оригіналі, та який не зовсім доречний у перекладі, оскільки його повторюваність відповідає повторенню епітетної конструкції:

"Скрізь, де не глянь, лютує сильний бій" (CIV, 1).
"А втім, кривавий бій лютує далі" (CIX, 1).
"Страшний, завзятий бій лютує далі" (CX, 1).
"Кривавий бій кипить, лютує далі" (CXXV, 1).
"Страшний та згубний бій лютує далі" (CXXXVI, 1).

Характерним для стилю "Пісні про Роланда" є використання синонімічних пар. Це стереотипний засіб французької середньовічної поезії, що бере свій початок у народній поетиці; не чужий він і українським старовинним пісням. В. Щурат точно переклав відповідні фрази. З величезної їх кількости ми вибрали декілька прикладів:

*Mur **ne** cil **et** n'i est remes a fraindre* (5)
*"Нема **ні** городу **ні** муру цілих"* (I, 5).
*N'orrat de nos **paroles** **ne** **nouvèles*** (55)
*"А він від нас не вчує **слова** **й** **вісті**"* (IV, 9).
*Mult unt oüd e **peines** e **ahans***
*"Вони знесли всі стільки **труду, горя**"* (XIX).
*La murrez vus a **hunte** e a **viltet*** (437)
*"Умреш в **ганьбі** там, в **муках** та **неславі!*** (XXXIII, 13).
*Tant nel vos sai **ne** **preiser** **ne** **loer***
*"Як **не** **хвалив** би я його, **не** **славив**"* (XI, 13).
*De Carlemagne lei est **canus** e **vielz*** (538)
*"Та ж Карл оцей такий **старий** та **сивий**"* (XII, 1).
*Plus se fait fiers que **leon** **ne** **leupart*** (1111)
*"Він відважніший став від **лева** **й** **тигра**"* (LXXXIII, 2).
*Franceis i ferent par **vigur** e **parire*** (1654)
*"**З завзяттям,** з **силою** вдаряють франки"* (CXXV, 2).

Звичайно, образ з оригіналу, створений синонімічною парою, не завжди передається ідентично. Нечисленні й цілком вдалі субститути, що трапляються у перекладі, нітрохи не змінюють стилістичного образу поеми:

Li empereres se fait e balz e liez (96)
"На радощах пирує наш володар" (VIII, 1).
Sil saluerent par amur e par bien (121)
"Облесливо його вітають всі" (VIII, 26).
Guenes le sout, li fel, li traitur (1024)
"Знав добре це зрадливий Ганелон" (LXXX, 8).
Vos doüssez escoulter e oïr
" ...Ти б краще
Його до краю вислухав уважно" (XXXV, 4—5).
Franceis barons en plurent e si la pleignent
"Заплакали у тузі франки всі" (CCLXVIII, 18).

Аналогічну функцію виконують антонімічні пари, хоча трапляються вони набагато рідше. Як приклад наведемо вдало перекладений В. Щуратом вірш 2140 Ensemble avrunse le ben e le mal за допомогою українського фразеологізму *"Добром і лихом будемо ділитись"* (CLIX, 7).

У "Пісні про Роланда" можна виділити ще один вид паралелізму, що не виконує власне структурної функції. Це паралелізм картин природи і подій або переживань персонажів, хоч не такий послідовний, як у "Слові о полку Ігоревім", проте досить виразний. Описи побудовані за принципом контрастивного паралелізму:

Halt sunt li pui e li val tenebrus
Les roches lises, les destreiz merveillus (814—815).
Bels fut le vespres e li salez fut cler (157).
Es clargiz est li vespres e li jurz (1807).
Halt sont li pui e mult halt sont les arbres (2271).

Наведений двовірш (814—815) чудовий своєю простотою і конкретністю. Кожен піввірш містить одну деталь цілісної картини, деталі протиставлені, а характерна риса кожної з них виражена відповідним епітетом. Паралелізм рядків підкреслений внутрішньою гармонією голосних, ясних у перших піввіршах: pui, bise і темних у другому tenebrus, merveillus. У всіх піввіршах епітети, які утворюють епітетні конструкції, конкретні й точні, Український переклад:

Високі гори, темнії яри
І сірі скелі і тіснин без ліку (LXVI, 1—2),

здавалося б, точний, справляє менше враження, ніж відповідні рядки оригіналу. Перекладач не тільки не відтворив чудову гармонію оригіналу, але й невдало замінив гіперболічно-експресивний епітет merveillus, розшифрований Ж. Бедьє як sinistre — "зловісний", банальним підсилювальним зворотом *"без ліку"*.

Цілком задовільно переклав В. Щурат рядок Bels fut li vespres e li soleils fut cler — *"Був гарний вечір, ясно сяло сонце"* (XI, 1). Незначне підсилення — заміна образу "сонце було яскравим" більш змістовним

"сяло ясно" виправдане, оскільки цей образ для української мови звичніший.

Французькі літературознавці вказують на стилістичну тьмяність "Пісні про Роланда", викликану малою кількістю тропів та інших фігуральних і образних зворотів. Ми вважаємо, що поема достатньо насичена всілякими можливими тропами. Проте роль "словесних прикрас" "Пісні про Роланда" у стилістичному оформленні поеми не надто велика і не може йти в порівняння з роллю художніх засобів в античних чи пізніших поемах.

У перекладача особливе зацікавлення викликають гіперболи, епітетні конструкції та порівняння. П. Цумтор уважає гіперболу стилістичною фігурою, найчастіше вживаною в старофранцузькій поезії, її характерною особливістю, елементарним конституантом стилю[25]. Нам здається, що уваги потребують не так окремі гіперболи, як гіперболізм старофранцузької епічної поезії. Гіперболізм в описах боїв, рицарів: підкреслення їхньої сили, мужности, васальної відданости можна розглядати як "реалізацію принципу монументальної ідеалізації", згідно з якою "кожен предмет, кожна окрема деталь картини подається як щось самостійне й закінчене, максимально випукло і неодмінно з ознаками абсолютної досконалости[26]. Для гіперболізму "Пісні про Роланда" типовою є, наприклад, леса CXLVII, у якій говориться про подвиги смертельно пораненого Олів'єра, значніші, ніж подвиги до поранення, і автора "Пісні про Роланда" не бентежить їх фізична неможливість:

Oliver sent qu'il est a mort nasfret
De lui venger jamais ne li ert sez
Et la grant presse or i fiert cume ber,
Tranchet cez hanshes e cez escuz buclers
E piez e pointz e seles e costez,
Ki lui veist Sarazins desmemrer,
Un mort sur altre geter,
De bon vassal li païst remember (1965—1972).

Переклад В. Щурата і тут майже дослівний:

Смертельну рану чує Олівер.
Тут ніколи вже помсту відкладати;
Як рицар, б'ється він в густій юрбі,
Списи ламає і щити з галками,
Рубає ноги, руки, ранить плечі.
Хто бачив би, як сік він сарацинів,
Як без утоми клав за трупом трупа,
Згадав би зараз доброго васала (CXLVII, 1—8).

Зливаючись в одну картину, окремі гіперболи не виділяються, за винятком хіба вражаючого образу "клав за трупом трупа". Видається, що відтворення цієї чудової картини не вимагає ніяких словесних підсилень.

---

[25] Zumthor P. Langue et techniquee poétiques à l'époque romane (11ᵉ—13ᵉ siècles).— Paris, 1963,— P. 16.

[26] Голубев С. Н. К вопросу о жанрово-стилистическом своеобразии раннего французского эпоса // Анализ стилей зарубежной художественной и научной литературы: Межвузовский сборник.— Л., 1978.— Вып. 1.— С. 73.

Важливим компонентом стилю кожного літературного твору є епітетна конструкція. Аналіз показав, що образи оригіналу, створені епітетними конструкціями, підпорядковані тенденції до гіперболічного зображення всіх параметрів. Намагання показати грандіозність подій здійснюється використанням конструкцій з епітетом grant. Сам по собі він мало змістовний, а часта повторюваність як характеристики різних персонажів, предметів і ситуацій приводить до його формалізації, якої, можливо, не відчували слухачі XII ст. Тому перекладачі дуже рідко передають grant прямим еквівалентом "великий", підшукуючи конкретніші, змістовніші словесні образи. Проілюструємо декількома прикладами відтворення словосполучень з grant у перекладі В. Щурата. Оскільки grant у багатьох випадках виконує ніби функцію інтенсифікатора, сама інтенсивність відтворюється по-різному, передається експресивнішими словесними образами: grant guerre (242) — *"завзята війна"* (XVI), grant perte (325) — *"погибель"* (XXV), merveille en ai grant (550) — *"воно і тим давніш"* (XIII), bataille grant (1077) — *"завзятий бій"* (LXXXV), ont grant irur (1224) — *"гнівом закипів"* (XCIV), a grant doulur (2914) — *"лиш горем буде"* (CCVIII), granz païs (1859) — *"багато світу"* (CXI). Трапляються також приклади перекладу прямим еквівалентом *великий*, хоч і дуже рідко. При такому диференційованому перекладі частково усувається монотонність, але одночасно втрачаються ознаки стилю оригіналу, в якому постійно повторювана епітетна конструкція з grant перетворюється у лейтмотив, що маркує одну з найхарактерніших стилістичних домінант поеми. Крім того, руйнуються деякі формули.

Подібно перекладаються й інші загального значення епітетні конструкції, наприклад, з bon, що вжиті в "Пісні про Роланда" 51 раз. Лиш іноді bon передається його прямим еквівалентом *добрий*. Інколи воно зовсім не перекладається, але найчастіше, як і grant, bon конкретизується в залежності від означуваного іменника або від контексту. Якщо діапазон сполучуваности grant у "Пісні про Роланда" майже не обмежений, то сполучуваність bon вужча. Часто це слово утворює традиційну епітетну конструкцію — bon vassal і meilleur vassal — 18 вживань, espee "меч" і espiet "спис". В. Щурат, орієнтуючись на контекст, перекладає bon vassal як *"добрий васал"*, але також і *"хоробрий васал"*, *"вірний васал"*, і з таким вибором слід згодитись, незважаючи на те, що в цьому випадку епітетна конструкція тратить характер традиційної. Bon espiet В. Щурат перекладає як *"добрий спис"*, але і як *"гострий спис"*, *"сталевий спис"*; bone espee — майже завжди *"добрий меч"*. При інших іменниках bon, як звичайно, конкретизується. Наведемо декілька прикладів з перекладу В. Щурата: Molt bon plait en avreir (88) — *"це все нам вдасться"* (VI); Bone vassal (2088) — *"хоробрий рицар"* (CIV); franceis sunt bon (1080) — *"хоробрі франки"* (LXXXV); bon sunt le cunte (1097) — *"хоробрі графи"* (LXXXVII); bon cheval (1153) — *"борзий кінь"* (XCI). Наведені сполучення — приклад природної тенденції наблизити переклад до естетичного сприйняття сучасного читача. При дотриманні міри і відмові від надто яскравих і далеких субститутів вона не веде до стилістичного зміщення.

Найчастіші постійні епітетні конструкції у "Пісні про Роланда" — це herbe (verte) і dulce (France). Перша епітетна конструкція — "зелена трава" — не становить перекладацької проблеми й особливих труднощів,

оскільки дуже поширена в українській народній поезії. В українських перекладах з метричних міркувань вона нерідко замінюється образом "мурава", який включає поняття зелені і є поетичнішим, ніж "трава". Dulce France / la douce France перетворюється в словесний образ, що вимагає адекватного відтворення обох компонентів. Він свідчить про любов до рідної землі, про патріотизм рицарів Карла Великого та автора "Пісні про Роланда", незважаючи на те, що France не має в "Пісні про Роланда" точних географічних контурів і не відповідає сучасній Франції[27]. Його переклад викликає деякі труднощі, частково через ритмічну невідповідність France (— ∪) — Франція (— ∪∪), але більше через семантичну незбіжність епітетів dulce (douce) і "солодкий". Образ dulce France, без сумніву, ширший, ніж "солодка Франція". Такі епітетні конструкції, як doux pays, doux amis, climat doux і інші, у французькій мові цілком звичайні, тоді як "солодка країна", "солодкий клімат" в українській мові не вживаються. Очевидно, треба знайти інший образ.

Dulce France вжито 24 рази, і за межами цього образу dulz, dulce майже не трапляються. У В. Щурата превалює образ "*солодка Франція*".

Інші постійні епітетні конструкції, такі, як espiez tranchans, destreres curanz, bon vassal і деякі інші, не важкі для перекладу. Відзначимо все ж тенденцію до диференційованого підсилення відтворюваного образу. Наприклад, перекладаючи образ destrers (chevals) curanz — "швидкі коні", В. Щурат використовує різні синонімічні епітети: "*коні скоропадні*" (XC), "*шпаркі*" (CCXX), "*бистрі*" (CCXL), "*прудкі*" (CCL), внаслідок чого епітетна конструкція перестає бути постійною і створюється наново. Стилістичного образу поеми цей відступ не порушує.

Тенденція до стилістичного гіперболізму в "Пісні про Роланда" значною мірою матеріалізується експресивним епітетом merveillus, який семантично лише частково відповідає новофранцузькому merveilleux. Merveillus — дуже змістовний епітет, що використаний у "Пісні про Роланда" 22 рази. Інваріантне його значення "чудесний", той, що виходить за межі звичайного, конкретизується у тексті. Залежно від створюваного словесного образу він може змінюватися і означати, наприклад, "вражаючий", "дивовижний", "чудовий", але також "жахливий", "зловісний" тощо. Словесний образ з merveillus лише в окремих випадках має формульний характер, тому в перекладі можливі варіювання за умови збереження інтенсивности і незвичайности. У перекладі В. Щурата: merveillus turment (1423) — "*грізна буря*" (CX, 12); merveillus ahan (2474) — "*лютих мук*" (CLXXX, 17), в іншому контексті — "*люта смерть*" (CCXXXIV, 8); merveillus tempez (2534) — "*буря-вихор*" (CLXXXV, 10); merveillus estur (2566) — "*завзятий бій*" (CLXXXVI, 12); merveillus destreit (3420) — "*кривавий, довгий бій*" (CCCXLVI, 16); merveillus colps (1396) — "*важкі удари*" (CIX, 2) та інші. З merveillus асонує не менш експресивний, але маловживаний епітет tenebrus (= ténébreux). У перекладі може бути передане лише лексичне значення слова, тоді як експресивна фоніка не відтворюється. Tenebrus — центральний епітет знаменитого двовірша (1830—1931), паралельного двовірша (814—815). Він вражає своєю простотою, величчю картин природи і експресивністю епітетів. На жаль, В. Щурат не відтворив достатньо вірно образ оригіналу: "Кругом *сіріють*

---

[27] L o t F. Etude sur les légendes épiques françaises // Romania.— 1928.— T. 54.— P. 334—375.

пасма скель *високі*, Кругом *страшні* яри, *шпаркі* потоки" (CXXXVIII, 1—2). У перекладі зменшено кількість епітетів (5-3-3-3), групуванням яких довкола tenebrus досягається неперевершеної виразности опису поля битви.

Деякі труднощі виникали перед перекладачем у зв'язку з пошуком українських еквівалентів для традиційних хвалебних і огудних епітетів, які характеризують французьких або сарацинських рицарів. Подібних слів немало в українській мові, але річ у тому, що найчастіше вживані в "Пісні про Роланда" епітети — це традиційні похвали або лайливі слова, які в нашій мові не мають точних відповідників. Так, вміщена в proz, riche, felon (fel), culvert і деяких інших епітетах інформація ширша, ніж у будь-якому українському еквіваленті. Перекладачеві доводиться визначити переважний у даному контексті компонент їх образности і вибрати для нього відповідний образ рідної мови. Наприклад, Карл Великий, Роланд та інші французькі рицарі переважно характеризуються епітетом proz, який зберігся в сучасній французькій мові як історизм preux, зокрема в звороті les preux de Charlemagne. Цей епітет має широку гаму значень і, що найважливіше, суміщає в собі багато позитивних характеристик. Proz — це перш за все "хоробрий", але одночасно "чесний", "розумний", "досвідчений у боях", "справедливий" і т. ін. Труднощі відтворення епітету proz можна проілюструвати перекладами відомих рядків, у яких протиставлені Роланд і Олів'єр: Rollant est proz et Olivier est sage, Ambedui unt merveilluz vasselage (1093—1094). Переклад В. Щурата: "*Роланд хоробрий, Олів'єр розумний. В обох відвага неабияка*" (LXXXII, 1—2) — можна було б вважати задовільним, коли б не епітет "неабиякий", який має дещо знижений стилістичний регістр. Найближчий український еквівалент старофранцузького proz — епітет "хоробрий".

Для характеристики язичників і Ганелона після зради найчастіше вживається пейоративний епітет felon (fel). Новофранцузьке слово felon за значенням близьке, але більш конкретне, у словнику Ларусс тлумачиться як déloyal, тобто "віроломний", "зрадник". Зрада свого сеньйора вважалася ганебним вчинком, найтяжчим злочином, і тому є ясною сила образи, закладена в слові felon. Але обмежити можливості перекладу одним лише еквівалентом *зрадник*, як це робить В. Щурат, недоцільно, тому що образність felon така ж широка і синкретична, як образність його антоніма proz. Тому слід було використати в залежності від контексту такі позначення, як "злодій", "підступний", "зрадник", "боягуз" тощо.

Іншим традиційним лайливим епітетом для характеристики поган та Ганелона є епітет culvert, що не зберігся у новофранцузькій мові. Відтінок лайливости затушовує його конкретне значення, завдяки чому розширюються можливості вибору перекладачами відповідних еквівалентів. Ж. Бедьє передає смисл цього слова архаїзмом truand (волоцюга), fils de serf (син раба). В. Щурат перекладає диференційовано: *боягуз, голодранець, ледащо*.

Часто значення епітета в старофранцузькій мові й сучасній не збігається, і на це треба звернути увагу. Riche походить від франкського riki "могутній", "знатний" і зберігає це значення в старофранцузькій. У "Пісні про Роланда" цей епітет використовується для позитивної характеристики Карла Великого і французьких рицарів паралельно з такими епі-

тетами, як proz, noble, vaillant. В. Щурат переклав характеристику Ганелона multiriches не зовсім задовільно: "*Удалецъ він!*" (XXXII, 9). Контекст недвозначно вказує, що йдеться не про рицарські, а тим більше фізичні, якості Ганелона, а про його родові зв'язки і становище при дворі Карла. Тому й переклад епітетної конструкції le quens Rollant, li riches (585) з орієнтацією на сучасне значення слова riche — "*багач Роланд*" (XLIX, 6) — невдалий.

Ще Г. Паріс завважив брак порівнянь у "Пісні про Роланда", вказуючи на єдине розгорнуте порівняння гомерівського типу: Si cum li cerfs s'en valt devant les chiens. Devant Rollant si s'en fuient paiens (1874—1875). Його майже дослівно переклав В. Щурат: "*Як олень, псами гнаний, так поганці Перед мечем Роландовим втікали*" (CXII, 6—7). Заміна "Роланда" на "Роландів меч" не вносить в даний контекст суттєвих змін.

Майже всі експліцитні порівняння, як і більшість епітетів, позначені гіперболізмом і наближаються до формульних зворотів. Їх концентрація в епізоді з Балігантом пояснюється тим, що це пізніший додаток і що саме в цьому епізоді зустрічаються вожді християнського і мусульманського світу Карл Великий і Балігант на чолі незліченних армій, тому всі пропорції прибирають в ньому грандіозних розмірів. Цим розмірам пропорційні й порівняння. Ми виявили таких порівнянь 35. Разом з порівняльними формулами їх більше сорока. Це, звичайно, небагато для поеми з 4002 віршів. Однотипність порівнянь частково компенсується їх варіативністю. Наприклад, борода Карла або Баліганта "біла як сніг", "як сніг на льоді", "як цвіт в квітні", "як цвіт весною", "як цвіт терну" і т. ін. В. Щурат досить точно відтворює компоненти порівнянь. Фразу Issi est neirs cume peiz ki est demise (1474) він переклав дослівно: "*Сам чорний, наче топлена смола*" (CIII, 8), близько до образу оригіналу. Вдалося В. Щуратові й наступне порівняння, у якому використані як підсилювальний елемент аугментативні суфікси: La hunste fut grosse cume uns tinels (3153) — "*Там деревище, як дубчак здоровий*" (CCXXVIII, 17).

Передача історичної і національної специфіки "Пісні про Роланда" наштовхується на дві основні перепони. Перша — це старофранцузька мова, дуже далека від сучасної за зовнішньою формою слів, їх семантикою, граматичною будовою. Друга — сторонність побуту, реалій, моралі, психіки персонажів сучасному читачеві, а частково і перекладачеві.

"Пісня про Роланда" — феодально-рицарська героїчна епічна поема XI—XII ст., яка відображає певний аспект дійсности тих часів до деякої міри реалістично. Безперечно вірно показана матеріальна культура рицарського побуту: одежа, обладунок, зброя. Більш схематично й обмежено зображені в поемі рицарські звичаї. Багато персонажів, їхні почуття і моральні якості значною мірою ідеалізовані. Обмеженим реалізмом і високим ступенем ідеалізації героїв "Пісня про Роланда" відрізняється від "Пісні про Нібелунгів" і ще більше — від "Пісні про Сіда", багатших деталями побуту і повсякденного життя. І все ж ментальність "Пісні про Роланда" може вважатися сублімованим віддзеркаленням рицарської ментальності періоду підготовки хрестових походів, у яких Франції належала провідна роль. Типовий феодально-рицарський характер поеми, її велич вимагають надзвичайно дбайливого ставлення до тексту оригіналу, граничної точности відтворення всіх компонентів змісту. Отже,

перекладач повинен мати відповідну наукову підготовку, яка дає можливість глибоко й правильно осмислити поему, керуватися багатьма, неораз суперечливими коментарями майже до кожного слова поеми.

Немале значення для відтворення історичного колориту має переклад власних імен. Він висуває проблеми не тільки загальні, але й специфічні, що викликані змінами мови з часу виникнення "Пісні про Роланда". Переклад власних імен давніх творів у випадках, коли звучання перших відрізняється, інколи сильно, від сучасних, вимагає особливого розгляду. Французькі перекладачі "Пісні про Роланда", у тому числі Ж. Бедьє, передають усі ідентифіковані назви в сучасній формі. С. Щурат в редакції тексту 1957 р. не завжди відтворює їх старофранцузьку вимову. Географічні ідентифіковані назви передаються в сучасній формі, яка вживається в українській мові, і це, очевидно, правильне рішення. Неідентифіковані назви транскрибуються відповідно до форми перекладу на сучасну французьку мову в українському морфологічному оформленні: *Нобль* (Nobles), *Коммібль* (Commibles), *Балагет* (Balaguet) та інші. Деякі з топонімів семантично мотивовані, але вони вживаються в тексті лише по одному разу, а їх функціонально-стилістичне навантаження таке незначне, що питання про можливість відтворення їхньої внутрішньої форми практично не виникає. На певні труднощі наштовхується відтворення назви столиці Карла Великого — Ais. Сьогодні це місто лежить на території Німеччини й називається Aachen, а по французьки — Aix з додаванням La Chapelle, щоб відрізнити його від інших однойменних міст. Ais, як, зрештою, і Aachen, походить від латинського Aquis — на водах. У середньовічних хроніках це місто називається Aquisgranum. В. Щурат, додержуючи правила, за яким при різномовних назвах топонімів перевага віддається назві, яка вживається в мові даної території, переважно користується назвою *Ахен*, інколи *Аквісґран*. Останнє цілком виправдане: воно могло би бути навіть узагальнене. Німецьке "Аахен" трохи бентежить у перекладі національної французької епопеї, а сучасне французьке "Екс", зручне своєю стислістю і вживане в французьких перекладах, для слов'ян надто незвичне.

Відтворення антропонімів — складніше питання. Імена французьких рицарів переважно традиційно германські, але вже офранцужені. Германські імена майже всіх персонажів війська Карла Великого німецькі перекладачі та вчені передають у їх сучасному німецькому звучанні. Багато з цих імен вживається у польській мові в дещо зміненій порівняно з німецькою формі: Henryk Rychard, Karol, Anselm та ін. У такому ж вигляді вони використовуються у перекладах. В. Щурат орієнтувався на польську і німецьку форму цих слів, але певної системи у відтворенні власних імен у нього не було. Нарівні з переробленими іменами *Генрик, Ришард, Анзельм, Беренгер* (Berengier), *Вальтер* (Gualtier) та іншими, він звертається і до транскрибованих старофранцузьких *Жерін, Жерер, Жерарт* (новофранцузькі: "Жерен", "Жер'є", "Жерар") та інші. Така розбіжність не поліпшує якости перекладу. Тому цілком закономірно редактор С. Щурат намагається здійснити єдиний принцип відтворення антропонімів, орієнтуючись на гадану старофранцузьку вимову, наприклад: *Джерін, Джер'єр, Берандж'єр, Джерард* (в кінці повинно бути "т") тощо. Але С. Щурат не до кінця послідовний. Gualtier він передає новофранцузькою формою *Гот'є*, очевидно, через труднощі старофранцузької ви-

мови. Імена загальновідомих історичних персонажів збережені у традиційній формі: *Роланд, Карл Великий* (Charlemagne), *Турпін, Альда* (Aude). І все ж старофранцузьке звучання власних імен, хоч і не послідовно, виразно підкреслює давність поеми.

Майже всі імена поган, у тому числі їхнього вождя Марсілія, вигадані, але більшість з них має більш чи менш вловиму пейоративну внутрішню форму — це імена, що говорять[28], утворені за допомогою префікса mal- (погано): Malcuid, Malcuidant, Malduit, Malprim, Malon, Maltraïn, і деякі інші без префікса, наприклад, Falsaron / fals < faux. В. Щурат, як і всі перекладачі, лише транскрибує ці імена, тим самим позбавляючи їх експресивности, але іншого шляху, очевидно, немає. Відтворення внутрішньої форми могло в даному випадку ввести в тканину поеми імена, мотивовані семантикою мови перекладу, але чужі мові оригіналу, що спричинило б шкоду єдності його національного колориту.

Деякі мотивовані назви є і серед топонімів, наприклад, Monigre, яке автор тлумачить як Mont(e)negro = Чорна гора. Воно у великій мірі інформативне, тому що зводить зміст всієї леси до розкриття назви країни, де все чорне, де живуть чорти. Насправді гадана область Каталонії Los Monigros — Чорні гори — привітний родючий край. В українському перекладі назва лише транскрибована (як, зрештою, у Ж. Бедьє).

Подібні проблеми й труднощі виникають і при перекладі етнонімів. Підданці Карла Великого — це "франки" і "французи". В "Пісні про Роланда" ці етноніми вживаються без помітної різниці, що дає перекладачеві можливість вільно ними користуватися. Проте в деяких контекстах можливе лише "французи", наприклад, там, де мовиться про рицарів з Франції як королівського домену або де французи у вузькому розумінні цього слова протиставляються іншим етнічним групам: пуатвенцям, нормандцям, баварцям та іншим. Тоді Franceis — Franc de France, а не просто Franc. У такому значенні слово Franceis вжито у віршах 3026, 3287, 3533, 3494, де заміняти "французів" *франками*, як це зробив В. Щурат, не було потреби.

Певну проблему становить відтворення понять і термінів, пов'язаних з рицарським побутом і феодально-рицарською ідеологією. У споконвічній українській лексиці немає прямих відповідників позначенням деяких видів зброї, звичаїв, ритуальних формул та інших історичних реалій, що фігурують у "Пісні про Роланда" але немає і особливих лексичних труднощів при перекладі таких слів. Від того, що перекладач використав менше синонімічних позначень, замінив точну назву перифразою, пізнавальна й художня цінність перекладу не постраждала, тим більше, що, як зазначає М. Дельбуй, і в самому оригіналі простежується тенденція до синонімічної взаємозамінюваности й переважання родових назв[29]. Проте трапляються і такі випадки, коли точність і диференціація конче потрібні.

Для позначення списа в "Пісні про Роланда" вживається родове поняття espiet (épieu) з тим же германським коренем, що і в українському "спис" — від німецького Spiess, його приблизний синонім lance і назва різновиду списа algier. В українській мові є слова "спис", "піка", "рога-

---

[28] В л а х о в С., Ф л о р и н С. Непереводимое в переводе.— М., 1980.— С. 216.

[29] D e b o u i l l e M. Sur la genèse de la Chanson de Roland.— Bruxelles, 1954.— P. 149.

тина", "дротик", але прямої відповідности між наведеними синонімічними рядами старофранцузьких і українських слів нема, тому використання того чи того члена синонімічного ряду, за винятком певних ситуацій, часто диктується метричними або іншими міркуваннями. У 541 рядку говориться, що Карл Великий "Tanz cols ad pris de lances e d'espiez". Набір синонімічних позначень — одна з характерних рис епічного стилю, тому слід було її зберегти. Український переклад невдалий і непоетичний: "*нераз він списом, шаблею дістав*" (XII, 5). Шабля — пізніший вид зброї, якого не було в рицарському озброєнні, тож, уживання цього слова недоречне. 1675 рядок [Li arcevesques] Ben set fair e de lance e d'espiet перекладений "[Архиєпископ] *Взяв спис чи меч, справляється як слід*" (CXXVII, 5). У перекладі втрачено ефект синонімічної пари і порушена точність: насправді Турпін користувався лише списом. У 439 вірші мовиться, що Марсілій Un algier tent ki d'or fut epenet. Ж. Бедьє передає algier як dard. Обидва слова означають вид гострої зброї, меншої, ніж спис, але більшої, ніж звичайна стріла. Найближчий еквівалент цього поняття — слово "дротик", до якого підійшло б визначення "прикрашений золотими перами" (enpenet d'or). Слово "дротик" як назва старовинної зброї не використовувалося у Західній Україні, і В. Щурат переклав: "*закутий в злото спис*", що, не відповідаючи ситуації, все ж не сприймається як явна помилка перекладу.

Захисна одежа того часу — це два основні різновиди — osbere = haubert i broigne (bronie) = cuirasse. Перше термінологічно вірно перекладається словом *кольчуга*, але й слово *панцир* (CLXI, 8) функціонально виправдане. Друге передається найчастіше функціональним еквівалентом *панцир*, а інколи і германським запозиченням *броня*, яке в сучасній мові обросло віддаленими похідними значеннями і тому використовується рідше.

Особливу увагу становить переклад слів, які означають поняття, характерні для розвинутого феодалізму: seigneur, vassal, (mon) homme, fief, honneur, baron, chevalier та інші (слова наведено в новофранцузькій формі). Слово seignor В. Щурат перекладає словом *пан*. З погляду сучасної літературної мови такий переклад багато в чому застарів. У "Пісні про Роланда" seignor означає, по-перше, феодала, який володіє землею, має певні права і привілеї, і, по-друге, васала, від якого залежить інший васал. У такому значенні його термінологічним еквівалентом є трансрибоване запозичення "сеньйор". Усе ж треба пам'ятати, що в Західній Україні слово "пан" мало широкий семантичний діапазон і включало також значення "сеньйор". Якщо в 297 рядку Ганелон каже Роландові: "*Ти не васал мій, я тобі не пан*" (XXI, 2), то такий переклад звучав цілком природно, хоча сучасний перекладач вжив би слово "сеньйор". Подамо ще приклади аналогічного використання слова *пан*: "[*Бланкандрін*] *Постояти готов за свого пана*" (III, 3); "*За свого пана і найбільше лихо Перетерпіти треба — холод, спеку*" (LXXXVIII, 8—9).

Основне термінологічне значення слова vassal завжди суміщене з позитивною характеристикою і означає не просто рицаря, що перебуває у васальних відносинах зі своїм сеньйором, а хороброго, мужнього, відданого своєму сеньйорові васала. Часто конотативні компоненти значення настільки підкреслені, що денотативне значення відходить у тінь, і тоді vassal стає синонімом слів: baron, chevalier, preux. У такому значенні

воно може бути вживане навіть щодо найбільш високопоставлених сюзеренів, наприклад, щодо Карла Великого: Dient Franceis: "Icist reis est vassal! "(3343 — Кажуть французи: "Цей король — відважний боєць!") Така семантична структура слова vassal визначає його диференційований переклад, а також заміну еквівалентами вказаних синонімів. Переклад слова vassal як *вояк* у вірші, який характеризує перебування Ганелона при дворі Noble vassal vos i solt hom clamer (353 — Всі там вас величали знатним васалом — "*Вояком славним звали всі тебе*" (XXVII, 11). Це знижує і збіднює образ Ганелона до його зради. Ж. Бедьє часто перекладає vassal як vaillant, тим самим повністю витісняючи первинне значення слова vassal, коли воно вжите як епітет, наприклад: [Pinabel] Granz est e forz e vassal e isbel (3839) — "Високий, сильний, *сміливий*, прудкий" (CCLXXVIII, 2). У цьому ж значенні це слово виступає у віршах 3562 і 3579, де його початкове значення повністю втрачене. Наведемо як приклад вдалого перекладу вірш 3579: Mult est vassal Carles de France dulce; Ж. Бедьє: Il est tres vaillant Charles de France douce; В. Щурат: "Володар франків був *хоробрий рицар*" (CCLIX, 1). Коли поняття "васал" позбавлене додаткових характеристик, воно, звичайно, передається словом home (ome, om). В. Щурат інколи перекладає його полонізмом німецького походження *ленник*, наприклад: Quant ço vos mandet li reis Marcilian: Qu'il devendrat jointes ses mains tis hom (223—224 — Коли король Марсілій передає вам, що, склавши руки, стане твоїм васалом) — перекладено: "*Коли Марсіль переказав, Що хоче бути ленником твоїм*" (XV, 9—10). Але назагал перекладач віддає перевагу перифразам і субститутам: Hom sui Rollant, jo ne li dei fouillir (801 — Я васал Роланда і повинен стояти при нім) — "*Роланд мій пан, Роланда не покину*" (LXIV, 10).

Переклад fui не пов'язаний з особливими труднощами. В. Щурат знаходить йому відповідник у запозиченому з польського терміні *лен*. Спеціального терміна "феод" у перекладі не використано. Honur вживається у "Пісні про Роланда" як у прямому значенні — "честь", "почесть", "повага", так і в спеціалізованому, пов'язаному з феодальним ладом: "володіння маєтком", "особливі права", "почесті". Слово honur через свою рідкісність завдало багато клопотів перекладачам. Усі вони перекладали його не дослівно, а за допомогою субститутів і трансформів. Наприклад: вирушаючи у Сарагосу, Ганелон каже, що залишає синові mes honurs e mes fieus (315). Ж. Бедьє точно відтворив увесь вираз: mes alleux e mes fiefs. Переклад В. Щурата буквальний: "*Йому лишаю всі гонори й лен*" (XXIII, 6), не виправив цього буквалізму й редактор. У всіх інших випадках дане слово також безпосередньо не відтворене. Наприклад, Dune lur remembert des fins e des honurs (820) перекладено — "*Згадав тут кожний власні ленні землі*" (LXVI, 7). Переклад вільний, функціонально майже еквівалентний оригіналу, хоч і не відтворює формульного характеру синонімічних сполучень.

Більшість баронів Карла — Роланд, Олів'єр, Ганелон та інші — носять титул quens = les comtes. У багатьох перекладах quens відтворюється термінологічним, але загальновживаним словом "граф". Деякі барони титуловані дюками (duc = dux). У перекладі цього слова спостерігається різнобій. На соціальній драбині між comte і duc різниці не було, але duc означав більш самостійного володаря великих земельних угідь. У текстах

бачимо такі еквіваленти слову duc: "герцог", "дюк", "дук", "князь". Найбільш придатним ми вважаєм термін "герцог", який співвідноситься з терміном "граф". "Дюк" (дук) виглядає незвично. Для перекладу "Пісні про Роланда" цей термін підходить менше, ніж "герцог". *Князь* — термін, який ми дуже часто бачимо у В. Щурата, надто тісно пов'язаний з історією Руси й асоціюється з поняттям голови держави, хоч серед руського і польського шляхетства цей титул був не таким уже й рідкісним. З тієї ж причини не можна вважати вдалим відповідником для emperere слово *цар*, яке іноді вжите в В. Щурата. Взагалі reis "король" і emperere "імператор" — еквівалентні взаємозамінні у тексті терміни, але не всюди. Наприклад, у рядку Carles li reis nostre emperere magnes автор "Пісні про Роланда" відбив той факт, що Карл, наслідний король франків, став пізніше римським імператором, і тому цілком правильний переклад уривка з "Пісні" в "Хрестоматії західноєвропейської літератури" О. Білецького: "Король наш Карл, Великий імператор"[30]. Та обставина, що Карл став імператором багато років після іспанського походу, істотна для перекладу, тому що в "Пісні про Роланда" Карла представлено поза конкретним часом — йому більше двохсот років. У виправленому перекладі В. Щурата "*Великий Карл, володар наш славетний*" (І, 1) втрачена точність формули оригіналу, хоч епітети "великий" і "славетний" досить яскраво характеризують Карла як вождя франків.

На деякі труднощі наштовхується переклад слова paien, яке часто вживається у звертаннях. У "Пісні про Роланда" цим словом позначаються всі, хто не сповідував християнської віри, передусім магометани. Автор не розрізняє тих, хто сповідує такі монотеїстичні релігії, як іслам, іудаїзм, і справжніх ідолопоклонників. Сарацини мають своїх богів: Магомета, Аполіна, Тервагана, поклоняються ідолам, їм допомагають Юпітер і дияволи, а релігія сарацинів вважається джерелом усіх пороків і моральної ницости. Термінологічно слову paien відповідає "язичник", проте в Західній Україні це слово поза церковним ужитком майже не вживалося, тому в перекладі В. Щурата воно з'являється рідко. Звичайно його еквівалентом виступає архаїзоване, але таке, що не вийшло з книжного вжитку, слово *поганин*, більш експресивне, ніж книжно-офіційне слово "язичник", і, крім того, споріднене із зневажливим епітетом "поганий". Ще експресивніший варіант "поганець", у семантичній структурі якого превалює відтінок зневажливости. Тому що погани не знають істинної віри, вони інколи характеризуються як невіруючі, і використання таких синонімів, як *невірні, невіри*, заперечень не викликає.

У контексті слово paien часто втрачає виражене релігійне забарвлення і стає етнонімом, протиставленим не лише chrestien, але й franc, franceis, наприклад: Franc e paien merveillus colps i rendent (1397). В. Щурат здійснив вдалу заміну: "*З обох сторін падуть важкі удари*" (СІХ, 2). Відзначено цікавий випадок вживання слова paien Марсілієм і Балігантом у звертанні до своїх військ. Такі фрази для сучасного читача трохи дивні, а проте дуже експресивні. Балігант звертається до своїх васалів зі словами Venez, paien, car ja s'en fuient ferunt (2844) — Спішіть, язичники, тому що вже втікають франки. В. Щурат не переклав цього звер-

[30] Білецький О. І. Західноєвропейська література: Хрестоматія.— 5-те вид.— К., 1941.— С. 6.

тання: "*Спішіть, бо франк втікає вже домів*" (CCII, 18). Цікаво, що й у билинному епосі ворожий цар звертається до свого війська: "Уж вы скверные поганые татаровья!"

Наведемо приклади недосконалого перекладу, який пояснюється неувагою до середньовічних звичаїв і юридичних формул. Запалившись ненавистю до Роланда і його друзів, Ганелон промовляє: Desfi les en, sire, vostreveiant (326 — Кидаю їм виклик, володарю, у вашій присутності). Desfi — це юридична формула, яка має наслідки, а не просто "*При тобі я кажу їм це, мій пане*" (XXIV, 8). Рядки Ceste bataille ne poet remaneir unkes, Josque li uns sun tort i reconnuisset (3587—3588 — Цей бій не припиниться, поки один з них не визнає себе неправим) перекладено: "*Цей бій, мабуть, закінчиться тоді, коли хтось з них позбудеться душі*" (CCLIX, 9—10). Відповідно до феодальних звичаїв, визнання своєї неправоти було достатнім для припинення поєдинку і переслідування. Карл не вимагав більшого від Балiганта, як раніше і від Марсілія. Нічого іншого не вимагає Т'єрі від Пінабеля.

Використання субститутів — один з найпоширеніших засобів досягнення певного ступеня вірности перекладу, здебільшого віршованого. В. Щурат часто і вміло користується функціональними субститутами для досягнення текстуальної точности перекладу. Зрозуміло, що при перекладі такого твору, як "Пісня про Роланда", використання субститутів вимагає строго враховувати контекст і конкретні обставини. Недостатня увага до цих факторів може призвести до помилок, які, правда, не часто знаходимо в перекладі В. Щурата. Так, nies означає племінника. Українське слово "племінник" надто довге в порівнянні з односкладовим nies, тому В. Щурат замість нього вводить *свояк, родич*. Дані субститути невдалі, тому що в "Пісні про Роланда" відображені дуже живі ще родові зв'язки і основну богатирську пару утворюють не стільки батько і син, скільки дядько і небіж. Роланд — племінник Карла, вождь іспанських сарацинів Аельрот — племінник Марсілія. Наймогутніший васал Марсілія Альгаліф — його дядько. В одному з варіантів легенди про Роланда всі пери — племінники Карла. Автор "Пісні про Роланда" завжди підкреслює цю ступінь поріднення, значить, її слід було зберегти. На міцність такого зв'язку вказує А. Планш, підрахувавши, що слово "батько" вжите в поемі три рази, тоді як "дядько" вісім разів, слово "син" — двадцять сім, а "племінник" — тридцять три[31].

Отже, можемо зробити деякі висновки. Як уже відзначалося, в українській літературі найкращий переклад "Пісні про Роланда" належить В. Щуратові. Однак не підлягає сумніву, що шлях, який він проклав, лише один з можливих. Версифікаційна культура перекладу цього твору може і повинна бути піднесена на новий, сучасний рівень. Естетичний аналіз перекладу "Пісні про Роланда" з усією очевидністю показав, як багато можливостей існує для його поліпшення. У ході аналізу висвітлено ряд аспектів, однаково важливих і для теоретиків, і для практиків художнього перекладу. Це, зокрема, відтворення асонансу, ритміки, структурного паралелізму, словесного образу, відтворення "не букви, а духу",

---

[31] Planche A. Charlemagne et l'épopée romane // Actes du 7-e Congrès International de la Société Roncevals, Liège, 1976.— Paris, 1978.— T. 2.— P. 599.

старофранцузької поеми, передача застарілих понять і термінів, гіперболізму, меж архаїзації, використання субститутів і т. ін.

Ці та багато інших проблем ще чекають свого оптимального розв'язання, від якого залежить дальший розвиток теорії перекладу, створення нових досконалих перекладів художніх творів.

Yuriy DOMBROVS'KYI

***THE SONG OF ROLAND* AS TRANSLATED BY V. SHCHURAT**

The translation of *The Song of Roland* is a relatively late and rather rare phenomenon in world literature. In this respect Ukrainian literature was much ahead of other Slavonic literatures, since V. Shchurat completed his translation as early as 1894. The essay deals with both the history of the first Ukrainian translation and its aesthetics. Particular attention is given to the problem of archaisms in the language of the translation and to that of reproducing the poetic structure of the original, its stylistic peculiarities, the ways of preserving the specific historical and national character of the epic.

The translating of verbal images is of utmost importance in preserving the medieval features and the epic character of the poem. In most cases they are adequately recreated by V. Shchurat. He has also preserved some peculiarities of the style, creating a certain epic tonality, such as parallel constructions, periodic repetitions, traditional epic formulas and stereotyped word blocks. The reproduction of the hyperbole — the most characteristic feature of the epic style — is another merit of this translation. The aesthetic analysis also shows how the text can be improved. In the course of the analysis a number of interesting aspects, significant for both the theory and practice of translation, have been elucidated.

Микола НЕВРЛИЙ

ПРАЗЬКА ПОЕТИЧНА ШКОЛА

Найвищого художнього рівня українська поезія у діаспорі між першою і другою світовими війнами досягла у творчості представників празької поетичної школи. До неї належали не всі українські поети, що жили тоді в Празі: Олександр Олесь і С. Черкасенко були поетами старшого, ще дореволюційного покоління, а кілька ліво орієнтованих поетів — А. Павлюк, В. Хмелюк, М. Ірчан, С. Масляк — входили до т. зв. Жовтневого кола. Празьку поетичну школу утворили найталановитіші поети, більшість з яких ще недавно зі зброєю в руках боролися за українську державу і після упадку УНР опинилися за кордоном. До неї належали Юрій Драган, Євген Маланюк, Леонід Мосендз, Олег Ольжич, Юрій Клен (О. Бургардт), Оксана Лятуринська, Олена Теліга, Олекса Стефанович і два талановиті закарпатські поети Іван Ірлявський та Іван Колос.

Є підстави вважати цю елітарну групу школою. Всі ці поети були близькі світоглядно, стильово й тематично. Більшість з них належало до т. зв. вісниківців, тобто до тих, що друкувалися у журналі "Вісник" (1933—1939), який після "Літературно-наукового вісника" редагував у міжвоєнному Львові талановитий критик і публіцист Дмитро Донцов (1883—1973), котрого більшовицька критика називала лютим ворогом народу, українським фашистом і т. д., хоч його твори в радянській Україні не друкувалися. Можна по-різному ставитися до творчости Д. Донцова, але — попри певний радикалізм — не можна a priori викреслити її з історії української суспільної думки. Д. Донцов першим в Україні еволюціонував від марксизму до націоналізму, який на українських землях був викликаний національним гнітом, русифікаторською й полонізаторською політикою окупантів. Свою діяльність він розпочав як член Революційної української партії, пізніше — Української соціал-демократичної партії. За першої світової війни був головою Союзу визволення України, після другої — викладав українську літературу в університеті у Монреалі. Друкуючись в європейській пресі, Д. Донцов боронив права українського народу на державність, гостро осуджував колоніальне становище України, критикував її внутрішніх і зовнішніх ворогів. Чимало його літературно-критичних праць, як, наприклад, про Лесю Українку ("Поетка українського рісорджімента", 1922), і досі не втратила вартости. Якоюсь мірою Д. Донцов був каталізатором суспільної думки, впливав на виховання цільної, свідомої своєї мети, активної й діяльної української

людини, яка була запереченням традиційного українського іміджу лірично-розслабленого романтика, селюха і тюхтія. Наполегливі пошуки історичних коренів української духовности й динамічний стиль донцовської публіцистики мали вплив на багатьох його сучасників.

Вплив цієї особистости на празьку поетичну школу не можна, очевидно, відкинути. Та понад всякі доктрини, одначе, була для цих поетів сама дійсність — підневільне становище рідного народу, загострене почуття національного болю, гніву і сорому (невідоме людині державного народу!) за столітнє рабство України. Треба ще раз підкреслити, що більша частина поетів празької школи, включно зі своїм блискучим критиком Михайлом Мухином (1894—1972), колишнім гімназійним другом М. Рильського, брала активну участь у боротьбі за українську державу. Гнів і обурення викликали у них як зовнішні вороги рідної країни, так і внутрішня слабосилість, яка наймаркантніше виявлялася у комплексі малоросійства й ренегатства. Отже, не тільки радикалізм Д. Донцова й волюнтаристська епоха, але й ці, виразно "домашні", чинники мали сильний вплив на світогляд згаданих поетів.

Стильово поети празької школи були переважно неоромантиками. Динамічна напруга їхнього вірша відбивала тодішню неспокійну епоху. Філософською й психологічною заглибленістю вони споріднені також зі школою неокласики ("Рінь" Олега Ольжича, празькі цикли Є. Маланюка, "Прокляті роки" Юрія Клена та інші), яку за високий художній рівень і вимоги світовости щиро вітали. Тематично їхня творчість була спрямована найчастіше в минуле України, набирала часто історіософічної наснаги, акцентувала вузлові періоди рідної та світової історії ("Варязька балада" Є. Маланюка, "Балада про побратима" Л. Мосендза, "Жанна Д'Арк" Юрія Клена і т. д.). Від радянської літератури творчість поетів цієї школи, як і всієї діаспори, відрізняється волелюбством, українським патріотизмом, який не був декларативним, але органічно випливав з дійального ставлення до проблем народу та його доби.

Одним з перших пражан, що, заглиблюючись в українську давнину, оспівував її "половецький степ", княжі дружини, "бронзу і метал", був Юрій Дараган (1894—1926), який разом з Є. Маланюком і Л. Мосендзом став родоначальником празької поетичної школи. Ця передчасно померла людина (сухоти з фронтових боїв) своєю єдиною збіркою "Сагайдак" (Прага, 1925) заслуговує на те, щоб гідно увійти в історію української поезії. У творчості Ю. Дарагана відчувається тонке ліричне сприймання природи, філософія боротьби й оптимізму. Історіософічні мотиви Ю. Дарагана, що хронологічно йдуть від Дажбога й мотивів "Слова о полку Ігоревім", закінчуються контрапунктом у невеликій, але ідейно сильній поемі "Мазепа" (1924). У ній поет відтворює величну, але трагічну добу української державности. Програму переможеного, проте нескореного гетьмана поет вкладає у його звернення до козаків:

Брати, заслонимо шаблями
Ми рідний край від москалів;
Рука Петрова ніби камінь
Гнітить України синів.
Не раз я закидав цареві,
Що він калічить нарід мій,

І що не личить москалеві
Нам занепащувати днів...
Але дарма, царям не треба
Ні щастя нашого, ні зла,
Їм не страшні докори неба,
Ні смерть, ні зойки, ні сльоза.
Надходить час проголосити
Нам незалежність від Москви.
Тож хай живуть і посполиті
І ви, відважні сини!..

Гірку дійсність покореної батьківщини з болем оспівав поет у вірші "З емігрантської кореспонденції" (1923), навіяному листом з України. Стильово Ю. Дараган був споріднений з добою українського символізму. Його "Сагайдак", як і вірші, розкидані по різних періодичних виданнях, мали сильний вплив не тільки на тогочасних поетів у діаспорі, а й на багатьох поетів на західноукраїнських землях.

Найвизначнішим поетом празької школи був Євген Маланюк (1897—1968). Поразка української державности, за яку ще недавно він воював, породила в ньому дух непокори й спротиву. Головними мотивами першої доби його творчости були наполегливі пошуки причин цієї поразки й заклики до дальшої боротьби. Свою творчість Є. Маланюк розпочав мажорним тоном, відразу задекларував себе як поет боротьби:

Напружений, незламно-гордий
Залізних імператор строф,—
Веду ці вірші, як когорти,
В обличчя творчих катастроф.

Між багатьма мотивами Маланюкової творчости вельми сильною була ностальгія за втраченою Україною. Йому "Все сняться матерні руки, //Стара солома рідних стріх"... Йому часто вчувається, як, очікуючи свого сина, "мати слухають ночами// Бронхітне гавкання Бровка"... Завжди і всюди йому ввижається рідна Україна. Інколи поет бачить її в образі степової Еллади, а ще частіше, у хвилини болючих медитацій про її долю, вона є запереченням християнської Марії. Анти-Марія, зваблива зрадниця Кармен, зведена москалем Катерина ввижається йому в образі "повії ханів і царів":

Хто ґвалтував тебе? Безсила
Безладна, п'яна і німа
Неплодну плоть, убоге тіло
Давала кожному сама.

Мізерія чужих історій
Та сльози п'яних кобзарів —
Всією тучністю просторів
Повія ханів і царів.

Це вже був вияв найвищої любови до Батьківщини, що бачить у ній не лише її героїзм і славу, але також її гріхи і слабкості, які привели

таку багату країну до нещастя й занепаду. Супроти декларованої в радянській Україні любови до всесоюзної "соціалістичної Батьківщини", у якій Україна зазнала голоду 1933 р., репресій і русифікації, Є. Маланюк проголошує критичне ставлення до батьківщини й рідної історії, як це бачимо у творчості Т. Шевченка, П. Куліша, І. Франка, Лесі Українки й М. Хвильового. Маркантний з цього погляду сонет "Куліш" (1925), що його він закінчує відомою інвективою першого українського культурника: "[...] Перо виводить ядом спраги: "Народе без пуття, без чести, без поваги".

Ідейно найсильнішим твором Є. Маланюка і всієї празької школи є геніальна "Варязька балада", історіософічна концепція котрої виразно перегукується з сучасністю: "Коли ж, коли ж знайдеш державну бронзу//Проклятий край, Елладо Степова!?" Типове для його поезії поєднання любови й ненависти доведене тут до вершин, глибина ідеї і почувань гармонійно вплітається до всіх компонентів художнього вислову. Якщо в першій добі своєї творчости Є. Маланюк динамікою вірша — неоромантик, то в пізнішій — він схиляється до неокласики. У його віршах тепер відчувається погідність, гармонія чуття й розуму, зріла мудрість, розважні спогади й рефлексії. В останніх збірках ("Остання весна", 1959; "Серпень", 1964; "Перстень і посох", 1972) переважають загальнолюдські мотиви. Особистими зв'язками, зокрема, з визначними чеськими й словацькими (Й.-С. Махар, Ф. Галас, В. Фіала, Й. Кіршбаум та інші), польськими й білоруськими (Ю. Тувім, Я. Івашкевич, А. Слонімський, Я. Лехонь, М. Забейда та інші) письменниками й суспільно-культурними діячами Є. Маланюк поглибив відносини української літератури зі слов'янським світом. Ця сторінка його діяльности ще не досліджена.

Виразне творче обличчя виявив у празькій школі також Леонід Мосендз (1897—1948), ровесник і близький друг Є. Маланюка. У цій багатій модифікації людського духу щасливо поєднався поет, прозаїк, публіцист і вчений-хімік, який був лише на крок до відкриття "важкої води", що принесло б йому премію Нобеля. Майже все його страдницьке життя можна простежити за автобіографічними творами. У повісті "Засів" (1936, друге вид.— 1941) довідуємся про його дитинство і формування національної свідомости, у поемі "Волинський рік" (1948) — про джерела власного походження, юність на тлі чарівної волинської природи. Тут він згадує також денаціоналізацію українського міщанства і навернення його до української стихії. З поетичної спадщини Л. Мосендза найвизначнішою збіркою є "Зодіяк" (1941), провідний мотив котрої — визвольна боротьба українського народу після першої світової війни. Чимало віршів мають виразно автобіографічний характер. Глибоко вистраждана й пережита "Балада про побратима" в цьому плані найхарактерніша. Це поетичний реквієм героям, які полягли за волю українського народу. Ліричний герой поеми трансформується у десятки, сотні й тисячі таких, як сам поет, що ще недавно зі зброєю в руках боронив батьківщину:

Разом зі мною виріс він —
друг щирий, більш ніж брат,
син чорнобровий злотних піль,
стрункий син білих хат...
Носив багато він імен:
Петро, Данило, Гнат...

Іменем своїм і дальших поколінь поет клянеться не забути й помстити бойових побратимів, усіх тих "хто звавсь Петро, Данило, Гнат". Так, як Микола Терещенко в радянській Україні, Л. Мосендз в еміграції вводить до модерної української поезії філософські мотиви, пов'язані з проблемами точних наук, акцентує жадобу людини до пізнання Всесвіту:

Спіраль стихій на скрайніх межах неба,
прудкий в орбітнім леті електрон...
Від сяйв зеніту до глибин Ебену
один у Необхідності закон.
Його пізнать від альфи до омеги,
Йому віддать напруженість турбот.
Від точки охопити аж до веги
матерії незупинимий льот.

Філософське осмислення вселюдських мотивів знаходимо також у "Нівелірі", де мотто з Біблії змушує задуматись над питанням буття. До цього кола мотивів належить також лірична драма "Вічний Корабель" (1940), у якій поет своєрідно підійшов до мандрівної теми "Вічного Голландця", зачепивши при цьому болючу проблему еміграції. Не менш талановито зобразив він долю блукача у поемі "Канітферштан" (1945), пронизаній сковородинською ідеєю про скарб душі й серця.

За всіма параметрами належить до празької школи син Олександра Олеся — Олег Ольжич (1907—1944), замучений у фашистському концтаборі в Саксенгаузені. У творчості батька й сина відбились світоглядні, а з ними й стильові протиріччя двох епох. Якщо Олександр Олесь, що виявив себе як громадянський та інтимний лірик ще до революції, в еміграції стає поволі поетом більш споглядальним, то його син є явним запереченням позиції старшого покоління, яке пасивно оплакувало поразку власної державности й лиш час від часу спромагалось на сильніші тони. За професією археолог, що ще недавно був у Карловому університеті слухачем відомого чеського вченого Любомира Нідерле, Олег Ольжич уже першою своєю збіркою ("Рінь", 1935) збагачує українську поезію, вводячи у неї мотиви слов'янської праісторії, античної Греції й Риму, "золотого віку" людського роду. В класично виважених катренах і октавах зобразив поет невпинний хід людської історії, завойовницькі походи галлів, готів і антів, життя і побут наших прапредків. Музейні експонати скеровують зір поета в сиву слов'янську минувщину:

Поважна мова врочистих вітрин.
Уривчаті передвіку аннали.
"Ми жали хліб. Ми вигадали млин.
Ми знали мідь. Ми завжди воювали".

Вдячним матеріалом для творчости Олега Ольжича стають міфи ("Змій"), середньовічне християнство ("Монастир"), а також тихий кабінет ученого ("Робітня"). На відміну від Є. Маланюка, що спершу був виразним неоромантиком, Олег Ольжич у своїй "Ріні" є радше неокласиком. Його історичне мислення найглибше виявилось у розмірених гекзаметрах поеми "Був же вік золотий", підкріпленої аналогічним епіграфом з Овідія: Tertia post illam successit aenea proles. У плані Овідієвих

“Метаморфоз” Олег Ольжич відтворює у ній чотири основні епохи історії людства — вік золотий, срібний, мідний і бронзовий. У такому історіософічному підході український поет перегукується якоюсь мірою з О. Шпенґлером, циклічне розуміння історії якого сприйняв також з певними корективами М. Хвильовий. Саме такий підхід і зближує Олега Ольжича з М. Хвильовим у їх спільному баченні України, що значним чином базувалося також на “Книгах буття” кириломефодіївців. У збірці революційної лірики “Вежі” (1940) Олег Ольжич внутрішньою напругою свого вірша виходить на поле неоромантики. Тематично ця збірка зачерпнута вже з живого галицького підпілля 1930-х років:

Товаришу, любий мій брате,
Дивися у вічі рабам.
Як будете так воювати —
Вкраїни не бачити вам.

Але й тепер його художні засоби стримані й ощадні, мова — строга, уривчаста й лаконічна. Він — поет виразно модерний, нової світоглядної формації.

Найстаршим з групи цих поетів був Юрій Клен (Освальд Бургардт, 1891—1947), який творчо поєднав поетику “пражан” із школою київських неокласиків, до якої сам належав. Походячи з німецьких колоністів на Поділлі, він у вирі національного пробудження в Україні в 1910—1920-х рр. став українським поетом. Першим твором Юрія Клена був сонет “Сковорода”, що його з іншими своїми віршами він публікував у 1924—1929 рр. у радянській Україні. 1931 р. у складі письменницької делегації Юрій Клен від'їхав до Німеччини, де й залишився, бо ж на Україні почались репресії. З початку 1940-х рр. О. Бургардт викладав слов'янські літератури у Карловому університеті в Празі, де й видав 1943 р. збірку своїх високохудожніх поезій “Каравели”. Перед нею вийшла писана октавами поема про голод на Україні “Прокляті роки” (1937). Обидві — під псевдонімом Юрія Клена.

В особі О. Бургардта, університетського професора, непересічного ерудита, знавця світових мов і літератур, дістала українська поезія європейського рівня поета, людину великої культури. Всі ці риси були притаманні неокласикам. Прикметно, що О. Бургардт, почав писати українські поезії уже в цілком зрілому віці, був до них підготовлений. Зі студентських літ походять лише його російські вірші й переклади. Порівнюючи дебют Юрія Клена з багатьма іншими поетами, помітимо, що в його друкованих поезіях художньо незрілого вірша годі знайти. Найдосконалішим твором “Каравел”, філософська концепція яких глибоко продумана, є історіософічна поема “Жанна Д'Арк”, що в ній перекинено міст з романського середньовіччя до української сучасности. Поет кличе героїню національно-визвольної війни Франції з квітучої Шампані й Воґезів на загарбані українські простори:

На Шампані квітчасті лани,
Не Воґез покарбовані гори,
А розпачливий сон далини
І сарматські широкі простори...
. . . .
. . . .

Марно кидаю поклик полям:
Де ти, Жанно, о Жанно, о Жанно!
І сміється у відповідь нам
Тільки північ глуха і туманна.

У майже 150-сторінкових "Каравелах" зворушують нас відважні рейди конкістадорів, яких пориває не тільки "жадоба золота, пригод і слави", але й туга за пізнанням нових світів. У них відкривається середньовічний Прованс, походи суворих вікінгів. Філософський цикл сонетів "Коло життьове" охоплює фази людського життя: немовля, хлопчик, підліток, юнак, муж і дідусь... У другому відділі збірки ("Серед озер ясних") поет відтворює пори року, згадує античну красу Лесбію і Дантову Беатріче, середньовічний Франкфурт-на-Майні, по вулицях котрого водив Мефістофель Фауста. Третя частина збірки ("У Первозванного на горах") цілком присвячена Україні. Її перший вірш — "Софія" — окрилений епіграфом з Маланюка:

Тайни тисячоліття — в Софії стрункій.
Що поблідла, але ще ясніше, ще вище
Виросла, як молитва, в блакить.

Фінальний вірш "Ми" є мовби поетичною полемікою з О. Блоком. Твір побудований на протиставленні двох світів, культур і народів:

Не ми, що обшир мали с в і й,
Шукали за морями прерій.
Не ми — в диму — з потужних мрій
Вирощували сни імперій.

Ми, каже поет, "не ходили за моря, Земель незнаних добувати...". Ми, провадить він далі, "ще снагу п'ємо з джерел", "ми творимо т е п е р З хвилин і дій життя поему". А тоді, коли "геній раси спорудив Вам храми з бронзи і кришталу,//Нас затопляв страшний приплив І смерч монгольської навали". Повний оптимізму поет вірить у майбутнє своєї України:

У такт рокам гуде наш крок.
Ми йдем... ми ростемо... ми будем...

Вінцем творчости Юрія Клена є його пророча епопея "Попіл імперій" (1943—1947). Творив її поет у жорстоких літах нашої епохи, коли дві хижі імперії, гітлерівська Німеччина і сталінський СРСР, зійшлись у кривавому герці за панування над Європою і навіть — у їхніх фантасмагоріях — над цілим світом. Епопея, що охоплює п'ять частин і налічує кілька тисяч рядків різними строфами й розміром, передбачала зникнення обох імперій. Перша з них зазнала поразки у світовій війні, друга — розпалася на наших очах. Пророцтво поета здійснилося. Його архитвір — художній документ грізної епохи. "Попіл імперій",— каже Є. Маланюк у передмові до видання цього твору 1957 р.— є річ, позначена гербом величности, і твір, справді, великої літератури", в українській літературі — твір "майже без прецеденту".

До празької школи належать дві талановиті жінки — Оксана Лятуринська (1902—1970) і Олена Теліга (1907—1942). Ідейним змістом, настроями й художнім висловом вони вийшли з вісниківського покоління. Обох їх можна вважати спадкоємцями Лесі Українки. Стиль віршів О. Лятуринської, що за професією була скульптором, визначається лаконічністю й суворістю вислову, хоч є у ньому й ліричність простої й наївної, недоторканої ще модерною цивілізацією жіночої душі. Тематично коло її збірок ("Гусла" (1938), "Княжа емаль" (1941) та інших) охоплює світ поганських предків, княжу емаль Київської Руси, багаті традиції волинського фольклору й майоліки, що через них вона відтворює поетичну й мужню душу української людини. О. Лятуринська славить княжу добу, її величність та зв'язки з культурним Заходом:

Нам любо жити в Переяславі.
Іде сюди із Греків овоч
і грона виноградних лоз,
із Угор — збруя і комоні
і срібло з Чех.

Поетеса веде читача в глибину віків, бо ж там люди вміли не тільки гаряче любити все рідне, а й пристрасно ненавидіти своїх ворогів. Це насамперед зближує її, як і всіх вісниківців, із світовідчуванням Лесі Українки.

"Оксана Лятуринська,— констатує Ю. Бойко-Блохин,—тісно зв'язана з празькою групою поетів 20—30-х років. Вона йде шляхами, що їх започаткував Юрій Дараган, який у збірці "Сагайдак" відкрив нашому поколінню суворий світ княжої доби і вперше дав викінчені зразки архаїзації поетичного стилю, продовжені услід за ним Юрієм Липою, що так глибоко відтворював у нас дух і стиль пізнього середньовіччя. Вона, Лятуринська, близька і до Стефановича, цього музичного самітника-поета, романтичного класициста, який так високо підносить традиції княжих і козацьких часів. Вчуванням у передісторичну давнину зближується вона із Ольжичем як автором "Ріні"[1].

Лицарем між українськими поетесами можна назвати Олену Телігу (1907—1942). Від 1932 р. вона друкувала свої твори у "Віснику", вибрані з них вийшли посмертно у збірці "Душа на сторожі" (1946), дальші видання були доповнені. У своїй ліриці О. Теліга поєднує жіночу ніжність з високим патріотичним пафосом, з мотивами самозречення в ім'я національно-визвольної боротьби:

Гойдайте ж кличний дзвін! Кришіть вогонь із кремнів!
Ми ж, радістю життя вас напоївши вщерть,
Без металевих слів і без зітхань даремних
По ваших же слідах підемо хоч на смерть!

Що ці її слова не були тільки декларацією, засвідчила героїчна смерть поетеси в катівні гітлерівського гестапо в окупованому Києві. Тоді вона — в умовах підпілля — очолювала Спілку українських письменників і редагувала літературно-мистецький тижневик "Литаври", закритий пізніше

[1] Бойко Ю. Вибране.— Мюнхен, 1971.— С. 250.

окупантами. Разом з нею, на Короленка, 33, сидів в ув'язненні талановитий закарпатський поет Іван Ірлявський, який також тоді був розстріляний.

Один, хоч і побічний, мотив її поезії — участь жінки в національно-визвольній боротьбі. О. Теліга вважала, що вона — передовсім жінка. В родині — втілення вірности й любови, в суспільному житті — однодумець і помічник борців за визволення. Але вона, як жінка, не повинна виконувати на війні завдань, які покладені на плечі чоловіків, що їх війна робить брутальними, жорстокими й безоглядними. Невелика обсягом поетична спадщина О. Теліги сильна своїм духом, вона — приклад жагучої любови і самопожертви для батьківщини.

Тематично, але менш стильово споріднений із празькою поетичною школою Олекса Стефанович (1899—1970). Був він людиною завжди задуманою, заглибленою в себе, деколи навіть понурою. І в його поезії більше болів і страждань, ніж втіхи й радости. Рання його творчість прикметна романтично-символічними елементами, зачерпнутими часто з волинського фольклору або з давноминулої історії України. В образі богатиря Іллі Муромця поет зобразив Україну на роздоріжжі Європи й Азії, у тогочасній історіософічній концепції — у протиборстві культури й дикого хаосу. Україна завжди була виставлена небезпеці, яка їй загрожувала від половців, турків, татар і жадібного північного сусіда. Цю небезпеку, каже поет, не можна побороти рабською покорою й примиренням, проти неї треба поставити організованість і ґероїзм народу.

І все ж поезія О. Стефановича не мала в собі волюнтаризму, що ним здебільшого були наповнені твори інших поетів цієї школи. Вельми важливою була в нього тема елегійности волинської природи, рідної поетові, яка часто поєднується із зверненням до міфологічних або історичних постатей минувшини ("З давнього-давнього", "Уже на заході", "Сон Перуна" та інші). У цьому плані постає у його творах протиборство двох непримиренних світів, поганства і християнства. Варто звернути увагу на виразно індивідуальну мову О. Стефановича, пересипану архаїзмами й несподіваними неологізмами або навіть небувалими фразеологічними конструкціями, які інколи викликають і захоплення, і здивування. До специфіки стилю поета належить теж його ламана ритміка, у якій часто відчувається щось грізне, апокаліптичне ("Кінецьсвітнє", "На північному бігуні" та інші). Цікаво, хоч, правдоподібно, у маланюківському дусі, опрацьована в нього тема Гоголя і Шевченка. У формі сонета О. Стефановича тут піднісся на найвищий рівень артистизму, глибоко при цьому відчувши душу обох геніїв:

Вони встають живими у словах:
"Смієшся ти, а я ридаю, друже".
Як ти у них, ніхто, вкраїнська душе,
Так не сміявсь, не плакав у віках!

"Зібрані твори" О. Стефановича, дбайливо впорядковані Б. Бойчуком і доповнені передмовою І. Фізера, вийшли накладом Товариства волинян у Торонто 1975 р.

Органічно належить до празької школи також передчасно померлий поет Максим Грива (справжнє прізвище — Загривний, 1893—1931). З невеликої спадщини, розкиданої у періодичних виданнях, вирисовується

стихійний ліричний талант маланюківського розмаху і складу. Як і Ю. Дарагана, його скосили сухоти, що їх він — з тисячами інших — захопив у нерівній боротьбі за волю України. Вольове напруження, мотиви боротьби далекі в нього від різних теорій і доктрин. Їх породила жорстока громадянська війна, але й особиста трагедія поета. М. Мухин, який знав Максима Гриву особисто, оповідав, що його сестру чекісти згвалтували, батька й брата замучили. Він сам утік до повстанців, де й воював у чернігівських загонах.

Нас питають — якого ми роду,
І для кого торуєм шляхи,
— Та ж то ми на вратах Царгороду
Залишили до нині цвяхи!
Та ж то наша долоня шершава
Так стискала залізо меча,
Що німіла зухвала Варшава
І султан мимоволі мовчав.
Ми водили в Москву Сіґізмунда
А в Полтаву — варязькую рать,—
Ми карали Росію за Суздаль,
За Москву — ми ще будем карать.

Гіркий протест викликало в нього зубожіння рідного Закарпаття, де роками культивоване реакційне москвофільство "з імпортованим і неприродним для цієї країни повоєнним московсько-сербським царославієм"[2] гальмувало суспільно-культурний розвиток:

Верхи... потоки... полонини...
І ті ж, похилені, хрести...
Порадь хоч ти мене, єдина,—
куди свій біль мені нести?..
Такі принадні, сині гори...
а води — щире серебро...
Та й тут вкраїнське наше горе
питоме кинуло тавро...

До празького кола поетів генераційно належали також поетеси Галя Мазуренко й Ірина Наріжна. Обидві друкувалися в празькому місячнику "Пробоєм", перша з них — у "Віснику". Г. Мазуренко за празького побуту виявилась більш продуктивною, видавши там чотири збірки ("Акварелі", 1927, "Стежка", 1939, "Вогні" й "Снігоцвіти", обидві — 1941). У другій еміграції вийшли ще її "Пороги" (1960). Духовно вона належала до вісниківців. І. Наріжна, авторка збірки "Натрої" (1930-ті рр.), була формально невибагливою, основні її мотиви — ностальгія, самотність, а деколи й радість поєднання наболілої жіночої душі з природою рідного краю.

Наймолодшими "пражанами" були два закарпатські поети — Іван Ірлявський (справжнє прізвище — Рошко), про трагічну долю якого ми згадували, та Іван Колос (Кошан), автор єдиної, але багатонадійної збірки

---

[2] Читач [Мухин М.]. Сучасні українські поети.— Чернівці, 1936.— С. 77.

"Молоді мої дні" (1939—1940). І. Ірлявський (1919—1942) як поет розвивався вельми інтенсивно. Протягом трьох років він видав три збірки — "Моя весна" (1940), "Вересень" (1941) і "Брості" (1942). Всі вони позначені справжнім талантом, юнацькою завзятістю, певним ідейним спрямуванням і художніми пошуками. Значне місце в його поезії посідає рідне Закарпаття і спогади власного дитинства. Виразно автобіографічна його друга збірка, заспів до якої починається:

З років минулих: тихих, незабутніх,
забуть яких не міг ніколи я,
лягає у моїх словах нечутних
далека колія...

Перші свої вірші І. Ірлявський публікував у празьких часописах "Наступ" і "Пробоєм", що їх редагував С. Росоха, та у львівських — "Обрії" й "Напередодні".

І. Колос у несприятливих умовах тоталітарного режиму в Чехо-Словаччині покинув літературну діяльність, переселився у Північну Чехію й живе там досі. Творчість обох цих поетів переросла рамки закарпатської літератури і разом із ранньою поезією Миколи Рішка (збірки "Гірські вітри", Ужгород 1936), колишнього вчителя з Драгова, тяжіє духовно й формально до празької школи. Те саме треба сказати і про поезію Андрія Гарасевича (1917—1947), який разом з автором цієї статті студіював у Празі славістику, знав багатьох празьких поетів. Він передчасно загинув безглуздою смертю альпініста. У Празі вийшла єдина його збірка "Сонети" (1940). У ній ще помічались сліди учнівства, але були вже й вірші високої поетичної вартості. Перед смертю він ще встиг надрукувати два цикли — "Стара Прага" і "Легенди про Христа" (обидві — 1947) та кілька коротких модерних прозових творів. Попри певні індивідуальні риси у творчості празьких поетів усе-таки переважав неоромантизм, який мав своє коріння ще в класичному українському романтизмі і який формували також ідейні прямування неспокійної міжвоєнної доби. Якщо для історичних, тобто державних, народів романтизм, а з ним і неоромантизм, був лише літературним стилем, то для української літератури, як і для літератури інших недержавних народів (білорусів, словаків, хорватів і т. д.) він був "формою національного самопізнання і життєвого оптимізму, виразом могутнього прагнення до самоствердження себе як нації"[3].

Варто до цього додати ще й те, що неоромантизм в українських умовах був також виявом самозахисту, самозбереження національного організму. Поети празької школи були загалом духовно-ідейно, стильово й тематично об'єднані. Всіх їх окрилював пафос національно-визвольної боротьби, посиленої значною мірою ренесансом української культури 1920-х рр. і хвильовизмом у радянській Україні. Цей пафос, вольове напруження празької поетичної школи було, отже, породжене передовсім дійсністю, випливало з підневільного становища українського народу, стало його природним самозахистом та ідейною зброєю для дальшої боротьби.

[3] Бойко Ю. Вибране.— С. 250.

Mykola NEVRLYI

THE PRAGUE POETIC SCHOOL

The aim of the paper is to prove that the most prominent poets of the Ukrainian interwar Prague emigration (Yu. Drahan, Ye. Malaniuk, Yu. Klen, O. Ol'zhych, L. Mossendz, O. Liaturyns'ka and others) may be treated as an independent poetic school. Influenced by the Lviv-based magazine *Visnyk* (1933—39), their poetry had much in common in terms of ideology, subject matter and style. Resulting from the defeat of the Ukrainian liberation movement and the downfall of the Ukrainian National Republic (1917—21), the rise of the school was an attempt to reveal and reconsider the social, national and historical causes of this defeat, and to outline the programme for the further struggle of the Ukrainian people to gain independence. While interpreting the best works of these poets, the author draws the conclusion that the Prague poetic school's heritage is the acme of the artistic contribution made by the interwar Ukrainian emigration into the continuum of Ukrainian literature.

Любомир СЕНИК

"ВАЛЬДШНЕПИ" МИКОЛИ ХВИЛЬОВОГО В КОНТЕКСТІ ПОЛІТИЧНОЇ ТА ЛІТЕРАТУРНОЇ БОРОТЬБИ

Поява роману Миколи Хвильового "Вальдшнепи" ("Вапліте", 1927, № 5) викликала шалену атаку на його автора. Роман був присвячений сучасності, яку М. Хвильовий бачив по-своєму, і те його бачення досить-таки точно віддзеркалювало справжній стан справ в Україні. Поганим, на думку апологетів політики партії, було те, що з критикою виступав письменник, який належав до комуністичної партії. Непримиренна позиція М. Хвильового щодо тенденцій і явищ пореволюційної дійсности, які аж ніяк не виводили Україну "на веселі шляхи", навпаки, ще більше її поневолювали, давала приклад для наслідування тим, хто був готовий опонувати офіційній партійній лінії. Більше того, його концепція самостійного розвитку української літератури, культури ("Геть від Москви") могла стати загальнонаціональним прапором боротьби за незалежність народу. Все це становило небезпеку для режиму, для партії, для її "лінії", яку чиновники від літератури намагалися за всяку ціну втримати.

Після "розвінчання" політичних поглядів М. Хвильового як націонал-ухильницьких не становило труднощів розгледіти в романі "Вальдшнепи" український націоналізм (певна річ, з епітетом "буржуазний") і фашизм. Фашистські постаті бачить у романі, зокрема, І. Микитенко — йдеться про Аглаю — і тут же пробує спростувати героїню. "Звичайно, це брехня, що таких Аглай у спідницях і штанях є вже тисячі в нашому житті. Це Аглая просто задається. Їх не тисячі, а одиниці, і оцих "вольових людей", що за них так гаряче агітує закордонний їхній "вождь Дмитро Донцов", неминуче роздушить, як клопів, вольова людина нашої епохи — пролетар, будівник соціалізму"[1].

Нехай вибачить читач за цитування очевидно архаїчних тверджень, але ця цитата вельми характерна для тону і стилю тодішніх часів. У ній виразно відображена наївна віра в міфічний соціалізм, що його начебто будує пролетар. Той-таки "пролетар" пізніше був розчавлений большевицьким тоталітаризмом, який також не пожалів і вірного комуніста І. Микитенка...

Отже, зайве аналізувати художній твір. Наперед дано схему: письменник—націонал-ухильник, і його роман, у такому разі, фашистський.

---

[1] Микитенко І. Пролетарська література за доби реконструкції //Микитенко І. На фронті літератури. 1927—1937: Статті, доповіді, промови.— К., 1962.— С. 51.

Певна річ, треба було знайти зв'язок політичних тенденцій, які обстоював М. Хвильовий, з ідеологією уявного ворога. Той же І. Микитенко зв'язавши в один вузол неприйняття українськими інтелектуальними силами тоталітаризму, всеросійського єднання міщанства, розбудови нової імперії — СССР, денаціоналізації, русифікаторства і т. д., заявив: "Чутно "Клекіт" Осьмачки, єфремовщину, видно тенденції деяких викладачів літератури. Завершує всі ці "прагнення" й "стремління" фашистський "Літературно-науковий вісник" у Львові, орган запеклого ворога пролетарської України Дмитра Донцова"[2].

У контексті політичної боротьби кінця 1920-х рр. звинувачення в націоналізмі та фашизмі діячів української культури загрожувало небезпечними наслідками не тільки для особистої долі людей, а й насамперед для справи. Ще в січні 1927 р. на загальних зборах ВАПЛІТЕ було ухвалено виключити із складу організації Досвітнього, Ялового і Хвильового. Як повідомлялося у листі президента ВАПЛІТЕ М. Куліша та секретаря А. Любченка, приводом для виключення названих письменників було те, що не досягнуто згоди в питаннях розвитку української літератури, а також з інших питань, порушуваних під час дискусії з членами цієї організації[3]. Незабаром, після конфіскації числа журналу "Вапліте", в якому друкувалася друга частина роману "Вальдшнепи", часопис припинив своє існування. Ваплітяни ще видавали альманах "Літературний ярмарок" (1928, кн. 1 — 1929, кн. 2—12), який теж не проіснував довго. Після нього вийшло кілька чисел журналу "Пролітфронт" (1930, № 1—7/8). Органзаційні заходи, як видно, були спрямовані на припинення діяльности літературного угруповання, яке стояло на відмінних від офіційного курсу позиціях, саме того "курсу", який підтримував І. Микитенко, літературні критики Б. Коваленко, В. Коряк, С. Щупак. Посади, державні й партійні, зобов'язували таких людей, як А. Хвиля, завідуючого відділом агітації і пропаганди ЦК КП(б)У, а з 1933 р.— заступника народного комісара освіти УРСР, вести боротьбу з українським націоналізмом, фашизмом, що їх він бачив у творчості М. Хвильового і його сподвижників.

У цитованих словах І. Микитенка крилася загроза, якої, на жаль, не відчуло багато письменників. І це можна зрозуміти: літературний процес начебто тривав без відхилень, якщо нормою вважати переслідування творчости, яка не вкладається в рамки, визначені партією та її функціонерами. Нормою ставала тотальна критика, яка, нехтуючи реальні ідейно-художні цінності, бачить лише ворожу ідеологію. В цьому була закономірність: режим не визнавав інших думок, а лише ті, що апробовані партією. А. Хвиля видрукував нищівну статтю, що потім вийшла окремою брошурою, "Від ухилу — у прірву", в якій робить рознос "Вальдшнепів". Атаку проти концепції М. Хвильового щодо розвитку української пореволюційної літератури партія вела широким фронтом. У 1930 р. з'явилася книжка заступника наркома освіти УРСР Є. Гірчака "Хвильовізм", тоді ж перевидана в Москві під назвою "На два фронти в боротьбі з націоналізмом". Обидві книжки спрямовані проти тоді ще не опубліко-

[2] Микитенко І. Пролетарська література...— С. 83.
[3] Див.: Комуніст.— 1927.— 18 берез.

ваної статті М. Хвильового "Україна чи Малоросія?" (вперше побачила світ у журналі "Слово і час", 1990, № 1), що була своєрідним підсумковим виступом письменника в літературній дискусії 1925—1928 рр.

Головний сенс полемічних виступів М. Хвильового, який не міг залишити без відповіді несправедливі звинувачення, полягає у запереченні опонентам, однак його полеміка має конструктивну програму. Національне відродження письменник не мислить, по-перше, без засвоєння культурно-мистецьких традицій — звідси "Європа" ("[...] під "Європою" ми мали на увазі не тільки технічні досягнення, але й головне — психологічну категорію, певний тип культурного фактору в історичному процесі, певний революційний метод"[4],— зазначає М. Хвильовий у статті "Україна чи Малоросія?"); по-друге, без визволення з-під рабського наслідування і впливів російського письменства (орієнтація української літератури "у всякому разі і не на російську. Це рішуче і без всяких заперечень [...]. Від російської літератури, від її стилів українська поезія мусить якомога швидше тікати [...]. Справа в тому, що російська література тяжить над нами в віках, як господар становища, який привчав нашу психіку до рабського наслідування"[5]); по-третє, без молодої української інтелігенції, яка є носієм "азіатського ренесансу" ("Ми вже все маємо — і буйні фарби Петрицького, і конструктивну чіткість Меллера, і прекрасні звуки Вериківського, і незрівнянну поезію Тичини, Рильського, і надзвичайного Курбаса, і..., і..., і... . Але ми ще не маємо відповідної культурної атмосфери"[6]; по-четверте, без чіткого усвідомлення політичної ситуації, процесів в Україні і поза її межами, коли всеросійське міщанство (читай: російський імперіалізм, шовіністичні елементи) посідає чи не ключові позиції у державних і партійних структурах і здійснює "генеральну лінію" партії щодо України. Звідси й випливає позиція М. Хвильового, його бачення виходу з кризи: "Геть від Москви!" — як альтернатива згаданому "орієнтирові" і водночас заперечення російського мистецтва як єдиного для української літератури джерела — передових ідей ("Ідеї пролетаріату нам і без московського мистецтва відомі..."[7]). У статті "Україна чи Малоросія?" М. Хвильовий звертає увагу на "російський месіанізм", розвінчання якого, на думку письменника, відкриває "семафор для експресу радісної творчості" і водночас допомагає московській молоді звільнитись "від вікових забобонів великодержавництва"[8]. Тоді як відроджуються національні літератури, пригноблені раніше нації, "Москва сьогодні є центр всесоюзного міщанства"[9]. "Собиратель землі русской", московський імперіалізм, завжди стане на перешкоді історичному процесові,

---

[4] Хвильовий М. Твори: У 2 т.— К., 1990.— Т. 2.— С. 610. М. Зеров підтримав М. Хвильового і на відомому київському диспуті 24 травня 1925 р. з приводу шляхів розвитку української літератури, і в інших своїх критичних виступах, одверто заявивши: "Не лякаймось її [Європи] психологічної зарази [...], освоюймо джерела європейської культури, бо мусимо їх знати, щоб не залишитися назавжди провінціалами. І на звернене до молодої молоді "Камо грядеше?" Хвильового відповідаймо: Ad fontes! Тобто йдімо до перших джерел, доходьмо кореня" (Зеров М. Ad fontes//Зеров М. Твори: У 2 т.— К., 1990.— Т. 2.— С. 577—578).

[5] Хвильовий М. Твори: У 2 т.— Т. 2.— С. 573.

[6] Там же.— С. 621.

[7] Там же.— С. 573.

[8] Там же.— С. 603.

[9] Там же.— С. 600.

який неминуче веде до самоусвідомлення і самоутвердження націй як у духовному, так і в політично-державному плані. Не випадково М. Хвильовий палко обстоює — перед тими ж партійними функціонерами, які "недобачили" самостійности України як держави, право нації на державність. Тут і прагнення бачити державність, і переконування, може й самого себе, в реальності "голубої мрії". (Коли б було інакше, не було б 13 травня.)

Нарешті, проблема, яка випливає з порушеної М. Хвильовим теми неприйняття, заперечення російських впливів (зрештою, не тільки літературних), "боротьби культур", аж ніяк не була надуманою. Однак в екстремальних умовах літературного й політичного життя в Україні кінця 1920-х — початку 1930-х рр. об'єктивно розглянути цю проблему було неможливо, порушування її відразу викликало ворожу реакцію офіційної критики. Декларована М. Хвильовим думка про чужинний характер російської літератури, неприйнятність її феномена, на думку опонентів письменника, зокрема Сталіна, веде до "відчуження" української літератури. З одного боку, теорія "боротьби двох культур", в інтерпретації державно-шовіністичній, розрахована на насильне духовне поневолення української культури її російщенням. (За останні десятиліття внаслідок русифікаторської політики комуністичної партії українська культура опинилася в катастрофічному стані, що ще раз підтверджує слушність позиції М. Хвильового — боротьби проти накидування Москвою власної культури Україні.) З другого боку, в українській інтерпретації ця проблема "має національно-визвольний оборонний характер"[10], і її виразником став М. Хвильовий; у цій проблемі, "відбивається реальна дійсність боротьби двох культур, двох ідеологій, двох різних духовних і моральних вартостей"[11]. Інакше кажучи, українські комуністи, на обгрунтовану думку П. Голубенка, капітулювали під натиском українського націоналізму, "дехто з них, як М. Хвильовий, цілком стають на позиції українського націоналізму"[12].

Велике протистояння України і Росії — духовне, моральне, політичне — стає чи не головною темою літератури, оскільки хвильовизм є запереченням духовного і матеріального панування Москви над Україною.

Неприйняття неволі, боротьба проти неї — найголовніше в концепції розвитку України, її літератури, культури взагалі, яку обгрунтував М. Хвильовий. Карамазов, пробуджена совість, не може залишитись бездіяльним, його дії — це нові думки, нові почуття, гарячкове шукання виходу із глухого кута, у якому він, а з ним усе його покоління, опинився. (Пізніше будуть ототожнювати Карамазова з Хвильовим, але в даному разі важлива позиція героя як вияв реальности.) Карамазов — Аглая, цей літературний бінарний феномен, є справді національним, оскільки відображає реальність, той стан, коли українська інтелігенція, набираючись інтелектуальних сил, уже могла стати лідером нової України, відродженої у вогні революції. У контексті політичної та літературної бо-

---

[10] Голубенко П. Поза межами можливого: памфлети Миколи Хвильового //Сучасність.— 1983.— № 12.— С. 62.

[11] Там же.

[12] Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин.— Нью-Йорк; Париж; Торонто, 1987.— С. 438.

ротьби центральні персонажі "Вальдшнепів" стали мішенню комуністичних пострілів, бо якраз у цих персонажах сконцентровано неприйняття неволі, прагнення боротьби проти неї.

Природно, що саме на ниві літератури зіткнулися антагоністи, носії двох тенденцій, двох протилежних ідеологій — національно-визвольної та імперіалістичної, що її втілювала в життя комуністична партія. Ідеологічне протистояння перекроїло життя у літературних організаціях на різні, далеко не однозначні групи.

Звинувачення у націоналізмі й фашизмі змушували ваплітян реагувати. З'явилися "покаянні" листи й заяви. До тих, хто йшов "проти течії", застосовувано ту саму тактику. Спочатку — виключення з ВАПЛІТЕ (руками самих ваплітян) М. Хвильового, потім — ліквідація журналу "Вапліте", далі — покаянна "Заява групи комуністів членів ВАПЛІТЕ" (опублікована у газеті "Вісті ВУЦВК", 1926, № 280), відтак — "Лист до редакції газети "Комуніст" М. Хвильового, датований 22 лютого 1928 р.[13], далі — "самоліквідація" ВАПЛІТЕ (Резолюція ВАПЛІТЕ від 14 січня) і, нарешті,— трагічний день 13 травня 1933 р. у Харкові, в будинку "Слово", у квартирі письменника.

Ясна річ, заяви писалися, щоб переконати "сильних світу цього" в тому, що вони, підписані під цими документами, відмовилися від своїх переконань, а на підтвердження того, що думки, висловлені в полеміці з М. Хвилею, були помилковими, наводили цитати з постанов ЦК партії і проголошували солідарність з цими постановами. Так "знімалась" з порядку денного гостра суперечка між опонентами, але це не означало, що проблема зникала сама собою. Те, що такі документи писалися під тиском обставин (форсованої критики, шельмування, фальсифікацій), були вимушеними, не підлягає сумніву. Адже все закінчувалося трагічно — покоління "розстріляного відродження" заплатило життям за ілюзії, начебто в умовах СССР можливий нормальний розвиток національних літератур. Життя перекреслило комуністичні псевдотеорії про дружбу народів в умовах московської імперії, дружбу, яка була лише прикриттям шаленої русифікації, духовного та фізичного винищення українських письменників, діячів культури й науки. Але тоді, в умовах гострої політичної й літературної (вона переросла в політичну) дискусії, навряд чи реальним був би інший, кращий вихід на простір діяльности конструктивної, з можливостями творчого розвитку письменства. "Дві сили станули тут проти себе — дві філософічні антиномії, що з трагічним фаталізмом від віків зависли над історією України: конфлікт між великою індивідуальністю і широкою масою, або, як ця справа оформилась у даному випадку конкретно: зудар між високоосвіченою інтелігенцією й аморфним ще загалом. Боротьба мусила наступити — адже ще так недавно вирішила власне вона коротке існування й упадок української державности, і розгін, що тоді потягнув за собою всі українські верстви, не дістав закінчення — Україна автоматично мусила його продовжити"[14]. Я. Гординський, може, й слушно припускає, що ця боротьба закінчилася б компромісом між українською інтелігенцією й українською масою, і

---

[13] Див.: Куліш П. Твори: У 2 т.— К., 1990.— Т. 2.— С. 454—455.

[14] Гординський Я. Літературна критика підсовєтської України.— Львів; Київ, 1939.— С. 57.

"була б багато злагіднилась та страшна антиномія, що своїми гострими кантами все рвала живий організм України"[15]. Однак втрутився третій чинник — московська компартія.

Вона, компартія, мала зовсім інші цілі. Розходження комуніста М. Хвильового з "генеральною лінією" партії було настільки великим, що його навіть покаяння не затушовують, бо визнання "помилок" не може перекреслити художніх тенденцій, що ними пронизані твори М. Хвильового, в тому числі й роман "Вальдшнепи", а також дискредитувати його як письменника, який, будучи надзвичайно чутливим до суспільно-політичної ситуації в Україні, відображаючи реальний стан справ, аж ніяк не орієнтувався на те, подобається чи ні партії його бачення дійсности. У художній творчості він не переступив через себе. Те саме можна сказати про його публіцистику, зокрема памфлети, що з'явилися під час дискусії і стали потужним генератором нових думок, таких потрібних в умовах підневільного становища української нації та її культури, літератури, мистецтва і науки.

"Більшовицька критика переворушила всі твори Хвильового і його однодумців, розшукуючи за кожним реченням і образом протирадянську вилазку"[16]. Ю. Шевельов вказує на політизованість критики, спрямованої на творчість М. Хвильового, виявляючи цю тенденцію і в емігрантській українській критиці. Очевидно, М. Хвильовий — непересічне явище, говорити про яке немислимо без універсального погляду на цю трагічну, може найтрагічнішу, постать української літератури XX ст.

Універсалізм випливає з людської природи образів у творах М. Хвильового, в тому числі й романі "Вальдшнепи". Йдеться, отже, про гуманістичний зміст політичного й художнього (вони, зрозуміло, невіддільні) "елементів" того чи того твору, про єдність яких нерідко забувають, зосереджуючи увагу на політичних проблемах творчости М. Хвильового. І навіть тоді, коли називаємо "Вальдшнепи" політичним романом, маємо на увазі й ту другу, "людську", особливість постатей М. Хвильового, позбавлену, на перший погляд, політичного сенсу. Але це не так. "Позаполітична сторона творчости Хвильового і його кола мала величезне політичне значення. Тим, що вона виводила українську літературу і українську людину з провінційности і ставила її віч-на-віч із світом як рівного партнера"[17].

У зв'язку з цим стає зрозумілою та тотальна нетерпимість офіційної критики, яка фактично не приймала жодного — ні політичного, ні художнього — постулату письменника. Не приймала, бо бачила, що орієнтація української літератури на мистецькі вершини світового мистецтва, до чого закликав М. Хвильовий, відкриває перед цим письменством простір для творчих пошуків, не обмежених політичними та іншими заборонами. Герої М. Хвильового вільні настільки, наскільки були вільні люди в умовах, коли тоталітаризм ще не ввійшов зовсім у життя, хоч у час написання "Вальдшнепів" він уже насувався з усією нещадністю і неминучістю.

---

[15] Гординський Я. Літературна критика...— С. 58.

[16] Юрій Шерех. Хвильовий без політики //Юрій Шерех. Не для дітей: Літературно-критичні статті, есеї.— [Нью-Йорк], 1964.— С. 64.

[17] Там же.— С. 66.

"Ланцюгова реакція" покаянних листів, заяв, т. зв. самоліквідація ВАПЛІТЕ й однойменного журналу, врешті-решт, начебто була викликана і "програмними" виступами М. Хвильового в літературній дискусії з її виходом на політичні проблеми, і публікацією "Вальдшнепів". Критика (А. Хвиля та інші) ототожнювала Хвильового-публіциста з Хвильовим-романістом. А. Хвиля, наприклад, постійно підкреслює: "Наведена аналіза (роману "Вальдшнепи".— Л. С.) доводить нас до висновку, що думки автора — це думки й вагання "комуніста" Карамазова"[18]. В іншому місці читаємо: "Немає жодного сумніву, що для Карамазова, цебто для Хвильового, Аглая символ, Аглая тип нової людини, що виведе Україну з глухого закутка"[19]. У політичній боротьбі проти українського "буржуазного" націоналізму захисникові і проповіднику комунізму ніколи вдаватись у тонку за своєю природою художню тканину роману. А. Хвиля бачить серйозну загрозу для комуністичної ідеології і державної системи: "Ми можемо з певністю сказати, що поруч із нашими партійними й комсомольськими ячейками, профспілковими об'єднаннями і нашими школами є певні середовища, які, маючи за ґрунт для себе нову буржуазію, виховують новий фашистський світогляд в нашій країні. Ці люди мріють про те, щоб скинути владу робітників і селян, ці люди думають про те, щоб розбити нашу партію, знищити суспільство пролетаріату"[20].

Така критика мала фатальні наслідки для всієї літератури, та й не тільки для неї. "Марксист" А. Хвиля легко робить висновок про "непролетарське буття" письменника, яке й визначало його свідомість, "коли він писав свою роботу з політичними збоченнями в національному питанні, непролетарське буття визначило його свідомість, коли він писав статтю "Україна чи Малоросія?", передмову до Еллана і "Вальдшнепи"[21], тобто твори, в яких М. Хвильовий "збочив". А висновок заздалегідь відомий і, на перший погляд, дуже простий: "Хвильовий став закінченим апологетом молодої української буржуазії"[22].

Очевидно, це та "буржуазія" із "Березоля" чи з середовища неокласиків, котра незабаром опиниться на Соловках, на Біломор-каналі (трохи пізніше), котра буде "притягнута" за участь у сфабрикованій НКВД так званій справі СВУ, коли переживе допити, поїде у вже готові пункти ГУЛАГу.

В унісон А. Хвилі повторює ті ж таки постулати В. Сухино-Хоменко. На його думку, Карамазов є двійником Хвильового, а "роман "Вальдшнепи" [...] це авторова сповідь"[23]. Одностайність критики від імені партії вказує на те, що в думках М. Хвильового партія вбачала небезпеку для всієї політичної системи. "Націонал-ухильник" як явище, яким партійний офіціоз називав тенденції, що їх декларував М. Хвильовий, засвідчив

---

[18] Хвиля А. Від ухилу — у прірву: (Про "Вальдшнепи" Хвильового).— Б. м., 1928.— С. 39.

[19] Там же.— С. 39.

[20] Там же.— С. 17.

[21] Там же.— С. 48. Тут маються на увазі памфлети Хвильового. Статтю "Україна чи Малоросія?" А. Хвиля цитує з рукопису.

[22] Там же.— С. 25.

[23] Сухино-Хоменко В. Хвильовизм — карамазовщина// Критика.— 1928.— № 1.— С. 53.

розпад "єдиного" літературного[24], а відтак і політичного фронту. Його поява на політичній арені України в 1920-х рр., коли мала б неподільно панувати комуністична ідеологія з її орієнтацією в національному питанні на ті зразки його "розв'язання", які пропонувала Москва, мала справді реальний грунт. Однак твердження партійних функціонерів про масовість Карамазових, очевидно, було безпідставним. Гострота національної проблеми грунтувалася на тому, що партія ніколи не прагнула розв'язати їх так, щоб український народ справді одержав національні права, які були б забезпечені справедливою конституцією. Ні одне, ні друге — справедливі права і їх забезпечення — в умовах комуністичної системи були немисленні. Потоптання прав нації відбито в настроях Карамазова, у різкій критиці неоімперіалізму, що до неї вдається Аглая. Безкомпромісність цих героїв знову ж таки випливає з драматичного становища українства як духовного феномена. Ясна річ, поглиблення кризи комуністичної ідеології походить не від того, що Хвильовий до часу ще не кається, не поступається напорові партійного протистояння "націоналухильництву", а від самої постави керівництва партії, яке прагнуло за всяку ціну перетворити Україну в другорядну щодо культури провінцію імперії, а її економіку — в "підручну" сировинну базу для задоволення потреб метрополії.

Самогубство М. Скрипника[25], активного ініціатора українізації, підтвердило не стільки хибність курсу на українізацію, скільки нездатність партійного функціонера протестувати проти колонізаторської політики Москви.

"Націонал-ухильник" О. Шумський також потрапляє під сталінську гільйотину, і шлях до неї вистелений шаленою кампанією політичних звинувачень. До "хвильовизму" додався ще один феномен — "шумськизм"[26].

У діяльності М. Хвильового та всіх тих діячів, які розуміли становище української культури, що випливало з політичного статусу України як

---

[24] Див.: Лейтес Я., Яшек М. Десять років української літератури (1917—1927).— К., 1928.— Т. 2.— С. 426. Щодо політичних підсумків літературної дискусії, то їх на час підготовки цитованої книжки ще, може, й рано було робити. Подальші події — процес СВУ, арешти, розстріли — перекреслили будь-яку конструктивну працю. На стадії суперечок, полеміки виявляється деяка поляризація політичних сил, яка, проте, не відобразила реального проти-стояння, бо з обох сторін упали жертви, інспіровані "третьою силою" — Москвою.

[25] Самогубство М. Хвильового викликало такий резонанс у Володимира Винниченка: письменник заперечує західноукраїнській радянофільській газеті "Гарт", яка писала про самогубство М. Хвильового як нібито спричинене "розмагніченням енергії". У нього не викликає сумніву, що це своєрідний протест проти диктату Москви, терору НКВД. "Дивлюсь собі з висот одвічного етеру на грішну, бідну, замучену Україну, бачу, що там діється, жахаюся, мучуся, лютую, навіть пекучим криком кричу іноді, але й мій жах, і лють, і сум, і крик — усе як у сні: беззвучне, непорушне, без ніякого впливу і відгомону там". Див.: Володимир Винниченко про самогубство М. Хвильового і М. Скрипника//Сучасність.— 1971.— № 9.— С. 11.

Щодо смерти М. Скрипника, то В. Винниченко однозначно вказав: "Скрипник одібрав собі життя на грунті розходження в національній політиці" і для того, 1) щоб звернути увагу можновладців-товаришів на небезпеку для комунізму від того напряму нацполітики, який вони забирають. 2) Щоб своєю смертю закричати проти брутальности, дурноляпства, нахабства, лицемірства, непослідовности й керівництва "в новому курсі нацполітики". 3) Щоб своєю смертю дати гасло іншим товаришам, які хочуть бути чесними, щирими, послідовними комуністами, щоб довести їм, що його політика не була помилкова [...]" (Там же.— С. 14, 16).

[26] Див.: Скрипник М. Хвильовизм чи шумськизм?//Більшовик України.— 1927.— № 2.— С. 27—30.

колонії в новітній імперії, пролягла межа, за якою вже не було альтернативи і яку вони, якщо той чи той не втрачав елементарної людської гідности і не йшов на змову з функціонерами партії чи НКВД, не могли переступити. Карамазов ще не дійшов до тієї межі, але в його настійному, упертому прагненні знайти шлях з глибокої кризи вловлюється передчуття можливого трагізму (йдеться про відому сьогодні частину роману "Вальдшнепів"). Багато авторів цитують (за А. Хвилею) з другої, не опублікованої й наразі невідомої частини роману уривок — пейзаж, сповнений трагічного передбачення: "Сонце поважно, важко й огняно сідало на обрії і обливалось у вечірніх водах тендітного Тайтарського озерця. Озеро самітно стояло серед степу, і здавалось воно таким сирітливим і безпорадним, як безпорадна сама розлука. Пахли якісь південні трави, і запах був, як і завжди, гострий та неспокійний. Здавалось, пахне якась фантастична країна, що в розльоті своєму раптом зупинилась над безумною кручею й задумалась [...]"[27].

І Хвиля, і автори, які зверталися до цього уривка, здебільшого говорять про відчуття, точніше передчуття, "термідора".

Що в цій картині, в своїй основі символічній, є передчуття грози, чогось, що важко назвати конкретним словом,— не підлягає сумніву. Ця гроза, зрештою, не оминула й самого А. Хвилю: його заарештували 13 серпня 1937 р., якихось чотири роки після трагічної загибелі М. Хвильового, якому він, Хвиля, виніс "прокурорський вирок"[28]:

"Коли в уяві автора нема інших шляхів, як тільки термідор, то немає і в нього іншого образу про соціалістичну країну. Дійсно, над "безумною кручею" тільки не Україна, а опинився М. Хвильовий — Д. Карамазов.

Він оплював партію, соціалістичну Україну і в яскравих художніх формах розгорнув перед читачами картину загнивання революції, картину термідора"[29].

Щодо "термідора", то більшість авторів тодішніх офіціозів не може погодитися з автором "Вальдшнепів" щодо оцінки дійсности. Однак загнивання цієї дійсности — аж ніяк не примха самого письменника, а "термідор" — це та ж таки реальність, яку М. Хвильовий бачить, сказати б, у розвитку, в генетичному ключі, що "відкриває" таємниці, сутність існуючого порядку. Це означає, що немає ніякого термідора, є питома ознака дійсности, влади, партії.

Інакше й не могло бути, якщо "провідною" силою стала комуністична партія, яка, з огляду на свою природу, не толерувала, не могла толерувати політичного опонента — навіть такого, яким був "комуніст" Хвильовий. "Комуніст" Дмитро Карамазов (аж ніяк не тотожність Хвильовому, попри збіг політичних постулатів) як тип людини, яка прагне вийти з багна пореволюційної української дійсности, має свої, властиві тільки йому соціально-психологічні "виміри", що ставлять його в конфліктну ситуацію до свого ж середовища. Конфліктність неминуча, оскільки ця людина не здатна на компроміси, які зруйнують її нутро — політичне, психологічне.

---

[27] Хвиля А. Від ухилу — у прірву...— С. 39.

[28] Див.: Жулинський М. Із забуття в безсмертя: (Сторінки призабутої спадщини).— К., 1990.— С. 271.

[29] Хвиля А. Від ухилу — у прірву...— С. 39.

У політичній ситуації (кінець 1920-х рр.) поява образу такої людини несла в середовище, партійне й літературне, згусток велетенської енергії, подібної до вибуху: адже йшлося про майбутнє України, про її економічні, політичні, культурні, міжнародні перспективи. На ці перспективи працювало все свідоме громадянство України, її таланти. Народилась нова інтелігенція, свідома свого покликання,— саме вона відіграла чи не вирішальну роль в українізації, несучи найширші кола ідеї творення української культури в пореволюційних умовах, коли Україна могла стати незалежною державою. Визвольні змагання України Москва прямою інтервенцією і терором звела нанівець, і в цих обставинах поразки, достосовуючись до них, стаючи нібито під кривавий прапор комунізму (дехто й цілком щиро), свідомі українські інтелігенти все ж таки мали на увазі рідний народ і невідкладну справу державности[30]. До них належав М. Хвильовий. Його Дмитро Карамазов не був би здатний на такий спосіб мислення і почування, коли б за ним не стояли його попередники — творці української державности, інтелігенція, українська ідея, втілена у творах Шевченка, Франка, Лесі Українки, сотні й сотні українських мислителів, митців, діячів української культури, науки[31]. Це по-перше. А по-друге, Карамазова живить сама дійсність, яку він не приймає, яку прагне змінити, шукаючи собі однодумців, прихильників української ідеї. Проблема Карамазова — це проблема всієї української інтелігенції нової генерації, свідомої свого покликання, яка в екстремальних умовах ідеологічної, політичної і літературної боротьби (багато в чому нав'язаної сторонніми чинниками і, насамперед, неприйнятною для свідомого українського громадянства позицією Москви щодо України), в умовах, які щораз то більше загострювалися, змушена була обстоювати права України. Карамазов, глибоко усвідомлюючи безперспективність комуністично-імперської політики в Україні, більше того — її ворожість до українського народу, вважає, що у великому протистоянні здорових сил нації важливу, може й вирішальну, роль відіграють сильні особистості. Звідси й солідарність з Аглаєю, солідарність, що переростає в любовне захоплення. Тим часом мотив "сильної людини" викликав звинувачення офіційної критики у фашизмі. Але ж це проблема нової людини. На думку П. Голубенка, "нові люди" пореволюційної доби характеризуються новим активістичним світоглядом, націоналістичною концепцією життя, культом сили й енергії"[32], прикладом чого є, серед інших, і Аглая з характерною мовою, що відбиває мислення героїні. "Така мова немислима в устах

---

[30] Чи не про це пише в своєму "Щоденнику" М. Драй-Хмара вже в 1924 р.: "В революції інтелігенція українська не перемогла в повній мірі національного моменту (не закріпила своїх позицій) і через те почуває себе "ні в цих, ні в тих" перед явищами соціального порядку" (Слово і час.— 1990.— № 1.— С. 41).

[31] Підбиваючи своєрідний підсумок майже двохсотлітнього розвитку нової української літератури (XIX—початок XX ст.), С. Єфремов акцентує на відданості українського письменства національній ідеї: "Віра до рідного народу, до його сили, до його людської вартости й національного відродження — багато двигнула сердець на Україні й запалила їх бажанням працювати для того народу, віддати йому свої сили з надією, що не пропадуть вони марно, а перетворяться в ту непропащу енергію, що наростає й побільшується в процесі життя і кінець-кінцем таки вибore собі долю" (Єфремов С. Історія українського письменства: У 2 т.— Нью-Йорк, 1991.— Т. 2.— С. 334).

[32] Голубенко П. Україна і Росія...— С. 443.

дореволюційної українофільської і народницької інтелігенції, як немислима вона і в устах соціалістів типу Винниченка"[33].

Йдеться про еволюцію художнього мислення, що відображає рух свідомости пореволюційного суспільства, у якому національна ідея є чинником саморозвитку нації, здобуття нею державности, самооздоровлення морального й духовного.

Отож не було протистояння Хвильовий-Донцов, попри "полеміку", оскільки засади позицій мали одну спрямованість — антиколоніальну, антимосковську. Оцінка Д. Донцовим "метаморфоз", що їх він бачив в Україні, спиралася на реальний стан письменства, а саме на "роздвоєння душі", подолати яке можна, лише обпершись на власний, а не чужий світогляд. Отже, "творча література може зрости лише на власних чуттєвих і духовних підвалинах [...] роздвоєні душі літератури не створять"[34].

Категоричність суджень, очевидно, потрібна і виправдана: у межовій ситуації немислиме роздвоєння між національним, що виходить із глибинних джерел, і чужим, накиненим брутальною або ж, за словами М. Хвильового, фатальною силою. "Суперечність між двома правдами,— на яку звертає увагу Д. Донцов, розглядаючи ряд творів українських письменників по той бік Збруча,— одною прийнятою інтелектом, та відкиненою чуттям, і другою, засвоєною чуттям та неприйнятною розумом"[35], без розв'язки є творчо безперспективною. Звідси ж висновок: "Коли наше "хочу" остаточно позбудеться сентиментальної шкаралупи минулого і чужого, накинутого їй насильно, або невільничо засвоєного; коли в огні нової жорстокої правди спопеліють чужі доктрини і власна нікчемність, аж тоді буде можна говорити про той патос, що відродить і нашу літературу і нашу націю"[36].

Отже, національне відродження неможливе за наявности "чужої доктрини" і млявости власної душі, зараженої бацилою "вселюдськости", коли "нема національної культури, є "вселюдська" культура "трудящих" [...]"[37]. Карамазов сповідує іншу доктрину — національну, однак ще не звільнений від ілюзій соціалізму, що його варто було б брати в лапки через невідповідність цього терміна всьому укладові життя України. У цьому контексті "на ділі большевицьке гасло "пролєтарської", "соціалістичної" чи "вселюдської культури" для українців є ніщо інакше, як гасло пропаганди большевицького чорносотенства українською мовою [...]"[38].

Неможливість національного відродження під гаслами большевизму, очевидно, ще не була усвідомлена Карамазовим, який, проте, уже ступив на шлях звільнення від ілюзій як українізації, так і соціалізму. Аглая у цьому активно йому допоможе. Це — творчість письменника, надиханого життям. Д. Донцов розрізняє "роджену в муках — хоч часом і заблукану — творчість української душі" (до якої зараховує М. Хвильового, М. Івченка, Гр. Косяченка, Є. Плужника, Д. Фальківського, П. Панча

[33] Голубенко П. Україна і Росія...— С. 443.

[34] Донцов Д. Дві літератури нашої доби.— Львів, 1991.— С. 92.

[35] Там же.— С. 103.

[36] Там же.— С. 108.

[37] Донцов Д. Про соціал-ідіотів // Літературно-науковий вісник.— 1932.— № 5.— С. 459—460.

[38] Там же.— С. 460.

та інших), "від "творчости" інспірованих з Москви літературно-поліційних фельдфебелів, наприклад, таких, як Щупак. Між одною і другою творчостями є прірва, така сама, як між ідеалами України і Росії, якої ім'я — і в большевицькій шаті давно стало контрреволюційним принципом економічної і політичної експльоатації народів, що рвуться на свободу"[39].

Тим часом творення культури, на думку Д. Донцова,— це не масовий процес, він спирається на найталановитіші сили. Тут, власне, і криється суттєва відмінність справді високих вимог, що їх ставив М. Хвильовий до культурного процесу, від засад "масовиків" робітничо-селянської "пролетарської" (читай: ніякої) культури. І герой "Вальдшнепів", якому чимало перепало від культурників-"пролетарів" за його елітарний спосіб мислення — відмежування від другосортности і меншевартости української культури, від її "вторинности" як наслідувальної (зразків російської культури), ніяк не приймав, більше того, органічно не терпів "малоросійщини" в українській культурі. "Як він (Хвильовий) міг не пригадати рідним "масовикам", що культурною стає нація не масовою муштрою, а добором, культивуванням сильніших і здібніших"[40].

Це риторичне питання, ясна річ, спрямоване проти тих, хто, всупереч очевидній істині, але, за велінням догми, твердив і твердить про культурний "масовізм" — чергове гасло, розраховане якраз на затемнення масової свідомости.

Два антагоністи — Хвильовий і "фатальна" сила, відображені у "Вальдшнепах", з одного боку, як нові люди пореволюційної дійсности, котрі представляють усе те, що рухалося "проти течії", а з другого — "пролетарський" синдром у свідомості, який дає про себе знати і в мисленні Ганни, і в середовищі дачників, і, зрештою, в того ж таки Карамазова, якому поки що бракує категоричности Аглаї. Автор "Вальдшнепів" був категоричний у запереченні всеросійського чи, точніше, всесоюзного міщанства, котре в умовах декларованого властями "соціалізму" стало ні більше ні менше "собірателем земель", ясна річ, не російських. Однак і цієї категоричности було замало, щоб подолати "фатальну" силу. Причина цієї трагедії, лежала у глибших, ніж тільки сьогоднішніх, тобто сучасних Хвильовому пластах реальности. У вже цитованій статті Д. Донцова читаємо: "Як би не розв'язувати "загадки Хвильового" й його наглої смерти, розв'язка буде проста. Загадка смерти в цім випадку була й загадкою життя. Хоч би він навіть сам натиснув курок револьвера, зброю вложила йому до рук сама "велетенська, фатальна" сила — як він її звав,— яка нищила його за життя, яка забила Чупринку і Міхновського, звела в ранню могилу Т. Шевченка і П. Грабовського, зробила божевільним Гоголя, поминаючи масу інших "незнаних вояків" пера: Москва"[41].

Карамазов також не вистоїть проти напору цієї сили, не вистоїть фізично, але не морально, духовно візьме над нею гору. Хвильовий переміг її, ту силу, яка впродовж століть відбирала життя Україні, її інтелектуальному цвіту, переміг морально, хоча й "у смерті Хвильовий вбачав розв'язання всіх суперечностей, в які зайшло його Я. Але життє-

---

[39] Донцов Д. Da capo //Літературно-науковий вісник.— 1929.— № 2.— С. 181.

[40] Донцов Д. Микола Хвильовий //Вістник.— 1933.— № 7—8.— С. 599.

[41] Там же.— С. 591.

любові й оптимістові, яким був протягом усього життя свого автор "Вальдшнепів", тяжко було примиритися з цією думкою"[42].

Саме це — життєлюбство, глибинний патріотизм — штовхав його на боротьбу до кінця: так у "Літературному ярмарку" і "Пролітфронті" він, як і його однодумці, її не припиняє, ведучи бій наліво і направо, що було, на думку дослідників, пропагуванням, навіть під виглядом боротьби з "хвильовизмом", тих же ідей, яким віддав усе, навіть своє життя[43]. Вже навіть цим він значно глибший від приписуваного йому двійника Карамазова.

У висновках варто зазначити, що "Вальдшнепи" як роман, що акумулював у собі ідейні напрямні Хвильового-полеміста, памфлетиста, провідного письменника доби т. зв. українізації, котрий визначав майбутні шляхи української літератури, не є повторенням публіцистичної творчости письменника-політика. У "Вальдшнепах" маємо людський аспект суспільних відносин. Однак одне і друге — психологія і політика — в літературній і політичній дискусії взаємно переплелися, тому "Вальдшнепи", як і вся творчість М. Хвильового, опинилися в цій боротьбі закономірно, оскільки роман своїм інтелектуальним змістом торкався найгарячіших "точок" тодішнього суспільства. У великому протистоянні "фатальній" силі російського імперіалізму М. Хвильовий переміг морально, духовно, розплатившись за цю перемогу власним життям. Можливо, такий же фінал чекатиме Карамазова, який прагне особисто для себе і для своєї "Голубої Савої" знайти вихід із кризи.

Liubomyr SENYK

MYKOLA KHVYLIOVYI'S *VAL'DSHNEPY* IN THE CONTEXT OF LITERARY AND POLITICAL STRUGGLE

The novel *Val'dshnepy* gave rise to violent criticism on the part of semiofficial literary authorities. These were mostly the writers faithful to Bolshevism, the Communist party functionaries dealing with literature. It was quite natural, therefore, that they could not accept the novel by the writer of non-standard thinking, advocating an extremely daring "programme" for the future revival of the Ukrainian spirit, imprisoned at the time in the darkness of the alien ideological dogmata. The free critique in Western Ukraine, represented by D.Dontsov, in particular, highlighted the main idea of this novel — that of confronting the levelling of the national identity,— manifested in the author's denial of Moscow's imperial chauvinism and his moral victory over the "fatal" power of Russian imperialism. The polarization of criticism, brought about by the political and ethical problems raised, testifies to the paramount topicality of the novel in question.

---

[42] Г а н О. Трагедія Миколи Хвильового.— [Новий Ульм], 1948.— С. 73.

[43] П. Голубенко пише: "Свідомо чи підсвідомо, а своїм викриванням хвильовизму поза Хвильовим, своїми памфлетами останнього пролітфронтівського періоду він пропагував його" (Г о л у б е н к о П. Поза межами можливого...— С. 67).

Леонід РУДНИЦЬКИЙ

ПОЕЗІЯ ГРИГОРА МЕРІЯМА-ЛУЖНИЦЬКОГО

У житті Григора Лужницького поезія не відігравала ключової ролі. Його поетичний доробок відносно невеликий: збірка ліричних віршів "Вечірні смутки. Настрої"[1], коло двох десятків віршів у різних журналах протягом 1920—1930 рр.[2], вірші легкого жанру, що їх поет увів у свої ревю та музичні комедії[3], недруковані вірші й поеми (одна польською мовою), які зберігаються в його архіві[4]. У порівнянні з прозовою і дра-

[1] Ця збірка, видрукувана під псевдонімом Меріям (Прага; Львів, 1924), не була доступна авторові після його від'їзду на еміграцію в 1944 р. Примірник, що ним ми користуємось, зберігався у Центральній василіянській бібліотеці у Львові, а після приходу більшовиків у 1944 р.— у Львівській науковій бібліотеці АН УРСР, ч. 8038. У збірці вміщено 12 віршів і екслібрис автора. Обкладинку виготовив Павло Ковжун. Псевдонім Меріям Лужницький узяв тому, що народився напередодні свята Успення Матері Божої, 28 серпня, і мав називатися Маріян. Але з огляду на те, що це ім'я має польське звучання, йому дали імена двох дідів: Миколи Лужницького і Григорія Кузьми. Псевдонім Меріям Лужницький узяв аж 1921 р., а перед тим, як це бачимо з автографів, що зберігаються у його архіві, він уживав псевдоніми Марусин і Мар-н. Усі ці псевдоніми свідчать про набожність автора.

[2] Мова тут головно про такі журнали: "Наше життя", часопис для молоді, який видавав Літературно-науковий кружок молодіжи ім. Івана Франка у Львові у 1920-х рр.; "Поступ"; "Новий час", здебільшого в літературному додатку; "Студентський вісник", що виходив у Празі, й ЛНВ. На еміграції деякі його вірші були передруковані в журналі "Терем", ч. 9 (Воррен, Мічиґан, 1984) за редакцією Юрія Тис-Крохмалюка. Згадане число журналу має заголовок: "З культурного життя міста Львова — 1920—1944" і повністю присвячене Григорові Лужницькому.

[3] Лужницький написав три твори цього жанру: "1+1=3", ревю на спілку з Ю. Шкрумеляком; "Жабуриння" і "Подружжя в двох мешканнях", Музику до творів Лужницького компонували Володимир Балтарович та Василь Безкоровайний. Володимир Балтарович (1904—1968) — композитор, у 1930-х рр. керівник жіночого квартету "Богема", автор багатьох мелодій до пісень та оперет з текстами Меріяма-Лужницького, "Мефісіяди" М. Чирського, "Жабуриння" і "Подружжя в двох мешканнях". Балтарович був за професією лікар, у воєнні роки переселився до Праги і там проживав до трагічного випадку на вулиці Праги, який увірвав йому життя 11 жовтня 1968 р. Василь Безкоровайний (1880—1966) — диригент і композитор, студіював у Львівській консерваторії, почав компонувати студентом і тоді постали його твори для скрипки і цитри. Творчий доробок Безкоровайного складає понад сто композицій. У 1920-х і 1930-х рр. співпрацював з Меріямом-Лужницьким. Завдяки Безкоровайному в Золочеві було створено малий симфонічний оркестр і згодом можна було поставити музичну комедію "Жабуриння" за лібрето Меріяма-Лужницького і з музикою Балтаровича. На прем'єру прибули зі Львова обидва молоді мистці. Див.: Терем.— 1984.— Ч. 9.— С. 6—7.

[4] Поетична рукописна спадщина Меріяма-Лужницького зберігається поки що у дітей автора — пані Христини з Лужницьких Кульчицької і д-ра Олександра Лужницького; згодом цей матеріал разом з архівом Григора Лужницького буде передано до бібліотеки НТШ у

матургічною спадщиною, якими він зробив — сміло можна сказати — значний вклад в українську літературу, праця на поетичній ниві, виглядало б, не заслуговує на надто велику увагу. До того ж Меріям-Лужницький публікував вірші тільки протягом одного десятиліття, у ранні й молоді роки, натомість до новелістичної і драматичної творчости, яку розпочав пізніше, повертався упродовж усього свого довгого й плідного життя. Поезію Лужницького, чи, точніше, кажучи, його лірику, можна найкраще окреслити німецьким словом Jugendwerk. Це був ранній етап на його творчому шляху, який він перейшов і до якого більше не повертався, хоч любив поезію усе своє життя.

Проте Лужницький володів непересічним поетичним талантом. Його нахил до літератури вперше виявився у поезії, що її він писав, будучи ще учнем першого гімназійного класу у Львові. В його архіві знаходимо вірш, датований 1914 р., коли автор мав тільки 11 літ. Цей простенький тристрофний віршик ще навіть не юнака, а дитини виявляє головну прикмету характеру Лужницького, а саме — сильну віру в Бога, що виявилася майже у всіх його найважливіших творах чи то новелістичного, чи драматичного жанру. Ось кінцева строфа цього вірша.

Все те, браття мої милі,
Є у руках Бога.
Він вже знає, яка тобі,
Судилась дорога.

Дитина — батько чоловіка. Цю стару приповідку можна пристосувати до Лужницького. Віра у провидіння Боже, висловлена в цьому вірші просто, наївно, залишилася непорушним фундаментом християнського світогляду, що ним пронизана вся його літературна й наукова творчість, як і громадська діяльність та особисте життя.

Для молодого Меріяма-Лужницького поезія, як це часто буває в українського народу, стала психоаналізом особистого буття. Невипадково

Нью-Йорку. Архів включає рукописи друкованих і недрукованих віршів та поем. Найбільший експонат — збірка під багатозначною назвою "От собі", вміщена у трьох зошитах малого формату (20x16 ½ см). Вона складається із трьох частин. Перший вірш збірки датований 21 серпня 1916 р., а останній — 1 листопада 1921 р. На титульній сторінці написано: "Григорий Лужницький (Мар-н) (Марусин)". Далі йде заголовок: "От собі! — Поезії", а під ним: "Цих кілька листків посьвячую п. Нусі Герасимовичивній. Автор". Внизу на сторінці: "Львів". На наступній сторінці подано зміст, себто назви 16 віршів першої частини і мотто:

Тик-так. Ой як сумно години минають,
Пливуть безнастанно і не спочивають.
Ніколи не вернуть хотя й би на съміх.
Тик-так. Ох як сумно години минують —

і підпис: "Лужницький". Друга частина збірки "От собі" складається з 10 віршів. На титульній сторінці подано ім'я та прізвище автора: "Григ Лужницький", дату: "Дня 18.VI.1916", а під заголовком "От собі" написано в гранчастих дужках старим німецьким шрифтом, себто так званим фрактур, слово Liebesangst, тобто "Страх любові". Відтак подано назви перших п'яти віршів, а під тим дописано: "А все присьвячую Г. Н. Автор". У цю частину збірки поезій автор включив також "ліричну драму" "Мелянхолія", яка складається із 199 строф — ця частина збірки вже без дедикації. Третя частина має назву "Неврастенія"; складається вона із 28 віршів, деякі з них були друковані у журналі "Поступ". Крім "От собі", в архіві зберігаються ще дві сатиричні поеми — "Українська гімназія" і "Різанина", а також поема польською мовою "Ballada o Eos", поділена на дві частини, з прологом і епілогом (24 сторінки зошитового формату) та низка віршів українською мовою без заголовків.

його перший надрукований вірш "Туга"[5] був написаний з приводу смерти його товаришки Дарії Дрималик, дочки директора Музичного інституту ім. Лисенка у Львові, яка вмерла на п'ятнадцятому році життя під час епідемії скарлатини. Для Лужницького терпіння було головним джерелом поезії, він старався розуміти світ, життя і смерть через поезію. В дитячі роки Лужницький часто хворів, був дуже слабкого здоров'я і вже замолоду відчував неминучість смерти. Тому велика частина його лірики навіває Weltschmerz, її пронизують мотиви меланхолійности, ностальгії, тимчасові настрої розпуки, а то й відчаю.

Але поезія Лужницького не є тільки поезією самотности, смутку, туги, терпіння і смерти, хоч ці мотиви домінують у його поетичній спадщині, а головно у збірці "Вечірні смутки". Лужницький був також майстром легкого жанру поезії; писав він пісні — танго й вальси, палку любовну лірику й навіть сатиру, хоч з останньої нічого не опублікував. Та ці три категорії його поезії, що ми їх тут згадали, творять тло його поетичної спадщини, яку постараємося коротко розглянути.

У "Вечірніх смутках" знаходимо намагання молодої людини зрозуміти себе і людське життя. Романтичний песимізм, той уже згаданий Weltschmerz, творить її духовний субстрат. Поет гостро відчуває екзистенціальну самотність людини та абсурдність людського буття, яке, хоч і повне краси, безупинно прямує до свого призначеного кінця:

І завтра знову буде день
такий самий, як нині...
Скотився білий цвіт з вишень —
На заході погас огень
і вбрався в шати сині.

І на билинах в'ялих трав
спочив сумерк вечірній...
Останню пісню дзвін заграв,
і звук її в ріку упав,
такий тяжкий, безмірний...

Вже гомін радісних пісень
спочив у домовині...
Скотився білий цвіт з вишень —
І завтра знову буде день,
такий самий, як нині...

Тут відчуваємо екзистенціальний ennui, особливо в рядках, якими автор починає і закінчує свій вірш: "І завтра знову буде день // такий самий, як нині...", а мотив неминучої смерти, переданий словом "домовина", натякає на інгерентну абсурдність людського життя, яке мусить закінчитися смертю. Цей вірш, можна сказати, програмний для всієї збірки, бо він не особистий; мова тут не тільки про долю поета, а й про людську долю взагалі.

---

[5] Див.: Наше життя.— 1920, 13 черв.— Ч. 2.— С. 7. Написано під псевдонімом Мар-н.

Той самий етос панує і у вірші, у якому поет намагається охопити своє життя в майбутньому:

Піду сумний, самітний, одинокий
крізь білий, ясний світ.
Як присмерк цей, що пеленає легко
рожевий цвіт...

Піду зі скибами, пооранними сумом
на білому чолі.
І згасну так, як гаснуть в світлі сонця
блудні вогні...

Не загріватиму грімким величним зовом
грядучих поколінь.
Пройду я світ і кину темінь ночі,
як сіра тінь...

А де пройду, гіркий явиться усміх
на ясному лиці.
Мале дитя, роскинувши руками,
заплаче в сні...

Піду крізь світ, немов серпанок ночі,
мов відблески зорі.
І згасну так, як гаснуть срібні роси
у сонця грі...

Особливо цікаве тут порівняння "як сіра тінь", яким поет характеризує себе. Тінь — це щось, що не має субстанції, не є чимось живим, навіть чимось дійсним, і в цій песимістичній проекції поет бачить себе як істоту, яка нічого не дасть, не зробить жодного внеску в життя свого народу: "Не загріватиму грімким величним зовом // грядучих поколінь". Відчуття, що він нічого великого не залишить по собі, викликає у нього страх. Мимоволі приходять тут на думку слова Шевченка з вірша "Минають дні, минають ночі...":

Страшно впасти у кайдани,
Умирать в неволі,
А ще гірше — спати, спати
І спати на волі.
І заснути навік-віки,
І сліду не кинуть
Ніякого, однаково,
Чи жив, чи загинув!

Та першоджерелом цього почуття поета є не Шевченко, а радше Святе Письмо, точніше кажучи, Євангеліє від св. Матвія, що включає притчу про таланти (Мт. 25, 14—30). Якось у розмові з автором цих рядків Лужницький ствердив, що це "найстрашніша" євангельська наука. Мабуть, слова: "Кожному, хто має, дасться йому та й додасться, хто ж

не має,— забереться від нього й те, що він має. А раба непотрібного вкиньте до зовнішньої темряви,— буде плач там і скрегіт зубів" (Мт. 25, 29—30) — наповняли Лужницького жахом, що він не використає вповні свій Богом даний талант. Можливо, що тут і причина того, чому Лужницький згодом покинув поезію і розгорнув широку діяльність як драматург, прозаїк, журналіст і науковець. Спочатку поезія була для нього майже виключно засобом самоаналізу, пізнання самого себе, що у великій мірі і є завданням та природою ліричної поезії. Але Лужницький відчував у собі сильнішу творчу енергію, яка виводила його поза рамки поетичного слова. Відчував також громадський обов'язок дати щось народові, що він міг краще зробити працею в інших жанрах та ділянках[6]. Він бажав перестати бути тією "сірою тінню" у вирі людського життя, яка іде "стежками сліз померклих душ", як це висловлено в такому вірші:

Я — тінь, я тиха сіра тінь...
стежками сліз померклих душ
я йду...
Несу з собою білу суш
сердець людий, любови рінь,
і дикий сміх із людських глуш
несу
Я — сіра, тиха тінь...
Я — зойк похмурих, чорних нив,
старих зчорнілих тихих стріх
я плач...

---

[6] Порівняй погляд Лужницького на важливість театру в статті: Рудницький Л. Драматургія Григора Лужницького // Записки НТШ.— Львів.— Т. 224.— С. 208—209. Про служіння Лужницького українському народові всіма засобами влучно висловився Тис-Крохмалюк у редакційній статті цитованого журналу "Терем":

"Григор Меріям Лужницький мав рідкісний талант — відчуття грядучих змін у психіці і в духових вимогах його покоління.

Молодь, яка повернулася із визвольних воєн, і та, що ще не доросла до участі в українських арміях, після короткого збентеження почала нормальне життя. Одні з них роз'їхалися на студії в європейських університетах Праги, Подєбрад, Відня, Данціґу, інші ставали до праці в сільськогосподарських установах. Студенти і навіть молодь без високих студій присвятилися розквітові своїх здібностей і талантів у різних мистецьких ділянках: поезії, новель, малярства, театрального, хорового та музичного обізнання.

А поза тим молодь не забувала за свої розваги, зосібна вечорниці, славні тоді у Львові балі "Червоної Калини", "Молодої Громади", тобто військових Українських армій і балі преси. Появилися нові танці, нові мелодії і слова. Загрозливим стало те, що відомі були польські тексти до пісень і зрідка тільки німецькі. Це стало проблемою як ще одного засобу полонізації.

Коли на цю тему студентські товариства скликали сходини, Григор Лужницький, знаний тоді як "Русьо", заявив, що він передбачив таку ситуацію і виймив з течки свої папери:

"Ось розв'язка! тут я написав слова до вальсів, танг та інших танців, а це ось мелодії у виконанні композицій Балтаровича та інші тексти до композицій Василя Безкоровайного. Їх можна вивчати в школах танців та поширити в цілому краю!"

Прийшов час відповісти польській державі за її насильства спротивом і підпільними акціями підпілля, об'єднаного Українською військовою організацією "УВО". Зайшла теж потреба популяризувати підпільну боротьбу в усіх українських містах і селах під польською займанщиною. І вже в той час Лужницький мав готові до видання сензаційні оповідання з більш чи менш замаскованою тематикою підпільної боротьби. Молодь розхоплювала ті книжки, які виходили двома, а навіть трьома накладами".

В очах дітей вбиваю сміх
І поміж світу терня грив
іду
і ближніх плачу гріх...
Я — сміх! Я скаменілий сміх
сліпих істот...
Котрі скитаються бліді
і падають на грудь землі,
несучи скарги для Висот —
Я — сміх сліпих істот...

Тут мотив "сірої тіні" стає центральним. Поетичне "я" автора можна інтерпретувати не у зв'язку з його особою, але й зі смертю, яка "в очах дітей вбиває сміх", вбиває життєву радість. Люди для поета — сліпі істоти, "котрі скитаються бліді // і падають на грудь землі, // несучи скарги для "Висот", а він, себто поет, це сміх тих "сліпих істот", який висловлює їхню неміч і абсурдність їхнього земного буття. Вже рано у своєму житті Лужницький зрозумів, що він не може завжди бути цією сірою тінню, яка є "скаменілим сміхом сліпих істот"; він збагнув велику істину, що життя ставить до нього інші вимоги. Але Лужницький, як, зрештою багато його попередників — українських і чужих поетів,— мусив перейти цей шлях від сірої тіні до ясної субстанції, від того скаменілого сміху сліпих істот до явного, відвертого слова поета, творчість якого є здоровою духовою поживою свого народу; але юність автора та пов'язані з нею проблеми вимагали свого. Творчий шлях Лужницького був шляхом поступовим, еволюційним. Не було на ньому квантум проскоків, чи "революційних" об'яв, чи винаходів. Помимо тонкого суб'єктивного сприймання дійсности та незалежного думання, молодий поет був дитиною свого часу й до деякої міри полоненим естетики декадансу, як зауважив Дмитро Донцов[7].

Збірка "Вечірні смутки" цілком ясно підтверджує це. У ній домінують дві теми, тісно пов'язані між собою — природа й нещасливе кохання... Осіння ніч, плакучі трави, зів'ялі квіти, пожовкле листя, сумні дерева — ці мотиви осінньої природи чергуються з мотивами людських настроїв, які вони витворюють і підсилюють,— тугою, болем, сумом, самотністю, терпінням, смертю. Типовим прикладом цієї першої категорії поезії, присвяченої природі, є вірш "Вже осінь йде...", у якому "пожовкле листя тихо плаче // Понад полями ворон кряче //, ...вітер в даль мече листками", а айстри шепочуть: "Треба вмерти". Але і в цей вірш поет вносить людське горе, бо десь там далеко "на дзвіниці дзвонять дзвони... // Злітають ніжно мрійно тони // Про людський біль". Усі ці вірші — особистого, інтимного характеру. Природа в них тільки віддзеркалює психічний стан автора, його терпіння. Природа стає засобом передачі внутрішнього світу поета, як-от у вірші:

---

[7] Див.: Донцов Д. Дві літератури нашої доби.— Торонто, 1958.— С. 183. Про факт, що Меріям-Лужницький був цілком у полоні тих вечірніх смутків, свідчить не тільки його оригінальна творчість, а і його переклади віршів двох російських поетів, що він їх видрукував у журналі "Поступ" (ч. 5—6.— С. 135). Це вірші С. Городецького й Ф. Касаткіна-Ростовського, духово споріднені зі збіркою "Вечірні смутки".

На чорних раменах хреста
розпну мій біль.
Кругом стерня, глуха, пуста,
і окервавлені уста —
любови цвіль...

Вберу у пелюстки вінків
зелених рут,
що розвиваються, цвітуть,
а в пізню осінь тихо мруть —
... тишу гробів...

У діядеми згаслих снів
вберу мій біль...
У шовку, багрі хрест горів,
болючим зором вниз глядів,
в тишу гробів...

Іде у тінях піль, ланів
моя душа...
Іде самітна і сумна...
На роздоріжжу двох шляхів,
під тихим зором згаслих снів
схилилася вона
на чорні рамена хреста...

Подібним почуттям відзначаються й такі вірші цієї збірки, як "В інеєм злота вкритих нивах", що розпочинає збірку, два короткі тристрофні віршики "Зів'ялі цвіти, зів'ялі цвіти" і "Крізь сиві тканини" та вірш, видрукуваний 1928 р. у журналі "Поступ" (ч. 9—10, с. 290) під заголовком "L'automne intime". Всі вони вже самими заголовками виявляють свою сутність, яку, мабуть, найкраще висловив автор у вірші, що може послужити архетипом цієї категорії його творчости:

По тихих нивах сонними слідами
іде задума і мече сльозами...
У багрі сонця блесками опалів
листки зівялі граються у далі,
листки зівялі, смертні тони літа,
шепочуть тихо про минучість світа,
шепочуть тихо... котяться сльозами
По тихих нивах сонними слідами...

Решта поезії, що виповнює збірку "Вечірні смутки",— це любовна лірика, поезія туги і прощання. Центральним твором тут можна вважати вірш, у якому автор складає свою нещасливу любов до стіп милої:

До стіп твоїх кладу мої всі жалі,
всі тихі скарги дня, що йде назустріч тьмі.
І білих ранків заслони бліді опалі,
І срібні коси сліз, що граються в траві.
Надії білих рож, що сонця дожидають
і ніжно хиляться у радощах своїх,

і шелести беріз, як з вітром розмовляють,
Кладу до стіп твоїх...
До стіп твоїх весь шум степів таємний,
вогні райдужні зір, всі усміхи дібров,
всі блиски радощів, що йдуть по нитці земній,
всі ясні, злоті сни, що родить їх любов.
І радощі мої, і смутки невгомонні,
вечірньої імли ніжний, тихенький сміх,
листки надій моїх, зів'ялі, тихі, сонні,
Кладу до стіп твоїх...
До стіп твоїх кладу мої всі жалі,
безсоняшність намист важких самітних днів,
душі моєї вечірніх смут скрижалі,
бліду заграву сліз моїх ілюзій, снів.
І ленту багряну всіх гордощів, і славу,
мою тужну любов, цей мій найбільший гріх,
уложену у світову оправу,
Кладу до стіп твоїх.

У тому самому тоні написані ще два любовні вірші: "Ми розійшлися без слів, без туги" і "Зі скарбу сліз моїх", як і низка недрукованих віршів, що зберігаються в архіві Лужницького. Всі вони, друковані й недруковані,— важлива частина творчости Лужницького, бо завдяки їм він подолав у собі інколи декадентські імпульси і, поборовши їх, став на шлях дозрілого культурного діяча[8].

---

[8] Про культурно-громадську діяльність Лужницького того часу і пізніше, у 1940-х рр., стисло й вдало писав Мирослав Семчишин у статті "Григор Лужницький — промотор літературно-мистецького Львова": "Коли в 1921 р., ще дуже молодим початкуючим поетом-літератором, Меріям-Нигрицький-Лужницький разом з В. Лімниченком (Мельником), О. Петрійчуком-Мохом і іншими виступив уперше на сторінках першого повоєнного літературного журналу у Львові "Поступ", а в 1922 р. став членом літ. об'єднання українських католицьких письменників "Логос",— тоді і не снилось — не мріялось йому, що за двадцять літ він саме стане подвижником нового літ.-мист. руху у тому ж саме Львові, що в атмосфері воєнного хаосу, брутальности влади, непевности за своє життя та якогось маразму, який огорнув усіх мешканців міста, йому прийдеться стати у проводі культурно-мистецької дії. Він і його найближчі співробітники відчули, що воєнного часу Львів мусить мати якусь духову відживу, якийсь творчий підйом, який би заповнив згірклі душі чимсь іншим, ніж боротьбою за щоденну екзистенцію. Цю ролю духової терапії української людини воєнного часу Львова мали взяти на себе існуючі культурно-творчі сили — артисти, письменники, робітники пера і кисті, театру і музики. А український Львів того часу їх, очевидно, мав, бо ж дворічна совєтська інвазія 1939—1941 рр. усіх цих творчих сил не зуміла ні знищити, ні вивезти під наганом.

Першим зав'язком нової культурної дії у Львові того часу стала організована вже в перших днях нім. окупації Львова група літераторів і мистців, яку очолив і під опікою Львівської міської ради оформив у Літературно-мистецький клюб відомий письменник-мистець-богеміст Микола (Мольо) Голубець. Але хоч початок був зроблений і перші кроки діяльности намічені, проте з об'єктивних причин розгорнути якусь більшу діяльність у цій атмосфері непевности і дожидання на кращі для нас зміни заслуженому ініціяторові ЛМ Клюбу не довелось. Уже вчасною осінню 1941-го року — за директивами новоствореного Відділу культурної праці при Центральному комітеті і його керманича д-ра М. Кушніра — прийшло до його реорганізації, а дальший провід Клюбу доручено д-рові Гр. Лужницькому.

В порядку реорганізації прийшло до створення в рямцях ЛМК п'яти окремих Спілок: письменників, журналістів, музик, акторів і образотворчих мистців; голови Спілок творили мистецьку раду клюбу, а д-р Г. Лужницький очолив спілку українських письменників" (Терем.— 1984.— Ч. 9.— С. 21—22).

Слід ще раз підкреслити: навіть молодий Лужницький був свідомий, що ця поезія — перехідний етап його творчости. До недрукованої збірки "Мелянхолія — лірична драма", написаної 1920 р., Лужницький дописав слова Ґете про молодого Вертера: "Sei ein Mann und folge mir nicht nach", а до своєї ліричної драми "Неврастенія", що також зберігається в архіві, поставив як мотто слова Гайнріха Гайне, взяті з його ранньої збірки "Книга пісень", якими німецький поет пояснив гіркоту та песимізм своєї любовної лірики:

Vergifted sind meine Lieder
Wie konnt's es anders sein?
Du hast mir Gift gegossen
Ins blühende Leben hinein.

У гострому контрасті до цих віршів Лужницького стоїть його поетична творчість легкого жанру. Мало хто знає, що він автор не тільки лібрето музичних комедій, як-от "Жабуриння", у якій знаходимо веселі пісні "Вулиця", "Лише дружба" і "Я лиш поглядом кохаю", а й популярного танго "Сонце низенько" (музика В. Балтаровича), яке в 1950-х рр. було награне в Канаді без прізвища автора й композитора[9]. Ось його текст:

Міста з їх шумом, гамором, юрбою
Такі далекі і байдужі нам.
Там сум і горе сплелись з собою
І загин шлють зневіреним серцям.

А тут у нас сміється кожна квітка,
Зі злотим сонцем граємось щодня,
І дощик в нас паде лиш дуже зрідка,
Бо вітер хмарки розганя.

Рефрен:
Сонце низенько,
вечір близенько,
Степами місяць в мандрівку йде.
Всміхнулись зорі в блакитнім морі,
Роса пахучі цілунки шле,
Дрімає хутір в гаю вишневім
Бренить тихенько бджілок вечірній спів.
Сонце низенько,
вечір близенько,
Снується казка в імлі степів.

Ця пісня, як і вальс з ревю "Подружжя в двох мешканнях", були свого часу дуже популярними, і їх співали люди, не знаючи імен ні автора, ні композитора:

Лиш раз в житті приходить сон,
І серце б'ється у вальса тон.
Лиш в раз в житті палає кров,

---

[9] Див.: Терем.— 1984.— Ч. 9.— С. 14.

Дзвенить в душі кохання зов.
Р е ф р е н:
Дай ручку, в обіймах замкни оченята.
Не бачить нас мама, не бачить нас тато.
Тихенько, ще тихше, близенько, ще ближче
Я злучу з устами уста...
Так ніжно, мрійливо у пряжі настрою,
Без сліз і без горя, тихенько без болю
Пригорну, обійму, до сну заколишу,
І злється з душею душа.

Підсумовуючи сказане, можна зробити певний висновок щодо наставлення молодого Лужницького до поезії як такої. Помимо певних виявів декадентизму в ранній творчості, Лужницький був прихильником традиційної поезії. Він дбав про поетичну форму, про чистоту рими, але в рамках традиції зумів подати свіжі та оригінальні поетичні образи, деякі, може, навіть на цей час шокуючі (нагадаємо тут "скаменілий сміх сліпих істот"), інші ж — захоплюючі. Ось деякі приклади: "кришталь туги", "присмерки життя", "серпанок снів", "діядеми згаслих снів", "акорд рожевий луни-райдуги", "пелюстки віків", "арфа білих цвітів" — всі із збірки "Вечірні смутки". У своїй статті "Епілепсія умів — на маргінес футуристичної поезії" Лужницький цілком явно й недвозначно каже, що для нього означала поезія: "Культура світу — це буді[illegible]ля, котрої основою є література [...] а орнаментом поодиноких поверхів-[illegible]пох є поезія"[10]. І далі, критикуючи естетику футуризму, пише: "Кождий [illegible]ік додавав іншого роду прикраси, щоби ця будівля (себто культура.— [illegible] **Р.**) була щораз кращою, могутнішою. Кождий вік пошукує завжди щ[illegible] нового, щоб одностайність не разила, й це нове додавав до старо[illegible]о спадщини соток віків. Це звалося поступом. Сьогоднішний напрям[illegible]утуризм.— **Л. Р.**) не можемо назвати поступом, бо йде вперед цей, к[illegible]й за собою щось має, а сучасна творчість відкидає все старе"[11], і то[illegible] можна закінчити думку, не має за собою нічого й не додає нічого. [illegible]гідно з Лужницьким, у сучасній йому поезії даремно шукати "оригінальности, котра не була б абсурдом". Він твердить, що новій поезії притаманні "китиці дисонансів і дисгармоній, абсурди, калямбури, зложені з помотаних географічних понять і без змісту зложених слів", що, на його думку, свідчить про упадок людського духу. Вірші Меріяма-Лужницького, як ми це бачили, мають, перш за все, логічний, зрозумілий зміст, строгу поетичну форму, гармонію, музику. У них віддзеркалено світогляд автора, його візію минулого, сучасного й майбутнього, як і його настрої в даній хвилині. Поезія, згідно з Лужницьким, мусить мати певне "післанництво до душі"[12], і в його віршах це післанництво знаходимо. Поезія Меріяма-Лужницького говорить до читача прямо, безпосередньо від автора (а не через посередництво якогось фіктивного ліричного героя), говорить вишуканою мовою, захоплюючими поетичними образами; у ній знаходимо гармонію та красу не тільки слова, а й вислову.

---

[10] Поступ.— 1923.— Ч. 10.— С. 242.
[11] Там же.
[12] Там же.

Кожний, хто знав Григора Лужницького, пересвідчувався, що він великий ерудит, людина, яка має необмежений діапазон інтелектуальних зацікавлень, хоч сам Лужницький усякі твердження, що, мовляв, він людина Ренесансу, завжди відкидав з лагідною іронічною усмішкою: "Я нічого не знаю про ботаніку". Ця його спрага знання почалась уже в дуже ранніх роках, і він протягом усього свого життя старався її заспокоїти. До Лужницького можна сміло пристосувати франківське Semper tiro; він усе своє життя учився, але вже юнаком був дуже начитаною людиною. Знав не тільки класичні літератури народів Європи, а й був дуже добре обізнаний з видатними критиками свого часу і з найновішими культурними явищами. Саме на підставі цього інтелектуального багатства він зумів уже в молодому віці витворити власний погляд на культуру взагалі і на літературу й поезію зокрема, і цей погляд закономірно пробивався у його літературній творчості.

Для кращого пізнання поезії Меріяма-Лужницького варто ознайомитися з його естетичними поглядами та мистецько-культурним світоглядом саме на тому етапі життя, коли він писав поезії. Тут слід відзначити, що крім численних закордонних діячів культури у формуванні його естетичних поглядів велику роль відігравав Микола Євшан, працю "Під прапором мистецтва"[13] якого Лужницький дуже цінував.

Мистецтво для Лужницького було тісно пов'язане з релігією. У згаданій статті "Епілепсія умів..." він твердив, що мистецтво, як казали німецькі романтики, є свого роду внутрішнім богослужінням — innerer Gottesdienst. Він вірив, що наставлення людини до мистецтва, до поезії має у собі щось божественне, виходить з подивляння чогось величавого, "майже святого, до чогось надприродного, таємного, яке до грунту може перемінити нас". Спираючись на праці найвпливовішого англійського критика XIX ст. Джона Раскі (1819—1900), погляди якого формували естетичний смак англійської інтелігенції вікторіанської доби, Лужницький вважав, що "кожне велике мистецтво, кожний правдиво великий твір являється якимсь покликом, і людина той поклик починає реалізувати сама в собі передовсім [...] починаючи в подробицях будувати себе, свойого чоловіка наново". Він вірив, що в процесі творчости поет "різьбить свою душу, плекає свої почування, витончує свій смак до всього гарного, доброго й правдивого, неначе прилагоджується до приходу самого Бога". І саме тому, на думку Лужницького, "поезія мусить бути передовсім серйозною у відношенню до себе й других, не сходити на фарс або забавку поодиноких людей". В тій серйозності він вбачав певну соціальну, громадську функцію поезії: творення тої піднесеної атмосфери серед загалу, виховання одиниць і цілих поколінь, "щоб зробити їхні серця здібними до прийняття та плекання в собі гарного, радісного й величнього". Це, на думку Лужницького, "найбільша місія усього мистецтва"[14].

Естетичне кредо автора, яке ми тут виклали, не заперечує легкої поезії. Згадана серйозність Лужницького — це те саме, що Франкова

---

[13] У згаданій статті про футуризм Г. Лужницький використав думки М. Євшана. Див.: Поступ.— 1923.— Ч. 10.— С. 242. Слід додати, що цінував він також погляди на культуру о. Гавриїла Костельника, якого теж цитує у згаданій статті.

[14] Там же.

"щирість", яку так високо ставив Василь Стус[15], вона може бути приявна і у віршах легкого жанру. Мабуть, найвідповідальнішим прикладом такого типу поезії Меріяма-Лужницького є його лірична поема "Забавки". У ній знаходимо майже всю гаму тих мотивів, що притаманні ліричним віршам і на додаток ще й легку дозу іронічного забарвлення. Наведемо два розділи (годі їх називати піснями чи канто) із цієї поеми, котру автор, як це було із попередніми віршами, шле у вигляді листа своїй милій:

Нагадується твій покоїк,
Пушистий килим, ліжко, софа,
Над вікнами заслонок пряжа —
І та велика катастрофа.

На столику нічнім тихенько
Дрімала киця з порцеляни,
Дивилася на другу кицю,
Що спала, кинувши руками.

А другій киці сон приснився,
Такий страшний, такий нежданий:
Хтось низько-низько нахилився
І затулив уста устами...

Залопотіли білі руки,
І з порцеляни киця впала.
Була зовсім здорова — тільки
Вже вусиків своїх не мала...

Так щиро з того всі сміялись:
Сміялось ліжко, паяц, софа.
Лиш оченята не сміялись:
Це ж величезна катастрофа!

Переганяються роками
Думки далекі і неждані.
Узорами хвилин минулих
Пишу листи на днях екрані.

Сиджу у себе на канапі
І все дивлюся в очі сині...
А вечорами свічку свічу
І свищу арію з Пуччіні.

І цілковито забуваю,
Що нині радіо, трамваї —

---

[15] Див.: Рудницький Л. Василь Стус і німецька література: відношення поета до Ґете і Рільке // Василь Стус в житті, творчості, спогадах та оцінках сучасників / Ред. О. Зінкевич, М. Французженко.— Балтимор; Торонто, 1987.— С. 352—367.

Я ж їжджу завжди в диліжансах
І на поштову трубку граю.

І заїжджаю перед хату,
І здержую іскристі коні,
І все життя своє складаю,
В твої м'які дрібні долоні.

А трубка грає — ляскіт бича,
Застиглі в личку тихі жалі...
Фанфари куряви несуться —
Я ж їду... далі... далі...

Перш за все це особистий, інтимний твір, побудований на спогаді, і тому з певною дозою меланхолії, яка в цьому випадку приборкана чи радше зігріта легкістю і теплотою ситуації. Рівночасно тут виявлене наставлення автора до сучасного, яке він у типово романтичній манері відкидає з легким гумором і лине в чарівне минуле, почуваючись дещо відчуженим від сучасного: "І цілковито забуваю, // Що нині радіо, трамваї". Автор свідомий того, що життя швидкоплинне, проминальне і що ніхто не може спинити часу: "Я ж їду далі... далі... далі...".

Від цих рядків тільки один короткий крок до сатири, отож огляд поезії Меріяма-Лужницького не був би повним без згадки його сатиричних віршів. Усі вони — продукти дуже ранньої його молодости, і він їх не друкував. Одним із цих творів є сатирична поема, написана в стилі Франкового "Лиса Микити" під заголовком: "Українська гімназія. Невдала сатира одного ученика VIII кляси". Далі на титульній сторінці написано: "Переписав Руссі Мар-н", а внизу, мабуть пізніше, дописано й перекреслено: "Товаришам VIII кляси на спомин", і під тим підпис: "Марусин", себто псевдонім Лужницького, заки він вибрав собі інший — Меріям. Поема поділена на шість пісень, що складаються із сорока п'яти шестирядкових строф. Для кращого пізнання цієї ранньої творчости Лужницького наведемо дві перші строфи твору:

Гей, хто в школі не буває,
Той не бачив і не знає,
Як живуть тут осьмаки!
Дім народний — дійсний замок
Не один там хід і ґанок,
Дір і ям чимало є.

Маємо тут професорів
І Вергілів, Ціцеронів,
І поетів, що аж страх!
І політиків, що ходять
Страшним голосом заводять:
Незабаром буде крах!
. . . .

А ось закінчення цієї невинної, добродушної сатири, спрямоване проти одного учителя (Кучер); а попало в поемі, мабуть, усім учителям 8-го класу:

І велів нам почитати
Айнштайна, за бога мати;
Бо він Нютона побив!...
Айнштайн, Кучер — великани.
Замаленькі світа рами,
Щоб їх в собі помістив!..
Так сказав! А ми покірно,
Голови схилили рівно,
Вийшли, мов в нас вдарив грім!
Тільки тихо віддихали
І в душі себе питали:
Дурні ми — чи, може, він?

В архіві Лужницького зберігається ще одна сатирична поема, написана з нагоди шевченківського ювілею. Автор її не закінчив і, мабуть, серйозно ніколи не думав закінчувати, хоч під текстом поеми написано: "Дальші пісні колись будуть". Ці уривки особливо приємно читати, бо з них бачимо, що в нашій громаді, якщо йдеться про концерти й академії, за останніх сімдесят років нічого не змінилося. Наведемо строфи, котрі стосуються промовця:

Вийшов мольох на естраду
І почав якусь тираду
Про Шевченкове життя.
Як почав він говорити,
Годі було висидіти
До самісього кінця.
А балакав! Ну, з годину
Згадував про Україну
Зі слізьми в своїх баньках!
А коли вже уклонився,
Кождий з нас перехрестився —
Прояснилося в очах!

Відтак іде опис першої концертної точки:

Потім вийшло якесь тріо.
Чи співать воно не вміло,
Чи недібране було.
Як почали в'ни ричати
(Щоби браво більш дістати),
Нічим пекло Дантого!
Вбране все в народні строї
От як зі села "dziewoji".
А то сольо! Боже... Ух!
Низька груба уф! здорова,
Наче дівка з Маґерова
Дерлась, мов 'ї сперло дух!

Далі про ту співачку, яка, виглядало б, не могла перестати співати:

І співала, і співала,
Що дитини ще не мала,
Що самотная живе.
Що 'ї гірко в світі жити,
Що не має з ким пестити,
Що життя таке страшне!

І думки автора на закінчення:

Я не жалую нікого
Тільки людей, що так много
Мусіли перетерпіть!
І дивуюсь, що з "публіки"
Не перервав єй "репліки"
Хтось тим словом:
ну, досить!

Поезія Меріяма-Лужницького — це поезія значення. У ній знаходимо двозначність, суперечність, містерію, але немає тут розриву між словом і змістом. Автор завжди каже щось "серйозне", що безпосередньо стосується людського життя взагалі, зовнішнього й внутрішнього світу поета — зокрема. Характерні риси поезії Меріяма-Лужницького — барвисті поетичні образи, мелодія, ритм, рима й музика. Лужницький був дуже музикальний; він умів кожну мелодію, котру десь заслухав, відтворити на фортепіані, і цей талант знайшов сильний відгомін у його поезії. Головним її сюжетом є сам поет — його терпіння чи горе, як і його втіха та насолода життям. У ній відчувається певна релігійна стихія, через призму якої поет дивиться на життя у його вічному плині. Оплакуючи недосконалу земність людського буття і неспроможність людини сповнити фавстівське бажання спинити хвилину — "тривай іще, так гарна ти",— поет шукає того божественного стану, де час не існує, де немає ні минулого, ні майбутнього, де панує тільки сучасне-вічне. Саме тут криється релігійна основа поезії Меріяма-Лужницького, яка була співджерелом його літературної творчости і його громадсько-культурної діяльности.

У своєму вступі до другого видання "Антології українського' католицького письменства", що її мало видати видавництво оо. василіян у Жовкві (антологія не вийшла через другий прихід більшовиків), її редактор о. Теофіль Коструба, згадуючи один нарис Меріяма-Лужницького, написав: "Можуть бути [...] літературні твори, в яких навіть і немає безпосередньої згадки про Бога, але цілою своєю ідеєю вони говорять про Нього"[16]. Цей вислів стосується і поезії Г. Меріяма-Лужницького.

---

[16] Див.: Коструба Т. Що таке Католицька література // Життя і слово (Ватерфорд, Канада).— 1948.— Ч. 1.— С. 54—68. Про творчість Меріяма-Лужницького дуже влучно висловився сучасний український літературознавець з Польщі Ярослав Грицков'ян у статті: Grupa Logos. Ukraińscy pisarze katoliccy w Polsce okresu międzywojennego // Slavia Orientalis.— 1990.— Т. 39, N 1—2, у якій він розглядає і поезію Лужницького в рамках творчости групи "Лоґос". (Варіант статті Я. Грицков'яна публікуємо у цьому томі "Записок НТШ", див. с. 170—178.)

Додаток

Про часи дитинства й ранньої молодости Григора Лужницького гарно висловився його син, д-р Олександр Лужницький, якому батько багато розповідав про себе, стараючись передати синові почуття приналежности до української нації й до родини. Ось уривок із листа О. Лужницького до автора статті, датований 9 лютого 1983 р.:

"Як молодець-гімназист, тато був дуже, дуже хворовитий, майже безперервно хворів на всі знані хвороби, дуже часто перестужувався, навіть мав пару разів запалення легких. Тато мусів надробляти гімназійні предмети вдома, а часом в ліжку. Це довговічне хворіння дало татові силу духа, пошану до книжки, охоту до читання і самостійність в думанню, яка зцементувала в ньому релігійні засади і безконалу віру в Боже Провидіння. Одним словом, зробило з тата самодумця і великого християнина. Через ті хвороби тата було дуже часто післано на відпочинок-виздоровлення до ширшої родини Лужницьких — до панств Купчинських у Сороцько і Ремезів, у Скалат та інші, де тато пробував тижнями. Там він міг не лише бачити село (яким він завсіди гордився і яке дуже любив), але і ту культуру в людині зі села, може, і вроджену. В пізнішому віці тато захоплювався містом Львовом і хвалився "Львівськими Батярами". Одначе село, культура, набожність і сила природи сформувала тата приватне життя, яке в його поезіях позакулісово виринає, а яке в його старшому житті дає охоту боротися "пером" за Правду Божу і за Християнські ідеали.

В цім оточенні тато, який був з священичої родини, обсадився всілякими книжками ріжного гатунку. Маючи під рукою велику бібліотеку не лише у Львові, але і по вищезгаданих селах, тато радів читанням, ба і то до смерти [...] всілякими темами цікавився (окрім ботаніки — чомусь ніколи її не знав), хтів бути лікаром, астрономом (відвідував один семестр) і т. д. Через самоту хвороби тато мимоволі полюбив фортеп'ян і навчився на ньому "віджививати юність духа", який був закутий в хворобливе тіло. Тато, рівнож, був здебільша в окруженні старших і цікавився всім, про що тоді вони говорили, спеціяльно про релігійні справи та соціяльні прогресивні течії. І, як він сам мені говорив, "йому було вільно дечого питати, бо, мовляв, він є хворовитий" — це дало татові корінь життя, базований на так званій "старій школі" (пошана до Бога, Родичів — плем'я, Родини і Нації, якою Він жив внутрі, яку він затаював перед другими і яку він у своїх творах відкрито пропагує).

Leonid RUDNYTS'KYI

THE POETRY OF HRYHIR MERIAM-LUZHNYTS'KYI

The paper covers the poetic works by Hryhir Luzhnyts'kyi, a member of the LOGOS — a literary group, active in Lviv in the interwar period. The author subjects to analysis the main motifs in Luzhnyts'kyi's poetry (among them religious ones and those of existentialistic loneliness and absurdity of being), as well as its distinctive features shaped by the poetics of modernism. Both the published collections of Luzhnyts'kyi's verse and his family archives have served as a basis for this study.

Ярослав ГРИЦКОВ'ЯН

УКРАЇНСЬКІ КАТОЛИЦЬКІ ПИСЬМЕННИКИ МІЖВОЄННОГО ДВАДЦЯТИЛІТТЯ: ГРУПА "ЛОҐОС"*

Літературне життя українців у Західній Україні та й за її межами в міжвоєнному двадцятилітті заскакує дослідника своєю різноманітністю і досить великою активністю. Не гальмували його ані польсько-українські конфлікти, ані складна політична ситуація. Працювали і творили численні групи чи то в Товаристві письменників і журналістів ім. Івана Франка** та в організаціях "Танк"***, "Горно"****, "Лоґос", чи теж в окремих групах, зосереджених навколо літературних часописів, таких, як "Митуса", "Поступ", "Нові шляхи", "Дзвони", "Вісник", "Назустріч". Діяли також творці, не пов'язані з будь-якою групою.

Письменники у своїй творчій практиці реалізували різноманітні художні концепції, найчастіше — модерністського характеру. У літературу, передусім у поезію, вливалися нові літературні течії — символізм, неоромантизм, неореалізм, футуризм тощо. Такі ж поділи, часто скрайні, були і у сфері ідей, світогляду митців, наприклад, у письменників націоналістичної і комуністичної орієнтації. Можемо теж говорити про письменників антирадянського спрямування, як Богдан Лепкий, Павло Зайцев, Богдан-Ігор Антонич, або прорадянського (маємо тут на увазі, зокрема, Івана Крушельницького і його групу), як і про поетів, що розвивали культ січового стрілецтва. У цій ідейно-художній мозаїці окреме місце посідали католицькі письменники. Вони формувалися й активізували свою діяльність під впливом помітного загальнокультурного розвитку католицького руху, за підтримки української католицької ієрархії, її організацій, релігійних товариств, преси і видавництв (у середині 1920-х рр.

---

* Первісний варіант статті див.: H r y c k o w j a n I a. Grupa Logos. Ukraińscy pisarze katoliccy w Polsce okresu międzywojennego// Slavia Orientalis.— 1990.— T. 39, N 1—2.

** Товариство письменників і журналістів ім. Івана Франка — організація з осідком у Львові (1925—1939). У 1937 р. налічувала 84 особи. Керували організацією: А. Чайковський, В. Стефаник, В. Щурат, Б. Лепкий, Р. Купчинський.

*** Група поетів з осідком у Варшаві (1929—1939). Від 1933 р. пов'язана з літературно-науковим квартальником "Ми" та видавництвом "Варяг" (1933—1939). Членами групи були: Є. Маланюк, П. Зайцев, А. Коломиєць, Ю. Косач, А. Крижанівський, Н. Лівицька-Холодна, П. Холодний (молодший), О. Теліга, Л. Мосендз, О. Стефанович та інші.

**** Група письменників у Львові (1929—1932), зв'язана з часописом лівого напрямку "Вікна". В групі діяли: В. Бобинський, С. Тудор, Я. Галан, П. Козланюк, Я. Кондра, К. Яран, М. Сопілка та інші.

виходило у Польщі 10 періодичних видань, діяло сім українських католицьких видавництв). З'являлися у той час і нові католицькі часописи, як, наприклад, "Поступ", "Нова Рада", "Правда". У 1920 р. відновилася діяльність так званих Марійських дружин молоді. Постав своєрідний процес "католизації" української культури. Чималу допомогу в тих починах подавав митрополит Андрей Шептицький.

У часописах лівого напряму, занепокоєних активністю католиків, стали з'являтися гострі протести. Редакція прокомуністичних "Нових шляхів", наприклад, нарікала на католицький експансіонізм "Просвіти"[1], на клерикальні видавництва, що "засипають своїми публікаціями книгарський торг"[2]. Лівий критик Ігор Коломийців не без нотки заздрости твердив, що в Галичині "розвиває свою працю цілий гурт молодих ліриків, яких об'єднує вже й певна принципова ідеологія: ідеологія католицизму, католицької церкви"[3].

Обговорюючи доробок групи "Лоґос" і досліджуючи творчі питання, які вона ставила перед собою, подамо інформацію загального характеру.

Українська католицька інтелігенція, духовенство після поразки у 1918—1920 рр. зрозуміли, що треба активізувати освітню працю, "органічно й глибоко переорювати поле українського національного життя під засів уже чистої, безкомпромісної ідеї Христової"[4]. Головну причину програної битви вони вбачали в ідеологічних промахах провідників, насамперед — Володимира Винниченка, хиткого ідеолога, який не досить виразно протиставився матеріалізмові. На їхню думку, будувати суспільні відносини в державі можна тільки на християнській основі, християнській філософії, бо лише вона дає змогу заспокоїти людські прагнення, діяти в єдності, доходити до стану гармонії.

Основні пункти програми групи "Лоґос" поставали, отже, з опозиції до матеріалізму і комуністичних ідей, із прагнення діяти й творити згідно з католицькою етикою, з відмінного розуміння ідеологічного статусу митця. "Господь не збудує будинку без сього угольного каменя: Христа!"[5] — казав Олександр Мох, один з чільних лоґосівців. В іншому місці він твердив: "Союзника шукати треба не на Заході чи Сході, а в Богові"[6].

Група ставила перед собою численні завдання: організовувала власні видавництва й пресу, друкувала й розповсюджувала релігійну літературу, полемізувала з ідеологічними противниками, формувала світогляд українців-католиків. У художній творчості лоґосівці прагнули підкреслити свою окремішність (нав'язували до філософсько-естетичної доктрини символістів), привнести в поезію складні психічні почуття, неспокій, сумніви.

---

[1] Крушельницький А. На нові шляхи//Нові шляхи.— 1930.— Ч. 9.— С. 335.

[2] Vindex [Рудницький Ю.]. Вороги правди//Нові шляхи.— 1930.— Ч. 5.— С. 148.

[3] Коломийців І. Лірика останнього десятиліття (1919—1929) //Нові шляхи.— 1929.— Ч. 1.— С. 89.

[4] Коструба Т. Огляд української літератури в 1918—1938 рр. //Життя і слово (Інсбрук).— 1948.— Ч. 2.— С. 117.

[5] Мох О. Життя і слово//Життя і слово.— 1948.— Ч. 1.— С. 5.

[6] Мох О. Причина наших поразок//Правда (Торонто).— 1970.— Ч. 1—2.— С. 167.

Група "Лоґос" почала формуватися навколо студентського місячника "Поступ"*. Його перше число вийшло 1921 р.— можна, отже, цей рік вважати початком їхнього діяння, хоча тоді ще "Поступ" був органом Марійських дружин молоді й щойно після якогось часу лоґосівці перейняли його повністю. Перейняли безконфліктно, бо їхні програми в багатьох пунктах збігалися. Теофіл Коструба, відомий католицький діяч й історик, указує, що гурт письменників "Лоґосу" уконституювався 31 грудня 1922 р.[7] Якщо переглянути українські літературно-громадські журнали 1920-х рр., то можна помітити, що в середині цього десятиліття публіцисти вже досить чітко виокремлювали цю групу, вказували на власне творчу її діяльність. Велику допомогу й підтримку лоґосівцям надавав літературно-видавничий інститут "Добра книжка", організований ще перед "Поступом", 1920 р. Тут друковано їхні твори (у серії "Бібліотека "Лоґосу"), основні випуски української та іноземної релігійної літератури. Видавництво займалося також розподілом цієї продукції і таким чином ставало почасти централею релігійної книжки і преси. Разом з католицькою церквою ці видання й становили ту силу, яка впродовж 1920—1930 рр. відкрито й уладжено поборювала атеїзм і матеріалізм.

У групі "Лоґос" діяло шість письменників: Григор Лужницький, Олександр-Микола Мох, Степан Семчук, Петро Сосенко (молодший) і якийсь час Василь Мельник та Роман Сказинський. Згаданий вже Т. Коструба зачисляє до цього гурту маловідомого письменника й історика (трагічно загинув під час польсько-німецької війни 1939 р.) Адама Монтрезора[8]. У загальному творчому контексті цього католицького руху вміщується діяльність й інших письменників, критиків, публіцистів, людей, які співтворили модель католицької літератури, спричинювалися до її поширення. Тут, зокрема, треба згадати таких видатних католицьких діячів, як Іван-Йосафат Скрутень (засновник "Записок Чина св. Василія Великого"), а також голову Марійських дружин молоді Іринея Назарка, публіциста Осипа Назарука, Теофіла Кострубу, педагогічного діяча і публіциста Петра Ісаїва та ще кількох інших.

Історія групи "Лоґос" виразно ділиться на два етапи: 1920-ті рр. (період існування часопису "Поступ") і 1930-ті рр. Характерною рисою першого періоду був спонтанний розвиток творчости лоґосівців, зокрема в поезії й узагалі в малих формах (оповідання, новели), велика активність у культурно-освітній праці, "пресове апостольство", спрямоване на творення католицького світогляду. Їхня тогочасна діяльність відзначалася також дисциплінованістю.

Наприкінці 1920-х рр. взаємозв'язки у групі значно послабилися. У 1927 р. журнал "Поступ" стає літературно-науковим місячником геть-

---

* "Поступ" — католицький суспільно-літературний місячник (пізніше — двотижневик), виходив у Львові від 1921 р. Його засновником був Й. Маркевич, організатор Марійських дружин молоді. Перейнятий групою "Лоґос", виходив за редакцією О. Моха, Г. Лужницького, І. Гладиловича. Часопис, призначений головно католицькій інтелігенції, випрацював власну редакційну програму, черпав з джерел християнського персоналізму, основ католицької доктрини в суспільних та наукових справах. Крім релігійної проблематики, пов'язаної з життям і наукою церкви, займався всіма галузями культури і художньої творчости. Співпрацівниками редакції "Поступу" були між іншим В. Мельник, С. Семчук, П. Сосенко, А. Монтрезор, Т. Коструба, Й. Скрутень, І. Назарко.

[7] Коструба Т. Огляд...— С. 120.

[8] Там же.— С. 123.

манської орієнтації, а 1931 р. взагалі припиняє існування. Організаційна дисципліна знизилася також в ідейному плані. Спроби зміцнити зв'язки за допомогою статуту не вдалися (у 1930 р. опрацьовано статут "Лоґосу" й подано "Католицькій акції"*, але з невідомих причин його не затверджено). Значно звузились і творчі горизонти лоґосівців. Це особливо позначилося на діяльності О. Моха, який багато сил віддав суто організаційним справам. На другий після публіцистики й науки план ставлять художню творчість й інші логосівці. Тільки Г. Лужницький і С. Семчук далі інтенсивно займаються художньою творчістю. Для продовження католицького творчого руху в 1930-х рр. великого значення набув новоорганізований науково-літературний місячник "Дзвони"**. Він замінив "Поступ" і гуртував навколо себе як лоґосівців, так й інших письменників католицького спрямування, зокрема таких, як Наталена Королева, Улас Самчук, Юрій Липа, Уляна Кравченко, Катря Гриневичева, Богдан-Ігор Антонич. Діяльність групи перервала друга світова війна.

Навіть побіжний огляд творчого доробку кількох названих письменників літературної групи "Лоґос" (їх перелік ще не вичерпаний) показує, що цей доробок кількісно великий і всесторонній: логосівці випустили у світ понад двадцять поетичних збірок і стільки ж оповідань та повістей, видали 15 п'єс, десятки їхніх творів надруковано в галицькій пресі (поки що їх не зареєстровано в жодній бібліографії), діяли в багатьох ділянках української культури, літератури, історії, мови, філософії, були засновниками, редакторами і співпрацівниками католицької преси. Г. Лужницький був дійсним членом Наукового товариства ім. Шевченка, редактором місячника "Поступ" і співпрацівником "Дзвонів", автором численних наукових праць, статей, рецензій. О. Мох став визначним організатором видавничого руху, зокрема, був організатором і багатолітнім директором видавництва "Добра книжка", співпрацював з редакціями часописів "Поступ", "Нова Зоря", "Дзвони", "Записки Чина св. Василія Великого", "Недільні вісті", "Шлях", "Лоґос", "Світло" і інших, активно виступав як публіцист і літературний критик. До незвичайно цікавих належить збірка його статей "Книжки і люди"[9]. Маємо тут ескізи про католицьку белетристику, про релігійні повісті французького письменника Г. Данеля-Ропса, про повісті Наталени Королевої, а також рідкісні інформації про католицьку кінематографію. Зацікавлення О. Моха пов'язані також з книгознавством[10]. Галицька журналістика завдячує йому бібліографією ком-

---

* "Католицька акція" (або Світське апостольство) розвивалось в Галичині у 1930-х рр. Централею був Генеральний інститут Католицької акції греко-католицької Галицької митрополії у Львові. Утворена з представників католицьких організацій: Товариств українських студентів-католиків, "Обнова", "Орли", "Скала" та інших. Генеральним церковним асистентом був єпископ І. Бучко, а пізніше Н. Будка, М. Дзерович, активними діячами — І. Бабій, В. Глібовицький, П. Ісаїв та інші. Пресовий орган — квартальник "Католицька акція" (1934—1939).

** "Дзвони" — католицький науково-літературний місячник, виходив у Львові під патронатом митрополита А. Шептицького. Фактичним редактором був учений, педагог і журналіст П. Ісаїв (співпрацівник часопису "Поступ"). У "Дзвонах" друкували свої твори Н. Королева, У. Самчук, Ю. Липа, У. Кравченко, К. Гриневичева, Б.-І. Антонич, К. Чехович, М. Гнатишак, Ю. Редько, С. Шелухін та інші. При редакції діяло видавництво "Бібліотека "Дзвонів". Тут, зокрема, вийшли друком твори У. Самчука, Б.-І. Антонича, Н. Королеви.

[9] Мох О. Книжки і люди.— Львів, 1938.— 131 с.

[10] Араміс [Мох О.]. На фронті української книжки. Статистика, висновки і здогади про те, чим тепер духово кормиться наша суспільність на захід від Збруча і що з того вийде.—

плекту часопису "Нова Зоря" за 1926—1935 рр.— органу Української християнської організації[11]. Не вдалося встановити конкретніших відомостей про позалітературну діяльність С. Семчука і В. Мельника. Р. Сказинський наприкінці 1920-х рр. почав співпрацювати з прокомуністичним журналом "Нові шляхи", а в 1930—1932 рр. був видавцем і відповідним редактором львівського журналу "Сила".

Сягаючи джерел художньої творчости логосівців, Г. Лужницький (під псевдонімом Меріям) у статті "Нарис сучасної галицької поезії"[12] твердить, що загалом у своїй творчій практиці вони керувалися принципами символізму, творили патріотичну лірику з пошуками вічної Правди та поезію смутку[13]. Такий спосіб художнього творення відповідав їхнім цілям, які виходили з християнської філософії, а також з модерністських тенденцій, під впливом яких логосівці перебували.

З усіх логосівців найраніше (з 1917 р.) почав писати В. Мельник (псевдонім — В. Лімниченко). Уже для перших його збірок віршів "З війни" і "Хуртовина", що вийшли 1920 і 1921 р., ще перед утворенням групи "Логос", прикметні особливий сумовитий настрій, музика слова, художній символ, який містить у собі низку значень. Ілюструючи досвід визвольних змагань (війни у 1918—1919 рр.), В. Мельник дає образи смерти, пожеж, боїв, уводить у поезію "дух смутку", часто маловиправданий, почуття безвиході. Цей напрям створює свою питому теорію відходу від реального світу для шукання іншого — непевного, безперспективного з "болісно задуманими лицями"[14]. У дальших збірках "Клонюсь" (1926) і "Дзвони дзвонять" (1933) В. Мельник відходить від цих настроїв. У них з більшою силою відчувається дух державотворчого горіння, віра в майбутнє "воскресіння". Цей рух уперед, цілком певно, виник у час, коли поет стриманіше користується настановами символізму.

Ідучи тим шляхом, С. Семчук у збірці "Метеори" (1924) виразно експонує ту сферу людських почуттів, яка в'яжеться з любов'ю до Батьківщини, з прагненням іти, як то визначив один з критиків, "до Сонця" (бачить у ньому символ батьківщини), "до Духа", тобто Краси, Любови й Христа[15]. Долю батьківщини поет порівнює з дорогою Спасителя. Досить драматично звучать рядки віршів про мандрівку Христа в українську дійсність, про його прихід "на сірий шлях століочений", про безсилість ("тихо, тихо впав") з автентичним євангельським закликом: "сповнилася... звершилася!"[16] Але це голос не відчаю, а радше пересторги, голос, що вказує шлях із того становища, у якому опинилась Україна,— шлях до Сонця, до Бога. Додамо, що деякі критики, крім патріотичних наголосів, добачали у поезії С. Семчука також аспекти інтерналізації духовної сили народу з допомогою Христа[17].

Львів, 1937.— С. 47; Мох О. Самосвітні видавництва. Які у нас є, що вони варті та що з них вибрати. Поради для самоосвітників та читачів.— Львів, 1938.— 53 с.

[11] Мох О. Показчик змісту "Нової Зорі". Річники I—IX.— Львів, 1937.— 159 с.

[12] Літературно-науковий вісник.— 1925.— Кн. 3.— С. 76.

[13] Там же.— С. 77.

[14] Там же.— С. 71.

[15] Там же.— С. 77.

[16] Там же.— С. 77.

[17] Див.: Сказинський Р. "Гріх" української дійсности// Поступ.— 1926.— Ч. 9—10.— С. 147.

Тему батьківщини й патріотизму порушує С. Семчук у збірці віршів "Воскресіння", що вийшла 1927 р. Поєднує в ній, однак, більш стисло світ сучасний з біблійними пейзажами. Вказують на це вже заголовки умовних частин: "Червоний Вавілон", "Плач Єремії", "Воскресний спів". Немає у цьому нічого оригінального. Такі аналогії знаходимо у творах багатьох письменників, давніх і сучасних. Вражає, однак, чіткий порядок — рух угору, до воскресіння, до свободи в широкому, релігійному значенні цього слова.

Поезія С. Семчука — динамічна й жива у порівнянні з творчістю інших логосівців, значно багатша на переосмислення, пов'язані з Євангелієм. Такий її характер підкреслюють релігійні мотиви, запозичення з традицій і біблійної символіки, як і оригінальна мова, насичена псалмовими висловами, як-от: "осанна", "молитовність", "страждання, горе, смута", "прийдім поклонімся". У віршах С. Семчука часто звучить думка про особливу місію України, висловлюється надія на велику історичну переміну, що принесе кінець її нещастю.

Як поет-лірик О. Мох видав збірку "Про це, що люблю я" (1924, псевдонім — Орест Петрійчук), у якій умістив власні й перекладні вірші на релігійні та інші теми. Можливість висловлення внутрішніх станів, таких характерних для групи "Логос", знайшов О. Мох у любовній ліриці. Згадана збірка виділяється просто-таки ідеальними описами чистої невинної любови (її філософською основою є християнізм). Аналізуючи цей том віршів, рецензенти підкреслювали його неабиякі поетичні достоїнства, а в поетові бачили "маляра-кольориста", який тішиться "блакитом неба", зауважує "багристі рожі", "суниці цяцьковані золотом", "сині очі волошки"[18].

О. Мох вводив до своїх поезій складні мовні компоненти, орієнтуючись на тогочасні настанови в поезії, які нав'язували до символістських концепцій особливої поетичної мови. Був у цьому одностайний з іншими поетами групи "Логос", такими, наприклад, як С. Семчук. Вірші О. Моха не були визнані критиками лівого напряму. Так, І. Коломийців оцінив їх украй негативно, закидав авторові брак глибокої думки, надмірний пафос і слабку організованість[19].

Інший тип зображення, без оптимістичної тональности, дає нам поезія Г. Лужницького. Його поетичний доробок невеликий. Передовсім, це збірка "Вечірні смутки" (1924), друкована кілька разів під псевдонімом Меріям. Не зовсім зрозумілий сум, жаль за чимось остаточно втраченим виразно виділяє цього поета поміж логосівців. Об'єднує їх тільки постать Спасителя, яка захоплювала всіх згаданих митців. Збірка Г. Лужницького мала кілька рецензій, писав про неї між іншими відомий публіцист, критик і письменник Остап Грицай. У Г. Лужницького він бачив схожість з такими "співцями тихої меланхолії", як Микола Філянський і Петро Карманський, підкреслював винахідливість і оригінальність його віршів, "природний смуток і зворушення"[20]. Згадуючи цю збірку, Т. Коструба вказував на "декадентські настрої" у ній[21]. Ці настрої помітні й в інших

---

[18] Меріям [Лужницький Г.]. Нарис...— С. 77.

[19] Коломийців І. Лірика...— С. 90.

[20] Див.: Літературно-науковий вісник.— 1924.— Кн. 3.— С. 185.

[21] Коструба Т. Огляд...— С. 122.

ліричних поезіях Г. Лужницького, друкованих пізніше в "Поступі", хоч з формального погляду вони помітно кращі.

Творчі прийоми, характерні для поезії обговорюваної групи письменників: експресія, подібні способи образности, використовування біблійних оповідань, а також мовно-стилістичних висловів, що сприяють домінації символів, переважають і у їхній прозі. Так, у сильно драматизованих притчах С. Семчука[22] символічні постаті Абодія, Йона і Амоса персоніфікують своєрідні ознаки патріотизму і суспільних проблем.

Крізь призму християнської етики прагне реалізувати свій моральний імператив Г. Лужницький. У збірці оповідань "Чорний сніг"[23] він дуже сугестивно відтворює вічне протиборство добра і зла. Його герої мечуться між емоціями, комплексами і моральними нормами, живуть у світі, який є і якого й не пробують змінити, апробуючи з почуття глибокої покори. Таке роздвоєння єства, таку напругу і конфліктність бачимо в оповіданнях "Світ Романа Тронського" і "Дитина". Виявом тих внутрішніх конфліктів стають іноді візії, у яких затираються межі між уявою і мареннями, як, наприклад, в оповіданні "Свист". Очевидно, що чималу роль у виникненні такого роду творчости відіграють нові течії у розвитку психології, вникання у підсвідомість з утаєними на її дні комплексами. Оповідання Г. Лужницького відзначаються легкістю стилю, доброю композицією, часто оригінальними образами і гарною поетичною мовою. Читаючи їх, один із критиків сказав, що автор "вміє держати перо в руці"[24].

У творчости письменників "Лоґосу" знаходимо також твори, які не мають характеру виразно релігійного, репрезентують, зокрема, сільську тематику ("Верховинець", "Смерть у газеті" О. Моха). Як указує Т. Коструба[25], П. Сосенко встиг видрукувати початок історичної повісті з часів Хмельниччини "Чайка" та оповідання "Вона явилась їм" і "Кривоокі голови" з часів визвольної боротьби 1918 р. Р. Сказинський 1924 р. видав збірку новел "Записки олівцем". Г. Лужницький започаткував жанр пригодницької повісти, видавши під псевдонімом Б. Полянич такі твори, як "Кімната з одним входом" (1930), "Годинник з надбитим склом" (1933), "Гало, гало, напад на банк", "Стріл уночі" (1935). Зрозуміло, що й у цих повістях письменник реконструює тематику в такий спосіб, щоб вона нахиляла читачів до наслідування відповідної ідейної та релігійної постави.

Своєрідним явищем у творчості групи "Лоґос" стали релігійні драми Г. Лужницького, передусім його драматичний фактомонтаж релігійного змісту "Посол до Бога" (1934), оснований на довголітніх полеміках, які велися між православними і католиками. В історії розвитку українського галицького театру це була перша спроба виставити релігійну драму в реалістичній сценографії[26]. З огляду на євангельський характер твору (головним героєм є Бог), розмірковувано, чи можна драматургію такого роду дії виставляти й показувати на сцені. Справа викликала бурхливу

---

[22] Семчук С. Пророки. Біблійні оповідання.— Жовква, 1927.— 128 с.

[23] Меріям. Чорний сніг. Нариси.— Прага; Львів, 1928.— 71 с.

[24] Гнатишак М. Бібліографія//Літературно-науковий вісник.— 1928.— Кн. 3.— С. 92.

[25] Коструба Т. Огляд...— С. 122.

[26] Меріям-Лужницький Г. Посол до Бога. Вступ// Життя і слово.— 1948/1949.— Ч. 3—4.— С. 357.

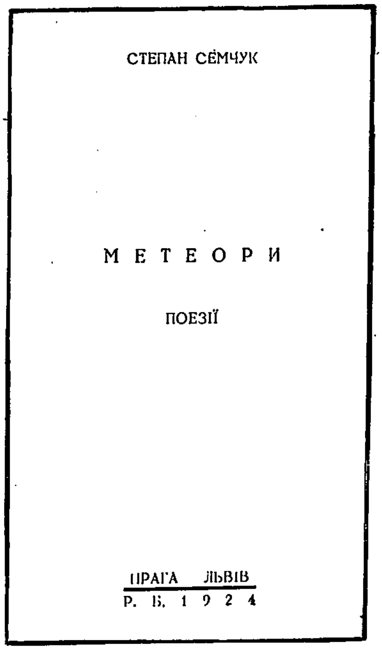

СТЕПАН СЕМЧУК

МЕТЕОРИ

ПОЕЗІЇ

ПРАГА ЛЬВІВ

Р. Б. 1924

Титульна сторінка книжки віршів Степана Семчука «Метеори». *1924 р.*

Обкладинка книжки оповідань Гавриїла Костельника «Великі люди». *1925 р. Рис. Павла Ковжуна.*

Обкладинка книжки нарисів Меріяма (Г. Лужницького) «Чорний сніг». *1928 р. Рис. Павла Ковжуна*

Книжкові знаки видавництва «Лоґос». *Рис. Павла Ковжуна*

дискусію. На сторінках львівської преси, між іншим "Діла", "Нового часу", "Нової Зорі", з'явилися критичні виступи й відкриті листи. Конфлікт на користь автора погасив сам митрополит А. Шептицький. Драму виставлено на сцені львівського міського театру в 1934 р. заходом і старанням ректора малої семінарії о. Є. Перрідона.

Заохочений таким поворотом справи, Г. Лужницький написав і адаптував для української сцени дві дальші релігійні драми — "Голгофа" і "Камо грядеши?" (1936). Поважне місце у драматургічній творчости Г. Лужницького посідають також історичні твори — "Дума про Нечая" і "Ой Морозе, Морозенку!", а також вдалі сценічні адаптації повістей Б. Лепкого "Мотря" і "Батурин". Його інтерпретація подій та дуже особистий підхід до деяких історичних фактів часто ставали приводом до поборювання одних і формування інших національних міфів.

Не зайве буде згадати тут, що такі члени групи "Логос", як О. Мох, Г. Лужницький і С. Семчук після війни (останній від 1928 р.) розвивали свою творчу і наукову діяльність у країнах Західної Європи, в Америці і Канаді. О. Мох далі пропагував християнську та світську культури: у 1948—1949 рр. видавав у Інсбруку журнал "Життя і слово", присвячений релігії і католицькій культурі (вийшло чотири книжки по 420 сторінок), а в Торонто — часопис "Правда" (1970—1975). Передруковував у них старі, з міжвоєнних літ, і публікував нові статті, праці з літературознавства, рецензії, спогади, нариси, вірші. У видавництві "Добра книжка" він видав після війни 63 дальші випуски художньої літератури, передусім переклади зі світової літератури — англійської, французької, старогрецької, німецької, польської та інших.

У галузі літератури й науки активно діяв в Америці Г. Лужницький (помер 3 березня 1990 р.). Тут за циклом пригодницьких повістей з міжвоєнних літ з'явилися нові твори — "0-313" (про винахід смертоносних променів Марконі, 1950) і "Генерал W" (повість з часів громадянської війни в Іспанії, 1951). Крім згаданих, вийшли історичні повісті: "Вершники смерті" (1958) з часів гетьмана Івана Виговського, "Замок Янгола смерти" (1963) з часів Кирила Розумовського і Григорія Орлика, "Сім золотих чаш" (1969) з доби Івана Мазепи. За кордоном Г. Лужницький опублікував серйозні наукові праці та статті — написав, зокрема, обширну історію української церкви "Українська Церква між Сходом і Заходом"[27], підручник з етики для середніх шкіл[28], цікаву студію про драматичність поетичних образів у творчості Івана Франка[29]. За його редакцією підготовлено до друку енциклопедичний довідник "Наш театр"[30]. Разом з Леонідом Рудницьким він видав 1982 р. перший том словника синонімів української мови Андрія Багмета[31]. Ці досягнення

[27] Лужницький Г. Українська Церква між Сходом і Заходом.— Філадельфія, 1954.— 723 с.

[28] Лужницький Г. Християнсько-католицька етика: Учебник для середніх шкіл.— Мюнхен, 1948.— 96 с.

[29] Лужницький Г. Драматичність поетичних образів в творчості Івана Франка//Записки Наукового Товариства ім. Шевченка.— Нью-Йорк, 1967.— Т. 182.

[30] Наш театр. Книга для діячів українського театрального мистецтва (1915—1975)/Гол. ред. Г. Лужницький.— Нью-Йорк, 1975.

[31] Багмет А. Словник синонімів української мови /Ред. Г. Лужницький і Л. Рудницький.— Нью-Йорк, 1982.

ставлять Г. Лужницького в ряд видатних україністів. Треба радіти, що близький співпрацівник письменника і мислителя Л. Рудницький взявся за дослідження його спадщини.

Поза рідним краєм (1928—1984) опублікував кільканадцять поетичних збірок С. Семчук, зокрема такі, як "Фанфари" (1931), "Рефлексії" (1965), "Джерела" (1966), "Поеми" (1967), "Світлість думки" (1970), "Навколо світу" (1971). Він видав також збірки поезії і прози, наприклад, "Канадська рапсодія" (1959) та "Поезія і проза" (1969). Докладна характеристика цієї частини творчости поета, з огляду на брак доступу до джерел, поки що неможлива. С. Семчук працював також як активний публіцист. Він автор історико-літературних статей "Берестейська унія" (1946), "Начерк українського письменства" (1948), "Наша Холмщина" (1948) та інших.

Літературна група "Лоґос", отже, являла собою у міжвоєнний період популярне і впливове католицьке об'єднання. Його народження і розвиток були відповіддю на суспільне замовлення, мало своє обгрунтування і в атмосфері епохи, і у світогляді творців.

Стривожені долею рідного народу, впливами матеріалізму, ці письменники піднімають доволі всесторонню і оригінальну світоглядну офензиву. В творчості, зокрема в перших збірках поезій, оповідань і деяких п'єсах, вони тяжіли до тих артистичних течій, які виводилися із символізму. Своєю позалітературною діяльністю лоґосівці вносили в українське життя чинник спокою, розваги, далекосяжної виховної праці. Вони розвивали широку видавничу, освітню і культурну працю. Мають немалий публіцистичний й науковий доробок. Не можна, врешті, не згадати і того факту, що кілька представників групи "Лоґос" розвивало і співтворило здорову літературну україністику за кордоном.

Маємо надію, що простеження, хоч і в загальних рисах, діяльности цього об'єднання заповнить певні прогалини в наших знаннях про українських католицьких письменників, а можливо, заохотить дослідників до дальшої праці над цією темою.

Yaroslav HRYTSKOVYAN

THE LOGOS LITERARY GROUP: UKRAINIAN CATHOLIC WRITERS IN THE VICENNIAL INTERWAR PERIOD

The article investigates the creative accomplishment of the LOGOS — the Catholic-oriented group, active in the literary life of the 1920s-1930s in Western Ukraine, and the evolution of the literary magazine, *Postup*, edited by its members. Analyzed in the article are the theoretical principles and creative work of the best representatives of the group, such as Hryhir Luzhnyts'kyi, Oleksandr-Mykola Mokh, Stepan Semchuk, Petro Sosenko, Jr., Vassyl Mel'nyk and Roman Skazyns'kyi.

Микола ІЛЬНИЦЬКИЙ

УКРАЇНСЬКА ПОЕЗІЯ ПЕРІОДУ МУРу

I

Посилене зацікавлення українською літературою так званого періоду ДіПі (від англійського displaced person — переміщена особа), що охоплював приблизно 1945—1950 рр., помітне сьогодні і в діаспорі, і в Україні. Вчені — як учасники тогочасного літературного процесу, так і представники молодшого покоління — трактують цей період як один з найбільш інтенсивних у літературному процесі української еміграції, як "мале відродження". Водночас їхні публікації — чи то спогади Ю. Шевельова "МУР і я в МУРі" ("Третя сторожа", К., 1993), чи студія Г. Грабовича "У пошуках великої літератури" (К., 1993) — адресовані передусім читачам в Україні. З одного боку, щоб заповнити останню прогалину в літературному процесі, а з другого, щоб український читач виніс з цього періоду якісь, можливо, повчальні, уроки чи принаймні прочитав свіжим оком нерозрізані сторінки книги історії власної літератури і культури (цей вислів можна сприймати не тільки метафорично: в українських книжках і журналах, що приходять до нас із закордону, сторінки часто справді таки нерозрізані, вони, отже, не мали і не мають там читача). Бо якщо для дослідника зарубіжного (з діаспори) й досі дуже важливе прагнення визначити, що ж усе-таки було перспективного в гострих дискусіях тодішньої літературної атмосфери (чи не найбільш запальних після дискусій 1920-х рр.), то дослідникові в Україні важливо, передусім, вписати згаданий період у загальноукраїнський контекст розвитку літератури. Отож, якщо йдеться про період "переміщених осіб", то треба насамперед з'ясувати обставини, які породили певні орієнтації, виявити зв'язок літературного розвитку української еміграції тих років з ідеями і концепціями тодішнього західноєвропейського духовного середовища, тобто побачити картину в її повноті, а вже тоді виносити ті чи ті присуди, давати оцінки.

Спершу про обставини. На жаль, сьогодні ще не маємо загальнодоступних праць про українську еміграцію повоєнних років. Енциклопедичні довідники визначають кількість емігрантів як понад 200 тисяч осіб. Пересильні табори були розкидані на території усієї Західної Німеччини та Австрії, але між ними швидко встановлювалися контакти, виникали осередки культурного життя, а отже, створювалися літературно-мистецькі групи та об'єднання, з'являлися різні видання, адресовані конкретному читачеві. Згідно з підрахунками, знову ж таки, не остаточними, за період

ДіПі вийшло 1200 книжок, у тому числі 250 оригінальних видань поезії, прози та драматургії.

Нестабільність ситуації позначилася на атмосфері культурного та літературного життя українського еміграційного середовища того часу. Журнали "Арка" (Мюнхен, 1947—1949), "Вежі" (Мюнхен, 1947—1948), "Заграва" (Аусбурґ, 1946), "Літературно-науковий вісник" (Регенсбурґ, 1948—1949), "Орлик" (Берхтесгаден, 1946—1948), "Хорс" (Регенсбурґ, 1946) протрималися, як бачимо, рік-два, при тому, що виходили вони аж ніяк не регулярно. Навіть МУР, головна літературна організація, зуміла видати тільки три випуски "Збірника" (Мюнхен; Карлсфельд, 1946, Реґенсбурґ, 1947) та один випуск "Альманаху МУРу" (Штуттгарт, 1946). Два—три випуски — така доля переважної більшости еміграційних журналів того часу.

Нерегулярність і спорадичність періодичних (і неперіодичних) видань була наслідком не тільки несприятливих тодішніх обставин, а й інших чинників.

Передусім, українська еміграція перших післявоєнних років — явище, характерне своєю неоднорідністю. Еміграція 1920-х рр. складалася переважно з учорашніх вояків, які боролися за самостійну українську державу, політичних діячів Української Народної Республіки — людей однакової чи подібної політичної орієнтації, до того ж вихідців з одного терену. Еміграційне середовище періоду ДіПі складалося з вихідців із радянської України, західноукраїнських земель та міжвоєнної еміграції, переважно з Чехо-Словаччини та Польщі.

Така неоднорідність спричинила розбіжності не тільки ідеологічних, а й світоглядних принципів, зокрема поглядів на літературу, її завдання і функції. Як дотепно зауважив Юрій Клен, "коли пес біг будяками, то не диво, що хвіст у нього в реп'яхах: хоч як труси, а важко їх обтрусить"[1].

Поля були різними, то й "реп'яхи", звичайно ж, різнилися. По-різному формувався світогляд учорашніх радянських літераторів Івана Багряного, Юрія Шереха, Докії Гуменної, Григорія Костюка, галичан Богдана Кравціва, Святослава Гординського, Ростислава Єндика, Богдана Нижанківського, представників празької групи Євгена Маланюка, Оксани Лятуринської, Уласа Самчука, Леоніда Мосендза, Олекси Стефановича...

"Реп'яхи" ж, як рецидиви попередніх засад і орієнтацій, виявлялися переважно у вигляді закріпленої на рівні підсвідомости шаблонної схеми чи догми, що такою схемою чи догмою не здавалася. Передовсім, то був погляд на літературу як на щось ужиткове, як на засіб національного (на противагу комуністичному) виховання із цілковитим запереченням "мистецтва для мистецтва". Притім якщо, наприклад, у І. Багряного чи у вчорашніх "вісниківців" ідею національного призначення літератури декларовано прямо (хоча між першим і другими були принципові політичні розходження), то в інших вона набула вигляду теорії (концепція національно-органічного стилю Юрія Шереха), відкритої для різних художніх течій.

Цілком природно, що в екстремальній ситуації, у якій опинилася численна й різнорідна українська еміграція — ціле мікросуспільство, могли

---

[1] Юрій Клен. Бій може початись//Звено (Інсбрук).— 1946.— Ч. 3/4.— С. 62.

народитися й ідеї, які об'єднували представників різних груп та виразників різних світоглядних принципів.

Такою була ідея великої літератури, яку висунув й обґрунтував Улас Самчук у доповіді на Першому з'їзді МУРу, що відбувся 21—22 грудня 1945 р. в Ашаффенбурзі. Вона базувалася на тому, що література є одним з найголовніших чинників духовного самовияву нації. Суспільно-історичні й духовні, зокрема культурні, процеси в розвитку нації дуже часто не збігаються, твердив письменник. Не події 1871, 1918 чи 1945 рр. визначили обличчя французького народу, а її література, що мала величезний вплив на духовне обличчя всієї Європи. Тільки через національне література досягає рівня загальнолюдського; Шекспір і Ґете були національними письменниками, але належать людству. Бувають такі історичні ситуації, які не дають народові можливости проявити себе в ділянці державного життя. Така ситуація в Україні під комуністичним режимом, і марно сподіватися на її зміну в недалекій перспективі. Тому українська нація повинна репрезентуватися перед світом як духовна, культурна одиниця. Тож треба подолати провінційність, "загумінковість" української літератури і створити велику літературу, яка має зайняти своє місце в загальному культуротворчому процесі сучасної Європи. Згодом у своїх спогадах У. Самчук напише про це: "[...] Негайно застрочила моя "Орга" друкарська машинка.— **М. І.**) реферат з визивною назвою "Велика література" і [з] побожним наміром оголосити його в таборах "позбавлених місця" осіб. [...] Його було зачитано в таборах Новий Ульм, Авгсбурґ, Карлсфельд [...]. І ми знаємо, що на сторожі нашого Бути є слово. А тому й література [...] і наголос на Велика. Бо хочеться підкреслити, що велика сцена і велика гра вимагають відповідного слова, змісту, тематики, філософії, стилю і рівня"[2]. І далі: недобитки "стають титанами і проголошують МУР. Хто вони, що вони, звідки вони? Зайві питання. І нема не можу. Малі спроможності переставити на великі спроможності, не "від Києва до Лубень", а від Києва до Нью-Йорку і сумма суммарум дасть Мистецький Український Рух великого, шекспіріянського, ґетівського початку"[3]. Таку літературу, на його переконання, можна творити тільки в еміграції, де письменник вільний від диктату комуністичної ідеології.

Ідея великої літератури — приваблива ідея, здатна зблизити навіть ідейних опонентів, але що означає поняття "велика література" з огляду на специфіку літератури як виду мистецтва, які естетичні засади такої літератури, як "переломлюється" це поняття у таких категоріях, як стиль, творча індивідуальність, літературна течія тощо?

Власне таке, літературознавче, обґрунтування поняття "велика література" розробив Юрій Шерех у доповіді "Стилі сучасної української літератури на еміграції", прочитаній на тому ж Першому з'їзді МУРу, в якій була сформульована концепція національно-органічного стилю.

Ця концепція розвивала положення статті Василя Бобинського "Від символізму — на нові шляхи", що друкувалася у кількох числах львівського журналу "Митуса" (1922). Автор її обґрунтовував думку про те, що такі літературні течії, як символізм, футуризм, динамізм (Юрій Шерех долучає сюди й неокласицизм, проти якого спрямовує вістря своєї

---

[2] Самчук У. Планета ДіПі.— Вінніпеґ, 1979.— С. 6.
[3] Там же.— С. 27.

критики), вироджуються, заводять українську літературу в глухий кут, і закликав письменників шукати нових шляхів у національній традиції, там, "де б'ється кришталеве джерело генія нашого люду"[4].

Юрій Шерех уважав, що орієнтація В. Бобинського правильна, але прозвучала дещо передчасно: українська література мусила перейти етап європеїзаторського руху, щоб подолати етнографізм. Здійснити це випало неокласицизмові, але він свою місію уже виконав і став перетворюватися у шаблон. Тому проблема нових шляхів постає знову, на новому етапі й у нових умовах.

Минали роки, змінювалися обставини, і творець концепції національно-органічного стилю відмовився від неї, визнавши рацію своєму основному опонентові, проти якого в період МУРу запально виступав,— Володимирові Державину: "У своїх нападках на основну Шерехову тезу — про царство національно-органічного стилю в літературі, що мав прийти і возсіяти сяйвом новим, Державин був тисячу разів правий"[5]. Читач відчує в цих рядках явну самоіронію прощання з пережитим, перейденим. Що ж, прощання з ілюзією часто буває згладжене гіркою усмішкою. Щодо самого Ю. Шереха, то така його самокритичність виправдана, бо характеризує шлях до осягнення якихось вагоміших теоретичних положень.

Наше завдання сьогодні інше — побачити мету і зрозуміти шляхи до неї. Метою було утвердити у світі образ України. А що інших шляхів здійснення цього завдання не було, то вибір упав на літературу. Тому не дивно, що поняття як великої літератури, так і національно-органічного стилю з естетичного плану переміщувалися у план ідеологічний. Речники різних політичних груп та орієнтацій, прийнявши формули У. Самчука та Юрія Шереха, по-своєму тлумачили їх.

До такого різночитання спричинилися передусім нечіткість і розпливчатість згаданих програмних положень. Так, у редакційній статті "Чого ми хочемо", надрукованій у першому збірнику МУРу, перед об'єднанням ставилося завдання "у високомистецькій досконалій формі служити своєму народові і тим самим завоювати собі голос і авторитет у світовому мистецтві. Відкидаючи все мистецьки недолуге та ідейно вороже українському народові, українські митці об'єднуються для того, щоб у товариській співпраці змагати до вершин справжнього і поважного мистецтва"[6].

Цілком зрозуміло, що при широкій шкалі не тільки політичних, а й світоглядно-естетичних орієнтацій еміграції, погляди на те, що корисне, а що вороже, що високомистецьке, а що мистецьки недолуге, були різними, часто полярними. На які філософські та естетичні ідеї має спиратися література, щоб стати великою? Для таких письменників і критиків, як Віктор Петров (він же Домонтович і Бер) та Юрій Косач, основоположними були ідеї екзистенціалізму, який у той час був на піднесенні. В. Петров у статті "Історіософські етюди" (МУР. Збірник 3.— 1947), проводячи на прикладі Німеччини кінця XVIII—початку XIX ст. ідею не-

---

[4] Бобинський В. Гість з ночі.— К., 1990.— С. 436.

[5] Юрій Шерех. Не для дітей: Літературно-критичні статті, есеї.— [Нью-Йорк], 1964.— С. 21.

[6] Цит. за кн.: Грабович Г. У пошуках великої літератури.— К., 1993.— С. 21.

рівномірности суспільно-політичного і культурного розвитку, допускав можливість піднесення української культури до загальноєвропейського рівня (іншими словами, можливість створення великої літератури) і без досягнення Україною державної незалежности. На його думку, це можливо, якщо ідеї української літератури будуть співзвучні з ідеями тогочасного загальноєвропейського літературного процесу, в якому переважають мотиви "самітньої, позасоціяльної людини, загубленої в руїнах знищеного світу", "приватного, замисленого в собі мистецтва, мистецтва душі, що ридає в пустелях безмежного"[7]. Таку ситуацію в літературі В. Петров пояснював кризовим станом епохи, що охопив усі сфери життя. Солідаризуючись з В. Петровим, Ю. Косач у доповіді "Вільна українська література" на Першому з'їзді МУРу твердив, що створення "великої літератури" ускладнене її політизацією, яка спричинює "не тільки віддалення нашого письменства від шляхів всесвітньої літератури, але й глибоку внутрішню кризу, яка триває й сьогодні"[8].

Доповідь Ю. Косача була спрямована проти "вісниківства", яке в умовах еміграції відроджувало ідеологію інтегрального націоналізму, волі та чину на противагу демократизму західного типу та ідеям західноєвропейської літератури. "Чи потрібна нам така література?" — риторично запитував автор відновленого "Літературно-наукового вісника", звертаючись до критиків (передусім Юрія Шереха), які "захвалюють нам твори брукової літератури, літератури для голоти, морального шумовиння, боронять Достоєвського, Винниченка, особливо циніка Сартра, доводять, що не мають нас вчити автори моральні, ані не повинні мати якийсь світогляд, себто не повинні розріжняти між добром і злом, між вчинком шляхетним і просто свинством"[9], тимчасом як "історія засудила нас принести світові нову правду в слові і в чині, як це лежить в наших традиціях історичних. Відповідно до того мусить бути і наша література"[10]. У ставленні до європейських літературних течій, зокрема авангардних, позицію "Літературно-наукового вісника" поділяв І. Багряний, який у "думках про літературу" (МУР. Збірник 1) твердив, що література є або зброєю в боротьбі за самоствердження нації, або "лимонадними солодощами", або ж дизертирством — у випадку з теоріями соціальної незаангажованости мистецтва.

Юрій Шерех, який у цій ситуації намагався згладжувати гострі кути (заперечуючи кризовий стан літератури і замінюючи цю тезу твердженням про повільний розвиток; декларуючи національний стиль і підхоплюючи твори з ідеями європеїзму), теж опинився під перехресним вогнем. Деякі критики, прийнявши формулу національно-органічного стилю, не сприйняли її змісту, зорієнтованости на філософсько-естетичні ідеї Європи, а не на політичні програми української еміграції. Характерним прикладом такого ставлення до концепції національно-органічного стилю є "Одвертий лист до Ю. Шереха" (1947) літературознавця Юрія Бойка. Він не тільки приймає Шерехову концепцію, а й вбачає у ній заслугу автора перед українською літературою. Однак Ю. Бойко рішуче виступає

---

[7] Бер В. Засади естетики//МУР. Збірник 1.— 1946.— С. 16—17.
[8] МУР. Збірник 2.— 1946.— С. 51.
[9] О. В. Якою має бути література//Літературно-науковий вісник.— 1949.— Кн. 2.— С. 208.
[10] Там же.— С. 213.

проти твердження про можливість літератури поза політикою і проти підходу під таким кутом зору до творчости письменників (Юрій Шерех написав праці "Шевченко без політики" і "Хвильовий без політики"). Він підкреслює, що "для емігрантської літератури особливо небезпечним є відрив від політичної дійсности"[11] і з прикрістю констатує, що в автора теорії національно-органічного стилю "нема ні одного сильного наголосу на ідеї державницького чину, ідеї, яка підносила б літературу понад рівень її нинішньої пересічности"[12].

З формули Юрія Шереха, яка на літературознавчому рівні мала обгрунтувати ідею великої літератури й об'єднати прихильників різних літературних і філософських концепцій, як це декларувалося у заяві ініціативної групи, кожен, отже, брав те, що відповідало його власним уподобанням. Адже не могло бути одностайности в погляді не тільки на те, що "ідейно вороже", а й на те, що "мистецьки недолуге", бо ж неможливо визнати вороже мистецьки досконалим (у погляді на ці питання І. Багряний чи нові "вісниківці" дотримувалися думки, протилежної уявленням того ж В. Петрова, Ю. Косача чи й самого Юрія Шереха). Отже, у тому, що Юрій Шерех пізніше відмовився від власної концепції, була своя логіка.

II

Пізніша самохарактеристика Юрія Шереха майже дослівно повторює основні тези критики концепції національно-органічного стилю, які висунув В. Державин у доповіді "Національна література як мистецтво", прочитаній на з'їзді Української Вільної Академії наук 22—23 червня 1947 р.

Сказане стосується передусім самого поняття національного стилю. Це був, на думку В. Державина, явний рецидив радянського підходу навспак; у радянському літературознавстві такі категорії, як бароко, класицизм, романтизм та інші відносили не до стилю, а до напряму чи методу, поняття ж стилю взагалі було розмите на компоненти "формалізованого змісту" або "змістової форми", і в цій системі поняття "національний стиль" не сприймалось як термінологічно неточне. Не зайве нагадати, що коли наприкінці 1950-х рр. Леонід Новиченко висунув тезу про риси національного стилю в українській радянській літературі, вона була піддана різкій критиці тільки з ідеологічних мотивів, мовляв, певні стильові течії у літературах соціалістичного реалізму (конкретно-реалістична, умовно-романтична тощо), переростають рамки окремих національних літератур і стають надбанням загальнорадянського літературного процесу.

"Ще більшою мірою,— пише згодом Юрій Шерех,— в радянському минулому закорінена теза про національно-органічність як майбутнє літератури. Не тільки виросла ця теза з протиставлення так званому інтернаціоналізмові, проповідуваному в радянській теорії та критиці, а прямо будувалася на визнанні діалектики основою всякого історичного, а, отже, й літературного процесу. Релігії та фетишу діялектики Шерех навчився

[11] Бойко Ю. Вибрані праці.— К., 1992.— С. 350.
[12] Там же.— С. 352.

звичайно в школах ортодоксії. Нарешті, теза про національно-органічне майбутнє літератури була прямим виявом націоналізму, що, мабуть, у жодній країні світу не плекається так затято, сліпо й тупо, як у Радянському Союзі (де він виступає під псевдонімом радянського патріотизму, гордости радянської людини тощо), тільки що націоналізм цей був переадресований з імперського на український"[13].

"В школах ортодоксії" плекано й інші фетиші, на які теж указав В. Державин,— віддзеркалення мистецтвом дійсности, а звідси — соціальної функції мистецтва, поділ літературного твору на зміст і форму тощо. І — ще один, найпізніший аргумент: "Вона [концепція національно-органічного стилю] не могла втриматися ні на прагматичному рівні — більшість досягнень еміграційної літератури писалася в інших і різних стилях,— ні на теоретичному рівні. Бо неясним було саме поняття (власне не поняття, а гасло) "органічности". Бо коли вона була стихійна, її не треба було пропагувати, а коли мала прищеплюватися свідомо, то це не могло не вести до стилізації"[14].

Усі аргументи В. Державина (і пізніші самоаргументи Юрія Шереха) вагомі, але кожна теоретична проблема в літературознавстві виникає з потреб творчої практики в конкретній історичній ситуації. Крім того, полеміка передбачає пафос не тільки заперечення, а й ствердження. Якщо під таким кутом зору глянути на державинську критику, то побачимо, що в ній конструктивного було менше, ніж у погляді, який він заперечував.

Насамперед скажемо про поняття стилю. В концепції Юрія Шереха, справді, не з'ясовано, як відноситься поняття національно-органічного стилю до таких понять, як стиль бароко, класицизму, романтизму тощо. Але в ній не заперечується існування цих стилів. Автор тільки намагається довести, що хоч би як змінювалася література: на місце класицизму приходить романтизм, на місце романтизму — реалізм, на місце реалізму — сюрреалізм, у слові справжнього письменника озивається національний тип — у натяках, ідіомах, у невловимих елементах мікроструктури образу, ритмомелодиці тощо.

Отже, концепція Юрія Шереха не заперечувала історично сформованих стилів, але не розглядала кожен з них як щось застигле, вона передбачала еволюцію стилів, їх дифузію, "стильові зсуви".

Що ж натомість утверджувала концепція В. Державина? Вона постулювала одну магістральну лінію розвитку української літератури, один стиль — неокласицизм. Шереховій ідеї національних джерел, органічности В. Державин протиставив європеїзм, але це був європеїзм класицистичних канонів і обмежень, який уже пережив свій час і не міг дати вагомих мистецьких здобутків. Заперечуючи наведену в Юрія Шереха тезу В. Бобинського про те, що найбільшому поетові Індії Рабіндранатові Тагору не було потреби прищеплювати бенгальській поезії форми терцини чи сонета, В. Державин погоджувався з твердженнями про відмінність психології європейця (до якого належать і українці) і індійця, брак генетичного зв'язку між їхнім "підсонням".

---

[13] Юрій Шерех. Не для дітей...— С. 28.

[14] Юрій Шерех. Етюди про національне в літературах сучасности//Сучасність.— 1993.— № 4.— С. 79.

Такі твердження на той час уже не витримували критики. Сонети й терцини таки не прищепилися на дереві бенгальської поезії, як на дереві поезії європейської не прищепилися газелі та касиди. Але ж саме у Європі поезія Р. Тагора знайшла захоплений відгук, була увінчана нобелівським лауреатством і виявилася внутрішньо співзвучною з тими процесами, що відбувалися в західноєвропейській поезії кінця XIX—початку XX ст.

Однак розвиток літератури — не однолінійний рух, і будь-яке виокремлення його напрямних ліній призводить до схематизації, що тим більше треба враховувати, коли йдеться про літературу українську, до якої нові віяння доходили із запізненням. Отож, на що міг спиратися у своїх теоретичних побудовах В. Державин і на що — Юрій Шерех?

Для В. Державина і його прихильників ідеалом і нормою були сувора дисципліна думки і чітка строфічна форма, ігнорування ж формальних атрибутів вірша, вважали вони, веде до деформації. За прихильниками строгої форми був такий вагомий аргумент, як українська неокласика 1920-х рр. (Микола Зеров, Максим Рильський, Михайло Драй-Хмара, Павло Филипович, Юрій Клен). Ця течія в українському літературному процесі була дуже потрібною, бо в час нігілістичних тенденцій пролеткультівства утверджувала цінності світової культури, ніколи, зрештою, не залишаючись у якихось формальних рамках, бо їм, неокласикам, за словами М. Зерова, "однакові гекзаметри і октави, чотиристопні ямби і свобідний вірш", вони залюбки "перекладали і "залізні сонети" німецької робітничої поезії, і давніх римлян, і польських романтиків [...]"[15].

Володимир Державин, Юрій Клен і Михайло Орест (брат Миколи Зерова) оголосили себе спадкоємцями української неокласичної традиції (В. Державин — у теоретичному, Михайло Орест — у творчому, а Юрій Клен — в обох планах). Перший не тільки полемізував з Ю. Шерехом, а й обґрунтовував свої позиції літературознавчим аналізом поезії представників празької, як він висловлювався, "течії сучасного українського класицизму"[16] — Олени Теліги та Олега Ольжича, а також нових творів Михайла Ореста та Юрія Клена.

Чому з поетів-"пражан" вибрані Олег Ольжич та О. Теліга — зрозуміло: в обох критик бачив шлях до "інтегрального класицизму". Таке визначення навряд чи можна вважати переконливим. "Празька школа" була радше синтезом неокласики й символізму. Бо ні "монументальністю", ні "прозорою радістю творчого спокою" поезія Олега Ольжича та О. Теліги не вичерпується, а загальнокласична чіткість та виразність вислову в цих поетів проблематичні як для неокласицизму. Річ у тому, що за чітко окресленим образом в Олега Ольжича відкривається якась недовисловлена глибина, скристалізований згусток образів, що сприймаються водночас і як знаки універсальних символів і як натяки на безпосередні переживання. Б. Рубчак пише, що в поезії Олега Ольжича "тисячоліття окутують щоденні жести людей у серпанок таємничих значень, а то й містичности. Навіть звичайна рінь, у високомайстерному

---

[15] Зеров М. Наші літературознавці й полеміки//Червоний шлях.— 1926.— № 4.— С. 170.

[16] Державин В. Шлях до класицизму//Теліга О. Збірник.— Детройт; Нью-Йорк; Париж, 1977.— С. 475.

вірші "Рінь", натякає на великі таємниці: вона ж була свідком вічности. Як для кожного символіста (а Ольжич — насамперед символіст), ці таємниці розкриваються на мить і знову зникають. Ловити важливі моменти, коли звичайні речі, явища та жести відкривають своє найглибше єство,— це й є велика частина символічного священнодійства"[17].

Оцей симбіоз символічности й неокласичности — домінантна риса поетів празької групи, яка особливо переконливо виявляється у творчості О. Стефановича та О. Лятуринської, але цих поетів критик не обирав об'єктом свого дослідження, бо вони не підтверджували його концепції, а радше суперечили їй.

Що стосується творчости Юрія Клена та Михайла Ореста, то неокласична орієнтація обох була програмною: вони вважали себе спадкоємцями школи київських неокласиків і багато зробили для популяризації їхньої творчости: досить згадати "Спогади про неокласиків" Юрія Клена (Мюнхен, 1947) та видання творів М. Зерова, які здійснив Михайло Орест. Та все ж, хоч Михайло Орест, за словами Івана Кошелівця, "певно боронив, як святиню", той світ, що "мав назву неокласицизму"[18], його як поета не можна назвати "чистим" неокласиком. Тяжіння до рівноваги в думках і почуваннях, що шукало для свого втілення прозорости образу, викінченої строфічної будови вірша, ясности синтаксичної конструкції, поєднується у його віршах з проривами у світ гострих переживань, коли "душа блукає в полоні" тривог, породжених неспокійним часом. В останній книжці поета "Пізні вруна" (1965), що вийшла вже по його смерті, гостро й пронизливо звучать мотиви трагізму, з грудей виривається почуття "незбагнення, подиху, страху" ("Йому ще немає року..."). Характерно, що ці настроєві вірші написано не у строгих строфічних формах, а вільним віршем. Це, певне, й дало підставу ворогові всілякої канонічности й раціоналізму в літературі Ігореві Костецькому говорити про рух Михайла Ореста від неокласицизму до символізму[19]. Звернемо увагу на ще одну деталь: у творчості цього поета майже немає античних образів-алегорій, у ній переважає пейзажна лірика. Так, не знайдемо тут внутрішньої конфліктности, боротьби стихій, всюди панує умиротворення, що має передати певний стан, а не процес. Поетичний світогляд Михайла Ореста найповніше розкривається через образи-стани природи. Але ліричний герой поета не вписаний у колобіг цієї природи, не підпорядкований її змінам. Його книга природи списана ієрогліфами, знаками вищих істин, незбагненних таємниць:

Ти літа животворного аннали
Розкрий, прихильний серцем, і читай:
Ти квіти зриш — тож відаєш немало:
Тих таїн неприступних — пам'ятай!

("Бринять слова неписаної притчі...")

Подібне можна сказати про поезію Юрія Клена. Неокласичність цього поета напоєна струменем романтичної екзотики (Антоній і Клеопатра,

---

[17] Координати. Антологія сучасної української поезії на Заході.— Нью-Йорк, 1969.— Т. 1. — С. 161—162.

[18] Кошелівець І. Про Михайла Ореста//Сучасність.— 1963.— № 10.— С. 38.

[19] Див.: Костецький І. Анатомія піднебесного//Сучасність.— 1961.— № 12.— С. 44—50.

Монтесума, Жанна Д'Арк). Через уроки європейської культури він простував до українських національних джерел. Наявність ознак різних стилів (зокрема, О. Лятуринська вбачала в поемі "Попіл імперій" риси експресіонізму) не відміняє поетової орієнтованости на неокласицизм, а радше надає його "мішаній манері", кажучи словами М. Зерова, національного забарвлення, що виявляється не так у формі, як у духовному зв'язку з українською культурною традицією (відгомони образности "Слова о полку Ігоревім", сковородинські мотиви тощо). Втім, річ не в іменах та історичних атрибутах.

О. Лятуринська здійснила дуже цікавий експеримент над поезією Юрія Клена: поставила на місце античних богів у його творах слов'янські поганські божества (під Парсіфалем вона побачила Ярила) і відчула глибоко український духовний контекст алегоричних образів неокласицизму. Звідси робиться ширший висновок про те, що "в українській народній творчості ховається багато модерних ізмів[...] включно з сюрреалістичними проявами. Отже, сюрреалізм, як і кожен напрямок, нам не чужий, тільки мав би бути асоціативно наближений, щоб можна було його сприймати"[20]. Зауважимо принагідно, що на початку XX ст. Наталя Кобринська та Михайло Яцків відзначали в українському фольклорі, зокрема казках та легендах, риси, які споріднюють його з тогочасним європейським символізмом.

До названих імен можна долучити й Б. Кравціва, у творчості якого поступово слабнуть романтичні нотки ранніх збірок і посилюються впливи поетики неокласицизму з настановою на "струнку гармонію" і "контур строгий" сонета. Ця тенденція виразно виявляється у "Сонетах і строфах" (1933) і досягає найвищої точки у збірці "Глосарій", написаній 1949 р., а виданій аж у 1974-му. Глосарій, за визначенням самого автора, це тлумачний словник таємних, призабутих і не завжди зрозумілих слів. Насправді ж то було занурення у стихію прауркаїнської обрядовости із загадковою фольклорною символікою, історичними алюзіями тощо, де давній символ трансформувався у новий, авторський, що не піддається однозначному витлумаченню.

Отже, навіть неокласично орієнтовані поети не могли не зазнати впливу інших стильових течій, передусім романтизму та символізму. Назагал же неокласична лінія у розвитку української поезії поступово згасала, вичерпувала себе, поступаючись місцем новим течіям, але залишала на них свої сліди. Якщо М. Зеров справді сказав, що сонет, може, довговічніший за верхарнівський верлібр, то поезія пішла на компроміс і витворила такий "гібридний" жанр, як білий сонет.

В. Державин боронив постулати неокласицизму, Юрій Шерех — національну органічність літератури, здатну до оновлення завдяки як внутрішньому саморозвитку, так і зовнішнім впливам; для В. Державина домінантою є нормативність, чистота стилю, для Юрія Шереха — синтез.

Юрій Шерех уважав неокласицизм закономірним і потрібним явищем в українській літературі й головну його заслугу вбачав у запереченні просвітянства й етнографізму та виробленні "кутої" літературної форми. Але цим заслуги неокласицизму й вичерпалися, бо "ми бачимо тепер і історичну обмеженість і велику вузькість неокласицизму. Раціоналізм —

[20] Лятуринська О. Зібрані твори.— Торонто, 1983.— С. 584.

філософська основна база неокласицизму — не буде ідеологією нового письменства, і формальний вишкіл не може стати самоціллю, а національна стихія не вкладається в рамки чужих форм, які б гнучкі вони не були [...] Сучасне покоління змагається з неокласикою не для того, щоб зануритися в провінціальщину й несмак, а для того, щоб, опанувавши всі досяги неокласики, піти далі. Зміст неокласики вже засвоєний, тому він став мертвою формою"[21].

Неокласичний канон, на думку Юрія Шереха, веде до епігонства, негативно позначився навіть на творчості таких талановитих поетів, як Л. Мосендз, О. Стефанович, Олег Ольжич, Юрій Клен.

У чому ж порятунок для української літератури? У поверненні додому, до національних джерел, у звільненні з лещат раціоналістичної філософії і закостенілої форми, у синтезі різних стильових начал і схрещенні жанрів, що мало виражати головний напрям розвитку української літератури "від універсально-раціонального до національного і до суб'єктивного"[22] — не для того, щоб заперечувати загальнолюдське, а для того, щоб проголосити його по-своєму, сказати щось своє світові як суверенна європейська нація.

Сьогодні у твердженнях Юрія Шереха виразно видно апріорність засади, контури тієї сітки, на яку накладаються факти літературного процесу, акцентування на тих явищах, які б у цю схему вписувались.

Аргументуючи свої положення, автор концепції національно-органічного стилю спирався передусім на творчість трьох талановитих поетів — І. Багряного, Тодося Осьмачку та Василя Барки. Якщо перші два утвердили себе в атмосфері художніх шукань української поезії 1920—1930-х рр. і їх творчість розвивала й поглиблювала риси сформованої вже творчої індивідуальности, то третій, В. Барка, формувався уже в умовах еміграції. За характером творчого обдарування вони дуже різні, поставити їх поряд Юрію Шерехові дала підставу передусім антинеокласичність, стильові та жанрові схрещення, а також метафорична згущеність поетичної мови. В орієнтації на цих поетів виявилася не так вивіреність теоретичних положень літературознавця, як прозірливість літературного критика, який вгадав напрям дальшого розвитку української поезії. І хоча сьогодні поезія І. Багряного не видається таким вагомим явищем в українській літературі, яким бачив її (чи хотів бачити) Юрій Шерех і більше зацікавлення читачів викликає проза цього письменника, критик виділив у творчості згаданих поетів ті риси, які виявилися перспективними.

III

Збірка І. Багряного "Золотий бумеранг", яка вийшла 1946 р. в Новому Ульмі, складалася переважно з творів, написаних у 1920—1930-х рр. у тюремній камері. Недарма під назвою книжки було уточнення: "Рештки загубленого, конфіскованого та знищеного".

---

[21] Юрій Шерех. Не для дітей...— С. 207.
[22] Там же.— С. 223.

Стрижнем збірки є поема "Золотий бумеранг", яку автор передмови Б. Подоляк (Г. Костюк) назвав "величною симфонією космосу"[23]. Це жанрово-тематичне окреслення дано, мабуть, за аналогією до поеми "У космічному оркестрі" Павла Тичини, яка могла послужити імпульсом для І. Багряного. Але "Золотий бумеранг" не має такої глибинної концептуальности, як твір П. Тичини. Те, що, на думку Ю. Шереха, "образ космосу, світобудови" набув у І. Багряного органічних українських рис, радше прийняття бажаного за дійсне. "Золотий бумеранг" — твір передусім публіцистичний: прославлення Землі, "колиски людства" у просторах космосу переводиться у земні масштаби — прославлення України на просторах планети.

Публіцистичність — не завада поемі, хоч бачити в ній "оригінальність і українську органічність" (Б. Подоляк) означає підтягати текст під концепцію. Космічність поетичного бачення І. Багряного цікава ще в одному плані — співвідношенням макро- і мікрообразів як суверенних і рівноцінних:

Серед пустель на чорнім тлі
По сніжно-білій оболонці
Пливуть і крутяться під сонцем,
Пливуть
і крутяться в імлі
Рухливі контури землі.
І вибігають по одній,
І ось збираються роями
Країни — плями... плями... плями...—
Мов проти сонця дітвора,
В міжгір'ях, в нетрищах, в ярах,—
Таборища людських племен...

Чи не той же принцип побачимо пізніше, на початку 1960-х рр. у першій збірці Миколи Вінграновського "Атомні прелюди":

Із океанами, полями і стодолами,
Із місяцем і сонцем на плечах
Лечу, обліплена народами, як бджолами,
І атомні гриби в моїх очах!..

("Прелюд землі")

Іноді у творах І. Багряного космічні асоціації силувані, штучні, як-от:

Проснулось сонечко крізьігольне вушко
І лягає лиштвою в хрестики й хрести...
Дівчина замріяна, дівчина-манушка
Умудрилась в вушко всесвіт протягти.

("Швачка")

Такий космізм — зовнішній, позбавлений філософської глибини і є елементом публіцистичного підходу поета до тем, серед яких переважа-

---

[23] Подоляк Б. Поезія, вічність, час//Багряний І. Золотий бумеранг.— Новий Ульм, 1946.— С. XIV.

ють своєрідні поетичні портрети людей звичайних професій ("Швачка", "Ратай", "Боднар", "Мулярі"), що сукупно мають творити образ української людини. Портрет подається переважно на тлі чи то пейзажу чи космічного антуражу з певним національно-фольклорним орнаментом і водночас із розширеним хронотопом, що справляє враження розімкнутого простору і часу, протяжности історії. Поетові вдається уникнути стилізації, бо в його віршах не суцільні фольклорні образи, а їх осколки, натяки, реалії, які постають у несподіваних комбінаціях і творять оригінальні метафори. Так, ратай

Налягає на чепіги, на ковані,—
Перевертає навзнак нашарування літ.
І блищать вони потом, масні, миготять
І дихають в небо хвилюючим маривом;
Оази легенд повстають з небуття,
І думи ідуть голубими отарами.
Потом живим і солоним покроплені,
Здивовані очі тисячоліть
Відкрились і дивляться у мерехтливий зеніт —
Дивляться: Звідки ті краплі розтоплені?

("Ратай")

Картина настільки природна, що читач не одразу помітить: тримається вона на метафорі — на "розповіді" скиби, у якій акумульовано досвід століть і тисячоліть, які здивованими очима дивляться на те, що діється навколо.

Прийом такого розгортання ліричного сюжету на "кінчику" метафори згодом, у 1960-ті рр., розвинув Василь Голобородько, довівши його до якогось особливого згущення образних сполук на основі комбінації речового матеріалу та символізованих предметів і понять.

В І. Багряного асоціативні зрощення реалізовувано не тільки через пластику, а й через емоційні стани — зміну тональностей його вибухового темпераменту. Це, мабуть, найбільше імпонувало Юрію Шерехові, бо давало можливість зарахувати поета до митців "неошевченківського" змішаного стилю [...] Справжній Багряний починається там,— казав Юрій Шерех у доповіді "Стилі сучасної української літератури на еміграції",— де він дає волю своєму поетичному темпераментові. А це буває там, де він створює картини руїни і поразки, або врочисті гімни героїзмові й перемозі. Поет не шукає в них якихось суто-національних образів, але дивним робом вони перегукуються з такими гнівно патосними речами Шевченка, як "Осії глава XIV" і з такими піднесеними, як "З Ієремії"[24].

Ту ж здатність переходити від "елегійно-мрійного тону" до "ненависті пророка-обличителя", що характеризує шевченківський стиль, відзначив у поета й Г. Костюк.

Поезію Тодося Осьмачки мурівського періоду репрезентує поема (дехто називає цей твір віршованим романом) "Поет", але в ній знайшли свій найбільш концентрований вираз мотиви та поетичні прийоми, які формувалися ще в 1920—1930-х рр.

[24] Юрій Шерех. Не для дітей...— С. 218.

Тодось Осьмачка як митець був наділений чи не найтоншим відчуттям болю зраненої душі, що підноситься до рівня всесвітнього страждання, набуває космічних вимірів. Це не песимізм апріорі, песимізм світоглядної доктрини учасників "Молодої музи" та "Української хати" на зразок "в душі моїй страшна порожня..." П. Карманського, не голос гордої усамітненої душі. Коріння болісного крику ліричного героя Осьмачки радше від протилежного: від нерозривности індивідуального "я" з колективним "я" свого народу, чий загальний спільний біль він і виражає. Ця архетипність як відбиток колективного підсвідомого відображення в характері поетичного мислення Тодося Осьмачки, сповненому фольклорних асоціацій на рівні глибоко індивідуального переломлення "збірної" фольклорности — речитативу дум, язичницького міфологізму, піднесення побутовости до рівня, як сказав би І. Франко, скристалізованої ідеї і водночас заземлення високих понять.

Трагізм світосприйняття світу Осьмаччиним героєм мовби виростає з трагічної речовости світу, де за річчю, предметом стоїть якась узагальнена, символізована сутність, глобальна катастрофа, що зруйнувала світ усталених відносин, впорядкованої ритуальности; гармонія перетворюється у хаос, на зміну світлому божественному приходить темне сатанинське.

Струмінь дантівської висоти думки й поетичної напруги пронизує поему "Поет", і складається враження, що "Божественна комедія" справді служила взірцем для Тодося Осьмачки, як, зрештою, і для "містичного епосу" "Золоті Ворота" іншого українського поета — Василя Пачовського.

На це вказують деякі зовнішні ознаки структури твору, зокрема тричленний композиційний поділ. У кінці твору згадується двох поетів, найближчих Т. Осьмачці по духу,— Данте й Байрона; такі згадки не бувають випадковими, надто у творі, у якому кожен натяк, реалія не губляться, а несподівано з'являються знову, творячи функціональну цілість.

Але відштовхнувшись від "Божественної комедії", Тодось Осьмачка пішов наче в протилежному напрямку. Якщо в Данте рух сюжету веде від темних до світлих сфер світобудови (пекло—чистилище—рай), то в поемі "Поет" — навпаки. У цьому виявилася, з одного боку, трагічність світогляду XX ст., ідеї вичерпаности європейської культури (згадаймо працю О. Шпенґлера "Присмерк Європи", що набула великої популярности і мала вплив на таких українських письменників, як М. Хвильовий і Олег Ольжич),— а з другого — драматичною ситуацією в Україні, уярмленній більшовицьким режимом. Сюди долучається і характер світовідчуття самого поета-страдника. Усі ці чинники наклали свій відбиток на поему Т. Осьмачки. Зворотний щодо "Божественної комедії" Данте рух сюжету охоплює у "Поеті" не тільки подієвий, а й світоглядно-філософський пласт. "Три стовпи високі" — це три частини поеми, якою автор виходить на поєдинок з вічністю.

Перша частина твору — далеко не тільки побут села, хоча побутові реалії вражають точністю і щедрістю. Це своєрідний кодекс звичаєвости, у яких у формі символізованих фігур розкриваються архетипи світогляду українського селянина. Перша частина "Поета", отже,— великодня ніч, а за нею — цілий комплекс легенд та переказів, нанизаних багатовіковою історією ще з язичницьких часів: копання скарбу (уявного, з традиції) і проблиски реального — пробудження поетичного хисту. Водночас із де-

Українські письменники асоціації Мистецький український рух.
Стоять (зліва направо): Василь Барка, Ігор Костецький, Юрій Шевельов, Григорій Костюк, Іван Багряний, Яр Славутич. Сидить — Улас Самчук. *1946 р.*

1/810 417-5

Титульна сторінка першого номера альманаху «МУР». *1946 р.*

Титульна сторінка книжки віршів Василя Барки «Білий цвіт».
1946 р.[?]

талей, цілком реальних в атмосфері сільського побуту, зав'язуються початки символічних образів, які пізніше нестимуть на собі вагу філософських символів-узагальнень. Так, окреслений у перших піснях образ агрономової красуні Вусті, що топилася, але яку врятував Свирид Чичка (головний герой поеми), переросте в образ дівчини, що уособлює ідеї жіночости й водночас батьківщини, поезії, вічности — невмирущого начала:

На історичних і страшних путях
племен загиблих і живих ще націй.

Але в цю великодню атмосферу, в цей епічний плин народного буття вриваються підземні поштовхи тривоги, передчуття катастрофи, що нагадує тривогу біблійного Гефсиманського саду. Бо якщо образ красуні дівчини трансформується у символ світлого животворчого начала, то образ зачарованого кота виростає до символу сатанинських космічних сил. Та й сама сцена Великодня виступає в поемі мовби втіленням ідеалізованої патріархальної селянської чистоти, яке вже радше казка, ніж реальність. Бо реальність не потребує вже й цієї ідилії як казки. Свирид, вступивши до університету і згодом видавши першу поетичну збірку, в якій ожили образи сільської природи й народної демонології, мусив тікати з міста, бо:

...коли з'явилася на світ
і виглянула книга із крамниці,
редакції звелися на граніт
і загули ще гірше, як вовчиці:
що він таки справжнісінький "піїт",
і досі не застрелений з рушниці,
бо хоч і не за ворога тепер,
то буде ним доконче у "четвер"...

Свирид іде додому в село. Сюжетна колізія знову розгортається з розширенням прямого змісту. Додому юнак потрапляє якраз у момент чекістського розгулу: гине від кулі ката його батько, згоряє — згідно ще з предковічними дохристиянськими уявленнями про оборонця дому — дід Кіт, палахкотить село. Свирид рятується випадково. Ця моторошна соціально-історична конкретика переходить у філософський вимір: "Духові основи його [Свиридового] життя, його творчости зметено, безжально знищено. Різдво принесло смерть. Жорстокий геній Осьмачки, показавши народження у Великодні, розкрив загибель у Різдво"[25].

Третя частина поеми асоціюється з пеклом. Пекло постає тут як поетична метафора якогось несусвітнього абсурду і водночас як страшна реальність епохи. Поєднання речової конкретности і фантасмагоричної візіальности набирає таких масштабів і форм, на які не могла спромогтися фантазія українських іконописців, що полюбляли лякати грішників карами за неправедне життя. Картину пекла в поемі Тодося Осьмачки важко було б зіставляти з пекельними муками, зображеними в "Божественній комедії" Данте, "Енеїді" І. Котляревського чи "Золотих Воротах"

[25] Юрій Шерех. Не для дітей...— С. 296.

В. Пачовського. У Данте винесено присуд згідно з уявленнями автора про зраду, злочин і т. д., у яких відображалися політичні пристрасті епохи. У поемі І. Котляревського в пеклі поміщено людей, гріхи яких визначаються народними епічними поняттями і мірками, а в поемі В. Пачовського — за гріх усієї нації, за розвал держави. Але і в першому, і в другому, і в третьому випадках пекло — покара грішників. Пекло ж Тодося Осьмачки — покара без злочину, навпаки, кара за чесність, за совість, за правду.

Якщо в "Божественній комедії" Люцифер, скинутий Богом з неба, своїм падінням пробив у землі діру, де "облаштував" дев'ять кіл пекла, то в "Поеті" пекло має космічні масштаби, що охоплюють і небо, і землю, і підземелля. Тут з небес через діри спущено урни, до них прикріплено сковороди, під якими горить пекельний вогонь.

В описах конструкції цієї страхітливої пекельної споруди і її функціонування конкретні деталі явно асоціюються з комуністичною державною машиною сталінського зразка:

І біля кожного станка такого
з людини череп... дужка золота
до ланцюга прикута золотого,
який крізь порожнечу виліта
до сонця, що горить серед страшного
простору, ніби голова кота,
а з неї вуса — ланцюги блискучі
шумлять на небо, мов дощі із тучі.

На "тортурах... сковородинних" Осьмаччиного пекла горять не грішники, а поети, що шукали "правди і людини", на них горять "мудрощі і поезія горить". Стиль поеми базується на тому, що конкретний образ рухається мовби по колу, обростаючи щораз новими несподіваними змістовними відтінками. Так, метафоричне порівняння (простір — ніби голова кота) викликає в уяві читача кота з народної демонології як втілення сатанинського начала, але в даному контексті деталь "вуса — ланцюги" асоціюється з вусами Сталіна, надто в сусідстві з Карлом (не хто інший, як Маркс, що з черепа, повного книг, кидає їх у вогонь, розворушуючи кочергою). Отже, знову уява, зачепившись за конкретну деталь — алегоричну (кіт) чи реальну (черепи з діркою — явний натяк на розстріли пострілом у потилицю), повертається в узагальнено символічний план сатанинського зла космічного масштабу.

Таку манеру можна назвати сюрреалістичною з огляду на крайню деформацію реальности. Чи не найяскравіший зразок "перекомбінування" предметів у поемі — сон Свирида. У цьому сні

...видиво предивне бачив він,
що не дзвіниця у селі, а колос
стоїть в ограді посеред руїн
ще вище, як стара без ганку волость;
і висить в остюках на кільці дзвін,
а з нього страшно тужить Вустин голос,
але з хатів ніхто, ніхто не йде,
аби почути те, що дзвін гуде.

Але ця деформація підпорядкована не "потоку свідомости", не бретонівському "автоматизму письма", а радше філософсько-екзистенціальній ідеї абсурдности світу, де навіть "світить сонце, наче злочин", а попереду — чорна вічність.

Народна колективна свідомість виробила лік проти тотального страху перед неминучою "кінцесвітністю" (образ українського поета з празької школи О. Стефановича) — включення людини в колобіг природи, в цикл календаря хліборобської культури, індивідуального "я" у колективне підсвідоме. Сучасні суспільно-історичні катаклізми зруйнували ці традиційні опори, на яких трималася рівновага особи, народу, світу.

Єдиним рятівником з цієї чорної діри зневіри й трагедії може бути тільки поет, бо він такий же обранець Бога і так само приречений на муки, як Христос. І поет це Боже провісництво приймає і благословляє свій жереб. Він відповідає:

Іду...
До тебе я і мрію понесу
і посеред мільярдів згаслих років
тобі в простори я впустю сльозу,
а з неї вийдуть три стовпи високі,
і зверху вежа й східці унизу
і вікна вгору готикою стокі,—
і творчістю своєю в вежі тій
з тобою, вічносте, зведу я бій...

Світла поетова споруда — а в ній угадуються контури Дантової архітектоніки, зокрема її тричленність — антитеза пекла сталінського штибу і чорної діри космічного сатанинського зла. Ця метафора — протиставлення творчого начала руйнівному, боротьби світла проти темряви, у якій поезія мусить перемогти, що заманіфестовано вже в прикінцевих рядках вступу до поеми:

Звертаюся до тебе, краю мій,
я з вірою, що ти у час свободи
мене згадаєш, як найтяжчий бій,
що виграли тобі твої походи
на полі духу і живих надій...

Ця ж ідея поета як Божого обранця лежить в основі життєвого і творчого шляху Василя Стуса, який благословив свою "дорогу долі, дорогу болю" як "Богом послану Голготу".

Національна поетична традиція й віршова техніка, вироблена европейськими школами, чи не найповніше поєднані у поезії В. Барки, який до другої світової війни видав дві поетичні збірки, але талант котрого визрів в еміграції, коли став формуватися світогляд і стиль поета, що найяскравіше виявилося у збірці "Білий світ" (Мюнхен, 1947).

Як і Тодось Осьмачка, В. Барка сповідував у своїй поезії ідеал патріархального українського села, де людина перебуває в єдності з природою. Але якщо Тодось Осьмачка посилав важкі скарги самому Богові за руйнування традиційних підвалин сільського життя з його виробленою століттями ритуальністю, що стала і моральним законом, і світоглядом

людей, то В. Барка вірив у порятунок через духовне відродження людини. Він відкривав світові ніжну і вразливу душу, яку неспроможні спотворити чи забруднити ні пекло голоду, наруги і принижень, ні антилюдяність більшовицької державної машини, ні страхіття війни. При тому автор не уникає жахітливих сцен, не заплющує очей на страждання, які судилися людям у часи історичних катаклізмів: дівчинка плаче, бо нікому поховати бабусю, що вмерла від голоду ("Примирені"); мати шукає сина на чужині, де горять "геєнни-печі", але немає навіть хреста ("Скорбна мати"); жінка — сама туга — просить вітер і сніг принести звістку про чоловіка ("Темрюк")...

Віршів з такими сюжетами у В. Барки багато, та характерно, що вони начеб супровідна лінія до сюжетів внутрішніх, глибинних, сюжетів, які, зрештою, можна було б звести до одного, головного: боротьби добра і зла, які "раз у раз міняються місцями" ("Діалог про добро і зло"). За людину у віршах В. Барки борються вищі сили. Хоч "зареготався сатана в сонцях орденів", прибічники чи слуги якого "одні взяли револьвери, а другі сокири" (натяки не треба й розшифровувати), усе ж звертання Бога до сонця світити "з найсвітлішою ласкою" має привести не до розбрату, а до примирення ("Примирені"). Поет виходить із засади, що врятувати людину — це врятувати людство. Для нього не втрачені й живі ідеали родини, традиційного укладу життя, батьківщини, якщо вони збереглися у людських серцях. Тому в його творах розповідь про якусь конкретну подію набуває другого, притчевого плану, який стає головним у творі, виражає його концепцію. Так, вірш "Батько й син" можна назвати сучасним варіантом біблійної притчі про блудного сина. Подієва ситуація цього твору може вкластися в одне речення: син повертається з оповитого пожежею війни міста додому, і щасливий батько та рідня радісно зустрічають його. Але в цю просту сюжетну рамку вмістилася ціла філософія, у якій село й місто, батько та син є знаками світоглядних категорій. Передусім, село і місто постають у взаємній опозиції, село протиставлене місту. З погляду життєвої достовірности в такому протиставленні можемо знайти певну нелогічність, суперечність. Так, син має забігти

...до города руїни,
що в нім літуча помста сіє міни
і прикида пожаром немовлят...
і димножовті місяця відміни
в терновому вінці; і з хмари-піни
зоря заіскрюється: світик свят!

Картина вражає способом передачі реальних ознак міста, яке постраждало від війни, зокрема метафора "літуча помста", як зауважив Юрій Шерех, що написав окрему студію про цей вірш, є перекладом німецької назви ракети, але в контексті вірша вона стала оригінальним тропом.

Виникає запитання: якщо місто обійняте такою страшною пожежею і зазнало таких руйнувань, то невже оті страшні снаряди зовсім обминають село, яке постає у первозданній ідилії, наче вона на другому кінці планети? У тім-то й річ, що перед нами не конкретне місто чи село, а уособлення різних світів, різних типів культур. Уже в словосполученні "города руїни" є узагальнення руїнницького характеру міста як такого, міста взагалі, міської цивілізації, що витворює руїнницькі бомби й по-

жежі; ознаки конкретики тільки посилюють це узагальнення. В. Барка не був першим в українській поезії, хто в такому плані символізував місто. На гадку спадають передусім вірші Б.-І. Антонича з його збірки "Ротації" — "Дно тиші", "Кінець світу", "Сурми останнього дня", у яких місто постає як метафора своєрідного надреалізму, як, за словами самого автора, "місто майже біологізоване", але цей витворений сучасною цивілізацією біологічний монстр (тут згадуються деякі картини сюрреаліста Сальвадора Далі) виступає антитезою справжнього біологізму "євангелії природи", містить у собі щось апокаліптичне, і таке місто "котиться в провалля під лопіт і мегафонів". Б.-І. Антонич писав свої твори до війни і його "кінцесвітні" пейзажі поставали у формі планетарних зрушень, зсувів материків, що нагадують геологічні катастрофи. В. Барка вже не шукав таких глобальних метафор, йому вистачало картин руїнництва, створених війною. Але Б.-І. Антонича і В. Барку в зображенні міста споріднює те, що один з рецензентів Антоничевої збірки "Ротації" назвав почуттям "гріховности" модерного міста та обуренням, яке нагадує гнів старозавітних пророків.

Такий же "знаковий" характер має у зображенні В. Барки і село як антипод міста. Вже у пейзажній картині на вітрі тремтить "зелена ярина", а птиці летять "на південь", а не повертаються з вирію. Читача може здивувати така неузлагодженість, несумісність ознак весни й осени. Але, як підкреслив Юрій Шерех, поет за принципом народної пісні "цікавиться не емпірикою поодиноких станів, а охопленням синтетичного образу"[26]. Згадаймо при цій нагоді неологізм російського поета Велемира Хлєбникова, поезія якого генетично пов'язана з українською пісенністю: він називає птахів, що відлітають і прилітають, "всемирями", тобто підкреслює у них ознаку часовости та повторюваности.

Той самий принцип узагальнення, синтетичности на рівні ситуації переданий у сцені повернення сина. Чи не є той "блудний син" "блудним" людським розумом, що в гонитві за прагненням якомога більше вкусити з "дерева пізнання" і створив оцей "город руїни"; чи не означає поняття "син селянський" — "син людський", бо без зв'язку із землею людське життя неможливе взагалі?! Тому повернення людського сина в лоно родини можна потрактувати як можливість повернення (чи кореляції) технічної цивілізації до її природних основ, до традиційної народної культури з її моральними засадами, закріпленими в ритуальності, що супроводжує всі основні моменти життя людини в певній спільності.

Отже, у поезії В. Барки ідеал відносин між людьми, заснований на традиції хліборобської культури у її християнському варіанті, постає не як "втрачений рай", а як можливість нового відродження.

Традиційні основи творчости В. Барки охоплюють усі рівні його поезії: від світоглядної орієнтації до прийомів поетики. Водночас ця традиція не консервативна, не застигла. Універсалізм основних принципів поета природно вбирає в себе прикмети сучасної реальности з її конфліктами і драмами, хоч і перетворює їх у міфологічні знаки.

На всіх рівнях поетики виразно прочитуються як джерело того чи того образу, так і спосіб його трансформації, збагачення новими відтінками. Ось пейзажна деталь того ж таки вірша "Батько й син": "Яс-

[26] Юрій Шерех. Не для дітей...— С. 324.

новишневий вечір: свічка мила хмари запалила". Хіба не веде нас цей образ вечора до шевченківського "Садок вишневий коло хати ", хіба не вводить в атмосферу селянської патріархальної родини, яка була ідеалом для Т. Шевченка й лишилася таким самим ідеалом для В. Барки? Але в автора "Батька й сина" інший спосіб побудови поетичного образу. Передусім, природа в нього одуховнена християнською атрибутикою ("Свічка мила хмари запалила"). Тропи такого типу в книзі "Білий світ" трапляються часто, серед них — дуже яскраві, наприклад: "Моляться соняшники. Грім на хмарі Біблію читає" ("Рай").

Спосіб такого асоціювання знаходимо і в попередників В. Барки — П. Тичини ("Ще половіє злотом хвиль на сонці жита риза"), Б.-І. Антонича ("Мов свічка, куриться черемха в побожній вечора руці"), Михайла Ореста ("Прибрався ліс в зелену митру"). Але ідеальна частина світу, її обожувана сторона стикається зі своєю протилежністю — антиприродним "городом" з його сатанинськими витворами: війною, смертю, помстою. Ця груба, прозаїчна сторона дійсности вривається у вірш В. Барки не тільки трагічними сценами, а й такою ж прозаїчною або й суржиковою лексикою ("город", "вор", "криша"), що передає контрастність світу, довічне протистояння добрих і злих начал у ньому не тільки через сюжетні ситуації, а й на рівні мікрообразу, поетичної метафори.

Спосіб асоціювання у В. Барки цілком сучасний, з арсеналу модерної поетики XX ст. Оригінальний, зокрема, його епітет, заснований, як сказав би І. Франко, на силоміць зчеплених асоціаціях, зокрема, на опластичненні й озвученні абстрактних понять: "синя смерть", "фарфорові хмари", "сонцю, небесному царекоронцю", "золотий пліт". Цікаво, що деякі знахідки В. Барки, наприклад, "сонечко в золотій сорочці", були майже дослівно перевідкриті поетами-шістдесятниками. Згодом у вірші Івана Драча "Балада про соняшник" сонце з'явилося "у червоній сорочці навипуск", і цей збіг у словесному вираженні, звичайно ж, цілком випадковий, він випливає з глибшої закономірности, бо, як висловився П. Тичина, "цілком відповідає характерові сприймання світла українським народом"[27].

Не менш важливий у поетиці В. Барки нетрадиційний контекст традиційного епітета: коли мати, втративши сина, "від світу білого рукою очі затулила" ("Сад"), то цей світ для неї скоріше чорний, аніж білий.

Глибинна національна традиція виявляється і в ритміці В. Барки: його вірш увібрав речитативність думи, шевченківські злами ритмів та жанрові зсуви в межах одного твору, але об'єднав розкутість безстрофічного вірша дисципліною ямбічних наголосів.

Ця традиція не суперечила тим напрямам (стилям) та течіям, які проходила європейська поезія, як не завадила вона Т. Шевченкові бути романтиком, а П. Тичині — символістом, В. Барка теж пройшов символістську школу в тичинівському варіанті. Риси цієї течії Гр. Шевчук (Ю. Шевельов) бачить у циклі "Несуджена радість", зітканому з уламків пейзажу і натяків, ментальних вражень, що напливають одне на одне і не дають можливости зосередити на чомусь увагу. "Усе це,— зауважує критик,— розпливчасті носії поетових настроїв, поетових переживань: настрої розлуки, чекання, туги за батьківщиною, музика ночі і просто музика — все зливається в одному настрої, настрої і тільки, все не

---

[27] Тичина П. Із щоденникових записів.— К., 1981.— С. 313.

піддається остаточному логічному розшифруванню"[28]. Хоча ліричний герой В. Барки недовго перебував у полоні настроїв усамітнености символістської витонченої естетики, вплив цієї школи на його творчість засвідчує, що справжній талант відкритий для різних мистецьких віянь, але при цьому не втрачає свого обличчя, бо здатний їх трансформувати.

Поезія автора "Білого світу" була, здавалося б, чудовим підтвердженням концепції національно-органічного стилю, базованого на безперервності національної традиції, але й не відгородженого від тих стилів (напрямів), які змінювали один одного в загальноєвропейському масштабі. А проте, поезія В. Барки була водночас тим явищем, яке шерехівську дефініцію розхитувало: надто широким і розпливчастим ставало поняття стилю як літературознавчої категорії. Переміщуючись із сфери естетичної у сферу ідеологічну, теоретична формула почала розходитися з тим змістом, яке вкладав у неї автор, і її творець з часом відмовився від неї.

Усе це розв'язало, а чи й просто зняло конфлікт Юрія Шереха з В. Державиним. Арбітром стала логіка літературного процесу. Українська поезія, справді, виламувалася із закостенілих класичних форм (хоч і зберегла талановитих прихильників цих форм, таких, як Ігор Качуровський, Борис Олександрів, але, з другого боку, втрачала дедалі більше ознак національного світосприйняття, особливо у творчості молодшого покоління. І це усвідомили два найзаповзятіші опоненти — Юрій Шерех і В. Державин.

Перший у 1954 р. писав у рецензії на збірку Тодося Осьмачки "Китиці часу": "Критики неокласичної школи (не виключаючи небіжчика Клена) не повинні б братися за критику Осьмачки, бо виходить сцена з Квітчиного "Салдатського партрета". Вище від чобіт їхнє судження не сягає. Це не випад проти неокласицизму, бо те саме стосується до виступів Осьмачки з приводу неокласичної поезії. Просто ці дві школи говорять різними мовами і одна одну не розуміють"[29]. Другий в огляді "Молода українська поезія" твердив: "Багато хто з читачів спитає: а для чого нам, на політичній еміграції, експресіонізм, сюрреалізм та інші західноєвропейські рафінеси? На це запитання не варт відповідати, бо воно є абсурдно поставлене. Літературні стилі постають і існують не для когось, а силою культурно-історичного процесу [...]. І хоч як би ми до сюрреалізму суб'єктивно ставились, він у всякому європейському письменстві, отже, й у вільному українському — є, або незабаром буде"[30].

* * *

Чи ці твердження треба сприймати як факт примирення двох опонентів? Нам здається, вони свідчать про щось значно більше, про те, що ні літературі назагал, ні жодному талантові зокрема не можна згори, апріорі накидати тих завдань, які не властиві їх органічній суті. Тепер, з дистанції часу, можна, очевидно, зробити висновок, що "велика літе-

[28] Шевчук Гр. Поезія Василя Барки//Барка В. Білий світ.— Мюнхен, 1947.— С. 170.
[29] Юрій Шерех. Не для дітей...— С. 315—316.
[30] Фенікс.— 1952.— Зош. 3.— С. 25.

ратура" чи то національно-органічного, чи неокласичного, чи будь-якого іншого нормативного стилю не могла бути створена ні поза межами України, ані в самій Україні, навіть без огляду на суспільно-історичну ситуацію. Тобто не могла бути реалізована програма створення "великої літератури". Бо що таке саме поняття великої літератури? Великої порівняно з чим, у якому масштабі? Порівняно з тогочасною українською радянською літературою, яка в повоєнний період зазнавала шаленого наступу під гаслами боротьби спершу проти "українського буржуазного націоналізму", а потім — "безрідного космополітизму"? Чи в масштабі Європи, якій українські письменники-емігранти мали відкрити незнаний культурний феномен?

Розглядати розвиток української літератури перших повоєнних років української еміграції (періоду ДіПі) треба не за програмами і деклараціями, а за реальними творчими осягненнями.

Що ж стосується цих творчих осягнень, то тут діє найголовніший закон літературного процесу — закон творчої індивідуальности. І тодішні опоненти приходять сьогодні до читача не випадами проти супротивників, а насамперед художніми творами. Так, уже видано в Україні "Сад Гетсиманський" і "Тигроловів" І. Багряного, "Жовтого князя" В. Барки, але треба б видати повість "Еней і життя інших" Ю. Косача, "Доктор Серафікус" Віктора Домонтовича, які викликали жваву дискусію, прозу Докії Гуменної, І. Костецького, У. Самчука, І. Керницького... Недоступні поки що широкому читачеві — та й широкому колу дослідників літератури — поеми "Єроним" О. Лятуринської, "Поет" Тодося Осьмачки, поетичні твори того часу Михайла Ореста, С. Гординського, І. Качуровського, І. Багряного, В. Барки...

Поезія періоду ДіПі виконала ще одну важливу функцію в історії української літератури XX ст.— стала ланкою безперервности літературного процесу. Адже те, що було обірване в літературному русі у 1930-ті рр., продовжували поети Західної України та української еміграції, зокрема представники празької школи, і тепер цю живу естафету підхопила нова еміграція, що ввібрала всі три відгалуження культурного українства: Наддніпрянщину, Галичину, еміграцію — і зуміла передати її далі: Об'єднанню українських письменників "Слово", Нью-йоркській групі поетів. Таким чином, різні розгалуження української поезії знову починають вливатися в русло єдиного, спільного літературного процесу, відбувається повернення додому.

Навіть ті дослідники, які вважають, що експеримент з великою літературою не вдався (Г. Грабович), не знецінюють цього етапу розвитку еміграційної літератури, вбачаючи найбільше його осягнення у конкретних літературних творах та в енергії їх авторів.

А важливим уроком, що випливає з вивчення цього періоду, Г. Грабович уважає те, що "сама ідея "великої літератури" — скоріше стихія, силове поле бажань і травм, ніж якась сукупна, не те що здійснима програма. Бо найелементарніша формула для осягнення великої літератури — це усвідомлення, що такої формули немає. Є тільки творчість. Кожна література, як і кожна культура, посувається своїм шляхом, більш-менш паралельним до інших"[31].

---

[31] Грабович Г. У пошуках...— С. 53.

Урок цей важливий і для нашого постколоніального періоду розвитку культури, де впритул стоять один проти одного погляди на літературу: як на суспільний чинник, з одного боку, і як мистецьку суверенність — з другого. І, може, у цій суперечності — стимул її дальшого розвитку.

Mykola IL'NYTS'KYI

UKRAINIAN POETRY IN THE TIME OF THE ARTISTIC UKRAINIAN MOVEMENT (AUM)

This essay deals with the main tendencies in the development of Ukrainian emigration poetry in the period of "displaced persons" (1945-1950). The author dwells on Ulas Samchuk's idea of "great literature", on Yuriy Sherekh's concept of the "nationally organic style", on the dispute concerning the prospects for the development of Ukrainian literature in emigration. He also analyses the poetic collections by Ivan Bahrianyi, Todos' Os'machka, Mykhailo Orest, Vassyl' Barka and other writers — members of the Artistic Ukrainian Movement (AUM) association.

Марко ПАВЛИШИН

АСПЕКТИ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ В АВСТРАЛІЇ

Кожному, хто вивчає проблематику "етнічних" літератур, доводиться насамперед звернути увагу на питання класифікації. Квінслендський літературознавець К. Кастан, наприклад, у статті про греко-австралійську літературу вводить у свою тему "кожний твір, який — чи то текстом, чи особою автора — пов'язаний і з Грецією, і з Австралією"[1]. Цю групу літературних творів К. Кастан ділить на чотири категорії: 1) грекомовні твори, написані уродженцями Греції, які назавжди оселилися в Австралії; 2) твори, написані греками, що тимчасово перебувають в Австралії; 3) твори народжених в Австралії дітей грецьких емігрантів, здебільшого написані англійською мовою; 4) твори австралійських еллінофілів, представником яких є відомий романіст Патрік Вайт.

Щаслива етнічна література, що втішається такою різноманітністю. Українська література Австралії мало не вся вміщується у першу з Кастанових категорій. Вона написана майже лише авторами, які народилися в Україні. Українці прибули до Австралії однією хвилею у 1948—1952 рр., і серед них було кілька авторів, які друкувалися в Україні. Інші почали писати в таборах Західної Європи або в Австралії. Усіх їх небагато. Таких, що видали бодай одну книжку поезії або художньої прози,— 19; ще семеро є авторами книжок для дітей та літературних нарисів і спогадів. Приблизно ще стільки не мають окремих видань, а друкували свої твори регулярно в часописах. Більшість із них народилася у 1900—1910 і 1920—1930 рр. Отже, приїхавши в Австралію, старша група була в сорокових роках життя, а молодша — у двадцятих. Більшість мала за собою завершену або почату вищу освіту, але небагато змогли працювати за фахом.

З відомих політичних причин друга Кастанова група — твори тимчасових мешканців, які колись повернуться до власної країни,— не має українського відповідника. Також немає значних проявів спонтанної літературної творчости українською чи англійською мовами серед покоління, народженого в Австралії. Щодо четвертої категорії К. Кастана, то українська спільнота досі нетерпляче чекає першого австралійського літературного українофіла.

Отже, тому, що нашою темою є творчість українською мовою людей, які майже в кожному випадку прожили початок свого життя в Україні,

---

[1] Castan C. Greek Australian Literature // AUMLA.— 1983.— N 59.— S. 5—25.

термін "українська література в Австралії" краще охоплює суть явища, ніж такі назви, як, скажімо, "українсько-австралійська література" або "австрало-українська література". Правильність нашого терміна стане ще більш очевидною, коли ми заглибимося в етос самих творів.

Досі не було спроби розглянути українську літературу в Австралії як суцільне явище. Хочемо тут ступити крок у цьому напрямі й подати кілька спостережень — узагальнених і деякою мірою імпресіоністичних: про тематику, форми й світоглядні послідовності цієї літератури; про організаційну й ринкову структуру, які її підтримують; про зв'язок між нею (літературою) і життям української спільноти Австралії.

Почнемо наведенням деяких статистичних даних, які базуються на цінній, але дотепер не опублікованій бібліографічній статті Дмитра Нитченка (справжнє прізвище Дмитра Чуба)[2]. У 1949—1983 рр. з'явилося 137 книжок, що їх написали українці, які живуть в Австралії (Цифра охоплює усі титули — літературні та інші — і вміщує з десяток книжок нетутешніх авторів, що вийшли українською мовою в Австралії). Отже, продукувалося приблизно чотири книжки на рік. Беручи до уваги, що українців в Австралії налічується близько 30 тисяч, цей рівень продукції per capita не дорівнює загальноавстралійському[3]. У 1978 р., коли населення Австралії становило 14,4 мільйона, у країні було видано 7658 нових назв, або 5,3 на 10 тисяч населення. А українських назв за період поселення з'являлося 1,3 на 10 тисяч українців на рік. Проте цифра порівняно краща, ніж у колишній УРСР, де 1970 р. видано лише 0,89 назви на 10 тисяч українців[4].

Із 137 книжок, що їх видано від 1949 р., 56, або майже половина, зараховується до "літератури": дев'ять збірок поезій, шість романів, чотири повісті, п'ять збірок оповідань і чотири збірки гумoресок. Треба врахувати також шість чисел альманаху "Новий обрій", 13 творів дитячої літератури і дев'ять збірок спогадів та нарисів. Твори з'являлися доволі рівномірно, без періодів зросту чи занепаду.

Творів українських авторів Австралії, що з'являлися у місцевих і заморських газетах та журналах, бібліографічно ще не зафіксовано. Але таких творів, безперечно, багато. Сіднейський тижневик "Вільна думка" ще з першого числа в 1949 р. має літературну сторінку, а деколи й літературний додаток. Газети "Єдність" (Аделаїда, 1949—1956), "Українець в Австралії" (Мельбурн, 1956), а згодом і "Церква і життя" (Мельбурн, 1968) також уміщували літературні твори.

Статистичний підхід може викликати враження, що літературний процес в Австралії був більш-менш спонтанним наслідком бажання декого писати, а декого читати. Це не зовсім так. Значну частину як попиту, так і пропозиції треба вважати заслугою організацій, які створилися, маючи на меті плекання літературної творчости. Найвизначніша з них — Мельбурнський літературно-мистецький клуб (1954—1958; 1966)[5]. У фор-

---

[2] Нитченко Д. Українська книжка в Австралії: доповідь, виголошена на конференції НТШ в Австралії (Сідней, 1—3 квітня 1984).

[3] UNESCO Statistical Yearbook 1982.— Paris, 1982.— P. VIII-26.

[4] Див.: Shkandrij M. Literary Politics and Debates in Ukraine 1971—1981 // Ukraine after Shelest.— Edmonton, 1983.— S. 55—72, tab. 3.

[5] Див.: Булка Я. Культурно-мистецька діяльність УГВ // Українці в Австралії.— Мельбурн, 1966.— С. 355—363; Нитченко Д. У 5-річчя Мельбурнського літературно-мистецького клюбу // Новий обрій (Мельбурн).— 1971.— № 4.— С. 179; З діяльности Літературно-мистецького клюбу // Там же.— 1980.— № 6.— С. 242—253.

муванні Клубу і в усіх ділянках його діяльности провідну роль відігравав Д. Нитченко, який довгі роки беззастережно віддався ідеї української літератури в Австралії. Клуб став форумом, на якому автори читали й обговорювали свої твори перед публікою, переважно в Мельбурні й околицях. Окремі члени Клубу читали свої твори в різних місцях українського поселення.

Д. Нитченко народився 1906 р., й молодою людиною мав щастя бути близьким до видавничого й літературного життя у Харкові перед 1934 р.; він і далі вірить у потребу інтенсивної організаційної діяльности для розвитку літературної творчости. Альманах "Новий обрій", який виходить за редакцією Чуба-Нитченка, послідовно протегує аматорам і молодим авторам, вміщуючи їхні твори поряд з працями відоміших авторів. У Д. Нитченка цілком практичний підхід до розповсюджування української книжки серед публіки, яка часом мало зацікавлена художнім словом. Він заініціював щорічні "двомісячники книжки", коли заохочують не тільки індивідів, а й українські школи, організації та церкви купувати книжки.

Серед первинних інтересів Д. Нитченка було плекання молодих талантів. Заходами Клубу він створив фонд нагород для Всеавстралійського літературного конкурсу молодих письменників і здобув для цього підтримку українських шкіл. Він надавав молодій генерації місце в "Новому обрії" й заохочував її до активізації у Клубі. Не можна твердити, що ці намагання увінчалися успіхом. Чимало молодих людей брало участь у конкурсах, але ніхто з них не ввійшов у рутинний процес сталої літературної творчости. Це явище можна по-різному пояснювати. Дається взнаки, ясна річ, непевність молодого автора в рідній мові, яка тільки в окремих випадках залишилася мовою щоденного вжитку. Крім того, "старша" й "молодша" генерації — не метафори, як це звичайно буває у спільнотах, що нормально розвиваються, а таки дві конкретні групи людей. Між ними є грунтовні розбіжності в типі життєвого досвіду та у способі світосприймання. Ці розбіжності ускладнили молодшій групі можливість стати спадкоємцями цілого діапазону інституцій, організацій і сфер зацікавлення, створених їхніми батьками. Література тут потерпіла більше, ніж інші ділянки життя, мабуть, тому, що авторитет переконань і почуттів покоління емігрантів був сильніший у ній, ніж, скажімо, у громадській чи організаційній праці.

Але суть проблеми, здається, лежить глибше. Молодша генерація не стала творити англійською мовою, якщо не брати до уваги кількох "ластівок" (Виняток тут — Андрій Ляхович, який навіть здобував нагороди за свої англомовні оповідання). Творче писання будь-якою мовою ставить народженого в Австралії українця — чи українця-австралійця, чи австралійця українського походження — перед нерозв'язаними питаннями національної належности. Можна здогадуватися, що неспроможність задовольнити себе відповідями на ці питання змусило не одного потенційного літератора замовкнути або вийти з українських кіл, або вкласти свої зусилля в інші, практичніші ділянки українського життя. Єдиний літературний "діяч" покоління, що народилося в Австралії,— Юрко Ткач, онук Нитченка. Але й він, хоч і надрукував кілька оповідань, не розвинув свого нахилу до літературної творчости, а став перекладачем, видавцем і власником книгарні "Bayda Books".

Але досить про літературу, якої не існує; час повернутися до тієї, що справді є. Тут насамперед буде мова про основне питання, яке поставила собі українська література в Австралії: як емігрант сприймає новий краєвид, нові людські обставини? Далі піде спроба створити типологію цієї літератури.

Почнемо від узагальнення: незважаючи на жанр, із незначними винятками в українській літературі Австралії домінує факт еміграції. І якщо колись ця література виявила пізнавальне зацікавлення явищами "нового обрію" і робила спроби визначити роль українця в новому оточенні, то згодом нарівні із старінням авторів і з усталенням побутових форм провідними настроями стали елегійний і сатиричний.

Приїхавши до Австралії, українці, як і всі новоприбулі, побачили новий, сухий, плоский, меланхолійний краєвид, з яким дехто міг погодитися, а дехто — ні. Позитивно зреагував на нове оточення, наприклад, маляр Володимир Савчак. Наприкінці 1950-х рр. він побував у Центральній Австралії і звідтіля писав у листі до Ярослава Булки: "Я живу тут здоровий і щасливий. Тут весна, літо, а часами над ранок буває і трішки зими. Удень тепло, сонячно й весело. Деякі дерева пишаються овочем, кущі — квітами, переважно у формі дзвіночків синього та червоного кольорів, а також росте "вотл-трі", що цвіте жовтим цвітом. Ця краса є повною насолодою мого життя, і я дякую Господеві за сьогодні і прошу про завтра.

Я не почуваю тут себе самітним. У людей [австралійців], у яких я живу, почуваюся так, як людина повинна почуватися"[6].

Картини В. Савчака цього періоду віддзеркалюють зрозуміння краєвиду і вдоволення ним, що є майже винятком серед українських естетичних оцінок континенту. Богдан Подолянко 1960 р. писав: "Уже перші враження у багатьох упали до нуля, коли можна було з корабля спостерігати австралійський ландшафт, горби, немов лисина на великій голові, осмалені і поламані бурями дерева, не бачені досі маленькі будиночки, тисячі їх уздовж берегів нашої, ніби "обіцяної землі". Тільки внутрішнє "якось то воно буде" додавало охоти цікавитися усім, що діялося довкола нас"[7]. Загалом проза позитивніше поставилася до нового природного довкілля, ніж лірика, асимілюючи його під категорією екзотики, як ось у збірці оповідань Чуба-Нитченка "Це трапилось в Австралії" (1953). В описах суворих ландшафтів, в образах спалювання цукрової трощі, в анекдотах про давунів та коал ("австралійських ведмедиків") відчуваємо не тільки намагання автора відобразити елементи нової дійсности й надати їм естетичної форми. Д. Нитченко приймає роль літератора-піонера, який намагається здивувати вигідну публіку "вдома" пригодницькими репортажами, щось у стилі Редьярда Кіплінга. Але ж публіка не "вдома", а в таких безпечніших частинах діаспори, як Канада і США. Орієнтація на цю більшу публіку помітна, зокрема, у припущенні автора, що читач зовсім нічого не знає про Австралію.

Прагнення Дмитра Чуба знайти екзотику, що перевищує австралійську, у 1960-х рр. спонукало його й Пилипа Вакуленка поїхати до Нової

[6] Новий обрій.— 1960.— № 2.— С. 182—183.

[7] Подолянко Б. З історії газети "Вільна думка" // Там же.— С. 221.

Гвінеї. Пізніше кожен написав власні спогади з подорожі. Тематика Нової Гвінеї виявилася продуктивною. З одного боку, її можна було б розробляти в рамках української національної романтики. У XIX ст. острів відвідувала експедиція Миклухи-Маклая, українця, капітана російського флоту. Отже, спогади про Нову Гвінею "ідуть його слідами", рівночасно підкреслюючи українське походження хороброго мореплавця. Знову ж правила об'єктивного етнографізму майже вимагають публікування фотографій гологрудих тубільних красунь — рідкісна можливість в українській видавничій справі.

Найбільший твір з новогвінейською тематикою — "Голос крови" (1961), роман Іванни Сірко, яка жила в цій країні й тонко спостерігала її. Це розповідь про "винувату" любов освіченого й хрещеного тубільця, яка змушує його здійснити ритуальне вбивство. Філософське підґрунтя роману — декларативно християнське, але твір висловлює глибоке зрозуміння й любов автора до тубільної культури, якій загрожує руйнівний вплив західної цивілізації. У книжці риси етнографічної енциклопедії деколи переважають над рисами романічними. Суспільна й релігійна практика, анекдоти про канібалізм і міжплемінні війни — усе це зображено з любов'ю, хоч воно й нераз перебиває розвиток фабули.

У прозі Д. Нитченка краєвид ніколи не перестає бути передовсім літературним засобом. Зате П. Вакуленка характеризує безпосередніший підхід до австралійської природи. У скетчі "Дощ", наприклад, його дійові особи — беззаперечно українці, які дивляться на світ категоріями рідного краю. Але описана ситуація (кінець посухи) і її емоційний зміст є глибоко австралійськими. Подібне міг би написати Генрі Ловсон:

"Краплі дощу почали падати частіше, густіше, а потім злилися в один могутній потік, неначе небо розчинилося. Побігли брудні, змішані з порохом струмки. Старий Доля почав поспішати, але раптом махнув рукою і стишив ходу... Згадалися грози ще дома, в Україні...

...Краплі дощу спадали з широкого капелюха, текли на шию, на обвітряне обличчя, але він не звертав уваги.

...Не знати, чи то лише струмочки дощу спадали з сивого волосся, чи то також і сльози радости, змішані разом з дощем, спливали з обличчя, падали темними краплинами на мокру одежу, на опалені вітром груди, на спраглу, порепану австралійську землю"[8].

У ліриці австралійську природу найчастіше змальовано як антитезу спогадів про краєвиди в Україні. Найчастіше образи не конкретизують, а узагальнюють краєвид, як ось у вірші "Чужинці" Божени Коваленко:

О чужино! Любить тебе не можу,
Краса твоя, немов зів'яла віть...
Усе в тобі тут серцю протилежить —
Сміх кукабари і небес блакить,
Бо хто уперше полюбив безмежно,
Удруге так не зможе полюбить[9].

Тут австралійську природу не так відображено, як просто названо: згадано відомого птаха (кукабару) й типовий кліматичний стан (небес

[8] Новий обрій.—1960.— № 2.— С. 61—63.
[9] Там же.

блакить). Краєвид звужено до кількох стереотипних елементів. Цікаво згадати в цьому контексті й мотив спокусливости нового краєвиду. Цій спокусі поет Василь Онуфрієнко не піддається:

З горбів манять простором тихі долини,
долин манять вгору зелені горби.
Та голос зненацька до серця прилине:
"Ти їх не люби, не люби, не люби!"[10]

Боротьба з краєвидом типова для лірики на тематику природи, але не вичерпує її зовсім. Виступити поза категорії "вдома" й "на чужині" вдалося двом поетам з Південної Австралії: Євгенові Зозе та Лідії Далекій (псевдонім Олени Чорнобицької), яка відома своєю збіркою "Легіт і Бризи" (1957). У них природа — не так зміст лірики, як просто потрібний вихідний пункт для художнього слова. Хотілося б повністю зацитувати вірш Є. Зозе "Етюд":

Мовчазність каменя учора
В підніжжі бризкають мечами
сталеві хвилі.
Як вчора
у час прибою,
сьогодні знову закричали,
заклекотіли птиці білі
над головою.
Буяє клекіт.
Хвиль удари в камінь.
І птичий лемент,
птичий гамір.
А сонця райдужна доріжка
в сивіючу блакить
до обрію біжить.
Мовчить
лиш
камінь[11].

Ясна річ, що тут не зображено якесь географічне конкретне місце. Краєвид у цьому вірші — це поетичне оформлення враження; може, це й символічна формула, якщо бачити значення у контрасті між мовчазністю каменя і звуком, і рухом птахів, хвиль, сонця. Не дивно, що обоє аделаїдян присвятили формальній стороні поезії більше уваги, ніж це роблять інші українські поети Австралії. Лише вони відкинули розміри, катрени і риму на "аБ" "аБ", якими користуються майже всі інші; лише вони виявили замилування рідкісним, вишуканим словом і синтаксичними структурами, сказати б, не відразу прозорими.

Треба звернути увагу на те, що такі формальні питання не залишилися без обговорення серед українців Австралії. На тему модернізму

---

[10] Новий обрій.— 1967.— № 3.— С. 29.

[11] Там же.—1960.— № 2.— С. 63; інший варіант у зб.: Південний хрест.— Аделаїда, 1980.— С. 59.

розвинулася навіть певна полеміка. Загалом вона велася без великого розголосу. Окремі письменники присвячували естетичним питанням вірші чи оповідання. Б. Коваленко й В. Онуфрієнко виступали з консервативних позицій, висловлюючи переконання, що поезія — це послідовний та зрозумілий вислів переконань і почувань. Внесок Зої Когут у цю дискусію — це теплосердечна пародія, сатирично спрямована проти псевдомодерністських халтурників з наївним поняттям естетичної "прогресивности":

Новорічна постанова
новоспеченого модерніста

Я від сьогодні
відкидаю рими!
Зміст також
відкидаю з погордою!
Віднині — сині,
зелені півні
будуть кукурікати
дзьобом і мордою.
Коричневий звір
рапатим ропотом
ріпатиме репетом
трупом
трупотом...[12]

Дискусія про модернізм одного разу розпалилася, хоч і не в зв'язку з літературною темою. 1965 р. В. Онуфрієнко написав негативну рецензію на виставку малюнків Михайла Кміта (1910—1981), українця, що мав помітний вплив на австралійське мистецтво 1950—1960-х рр.[13] Його пам'ятають як майстра кольору та неовізантиніста, хоч він малював і важливі абстрактні картини. Онуфрієнкова рецензія викликала жваву полеміку: у "Вільній думці" з'явилося принаймні дев'ятнадцять статей і листів на цю тему.

Дискусія швидко поширилася і залишила позаду позитиви й негативи виставки, яку мало хто з дискутантів бачив. Розвинувся двобій між поборниками "реалізму" та "модернізму". Дебати, нарешті, вичерпалися, але у зв'язку з ними В. Онуфрієнко написав вірш "Фрагмент подорожі", який мав би пародійно розмаскувати творчу мету модернізму. Останню В. Онуфрієнко окреслив такими словами: "сяк-так дотримуватися форми, без будь-якого змісту накопичувати слова, причому чим беззмістовніші — тим краще"[14]. Незважаючи на наміри поета, вірш вийшов добрий. У ньому вигукова дикція, дотепність, фрагментарність, граматичний мінімалізм і застосування нелінгвістичних звуконаслідувань нагадують нам про поезію дадаїзму. У той же час вірш виявляє у формі й змісті не-

---

[12] Новий обрій.— 1971.— № 4.— С. 114; див. також зб.: Когут З. Кучерявий дим.— Нью-Йорк, 1974.— С. 115—116.

[13] Виставка картин Кміта // Вільна думка.— 1965.— № 24 (824).— С. 3. Про М. Кміта див., напр.: McCullough A. Encyclopedia of Australian Art.— London, 1968.

[14] Вільна думка.— 1965.— № 32 (832).— С. 5.

Дмитро Нитченко

Елементи теорії літератури і стилістики

Друге доповнене видання

В - во
«ЛАСТІВКА»

МЕЛЬБОРН - 1979 - АВСТРАЛІЯ

Титульна сторінка книжки Дмитра Нитченка «Елементи теорії літератури і стилістики». *1979 р.*

1/8 11 417-5

УКРАЇНА В 1990-ИХ РР.

ДОПОВІДІ З ПЕРШОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ АСОЦІЯЦІЇ УКРАЇНІСТІВ АВСТРАЛІЇ УНІВЕРСИТЕТ ІМ. МОНАША 24-26 СІЧНЯ 1992

Під редакцією Марка Павлишина і Дж.Е.М. Кларка

УНІВЕРСИТЕТ ІМ. МОНАША ВІДДІЛ СЛАВІСТИКИ МЕЛЬБОРН 1992

Титульна сторінка збірника «Україна в 1990-их рр. Доповіді з Першої конференції Асоціяції україністів Австралії». *1992 р.*

абияке розуміння Австралії — від чого В. Онуфрієнко в інших місцях, як ми бачили, відмовляється. Цитую вірш повністю:

Фрагмент подорожі

Бумба-мумба!
В горах — Катумба...
Бумба-бумба... сонце —
зелений світ.
Брр!.. які ми самотні!
Сто років, двісті?
Свято святкуєте? всім вам привіт,
привіт!
А хмари — такі нечисті...
Бумба-мумба...
Де шукати Колумба?
Кубра — мубра,
Чорна лубра.
Дінго в пустині
Там гори бузкові чи сині.
Дощу вже сто літ немає.
О краю, краю!
Бумба-мумба,
Десь далеко — Катумба...[15]

Ось австралійський краєвид, його спека, сухість, сонце й нетривкий колорит; ось почуття нечіткої віддалі; ось визначення аборигенського світу як світу природи ("бумба-мумба" — це голос грому чи аборигенської пісні?). Тут і відтворення дивних звуків, що незрозумілі європейським вухам, але все ж таки стають назвами містечок білих поселенців (Катумба). Тут-таки історія усього білого поселення: сто чи двісті літ самотности. Тут австралійське замилування відпочинком ("свято святкуєте?"). Нарешті, тут і почуття роздратування країною ("о краю, краю!"), що належить до найтиповіших топосів австралійського письменства. У зв'язку з образом хмар, що надходять, цей вигук стає попередженням перед якимсь невизначеним лихом і збагачує вірш атмосферою загрозливости.

Ми вже натякали раніше на важливу рису української літературної творчости в Австралії: ця творчість часто вказує на своє пов'язання з фактом еміграції менш-більш декларативними висловами солідарности з рідною землею, про яку кожний мріє, але на якій жоден не міг би жити, бо вона поневолена. Рішуча відмова В. Онуфрієнка любити новий край — це частина того самого етосу, що одухоВлює його поему "Симон Петлюра" чи сердиті рядки про ув'язнення дисидентів в Україні. Відверто політичний, риторичний вірш має, треба визнати, чимале культурне значення: існує постійний попит на сучасну поезію цього типу, бо її декламують на вічах, академіях і пам'ятних концертах, які залишилися характерними для українського життя в Австралії.

[15] Вільна думка.— 1965.— № 32 (832).— С. 5.

Спроби поєднувати прямолінійний патріотизм такої поезії з проникненням у дійсність еміграційного буття часто-густо призводить до виявлення нерозв'язаної суперечности в самозрозумінні українського емігранта в Австралії. Це суперечність між патріотичною свідомістю (чи тільки риторикою) і вимогами й дійсністю економічного життя. Спроби глибоко й серйозно описати та продискутувати це явище, що є властивим для українського громадського життя в австралійському місті, немає (сатиричне викриття цієї суперечности — це ще далеко не проникнення у його суть). Отже, немає і реалізму в українській літературі Австралії.

На початку були певні ознаки, що такий реалізм міг би розвинутися. Повість Степана Радіона "Микола Береза" (1956) відтворює проблему у власній структурі, але не аналізує її. Темою є намагання українського емігранта дати собі раду в новому й не особливо прихильному до нього світі: йому треба вивчити мову, знайти приміщення, організувати приїзд жінки, дітей, пережити загальну підозру супроти "новоавстралійців", оборонитися перед незаслуженим доносом у поліцію. Це — етос емігранта завжди й усюди. У простій розповіді С. Радіона він зберігає свою гідність. Але є й зовсім інший елемент у повісті. Береза у вільний час веде діалоги з австралійським співробітником на різні теми — наприклад, про теорію нації. Ці діалоги мають характер програмних додатків до твору. Таке роздвоєння у структурі повісті могло б бути символом прірви між теорією і практикою, між ідеалом і дійсністю — прірви, яка вже довго непокоїть українську літературу в Австралії.

Є кілька різних методів — так звучить наша тема,— за допомогою яких українська література віддзеркалює уже згаданий конфлікт: меланхолія, сентименталізм, утеча у приватну сферу, елегія та сатира.

Почнемо від меланхолії. Час від часу спостерігається вибух розпачу у творчості автора, що ніби не погоджується з його загальним світоглядом. Прикладом можуть послужити страшні оповідання З. Когут про епізоди з життя у передмістях. Зображене життя є театром нервового виснаження, розчарування, злоби й філістерства; воно цілком позбавлене будь-яких ідеалів. До цієї категорії належить і вірш "Тривога", якого Дмитро Чуб написав 1970 р., після двадцяти років плекання української ідеї серед молоді:

Поїзд до Сіднею в'ється по долині
Між горби зелені і густі гаї,
А у мене в серці б'є тривога нині —
Все про нашу молодь,.. про батьків її.
Маєм "патріотів" (грім би їх ударив!)
Але де їх діти, мова їхня де?
Розбрелися діти по чужих "кошарах",
Відцуралось мови зілля молоде.
Ви зайдіть у табір, табір молодечий,
Там вже наша мова майже не бринить...
І лягає смуток тягарем на плечі,
Бо ростуть, мов покруч, дочки і сини...[16]

Найскладніший, найпослідовніший і найімпозантніший вираз такої меланхолії — це (може, й несподівано) історичний роман Миколи Лазорсь-

[16] Новий обрій.— 1971.— № 4.— С. 53.

кого "Гетьман Кирило Розумовський" (1961). М. Лазорський (1884—1970) почав писати його в Німеччині 1946 р. і працював над ним близько п'ятнадцяти років. Цей великий роман — у ньому понад 700 сторінок — сягає углиб проблематики політичних еміграцій як таких. Зображення перебування гетьмана, позбавленого титулу, проти своєї волі в Ніцці, а також часті переходи сцени до Санкт-Петербурга, де брат гетьмана, Олексій, живе в розкошах, але далеко від рідної землі,— це символічні знаки тематики еміграції. У зображенні М. Лазорського останній гетьман стає втіленням політичних прагнень без політичної сили; його політичні діалоги, повні мрійних проектів та ремінісценцій про минулу славу, залишаються без практичних наслідків, а події розвиваються за правилами справжнього світу, справжніх політичних сил і справжніх суспільних процесів. Розумовський стає символом старого ідеалу, який не може перетворитися на ефективну опозицію. Якщо доля Мазепи була матеріалом для трагедії, то роман М. Лазорського створив у постаті Розумовського символ політичної меланхолії. Правда, на темному полотні М. Лазорського є світлі моменти надії. Капніст, Полетика, Безбородько, Трощинський — це нові люди з новими, надійними ідеалами. Але домінує настрій глибокого смутку й печалі, який тонко схоплений у голосінні Докії, сестри Розумовського, над домовиною брата:

"— Та чому не встанеш, чому не промовиш ласкавого слова, чому не сядеш обіч мене? Чому не глянеш на степи свої широкії, на гаї, на байраки темнії? Та встань, мій братику, та прокинься зі сну, мій лебедику! Та підійми золоту булаву та махни нею ік своєму козацтву!..

За вікнами все темнішало й темнішало, і в парку великою купою сіріли старі дуби. Густою пеленою падав сніг, і рвучкий вітер замітав шляхи й стежки"[17].

Образ засипання шляхів і їхнього поступового щезання закінчує роман. Це — кошмар еміграції, що високо цінує продовжене існування самої себе та ідеалів, з якими вона виїхала на чужину.

Але українська література в Австралії мала не тільки кошмарні, а й солодкі сни. Спочатку було написано кілька оповідань про пекучу й болючу проблему: як повинні молоді люди знаходити собі в новій країні подружніх партнерів, які б задовольняли і особисті критерії, і вимоги національного "годиться"? Адже творення українських родин — одне з самовизначених завдань еміграції. У таких творах особисті проблеми героїнь розв'язуються сентиментально: з'являється бездоганна "пара" й реалізується щасливе з'єднання. Ось приклад: дуже компетентно написане оповідання Ольги Катран "Коралі" ("Ольга Катран", як і "Лідія Далека", псевдонім Олени Чорнобицької). Тут героїня — жінка, що працює і яку недавно покинув наречений. Вона вже збирається їхати до Канади шукати кращої долі, коли на забаві зустрічає незнайомого архітектора. Він спершу негативно вражає її і то з національних причин: хтось їй сказав, що він — росіянин ("не хочу з чужинцями знайомитися!")[18]. Але це виявляється помилкою: архітектор не тільки дотепно розмовляє по-українському, а й навіть спроможний цитувати Филиповича. Кохання скоро розвивається, і оповідання кінчається їхнім рішенням за-

[17] Лазорський М. Гетьман Кирило Розумовський.— Мюнхен, 1961.— С. 752.
[18] Новий обрій.— 1960.— № 2.— С. 28.

лишитися парою назавжди: "— Так, мій скарбе русявий? — Так, мій лицарю світлий"[19].

Ці рядки, безперечно, написані в гумористичному, навіть іронічному дусі, як і, зрештою, усе оповідання. Фабула, яку ми тут сконденсували, не могла б існувати без навмисних грайливих стилізацій та натяків на казкові мотиви. Сентименталізм Ольги Катран — це не твердження, що ідеал є дійсністю, а мрійливий вираз бажання, щоб воно так було.

Третій спосіб, яким література дає собі раду з тяжкими питаннями еміграції,— це зовсім не звертати на них уваги. Можна б сказати, що аделаїдські поети, про яких була мова раніше, вибрали такий шлях у приватну проблематику. Можливо, що через це їх з усіх українських письменників в Австралії найтяжче приділити до специфічно української культурної стихії. Тому вони, мабуть, найбільш доступні неукраїнській читацькій публіці. Лідія Далека займала чи не найбільше сторінок у збірці перекладів, що їх виконав австралійський поет Моррісон "Українські поети Австралії" (1973)[20]. Серед найкращих поезій Дмитра Чуба якраз ті, що не ставлять собі жодної мети, крім висловлення духовного стану чи враження:

Ніч похмура, ніч холодна
Чорні звісила полотна
На вікно.
Все шумить дощем та стука,
Та полоще сірі бруки
Знов і знов.
А ліхтар, немов метелик...
Світ блідий у темінь стеле,
У пітьму.
Він тремтить, неначе в корчах,
То безсило лиже ночі
Чорний мур.
Спить усе, чадрою вкрите,
Де недавно був розлитий
Творчий день.
Тільки десь у спазмах вітру
Розгойдались буйно віти,
Шум іде[21].

Четвертий тип української літератури в Австралії — елегійний. Вживаю цей термін вільно, у значенні "такий, що висловлює смуток, зв'язаний з утратою того, що минуло". Твори, які належать до цієї категорії, стають дедалі чисельнішими. На перших етапах української літератури в Австралії була гостра межа між оповіданням і спомином. Спомини заповнювали значну частину ранніх "Нових обріїв", до їхньої тематики належали героїчні моменти визвольних змагань, визначні особистості та події із символічним значенням. Оповідання, з другого боку, загалом використовували сучасні сюжети. Але в шостому числі "Нового обрію"

---

[19] Новий обрій.— 1960.— № 2.— С. 35.
[20] Australia's Ukrainian Poets / Transl. R. H. Morrison.— 1973.
[21] Осінні мелодії // Новий обрій.—1967.— № 3.— С. 71.

(1980) жанрові риси спогаду є вже в більшості оповідань; модальність спогаду домінує над усією художньою прозою. Шість із дев'яти оповідань відтворюють фіктивний час, що належить до минувшини, яка давно щезла. Ці фіктивні або напівфіктивні часи трактуються або ідилічно, або героїчно. Такою ідилією є "Лист з минулого" Федора Миколаєнка, який розповіддю у першій особі відтворює "незабутнє кохання"; як приклад героїки можна б згадати "В обіймах лісу" Б. Коваленко, оповідання про хоробрість жінки, яка допомагає воякам УПА. Спеціальний варіант таких псевдомемуарів — це оповідання, які намагаються висвітлювати контроверсійні моменти недавньої української історії. "Морозиха" Люби Куценко, наприклад, займається темою українсько-єврейських взаємин під час другої світової війни. До цієї категорії належать такі спогади у формі повістей чи романів, як, наприклад, "Замок над Водаєм" (1964) Сергія Домазара і "У вирі боротьби" (1971) Юрія Борця, але не спогади суто документального характеру, як "Заметений шлях" (1974) Кузьми Каздоби.

Якщо елегійна група української літератури в Австралії переносить бажану тотожність ідеалів з дійсністю у минуле, сатира стверджує, що такої тотожности під сучасну пору немає і судить українську спільноту за тими цінностями і стандартами, які обстоює сама спільнота. Які це цінності? Збереження української мови й звичаїв, заснування українських родин, жертовна праця у громадських організаціях, прагнення волі для рідного краю, вороже ставлення до всіх аспектів радянської дійсности. Ці аксіоматичні вартості залишилися поза критикою у літературі, як і в українському громадському житті в Австралії загалом. Сатира ніколи не ставить їх під сумнів, а осуджує тих, хто грішить проти них. А тому, що патріотичні цінності часто не віддзеркалюються у практичному житті української спільноти, яка все більше асимілюється і зближується з австралійським суспільством, сатирик має чимало можливостей звинувачувати свої жертви в лицемірстві. Суперечність між патріотичною риторикою і матеріалістичним способом життя цікавить, зокрема, Лесю Богуславець (псевдонім) у її збірці сатиричних гуморесок "Який Сава, така слава" (1979). Автор — любителька українських приказок; вони щедро розсипані в тексті, частинно як гумористичний засіб, а частинно для того, щоб підсилити погляд сатирика авторитетом традиційної народної мудрости.

Загалом українська сатирична проза в Австралії зберігає лагідний, фейлетонний, гумористичний тон. Вона з усмішкою спостерігає непослідовність і абсурдність українського життя, але майже завжди без антагоністичного загострення. Майже одночасно три автори — усі довголітні дописувачі до місцевої преси — видали збірки арабесок, анекдотів, скетчів і в одному випадку одноактівок: Опанас Бритва (псевдонім) — "І таке буває" (1980), Богдан Подолянко — "Любіть життя" (1982) і Грицько Волокита (псевдонім Ярослава Масляка) — "Дар Любови" (1983). У кожному з цих збірників сатира приймає як потрібні наявні форми життя загалом, а еміграційного життя зокрема, хоч і знаходить у ньому чимало дивних або й смішних деталей.

Цього аж ніяк не можна твердити про сатиричну поезію З. Когут. Тут раціональність, гуманність і гідність є непримиренними ворогами фальшивого патріотизму, глупоти, жорстокости й вузькости. Рідкісний

хист у вживанні слів, віртуозне орудування неповними римами, продумане відхилення від класичних розмірів — усе це надає З. Когут формальної тугости, динамізму, енергійности, а сатиричній персоні — ореолу суверенности й авторитету. Її "Культурні арабески" (1960), що потім стали ядром однойменної збірки (1969), є, мабуть, найгострішим засудженням прірви між риторикою і дійсністю у житті української еміграції Австралії:

Є в нас мужі, що розпинають
себе на громадських хрестах,
вони зі скромністю страждають
на самовибраних постах.
За це вони не вимагають
ні лаврів, гімнів, ні вінків:
їм вистачає подив світу
і точне функції ім'я,
щоб знали всі, хто є цей "я",
і щоб колись надгробна плита
гласила: "Тут лежить Макар —
дойстойний муж і секретар.
Він посвятив життя ідеї,
і жив він, і живився нею,
писав листи, складав горою,
поки й помер від геморою.
Тож спи спокійно в небесах,
Ми підем по твоїх стопах![22]

З. Когут не переборює невдоволення Австралією, яке ми обговорювали раніше. Навпаки, вона мабуть, єдина, що відображає "ангст" і відчуження в австралійському місті. Але, хоч не може примирити свого читача з Австралією і навіть не намагається цього робити, вона часом дає читачеві приємність піднестися вище від своєї прибраної країни:

Під нашої пляннети грубим пасом,
(Там, де б носились підштанці землі)
Лежить забута долею і часом,
Велика латка на блакитнім тлі,
Згори — надщерблена, підгризена здолини,
На колір сухаря пожовклого з нудьги,
Стирчала загадкова ця країна,
Наїживши до світу береги...[23]

Хотілося б закінчити цей огляд самоспрямованим запитанням: чого досягла українська література в Австралії? На це запитання є дві відповіді — одна для песимістів, друга — для оптимістів. Песимісти готують собі вічне розчарування, вимагаючи від життя завжди тільки максимум. Від літератури песимісти вимагали б, щоб вона давала суспільству, для якого написана, емоційне та інтелектуальне знаряддя для чесної, неілю-

---

[22] Когут З. Культурні арабески.— Мельбурн, 1968.— С. 7—16.
[23] Там же.

зорної самоінтерпретації. Вони вимагали б, щоб література входила з читачем у діалог про ключові питання його життя. Песиміст, оцінивши українську літературу в Австралії на підставі цих критеріїв, напевно був би невдоволений нею. Він звернув би увагу на те, що ця література серйозно не розглянула ідеалів і принципів, за якими українська спільнота в Австралії намагається жити. Він побачив би сумну й загрозливу послідовність у тому, що після майже чотирьох десятиліть далі немає ні одного визнаного українського автора, який народився б в Австралії. Він, може, навіть нарікав би на те, що ця література не звернула уваги на течії й рухи в західних літературах, а жила й живе традиційною, навіть консервативною естетикою.

На щастя, серед українців небагато песимістів. Для оптиміста краса вірша Далекої, багатство історичних картин Лазорського, насолода, якої не можна не відчути, читаючи Зою Когут чи Невана Грушецького,— це позитиви, які виправдують самих себе. Оптиміст буде дивуватися і радіти, що в такій невеликій українській спільноті, як австралійська, усе-таки зародилася українська літературна творчість. А щодо майбутнього цієї літератури — він усміхнеться і скаже: "Якось-то воно буде!"

Marko PAVLYSHYN

SOME ASPECTS OF THE UKRAINIAN LITERATURE IN AUSTRALIA

The Ukrainian literature in Australia is viewed as an integral phenomenon conditioned by social, psychological and aesthetic factors. With this point in view the author analyzes the most illustrative works by the Ukrainian writers in Australia, considering their subject matter and artistic expressive means. Among the latter special atteantion is given to the images of landscape, as these are likely to become symbolic formulas and enhance the opposition between the traditional and modernistic manners of writing.

МОВОЗНАВСТВО

Тарас ВОЗНЯК

БУТТЯ І ДЕЯКІ АСПЕКТИ МОВИ ТА МОВЛЕННЯ

Дуб-дуб-довговік, на йому дванадцять гіллів,
на кожнім гіллі по чотири гнізді,
а у кожному гнізді по сім яєць,
кожному ім'я є.

Українська загадка

I

Мова є домом буття. В цьому житлі живе людина.

М. Гайдеґґер

Цей шкіц задумувано як маргіналії до роботи М. Гайдеґґера "Буття і час"[1], у якій між іншим було поставлене і питання мови як стихії, у якій живе людина. Зрештою, М. Гайдеґґер доволі часто вдається до своєрідних вилазок у глибини мови за матеріалом, далеко не лінгвістичним, а радше онтологічним. Зокрема, в праці "Буття і час" аналізується біноми *bin* — *bei*, *я* — *ось*, *ти* — *тут*, *він* — *там* (розділи 12, 24), у роботі "Будувати, проживати, мислити"[2] — *buan* — *bin*, слова *Friede*, *Raum*, τὲχνη у праці "Платонове вчення про істину"[3] — ἀληυές, ἀγαυόν, λόγος, *Gelassenheit* у — "Буття у близькості до речей"[4] і т. д. Ми спробували простежити ряд аналогічних послідовностей на українському мовному матеріалі. Зокрема, нас зацікавило перемикання явно часових детермінант у просторовий регістр, їх часово-просторова двозначність. Тобто те, як акція тривання, часування раптом проявляється як протягування, розлягання у просторі, наявність у ньому. Те, чи є якісь сліди цього в мові. Отже, почасти це була спроба якось розкрити для себе один з екзистенціалів ось-буття, а саме: буття-в. Проте маргіналії поступово настільки розрослися, що їм явно забракло місця, відведеного на полях "Буття і час". Причому розрісся не тільки їх обсяг, а і порушені в них питання.

Але спершу, очевидно, треба зробити невеликий вступ, у якому окреслилися б контекст і методологічні основи розвідки. Найзагальніше її теоретичні засади можна сформулювати приблизно так:

1. Першою буде відома теза М. Гайдеґґера про те, що "мова є домом буття. У цьому житлі живе людина. Ті, хто мислить і поетизує, є стражем

---

[1] Heidegger M. Sein und Zeit.— Tübingen, 1977.
[2] Heidegger M. Bauen, wohnen, denken. Vortage und Aufsatze.— Pfullingen, 1954.
[3] Heidegger M. Platons Lehre von der Wahrheit. Brief über den Humanismus.— Bern, 1954.
[4] Heidegger M. Gelassenheit.— Pfullingen, 1959.

цього житла. Їхня охорона є здійсненням відкритости буття, оскільки через їхні висловлювання воно приходить у мову і в ній зберігається"[5].

2. Друга теза полягає в "онтологічній первинності" мови. Ця засада вже була відома майже всім найдавнішим культурам. Без мови і до мови ще ніщо не санкціоноване, ще не є в специфічному значенні цього слова, це безчасся, "коли вгорі не назване небо, а твердь, що внизу, була безіменна [...]. Коли з богів нікого ще не було, ніщо не було назване, не наділене долею [...]", як мовиться у вавілонській поемі "Енума елліш". "Наділення долею", своєрідне санкціонування буттєвости чи навіть креація відбуваються через називання — і коли "[...] в надрах зародилися боги [...]", то "[...] іменем названі були"[6].

"Ця ж онтологічна первинність мовлення є предметом двох гімнів "Рігведи" — X, 71 та X, 125. Тут мовлення виступає як образ світу, який охоплює все, що в ньому є: "Я народжує вітця на вершині цього // світу //; моє лоно в водах, в океані; звідти я розходжусь по всіх істотах; я торкаюсь тім'ям того неба. Я ж вію, як вітер, охоплюючи всі істоти: по ту сторону неба, а тут, по ту сторону землі — така я стала величчю" (X. 125, 7—8), ним живуть (пор.: mā́m ta úpa ksiyanti — X, 125, 4)[7].

Те саме знаходимо і в Першій книзі Мойсеєвій "Буття": "[...] А земля пуста була та порожня, і темрява була над безоднею, і Дух Божий ширяв над поверхнею води [...]" (ІМ. І. 1—2). Причому безодня, а в оригіналі "al pnej tehom" — над обличчям праокеану, де *tehom* — це хаос, безодня, праокеан. "І сказав Бог: "Хай станеться світло!" І сталося світло. І Бог назвав світло: "День", а темряву назвав: "Ніч". І був вечір, і був ранок,— день перший. І сказав Бог: "Нехай станеться твердь посеред води і нехай відділяє вона між водою і водою". І Бог твердь учинив. І відділив воду, що під твердю вона, і воду, що над твердю вона. І сталося так. І назвав Бог твердь "Небо"... " (ІМ. І. 3—8). Тут акти мовлення постають вже як явні креації. І тільки після них безчасся хаосу — *tehom* стає часом, чимось організованим, бо по-гебрайськи "день" в повторюваній формулі "день перший..." — це *jom*, яке визначає також і час.

В Євангелії від Івана Слово (Λόγοζ) є іпостассю Бога:

"1. Споконвіку було Слово, а Слово в Бога було, і Бог було слово.
2. Воно в Бога було споконвіку.
3. Усе через нього постало, і ніщо, що постало, не постало без Нього.
4. І життя було в Нім, а життя було Світлом людей" (Ів. І. 1—4).

І знову: "І Слово сталося тілом, і перебувало між нами, повне благодати та правди, і ми бачили славу Йому, як славу Однородженого від Отця" (Ів. І. 1—4).

3. Третьою засадою буде положення про творчу силу, енергетичність мови (energeia, Sprachfähigkeit), що В. Гумбольдт висловив так: "Мова є не продукт діяльности (ergon), а діяльність (energeia)"[8], ми б сказали —

---

[5] Heidegger M. Platons Lehre...— S. 53.

[6] Я открою тебе сокровенное слово. Литература Вавилонии и Ассирии.— М., 1981.— С. 32.

[7] Топоров В. И. Санскрит и его уроки // Древняя Индия. Язык, культура, текст.— М., 1985.— С. 6—7.

[8] Humboldt W. Ueber die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die Geistige Entwickelung des Menschengeschlechts. Gesammlete Werke.— Berlin, 1848.— Bd. 6.— S. 148.

активність, стихія. Вже з попередніх цитат, особливо з Першої книги Мойсеєвої "Буття", видно, що акт мовлення (промовляння, проріканння), у тій формі, в якій він тут даний: "І сказав Бог: "Хай станеться...", власне, і є енергетичною основою креації, бо тільки після того, вже як констатування акту проріканння-креації йде: "І сталося..." (ІМ, І. 1—2). Тобто мовлення є творчою, а в даному разі світотворчою, діяльністю.

4. Окрім того, у своїй розвідці ми спиратимемось на твердження, що "мова не є інструментом. Вона взагалі не є чимось окрім як самою собою. Мова є мовою"[9]. Тобто мова не може розглядатися у нашому дослідженні як призначена для певної мети — для комунікування, осягання якихось істин, досягнення мети чи чого-небудь подібного. Ми будемо розглядати її не як засіб, знаряддя, а як мету, самоцінність. У такому разі, ми нею не послугуватимемося, а в ній самозбуватимемося. Тут може постати питання: а як узгодити це твердження з третьою засадою? На нього відповіли б так: наш стосунок щодо мови є інакшим, ніж у Саваофа. Мова є до нас. Хоча й ми є мовою. Проте про нас не можна сказати щось подібне до: "І Бог було слово" (Ів. І. 1—4). Ми застаємо це "слово". І нас Його "споконвіку" не стосується. Тому нам залишається до нього причаститися, щоб у ньому здійснитись.

Досі ми послугувались загальником "мова". Проте це настільки широке і розпливчасте визначення, що слід вже в самому терміні, який приймемо, точніше окреслити об'єкт нашого дослідження. Нас цікавитиме головно змістовна наповненість, яку вона оберігає і доносить до нас. Що є носієм змісту? Одиницями мови є фонеми, морфеми, слова, речення, текст і дискурс, врешті-решт. Уже починаючи з фонем, ми маємо справу з матеріалом, який передає певний зміст, що чудово проілюструвала ще Празька школа. Такими ж змістоносними є і морфеми. Проте нас менше будуть цікавити перцептивна та сигніфікативна функції фонем і семасіологічна функція морфем. Обмежимося вищим рівнем організації змісту — номінативною функцією слова (Правда, частина слів суміщає номінативну функцію із семасіологічною). Слово є цеглиною, з якої будується "мова" (langue) вже як система вищого порядку, проте система ще мертва, без руху, динаміки, без свого буття, яким є "мовлення" (parole), тобто мовна діяльність (langage). Отже, вибудовується ряд: фонема-морфема-слово-речення-мова-дискурс мовлення. Розглянувши його на різних рівнях, зауважуємо, що це взаємозв'язана система, яка на всіх рівнях є змістоносною, а отже, завжди на щось вказує. У крайньому разі, її об'єктом може бути вона сама. Сказавши, що система на щось вказує, ми маємо на увазі власне означуваний зміст. Що це таке? У живому акті мовлення зміст — це дуже складне "щось", яке є результатом здійснення мовлення, мови як системи граматичних, логічних, культурних і т. д. законів, але яке в жодному разі до цих законів звести не можна. У мовленні — а якщо його формалізувати, то в мові як онтологічному просторі людини — згадана система постійно вказує на "щось" (точніше, людина і "щось" взаємовказують одне на одного), і це "щось" врешті-решт виявляється невідривно зв'язаним із самою людиною, або, якщо загострити, є самою людиною — через це "щось" вона збувається. Спроби охопити чи зафіксувати (а отже, умертвити) це здійснення мовлення, звести мовлення

[9] Heidegger M. Was ist denken? — Tübingen, 1961.— S. 99.

до мови як системи чи до її ще простіших складових, без сумніву, даремні і є "ловленням вітру", який нас обвіває, але який може і звалити з ніг. Всі вони завжди зводяться до більш чи менш вдалих конструкт. Тільки подеколи найобдарованіші поети прориваються до якихось онтологічних глибин мовлення.

Ми не можемо обмежитися скрушними сентенціями про "ловлення вітру". В своїй практиці широко вдаємося до таких формалізацій мовлення, як текст, речення, слово. Тому й змушені шукати в них хоча б пошуму того вітру. Розкриваючи формалізоване в слові (а відповідно в його звуковому компоненті, звуковій матерії — глосі) означуване, ареал змісту, на який воно вказує, і реляції цього ареалу із семантичними ареалами інших слів (ще не на рівні мови, а тільки на рівні слова), а потім реляції цих ареалів змістів у реченні, тексті, ми можем хоч якось відкривати для себе те, що є мовленням, а отже, нами.

Ми вже обмежили область своїх досліджень словом-знаком. Причому нам слід розглянути не тільки його теперішню форму (звукову матерію і значеннєвий ареал) і реляції з іншими словами, але й динаміку розвитку. Тобто, рухаючись по часовій координаті в минуле і послуговуючись етимологічною генезою слова, ми спробуємо окреслити й динаміку його значення. При цьому знову порушується якась грань поставленої ще Ф. де Соссюром проблеми синхронії та діахронії. Ми, з одного боку, розглянемо певну синхронну, зафіксовану в часі систему реляцій між словами, в глосальному і семантичному аспектах, а з другого — спробуємо простежити розвиток цієї системи в часі (певна річ, у якомусь її вузькому сегменті). Причому діахронічний підхід до системи мови аж ніяк не може розглядатися відірвано, без взаємозв'язку з її синхронією. Кожної миті свого існування мова посилається на свої минулі стани і є наслідком їх розвитку. Вона з них випливає. Інша річ питання, про який розвиток йдеться. Якою мірою це саморозвиток мови? Що ще на неї впливає? Принаймні кожна мить її існування невід'ємно зв'язана з попередньою. Причому це стосується не тільки елементу мови-слова, але і мови в цілому, як системи. Здійснюється акт спадкоємности мови як системи, з усіма її можливостями і потенціями.

Та вернімось до слова і його ґенези як в звуковому, так і в значенєвому плані,— до етимології. У ній розгортання ґенези слова спирається головно на звукову матерію слова. На те, як звукова матерія слова змінюється. Але водночас відбувається і **зміщення семантичного ареалу цього слова, слово поступово набуває іншого змісту**. І людина починає використовувати цей похідний звуковий матеріал вже по-іншому, "надає" йому іншого змісту, доходить, як пише Ф. де Соссюр, до "[...] зсуву відношення між тим, що означує і означуваним"[10]. Причому зсув може відбуватися не тільки при відповідній зміні самої звукової матерії знака. Тут йдеться радше про втрату чи набування, а може, розгортання якогось змісту, означуваного чи потенції означувати. Це відбувається у семантичній сфері, у якій фіксується, причому, як у явній, декларативній формі, так і в прихованій, неявній формі, світогляд людини в його динаміці, якщо обмежитись яв-

[10] Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики // Звегинцев В. А. История языкознания XIX—XX веков в очерках и извлечениях.— М., 1964.— Т. 1.— С. 37.

ною, декларативною формою змісту, а якщо охопити приховані, неявні форми змісту всього матеріалу мови — то й формалізований в мові життєвий простір людини. Мова детермінує і охоплює собою світ людини, яка нею послуговується, а точніше — в ній живе, на кожному з етапів свого розвитку. Але вона донесла до нас і ті свої старі змісти у формах, які для сучасних медіумів, на яких спрямована її активність, є в своїй масі приховані. Послуговуючись мовою, тобто просто мовлячи, ми у той же час порушуємо в ній масиви значень не лише відомі нам, а й ті, які приховані від нас чи через неповноту нашого усвідомлення всього обсягу семантичного ареалу, чи тому, що припали порохом століть. Отже, постійно збуваючись у мовній практиці, ми детермінуємось не тільки явним, відомим нам змістом мовленого нами, але і його прихованим, неявним змістом.

Причому міру нашої детермінованости нею можна проілюструвати рядом загальновідомих фактів. Ще Ф. де Соссюр звернув увагу на невідповідність різних мов. Одні з них можуть виразити те, що інші виразити неспроможні, "[...] є такі мови, для яких вислів "сидіти на с о н ц і" неможливий"[11]. Тобто тут у мові зафіксовано онтологію людини, яка живе в цій мові. Для людини, що користується якоюсь конкретною мовою, завжди є певна terra incognita, яка відома людям інших мов та епох. Проте це ні в якому разі не означає їхньої неповноцінности чи чогось такого — тут знайшла вияв їхня і н а к ш і с т ь і тоді Е. Сепір поставив питання про взаємозв'язок мови і світогляду людини: "Людина значною мірою залежить від впливу конкретної мови, яка є засобом вираження у даному суспільстві. Абсолютно помилкова думка, що людина в дійсності орієнтується, не вдаючись до допомоги мови, і що мова є просто випадковим засобом для розв'язання специфічних проблем спілкування і мислення. Факти свідчать про те, що "реальний світ" значною мірою несвідомо будується на мовних нормах даного суспільства"[12]. У нашій мові теж є онтологічні детермінанти, виявити які, залишаючись у системі своєї мови, нам не під силу. Можливо, це й зайве. Адже ми є у "світі". У "світі" нашої мови. Ці "світи" можуть бути дуже й дуже різними. Ми можемо обходитись, здавалося б, без найконечнішого: "[...] В гебрайській мові немає навіть найбільш загальної диференціації минулого, сьогоднішнього й майбутнього. У прагерманській мові не було особливої форми для майбутнього часу [...][13]. Та й сучасна людина, послуговуючись івритом чи німецькою, десь підсвідомо, в глибинах свого бування відчуває ці придетермінанти своїх мов. Причому спосіб збування, реалізації цих прадетермінант чи не найпростіший — просто мовлення. Сягати ж глибин можуть тільки одиниці.

II

Щоб краще зрозуміти структуру і динаміку мови, скористаймось з відомих в математиці формальних методів аналізу подібних структур.

---

[11] С о с с ю р Ф. де. Курс общей лингвистики // З в е г и н ц е в В. А. История языкознания XIX—XX веков в очерках и извлечениях.— М., 1964.— Т. 1.— С. 400.

[12] С е п и р Е. Положение лингвистики как науки // З в е г и н ц е в В. А. История языкознания...— С. 233.

[13] С о с с ю р Ф. де. Курс общей лингвистики.— С. 400.

Отже, об'єктом нашого дослідження ми візьмемо зміст, наповненість, конкретне значення. Не забуваймо, що якесь значення має і мовчання, правда, за умови, що воно є у тому чи тому контексті. Як ми вже зауважували, змістоносні і фонема, і морфема, і слово, і текст. Далі йтимуть мова і мовлення. Причому об'єм, масив і важливість цих змістів для людини будуть різними. Певне слово може зголошувати людині набагато важливіший рішинець чи істину, ніж цілий опус. Це що стосується аксіологічного аспекту змісту. Але у той же час і масив змісту в ньому може бути набагато більшим, ніж у якомусь тексті. Для загальної диференціації тих масивів змістів, якими оперувала, оперує і оперуватиме система мови, скористаємося формальним апаратом абстрактних просторів. Тому подаємо ряд визначень:

Простором змістів (C) є вся сума змістів, охоплена мовою в минулому, теперішньому і майбутньому.

Базою простору змістів є три підпростори:

1. Підпростір розкритих у минулому змістів (C_1).
2. Поле змістів, розкритих у даний момент (C_2).
3. Підпростір змістів, які будуть розкриті, матимуть місце, бо сюди входить не тільки нововідкритий, а й успадкований зміст (C_3).

Полем змістів для певного моменту є вся сума змістів, які явно чи не явно, визначено чи не визначено може означувати вся сума знаків охоплених мовою (langue) як системою та мовленням (parole) як її дійсністю.

Підпростір розкритих в минулому змістів включає в себе як змісти, які вже втрачено і які в полі змістів C_2 вже відсутні C_2'', і ті, які передано в розкрите в даний момент поле змістів C_2 — C_1:

$$C_1 \subset C_1' + C_2''$$

Підпростір змістів, які будуть розкриті, включатиме в себе невтрачені, передані змісти від поля змістів C_2 — C_3' і нововведені змісти, змісти запозичені в мову з інших мов чи знакових систем C_3'', новорозгорнуті змісти, які є продуктом саморозгортання мови, її потенцією C_3''', і взагалі всі нові, відсутні в попередній момент змісти

$$C_3 \subset C_3' + C_3'' + C_3'''$$

Поле змістів, якщо розглядати його з боку підпростору розкритих в минулому змістів, являє собою суму переданих змістів C_1' і новонабутих змістів C_2'. Тоді:

$$C_2 = C_1' + C_2''$$

А з боку підпростору змістів, які будуть розкриті C_3, поле змістів буде сумою невтрачених змістів C_3' і змістів, які в майбутньому буде втрачено C_3''. Тоді:

$$C_2 = C_3' + C_3''$$

В цілому ж поле змістів буде перетином підпросторів C_1 і C_2, їх логічним добутком, або спільною частиною:

$$C_1 \cap C_3 = C_2$$

І тоді:

$$C_1' + C_2'' = C_3' + C_3''' = C_1 \cap C_3$$

Приблизно так можна уявити загальну топологію простору змістів. Проте нас не повинна вводити в оману строгість цих визначень. Вони мають служити тільки допоміжними конструкторами для того, щоб ми наочно могли уявити собі динаміку і топологію простору змістів. Так

само цей конструкт ніяк не відображає аксіологічної диференціації змістів, що його складають. Це головно кількісне, безвідносне щодо своєї цінности, насущности для людини уявлення простору змістів. Коли ми говоримо про теперішнє поле змістів і означуємо його як C_2, то це ще аж ніяк не означає, що ми дійсно його схопили. Воно не цей, такий ілюзорно однозначний значок C_2, а явно-неявно, визначено-невизначене поле, множина змістів. Тут йдеться тільки про загальне обрисування цієї невловимости і неохопности мови як системи, в якій ми живемо, для визначення у ній свого місця. Тобто нашим завданням є хоча б загальна координація в життєвому просторі мови.

Тепер спробуємо розглянути саме поле змістів і його конкретні складові. Кожен конкретний зміст, який через мовлення може в даний момент актуалізуватися з мови, є певною точкою X, яка входить у поле змістів даного моменту:

$$X \in C_2$$

Тоді C_2, тобто поле змістів, буде околом точки X, конкретного змісту. Цим же околом буде всяка множина, що входить у C_2 і включає в себе точку X.

Але поле змістів C_2 складається не з одиничних розсіяних і не зв'язаних між собою одиниць змісту, а є результатом сумування, пересічення, включення і т. ін. якихось сформованих на основі різних принципів (спільности звукового відповідника, логічної спільности, її заперечення, взагалі який-небудь зв'язок) множин змістів S. Кожен точковий зміст X може належати різним множинам змістів залежно від принципу побудови останніх:

$$X \in S_1 \qquad\qquad X \in S_2$$

Тоді зміст X входитиме в множину, яку ми отримаємо при пересіченні множин S_1 і S_2 чи їх логічного добутку:

$$S_1 \cap S_2 = S_{1-2}$$
$$X \in S_{1-2}$$

Множину змістів можна прив'язати до одного конкретного звукового відповідника, тобто до одного звучання — г л о с и, тобто звукової складової слова. Множину сенсів, які вказують на одну глосу, звукову складову слова-знака ми називатимемо доменом (D). Домен є поляризованою (векторною) множиною значень $\vec{D}$, всі точки якої вказують на свою глосу. Ці ж точки можуть бути включені і в інші множини, які об'єднані за іншими законами. Тоді їх векторна поляризація буде інакшою. За деяких обставин, наприклад при синонімії, можлива і кількохнапрямленість точок у доменах. При пересіченні двох доменів $\vec{D}_1$ і $\vec{D}_2$ (частковій чи повній синонімії) ми отримаємо піддомен $\vec{D}_{1-2}$, всі точки якого будуть двонапрямленими:

$$\vec{D}_1 \cap \vec{D}_2 = \vec{\vec{D}}_{1-2}$$

Зв'язок домену і глоси може бути я к я в н и м, коли той, хто послугується глосою, свідомий всього ареалу змісту, відповідного їй домену, або ж н е я в н и м, коли якусь частину цього домену, його піддомен ним не усвідомлюється, хоча незалежно від цього усвідомлення він сповнює в мовленні відповідну йому роль.

Уже говорилося про якогось медіатора, людину, яка, послугуючись глосою з відповідним їй в мові як системі змістовним, семантичним ареалом, не усвідомлює повністю всього обсягу змістовної наповнености пев-

ного слова. Але це "неусвідомлення", "нерозкритість" чи радше "недекларованість" може стосуватися цілого народу, який цим словом послугується. Ми ще не усвідомили, принаймні не декларували, та й навряд чи коли це вповні зробимо, всіх, хоча б формальних можливостей мови, в якій живемо. Вона була й залишиться для нас загадкою.

Та повернімося до нашого конструкту. Домен є визначено-невизначеною множиною. Визначеною множиною, бо вказує на свою глосу і детермінований мовою. Але й невизначеною множиною, бо йому відповідає невизначена множина змістів. Отже на кожну глосу вказуватиме визначено-невизначена множина змістів, яка називається доменом. Причому це вказування відбувається у явно-неявній формі.

Таким чином ми згодимося з тим, що семантичне поле складається з доменів. Але в доменах реалізується тільки номінативна і семасіологічна функція слова. Саме ж семантичне поле набагато ширше. Щоб виразити певні семантичні посилання чи одиниці, ми змушені вдаватися до речення, тексту, взагалі до контексту, дискурсу. Ряд таких послань може дійти до свого адресата, хоч його може й не бути, тільки в акті мовлення, навіть набувши форми мовчання. Цей ряд можна було б продовжити. Просто пропускати цей аспект мови і мовлення ми не можемо. На всіх рівнях організації мови твориться її змістовне багатство. Тут вже йдеться про самопородження, самотворення змісту. Починає говорити сама мова, точніше, мовлення. Йдеться про процеси настільки складні й тонкі, що їх не в змозі ні охопити, ні вловити такий формальний підхід, як цей.

А тому обмежимо своє завдання до вужчого випадку, а саме — до слова як бінома глоси та домену. Нас цікавитиме як сьогоднішня й минулі форми глоси, обсяг відповідного їй домену, його місце в полі змістів, конкретний склад, а також динаміка всього комплексу глоси-домену в часі, його взаємодія з іншими глосами-доменами. На цьому шляху можна буде робити спроби вникнути в Слово й те, що воно нам говорить.

Для того, щоб зробити опис самого домену наочним — хоч тоді доведеться, на жаль, спростити загальну картину, та така вже, напевно, доля всіх подібних формалізацій — введемо ряд параметрів.

Суто кількісно певна глоса може відповідати множині, поляризованому домену значень, складові якого відповідають різним рівням організації мови. У мові є якісь загальні, спільні для всіх її медіаторів значення. Кожне слово відповідає якійсь кількості загальноприйнятих значень, але водночас воно набуває і значень, які в ньому вбачає якийсь конкретний медіатор. Чи він надає цих значень слову сам, чи відкриває їх у ньому — це вже інше питання. Хоча і цього аспекту слова нехтувати не можна. Причому згадані два ареали значень активно взаємодіють і їх зв'язок дуже складний. Проте ми вестимемо мову про перший, спільний і обов'язковий для всіх нас ареал значень мови. Тобто в якійсь мірі про її строго формалізований елемент. Тому при обмеженому і злічиленному семантичному ареалі чи множині, яким відповідає глоса, ми можемо говорити про вміст множини змістів — S

I (S) є вмістом домену S.

Але реальна глоса відповідає невизначеній множині значень, принаймні ми аж ніяк не можемо стверджувати, що здатні перелічити всі значення, які відповідають якійсь глосі, тобто всю її множину значень. У такому

разі, очевидно, слід скористатись відповідно до обставин скоригованим поняттям п о т у ж н о с т и   м н о ж и н и. В подальшому, можливо, могло б дійти і до поняття п о р о д ж у в а н о ї   п о т у ж н о с т и. Але в даному випадку обмежимося потужністю множини значень певної глоси:

$\aleph$ (S) є потужністю домену S.

Ввівши поняття потужности множин значень, ми підкреслюємо два аспекти домену. По-перше, те, що ми не знаємо всіх його складових, тобто не знаємо, скільки їх і чи їх кількість є скінченною, а по-друге, пробуємо якомога ближче підійти до реальної глоси в тому розумінні, що не зводимо її до якогось конкретного вмісту, що було б виродженням потужности у вміст, а говоримо про її породжуючу в часі потенцію, завдяки якій вона творить нові, розкриває колись забуті, розгортає потенціальні і т. д. значення.

А отже, під потужністю $\aleph$ поляризованої множини — домену ми повинні розуміти визначено-невизначену відкриту численність-незчисленність явних і неявних значень якоїсь глоси.

Якщо ж подивитись на стосунки глоси і домену, то вони постають в нашому міркуванні у вигляді посилань. Глоса відсилає нас до своїх значень чи в якомусь контексті — до вужчого значення. У свою чергу значеннєве відсилає до вербального, глоси в якій воно певним чином реалізується. Це нерозривний зв'язок, роз'єднати який неможливо й подумки. А тому для оцінки і опису цих посилань введемо оператор Rel — відношення, реляцію. І тоді Rel z буде відношенням типу z.

Проте цей оператор опише тільки якісний аспект реляції. Щоб кількісно оцінити інтенсивність цих посилань, введемо поняття п о т у ж н о с т и   п о с и л а н ь певної глоси. Це нам згодиться при опису дво- чи більше поляризованих доменів. Наприклад, для двох рівнопотужних доменів $\vec{A}$ і $\vec{B}$ справедливими будуть такі відношення:

$\aleph(\vec{A}) = \aleph(\vec{B})$

Але може бути, що: $\aleph(\mathrm{Rel}(\vec{A})) < \aleph(\mathrm{Rel}(\vec{B}))$

Тобто потужність реляцій біполярного домену буде більшою. Дві глоси, яким відповідатиме біполярний домен, будуть перегукуватись між собою і в контексті звучатимуть багатше, ніж глоса, яка відповідає домену монополярному.

Виробивши таким чином якийсь поняттєвий апарат, повернімося до основи, якої триматимемось у цьому дослідженні. Вернімся до етимологічної генези слова. Основою, яка дає змогу вибудувати етимологію слова, є доволі стійкий глосальний стрижень, звукова генеза слова. Враховується, звичайно, і його семантичний аспект. Глосальний стрижень слова пронизує семантичний простір, а, відповідно, і всі його підпростори: підпростір змістів, які були розкриті в минулому, розкрите в даний момент поле змістів і не менш реально підпростір змістів, які будуть розкриті в майбутньому.

Кожної своєї миті звукова матерія, глоса, відповідає певному домену змістів. Тобто від неї, в її конкретній формі, до домену спрямований певний вектор. І навпаки. Для більшої наочности варто навести таку схему: припустимо, по вертикалі йде генеза звукової матерії (стрижень G), це вісь часу, натомість перпендикулярна до неї площина, яка перетинає стрижень в конкретній точці, конкретній глосі, є семантичним полем всієї конкретної мови в якийсь конкретний момент; у цьому семан-

тичному полі якійсь конкретній глосі відповідає певна множина значень, яка, припустимо, має три елементи. Тоді ми отримаємо таку графічну ілюстрацію цієї конкретної ситуації:

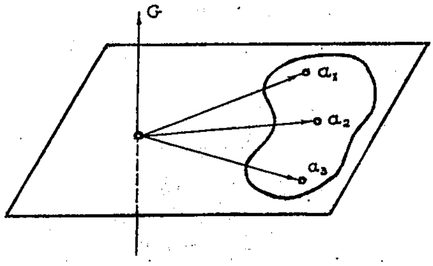

Причому положення елементів множини в полі змісту відображає конкретність цих змістів. Вони можуть бути і дуже близькі, і дуже далекі один від одного в цьому семантичному полі. Якщо підійти до цих елементарних змістів суто формально і поставити собі за мету якось конкретизувати їх положення в семантичному полі, то можна піти шляхом, яким Ч. Осгуд в "семантичному просторі" будував свій "семантичний диференціал"[14]. І хоча його метод суто статистичний, він доволі ефективний. Для якогось більш-менш однозначного визначення положення конкретного елемента в "семантичному просторі" Ч. Осгуд увів ряд оцінкових шкал. Таким чином кожну точку, кожен елемент, байт семантичного простору можна співвіднести з якоюсь кількістю осей, координат, які і визначають положення цього елемента в "семантичному просторі"— " (...) кожне поняття буде представлене однією точкою в багатомірному просторі з обмеженою кількістю вимірів (...)"[15]. Якась кількість цих точок і являє собою (ще раз підкреслимо, формалізовано, тобто не співмірно з мовною дійсністю) множину значень, які відповідають певній глосі. Але це спроба фіксації якоїсь однієї миті. Насправді реляції між глосою і доменом існують в часі, тривають, тобто є процесом. Увівши фактор часу, ми можем отримати таку ілюстрацію:

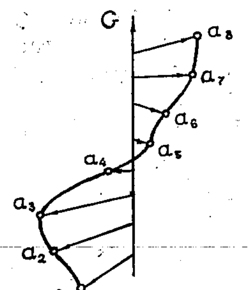

[14] Осгуд Ч., Суси Дж., Таннебаум П. Измерение значения // Семиотика и искусствометрия.— М., 1972.— С. 27.

[15] Моль А. Социодинамика культуры.— М., 1973.— С. 72.

Це випадок, коли домен глоси G є одноелементним.

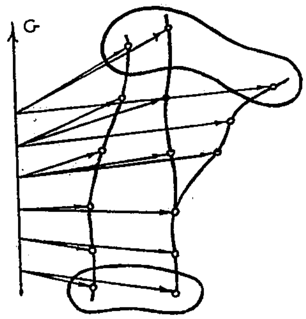

А в даному випадку маємо справу вже з кількома дискретними змістовними відповідниками глоси G.

Тут ми доволі часто послугуємось терміном "зміст". Проте це повне спрощення. Звичайно під "змістом" розуміють "ідею" (гр. ἰδέα чи "ейдос"— гр. εἶδος. Натомість це далеко не "зміст". Це "щось", що людині в даний момент через мову відкрилось і чим вона через цю відкритість є. Проте ввівши поняття потужности, ми зауважили, що відкривається людині далеко не все. Людина усвідомлює те, що їй відкривається явно, що вона може більш-менш явно задекларувати. У той же час про щось вона на основі реалізованого мовного матеріалу здогадується, щось передчуває. Якісь мовні реалії (неможливість щось сказати, мовні штампи, детермінанти) спрямовують її до "щось" мовленого нею і через неї. Про ряд можливих за інших умов (інша мова чи знакова система) висловлювань або висновків вона може і не підозрювати. Якась семантична вісь в багатомірній системі координат людини може бути відмінною від системи координат людини іншої мови або й зовсім не існувати. Тоді людина буде щодо цієї, відсутньої в неї осі координат просто "ортогональною". І все, що збуватиметься в напрямку цієї осі, спроектується на її семантичне поле у вигляді абсолютної точки, нуля. Але те, що є відкритим, відкриває людині її саму, тобто відсилає, якщо неймовірно спрощувати, до "чогось", у чому людина знаходить саму себе. Один з аспектів цього відсилання і відображений нашим визначено-невизначеним вектором. Якщо ж повернутися до нашого конструкта, то загалом на одне і те ж "щось" може вказувати й інший вектор, який йтиме від іншого етимологічного стрижня, іншої глоси. Тобто ми бачимо тут відоме явище синонімії. І тоді наша графічна ілюстрація набуде такого вигляду:

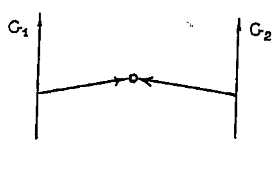

Цю синонімічність двох слів ми усвідомлюємо як їх однозначність чи часткове збігання за змістом.

Те, що глоса вказує не на якийсь один чи кілька дискретних змістів, тобто домен, графічно відобразиться так:

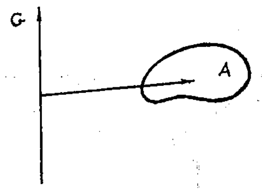

Ввівши часову координату ми отримаємо семантичний простір, а в ньому певні обсяги змістів, які відповідатимуть генезі певної глоси:

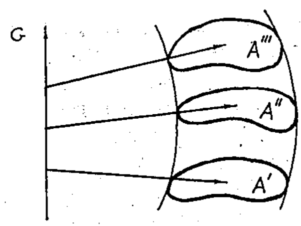

Цей обсяг змістів, що відповідає конкретній глосі в її динаміці, можна грубо поділити на той обсяг змістів, який нам відомий, тобто явний, і той обсяг змістів, який є неявним, проте існує і неявно визначає наш життєвий простір. Цей поділ визначено-невизначеного явно-неявного об'єму змістів, що відповідає генезі глоси, графічно відобразиться так:

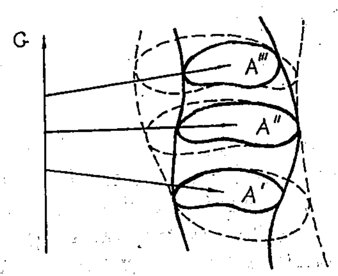

Тут пунктирною лінією окреслено весь визначено-невизначений обсяг змістів, а суцільною — явний визначено-невизначений обсяг змістів.

Повернувшись до випадку синонімії, ми бачимо, що синонімія графічно у нас відобразиться як перекривання обсягів змістів двох чи кількох глос. Причому перекривання є як явне, так і неявне або ж і те і те, що не може не мати впливу на тих, хто послуговуватиметься такими неявними синонімами. Графічно це матиме такий вигляд:

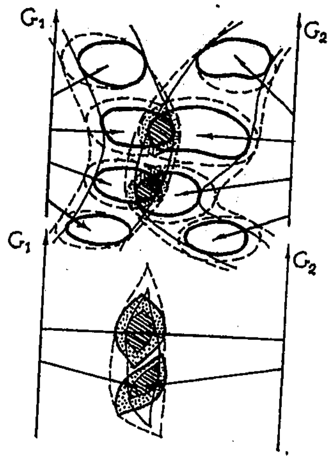

Ілюстрація дає можливість наочно уявити динаміку виникнення синонімії між двома словами і її зникнення при розходженні семантичних ареалів двох глос. Таких контактів між глосами могло бути й декілька. Та й відбуватися вони можуть в різних точках поля змістів, у точках з різними семантичними координатами. Причому переривання синонімічности в явній формі ще не означає, що і в неявній формі між двома глосами вже немає жодного зв'язку. Це в значній мірі скрашує нашу мову, надає їй своєрідної "магічности". Графічна ілюстрація такого синонімічного контактування глос може бути такою:

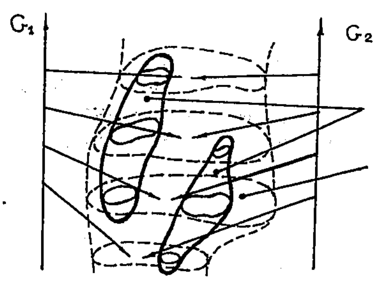

Аналогічно ми можемо осмислити й проілюструвати для себе явища багатозначности, омонімії, еквонімії, антонімії. Причому розглядати можемо їх як з синхронної точки зору, так і в часі — діахронно. Таке розширення охоплюваних нами мовних явищ розширює та розбудовує і допоміжний апарат, яким ми послугуватимемось. У даному разі поняття посилання, спрямованости чи поляризації домену збагатиться й такими його різновидами, як вказування на омонімічну глосу і її семантичний ареал, посилання на антонім, як ствердження самости певного семантичного ареалу за принципом "від протилежного" і т. д.

Але ми ще не розглянули той факт, що й сам глосально-значеннєвий розвиток йде не прямолінійно. Він розгалужується, схрещується, зливається, зникає (хоча в мовленні все ще залишаються сліди давно вербально не існуючих слів у вигляді інших форм мовної дійсности — якихось

мовних кліше, табу, давно забутих пропусків, які колись малися на увазі, а потім забулися і т. д.). Розвиток глоси нагадує дерево:

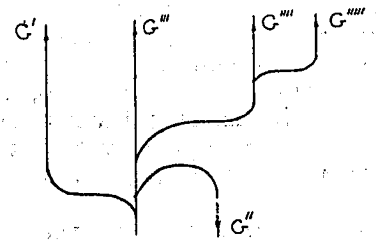

Між різними глосальними деревами появляються й зникають в явній чи неявній формі різного роду взаємодії. Причому не тільки у формі змістовної відповідности. Виростає цілий мангровий ліс. Ліс одного дерева — мови. Мовлячи, торкаючись якоїсь гілки, ми приводимо в рух усе дерево. Мова, сказати б, грає нами, виконуючи свою musica mundana. У ній ми і "здійснюємо відкритість буття" (М. Гайдеґґер).

Звичайно, ці графічні ілюстрації слід розглядати тільки як наближення. Вони є радше ілюстраціями не так самої мови, як скромності наших можливостей. У них немає її самої як биття нашого власного і водночас не нашого серця. Але ця штучність починає пропадати навіть при найменшому контакті з конкретним живим словом. Ми порівняли мову з мангровим деревом. Але цю аналогію можна продовжити і піднести до бачення у ньому "світового дерева". Подорожуючи на цьому дереву, чи не піднімемося ми врешті, як у відомій українській казці, до золотих яблук, що дають життя[16].

Навіть побіжний підхід до матеріалу, в якому ми працюємо, не може не наштовхнутися на чи не найважливішу його координату — час. Матеріал перебуває у безперервному русі. Але, з другого боку, ми бачимо в якийсь момент, а почасти може просто прагнемо побачити в універсумі мови якусь усталену систему. Фіксуємо мову в словниках, граматиках і т. д. Але це теж тільки наближення до мовної дійсности. Ми ж можемо розглядати проблему семантичного простору в двох аспектах. Вона ділиться відповідно на синхронічну, псевдостатичну, адже мова ніколи не зупиняє свого розгортання, і діахронічну, темпоралізовану. Псевдостатичний конструкт є доволі грубою ілюзією "зупинення миті". Можливо, він і відображає зауважену рядом дослідників детемпореалізацію людини-мови, її даремне прагнення спинити час, сховатись у просторовості, проторитись на цій землі, а не часуватись. І тим самим звести своє буття, як, власне кажучи, часове, безчасся. А отже, замахнутися на саму себе. Темпоралізований підхід глибше відображає життєвий простір людини — мови, хоча ні в якій мірі не може розглядатися як адекватний. При такому підході перед нами постає напружене силове поле посилань, відповідностей, контекстів і т. д. Причому це дуже зв'язана і сама по собі доволі збалансована система, що, правда, не виключає напружень, за-

[16] Див.: Таємниця скляної гори.— Ужгород, 1974.— С. 127—133.

вдяки яким вона і розвивається. Порушення її збалансованости, силової картини неминуче приводить до перерозподілу, і тоді її загальна картина міняється.

Дуже цікавим питанням у зв'язку з цим може бути і питання мовної ентропії — нівеляції мовного матеріалу, зниження його повнокровности, яка власне і виражається у якомога більшій опозиційності, значеннєвій протиставності слів. Чи не збіднює, як не дивно, розвиток, розгортання мови її саму? Причому це питання слід брати в ракурсі аксіологічному.

Зрештою, вернімося до нашого матеріалу. Які ж процеси можуть відбуватися? Не претендуючи на повноту, для ілюстрації розглянемо найпростіші з них.

1. Випадання з невідомих причин якихось глос. Як описати таку ситуацію? В даному випадку домен звичайно переорієнтовується на якусь іншу глосу. Правда, можливий і випадок, коли разом з випаданням глоси зникає і відповідний їй домен. У той же час нова глоса, з'являючись у мові як запозичення чи ще якимсь чином, вже має свій попередній домен, котрий до безглосного домену або додається або вступає (що ймовірніше) з ним у складну взаємодію. Внаслідок такої взаємодії загальна семантична ситуація міняється. Новоутворений домен не тільки переорієнтовується на нову глосу, він уже, як звичайно, має інші координати в полі змістів. Але й це ще не всі можливі випадки. Спробуємо описати це перетворення, скориставшись операторами. В конкретний момент t_i глосальна функція G, тобто розвиток звукового матеріалу, набуде форми $G(t_i)$, тобто конкретного звучання. Глосі відповідає множина змістів A, яка є відкритою, проте має свій вміст:

$$I(A) \equiv \{a_1, a_2, a_3, ...\}$$

Причому елементи множини A — $a_1, a_2, a_3...$, тобто її змісти, теж є функціями від ряду факторів. І тоді вміст домена можна формалізувати в такій формі:

$$I(A) \equiv \{a_1(f_1', f_2'', f_1''', ...), a_2(f_2', f_2'', f_2''', ...), ...\}.$$

Щодо цього вмісту діє закон його впорядкованости. Всі фактори, що діють на домен A, цілком його впорядковують щодо його ж використання. Тобто слово виконує саме свою, згідно із сенсом, ситуацією і т. д., роль у конкретному мовленні. Якщо ж врахувати відкритість домену в його визначено-невизначеній численності-незчисленності, то ми повинні прийти до більш загального оператора потужности множини змістів:

$$\aleph(\overline{A}(t_i))$$

І потужности реляцій множини змістів:

$$\aleph(Rel(\overline{A}(t_i)))$$

Графічна ілюстрація у випадку простої підміни глоси матиме такий вигляд:

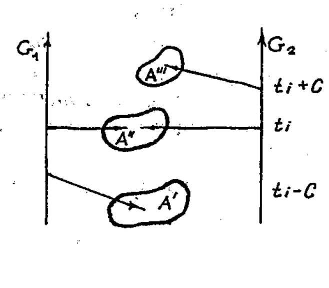

$$\aleph\,(A(ti - C)) = \aleph\,(A(ti)) = \aleph\,(A(ti + C))$$
$$\aleph\,(Rel(A(ti \pm C))) < \aleph\,(Rel(A(ti)))$$

Проте останнє співвідношення було б справедливим до кінця тільки у випадку повної втрати старої глоси та її слідів, що, безсумнівно, можливе лише на папері. В дійсності майже ніщо не забувається. Зв'язки старої глоси і її домену зберігаються, хоча, можливо, і не повно. Проте навіть ті, що залишилися, перебуваючи в часовому процесі свого розвитку, можуть доволі відчутно наростати і повернути знак нерівности в інший бік. Але для нашої ілюстрації цілком достатньо і такого спрощеного варіанта.

2. Тепер розглянемо процес саморозвитку глосо-домену, в результаті якого глосальний стрижень ділиться на ряд похідних. При цьому для спрощення приймемо, що і домен суто механічно поділиться на ряд похідних доменів. Насправді похідні домени не є результатом суто механічного ділення прадомену. Тут відбувається складний процес поділу, відчуження, розвитку і взаємодії. Кожний похідний домен вказує на прадомен, і на інші співпохідні з ним домени, і на їхні глоси. Крім того, похідні домени звичайно вступають у взаємодію і з новим семантичним матеріалом, з яким прадомен або не контактував, або його просто до того не було. Перелік можна продовжити. А найпростіший випадок проілюструємо так:

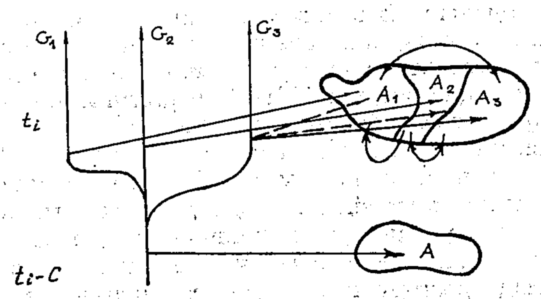

$$\aleph\,(A(ti - C)) \lesseqgtr \sum^{n} \aleph\,(An(ti))$$

Який випадок останнього співвідношення визнати базовим? Якщо ми розглядатимемо генезу якогось конкретного слова, то можливі всі три випадки. Якщо ж розглядати мову як систему в часі, то її сумарна потужність явно наростає. І справедливо було б записати:

$$\aleph\,(A(ti - C)) < \sum^{n} \aleph\,(An(ti))$$

Та вернімося до конкретної глоси. Вона звичайно спеціалізується, звужує свою семантичну наповненість. І тоді:

$$\aleph\,(A(ti - C)) > \aleph\,(An(ti))$$

Слова стають точнішими. Домени мають тенденцію дробитися, причому попри загальний приріст семантичного поля кожної живої мови. Правда, в цілому сильнонапружене, великодоменне поле після цього дроблення дивним чином нейтралізується. Втрачаються первісні чіткі й сильні напруження всієї системи, її первинні орієнтації — це і можна було б назвати мовною ентропією. Можливо, саме вона і є причиною тієї ненаочности, прихованости, а може, і подальшої втрати життєвих координат

сьогоднішньої людини? Адже губиться сильний вказівний вектор. А тому слово перестає бути Словом. Ми ж повинні вдивлятися саме в Слово, у джерела слів. Бо ж "Споконвіку було Слово..." — те єдине слово, охопити яке ми не в змозі й десятками наших теперішніх слів.

Зрештою, є ще ряд процесів, які впливають на загальну динаміку семантичного поля. Це процеси втрати та набування. Із семантичного поля можуть випадати цілі його регіони, але й можуть долучатися. Як ці процеси впливають на систему в цілому? Яка з тенденцій домінує? Напевне семантичне поле все-таки приростає. Але чи кількісний приріст не зводиться на ніщо якимись якісними втратами? Здається, у сфері, для людини найсуттєвішій — в області мови, ми, попри все, зазнаємо непоправних втрат. Може, тому й існують практики священних мов і священних текстів — санскрит, іврит, грека, латина, церковнослов'янська мова і т. д. Таким чином робиться спроба зберегти стару доменну структуру й буттєві координати людини. Тому й не дивно, що саме в цих священних раритетах ми й знаходимо той найістотніший вектор, який вказує на нашу сутність. Тут речі зберігають свої найсуттєвіші відношення. Людина займає своє місце в універсумі. Другорядне не затуманює огрому слів і речей. Проте безконечне укрупнення з ретроспективою прадоменів навряд чи можливе. Поляризація охоплює все більші семантичні ареали. Але розбіжності між доменами можуть сягнути так далеко, що ні про яке подальше їхнє зливання не може бути й мови. Це своєрідний насичений стан, коли мають відбутися якісні, причому фундаментальні зміни, щоб злиття стало можливим. А це може докорінно змінити всю життєву ситуацію людини. Такий первісний розподіл поляризації детермінує мову у всьому її дальшому розвитку.

3. Тепер розглянемо процес взаємодії двох глос. Тут може відбутися їх злиття як на глосальному, так і на семантичному рівні. Повне злиття двох доменів, коли від взаємодії двох глос ми отримуємо третю і тільки її, а два прадомени суто механічно зливаються в один, звичайно не відбувається. Злиття відбувається частинами доменів або ж в результаті такої взаємодії розгортається новий семантичний матеріал. Графічно можемо це проілюструвати так:

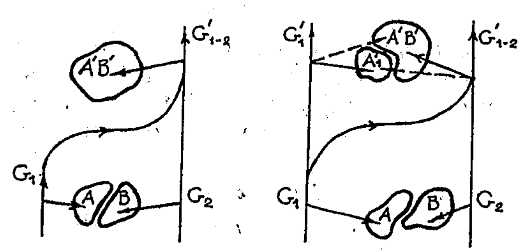

У другому варіанті цікавим буде різке наростання реляцій. Тобто зростатиме взаємопереплетеність слів, їх асоціативність. І тоді формально ми можемо записати:

$\aleph$ (Rel(A'B')) + $\aleph$ (Rel(A_1)) > $\aleph$ (Rel(A)) + $\aleph$ (Rel(B))

4. Таким чином можемо проілюструвати і явище синонімії. Вона може бути повною або ж частковою. Повна синонімія доволі рідкісна і графічно виглядатиме так:

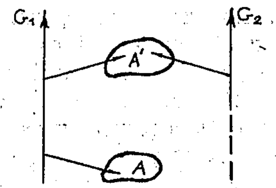

Вона може бути й першою стадією простого запозичення. Реальне запозичення звичайно зміщує і змінює сам домен. Домен може чисто кількісно збільшуватися або зменшуватися, конкретизуватись. У той же час може змінюватися і його положення в семантичному полі мови. Правда, часто привнесення виштовхується системою мови, бо воно може узгодитись з якимись її внутрішніми структурами.

Таким чином ми побудували формальний апарат, який може допомогти нам краще вникнути в структуру мови, а головне — допоможе чуйніше прислухатися до того, що вона нам говорить.

А тепер пригляньмося до екстенсивного розширення семантичного поля конкретної мови. В якій мірі ми можемо говорити про його розширення, якщо в потенції його об'єм вже в мові закладений? Можливо, тут стосунки нагадують радше стосунки зерна і дерева. Чи не є мова якоюсь неоднозначною, невизначеною функцією, в яку ще не підставлено її конкретних визначників, а головно — часу.

Ще одним вартим уваги аспектом цієї спроби скористатись з пізнавальною метою етимологічно-семантичним деревом мови є наявна у всіх наших кроках на цьому шляху довільність. З позитивістської точки зору наш метод ніяк не віднесеш до верифікативних. Проте в тому, гадаємо, слід бачити радше перевагу, ніж ваду. Тут ми апелюватимемо саме до цієї довільности, багатозначности мови — якщо хочете, то і до багатозначности в мові. Апелюючи до сваволі мови, ми тільки віддаємо належне їй самій. При цьому якось однозначно визначити її неможливо, навіть у її невизначеності. Вона вислизає і вислизатиме доти, доки буде *для самої себе*, доки буде живим організмом, до якого ми причащаємось. Цієї ж довільности вже давно припустилася наука, відтворюючи конструкт індоєвропейської мови: "[...] *Єдина реальність*, з якою вона [наука] має справу,— це *відповідності між зафіксованими мовами*"[17]. Ми ж мимоволі пробуємо побачити в цьому конструкті живі мову і мовлення. Щоправда, порівняльна граматика все-таки базується на тому, що "[...] факти збереження старого і введення нового, здається, є закономірними"[18]. Діє принцип постійности фонетичних законів, змін за аналогією і т. д. А от з означуваним, семантичним полем, яке нас тут цікавить, справа набагато складніша. Проте і тут є свої закономірності, яких не обійти. Стосунки домену і глоси доволі жорсткі. "Довільність існує тільки щодо явища, чи щодо об'єкта *дійсности*, але в самому знаці їй місця немає"[19]. "Якщо мова це не просто хаотичний

---

[17] Мейе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков // Звегинцев В. А. История языкознания...— С. 437.

[18] Там же.— С. 426.

[19] Бенвенист Э. О природе языкового знака // Звегинцев В. А. История языкознания...— С. 463.

конгломерат розрізнених понять і випадкових звуків, то це тому, що необхідність внутрішньо притаманна її структурі, як, зрештою, всякій структурі"[20]. Тобто зв'язок означуваного і того, що в знаці означує в мові як системі, є не довільністю, а строго регламентованою необхідністю. Ця необхідність і зберігає онтологічні цінності мови. Звичайно, як і інші мовні реалії. Але ми опиратимемся саме на неї, роблячи спробу через аналіз мови підійти до аналізу нашого буттєвого простору.

Підсумовуючи, потрібно ще і ще раз наголосити, що найцінніший матеріал, матеріал найсуттєвіший може нам дати тільки саме мовлення. Всі ж попередні схеми й конструкти замінити його ні в якій мірі не можуть. У кращому разі їх можна розглядати тільки як Борхесове "наближення до Альмутасима", милиці, на яких ми захотіли б вилізти на "світове дерево" мови.

III

> "Вираз "bin" // я є // зв'язаний з "bei" // коло, біля //; "я є" означає: мешкаю, перебуваю біля світу... "Буття біля" світу — в розумінні, яке ще потребує пояснення, входу в межі світу — є екзистенціалом, що ґрунтується на бутті-в [...] тому й треба дослідити це "буття біля" докладніше".
>
> М. Гайдеґґер

Спробуємо перейти до конкретного мовного матеріалу. Як уже говорилося, ця розвідка була спричинена доволі частими герменевтичними екскурсами М. Гайдеґґера в царину мови. Зокрема нас особливо зацікавив біном *bin — bei.* Отож зосередимо свою увагу на тому слові в українській мові, яке відповідає німецькому *bei.* Одним з його українських відповідників буде українське (далі — укр.) *біля.* Спробуймо хоча б побіжно окреслити множину змістів та семантичних взаємозв'язків цього слова. Попри всю нерозробленість методу та обмеженість наших можливостей спробуймо подати хоча б головні напрями можливого розкриття змістової наповнености цього слова, основні детермінанти, які воно перед нами може ставити.

Фіксувати конкретні значення цього укр. *біля* можна у вигляді своєрідної розгортки, словесної формули, яку в міру розкривання все нових і нових аспектів змістової наповнености можна буде поступово доповнювати та коригувати.

Можливо, когось дратуватиме невизначеність, приблизність або, якщо хочете, то і "ненауковість" побудови такої семантичної розгортки слова чи якоїсь її складової. Що ж, певну рацію вони матимуть. Але зауважте — рацію. Власне ця рація і не дає нам можливости вступити в герменевтичний круг мови. Не дає нам відштовхнутися від себе і ввійти в області порубіжні. Вона ж не дає права на плюралізм, необов'язковість чи неповноту. А може, і свободу. Зрештою, все це випливає з певного розуміння самої науки. Ми ж працюємо з дуже багатозначним матеріалом.

---

[20] Бенвенист Э. О природе языкового знака // Звегинцев В. А. История языкознания...— С. 464.

Всяке зведення його до якоїсь одно- чи кількохзначности, без сумніву, веде до збіднення, до втрат, якщо не до відмирання самого слова. Однозначність тут недопустима. Найповніше і найкраще розкриває всю повню слова, напевно, поезія. Та нам залишається тільки семантична розгортка, яка, зрештою, теж дещо від поезії, як її бідна родичка, має. Отож звернімось до самого слова.

Укр. *біля* чи *побіля* (а в староукраїнських формах — *подлѣ, подли, подле*) походить від давньоруського (далі — д. р.) *подълѣ*[21], яке складається з прийменника *по* та іменника *дъля* (*dъlja*), котрий означає — "д о в ж и н а", "п е в н а п р о т я ж н і с т ь", по — вказує на напрям чи місце розташування цієї протяжности. Отже, це *біля* є щось, що розташоване вздовж довжини. Д. р. *подълѣ,* очевидно, можна розглядати і за аналогією з укр. *пониззя* та укр. *порічина*. До своєї теперішньої української форми д. р. *подълѣ,* очевидно, пройшло через "незасвідчену стадію *підля, підлі*"[21]. Дуже цікаві міркування О. Потебні щодо зміни **п** на **б**, яка "могла відбутись під впливом синонімічного прийменника близько" (1, 198). В даному випадку семантична синонімія укр. *підля, підлі* та укр. *близько* привела до модифікації глос — наближення їхнього звучання. Тут семантичний фактор почав діяти на глосальну форму. І укр. *підля* перетворилося в укр. *біля*. Але при всіх цих змінах значеннєвий ареал укр. *біля* — д. р. *подълѣ,* не виходить за межі просторових детермінант. Однак довжина це праслов'янське (далі — псл.) *dъlь* та псл. *dъlina*. Від них пішли і російське (далі — р.) *длить, длина*, укр. *довгий* та укр. *дляти*, що за змістом означає — "з а т я г у в а т и", "н е п о с п і ш а т и" (2, 94) і має такі аналоги, як р. *длить*, польське (далі — п.) *prodlić*, чеське (ч) *dlíti*. Цей ряд слів і їх значень вже явно вніс часовий елемент. Протяжність набула часового забарвлення, стала триванням. А отже, укр. *біля* криє в собі і певний часовий регістр, елемент тривання, що й відобразилося в укр. *дляти*.

Та це тільки одна з граней досліджуваного нами слова. Саме укр. *дляти* виводиться з псл. **дльгъ** (*dъl̥gъ*) (2, 100), яке має значення — "д о в г и й", та індоєвропейського (далі — іє.) *dl̥gh* з тим самим значенням. Проте в іншому аспекті зміст іє. *dl̥gh* розкривають такі його похідні, як грецьке (далі — гр.) δολιχος та латинське (далі — лат.) *indulgeo*, які мають значення "б у т и м и л о с т и в и м" (2, 100). Таким чином ми можемо реконструювати перші складові розгортки укр. *біля* як "т р и в а ю ч о ї м и л о с т и". Проте, що це за милість? До кого? Гадаємо, кожен згодиться, що безоб'єктної милости немає. В системі мови це було б безглуздям. Тут кожне слово спрямоване до свого медіатора і навпаки. Але це просто міркування. Що ж нам говорить мова?

Підімо другим пагоном етимологічного родоводу укр. *біля*, а саме: укр. *біля* через псл. *дъля* (*dъlja*) у значенні —"довжина", зв'язане з укр. *для* (2, 94). Тут з просторового значення розвинулося причинне. Це може підказати нам відповідь на питання щодо об'єкту спрямування цієї милости. Всяке "біля" є "для", для когось. Воно завжди п е р с о н і ф і к о в а н е. Немає ніякого "біля", яке б не співвідносилось з якимось "для".

---

[21] Етимологічний словник української мови.— К., 1982.— Т. 1.— С. 198 (далі, покликаючись на це видання, вказуємо тільки том і сторінку).

"Біля" завжди є т р и в а ю ч о ю м и л і с т ю д л я. "Біля просто" немає і бути не може.

Отже, укр. *для* або д. р. *дѣля* виводиться від іменника псл. *дъля* (дъlja) — "довжина", який дав і р. *длить* і *длина* та укр. *довгий*. Але при діленні чогось довгого чи протяжного, взагалі даного, ми отримуємо частку, долю. Чи не могло поняття ділення, вділення походити від псл. *дъля* (*dъlja*) — "довжина", "ділячи" (псл. *děliti*), яку ми отримуємо частку — псл. *dolja*, долю. В свою чергу "доля" це не тільки частка від чогось, але й "доля" — т а л а н. Але це тільки припущення. Взаємозв'язок тут зовсім не етимологічний і в етимології не підтверджений (2, 90), він радше співзвучний. Та якщо його прийняти, то наша розгортка доповниться до такого виду: б і л я є т р и в а ю ч о ю м и л і с т ю — д о, д о л е ю.

З другого боку, старослов'янське (далі — стсл.) **длъгъ** споріднене з готським (далі — гот.) *dulgs*, ірландським (далі — ірл.) *dliged, dligim* (2, 100) у значенні "з а с л у г о в у ю" і знову ж з ірл. *dligid* — "д о в г" (2, 100). Тобто те, що мені належне, довжне і що є моїм боргом, є тим, чого я вартий, чого заслуговую. Крім того стсл. **длъгъ** (псл. *dъlgъ*) вже безпосередньо дало укр. *довг* та р. *долг* (2, 100). А отже, перед нами розкрився ще один ареал змістів, який істотно розширює межі шуканого семантичного ареалу. Сюди ж можна приточити і укр. *довжне*, яке має значення "н а л е ж н о г о", того, що вділене як доля, але водночас і укр. *довг* — "о б о в ' я з о к", "б о р г", тобто те, що я повинен сповнити, здійснити. Отож, маємо два аспекти цього боргування. По-перше, це щось, що довжне мені, що мені належне. Але, з другого боку, це мій борг, який я повинен сплатити, реалізувати. Це нагадує своєрідну інтенціональність медіатора та його "біля". І тоді розгортку можна буде доповнити до такого виду: "б і л я" є т р и в а ю ч о ю м и л і с т ю д о м е н е, я к а є м о є ю д о л е ю і я к а м е н і н а л е ж н а, д о в ж н а, а л е я к а є і м о ї м б о р г о м, о б о в ' я з к о м, я к и й я п о в и н е н р е а л і з у в а т и, с п о в н и т и.

Попередньо було помічене перемикання часового і просторового регістрів укр. *біля*. Часове укр. *длятú* — "баритися", походить від нібито просторового псл. *дъля* (*dъlja*) та псл. *dъlgъ*, яке в свою чергу дало в сполученні з по д. р. *подълѣ*, староукраїнського — (далі — ст. укр.) *подлугъ*, п. *podług* — що означає "в і д п о в і д н о з ч и м", "з г і д н о з ч и м". Тобто у відповідності до цього "біля", через це "біля" я й збуваюсь. Проте в якому вимірі? Без сумніву, і в "біля часовому" і "біля просторовому". Ми як триваємо, так і просторимося. Хоча часовість є набагато фундаментальнішою для буттєвого простору людини, ніж просторовість. Та й сам термін "просторення" неодмінно криє в собі часовий компонент. Всяке збування неодмінно збувається в часі. Натомість є сутності, які й не потребують для свого збування ніякої просторовости. І все ж вернімося до нашого матеріалу. Скориставшись аналогією до вже згадуваного укр. *пониззя*, ми можем говорити про наше "біля" як про вздовжчасся. А відповідно розгортку укр. *біля* можна доповнити й таким періодом: "б і л я" є п р о с т о р о в и м в з д о в ж ч а с с я м, я к о г о я з а с л у г о в у ю, я к о г о я в а р т и й.

Досі ми досліджували тільки один етимологічний стрижень іє. *dl̥gh*. Проте слово зв'язане з багатьма іншими словами, причому поєднане з ними зв'язками якнайрізноманітнішими — семантичними, глосальними і

т. д. Зокрема, попередньо була розглянута часткова синонімія, перетинання значеннєвих ареалів ряду слів, окрім того вказано на глосальну модифікацію слова під впливом семантично близького йому іншого слова. Тому ми маємо право і на таке міркування: те, чого я заслуговую, є тим, чого я вартий. Що відсилає нас до укр. *вартий*. Причому в двох напрямках: по-перше, варта є *охороною, оберіганням* — укр. *вартувати*, укр. *варувати*, німецьке (далі — н.) *wahren*, яке означає — "берегти", латинське (далі — лтс.) — *vērtiês* — "дивитися", "помічати", лат. *verēri* — "дивлюся з глибокою пошаною", гр. ὀράω— "дивитися" (1, 333); по-друге охороняється щось, варте того, якась "цінність". І тут ми виходимо на ряд: нижньонімецьке (далі — нн.) *wërt* — "дорогий", "вартий", середньонімецьке (далі — сн.) *wert*(d) — давньонімецьке (далі — дн.) *werd* з тими самими значеннями, авестійське (далі — ав.) *avarətā* — "цінність", "маєток", кімерійське (далі — кімр.) *gwerth* — "ціна" (1, 334). М. Гайдеґґер підійшов до цього глосально-значеннєвого ряду в роботі "Питання техніки" у зв'язку з лат. *veritas* — "істина". Під нею він розуміє не тільки правильність. Розглядаючи н. *Wahrheit* — "істина", М. Гайдеґґер особливо наголошує, що воно суголосне і з. н. gewahren — сповнювати, н. *wahren* — "тривати" та н. *Wesen* — "сутність"[22].

З другого боку, "я вартий того" означає і "я заслуговую того". І ми знову виходимо на семантичне перекривання двох глос. Цей зворот виділяє аспект слугування тому, чого я вартий, що є моїм довгом і що мені довжне. А отже, слугування моєму "біля".

Та, повернувшись до етимології слова укр. *вартість*, слід ще раз наголосити зв'язки н. *wahren* з нн. *wahr*, лат. *vērus* у значенні "дійсного, справжнього, істинного", ірл. *fir* — "вірний", а також те, що воно виводиться з іє. *uēr* — "справжній". З цієї ж етимологічної основи виводиться й ряд: псл. *věra* — стсл. — вѣра, укр. *віра*. Цей самий шлях проходить і ав. *avarətā* — "цінність" до ав. *var* — "вірити", ав. *varəna* — "віра" (1, 334). Тому тут, очевидно, мається на увазі не якесь слугування взагалі, а слугування істини — тому, в що віриш, "істині твого біля; віра в твоє біля". Причому віра тут швидше має братися в якомусь "особистішому" розумінні, як довіра, "до-віра", де прийменник укр. *до* — стсл. до етимологічно виводиться від стсл. да — в розумінні — "так", тобто "ствердження, так-да" (2, 96).

І хоча багатьом можуть здатися доволі сумнівними переходи від одного етимологічного стрижня до іншого тільки на підставі перекривань семантичних ареалів, гадаємо, що в даній спробі ми, навпаки, занадто звужено розуміємо правомірність таких переходів. У живому мовленні зв'язки між словами у фразі, тексті, дискурсі надзвичайно глибокі й різноманітні. Ми перескакуємо від слова до слова, від фрази до фрази, від натяку до натяку. Причиною такого зміщення може бути навіть звук, буква чи фонема. Але розширюючи таким чином область наших досліджень, ми охопимо весь універсум мовлення. Тому суто умовно повинні чимось обмежитися. У даному разі робимо спробу розкрити змістовну поліфонію укр. *біля*, обмежуючись попередньо наведеним континуумом зв'язків. Підтвердженням правомірности такого бачення цієї звуково-значеннєвої єдности є сталість і повторюваність перекривань семантичних

[22] Див.: Хайдеггер М. Вопрос о технике // Новая технократическая волна на Западе.— М., 1986.

ареалів виділених нами етимологічних стрижнів, зокрема, в нашому випадку, етимологічних стрижнів іє. u̯ēr та іє. dl̥gh. В процесі свого розвитку вони мали не одну точку дотику:

1. іє. *dl̥gh* (в розгорнутому значенні — заслуговую) відповідає за змістом укр. *вартий*, яке виводиться з іє. *u̯ēr*.

2. іє. *u̯ēr* (в розгорнутому значенні — "справжній", "істинний", "вірний") відповідає за змістом р. *подлинный*, яке в свою чергу виводиться з іє. *dl̥gh*.

Маємо два факти взаємопосилань, а отже, і спільного глосально-семантичного розвитку двох згаданих індоєвропейських основ.

Та вернімося безпосередньо до нашого дослідження. Укр. *варувати* в розумінні — "застерігати, берегти", означає і — "о с т е р і г а т и", укр. варунок — "п о п е р е д ж е н н я, у м о в а" (1, 334). Аналогічно п. *warunek, warować* — "стерегти", "застерігати", ч. *varovati* — "попереджати", двн. (*bi*)*warōn* — "зберігати, берегти". Тобто появляється мотив "з а с т е р е ж е н н я". Але в якому розумінні? Куди спрямоване це застереження? Від чого воно застерігає? Про що говорить? Застерігає про можливу втрату триваючого "біля"? Але від чого? Укр. *берегти* розгортається у такий етимологічний ряд: стсл. *брѣшти* — псл. *bergti* — іє. *bhergh* — в розумінні "х о в а т и". Але двн. *bergan* — *borgên* означає — "у б е з п е ч у в а т и с е б е", "г а р а н т у в а т и с о б і безпеку" (1, 171). Оберігаючи, я тим самим "убезпечую сам себе, гарантую б е з п е к у самому собі". Причому укр. *безпека* споріднене з білоруським *бяспека*, яке має значення — "о б н а д і ю в а т и, д а в а т и н а д і ю" (16.1.163).

А отже, розгортка змісту укр. *біля* набуде такого вигляду: м и л о с т и в е, д о в ж н е м е н і т р и в а н н я і с т и н н о г о, я к о г о я в а р т и й, т о б т о б а ч у, о б е р і г а ю і ц і н у ю, я к м е н і н е о б х і д н е, в а р т і с н е, і я к о м у с л у г у ю ч и, б у д у ч и й о м у в і р н и м, в і р ю, д о в і р я ю с ь, у б е з п е ч у ю ч и в ц ь о м у о б е р і г а н н і с а м о г о с е б е.

Далі розглянемо один із синонімів, знову вдавшись до семантичного переходу, укр. *біля* — укр. *близ*, яке відображає близькість, близьку віддаль. Через стсл. *близъ* — псл. *blizъ* воно веде нас до іє. *bhlīg'* — / *bhleig* — "д а в и т и, т и с н у т и". Можна порівняти з французьким (далі — фр.) *près* — "близько", італійським (далі — іт.) *presso, appresso* в тому самому значенні. Або хоча б український фразеологізм: тісні контакти, тісний зв'язок. Єдино в українській мові збереглося навіть укр. *блигий* — "б л и з ь к и й", яке прямо походить від іє. *bhlīg* — "б л и з ь к и й" (1, 208). А тому можна зазначити ще й такий аспект укр. *біля*, як його властивість тиснути, давити. Щоправда, етимологію цього слова можна було б шукати і в напрямку укр. *блистіти*, укр. *блимати* — "с я я т и", які походять від іє. *bhlei-*, *bhlī-*. В свою чергу від цієї індоєвропейської основи розвинулося і псл. *blizna*, псл. *blizno*, укр. *близна*, тобто "рана", "шрам", а також словенське (далі — слн.) *bôlzen* — "щілина", "відстань", "діра".

Цікавою може бути ще одна паралель між укр. *біля* та укр. *близ*, як "с я ю ч о ю (з я ю ч о ю) щ і л и н о ю, п р о с в і т о м" і поняттям, яке М. Гайдеґґер увів в "Буття і час". Окреслюючи екзистенціально-онтологічну структуру людини, він говорить, що вона "[...] є в такий спосіб, щоб бути своїм "тут". Те, що вона є "освічена", означає: просвітлена сама в собі як бутті-в-світі, причому не іншим буттям, а так, що вона сама є просвітом (Lichtung)[23].

---

[23] Див.: H e j d e g g e r M. Sein und Zeit.— S. 28.

Ще одним синонімом укр. *біля* є укр. *коло*, яке виводиться з д. р. *около* — *circum*, *околъ* — χύχλος. Дане слово охоплює як просторовий регістр значень — "навкруги, довкола", так і кількісний — "приблизна кількість", та часовий — "приблизний час". Саме ж укр. *коло* — псл. *kolo* — "біля", "поруч", "близько", утворилося від іменника псл. *kolo* — "коло" як *circus*. "Пізніше на українському грунті з цим прийменником (від іменника) злився прислівник-прийменник стсл. *около* "навколо, біля" (2, 515). Як бачимо, в генезі цього слова велику роль відіграло стсл. коло — псл. *kolo* — "колесо", "коло", "круг" (2, 517). В свою чергу воно споріднене з таким набором слів, як гр. πόλος — "вісь", "полюс", "небо", "оберт", гр. πολέω — "рухаюсь навколо, обертаюсь", лат. *colo* — "обробляю", "вирощую", "населяю", давньоіндійське (далі — дінд.) *cárati* — "мандрує, рухається", дінд. *cakráh/cakram* — "колесо воза". Як тут не згадати буддійської Вічної Колісниці? Не менш цікавим може бути й лат. *colo*. Поєднання піклування, ненастанної турботи і населяння, проживання у свому околі, в свому колі розкриває активну позицію, включеність людини в своє "біля". Впритул до цього словесного ряду М. Гайдеґґер підійшов в своїй роботі "Будувати, проживати, мислити": "[...] Людина є, оскільки мешкає, що в той же час означає ще і: оточувати опікою чи грати роль (den acker bauen), розводити виноградну лозу (reben bauen)[24]. У зв'язку з цим він наводить навіть лат. colere, cultura в розумінні опіки як способу проживання людини на землі.

Цей ряд розгорток можна було б продовжувати. Мандри по дереву мови не можуть мати кінця. Однак ми, гадаємо, підняли достатню кількість матеріалу, щоб зрозуміти його невичерпність.

IV

> "Безіменне є началом неба і землі, те, що має ім'я,— мати всіх речей".
>
> "Дао де цзін"

У зв'язку з попереднім суто кількісним підходом до динаміки і статики мови можна зауважити ще один доволі дивний ракурс такого підходу до неї. У міру розвитку культури і мови — як її складової та основи — масив значень, який ними охоплений, постійно зростає. Паралельно зростає і кількість слів, які повинні відобразити цей семантичний приріст. Тобто триває процес словотворення. І в ньому можна виділити декілька різноспрямованих процесів. З одного боку, семантичне поле приростає, що мало б привести до збільшення потужности основної маси слів. Але, з другого боку, такий приріст семантичного поля приводить до подальшої словотворчости, яка зменшує значеннєву наповненість цих слів, слів, у напрямі яких відбувається приріст семантичного поля. Слова все більше спеціалізуються. Яка з тенденцій домінує? Питання складне і різностороннє. Воно криє в собі декілька в корені відмінних аспектів. У зв'язку з цим можна розглянути і те, який оптимальний обсяг інформації може нести одне слово. Чи є тут якесь суто кількісне обмеження? Чи не за-

---

[24] Hejdegger M. Bauen...— S. 28.

лежить механізм словотворення ще й від семантичної наповнености слова? Хоча в живій мові ми бачимо доволі значну диференціацію слів щодо їх потужности. Є слова аж занадто перевантажені багатозначністю, а є слова, майже однозначні. Як їх порівняти? Деколи одне нібито змістовно бідне слово (як-от "і" чи "або") відіграє в мові роль більшу, ніж якесь інше, аж занадто переобтяжене значеннями. Отже, по-перше, йдеться про суто кількісне визначення, нехай навіть статистичне, семантичної наповнености слів. Вона може або зростати, або зменшуватись. Слово може набувати нових аспектів, його значення можуть дробитися, уточнюватися, показуватися невідомими до того гранями. Однак воно може і бідніти — як через відмирання якихось семантичних одиниць чи регіонів і при спеціалізуванні даного слова на якомусь чимраз вужчому значенні. Гадаємо, що в цілому змістова наповненність слів через процес спеціалізації все-таки падає. Проте цей аспект потребує глибоких досліджень. До того ж на живому матеріалі.

Ще одним аспектом цієї ж проблеми є те, що при такій спеціалізації паралельно мала б наростати зв'язність мови. Тобто у процесі розвитку мови повинна наростати потужність реляцій кожного зі слів. Це теж не може не впливати на завантаженість тих самих нібито збіднілих через свою вузьку спеціалізованість слів. Однак такий підхід суто кількісний.

Тепер пригляньмось до цього процесу з другого боку. Допустимо, що потужність слів падає. Проте яких слів? І чи всіх слів? Задумаймося чи весь словесний матеріал має однакове онтологічне значення для людини? З одного боку, ніби так. Жодного слова ми не маємо права втратити. Проте є слова справді і с т о т н і, слова к л ю ч о в і. Вони — та первинна структура, яка визначає саме здійснення людини в світі її сущности. Від їх наявности і суті залежить те, як з д і й с н ю ю с ь я як людина. Вони можуть збагатити чи збіднити мої можливості, розширити чи звузити межі наявного для мене світу. Гадаємо, таких слів не так вже й багато. Та й не в кількості річ. Не всі слова рівноцінні. Важливе те місце, яке вони займають. Тобто, по-друге, ми маємо, крім кількісного підходу до проблеми глосально-значеннєвого, ще й ціннісний, аксіологічний підхід. А тепер що стосується цих ключових елементів мови. Якщо підходити до семантичного чи глосального багатства суто кількісно, то питома вага цих справді найістотніших слів, гадаємо, зменшується. Їх мало і, може, зовсім не заторкує той приріст значеннєвого, який можна побачити в області техніки. Кожна галузь новітньої технології має незліченну кількість слів, понять, категорій. Натомість що ми додали до слів "і", "біля", "або", "в", "я", "ти". Звичайно, дещо зроблено. Але скільки втрачено. В якій мірі ми свідомі того, що залишилося? А це ж самі основи нашого існування. Хоч, може, те, що ми їх навіть не усвідомлюємо й на добре, бо в такому разі, визначаючи наше існування, вони все-таки залишаються для нас недосяжними. Наше неусвідомлення охороняє їх в їхній відкритості. Вони у всьому, вони весь час на видноті, без них ми не можемо зробити жодного руху — і все ж ми їх не помічаємо. Ми досі не усвідомили навіть ролі, не кажучи вже про об'єм, цього фундаменту нашої сущности у світі. Отже, питома вага цих слів у мові в цілому, якщо підходити кількісно, зменшується. Натомість онтологічний запит людини в напрямі цих основ зменшуватися не може. І цей запит якоюсь мірою задовольняють філософські, релігійні, художні пошуки. Те, що ма-

ло відповіддю одне слово, отримує як відповідь цілий трактат. Правда "відповіддю" дещо умовною. Жоден трактат не може замінити мовних детермінант. Він діє у сфері радше розуму, тоді як слово діє на рівні онтологічному, дораціональному. В раціо відбувається певне перенесення детермінуючого начала з рівня мовного, який є і первиннішим і тотальнішим, на рівень свідомости, де обов'язковість вже значно ослаблена. Раціо зобов'язує вторинно, тоді як слово зобов'язує ще до нього. Раціональне слово втрачає як на густоті, так і на обов'язковості. Воно вже не настільки безапеляційне. Воно вже посилається, тоді як первинно слово самоцінне. В області розуму слова о с м и с л ю ю т ь с я. Натомість на онтологічно-мовному рівні слова є о с м и с л е н и м и вже першопочатково з огляду на свою наявність і відкритість для людини. Власне в і д к р и т і с т ь і є в і д к р и т і с т ю о с м и с л е н и м. Слово визначає раціо, а не раціо — слово. Та повернімось до нашого запитування. Це дещо парадоксально, але чим більше роз'яснюється, обростає текстовим матеріалом, осмислюється якийсь напрям цього запитування, чим більший масив слів та мовних побудов притягається для пояснення, тим ці слова стають девальвованішими. Чи впливає це на дієвість, істотність слова? У мовах аборигенів Австралії буває по кількасот слів. У нас тільки в словниках зафіксовано кількасот тисяч слів. І, на перший погляд, майже кожне наше слово формально відповідає більшому семантичному ареалу, ніж слова цих первісних культур. Чи не є це свідченням прогресу? Слів більше, слова нібито багатші. Більший і семантичний ареал ними схоплюваний, а отже, і відкритий нам світ. На жаль, не все так просто. У зафіксованому в мові просторі сущности аборигена кожне слово має незрівнянно більшу питому вагу, ніж наше. Воно є чималим шматком його універсуму. Слова, істотні в його мові, ще настільки виділяються, що нехтувати це так просто не можна. Нам для того, щоб охопити співмірний одному слову аборигена (в його світі / мові) семантичний ареал, доводиться започатковувати цілу галузь знань. Чим зрівноважити в нашій мові таке істотне для нього слово "рід"? Та і який вплив цей відповідник, якщо він можливий, будучи розтягнутим на сотні сторінок пояснень, на нас матиме? Чи може він набути того сакрального звучання, яке мав раніше? Або візьмемо слова проклять, заговорів, дієва сила яких є просто вбивчою. Чи слова клятв.

Можуть заперечити, що цей маленький первісний світ не можна порівнювати з нашим. Однак неспівмірність тут чисто кількісна. Аксіологічно вони ідентичні. Помилковим є бачення цих культур як чогось меншого від нашої культури. Людина залишається людиною. Вона народжується, на чомусь стоїть, до чогось звертається, у якихось вимірах, байдуже скількох (головне їх невідривність від носія, унікальність) живе, про щось своїм життям свідчить. Щось продовжує, помирає. Все це визначає життя людини. Хоч, може, і в різних формах. Тому світ аборигена, саме світ, не кращий і не гірший від нашого. Він може бути інакшим. А це вже інша річ. Тому й оцінювати ці простори, світи, їх якось узгоджувати, якщо таке можливе, слід, виходячи із засади їх абсолютної рівноправности й унікальности. Певна річ, світ сучасного європейця багатший на речі, які даровані йому через чи в його слові. Проведено величезну роботу — все дістало свою назву. І це, звичайно, робота онтологічного порядку. Однак все це стосується світовости, а не буття людини. Для аборигена-австралійця у питанні його буття сокритого, гадаємо, не більше і не

менше, ніж у нас з вами. Але навіть і у "світі", попри всю диференціацію людських культур, ми в чомусь значному на диво одностайні. Всі ми розвиваємся в світлі і напрямі чогось одного, яке визначає все наше буття. Що це таке? Може, його й мав на увазі М. Гайдеґґер, кажучи, що наділеній словом людині "...ніяк не уникнути немовленого"[25], яке для всіх нас спільне, бо ще ніким не сказане. Може, це спільне і зводить до одного знаменника і нас, і австралійських аборигенів. Немовленим є буття. Міра його розкритости для нас через слово суттєва. Однак не абсолютна. Воно існує в немовленому, правда, не дуже коректно послугуватися щодо цього словом "є", та іншої форми нам мова не пропонує — адже сама її суть в тому, що вона вся в сущому, в світі і лиш співвідноситься з буттям. "В немовленому" ще немає модусу "є", модусу сущности, який дарує нам тільки слово. Та, попри все, ми існуємо в світлі цього немовленого, яке всіх нас єднає.

Отже, ми здійснили певну наближену реконструкцію семантичного ареалу укр. *біля*. В якій мірі її можна вважати такою, що відповідає реальній мовній практиці? По-перше, слід обумовити те, що правильною така реконструкція, в сенсі її актуальности для якогось медіатора чи медіаторів, може бути тільки щодо якогось конкретного носія слова, медіатора того слова, якому воно відкриває /дарує якийсь шматок його світу. Хоч це ще зовсім не означає, що ця актуальність йому декларована, що він свідомий неї, хоча вона в Гайдеґґеровому розумінні слова для нього відкрита. Звичайно є й інше розуміння правильности такої реконструкції. Якщо брати рівень якоїсь мовної спільноти, то тут уже розуміння правильного буде дещо іншим. Що буде правильним для неї? Та те, що охоплюється якимось груповим досвідом. Однак як його облічити? Очевидно, суто статистично. Але в якому відношенні стоятиме істотова структура індивіда до цих статистичних, а отже, групових, реконструкцій? Тобто тут знову ми маємо справу з відірваним від конкретного носія конструктом. Потрібним чи ні, проте конструктом. На екзистенціальному ж рівні ні слово, ні його змістова наповненість самі по собі розглядатися не можуть. У теоретичному дослідженні ми штучно відриваєм їх від медіатора ч е р е з - я к о г о, в - я к о м у, д л я - я к о г о вони "є". Тобто ми виловлюєм слово з його стихії — мовлення і препаруємо на свому дослідницькому столі. Але це вже не те слово — це його слід. Отож і щодо нашої семантичної формули ми ще і ще раз можемо і мусимо сказати, що це препарація. Проте в культурі чи в мові вона цілком доречна. Що ж стосується повноти такої реконструкції, то треба зауважити, що, крім усього іншого, міра саморозкриття мови обумовлена цією ж мовою. Тобто з'являється своєрідна проблема метамови, яка в кінцевому підсумку розв'язати проблеми теж не може, бо є простим перенесенням цієї ж проблеми на інший рівень. У кожній конкретній мові закладена і певна можливість її саморозкриття. Тобто сама її обмежуюча природа, якщо говорити про мову, а не мовлення, обумовлює те, наскільки глибоко ми можемо, не вибігаючи за рамки цієї мови, в неї сягнути. Тому можна твердити, що повного обсягу кожного елемента мови засобами цієї ж мови ми осягнути не можемо вже хоча б тому,

[25] H e j d e g g e r M. Ein führung in Metaphysik. Gesamtausgabe.— Frankfurt am Main, 1983.— B. 40.— S. 180.

що обмежені цією мовою. Але таким чином весь час неявно мається на увазі щось більше від мови як зафіксованого чи матеріалізованого мовлення. Тобто щось більше, яке через мовлення матеріалізує свої сліди в мові. Для людини, яка обмежувала б себе наявною мовою, тобто не мовила, якщо таке можливе, не здійснювала живого акту мовлення як вибігання за мову, це понадмовне щось є Нічим — буттям небуття чи небуттям буття, якщо такі формулювання допустимі. Натомість людина мовить, а тому для неї воно є. І це "є" збувається, тобто власне "є", саме через і в мовленні, хоча мовлення є тільки шляхом, яким це всевизначаюче Ніщо розкривається в акті, яким є ми, щоб матеріалізуватися в мові як груповому онтологічному досвіді.

Отже ми маємо справу з конструктором. Але щодо такого конструкту є й інші застереження. Чи маємо право ми притягати для інтерпретації укр. *біля* синхронний йому (причому не так давно вироблений) матеріал з інших мов. Звичайно, ці мови теж походять від одного і того ж індоєвропейського кореня, але розвиток їх проходив поза явним зв'язком з українською мовою. Чи не могло б це стати причиною певного зміщення акцентів? Адже ці мови могли зазнати якихось побічних впливів, що могло призвести до зміщення онтологічних та логічних структур. А отже, неминучі й певні розбіжності. Та не забуваймо, що мова це система. У системі ж попри все домінує якась внутрішня структура, яка в принципі визначає потенцію кожної конкретної мови. Розвитку, як звичайно, мало б набувати саме те, що в цій системі закладене як визначальне. Воно постійно розробляється і розбудовується. Власне на цю домінанту в мові ми й спираємось, послугуючись до своєї гіпотетичної реконструкції матеріалом з якихось споріднених нашій сучасних чи давніх мов. Отже, саморозвиваючись, навіть не контактуючи у своєму дальшому розвитку, використовуванні нами мови багато в чому йдуть паралельно. Щоправда, повна ізоляція — це теж умовність, особливо сьогодні. Отже, розгортаючи свою потенцію у вигляді певного притаманного їй світу сущостей, тобто простору наявного, а також завдяки надзвичайній складності своєї структури, взаємозв'язаності її елементів, семантичних ареалів та реляцій, синтаксичних, фонетичних, морфологічних і т. д. структур, кожна з них, будучи гомогенною іншій, попри свою неповторність, у чомусь є їй ідентичною. Звідси і випливає спільне у відмінному. Причому воно єднає не тільки мови, а і їх медіаторів. Якщо взяти індоєвропейських мовних нащадків, то це хоча б трирівневе бачення світу як вишнього, серединного та долішнього з відповідним часовим (майбутнє, теперішнє, минуле), суспільним (жерці, воїни, общинники) і т. д. паралелізмом[26].

Та вернімось до такого аспекту нашої розгортки як її декларованість чи недекларованість для різних медіаторів, носіїв конкретного мовного матеріалу. Цю декларованість чи недекларованість не слід плутати з відкритістю чи сокритістю на онтологічному рівні. Недекларованe, проте відкрите "щось", без сумніву, є сущістю — воно існує в мові. В декларованості ж йдеться власне про "прийняття до відома" того, що в мові вже існує. "Прийняття до відома" конкретним медіатором. Мова задекларовує йому цю сущість. Натомість сокрите ще не є сущим, воно поза мовою — в Ніщо. Вже говорилося, проте варто

[26] Див.: Дюмезиль Ж. Осетинский эпос и мифология.— М., 1976.

ще раз наголосити, що для пасивного медіатора зміст мовленого ним в значній мірі не декларований. Навіть у побуті ми не завжди певні того, що нас зрозуміють правильно, що правильно відчитають з мовленого нами те, що ми в нього хотіли вкласти. Хоч, може, це й на краще. Розмова як мовлення двох, діалог сам по собі через те, що ми притягаємо доволі від нас незалежний мовний матеріал, підіймає таку верству семантичного матеріалу, про яку ми навіть і не здогадуємось. На мовному рівні, ще до своєї спроби щось сказати, ми вже втиснуті в певні рамки — форму вислову, можливі інтонації, емоціональні забарвлення, глосальний та семантичний матеріал, дискурс — тобто власне мову. Ми співтворимо своє висловлювання з мовою як системою. Через різну обізнаність кожного конкретного медіатора в мові реконструйована нами частина гіпотетичної розгортки для різних медіаторів буде декларована в різному об'ємі і різних її фрагментах. Але від того її, скажімо, корпус ніяк не зменшується — фрагменти, які можуть бути декларовані для одного, є недекларованими для іншого, і навпаки. Ще якісь фрагменти можуть існувати в мові в якийсь непрямий спосіб, рудиментарно чи у вигляді якоїсь структури або відношення. Отож, оскільки мова є системою, то в дію приходить увесь корпус глосально-семантичних та інших її реляцій. Він актуалізується поза нашою волею, в комунікації чи автокомунікації. Не будучи декларованим в буденному розумінні слова, в кожному нашому висловлюванні актуалізується величезний семантичний ареал, задіюється чи не весь онтологічний простір розмовців. Все — у всьому, і у всьому — все. Правда, не завжди для нас це бажана річ. Деколи ми доволі свідомо пробуємо боротися з такою всеохопністю. Тоді беремось уточнювати свої висловлювання. Починаємо будувати якісь синонімічні, метафоричні і т. д. конструкції, вдаємось до обширних пояснень та уточнень. З допомогою таких конструкцій вибудовуємо семантичну нішу описуваного нами об'єкта.

З другого боку, ми не завжди зацікавлені у такому потрактуванні семантичного багатства слів і складніше організованих структур мови. Деколи, навпаки, пробуємо надати своїм висловлюванням якомога більшої всеохопленості. Зокрема в поезії, у якій поліфонія слова є безсумнівною метою. Вона — гарант того, що осягається весь безмір буття.

Є ще й інший аспект слова. Він стосується писаного і мовленого слова. Продуктивність давніх текстів, яка продукує семантичний матеріал (хоча в даному випадку напевно йдеться радше не про породження, а про розгортання матеріалу), може бути чи не безконечною. "І дзін" породив сотні, якщо не тисячі трактувань, а врешті став навіть книгою для ворожінь. Не менш плідна й Біблія. Тільки іудейська традиція тлумачила і тлумачить її чи не до безконечности. Причому всі ці трактування покликані не для того, щоб по-новому перечитати її зміст чи відкрити нове, а саме для того, щоб зберегти його в первісному вигляді. Рабинічна традиція ставила довкола Тори "огорожу" — *sjad*[27]. "Сам процес втаємничення в Святе Письмо в Талмуді називається входом в PARADIS. Грецьке слово paradis — рай є анаграмою чотирьох методів поглиблення Святого Письма. А саме: P — peszat — просте, лінеарне розуміння виразів і речей,..., R — remes — відчитування алюзій і прихованих цитат,..., D —

[27] Pirkej Awot // Literatura na swiecie.— 1983.— N 4.— S. 3.

derusz — метод пошуку змісту й умовиводу,..., S — sod — містичний виклад, який сягає глибин, езотеричних таємниць"[28]. Характерно, що тут йшлося не про мовлення, а про мову. Те саме, що і у випадку із скрижалями, коли писане слово, слово у мові є переконливішим, ніж слово мовлене. Недаремно народ Ізраїлю називав себе народом книги — Am ha-Sefer. Щоправда, трактування книг відбувалося все-таки усно.

Натомість греки дуже тонко відчули штучність і обмеженість зведення слова до фіксованого тексту — канону. В цьому вони бачили загрозу своїй свободі з боку зафіксованого, а отже, змертвілого слова. Право на усне слово є в них "[...] здійсненням самої суті "свободи" — τούλεύ νέρον δ’έχετνο! Той, хто здійснює це своє право, хто вносить усне слово" в коло співгромадян (εἰς μέδου), той стає таким чином, згідно з характерним і неперекладним виразом Евріпіда, λαμπρός ("блискучим", "прекрасним"). "Не письмо на сувої а промова та жест оратора"[29]. Отже, не мова, а мовлення. А в даному контексті: не текст, а промова. Але ж і в промові людина від мови не цілком вільна. Вона все ж дотримується її реалій.

Як відбувається здійснення свободи в мовленні? Та й взагалі, що таке є свобода в мовленні для людини, для якої "сидіти на сонці" неможливо. Адже такої можливости для неї в її мові немає. Можливо, ще немає. Вона ортогональна до всіх наявних для її мови, а отже і до неї самої, семантичних осей. Така можливість для неї не те що недоступна, вона не може бути поставлена на порядок денний. Тут дуже симптоматично появилося слово "можливість". "Могти", "моження" завжди міститься в сущому, а отже, в мові. Те, що поза сущим, вже не-можеться, а навіть більше — воно не підлягає ні під яке "моження", існування чи не існування. Воно в Ніщо. І все-таки, як "сісти на сонце"? Власне, як вирватись поза суще. А це можливе тільки в мовленні й ні в якій мірі не в мові. Треба вслухатися не тільки в те, що говорить нам мова, але й у Ніщо поза нею — "[...] вислухати (vernehmen) немовлене [...]"[30]. Але, як ми вже говорили, здійснення мовлення все-таки відбувається через мову, що є певною несвободою. В часі мова повністю є в минулому, тоді як людина в мовленні здійснює своє "тепер" для "майбутнього". Час в даному випадку не час сущого а час істотний, який спрямований в ніщо Буття. Людина перманентно пробує вирватися з шкаралущі цього мовного "сущого" і "вчора" в "тепер". Таким чином мовна дійсність і є засобом з-бування свободи й інструментом для її придушення, бо з-дійснена свобода вже є несвободою. В мовленні як прориві людина проростає свободою, вириваєтся із зневолюючої її сущости мови в свободу. Але цей прорив, власне кажучи, є проривом в порожнечу Ніщо. В сущому мови об'єкт, на який цей прорив спрямовується, не можна ні з чим зідентифікувати. Людина сущого (мови) не відає, що є за його (її) межами. Для неї це Ніщо, якого вона просто жахається. Це плиткість і невизначеність, це ризик і неіснування. Однак шлях свободи веде саме в цей безмір. Ця спрямованість на Ніщо і робить людину мовленням, бо в мові свободи немає. Без цієї спрямованости людина самозамкнулася б і була б зам-

---

[28] Kamienska A. Poslowie do wyboru 'Z mądrości Talmudu' // Literatura na swiecie.— 1987.— N 4.— S. 150.

[29] Аверинцев С. С. Поэтика ранневизантийской литературы.— М., 1977.— С. 47.

[30] Heidegger M. Ein führung...— S. 180.

кнутою системою, в принципі обмеженим самим собою алгоритмом. Чого насправді немає. І все це незважаючи на те, що, на перший погляд, на рівні мови людина є людиною тотальною, на екзистенціальному ж рівні через мовлення вона з-буває саму себе як свободу безоглядно спрямовуючись на Ніщо. У той же час це Ніщо є чимось (знову некоректний термін, бо воно не "є" в звичному розумінні слова) і по-той і по-сей-бічним. На нього спрямоване ще почасти по-той-бічне мовлення. Причому це мовлення ще не є і Ніщо. Воно тільки шлях свободи. Шлях людини, яка прямує до своєї свободи. Ніякому мовленню це Ніщо в повній мірі, якщо можна так висловитись, не розкрите. Тому Ніщо в цьому аспекті, без сумніву, по-той-бічне. Людина як мовлення, яка проростає у свою свободу, є розмиканням мови з її замкнутости в незамкнутість на Ніщо. І в цьому постійному розмиканні є два процеси — з-бування самої людини та приростання масиву мови як вже з-дійсненого/ о-дійсненого мовлення. Тобто розмикання супроводжується постійним замиканням. Прорив у Ніщо негайно матеріалізується у матерії мови, в сущому. Причому, гадаємо, цей акт прориву матеріалізується у мові далеко не повністю. Звичайно кожний прорив матеріалізується у тій мірі, у якій він спроектувався, якщо спрощувати, на вже існуючі семантичні координати вже існуючої мови. Ввести в коло мови найістотніше, що нам вдається вичути в немовленому, є великим завданням людини як мислителя. Таке "введення в коло" мови відкриває у ній нові семантичні, а, якщо підійти онтологічно, то і сутнісні простори. Це акт щодо людини креаційний. Це творення світу, речей, стосунків. Слово "[...] не тільки займає певну позицію щодо речі, але й кожну конкретну річ (das jeweilige Ding) як її самість, тобто те, чим вона є, перш за все приводить до того "є", і в ньому утримує, оберігає, дарує речі можливість [ihm Unterhalt gewähre] бути"[31]. В цьому аспекті дуже характерним є таке окреслення ролі слова в цьому світотворчому процесі: "Es, das Wort gibt"[32] — що можна приблизно перекласти так: "Слово існує як дарування", воно в в о д и т ь р е ч і в ї х і с н у в а н н я. Щось подібне є вже і в "Дао де цзін": "Безіменне є началом неба і землі, те, що має ім'я,— мати всіх речей"[33]. А що стосується проблеми невимовности прориву в мові, тобто буття в сущому, то вона була поставлена вже давно. Ну от хоча б один з коан'ів/гун'ан'ів дзенського майстра Сун'юаня (Сьоґена): "чому просвітлений майстер не може говорити, не вдаючись до мови?"[34]. Тобто іншого шляху як "через" мову і "в" мову немає. Причому під мовою тут розумілося доволі широке поняття, бо робилися спроби виразити немовлене і виразити немовними засобами.

Може, ближче приглянемося до цих слів. Що це за слова, що вибігають з безміру Ніщо, щоб розширити межі мови й сущого? До акту осяяння цих слів "бути" не могло. Це, так би мовити, слова в їх народженні, в появі з Ніщо, в мовленні М. Гайдеґґер називає їх "поетичними". Вони несуть в собі не тільки якийсь стверджуючий утверджуючий в "є", в "сущому" момент, але й момент причетности до Ніщо, момент сокри-

---

[31] H e i d e g g e r M. Unterwegs zur Sprache.— Pfullingen, 1959.— S. 187—188.
[32] I b i d.— S. 193.
[33] Дао де цзін // Древнекитайская философия.— М., 1972.— Т. 1.— С. 155.
[34] Ш т а й н е р Е. С. Иккю Содзюн.— М., 1987.— С. 102.

тости. Мовлення не тільки відкриває, матеріалізує, розбудовується в Ніщо. Відкриваючи, воно збільшує фронт сокритого. Однак ці відносини далеко не однозначні. Для виходу за межі мови потрібна неабияка відвага. Шлях від сущого (а в нашому аспекті під ним розуміємо мову) до буття як не-сущого, тобто як до Ніщо, веде через жах: "Жах відкриває завісу перед Ніщо". І далі: "Жах перебиває у нас здатність до мови. Якщо суще в цілому вислизає і насувається, власне кажучи, Ніщо, то перед ним замовкає всяке говоріння з його "є". Те, що, охоплені жахом, ми часто робимо спроби порушити порожнечу тиші жаху, байдуже якими словами, тільки вказує на присутність Ніщо"[35]. Це Ніщо є людиною як буттям, яка переростає своє суще, свої мовні детермінанти. Власне кажучи, мова є шкаралущею людини як буття — її хітоном, який вона постійно пробує з себе скинути. Як буття вона збувається тільки в спрямованому на Ніщо мовленні: "Людське буття є висунутістю в Ніщо"[36]. У такому мовленні людина пробує зломити свою мовну конвенціональність та синтагматичну сітку, щоб прорватись до чогось глибшого. Одним із способів такого прориву є все та ж дзенська/чаньська практика вирішення коан'ів/гун'ань'ів. Зосереджуючись на логічно нерозв'язаних питаннях, медіум ломить спосіб свого мислення/говоріння в мові. Осягається саторі, прорив за межі мови і сущого. І в цьому контексті цікавий аналіз у М. Гайдеґґера слова "метафізика" (гр. μετα τα φυδιχα), який розкрив її власне як "дослідження, яке виходить μeta — tvans — "за" суще як таке"[37]. Щоправда, для людини сущої такий стан осяяння довго тривати не може. Діяльна, вросла в суще людина повертається до конвенції мови. Але тепер вона вже збагачена фактом осяяння. Просвітлення вже стає (цікаво, що доводиться говорити — "стає", зупиняється) фактом, тобто якимось матеріальним слідом, що залишився після "блискавиць" Бога, як висловлювався Гельдерлін. Її відносини з мовою вже інші. "Метафізика" — це питання спрямоване поверх сущого, за його межі, при цьому ми отримуємо його [суще] назад для розуміння як таке і в цілому"[38]. Але як все-таки фіксуються такі осяяння в конвенціях мови? Самих просвітлених такі питання не дуже цікавили. Вони чудово розуміли, що перед лицем Ніщо людина завжди стоїть самотньо. Дзенські поети не тільки не дуже шанували будь-яку письмову фіксацію, розуміючи всю її обмеженість, але часто навіть не пробували якось зафіксувати чи передати змедитовані ними — інакше про їхню поезію не скажеш, настільки вона по-той-бічна,— рядки. Дзенські поети були свідомі того, що передати саме осяяння, що є проривом поза суще, засобами мови, яка вся в сущому, неможливо. Тому й було в практиці дзен такою проблемою засвідчення факту просвітлености. Підкреслюємо, в практиці, в сущому засобами по-сей-бічними виразити по-той-бічне. Правда, розривання цих двох регіонів теж не має сенсу, вони взаємозв'язані і взаємообумовлені. Тому все-таки, з-дійснюючись, мовлення не мало другого шляху, окрім як у мову, слово і текст. І якщо вже йшлося про якусь фіксацію, то робилися відчайдушні спроби знову і знову спіймати невловиме. Іккю

[35] Хайдеггер М. Что такое метафизика? // Новая технократическая волна...— С. 37.

[36] Там же.— С. 39.

[37] Там же.

[38] Там же.— С. 41.

Содзюнові в екстазі осяяння бракувало часу навіть на те, щоб вмочити пензля в туш і записати вірш, у який тієї миті матеріалізувався/о-дійснився його прорив. Ніколи опісля доля цих віршів його не цікавила. "Листя слів", зронене ним у медитативному пориві, "розпускалось під свіжим вітром та чистими потоками (фурю), щоб відлетіти, розчинитись там, звідки вони прийшли"[39]. Тобто поетизування, навіть якщо воно супроводжувалося записом, причому, як звичайно, каліграфічним, розглядалося у дзен не як мова чи текст, що повністю відображає всі наші інтенції, тобто поезія в нашому дещо спрощеному/о-сущеному/за-земленому розумінні слова. Для дзен це "листя слів" (кото-но ха), слід якоїсь одноразової і неповторної миті. Відтворення і повторення можливі в мові, в сущому, в світі. Що й підтверджується поширеними практиками рецитацій. Власне вони та ще ряд мовних практик підтримують цей світ і суще. У мовленні ж ми за них вибігаємо. Але водночас тільки через мовлення цей світ приростає, зводячись разом з тим в кожному з актів цього вибігання на ніщо. Бо ж справді — перед лицем безконечно повного і пустого Ніщо, до якого проривається мовлення, він є безконечно малим і нічого не вартим.

Та вернімося до мови. Її можливості обмежені. Причому ця обмеженість полягає в тому, що вона повинна м о г т и. Поза м о ж е н н я вона сягнути не в змозі. Мовою можна виразити тільки те, що нею виразити можна. Причому не мовою взагалі, а мовою конкретною, з усіма її особливостями. Навіть мовчання як з-дійснення умовчуваного, проте сущого як умовчуване, тобто онтологічно відкритого, в кожному з конкретних мовних контекстів має своє конкретне звучання. Це умовчуване є таким самим вимовним — тільки з протилежним знаком. А як вимовне, воно в різних семантичних просторах виражатиметься по-різному. Коли ж робиться спроба зафіксувати прорив у мові, то це є актом о-м о в л е н н я, н а з и в а н н я. Таке розкривання буття в мову через мовлення здійснюють мислителі, яких М. Гайдеґґер називає "післанцями буття". Вони о-мовлюють простір сущности людини. Таке о-мовлення розширює його межі. Але хоч ці мислителі говорять одне і те ж, кожен мовить по-різному, кожен недо-мовлює і є "в дорозі" — unterwegs, йде своїм шляхом, шляхом своєї мови та долі. Договорити до кінця не може ніхто, бо це означало б повністю і до кінця о-мовити, о-сущити Ніщо, що неможливо й не залишає людині місця як такій. Людина до нього дослухається. "Послушна голосу буття думка шукає в ньому [у Ніщо] слова, через яке істина буття знаходить собі мову. І тільки тоді, коли мова історичної людини витікає з цього слова, вона є повноважною"[40]. Це акт без сумніву креаційний. Включаючись в семантичну систему кожне щось, кожне суще, як вже говорилося, приводиться "до того "є"[41]. Як суще і о-мовлене воно вводиться у контекст сущого і мови. Причому на певне місце, в ситуацію. Від назви залежить подальша доля о-мовленої нею сущности. Це особливо очевидно, коли отримує ім'я людина. Значення цього акту було відоме вже древнім. Дістаючи ім'я, людина входила в коло сущого, відкривалася і для світу, і для Бога. Проте це акт двоякий — в ньому

[39] Ш т а й н е р Е. С. Иккю Содзюн.— С. 150.

[40] H e i d e g g e r M. Unterwegs...— S. 108.

[41] I b i d.— S. 41.

не тільки названий відкривається для називача, але й називач відкривається для названого. Відбувається взаємоназивання — взаєморозкриття. З-дійснюється їх контакт. Матеріалізується він знову ж в сущості мови. При цьому вперше появляється можливість появи *світу*. До такого взаєморозкривання через нарікання він, світ, просто не має передумов. Причому світ тут слід розглядати в світлі онтологічно-екзистенціального поняття світовости[42], яке притаманне всякому ось-буттю. Через буття-в-світі воно відкриває для себе суще (тобто природу) і спів-ось-буття (Mitdasein) інших, а поза ним (сущим світом) — Ніщо, буття. І тільки для осягнувшого Абсолюту Будди світу немає. Для нього світовість була б падінням в суще.

Як ми вже говорили, називання не обов'язково повинно супроводжуватися глосалізацією імени. Є називання і через умовчування та неназивання. Причин цього доволі, і вони різні. Дуже часто, і це зрозуміло, не глосалізується ім'я Бога. Таким є й ім'я Боже, яке виражається тетраграмою IHWH — Ягве, і суб'єкт, до якого спрямований гимн Рігведи (X. 121)[43]. Те саме можна сказати і про угаритського Ба'лу (b'l) чи Хадду (hd чи hdd), ім'я якого теж табуйоване[44]. Прикладів дуже багато. Ім'я Боже не вимовне, не можна шкаралущею сущности покрити безмір буття. Називання тут є прикликанням Ніщо, та кому під силу витримати такий погляд? Сам світ не в змозі глянути йому в вічі. Ухиляючись від називання, ми відводимо з-під загрози світопорядок сущого. Відводимо від сущого загрозу з боку Ніщо. Отже, оперування іменами та нарікання — акти не такі вже й безпечні. Та й не тільки іменами, але і словами взагалі. Кожне з них є значущим і становить саму суть цієї речі. Міняти їх теж не так просто. Шлюбуючи з Господом, стаючи його на-реченим в обряді хрещення чи постриження, осягаючи саторі, людина міняє ім'я, міняє о-мовлену форму свого буття — свою сутність.

Так нам бачиться проблематика Ніщо і мови. І тоді можемо підсумувати, що в мові це Ніщо невимовне, бо в ній воно просто "ніщо". З другого боку мова тримає світ. Її сталість є гарантом онтологічної сталости сущого. Мовні практики підтримують і оберігають світ. Демонстративними формами таких практик є рецитації різного роду онтологічних текстів. Підтримання структури мови — ґарант некатаклізмічности світу, сталости в розгортанні сущого. Тому дуже часто відновлення і підтримання онтологічної картини світу через рецитацію чи то релігійних, чи наукових, чи політичних текстів є функцією суспільною. Це завжди вимагає певного кворуму, певної соборности чи то в церкві, чи на симпозіумі, чи на мітингу. Вважалося, що молитва одинокої людини не має тієї сили, що молитва громади. І це справді так, якщо дивитися з огляду на суще і світ. Натомість з сторони ось-буття нашого сокровенного перед лицем Ніщо, істотним є тільки мовлення в його відкритості на безодні немовленого. Але це вже не світ і не світове. Світ же тримається на мові.

---

[42] Див.: Heidegger M. Sein und Zeit.

[43] Елизаренкова Т. Я., Топоров В. Н. К структуре АВ X. 2: опыт толкования в свете ведийской антропологии // В — Литература и культура древней и средневековой Индии.— М., 1987.— С. 58.

[44] Шифман Н. Ш. Культура древнего Угарита XIV—XII вв. до н. э.— М., 1987.— С. 86.

Taras VOZNIAK

BEING:
SOME ASPECTS OF LANGUAGE AND SPEECH

The matter presented here is a part of the book attempting at the projection of the formal approaches to describing a language (*langue*) as a structure, onto the domain of speech (*parole*) escaping such description. Suggested in it are the formal model for describing the language as a semantic diachronic-synchronic tree, and the models of its spreading in time and the language's semantic space. These models enable to observe the interaction and parallel existence of different (homogeneous and heterogeneous) lexemes in the semantic space of the language.

To describe the semantic completeness of the lexemes, a mathematical method borrowed from the theory of sets and convenient for formalizing both qualitative and quantitative aspects of the language, is proposed. The analysis of the Ukrainian word "біля" offers an illustration of how this method may be applied, though some reservations, in regard to its formal character, are being made.

Another problem under consideration is that of the philosophical comprehension of language and speech in their creative functions, i. e. of language as the essence and creator of the realm of Man.

Дмитро ГРИНЧИШИН

ЧЕТЬЯ 1489 РОКУ — ВИДАТНА КОНФЕСІЙНА ПАМ'ЯТКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Риси живої української мови знайшли своє відбиття уже в конфесійних пам'ятках писемности Київської Руси XI—XII ст. Копіюючи твори із староболгарських оригіналів, переписувачі допускали відхилення від норм старослов'янської мови. Саме такі відхилення та "помилки" місцевих писарів є цінним джерелом для вивчення історії української мови. Літературне опрацювання старослов'янських текстів із свідомим насиченням їх фонетичними, морфологічними, синтаксичними та лексичними особливостями живої народної мови, з прагненням зробити ці тексти доступними і зрозумілими для простого люду при читанні й слуханні церковних книг припадає на пізніший час, на другу половину XV ст. На цей час припадають перші спроби перекладу живою мовою богослужбових текстів[1].

На переклад церковних книг живою народною мовою великий вплив мала чеська реформація, чеське письменство. "Сам сей зворот до "посполитої мови", який ілюструється вже тепер великою кількістю текстів, що походять з 15 в. або переписані з оригіналів свого століття, як писав М. Грушевський,— без сумніву твориться під дуже сильним впливом чеського письменства на народній мові"[2].

Серед усіх слов'янських народів чехи першими почали перекладати книги Святого Письма народною мовою. Як стверджує В. Русанівський[3], біблійні книги перекладали чеською мовою ще в останній чверті XIV ст.

До спроб такого перекладу належить Четья 1489 р. Деякі автори називають цю пам'ятку Апостолом XV ст.[4], або Четьєю-Мінеєю[5], чи Мі-

---

[1] Див.: Огієнко І. Українська літературна мова XVI в. і Крехівський апостол 1560-х р.— Варшава, 1930.— Т. 1.— С. 91; Німчук В., Русанівський В. Цінний внесок в історію мов східнослов'янських народів //Мовознавство.— 1979.— № 1.— С. 73.

[2] Грушевський М. Впливи чеського національного руху XIV—XV вв. в українському житті і творчости, як проблема досліду//Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Праці філологічної секції.— Львів, 1925.— Т. 141—143.— С. 9—10.

[3] Русанівський В. М. Слов'янські міжмовні зв'язки і формування функціональних стилів української літературної мови XVI—XVII ст. VII Міжнародний з'їзд славістів.— К., 1973.— С. 21.

[4] Жовтобрюх М. А., Волох О. Т., Самійленко С. П., Слинько І. І. Історична граматика української мови.— К., 1980.— С. 25.

[5] Плющ П. П. Нариси з історії української літературної мови.— К., 1958.— С. 74.

неєю[6]. Названа пам'ятка зберігається нині у Центральній науковій бібліотеці ім. В. І. Вернадського НАН України (далі — ЦНБ НАН України) під шифром ДА/415 л. Раніше зберігалася в Археологічному музеї при Київській духовній академії, куди вона потрапила ще 1880 р. із Сідлецької губернії[7], потім — у Лаврському музеї у Києві. Вперше згадку про Четью подав секретар церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії М. Петров, умістивши на сторінках "Трудов Киевской Духовной Академии" за 1880 р. (т. 3, с. 147) замітку про надходження у музей та бібліотеку цього товариства протягом липня 1880 р. від установ та приватних осіб ряду цінних речей. У числі надходжень була названа і Четья, яку подарував бібліотеці член цього товариства, інспектор Бєльської учительської семінарії Яків Павлович Андрієвський[8].

У 1881 р. цей же учений публікує у третій книзі "Русского филологического вестника" (с. 54—57) невелику статтю "Рукописная "Четья" 1397 г. западно-русского происхождения". Дату написання пам'ятки М. Петров визначив помилково, на що вказав І. Срезневський[9].

З того часу інтерес учених до Четьї постійно зростає. Її матеріали досить часто використовує у своїх працях багато дослідників. Особливо багато посилаються на пам'ятку О. Соболевський[10], І. Недешев[11], Ю. Карський[12], М. Карпинський[13], В. Перетц[14]. Мова цієї пам'ятки привертала увагу також М. Грушевського[15], П. Плюща[16], А. Журавського[17], К. Симонової[18] та інших.

М. Грушевський вважав Четью дуже цікавою, бо в ній спостерігається нахил до простої мови, а крім того, пам'ятка докладно позначена, вона має точну дату і місце переписування та автора. Історик намагався з'ясувати окремі питання, що стосуються деяких населених пунктів, наприклад Воинь, місця переписування пам'ятки, деяких осіб, згаданих у приписці, вміщеній на 287 аркуші. Автор звернув увагу на сильну і свідому модернізацію старослов'янської мови формами, вимовою і словами живої народної мови, ілюструючи це численними прикладами.

---

[6] Грушевський М. Історія української літератури.— К., 1926.— Т. 5, вип. 1.— С. 99.

[7] Карпинский М. Западно-русская Четья 1489 года // Русский филологический вестник.— Варшава, 1889.— Т. 21.— С. 59.

[8] Труды Киевской Духовной Академии.— К., 1880.— Т. 3.— С. 147.

[9] Срезневский И. И. Древние памятники русского языка и письма (XI—XIV веков).— 2-е изд.— СПб., 1882.— Примеч.— С. 304.

[10] Соболевский А. Очерки по истории русского языка.— К., 1884; його ж. Лекции по истории русского языка.— 2-е изд.— К., 1891.

[11] Недешев И. Исторический обзор важнейших звуковых и морфологических особенностей белорусских говоров.— Варшава, 1884.

[12] Карский Е. Белорусы. Язык белорусского племени. Исторический очерк звуков белорусского наречия.— Варшава, 1908.— Т. 2.

[13] Карпинский М. Западно-русская Четья...— С. 59—106.

[14] Перетц В. Н. К изучению Четьи 1489 г. //Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII вв.— Л., 1928.— Вып. 2.— С. 1—107.

[15] Грушевський М. Історія української літератури...— С. 99—100.

[16] Плющ П. П. Нариси...— С. 74—75.

[17] Жураўскі А. І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы.— Мінск, 1967.— Т. 1.— С. 84—89.

[18] Симонова К. С. Українська мова в конфесійному письменстві XV ст.: (на матеріалі "Четьї" (1489) //Жанри і стилі в історії української літературної мови.— К., 1989.— С. 56—79.

Четья 1489 р. дійшла до нас не в оригіналі, а в копії, що, як свідчить кіноварний запис на звороті 286 аркуша цієї книги, була зроблена в "лѣт ѕ ц̃ є ч̃з индикта въ з̃" (тобто 1489 р.). Звідси випливає, що оригінал пам'ятки був виготовлений раніше. В основу оригіналу покладено, як стверджує В. Перетц[19], не грецькі, а слов'яноруські тексти житійної та проповідницької літератури, якими автор перекладу користувався досить вільно. Це видно з того, що перекладач часто скорочував свій текст, перефразовував та доповнював його так, що іноді навіть важко встановити співвідношення та залежність цього тексту від слов'яно-руських оригіналів. Основною тенденцією українського перекладу церковнослов'янського тексту, за спостереженнями В. Перетца[20], було скорочення оригіналу і наближення мови тексту до живої народної мови. Свідченням цього є те, що перекладач часто робив доповнення, якщо вважав їх конче потрібними із стилістичного погляду, вдавався до вільного переказування церковнослов'янського тексту, а також до введення глос, пояснення незрозумілих або невживаних слів загальнонародними. Про намагання перекладача наблизити текст Четьї до народнорозмовної мови можуть свідчити хоча б такі приклади: *геωна, рєкомо пєкло* (357 зв.), *долги, рєкомо грєхи* (292), *ащє ли оу зломъ дѣлє застанє*(т), *рєкомо во грѣсѣ* (х) (334 зв.), *ѿбразовъ ѹчинко*(*в*) (336 зв.), *игѣмон* (*воєвода*) (262), *тисєчника* (*войта*) (262), *архиерѣи* (*попы*) (262) та багато інших.

Автором копії Четьї, як свідчить запис, зроблений на звороті 286 аркуша ("А пса(л) сію книгоу нѣхто є(ст) бєрєзка з нова горо(д)ка лито(в)ско(г) поповичъ попа литово(ц)ко(г) снь сємиωновъ дольбнича и(ж) в нитрополии"), був Березка, син литовоцького священика Симеона Долбнича із Новгородка-Литовського, тобто сучасного Новогрудка. Оскільки в запису згадується митрополія, то деякі дослідники (В. Перетц, В. Німчук) припускають, що митрополія була тільки в Києві і там міг придбати рукопис Березка, з якої виготовив копію. Однак цілком можливо, що в Києві з рукописом ознайомився лише батько Березки, а до рук сина він потрапив у Новогрудку, резиденцію Київської митрополії, де служив його батько. У цьому запису вказане й місце переписування пам'ятки — Кам'янець, а також подане ім'я великого короля Андрія, за панування якого переписано пам'ятку. Незважаючи на те, що в запису є вказівка на місце переписування книги, і досі невирішеним залишається питання, про який саме Кам'янець йде тут мова — Кам'янець-Литовський, Кам'янець-Подільський чи ще якийсь інший, адже в Україні та Білорусії їх було кілька. Але, беручи до уваги те, що в запису згадується ім'я короля Андрія (а це, за твердженням В. Перетца[21], ім'я польського короля Андрія-Казимира Ягелловича, який був обраний королем Великого Князівства Литовського в 1440 р. і який помер у Гродні 1492 р.), можна констатувати, що переписування оригіналу Четьї було здійснене в Кам'янці, містечку Берестейського повіту.

Книга написана уставом на папері у дві шпальти (стовпчики) по 26 рядків на кожній сторінці без пагінації. На папері є два водяні знаки. На одному з них зображено голову бика з хрестом між рогами, навколо

---

[19] Перетц В. Н. К изучению...— С. 8—9.

[20] Там же.— С. 12.

[21] Там же.— С. 5.

якого обвивається змій. На другому водяному знакові на останніх сторінках пам'ятки зображена також голова бика з рискою між рогами, на кінці якої є квітка.

Наприкінці XVII ст. у рукописну копію Четьї були внесені поправки, про що свідчить запис на 287 аркуші: "рокꙋ а҃хп҃ѕ ѿправлєна бысть книга сиѧ ѿуєм Іѡаном Саковичом Прєсб.: Воинским Мѣсцким". Як видно зі запису, автором поправок був священик Іоан Сакович, який, за твердженням М. Грушевського[22], проживав у Воині (суч. Вогині), що на території Холмщини. Тлумачити прикметник воинский словом "військовий", як це робить М. Карпинський, немає підстав, бо таких військових священих не було. Їх називали за місцем проживання або за місцем відправи богослужіння.

Четья має 375 сторінок, складається з двох частин. За обсягом частини неоднакові: перша охоплює 287 сторінок, друга — 88. Дещо вони відмінні і за змістом. Перша частина частково нагадує Четью-Мінею, збірник житій святих і похвальні слова на честь свята Господа Бога та святої Богородиці, а також вибраних святих, частково Торжественник, друга частина являє собою комбінацію Бесід Івана Золотоустого і частково Ізмарагда[23].

Не однакові обидві частини і за старанністю переписування пам'ятки та мовними особливостями. Якщо перша частина написана досить старанно, то у другій частині є чимало виправлень, помилок, зокрема заміни одних літер іншими, закреслення неправильно вживаних або малозрозумілих слів словами загальнонародними. Наприклад, *благий* виправлено на *бѣдный* (361), *слышитє* — на *чуєте* (301 зв.), *чисто* — на *щѣрє* (301 зв.), *црмъ* — на *паномъ* (306 зв.) та інші. Такими виправленнями автор намагався наблизити текст до тогочасної розмовної мови. У другій частині в порівнянні з першою частіше трапляються форми аориста та імперфекта, неповноголосні форми, закінчення **-аго** в родовому відмінку однини чоловічого і середнього роду прикметників, дієприкметників, прикметникових займенників, **ж** на місці **ю** та **у**, глоси та інше.

Досліджувана пам'ятка цікава насамперед тим, що вона є першою відомою на сьогодні спробою опрацювання церковнослов'янської мови в народному дусі, спробою зближення мови культових книг з живою народною мовою. Як зазначає П. Плющ, Четья 1489 р. є "праматір'ю численних перекладів церковних книг на так звану "просту мову", зроблених на Україні в XVI та XVII ст."[24]. Аналогічну думку висловив В. Перетц[25], вважаючи Четью однією з найстаріших пам'яток, яка є перекладом давнього церковнослов'янського тексту на "нову" мову.

Для історії української літературної мови Четья цінна тим, що вона досить виразно відображає трансформацію церковнослов'янської мови в українську через насичення елементами української мови на різних рівнях — у фонетиці, морфології, лексиці, синтаксисі, дає можливість простежити взаємодію церковнослов'янської мови з живою народнорозмовною.

---

[22] Грушевський М. Історія української літератури...— С. 99.

[23] Перетц В. Н. К изучению...— С. 1.

[24] Плющ П. П. Нариси...— С. 141.

[25] Перетц В. Н. К изучению...— С. 1.

Книжна церковнослов'янська мова виступає у Четьї ще досить рельєфно. Про це свідчать численні різні риси старослов'янської мови. Питома вага цих рис у Четьї ще порівняно велика, що пояснюється як змістом самої пам'ятки, так і традиційною пошаною до церковнослов'янської мови.

Із фонетичних рис церковнослов'янської мови у досліджуваній пам'ятці можна назвати такі:

1. Неповноголосні форми **ра, ла, рє(рѣ), лѣ**: *враги* (315 зв.), *врагъ* (там же), *гражанє* (61), *драгоє* (31), *заградила* (56 зв.), *загражати* (42 зв.), *здрава* (68 зв.), *оградѣ* (5), *прахъ* (64 зв.), *смрадъ* (3); *власаницю* (325), *власъ* (289), *власѧно* (2 зв.), *глава* (328 зв.), *главоу* (13, 66, 318), *на главѣ* (11 зв.), *гласо(м)* (77), *гласъ* (13, 375 зв.), *дланию* (328 зв.), *злато* (350 зв.), *златыя* (31), *кладѧзь* (4), *младєнєцъ* (37 зв.), *сладка* (55), *сладко* (55); *врѣмєни* (35 зв.), *врѣмѧ* (361), *дрѣво* (325 зв.), *дрєвѣ* (63), *прє(д)* (323 зв., 360), *срѣбро* (319, 350 зв.), *чрѣвє* (318), *чрѣвоу* (354 зв.); *млѣка* (338), *млѣко* (47 зв.), *млѣко(м)* (43 зв.) та інші.

Однак при порівнянні з повноголосними формами наведені форми менш численні. При цьому варто підкреслити, що неповноголосні форми виступають переважно поряд з повноголосними. Наприклад, *врагъ* і *ворогъ*, *гражанє* і *горожанє*, *прахъ* і *порохъ*, *власъ* і *волосъ*, *глава* і *голова*, *гласъ* і *голосъ*, *длань* і *долонь*, *прєдъ* і *пєрєдъ* та деякі інші. Лише у неповноголосних формах виступають слова *заградила, ограда, смрадъ, власаниця, сладко, чрѣво, млѣко*.

2. Наявність звукосполучення **шт** (графічно **щ**) на місці давніх сполучень **tj, kj**: *горѧщєє* (72 зв.), *горѧщими* (43 зв.), *дщєрь* (7 зв.), *исходѧщꙋю* (11), *молчащи* (5 зв.), *моутѧщꙋю* (*38 зв.*), *нощи* (43 зв.), *овощовъ* (14), *овощъ* (17 зв.), ѡтвєщали (61), *ѡтвєщалъ* (2), *ѡтвєщати* (351 зв.), *пєщъ* (65), *пєщи* (72 зв.), *пища* (69 зв.), *плачющи* (14 зв.), *полунощи* (63 зв.), *помощница* (3 зв.), *рєщи* (317 зв.), *свєщи* (40), *смєрдѧщаго* (2), *стоѧщи(м)* (61 зв.), *д҃ тысѧщи* (36), *є҃ тысѧщъ* (36), *хотѧщи* (5 зв.), *хощєтє* (320 зв.) та інші.

Треба зазначити, що більшість із наведених слів із африкатою **щ** має у досліджуваній пам'ятці паралельні форми зі звуком **ч**: *ночь, ѡтвєчати, плачючи, помочница, свѣчами, хочєтє* та інші.

Зрідка у пам'ятці трапляється написання з **ц** замість **щ**, що треба розглядати як запозичення з польської мови: *ѡбєцаниє* (55), *ѡбєцанью* (58 зв.), *ѡбєцалъ* (16), *ѡбєцає(ш)* (58 зв.) (пор. пол. *obiecać, obiecanie*).

3. Наявність звукосполучення **жд** на місці давнього сполучення **dj**: *надєждю* (44, 48 зв.), *нужда* (5 зв.), *ѡдє(ж)да* (326 зв.), *осоу(ж)дѣниє* (289 зв.). Слів із звукосполученням **жд** у досліджуваній пам'ятці дуже мало, при цьому всі вони мають у пам'ятці паралельні форми зі звуком **ж**. Пор.: *надєжю* (48), *нужа* (40), *нє нужєю* (5), *осоужєнъ* (327 зв.), *нє ѡсоужайтє* (304 зв.). Домінуючими тут є народнорозмовні форми зі звуком **ж**.

4. Наявність звукосполучення **ра** на початку слів, а також префіксів **раз-, рас-**. Такі форми вживаються у Четьї ще досить часто. Це, зокрема, такі як *роботалъ* (326 зв.), *роботоу* (25), *разбои* (44 зв.), *разбойники* (327), *разбойници* (44 зв.), *разбѣглисѧ* (326 зв.), *разгнѣви(ш)* (50), *разграблѣниє* (329 зв.), *ражаєть* (25), *раздалъ* (322 зв.), *раздєлилисѧ* (29 зв.), *раздєлилъ* (12 зв.), *раздражитєли* (43 зв.), *раздрала* (323), *раздраласѧ* (323 зв.), *раздрушю* (62 зв.), *разорити* (3), *разсѣяни* (25), *разоумно* (327

зв.), *разоумный* (326 зв.), *разоумомъ* (350 зв.), *разумѣимо* (46 зв.), *раскопати* (7 зв., 45 зв.), *распадолосѧ* (323 зв.), *распѧтого* (326 зв., 328 зв.), *расхищѣниє* (329 зв.) та інші. Деякі з цих слів можуть вживатися у формах з початковим **ро** та префіксами **роз-**, **рос-**, наприклад: *розоума* (326 зв.), *розоумъ* (22), *розбиваютъ* (44), *роспяли* (323 зв.), *роспѧтъ* (328 зв.) та інші.

5. Наявність м'яких шиплячих: *вижю* (30 зв.), *воскрєшю* (142, 178), *дшю* (14 зв., 44), *кличючи* (44, 45), *коучю* (14 зв.), *моужю* (38 зв.), *плачющи* (15), *пишю(т)* (332 зв.), *пищю* (109), *положю* (44), *помажю(т)* (339 зв.), *рєвꙋщю* (11), *свєчю* (339 зв.), *слышю* (5, 36 зв.), *хочю* (142), *шюмящю* (11) та інші.

6. Вживання звука **ж**: *гибнꙋщжю* (2), *жєлающжю* (там же), *исходящжю* (12), *прєисподнжю* (279 зв.). Впадає у вічі те, що переписувач досить часто і при цьому неправильно вживає звук **ж** не тільки замість **у**, але й на місці **ю**, інколи на місці **ы**: *дєвичєскомж* (208), *држгомж* (212 зв.), *лжбовъ* (211), *лждско(г)* (216), *млєкж* (208), *пжстыни* (210 зв.), *родж* (209 зв.), *своємж* (208), *стжж* (208), *сжхж* (210), *трєтжю* (147), *тжтъ* (209), *чистож* (208), *члвч(с)комж* (209), *єгжпъта* (210 зв.) та деякі інші.

7. Наявність початкового **ю**: *юноша* (59), *юзы* (72 зв.), *ютробѣ* (37 зв.).

8. Наявність початкового звука **є**, переважно у складних словах з першим компонентом **єдино-**: *єдиномыслєника* (7 зв.), *єдинородная* (69 зв.), *єдинороднꙋю* (7 зв.), *єдинодуховная* (69 зв.), *єдиномслєная* (там же), *єлєна* (20 зв.), *єдина* (37), *єдиньымъ* (61).

Однак слів з початковим є у Четьї дуже мало. Домінуючими у пам'ятці є слова з початковим **о** на місці давнього є: *одинъ, ѡдиноу, одной, однимъ* і т. п.

9. Наявність приставного звука **и**: *играла* (319), *избавить* (36), *израдити* (23), *искиноулъ* (23), *имати* (331 зв., 361) та інші.

З морфологічних рис церковнослов'янської мови у Четьї найвиразнішими є такі:

1. Наявність форманта **-иє** замість **-ьє** в іменниках середнього роду колишніх основ на **-jŏ**: *бєзоумиє* (323), *бытиє* (327 зв.), *видѣниє* (45 зв.), *воскрє(с)ниє* (327 зв.), *жаданиє* (там же), *милосєрдиє* (52), *моучѣниє* (29), *мышлѣниє(м)* (54), *ѡбєцаниє* (55), *писаниє* (323), *погрєбѣниє* (204), *разграблѣниє* (329 зв.), *слоужєниє* (304), *спасѣнию* (41 зв.), *оутєшѣниє* (21), *цєлованиє* (37), *чтѣниє* (36 зв.), *ядѣниє* (50 зв.) та інші.

2. Наявність закінчення **-аго** у родовому відмінку однини чоловічого і середнього роду членних прикметників, прикметникових займенників, дієприкметників: *блажєнаго* (2, 19), *виучєнаго* (326 зв.), *здороваго* (301 зв.), *многаго* (327), *могущаго* (12), *ѡсꙋжєнаго* (326 зв.), *плотнаго* (327), *полнаго* (40), *рожєнаго* (43), *сухаго* (105), *таковаго* (52), *торговаго* (327), *тѣрпѣливаго* (218), *оубогаго* (19), *оукрашєнаго* (51 зв.) та інші.

Проте це закінчення значно поступається перед флексією **-ого** в однотипних словах.

3. Наявність у 2 особі однини теперішнього часу і майбутнього простого часу закінчення **-єши**, **-иши**: *бꙋдєши* (2, 62 зв.), *видиши* (360), *жнєши* (360), *погубиши* (37), *прєложиши* (37), *слышиши* (31 зв.). Також і перед постфіксом **-сѧ**: *боишисѧ* (360), *надѣєшисѧ* (33 зв.), *объєдаєшисѧ* (50 зв.). Однак, такі закінчення є рідкісними, переважають тут народнорозмовні

-ешь, -ишь, -ешьсѧ, -ишьсѧ: *пытаешь* (55 зв.), *любишь* (35), *боишьсѧ* (322) та інші.

4. Порівняно часте вживання стягнених форм аориста, зокрема у 1 особі однини та 3 особі множини: *бєгохъ* (321 зв.), *вмєта(х)* (там же), *нача(х)* (49), *писа(х)* (51), *познахъ* (там же), *поидохъ* (321 зв.), *похвати(х)* (323), *привєдохъ* (там же), *прияхъ* (4 зв.), *процвитохъ* (9), *рєкохъ* (318), *сотвори(х)* (5, 49), *творѣ(х)* (323), *чини(х)* (321 зв.); *быша* (318), *вбєгоша* (4 зв.), *воздаша* (68 зв.), *засыпаша* (10 зв.), *купиша* (339 зв.), *начаша* (10 зв.), *приидоша* (там же), *свѣсиша* (4 зв.), *сотвориша* (там же), *оувидѣша* (339 зв.) та інші. Використання форм аориста у Четьї, як і в інших пам'ятках релігійного змісту, є цілком природним явищем. Воно свідчить про книжний стиль пам'ятки. Однак, як показує аналіз, у пам'ятці панівними є форми перфекта з допоміжним дієсловом **быти** і без нього, причому з перевагою останніх. Наприклад: *што нѣколи поустилъ єси сквозѣ сєбє изрлѧ* (127), *и в тотъ ча(с) посскочилъ єсми к тому, хто ми былъ далъ тыи книги* (49 зв.), *змуровалъ собѣ камѣниє(м) мало мѣстъцє* (5), *мти жє алєксѣєва завѣсила ѡконца полаты своєє запонами* (151), *стрѣтилъ єсми* (55 зв.), *вєрноулъ* (322 зв.), *вибєглъ* (49), *втѣшилъ* (322 зв.), *выгналъ* (18), *заградила* (56 зв.), *задавилъ* (33 зв.), *заплакалъ* (45), *ѡбєцалъ* (16), *ѡхопила* (15 зв.), *побоѧлъсѧ* (55 зв.), *подивилсѧ* (54 зв.), *пониклъ* (59), *посадилъ* (17 зв.), *порадили* (18), *розмѧкчилъ* (55 зв.), *слоухалъ* (321 зв.), *оустоупила* (49) та багато інших.

5. Наявність форм імперфекта: *воздыхашє* (359 зв.), *вѣдашє* (2), *давашє* (2 зв.), *исхожашє* (150), *лєжашє* (4), *ѡбхожашє* (68 зв.); *бояхѹсѧ* (4), *дрыжаху* (9 зв.), *живѧху* (4), *исполнѧхоусѧ* (10 зв.), *прєлєжахѹ* (10 зв.), *содрыгахоусѧ* (144) та інші.

6. Вживання активних дієприкметників теперішнього часу з суфіксами **-ящ, -ющ**: *горѧщєє* (72 зв.), *горѧщии* (17 зв.), *горѧщими* (4 зв.), *исходѧщѹю* (11), *моутѧщѹю* (38 зв.), *смєрдѧщаго* (2), *стоѧщи(м)* (61 зв.), *хотѧщи* (5 зв.), *гибнѹщжю* (2), *жєлающжю* (2), *плачющи* (14 зв.) та інші.

7. Наявність дієприкметників теперішнього часу на **-а, -я**, що виконують функцію дієприслівників. Наприклад: *выимая* (41), *клича* (57), *крєстѧсѧ* (332 зв.), *махая* (там же), *мога* (175), *мока* (5), *ѡблєгчиваѧ* (41), *поваблывая* (57), *позирая* (там же), *помагаѧ* (41), *потрясывая* (57), *похваляѧ* (54 зв.), *смотрѧ* (там же), *оузнимая* (57) та інші.

Книжна церковнослов'янщина позначилася і на лексичному складі пам'ятки. Мова її рясніє церковнослов'янськими словами і виразами. Найбільше серед них іменників та дієслів. Це, зокрема, слова з неповноголосними формами **ра, ла, рѣ, лѣ**, з початковим **ра**, префіксами **воз-, со-, раз-, рас-**, суфіксами **-тель, -єниє**, звукосполученням **жд, щ(шт)**: *власъ, врѣмѧ, гласъ, градъ, прахъ, возрастъ, оузрастъ, бєзмєзникъ, оусєкновѣниє, блговєщєніє, здравиє, благословєниє, прєображѣниє, оуспѣниє, оусєкновѣниє, братоубийство, прєдатєль, сотворитєль, добродѣтєль, прєдокъ, прєдотєча, владыка, владичица, чадо, крщєньє, сотворѣньє, погрѣбѣниє, лицємѣриє, разоумъ, помощь, пища, истина, надєжда, животъ, чрѣво, имѣниє, бгдать, смрадъ, кладязъ, овощь, млѣко* та багато інших. Досить рельєфно відбиті у Четьї й дієслова. Тут можна назвати хоча б такі, як: *воздати, воздыхати, возрѣти, вразумѣти, воздвигатисѧ, исходити, ѡтвєщати, работати, ражати, разумѣти, сотвори-*

ти, содрыгатися, благословити, ωбратитися, прєвратити, вопити, сокрыти, сокроушити та інші.

Значно рідше трапляються церковнослов'янізми серед інших частин мови. Серед прикметників тут подибуємо такі слова, як *благий, блажєный, смрадный, нєтлѣний, храборъ, єдиночадый, єдинородный, разоумный* та інші; серед прислівників — *вопрєки, безлєпа, благо, лєпо, присно;* серед займенників — *азъ, сиць, єликъ;* серед сполучників — *акы, ащє, дабы, єгда, како;* серед прийменників — *прєждє, прєдъ, сквозѣ;* серед вигуків — *оувы* та інші.

Досить багато в аналізованій пам'ятці книжних фразеологізмів: *хвалоу воздавати* у значенні "прославляти", *отвѣтъ воздати* у значенні "відповісти", *быти в пєчали* — "скаржитися, бажаючи викликати співчуття", *на оумѣ помыслити* — "подумати", *любовъ мѣти* — "дружити, жити мирно", *исцѣлѣниє подати* — "вилікувати", *попєчѣниє имѣти* — "піклуватися", *млтвоу творити* — "молитися", *вчинити пѣснь* — "заспівати" та інші.

Однак, незважаючи на авторитет церковнослов'янської мови та віру в її недоторканість, відбувається наступ на неї української писемної мови, яка зазнавала щораз більшого впливу розмовної мови. Риси народнорозмовної мови досить рельєфно простежуються у Четьї майже на всіх рівнях, але найвиразніше у фонетиці, морфології й лексиці.

На фонетичному рівні риси живої народної мови виявляються у таких елементах:

1. У широкому вживанні повноголосних форм **оро, оло, ере**. Наприклад: *бороню* (50 зв.), *ворога* (26, 49), *вороги* (39), *вороговъ* (17, 305, 308, 355), *ворогомъ* (291 зв.), *ворогъ* (296 зв.), *ворота* (324, 324 зв.), *из города* (31), *городовыє* (71), *городовыи* (327 зв.), *городовыхъ* (41), *городомъ* (48), *городская* (327), *горожанє* (61), *горожанъ* (55 зв.), *забороло* (82, 126), *забороню* (50 зв.), *здорового* (301 зв.), *поро(ж)ни(х)* (367), *порожънєго* (306 зв.), *порожъними* (353, 370 зв.), *порохъ* (31, 375), *посоромєлся* (45), *посоромяйтєся* (43 зв.), *сорома* (23, 58 зв.), *соромотноє* (323 зв.), *соромѣйся* (161), *сторожи* (44 зв., 358 зв.), *сторожъ* (340 зв.), *д сторони* (375), *на сторону* (348), *у сторона(х)* (364 зв.), *хоробрость* (140), *хоробрыи* (39), *хоробрыми* (39); *володѣти* (52), *волосы* (373), *голова* (23 зв.), *головоу* (59, 347), *на головѣ* (337 зв.), *голодомъ* (337 зв.), *голосомъ* (57, 375 зв.), *голосъ* (321 зв.), *долони* (52 зв., 126 зв.), *золота* (31), *колодєзъ* (16 зв.), *молодєцкая* (55 зв.), *молодєцкоє* (54 зв.), *молодєцъ* (57), *молодии* (371 зв.), *молодость* (58 зв.), *молодца* (54), *молодый* (374), *молодыми* (43 зв.), *з оболока* (52 зв.), *ωболокъ* (372), *на ωболоцє(х)* (373 зв.), *ωболокшєся* (293 зв.), *полокахꙋ* (342 зв.), *поломя* (304), *холопъ* (320); *бєрєгъ* (54), *дєрєво* (250 зв.), *напєрєдъ* (317 зв.), *ωстєрєгаймося* (296 зв., 336 зв.), *пєрє(д)* (360), *пєрє(ж)//пєрєжъ* (41, 327 зв.), *пєрємолчали* (42), *сєрєдина* (56 зв.), *стєрєгоу(т)* (336), *оумєрєти* (361, 367), *чєрєда* (174), *чєрєсъ* (46 зв.) та інші.

Повноголосні форми домінують у пам'ятці. У порівнянні із неповноголосними формами вони виступають частіше. До окремих з них можуть вживатися слова з неповноголосними формами, які слід розглядати як данину давній писемній традиції. Пор.: *голосъ* і *гласъ*, *ворогъ* і *врагъ*, *дєрєво* і *дрєво*, *голова* і *глава* та інші. Проте більшість із наведених слів виступає лише у повноголосних формах (*бороню, городовыє, забороло, молодость, чєрєда* та інші).

Кілька разів у Четьї засвідчені форми з **ро** замість **оро**, які треба розглядати як запозичення з польської мови. Це *въздровливали* (72 зв.), *оуздровилъ* (103 зв., 301), *оздровлѧхоу* (154 зв.).

2. У наявності звука **ж** замість **жд** на місці давнього звукосполучення **dj**: *вижю* (360 зв.), *госпожа* (62 зв.), *ѡспожи* (47 зв.), *госпожю* (46), *ѡт жажи* (50 зв.), *жажющимъ* (302), *межи* (26), *межисобного* (47), *надежю* (48), *нарожѣние(м)* (17 зв.), *нарожѣния* (52), *нахожѣния* (47 зв.), *ненавижю* (292), *нужа* (40 зв.), *ис нужею* (5), *ѡдежи* (326 зв.), *ѡсоуженъ* (327 зв.), *не ѡсоужайте* (304 зв.), *пережє* (322), *прирожѣнія* (54 зв.), *промежи* (71 зв.), *роженаго* (43), *рожество* (13 зв., 38 зв.), *рожѣния* (7 зв.), *стражющим* (13) та інші.

Варто зауважити, що лише деякі з цих слів можуть виступати у формі зі звукосполученням **жд** (*надежю* і *надеждю*, *одежа* і *одежда*, *ѡсоуженъ* і *осоуждѣние*).

3. У вживанні звука **ч** замість церковнослов'янського **шт** (графічно **щ**) на місці давніх звукосполучень **tj**, **kt**: *в кучи* (14), *кучю* (там же), *молѧчосѧ* (16), *до ночи* (20), *ночью* (71 зв.), *немочнъі(х)* (72 зв.), *ѡтвеча(л)* (55 зв.), *ѡ(т)вечали* (61), *ѡтвечати* (351 зв.), *ѡтвечаю* (45), *помочи* (52, 52 зв.), *помочникъ* (39), *помочницю* (50), *помочь* (20, 52 зв.), *проклинаючо* (49), *радꙋючѡсѧ* (92, 98), *свѣча* (40), *славѧчо* (17), *слышачо* (51 зв.), *тисѧчеи* (213), *хочеть* (31), *хоче(ш)* (58 зв.), *хочꙋ* (55) та інші.

У Четьї панівними є, з одного боку, слова, у яких виступає церковнослов'янське **шт** (у дієприкметниках теперішнього часу із суфіксами **-ящ (-ящ), -ущ (-ющ)**, з другого, слова із східнослов'янським **ч** (у дієприслівниках теперішнього часу на **-чо**).

4. У наявності звукосполучення **ро** на початку слів, а також префіксів **роз-, рос-**: *ровно* (374), *розоума* (326 зв.), *розоумъ* (22), *розбивають* (44, 44 зв.), *розвѧзати* (31 зв.), *розлучать* (371 зв.), *розмысливъ* (326 зв.), *розмысли(т)сѧ* (55), *розмышлѣньи* (59 зв.), *розольетсѧ* (371 зв.), *роскаимосѧ* (348 зв.), *роскаѧтисѧ* (329 зв.), *сѧ роскаѧлъ* (329 зв.), *росписана* (332 зв.), *роспѧли* (323 зв.), *роспѧтъ* (328 зв.), *ростуживсѧ* (14) та інші.

5. У вживанні початкового **о** замість церковнослов'янського **е**. Наприклад: *ѡдва* (4, 58), *одви* (20 зв.), *ѡдина* (360), *ѡдино* (363), *ѡдиное* (361 зв.), *ѡдиноу* (356 зв.), *ѡдинъ* (2 зв., 40, 43 зв., 49, 26), *ѡдиньи* (364 зв.), *однимъ* (322 зв.), *ѡдномꙋ* (49), *однои* (321), *ѡднословие* (65 зв.), *ѡднꙋ* (50 зв.), *олене* (287), *ѡлѣя* (298 зв.) та інші. Слова з початковим **е** рідкісні.

6. У наявності другого повноголосся: *беремѧ* (360), *веремени* (52), *молонья* (250), *з оболока* (там же).

7. Привертають увагу численні слова з гіперичним "оканням": *бораны* (171), *бораньею* (там же), *двождьі* (6), *ероусолимъ* (200), *Лазорѧ* (321 зв.), *Лазорю* (322), *роспадолосѧ* (169), *сотона* (324 зв.), *оудолѧимосѧ* (210) та інші.

Як зазначають дослідники[26], ця фонетична риса властива правобережнополіським говіркам, точніше нижньонадприп'ятським.

8. У вживанні **у(ю)** на місці **ѫ(ѭ)**: *моужа* (49), *моу(ж)* (326 зв.), *роукаме* (16), *роуки* (44 зв.), *дроугоую* (95 зв.), *розблоудиласѧ* (174), *имаю*

---

[26] Назарова Т. В. Деякі фонетичні гіперизми в українських говірках Нижньої Прип'яті//Діалектологічний бюлетень.— К., 1961.— Вип. 8.— С. 21—23; Бевзенко С. П. Українська діалектологія.— К., 1980.— С. 59.

(251), *напишю* (42 зв.), *моєю* (96 зв.), *смєртью* (251), *вѣдаю* (201), *моукѹ* (50 зв.), *мѹчитєль* (61) та багато інших.

9. У наявності звукосполучень **ги, ки, хи** замість церковнослов'янських **гы, кы, хы**: *вбогихъ* (47), *вбогимъ* (304, 334 зв.), *дроуги(х)* (123), *с туги* (321), *многими* (292), *погибла* (119), *всяки* (209), *всѧкии* (213 зв.), *вєлики* (191), *помочники* (48 зв.), *празники* (210 зв.), *ри(м)скимъ* (36), *пророки* (38), *м҃чнки* (38), *дочьки* (17 зв.), *хитростью* (226), *хижицоу* (149 зв.), *хитрого* (320), *грєхи* (292) й інші.

Оскільки у Четьї, як і у Крехівському Апостолі, не засвідчено жодного випадку з написанням **гы, кы, хы**, що свідчило б про сплутування **ы** з **и**, то, на думку І. Огієнка[27], звукосполучення **ги, ки, хи** треба прийняти за **гі, кі, хі** й розглядати їх як діалектну рису, властиву північноукраїнським говорам. Підтвердженням цього є дані Атласу української мови (т. 1, карта 21; т. 2, карта 20).

10. У вживанні **ь** на місці ненаголошеного **и** у церковнослов'янській мові: *арья* (107), *дьявола* (33 зв.), *хр(с)тьяньскимъ* (34), *максимьянъ* (35 зв.), *хр(с)тьяны* (34), *захарьи* (38), *пьянствє* (50), *пьянства* (47), *пьянъ* (50) та інші.

Особливо часто **ь** на місці **и** виступає в формах 2 особи однини і множини дієслів наказового способу, а також у частці **ли**: *боудь* (44, 55, 109), *избавь* (81, 91), *помысль* (280 зв.), *призрь* (149 зв.), *видьтє* (26 зв.), *обидьтє* (70 зв.), *послышьтє* (97), *размысльтє* (140), *видали ль* (86), *возмогѹ ль дєй* (54) та інші.

11. У вживанні початкового **у** на місці церковнослов'янського **ю**: *оулиянъ* (248 зв.), *оуности* (62 зв.), *оуноша* (39, 57, 89), *оутро* (62 зв.), *оуродивый* (46).

12. Зміна церковнослов'янських звукосполучень **ръ, рь** в **ры**: *грытань* (83 зв., 305 зв.), *дрыжаху* (9 зв.), *задрыжа(л)* (45), *крывава* (44, 45), *крывавоє* (355), *крыєть* (44), *покрытисѧ* (45 зв.), *содрыгахоусѧ* (144) та інші. Ця риса характерна для української та білоруської мов, у російській мові тут виступає звукосполучення **ро**.

13. Зміна **у** на **в** (**ў**) та етимологічного **в** на **у**. Ця фонетична риса засвідчена у Четьї дуже великою кількістю прикладів: *вбити* (59 зв.), *вбогихъ* (47), *вбогимъ* (288 зв., 295 зв., 304, 334 зв.), *вгодити* (299 зв.), *вгодна* (8 зв.), *въгодивъшими* (13 зв.), *вгодникъ* (305 зв.), *вгожаймо* (340), *вготовали* (328), *вдарилъ* (59), *вдаритсѧ* (54), *вжасайсѧ* (11 зв.), *вжє* (16, 25, 335, 357), *вжищє* (4 зв.), *вжищємъ* (там же), *вказалисѧ* (327 зв.), *вказалъ* (17 зв.), *вкусила* (18), *вмочилъ* (31), *впаси* (44), *нє впиваитєсѧ* (19, 50), *врадовалъсѧ* (55), *вродивымъ* (45 зв.), *вста* (304), *во втробє* (48), *втѣхо* (44, 99 зв.), *втѣшилъсѧ* (322 зв.), *вчєникомъ* (198), *вчилъ* (44), *вчинити* (5 зв.), *вчиниласѧ* (53), *вчинкѹ* (54 зв.), *вчить* (305 зв.), *в҃чнков* (45), *в҃чнки* (311), *вшима* (12); *оудова* (16), *оузлила* (114), *оузрослъ* (38 зв.), *узѧли* (196), *оукратцє* (322), *оусталъ* (24), *оусхочємъ* (302) та багато інших. Для російської мови це явище не характерне, воно властиве лише українській та білоруській мовам.

14. Втрата початкового **г**: *ѡсподари* (53 зв.), *ѡсподарь* (319 зв.), *ѡсподарьско(м)* (39), *осподарьскъ* (98), *ѡсподарю* (57, 80 зв., 126), *ѡсподарѧ*

---

[27] О г і є н к о І. Українська літературна мова...— С. 375.

(320), *ѡсподинє* (244 зв.), *ѡсподинъ* (97 зв.), *оспожє* (47 зв., 51 зв., 112), *ѡспожи* (47 зв.) та інші.

15. Часткова втрата початкового **и**: *съ єрѣи* (16), *єрѣємъ* (15 зв.), *єр(с)лима* (20), *зѧславъ* (236 зв., 23), *маємъ* (367), *маю* (128 зв.), *ѡсифъ* (325), *сповєдали* (20 зв.), *сповєдати* (36 зв.), *сповєдаю* (33 зв.), *юда* (202 зв.), але *излєчити* (127 зв.), *имамъ* (152 зв.), *имѣють* (30 зв.), *имаємь* (332 зв.) й інші.

16. Наявність **х** на місці **к**: *нихто* (31, 351 зв.), *нѣхто* (13 зв.), *хр(с)тилсѧ* (256), *хр(с)тъянє* (201, 26 зв.), *хр(с)тъяньскоє* (54 зв.), *хр(с)тъяньство* (54), *хто* (14, 30, 33, 100 зв., 200 зв., 328 зв.) та інші.

17. Наявність **я** у середині слів замість **а** для усунення міжскладового зіяння: *дємєнтияна* (40 зв.), *дъяво(л)* (18, 207), *патриярха* (14), *патриярхъ* (20 зв., 46 зв.), *хр(с)тъянє* (20, 20 зв.), *хр(с)тъяньскоє* (54 зв.), *хр(с)тъяньство* (54) тощо. Лише зрідка трапляються форми з **а** у середині слова: *диавол* (20 зв.), *акаании* (43 зв.) за давньою книжною традицією.

18. Спрощення у групах приголосних: *бѣзна* (206 зв.), *бѣзнꙋ* (271), *позно* (153 зв.), *празники* (210), *празникъ* (20 зв., 52), *празновали* (210 зв.). Однак досить часто трапляються випадки, де спрощення у групах приголосних не відбулося. Наприклад: *чєстно, радостно, мѣстьцє, чєстны(х), радостныи* (41, 53 зв.) та інші.

19. Вживання **о** після шиплячих на місце **є**: *вшолъ* (308), *вжищо* (320), *жона* (14 зв., 15), *жона(м)* (329), *жонѣ* (320 зв.), *ничого* (119 зв.), *нѣчого* (356 зв.), *ис пєчоры* (322), *породившой* (4), *пришолъ* (288 зв.), *члвчой* (44 зв.), *чого* (333), *чотыри* (31 зв.). Прикладів з **е** після шиплячих порівняно небагато, причому здебільшого вони вживаються паралельно з формами на **о** після шиплячих: *жєноу* (14 зв.), *жєнѣ* (320 зв.), *чєломбитъє* (52) та інші. Літера **о** на місці **є** після шиплячих частіше виступає у дієприкметниках активного стану теперішнього і минулого часу чоловічого роду називного відмінка множини, що виконують уже функцію дієприслівників: *аркучо* (366), *бєсѣдоуючо* (306 зв.), *видѧчо* (344), *написавшо* (356), *нєслоухаючо* (333 зв.), *нєходѧчо* (300), *проклинаючо* (49), *славѧчо* (17), *слышачо* (51 зв.), *ставшо* (306), *оуставшо* (374) та інші. У написанні **о** замість **є** треба вбачати ствердіння шиплячих. Зміна **є** в **о** після шиплячих у дієприслівниках фіксується вже українськими грамотами з території Волині XV ст. Наприклад: *осмотрѣвшо* (ССУМ 2, 95)*, *смотрѣвшо* (ССУМ 2, 365).

20. Вживання префікса **з-** та прийменника **з**: *збєроуть* (28), *збєрутсѧ* (294 зв.), *збирала* (16 зв.), *збиратисѧ* (22 зв.), *збираютсѧ* (39), *зборъ* (48 зв.), *згорѣла* (50), *зжалѣтисѧ* (52), *здѣ* (35, 46 зв.), *зжалѧтъсѧ* (52), *зломилъ* (71), *змагалъ быхсѧ* (13), *зышо(л) з горы* (320), *змѡровалъ* (5), *оузбоудовали* (5), *з багатыми* (354 зв.), *пустити з горы* (32) та інші.

21. Усунення збігу голосних у середині слова шляхом контракції: *аврамъ* < *авраамъ* (14), *гаврилъ* < *гавриилъ* (37), *данила* < *даниила* (72 зв.), *иса-ка* < *исаака* (14) та деякі інші.

22. Наявність твердого **р**: *врадити* (323), *затраслосє* (20), *назаранина* (13, 17), *ратуйте* (294). Це фонетичне явище фіксують вже українські пам'ятки XV ст., переважно з території Волині: *дворанинъ* (ССУМ 1, 290), *дворанина* (там же), *декабра* (ССУМ 1, 292), *сентебра* (ССУМ 2, 338). Часто трапляється воно і в Крехівському Апостолі, а також у па-

---

* Список умовних скорочень див. у кінці статті.

м'ятках XVI—XVII ст., що походять з території Полісся: *ура(д)* (КА 294), *з мора* (КА 152), *порадок* (КА 352), *ратуйтє* (КА 294), *вра(д)у* (ККПС 57), *писара* (ККПС 65), *манастыра* (ККПС 125) та інші. Ця фонетична риса є типовою для поліських говорів (див. АУМ, т. 1, карта 127, 128; т. 2, карта 115, 116). Домінуючим у Четьї, однак, є м'яке **р**, що зумовлено церковнослов'янською книжною традицією: *боурю* (321 зв.), *вєчєрѧти* (320), *говорю* (64 зв.), *морю* (22 зв.), *панамарѧ* (6 зв.) та інші.

23. Вживання **ф** на місці **хв**: *волфъ* (179).

24. Наявність **н** замість **м**: *нитрополии* (286 зв.), *нитрополитъ* (98), *онофоромъ* (46), *онофоръ* (107 зв.).

Досліджувана пам'ятка містить і цілий ряд морфологічних особливостей народнорозмовної мови. На увагу звслуговують такі:

1. Часте вживання в іменниках середнього роду колишніх основ на -jŏ суфікса **-ьj** замість **-ij** у церковнослов'янській мові: *бєзаконьє* (323 зв.), *бєзоумьє* (58 зв.), *дарованьє* (326 зв.), *житьє* (355, 359 зв.), *житью* (359 зв.), *у житьи* (307 зв.), *житьє(м)* (330), *имѣнью* (340), *имѣнья* (340 зв.), *исповєданьє*(м) (330), *наруганьє* (323 зв.), *питья* · (15, 299 зв.), *на подєржаньє* (49 зв.), *пєрєстатья* (43 зв.), *творєньє* (206 зв.), *чєломбитьє* (52) та багато інших.

2. Наявність закінчення **-у** на місці **-а** в іменниках чоловічого роду колишніх основ на **-о** та закінчення **-я** на місці давнього -є в іменниках чоловічого роду колишніх основ на приголосний: *вчинкоу* (54 зв.), *вѣтроу* (64), *голодоу* (207 зв.), *дароу* (14), *задоу* (256), *закону* (166), *запахоу* (111 зв.), *клопотоу* (47), *полку* (73 зв.), *скарбоу* (53 зв.), *часоу* (40), *камєня* (139) та інші.

3. Наявність в іменниках чоловічого роду колишніх основ на -ŏ, -jŏ та на приголосний флексії **-овъ** у родовому відмінку множини на місці чистої основи, засвоєної від іменників давніх основ на **-й**: *апостоловъ* (319 зв.), *арханѓловъ* (111), *б҃овъ* (54 зв., 55), *болвановъ* (55), *вороговъ* (17), *въздуховъ* (43), *вѣковъ* (43), *гадовъ* (378), *городовъ* (250), *грєховъ* (45), *даровъ* (52 зв.), *дновъ* (10 зв., 14 зв.), *домочадцовъ* (70 зв.), *д҃ховъ* (150 зв.), *єрєтико(в)* (41 зв., 44), *жидовъ* (320 зв.), *злодѣєвъ* (19 зв.), *козловъ* (15 зв.), *мєртвицовъ* (119), *мужо(в)* (49, 89, 97), *ѡвощовъ* (14), *плємѣнниковъ* (135 зв.), *поклоновъ* (34), *прєстоловъ* (111), *сильниковъ* (41), *сирофимовъ* (209 зв.), *сторожовъ* (145), *хулниковъ* (48 зв.) та інші.

4. Широка фіксація закінчення **-ого** у родовому відмінку однини членних прикметників, порядкових числівників, прикметникових займенників та дієприкметників чоловічого і середнього роду замість закінчення **-аго**, характерного для церковнослов'янської мови: *бєзначального* (43), *божєствєного* (327 зв.), *босого* (19), *бѣдного* (там же), *вєликого* (53 зв.), *всѧкого* (41 зв.), *голодного* (19), *доброго* (327 зв.), *дьявольско(г)* (18 зв.), *жадного* (19), *злого* (49 зв.), *змииного* (41 зв.), *копєйного* (57 зв.), *кр(с)тного* (327), *людско(г)* (58 зв.), *мєжисобного* (47), *нагого* (19), *нємощного* (15), *ѡканного* (327), *раиского* (18 зв.), *распѧтого* (61 зв.), *самого* (42), *солнєчно(г)* (61 зв.), *странного* (45), *хитрого* (320), *хоудого* (19), *ц҃рьского* (41 зв.), *чєтвєртого* (42), *ч҃лвколюбивого* (62 зв.), *ч(с)тного* (52) та багато інших. У досліджуваній пам'ятці форми з **-ого** значно переважають форми з **-аго**.

5. Витіснення церковнослов'янських закінчень **-еши, -иши** у 2 особі однини дієслів теперішнього часу або простого майбутнього народнорозмовними флексіями **-ешь, -ишь**: *будєшъ* (323, 350 зв.), *воскрєсишъ* (35),

готовишъ (303 зв.), *грозишъ* (55 зв.), *даєшъ* (19), *дєржишъ* (49), *жєдаєшъ* (211), *имєшъ* (50), *любишъ* (351 зв.), *пишєшъ* (340), *пытаєшъ* (55 зв.), *сєдишъ* (350 зв.), *творишъ* (319), *хочєшъ* (54 зв.) та інші.

Закінчення **-єшъ, -ишъ** зберігаються і перед постфіксом **-сѧ**: *боишъсѧ* (322), *взываєшъсѧ* (337 зв.), *облєнишъсѧ* (350 зв.) та інші.

6. Вживання м'якого кінцевого **ть** у дієсловах 3 особи однини і множини теперішнього і майбутнього простого часу на місці твердого **тъ** у церковнослов'янській мові: *блазнить* (35 зв.), *блюдєть* (351 зв.), *видить* (54), *горить* (40), *горъдить* (52 зв.), *готовить* (351 зв.), *жадаєть* (52 зв.), *застѹпаєть* (47), *изъєдѧть* (183), *имѣєть* (53 зв.), *ищють* (53), *любить* (40 зв.), *любѧть* (351 зв.), *навєстить* (14), *начнєть* (55 зв.), *ѡкликивають* (55 зв.), *ѡпочиваєть* (43 зв.), *ѡ(т)ходять* (40), *пишєть* (54), *помолить* (52 зв.), *поновлѧєть* (20 зв.), *празноують* (350 зв.), *приходить* (там же), *розбивають* (44, 44 зв.), *стєрєгоуть* (168), *стоять* (49), *тєрпить* (40 зв.), *хвалѧть* (15), *чинить* (53 зв.), *чтоуть* (350 зв.) та інші.

7. Широке використання дієслівних форм 1 особи множини наказового способу на **-мо, -мъ** на місці церковнослов'янської **-мы**: *боудмо* (19 зв., 293), *вгажаймо* (332), *вєличаймо* (51 зв.), *видмо* (52), *возвєличьмо* (84 зв., 329), *нє воздаймо* (47 зв., 293), *воздихаймо* (325 зв.), *не впиваймосѧ* (50, 33 зв.), *вѣдаймо* (24), *вѣроуймо* (176), *вѣрьмо* (132 зв.), *готовмосѧ* (329), *даймо* (73, 291), *идѣмо* (50 зв.), *милѹймо* (331), *навчаймо* (357), *нє ѡбъєдаймосѧ* (50 зв.), *ѡстєрєгаймосѧ* (299 зв.), *ѡчистьмо* (278), *пиймо* (300 зв.), *подьмо* (315 зв.), *покладаймо* (329), *покланѧймосѧ* (24), *приготовмосѧ* (291 зв.), *проклинаймо* (49 зв.), *просѣмо* (50 зв.), *прощаймосѧ* (331), *пытаймо* (112), *радоуймосѧ* (351 зв.), *розумѣймо* (46 зв.), *роскаймосѧ* (348 зв.), *слоухаймо* (163), *станьмо* (11), *стоймо* (50), *оутѣшьмо* (308), *удаляймосѧ* (50 зв.), *воздєржѣмсѧ* (299 зв.), *нє дєржѣмъ* (299 зв.), *любѣмъ* (364), *нє минѣмъ* (19), *молѣмсѧ* (329), *накормимъ* (19), *пойдѣмъ* (296 зв.), *поклонѣмсѧ* (25 зв., 329), *похвалѣмъ* (329), *пристоупѣмъ* (28), *спєшѣмъ* (291), *нє стыдѣмсѧ* (24 зв.), *хвалѣмъ* (51 зв.) та багато інших.

8. Наявність у дієсловах минулого часу чоловічого роду живомовних форм з суфіксом **-въ** на місці церковнослов'янського **-лъ**: *видѣвъ* (321 зв.), *вставъ* (11 зв.), *вчинивъ* (14), *вырєзавъ* (50), *доуноувъ* (335 зв.), *ѡсоудивъ* (294 зв.), *побєдивъ* (330 зв.), *покропивъ* (50), *постивъ* (307 зв.), *призвавъ* (55 зв.), *творивъ* (335 зв.), *тєрпѣвъ* (56 зв.), *оуставъ* (2) та інші.

Досить поширеними у пам'ятці є також форми минулого часу чоловічого роду з суфіксом **-въ** та постфіксом **-сѧ**: *знамєнавсѧ* (59), *кр(с)тивсѧ* (20), *лишивсѧ* (75 зв., 307), *наполнивсѧ* (58), *насытивсѧ* (32 зв.), *приближивсѧ* (75 зв.), *нє простивсѧ* (337 зв.), *ростужився* (14), *сполнивсѧ* (25 зв.), *оумилосєрдивсѧ* (68 зв.) та інші.

Як народнорозмовні треба розглядати також форми дієслів минулого часу чоловічого роду без суфікса **-лъ**, які засвідчені у словах *влѣзъ* (11 зв.), *простєръ* (12 зв.), *рєкъ* (102) і які згодом стали визначальною формою всіх східнослов'янських мов.

9. Часта фіксація дієприкметникових форм на **-чи, -вши** замість книжних церковнослов'янських на **-че, -вше**, що виступають у функції дієприслівників: *бєроучи* (2 зв.), *боудоучи* (41), *вѣроуючи* (200), *гниючи* (328), *говорѣчи* (72, 324 зв.), *дєржачи* (72), *ждоучи* (351), *завидѧчи* (57 зв.), *идѹчи* (59), *лежачи* (56 зв.), *любячи* (294), *мыслѧчи* (14 зв.), *позираючи* (331), *поючи* (331 зв.), *пьючи* (333), *проганѧючи* (16), *пытаючи* (16 зв.),

спсаючи (326), *спѧчи* (357), *хвалѧчи* (325), *чинѧчи* (73), *ядѧчи* (333); *минувши* (5 зв.), *повивши* (16), *слышавши* (37), *стрѣвши* (37 зв.), *стѹпивши* (16 зв.), *услышавши* (37 зв.), *оуставши* (374) та інші.

Також з постфіксом **-сѧ**: *вдалѧючисѧ* (330 зв.), *каючисѧ* (330 зв.), *молѧчисѧ* (321, 322), *ѡбоимаючисѧ* (324 зв.), *хвалѧчисѧ* (57 зв.) та інші.

Досліджувана пам'ятка насичена народнорозмовними словами та виразами, оформленими за фонетичними і морфологічними особливостями української мови. Найширше представлені тут дієслова, що позначають різноманітні дії та процеси. Більшість із них і нині активно побутує в українській мові — літературній або діалектній: *валѧтисѧ* (340), *вдаритисѧ* (54), *врѣзати* (57 зв.), *вбити* (59 зв.), *вѣяти* (20 зв.), *вчитисѧ* (69), *гнѣватисѧ* (8, 55 зв.), *нє годитсѧ* (14), *годовати* (96 зв.), *готовити* (164 зв.), *готовитисѧ* (218 зв.), *дбати* (293 зв.), *дивитисѧ* (61 зв.), *сѧ допытати* (20 зв.), *дотисноутисѧ* (20 зв.), *доткнѹтисѧ* (321), *заборонити* (50 зв.), *задавити* (33 зв.), *закопати* (45 зв.), *заходити* (про сонце) (22 зв.), *збирати* (16 зв.), *збирати бгатьство* (13), *збиратисѧ* (22 зв., 39), *змѹровати* (5), *казати* (105 зв.), *кажи* (33 зв.), *коритисѧ* (58 зв.), *клѧстисѧ* (5 зв.), *лити* (7 зв.), *лишитисѧ* (327 зв.), *минути* (про час) (327 зв.), *мутити* (322), *насытитисѧ* (32 зв.), *обвити* (32 зв.), *ѡбъєдатисѧ* (50 зв.), *орати* (70), *охопити* (15 зв.), *повѣситисѧ на шии* (16), *погнѣватисѧ* (57 зв.), *подивитисѧ* (3 зв.), *позавидети* (24), *покорити* (14), *повити* (16), *повитисѧ* (2 зв.), *подивитисѧ* (3 зв.), *позирати очима* (361), *побоѧтисѧ* (33, 55 зв.), *польяти* (328), *покропити* (50), *полюбитисѧ* (18), *помєркнути* (25), *породити* (18), *посоромити* (44), *помєркноути* (25), *порѣзати* (57 зв.), *попалити* (65 зв.), *попытати* (44 зв.), *посоромитисѧ* (43 зв.), *посыпати зємлю* (45 зв.), *потопити* (321 зв.), *потѣшити* (49 зв.), *поставити цєркву* (53 зв.), *похвалити* (31), *пощадити* (58 зв.), *привалити* (326), *привѧзати* (31), *прогнати* (54), *прогнѣвати* (329), *проколоти* (59 зв.), *прославитисѧ* (5), *простєрти* (33 зв.), *пытати* (112), *радити* (164 зв.), *рєгтати* (135 зв.), *розбивати* (44 зв.), *розвѧзати* (31 зв.), *ростужитисѧ* (14), *сказати* (45 зв., 72), *скинути* (57), *слухати* (350 зв., 351), *ставити црькви* (35 зв.), *стромити очи* (39, 118 зв.), *стругати* (63), *стєрпѣти* (323), *свѣдчити* (130 зв.), *схоронити* (26), *тужити* (14 зв., 49, 320), *увитисѧ* (14 зв.), *утишитисѧ* (59), *усмєхатисѧ* (340), *чути//чюти* (51, 355 зв.), *шептати* (350 зв.) та багато інших.

Пам'ятка фіксує й велику кількість іменників, характерних для розмовної мови: *вариво* — "варена їжа" (3), *господаръ* (348 зв.), *горниця* — "помешкання у верхній частині будинку" (99 зв.), *дѣтки* (14), *забороло* — "міська оборонна стіна" (82), *зачепка* — "перепона, перешкода" (43), *коло* — "колесо" (180), *клопотъ* — "безпорядок, війна" (47, 216), *крыниця* (118 зв.), *напасть* (327), *нєбога* (153), *пєкло* (108), *пєрєгины* — "долина" (127), *плюснянки* — "рід взуття" (100 зв.), *поворозъ* — "шнур" (207), *початокъ* (43 зв.), *прикладъ* (45), *просєцъ* — "прохач, бідняк" (148), *радощи* (37 зв.), *ризошвецъ* — "кравець" (226), *студєнєцъ* — "колодязь" (2 зв.), *чєрєда* — "стадо" (174) та багато інших.

Досить численними і різноманітними за будовою є у досліджуваній пам'ятці народнорозмовні прислівники: *бордзо* (45), *вдѧчно* (302 зв.), *голосно* (39 зв.), *даромъ* (330), *дивно* (45 зв.), *доловъ* (56 зв.), *завжьды* (44 зв., 346), *ласкаво* (30 зв.), *мало* (5 зв.), *нєвдѧчно* (340), *николи* (268 зв.),

нѣколи (41 зв., 127, 367 зв.), *ницъ* (11 зв., 72), *напєрєдъ* (317 зв.), *просто* (38), *прикро* (125 зв.), *сюды* (355), *тутъ* (320 зв.) та інші.

З інших частин мови тут можна назвати такі слова, що мають народнорозмовний характер, як: *я* (318 зв.), *тобѣ* (48), *хто* (51, 293, 294), *нихто* (332, 352), *ништо* (52), *такий* (52), *дроугий* (318 зв.), *инший* (288), *сєсь* (3), *собѣ* (2 зв.), *чи* (31, 366), *алє* (306, 363), *ажъ* (15 зв., 40), *бо* (51 зв., 328), *ачєй* (49 зв., 55), *коли* (16, 54, 337 зв.), *ажъбы* (54 зв., 328 зв.), *ано* (347 зв., 351 зв.), *абы* (57, 345 зв.), *змєжи* (51), *пєрєдъ* (55), *из* (2 зв., 50 зв.), *з* (320), *вигуки о црю* (30), *ѡ гѣмонє* (62), *горѣ мнє* (15), *ахъ мнѣ бѣдной* (249) та інші. Вживання цих й подібних слів надавало тексту народнорозмовного характеру, робило його зрозумілішим для читача.

Четья є цінною пам'яткою і в плані дослідження лексичної синонімії, яка засвідчена тут багато. Джерелами її виникнення є паралельне вживання книжних і народнорозмовних слів, східнослов'янських, зокрема українських, та іншомовних. Особливо широко представлена тут дієслівна синонімія. Серед синонімічних гнізд є такі: *крыница/студєнєць/колодєзь/ кладязь; болєсть/болѣзнь/нєдугъ/нємоць; зло/лихо/бѣда/лихота; година/врѣмѧ/часъ; бѣда/горє/*нужа/нужда; отроча/чадо/ д*ѣтя; война/брань/валька; пєкло/адъ; смутокъ/туга; животъ/жизнь/ житьє; горожанє/гражанє; молити/благати/просити/впрашати; радоватисѧ/вєсєлитисѧ/ликоствовать; ѡтвєчати/ѡтвєщати/ давати ѡтвєтъ; говорити/казати/глаголати/рєкти; дивитися/смотрѣти/ позирати очима; умєрти/умрѣти/прєставитисѧ/дати дшю свою в рꙋки бжии; чути/слухати/слышати; молитисѧ/творити молитву* та інші.

Знайшла відбиття у Четьї також прикметникова і прислівникова лексична синонімія. Про це можуть свідчити хоча б такі приклади: бѣдный/убогий/нищий; умный/розумный (разумный); болный/болѧщий/нєдужный/нємочный/нємощный/трудоватый; здоровый/здравъ; пєчальный/ помрачєный/скорбный; нєправєдный/нєчєстивый/грѣшный; николи/никогда; вєльми/сильно; тутъ (ту)/здѣ; вєздє/всюду; коли/когда; вжє/южє та інші.

Привертає до себе увагу Четья й численними фразеологізмами, більшість з яких має розмовний характер. Наприклад: *слєзы пустити* — "заплакати" (44 зв.), *имѣти вальку* — "битися, боротися" (20, 29 зв.), *быти в тузѣ* — "тужити" (59 зв.), *дєржати гнѣвъ въ сєрдци* — "гніватися" (19), *всадити у тємницю* — "ув'язнити" (61), *чинити помъсту* — "мститися" (59 зв.), *дати дшю в руки бжьи* — "померти" (59 зв.), *головы своя сложити* — "полягти" (108), *вчинити хвалу* — "прославити" (47), *в грѣхъ упасти* — "згрішити" (174 зв.), *днь ѡто дня* — "постійно" (16 зв.) та інші.

Досить широко використовується у досліджуваній пам'ятці такий стилістичний засіб, як порівняння. Найчастіше у ролі порівнянь виступають слова *голубъ, лєвъ, солнцє, вода, громъ, воскъ, камєнь, порохъ, труба, свинья* та інші, тобто всі ті слова, які властиві й народнорозмовній мові. Наприклад: *срєдѣ вєнца рука г(с)нѧ, а в роуцѣ єго яко голубъ* (31 зв.), *похватил(л) люѧ какъ лєвъ сильныи козлѧ* (59), *пила жь и(х) бысть яко воскъ* (34 зв.), *ѡнъ ка(к) твєрдый камєнь* (55 зв.), *твоя чєсть какъ порохъ въ ѡчью* (56); *сами [пьяници] яко свиньѧ в лужи сѧ валѧю(т)* (340 зв.), *возсиялъ яко солнцє* (331 зв.) та інші.

Розмовного характеру надають Четьї численні народнорозмовні прислів'я і приказки, деякі із них у дещо зміненому вигляді вживаються у сучасній українській мові. Наприклад: *чимъ ч҃лчє сѣєшъ, тоєжъ и пожнє(ш)* (361) (пор. суч.: що посієш, те й пожнеш), *будємъ каждый стояти нази, ка(к) м҃ти родила* (371) (пор. суч.: голий, як мати родила), *д҃нь приходитъ яко а҃нглъ, а нощъ яко тать* (344 зв.), *оу добрѣ живу(т) оу скоупости прєбываю(т)* (340 зв.) та інші.

У пам'ятці засвідчено досить велику кількість власних назв, зокрема власних імен: *борис, глѣбъ, вышєславъ, володимиръ, зѧславъ, свѧтополкъ, ярополкъ//єрополкъ, мьстиславъ, ярославъ, всєволодъ, свѧтославъ, максимьянъ, д҃вдъ, мойсѣй, дмитрєй, иосифъ, июда, иродъ, лука, марко, матфѣй* та інші. На особливу увагу заслуговують власні назви типу *данило, єва, иванъ, никола, юда, якимъ* та інші, які втратили свій канонічний вигляд і набули живомовного українського звучання.

Кількість народнорозмовних фонетичних, морфологічних і лексичних рис, відбитих у Четьї, можна було б збільшити, але й наведені свідчать про те, що народнорозмовна стихія тут виступає досить відчутно. Проте основною у пам'ятці залишається ж таки книжнослов'янська (церковнослов'янська) стихія. Крім того, пам'ятка показує, що живомовні елементи майже усіх мовних рівнів поступово прокладали собі шлях у літературно-писемну мову, обмежували вживання старих норм церковнослов'янської мови, збагачуючи виражальні можливості останньої. Характерною ознакою Четьї, з одного боку, є дотримання книжної писемної традиції, з другого, намагання книжників надати церковнослов'янському тексту живомовного звучання і зробити його зрозумілішим для читача.

Четья містить чимало рис, властивих лише українській мові та її діалектам. До характерних рис української мови дослідники (О. Соболевський, М. Карпинський, В. Перетц, Ю. Карський, К. Симонова та інші) зараховують такі.

1. Вживання **і** (графічно **и**) на місці давнього **ѣ**: *вси* (54 зв., 329), *увѣри* (94), *в дорози* (52), *диѧлосє* (23), *зацвила* (113), *змии* (23 зв.), *змииного* (327 зв.), *змию* (18 зв.), *Никити* (34 зв.), *пєрєсмиханья* (168), *процвитє(т)* (132 зв.), *процвито(х)* (9), *процвитѣниє* (166 зв.), *свидитєльствуєть* (37), *свитающю* (150), *свєтилничє* (38 зв.), *ср(д)цєвидєцъ* (350), *увидив* (352) та деякі інші.

Звук **и(і)** на місці **ѣ** часто знаходимо у Крехівському Апостолі: *крипко* (550), *мисто* (277), *вырозоумити* (251), *розоумию* (56), *поржавило* (172) та інші.

2. Сплутування **ы** з **и**: *нинє* (21, 23, 53 зв., 342 зв., 345 зв.) і *нынє* (331 зв.), *нинєшнии* (30 зв., 235) і *нынєшнии* (358 зв.), *вѣрнии* (25 зв.) і *вѣрнымъ* (28), *злии* (19 зв.) і *злыма дѣлы* (50 зв.), *лихими дѣли* (50 зв.) і *злыма дѣлы* (там же), *нѣми* (30 зв.), *поустиню* (14), *ризу* (30, 49), *с҃тии* (48 зв.), *тисѧчами* (55) і *тысѧщи* (36), *чєстнии* (26) та багато інших.

Сплутування **и** з **ы** при написанні одних і тих же слів чи їх форм свідчить про те, що у живому мовленні позначувані цими літерами звуки вже не розрізнялися. Змішування літер **и** та **ы**, як вказують дослідники[28], було властиве південноруським пам'яткам ще з другої половини XI ст.

---

[28] Історія української мови. Фонетика.— К., 1979.— С. 256—257.

3. Наявність **у** на місці наголошеного і ненаголошеного **о**: *апустоло(м)* (229 зв.), *архиєпискупа* (362), *докулє (177 зв.), єп(с)кȣпъ (43 зв.), єп(с)коуп(с)тво* (119), *ѡ(т)коу(л)* (2), *ѡ(т)коулє* (57 зв.), *ѡ(т)тоуль* (161) та інші. Цю фонетичну рису дослідники[29] розглядають як діалектну, таку, що характерна для північноукраїнських та деяких південно-західних говорів, зокрема для наддністрянських і деяких волинських. Наближення вимови ненаголошеного **о** до **у** засвідчують уже писемні південноруські пам'ятки — Галицьке Євангеліє 1144 р. та 1283 р. (оубрѣтоша, ізбыткы оукроухъ). Багато відбивають це фонетичне явище пам'ятки української мови XIV—XVIII ст., при цьому переважно галицько-волинського походження[30]. Наприклад: *мунастырєви, мунастырь* (ССУМ 1, 612), *моугоуть* (ССУМ 1, 612), *дупущали* (КА, 437) та інші.

4. Вживання **у** (графічно **ю**) на місці етимологічного **є**: *занюжь* (328, 347 зв., 364, 375), *нюжли, нюжьли* (360 зв.), *ѡ(т)сюлє* (32 зв.), *ѡ(т)сюль* (324 зв.) й інші. Написання **ю** на місці **є** дослідники[31] визначають як характерну рису української мови вже у південноруських пам'ятках XIII ст., але особливо часто воно трапляється у пам'ятках української мови XIV—XVII ст., причому переважно у пам'ятках північного та південно-західного походження. Наприклад: *василювъ* (ССУМ 1, 154), *королювъ* (ССУМ 1, 499), *королювъскии* (ССУМ 1, 498) та інші.

5. Наявність нового **ѣ** на місці етимологічного **є**. Цю фонетичну рису О. Соболевський[32] вважав характерною для галицько-волинських пам'яток, отже, діалектною. У досліджуваній пам'ятці дане явище засвідчене дуже великою кількістю прикладів, причому таке **ѣ** на місці **є** найчастіше трапляється у суфіксі **-ѣньє** (**-ѣниє**), значно рідше у корені слів: *вдарѣниє* (107), *видѣниє* (327 зв.), *вхожѣниє* (314 зв.), *знамѣниє* (26 зв., 353), *камѣниє(м)* (4), *крєщѣниє* (312), *моучѣниє* (29, 101 зв.), *навчѣньє* (325 зв.), *нападѣнья* (329), *нарожѣниє(м)* (17 зв.), *нахожѣнию* (47), *ѡсвєщѣниє* (325 зв.), *ѡчищѣния* (306), *повчѣниє* (290, 350 зв.), *погрєбѣнья* (327 зв.), *покорѣньє* (326 зв.), *приношѣниє* (337, 340 зв.), *прихожѣниє* (311), *смирѣниє* (307 зв.), *тєрпѣниє(м)* (328), *томлѣнья* (329), *оутвѣржѣниє* (309), *оутєшѣниє* (21), *хотѣниє* (330), *чтѣниє* (36 зв.), *явлѣнию* (329), *ядѣниє* (105, 300, 304) та інші; *бѣздны* (109, 144), *вєсѣлиє* (18, 169), *дѣмоны* (296), *жѣньскии* (327 зв.), *жѣньскимъ* (17 зв.), *мѣчь* (85 зв.). Зрідка **ѣ** на місці **є** трапляється і в суфіксі **-тель**: *создатѣль* (156 зв.).

6. Наявність **ѣ** на місці етимологічного **и**. Найчастіше **ѣ** на місці **и** вживається у 1 особі множини дієслів наказового способу, а також у дієсловах минулого часу, рідше — у корені слів: *вєсєлѣмсѧ* (325 зв.), *вчинѣмъ* (47), *любѣмъ* (364), *молѣмсѧ* (329), *поклонѣмсѧ* (там же), *похвалѣмъ* (там же), *приимѣмъ* (47), *пристоупѣмъ* (28), *приходѣмъ* (44), *смотрѣмо* (329); *ѡскорбѣлъ* (328 зв.), *творѣла* (99 зв.), *творѣлъ* (320 зв.), *хвалѣмъ* (48); *асѣиский* (193 зв.), *дѣтѧ* (15 зв., 47 зв.), *лѣхоиманию* (251 зв.), *нєпрѣєтєлю* (206), *олєксандрѣя* (206), *сирофѣми* (203) та інші. Цікаво відзначити, що ця фонетична риса знайшла відбиття у Крехівському Апостолі. Наприклад: *єрусалѣмє* (6), *на зємлѣ* (8), *жѣвѣтє* (402),

[29] Симонова К. С. Українська мова...— С. 71.
[30] Історія української мови. Фонетика.— С. 297.
[31] Там же.— С. 275.
[32] Соболевский А. И. Очерки...— С. 2.

мѣрна (203), *перемѣре* (627) та інші. У цьому фонетичному явищі відображено вплив південно-західної графіки, яка засвідчує змішування в українській мові **ѣ** та **и**. З другого боку, вживання літери **ѣ** на місці **и** і навпаки дає підставу для висновку про вимову знака **ѣ** як монофтонга **и** (**і**), що є однією з фонетичних диференційних ознак української літературної мови та більшости українських говорів.

7. Вживання є на місці етимологічного ненаголошеного **и**: *детѧ* (17), *дмитрей* (53 зв.), *збероуть* (28), *противетисѧ* (75 зв.), *сѧ противети* (321 зв.), *резоемци* (50 зв.), *резоемъству* (340 зв.), *седи(т)* (355 зв.), *резое(м)ства* (50 зв.), *седѣли* (358 зв.), *тредневного* (333). Як вважають дослідники[33], це явище слід розглядати як діалектне, засвідчене вже писемними пам'ятками Київської Руси, що відбивали фонетичну особливість південних говорів. Відбита ця фонетична риса в пам'ятках української мови XV—XVIII ст., зокрема у Крехівському Апостолі. Пор.: *ѡден* (КА 194), *галелейский* (2), *старшенство* (507) та інші. Нині ця риса властива південно-західним говорам[34].

8. Наявність **и** на місці є: *завтрини* (241), *клинисѧ* (5 зв.), *мертвица* (35, 128 зв., 204), *мертвици* (128 зв.), *мертвицю* (119), *мертвицовъ* (119), *ѡтверичисѧ* (144), *сирофѣми* (203), *сирофѣмовъ* (209 зв.), *стримъглавъ* (181 зв.), *трима* (348), *хировимомъ* (159 зв.). Це фонетичне явище дослідники розглядають як діалектне, властиве південним говорам давньоруської мови[35] і сучасним південно-західним говорам, зокрема наддністрянським говіркам[36]. Досить численно відбита ця риса і в пам'ятках української мови XIV—XVIII ст. Наприклад: *нимаешь* (КА 209), *макидонский* (КА 86), *чирвоное* (КА 579) та інші.

9. Наявність м'якого кінцевого **ц** на відміну від твердого **ц** у російській та білоруській мовах. Це фонетичне явище у Четьї фіксується численними прикладами, зокрема в іменниках з суфіксами **-ець** та **-иця**: *близнець* (336), *бцю* (49 зв.), *венець* (50, 56 зв.), *власѧницю* (2 зв.), *вл(д)чцю* (50), *голубицю* (40), *горницю* (322 зв.), *девицю//двцю* (16, 31 зв., 61 зв., 320 зв.), *доушегубець* (38), *жрець* (61 зв.), *заступницю* (48 зв.), *по лицю* (107, 332 зв.), *любовъницю* (319), *мертвець* (35), *молодець* (43), *моло(д)цю* (322), *м(с)ць* (22 зв., 323 зв.), *моць* (56 зв.), *мытницю* (322), *ниць* (11), *ѡвець* (93 зв.), *оцю* (30), *плащаницю* (326), *помочницю* (50), *ризошвець* (226), *старець* (2 зв.), *стр(с)тотерпець* (56), *стоуденець* (4 зв.), *темницю* (33, 141), *трцю* (351 зв.), *хижицю* (8 зв., 19 зв.), *црцю* (50), *члвколюбець* (329 зв.), *члвколюбцю* (351 зв.), *члвкоубиець* (16), *яець* (68 зв.) та інші. В. Русанівський та В. Німчук[37] розглядають м'яке **ц** як південноруську рису в писемності Київської Руси. Паралельно із м'яким **ц** у пам'ятці виступають форми із твердим **ц**, зокрема в іменниках з суфіксом **-ица**, що є збереженням старослов'янської традиції: *блудница* (323), *бца* (49), *вл(д)чца* (там же), *двца* (16 зв., 60 зв.), *заступница* (19 зв.), *мчнца* (64),

---

[33] Див.: Історія української мови. Фонетика.— С. 263.

[34] Див.: Бевзенко С. П. Українська діалектологія.— С. 209, 218.

[35] Історія української мови. Фонетика.— С. 263.

[36] Бевзенко С. П. Українська діалектологія.— С. 209.

[37] Русанівський В. М., Німчук В. В. Співвідношення функцій давньоруської і старослов'янської мов у Київській Русі в XI—XIII ст. //IX Міжнародний з'їзд славістів. Слов'янське мовознавство: Доповіді.— К., 1983.— С. 200.

помощница (19 зв.), *пѧтница* (60 зв.), *служєбница* (14 зв.). Прикладів з твердим **ц** у суфіксі **-ець** досліджувана пам'ятка засвідчує мало. Це *борца* (57), *борцомъ* (56 зв.), *молодцы* (320 зв.), *ѡтца* (351 зв.), *творца* (320) та деякі інші.

10. Втрата дзвінкими приголосними дзвінкости перед глухими приголосними: *свѣтки* (55), *свѣтчитъ* (130 зв.). Це фонетичне явище характерне для південно-західних говорів, зокрема наддністрянських та південноволинських[38].

11. Наявність початкового **ро** та префікса **роз-(рос-)** на місці церковнослов'янських **ра, раз-(рас-)**, які збереглися у російській та білоруській мовах: *ровно* (374), *розоума* (326 зв.), *розоумъ* (22), *розбиваютъ* (44), *розлучатъ* (371 зв.), *роскаимосѧ* (348 зв.), *ростуживсѧ* (14) та інші.

12. Правильне вживання літери **ѣ** та вимова її як звука **і**: *бѣда* (52), *врѣзалъ* (52 зв.), *вѣрою* (52 зв.), *вѣтра* (54), *вѣчно* (4), *вѣяти* (22 зв.), *гнѣватисѧ* (55 зв.), *гнѣзда* (15), *грѣшны(х)* (52 зв.), *дѣти* (18), *дѣтки* (15), *красотѣ* (61 зв.), *крѣпко* (45), *лиходѣй* (54), *мѣстьцє* (5), *повєлѣ(л)* (45 зв.), *проповѣдь* (56), *свѣтло* (61 зв.), *слузѣ* (57 зв.), *по свѣтꙋ* (18), *сѣмєна* (54), *сѣти* (54), *сѣялъ* (там же), *тєрпѣти* (53 зв.), *тобѣ* (48), *тѣла* (45 зв.), *оузрѣлъ* (46), *хлѣбъ* (23 зв., 70) та багато інших.

13. До південноруських фонетичних рис Л. Булаховський[39] зараховує звукосполучення **жч** на місці **жд**. Прикладом такого фонетичного явища є слово *дожчъ* (248) при паралельному вживанні старослов'янізму *дождъ* (5).

14. Вживання у давальному відмінку однини іменників колишніх основ на -ŏ, jŏ, -ĭ закінчення **-ови, -еви** замість **у**. Як вказують дослідники[40], це закінчення характерне для галицьких пам'яток, хоча трапляється у пам'ятках з інших територій. У Четьї засвідчено такі іменники із закінченнями **-ови, -еви**: *ворогови* (39), *г҃сви* (5 зв., 318), *змиєви* (82), *маноєви* (72), *моисѣєви* (133), *моужєви* (18, *ноєви* (70 зв.), *огнєви* (280), *Пєтрови* (325 зв.) та інші. Флексія **-ови, -еви** вживається і тепер у західнополіських та галицько-подільських говорах (див. АУМ, т. 2, карти 177, 178).

15. Широке вживання форм звертання, форм кличного відмінка. Такі форми наявні при назвах не лише істот, а й неістот: *а҃нглє* (38 зв.), *арханг҃лє* (76), *б҃гословє* (44), *б҃цє* (47 зв.), *братє* (38, 321 зв.), *братя* (49), *бѣдничє* (360), *бѣсє* (33 зв.), *вл҃дко* (2), *воєводо* (73), *вчитєлю* (323), *господинє* (12), *госпожє* (5 зв.), *гѣмонє* (38), *достойничє* (35), *д҃во* (47 зв.), *дружє* (38), *дѣмонє* (33 зв.), *єп(с)копє* (43 зв.), *жєно* (321 зв.), *молодьчє* (58 зв.), *ѡспожє* (47 зв.), *помочьничє* (69 зв.), *прєдатєлю* (320), *рабє* (5), *служитєлю* (76 зв.), *с҃нє божий* (321 зв.), *сотоно* (76), *учитєлю* (323 зв.) та інші; *адє* (321 зв.), *втѣхо* (99 зв.), *городє* (39 зв.), *лозо* (69 зв.), *похвало* (76), *радости* (там же), *свѣтило* (69 зв.), *оумє* (38 зв.) та інші.

Особливо частим є вживання форм кличного відмінка при власних іменах: *адамє* (23), *гаврилє* (76, 77), *даміянє* (69 зв.), *иванє* (44, 127), *Июдо* (320), *Козмо* (69 зв.), *костѧнтинє* (34 зв.), *михайлє* (73, 77), *м҃риє* (31, 36), *никито* та інші.

---

[38] Див.: Бевзенко С. П. Українська діалектологія.— С. 219.

[39] Булаховський Л. А. Питання походження української мови.— К., 1956.— С. 77.

[40] Kuraszkiewicz W. Gramoty halicko-wołyńskie XIV—XV wieku. Studium językowe.— Kraków, 1934.— S. 109; Історія української мови. Морфологія.— К., 1978.— С. 94.

16. Наявність у родовому відмінку множини іменників жіночого роду колишніх основ на -ї- закінчення **-ий**: *пакостий* (30, 320 зв.), *скорбий* (318). Як заначають дослідники[41], це закінчення характерне для пам'яток південно-західного походження, зокрема галицьких і волинських, і нині воно зберігається у багатьох південно-західних говорах.

17. Часте вживання вказівного займенника *сєсь: в сєсь вѣкъ* (334 зв., 360 зв.), *сєсь голо(с)* (3, 4 зв.), *сєсь вєликий дмитрєй* (53 зв.), *сєсь днъ* (350), *сєсь постъ* (293, 300 зв.), *сєсь старєцъ* (353), *сєсь чл҃вкъ* (3), *сєсь бо ива(н)* (40) та інші. До цієї риси пам'ятки як української привернув увагу вже В. Перетц[42]. На сьогодні цей займенник побутує у південно-західних говорах (див. АУМ, т. 2, карта 210).

18. Наявність у давальному і місцевому відмінках однини особового та зворотного займенників форм *тобѣ* (54 зв., 292 зв.), *собѣ* (53 зв., 307 зв.), *на собѣ* (2 зв.) замість церковнослов'янських *тєбѣ, сєбѣ*.

19. Вживання дієслів теперішнього часу в 3 особі однини і множини без кінцевого **тъ**: *влѣзъ* (11 зв.), *нє имає* (32), *ѡ(т)пускає* (343 зв.), *погибає* (31), *подає* (343 зв.), *пожрє* (144), *оувѧдає* (31). Дане фонетичне явище фіксується вже у писемних пам'ятках Київської Руси — Остромировому Євангелії 1056—1057 рр., Ізборнику Святослава 1073 р., Архангельському Євангелії 1092 р., у 13-ти Словах Григорія Богослова, Галицько-Волинському літопису та інших.

Такі форми Л. Булаховський[43] розглядає як південноруську рису. Аналогічної думки дотримується О. Соболевський[44], за спостереженнями якого форми без **-ть** характерні для галицько-волинських пам'яток.

Оскільки Четья збереглася у білоруському списку і відбиває окремі риси білоруської мови, деякі дослідники, насамперед білоруські (М. Карпинський, Ю. Карський, А. Журавський), вважають її білоруською.

До рис білоруської мови, відбитих у пам'ятці, ці дослідники зараховують такі:

1. Наявність акання, якання, тобто вживання **а** на місці ненаголошеного **о** та **я** на місці **є**. У досліджуваній пам'ятці дане фонетичне явище засвідчене обмеженою кількістю прикладів. Це, зокрема, такі слова, як *багата* (60 зв.), *з багатьıми* (354 зв., 355), *багатъ* (59), *багатьство* (58 зв.), *багатьство(м)* (58 зв.), *вчарашнии* (164 зв.), *карабль* (94), *карабли* (89, 90 зв.), *ласкаво* (30 зв.), *в манастыри* (3), *манастырь* (5), *манастырьскии* (3), *манастырѧ* (2 зв., 4), *моланья* (182), *паганого* (56, 58), *паганымъ* (21 зв., 27 зв., 300 зв.), *паганыхъ* (35 зв., 37, 47), *паганьски* (354), *панамарь* (8 зв.), *помагає(т)* (292 зв.), *потапта(л)* (207 зв.), *подабаєть* (175), *пращаєть* (20 зв., 90 зв., 350), *радаватисѧ* (297), *вясла* (94 зв., 246), *вясло* (93), *ягиптяны* (171) та деякі інші. Однак цю рису не можна розглядати як виключно білоруську. За спостереженням А. Журавського[45], випадки акания і якания трапляються у пам'ятці рідко, причому вони сприймаються як помилки і відхилення від норми. Підтвер-

[41] Історія української мови. Фонетика.— С. 117; Керницький І. М. Система словозміни в українській мові.— К., 1967.— С. 96; Бевзенко С. П. Українська діалектологія.— С. 210.

[42] Перетц В. Н. К изучению...— С. 6.

[43] Булаховський Л. А. Питання походження...— С. 74—75.

[44] Соболевский А. И. Лекции...— С. 249.

[45] Жураўскі А. І. Гісторыя...— Т. 1.— С. 84.

дженням цього можуть служити дані "Гістарычнага слоўніка беларускай мовы" (Мінск, 1983, т. 2), у якому в реєстр внесено слова *богатєйшиий, богатєти, богатѣючїй, богатити, богатисѧ, богатно, богато, богатство, богатшиий, богатыий, богачовъ, богачъ* з ненаголошеним **о**, а не **а**. Винятком є лише слова *багатьство* і *багатъ*, взяті із Четьї.

В. Перетц[46] уважає, що частина наведених М. Карпинським прикладів на акання, якання може бути пояснена інакше, але як саме, не уточнює. На думку Ю. Карського[47], у деяких з наведених ним прикладів **а** на місці ненаголошеного **о** може бути пояснено палеографічно (очевидно, фонетично — як таке, що виникло під впливом **а** дальшого складу), а в слові *пращаєть* можна вбачати й морфологічну особливість. Справді, не всі фіксовані у Четьї слова з **а** на місці **о** властиві лише білоруській мові. Більшість із них фіксується уже в пам'ятках староукраїнської мови. Це, зокрема, такі слова, як *багатство* (ПЄ 247; Укр. п. 77, 80), *багатшеє ѡпатрє(н)є* (1624 ПВКРДА І-1, 74), *Кирикъ багатый* (1649 РЗВ 119 зв.), *панамаръ* (1592 АЮЗР 1/І 322, 324), *манастырь//манастыръ* (ССУМ 1, 574), *манастырскии* (там же), *помагати* (ССУМ 2, 189), *ласкаво* (ССУМ 1, 540), *карабля* (друга пол. XVI ст. КА 114), *карабли* (там же), *карабля* (1581 ЄН 28). На думку авторів колективної праці "Історія української мови. Фонетика" (с. 290), слово *карабль* найморірніше є запозиченням з давньогрецької мови.

2. Вживання звука **е** на місці ненаголошеного **я**. Це фонетичне явище відображене у тексті Четьї досить широко, про що можуть свідчити такі приклади: *говорєчо* (174), *єрополкъ* (237), *жєдаєшь* (211), *досєгноути* (189), *завєзалъ* (160), *колодєзи* (212 зв.), *любєчи* (118 зв.), *ѡктєбрѧ* (45 зв., 46 зв.), *принєла* (173, 223 зв.), *помєноути* (162), *помнєчи* (214 зв.), *проклєтыи* (240), *свєтитєли* (127), *свєтого* (11), *свєтыє* (40 зв., 190), *свєтый* (47 зв.), *свєтыни* (11 зв.), *свєтыню* (16 зв.), *свєщєники* (16 зв.), *сєнтєбрѧ* (13 зв.), *тєрпєчи* (169 зв.), *тисєчника* (262), *оувєдати* (237 зв., 238), *хотєчо* (172 зв.) та інші.

Однак це фонетичне явище не можна розглядати як рису лише білоруської мови. Як твердить І. Огієнко[48], вживання **е** замість **я** було живим явищем і на західноукраїнських землях, особливо на північноукраїнських. Воно займало значно більшу територію поширення в українських говорах, ніж у білоруських. За твердженням Ю. Карського[49], перехід **а** (графічно **я**) в **є** відомий не всім білоруським говіркам, а лише південним і південно-західним, він повністю збігається з подібною рисою північноукраїнських говірок. На основі аналізу мови писемних пам'яток і даних діалектів І. Огієнко приходить до висновку, що вживання **е** на місці **я** є "чи не більше ознака таки наша, українська, яку й до канцелярій і літератури XV—XVIII віків занесли також українці з північно- і західно-українських земель"[50]. Це фонетичне явище наявне вже у пам'ятках української мови XIV—XV ст., про що свідчать численні приклади. Пор. *дворєнинъ* (ССУМ 1, 290), *дєвєтнадцать* (там же), *дєвєтсот* (291),

---

[46] Перетц В. Н. К изучению...— С. 24.
[47] Карский Е. Белорусы...— С. 138.
[48] Огієнко І. Українська літературна мова...— С. 248.
[49] Карский Е. Белорусы...— С. 99, 102.
[50] Огієнко І. Українська літературна мова XVI в. ...— С. 248.

дєвєтдєсятъ (там же), *дєсєтина* (298), *дєсєтник* (там же), *дєсєтъ* (там же), *жєдати* (352), *засє* (387) та багато інших. Широко фіксується зміна ненаголошеного **а** в **е** у пам'ятках української мови XVI—XVIII ст.[51] Досить численними є випадки вживання **е** на місці **я** у Крехівському Апостолі. Наприклад: *мовєчи* (1, 6), *смотрєчи* (1 зв.), *оглєдає(т) сѧ* (8), *мѣсєцъ* (8), *назарєнина* (8), *свєтому* (9) та інші. Ця фонетична риса характерна для північних та південно-західних говорів (див. АУМ, т. 1, карти 48, 49, 53; т. 2, карти 45, 46), отже, її треба вважати не суто білоруською, а спільною білорусько-українською.

3. Наявність є на місці **ѣ** як у середині слів, так і в кінці: *бєдꙋ* (42 зв.), *вєка* (43 зв.), *вѣрє* (41 зв.), *видєли* (39), *во втробє* (48), *въ городє* (107), *грєхо(в)* (72), *дєвѣ* (113 зв.), *дєвицю* (31 зв.), *доєхалъ* (44 зв.), *єхалъ* (54), *въ законє* (116), *звєздами* (43), *на иконє* (109), *мѣстє (95 зв.), посинєли* (144 зв.), *прадєдоу* (115), *прадєдомъ* (207 зв.), *раздєлилъ* (12 зв.), *рєка* (9 зв.), *на свєтилє* (26), *оувидєлъ* (108), *тєлꙋ* (2 зв.), *въ храмє* (36), *цєловати* (37 зв.) та інші. Однак, як переконливо показала К. Симонова[52], спираючись на попередні дослідження, це фонетичне явище є спільною українсько-білоруською рисою. Воно фіксується вже у пам'ятках Київської Руси як південноруська риса, засвідчується не тільки пам'ятками північного та південно-західного походження, а й південно-східного, відоме у північних та південно-західних говорах.

Широко фіксується є на місці ненаголошеного **ѣ** у Крехівському Апостолі. Наприклад: *бєду* (170), *видєли* (2), *в гробє* (9, 10), *грєхо(в)* (11), *лєкарство* (8), *повєдаючи* (1), *огрєватисѧ* (153) та інші, в Актових книгах Житомирського міського уряду кінця XVI ст.: *дорозє* (АЖМУ 38), *возє* (там же), *в лєсє* (АЖМУ 40), у збірнику документів "Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст.": *в дубровє* (ДМВН 78), *в лєсохъ* (там же), *видє(л)* (ДМВН 89) та інші.

Наявність є на місці **ѣ** І. Огієнко[53] пояснює двома причинами: 1) сильним відбиттям на мові тодішніх урядових канцелярій північноукраїнського впливу, який власне ніс свою живу ознаку **ѣ** > є в ненаголошених складах; 2) впливом південнослов'янських рукописів, який підтримував звичку плутати **ѣ** з є.

До білоруських рис, відбитих у Четьї, М. Карпинський[54] зараховує ще вживання **и** на місці **ы**. Однак на помилковість такого твердження вказав ще В. Перетц[55], віднісши цю фонетичну рису до українських.

Перший із дослідників Четьї А. Журавський[56] виділяє й деякі морфологічні особливості білоруської мови у цій пам'ятці. Це, зокрема, такі:

1. Наявність закінчення **-ью** в орудному відмінку однини жіночого роду колишніх основ на **-і**: *завистью, мыслью, ночью* та інші. Однак цю рису не можна вважати лише білоруською. Як вказують дослідники[57], флексія **-ью** як народнорозмовна була властива мові пам'яток Київської

---

[51] Див.: Історія української мови. Фонетика.— С. 294—295.
[52] Симонова К. С. Українська мова...— С. 72.
[53] Огієнко І. Українська літературна мова...— С. 238—239.
[54] Карпинський М. Западно-русская Четья...— С. 85.
[55] Перетц В. Н. К изучению...— С. 6.
[56] Жураўскі А. И. Гісторыя...— С. 85.
[57] Історія української мови. Морфологія.— С. 39, 114.

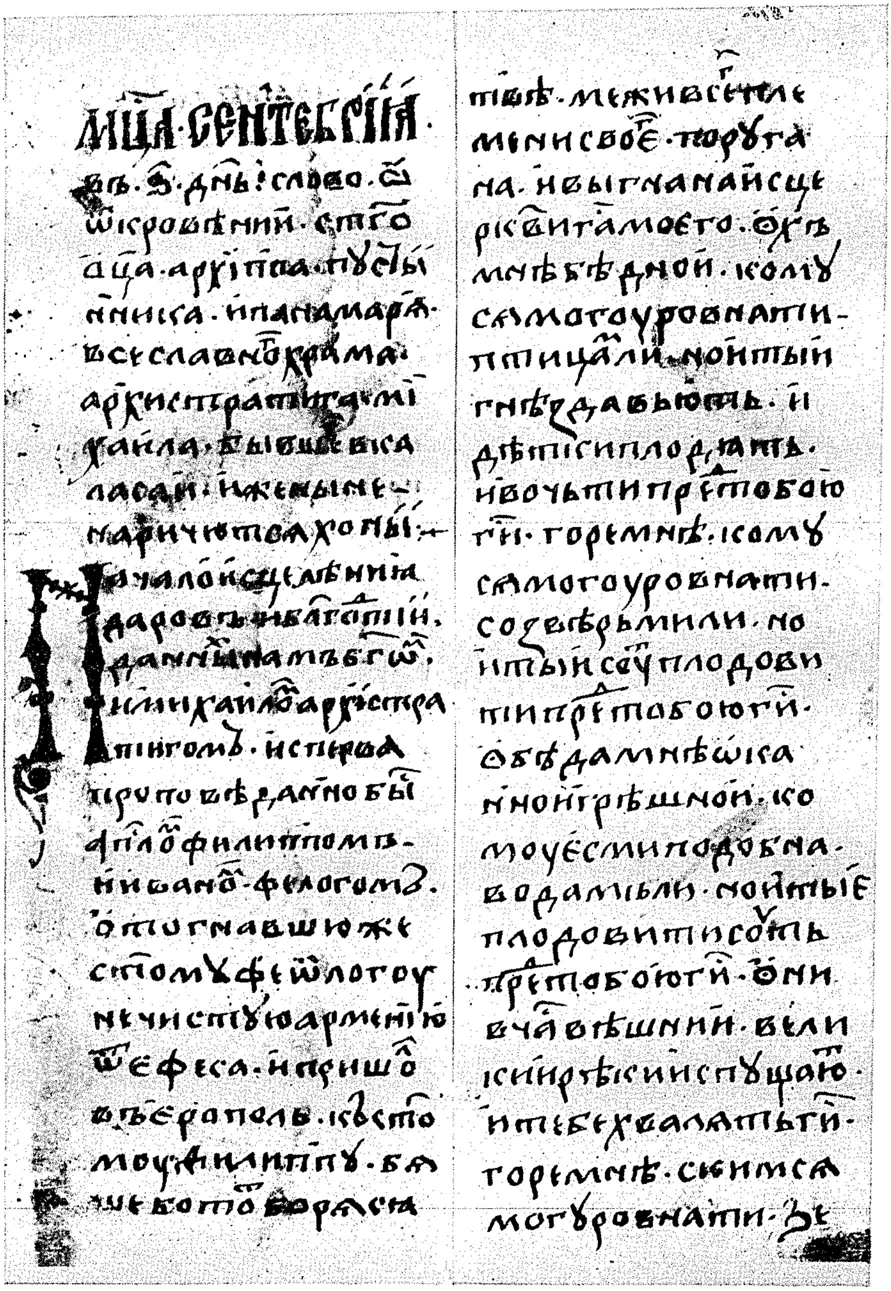

Фрагменти рукопису Четьї *1489 р.*

1/8 14 417-5

Четья 1489 г.

(л. 317 об.). Добро ѐсть рещи бра҃ѧ ѿ томъ. какъ есть исповедалъ ст҃ый Иванъ кр҃ти-тель. пришо҃ во адъ. тымъ ст҃ымъ. которыижь тамъ были. оу той темности. какъ воспы-тали ѐ҃. мы же послꙋшаймо ве-ликиⷯ тайиицъ. ѿ то҃ ст҃омъ Иване, какъ ѡнъ напередъ ро-дилса ѿ мт҃ре своѐе. нижьли гь҃ нашь. а на Ердани такежь прише҃ напередъ жилъ. к не-моу҃ хъ҃ пришедъ. кр҃тилса ѿ него. также и до ада. до ты҃ темныхъ мѣст҃ъ. ѡнъ же напе-редъ пришо҃. тогожь дла на-именованъ есть пр҃очтча. какъ зора пре҃ слн҃цемъ ꙗвлае҃ свѣ҃. такъ ѡнъ пере҃ ха҃ ходилъ оу адъ. просветити темнаꙗ мѣста. заноу҃ бо вѣда҃ ст҃ый Иванъ. што воспытаю҃ть его тыи пра-вѐници. што соу҃ тамъ оу адѣ. прийдеть ли г҃ь изведеть ли на҃. аль не прийдеть. Того дла ст҃ыи Ива҃. ѐще живъ на земли. по-сылалъ къ г҃оу. пытаѧ его ст҃ое мл҃сти. тыль ѐси прихода г҃и. аль иного надѣемса. рекомо самъ ли г҃и идешь вывести оумершиⷯ. аль оукрепивъ ан҃гла пошлешь.

И шедше послании. емꙋ ѡказали. што҃ самъ г҃ь идеть. тогды Иродъ в таѧ лѣта цр҃тво-валъ. послалъ оу темницю. По-велѣлъ *(л. 318)* ѿсѣчи главꙋ Ивановоу. также скончалъ пр҃тча слꙋжбꙋ г҃ни, пошо҃ въ адъ. и тамъ познали ѐго вси праведници. Аврамъ. Исакъ. Иꙗковъ. Моисѣи. Дв҃дъ. и вси свѣтии. почали пытати ѐго. г҃ь идеть ли на҃ извести. и высло-бодити ис҃ сихъ люты҃. тажки҃ скорбии. аль не избоудетса наше пророчество. (ѿ немь) што ѐсмо ѿ не҃ ст҃ымъ дх҃омъ проповѣдали. и почали сами межи собою говорити. аре-кꙋчи. смерть ѐмоу принати ѐсть. вразꙋмѣли бо ѐсмо. што҃ такъ ѐго ст҃аѧ вола мае҃ стати. и пророчествовали ѐсмо всемꙋ свѣтꙋ ѿ немъ. И ст҃ый Ива҃ реклъ имъ. поведайте ми што ѐсте пророчествовали ѿ немь. И реклъ великий пр҃ркъ Дв҃дъ. ꙗ вразꙋмѣлъ. што҃ ѿ д҃вы имаеть родитиса. и рекохъ. се д҃ва во чрѣве прииме҃. и родить сн҃а. и дроугий пр҃ркъ реклъ. ꙗ вразꙋмѣлъ. што҃ имаю҃ емоу слоужити. в҃і. ап҃ла. и рекохъ. въ ѡц҃ь мѣсто сн҃ове твои быша. а иный реклъ. а дей вразꙋмѣлъ. што имае҃ чюда творити на

Фрагменти публікації Четї 1489 р. із праці В. Перетца «Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII веков»

Руси, а також українських пам'яток XIV—XVII ст.: *крѣпостью, сѣтью, данью, помочью, рєчью* та інші.

2. Вживання закінчення -оє/-єє у родовому відмінку однини прикметників жіночого роду: *вєликоє бѣды, горькоє смєрти, нєбєсноє высоты, правоє роуки* та інші. Як твердять дослідники[58], це закінчення трапляється вже нарівні з **-оѣ** у північноруських пам'ятках XI—XIII ст., в українських пам'ятках XIV—XVII ст.: *зѣмли роускоє, вѣрноє службы, каразєи бєлоє* та інші. Отже, цю флексію слід розглядати як спільну східнослов'янську, яка в цьому архаїчному звуковому вираженні збереглась у північноукраїнських говірках.

3. Наявність закінчення **-ыє/-иє** у називному та знахідному відмінках множини прикметників: *правыє рѣчи, лихиє помыслы* та інші. За свідченням дослідників[59], це закінчення властиве вже пам'яткам Київської Руси, особливо часто трапляється воно в Актах Житомирського міського уряду XVI ст., у творах К. Зіновієва. Перевага флексії **-ыє/-иє** над **-ыи/-ии** в окремих джерелах, переважно північноукраїнського походження, пояснюється впливом українського діалектного середовища, в якому **-ыє/-иє** були закономірними як рефлекси **-ыѣ/-ѣѣ** в ненаголошеній позиції і мали більший, порівняно з сучасним станом, ареал поширення.

4. Фіксація закінчення **-тъ** у 3 особі однини і множини дієслів теперішнього часу типу *видитъ, виситъ, горитъ, молчатъ* та інші. Як уже було сказано вище, цю флексію слід розглядати як народнорозмовну на відміну від церковнослов'янської **-ть**. Вона широко вживалася у пам'ятках Київської Руси, у пам'ятках української мови XIV—XVIII ст.[60], отже, її не можна вважати лише білоруською.

5. Наявність закінчення **-ѣтє** замість **-ите** у 2 особі множини дієслів наказового способу. Вживання літери **ѣ** на місці **и** свідчить про вимову звука **ѣ** як монофтонга **і**, що є характерною рисою саме української мови.

6. Вживання дієприкметників теперішнього часу на **-учи, -ачи,** що виступають у функції дієприслівників у застиглій формі. Однак і цю морфологічну рису пам'ятки не можна вважати білоруською, оскільки такі невідмінювані форми колишніх дієприкметників жіночого роду в називному відмінку однини є народнорозмовними на противагу книжних церковнослов'янських на **-чє** і широко використовувались і в пам'ятках української мови XIV—XVIII ст., і в сучасній українській мові як єдині[61].

До рис білоруської мови досліджуваної пам'ятки А. Журавський непереконливо зараховує й деякий лексичний матеріал — власне білоруські та запозичені слова. Це, зокрема, такі слова, як *валька, вчинокъ, гукъ, година, дочка, клопотъ, криница, моцъ, мѣстьцє, обецаниє, пастухъ, пєкло, помста, початокъ, прикладъ, рѣчъ, скарбъ, скрынѧ, шия, годовати, досѧгнути, жадати, змѹровати, народитисѧ, пытати, узбудовати, лѣпший, нєвдѧчный, нємоцный, пєкєльный, борздо, докулє, завжьды, моцно, нѣколи, прикро* та інші. Але чи можна всі названі слова

---

[58] Історія української мови. Морфологія.— С. 179, 200—201.

[59] Там же.— С. 181—182, 206.

[60] Там же.— С. 312, 314.

[61] Див.: Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови.— Ужгород, 1960.— С. 343.

вважати білорусизмами, якщо вони фіксуються у пам'ятках української мови XIV—XVIII ст., активно побутують з певними фонетичними чи морфологічними змінами у сучасній українській мові? На нашу думку, їх треба вважати спільним надбанням української та білоруської мов, а деякі з них — й інших слов'янських мов.

Зате у Четьї є чимало слів, властивих українській мові та відсутніх у сучасній білоруській мові. Наприклад: *навѣстити* (біл. наведаць), *зжалѣтися* (біл. злітавацца над кім, пашкадаваць кого), *лишитися* (біл. застацца), *стыдатися* (біл. соромецца), *помєркнути* (біл. пацемянець, згаснуць), *стрѣчати* (біл. сустракаць), *схоронити* (біл. захаваць, схаваць), *змуровати* (біл. збудоваць), *проститисѧ* (біл. развітацца), *страшитисѧ* (біл. баяцца), *пощадити* (біл. пашкадаваць, збавіць), *завидощи* (біл. зайздрасць, зайздрошчы, завідкі), *радощи* (біл. радасць), *даром* (біл. дарма, даремна), *широта* (біл. шырыня) та інші.

Отже, як показує аналіз, у Четьї немає якихось специфічних фонетичних і морфологічних рис, які були б властиві лише білоруській мові (хіба що якання) і на основі яких можна було б кваліфікувати її лише як білоруську.

Навпаки, у Четьї зафіксовано досить велику кількість фонетичних, морфологічних, лексичних і словотвірних особливостей, характерних для української мови (**и** на місці **ѣ**, **у** (**ю**) на місці етимологічних **о**, **є**, **и** на місці є, є на місці ненаголошеного **и**, змішування **ы** з **и**, нове **ѣ** на місці є, м'яке **ц**, закінчення **-ови**(**-єви**) у давальному відмінку однини іменників давніх основ на -ŏ, -jŏ, форми кличного відмінка, вказівний займенник *сесь*, суфікс **-ощи** та інші). Тому цілком справедливо дану пам'ятку розглядають як українську П. Плющ[62], В. Німчук та В. Русанівський[63], К. Симонова[64].

На українське походження пам'ятки вказували М. Петров, О. Лебєдєв, О. Соболевський, В. Перетц.

Так, ще у 1880 р. М. Петров, повідомляючи про надходження до музею при Київській духовній академії ряду цінних речей, назвав серед них Четью, яка за "рідкістю книг малоруських [...] заслуговує особливого дослідження"[65].

О. Лебєдєв при опису рукописів музею колишньої Київської духовної академії зробив таку помітку: "Четья украинск[ая], 1489 г."[66]

На думку О. Соболевського[67], Четья списана білоруським писарем Березкою з галицько-волинського оригіналу, про що свідчать українські мовні риси. На них О. Соболевський часто посилається у своїх працях "Очерки из истории русского языка", "Лекции по истории русского языка", "История русского литературного языка".

---

[62] Плющ П. П. Нариси...— С. 141.

[63] Німчук В., Русанівський В. Цінний внесок...— С. 73.

[64] Симонова К. С. Українська мова...— С. 76.

[65] Труды Киевской Духовной Академии.— Т. 3.— С. 147.

[66] Лебедев А. Рукописи церковно-археологического музея Императорской Киевской Духовной Академии.— Саратов, 1916.— Т. 1.— С. 161.

[67] Соболевский А. И. История русского литературного языка.— Л., 1980.— С. 72, примеч.

В. Перетц, проаналізувавши мовні особливості пам'ятки, зокрема її другої частини, приходить до висновку, що "Четья 1489 р.— пам'ятка українська, можливо, галицько-волинська, а не "західноруська", як це з легкої руки зробив М. Карпинський та інші автори"[68]. Однак, беручи до уваги наявність у пам'ятці окремих рис білоруської мови (акання, якання, є на місці **ѣ**, є на місці **я**), автор вказує на її важливе значення для вивчення не лише історії української мови і літератури, а й білоруської мови і культури[69].

Мовний аналіз пам'ятки підтверджує висновок В. Перетца про написання її на території Галичини і Волині. Про це свідчить цілий ряд рис волинських і наддністрянських говірок, відбитих у Четьї (наявність **гі, кі, хі, у** на місці ненаголошеного **о**, вживання є на місці **и** та **и** на місці ненаголошеного **и**, втрата дзвінкими приголосними дзвінкості перед глухими, флексія **-ови** (**-єви**) в давальному відмінку однини, закінчення **-ий** в родовому відмінку множини, наявність вказівного займенника *сесъ*). Аналізована пам'ятка багатьма мовними рисами збігається з рисами Крехівського Апостола, написаного, за твердженням І. Огієнка[70], на території Волині.

Досліджувана пам'ятка є важливим джерелом вивчення історії української мови. Вона містить цінний і багатий матеріал для дослідження різноманітних мовних проблем у різних галузях — історії мови, історичної діалектології, антропонімії тощо. Своїм лексичним складом, живомовними елементами всіх мовних рівнів Четья розширювала й збагачувала виражальні можливості церковнослов'янської мови. Шкода тільки, що ця пам'ятка не була введена у канон джерел "Словника староукраїнської мови XIV—XV ст.", що, певна річ, значно розширило б багатство його реєстру. Досить сказати, що велику кількість слів, засвідчених у Четьї, не реєструють ні "Материалы для словаря древнерусского языка" І. Срезневського, ні "Словник староукраїнської мови XIV—XV ст.". Ось деякі з них: *влякатися, ворожебникъ, гукъ, гѣмонъ, допевна, досягнути, душиця, завидощи, запасникъ, змуровати, милоснѣйший, мытница, нєбога, нєвдячєнъ, плюснянки, посоромити, прикро, просєцъ, рызошвєцъ, сягати, упаханина, хижина, чєрєда* у значенні "стадо" та багато інших.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

АЖМУ — Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582—1588 рр.) /Підготував до видання М. К. Бойчук.— К., 1965.

АЮЗР — Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе.— К., 1859—1914.— Ч. 1—8.

ДМВН — Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст.: (Збірник актових документів) /Підготували до видання В. В. Німчук, В. М. Русанівський та ін.— К., 1981.

ЄН — Євангелія Валентина Негалевського 1581 р.— ЦНБ НАН України, від. рукописів № 451 П/1636.

КА — Крехівський Апостол. Рукопис 1560-х років.— Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, від. рукописів, ф. 3, № 1291.

ККПС — Книга Київського підкоморського суду (1584—1644).— К., 1991.

---

68 Перетц В. Н. К изучению...— С. 29—30.

69 Там же.— С. 107.

70 Огієнко І. Українська літературна мова...— С. 91.

ПВКРДА — Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе.— К., 1846—1859.— Т. 1—4.
ПЄ — Пересопницьке Євангеліє 1556—1561 рр.— ЦНБ НАН України, від. рукописів № 15512.
РЗВ — Реєстр запорожскому войску 1649 года.— Центральный государственный архив древних актов в Москве, ф. 196 (Ф. Мазурин), д. 1691.
ССУМ — Словник староукраїнської мови XIV—XV ст.— К., 1977—1978.— Т. 1—2.
Укр. п. — Українська поезія. Кінець XVI — початок XVII ст./Упоряд. В. П. Колотова, В. І. Крекотень.— К., 1978.

Dmytro HRYNCHYSHYN

1489 *CHETYA* AS THE ECCLESIASTIC MONUMENT OF THE UKRAINIAN LANGUAGE

The general character of the 1489 *Chetya* (a collection of "saints' lives", oral traditions, and sermons complied according to the days of each month) is described. The author also indicates the place of its conservation, as well as the size, contents, structure, and the academic interest it has aroused. The monument is one of the oldest ecclesiastical books translated into vernacular. It reflects the process of transformation of the Church-Slavonic language into vernacular. The features of the latter are clearly traced at all levels, most distinctly, though, in phonetics and morphology far superior to those of Church-Slavonic.

The article presents the characteristics shared by both the Ukrainian and Belarus' languages, yet those of literary Ukrainian and of its dialects are treated in greatest detail. Based on the analysis of the monument's language, the conclusion is drawn that the *Chetya* is a Ukrainian literary monument written in Volyn', for it shares the same characteristic features with the *Apostol (Apostle)* of Krekhiv.

Інна ЧЕПІГА

ВЗАЄМОДІЯ УКРАЇНСЬКОЇ І ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВ XVI СТОЛІТТЯ (НА МАТЕРІАЛАХ ПЕРЕКЛАДІВ ЄВАНГЕЛІЯ)

Українська літературно-писемна мова в XVI ст. відома з писемних пам'яток у двох виявах: книжна українська мова і мова слов'яноруська (власне, слов'яноукраїнська), тобто церковнослов'янська мова, а ще точніше — мова старослов'янська, яку протягом багатьох віків піддавано впливу українських редакторів. Староукраїнські книжники слов'яноруську мову називали "языкомѣ словянскимъ", "словєнскимъ", "словѣнскимъ", книжна українська мова фігурує у їхніх текстах як "руський (рускїи, роський, роскїй) языкъ, діалєктъ", "простый язык", "проста мова", "діалєктъ домашний" тощо. Ці два різновиди української літературно-писемної мови відповідали двом мовним стилям — високому й середньому і проіснували аж до кінця XVIII ст.[1] Однак у XVI ст. книжна українська мова почала витісняти церковнослов'янську, і тільки екстралінгвістичні фактори перешкодили повному утвердженню "простої мови" в усіх стилях письменства.

Провідною тенденцією розвитку обох різновидів української літературно-писемної мови цього періоду було утвердження її на народній основі. Українська книжна мова мала широке застосування, вона панувала в усіх писемних стилях, крім конфесійного, а на середину XVI ст. потіснила церковнослов'янську навіть у жанрі конфесійної писемности. Незважаючи на взаємодію української книжної і церковнослов'янської мов, відмінності між ними дедалі збільшувалися, церковнослов'янська мова ставала все менш зрозумілою для людей, спеціально не підготовлених. У зв'язку з цим демократично настроєні українські книжники доходили висновку про необхідність перекладу богослужбових творів зрозумілою для народу мовою. Спроби таких перекладів на українських і білоруських землях відомі від XV — початку XVI ст. Від цього часу дійшли до нас спроби перекладу книжною українською мовою деяких старозавітних книг[2], Четья 1489 р.[3],

---

[1] Гумецька Л. Л. Уваги до українсько-білоруських мовних зв'язків періоду XIV—XVII ст. // Дослідження з української та російської мов.— К., 1964.— С. 256—258.

[2] Евсеев И. Е. Книга пророка Даниила в переводе жидовствующих // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских.— М., 1902.— Кн. 3.— С. 127—164. Тут текст перекладу книги пророка Данила і кілька уривків з інших книг; Перетц В. Н. Книга Руфь в западно-русском переводе.— К., 1908.— 47 с.; його ж. До історії перекладу Біблії в Західній Русі. Книга Естери в перекладі кінця XV віку // Філологічний збірник пам'яті К. Михальчука.— К., 1915.— С. 23—45.

[3] Карпинский М. Западно-русская Четья 1489 г. // Русский филологический вестник.— Варшава, 1889.— Т. 21, № 1.— С. 59—109; Перетц В. Н. К изучению "Четьи" 1489 г. //

Пісня пісень[4].

У XV — першій половині XVI ст. з'являється також ряд новозавітних книг, мова яких наближена до книжної української[5]. Однак усе це не були власне переклади, а лише спроби надати конфесійним текстам українського мовного колориту. Лише від середини та другої половини XVI ст. дійшли до нас богослужбові твори, спеціально перекладені українською мовою.

Переклади богослужбових текстів народними мовами в цей період відомі й іншим слов'янським народам. У чехів, наприклад, поява церковних книг народною мовою пов'язана з гуситським рухом. Списки окремих перекладних книг Біблії чеською мовою відомі від кінця XIV ст.[6], у 80-х рр. того ж століття чехи вже мали повну друковану Біблію рідною мовою[7]. Перші переклади книг Святого Письма польською мовою зроблені з чеськомовних текстів (Флоріанський Псалтир XIV ст., Пулавський Псалтир XV ст., Біблія королеви Софії 1455 р.)[8].

У східних слов'ян одним з перших до народної мови як могутнього рушія культури народу звернувся відомий білоруський учений — просвітитель, громадський і культурний діяч Франциск (Георгій) Скорина, який 1517—1519 рр. видрукував у Празі 23 старозавітні книги в перекладі руською мовою під загальною назвою "Біблія руска"[9]. Скорининські

Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII вв.— Л., 1928.— Вып. 2.— С. 1—107; Симонова К. С. Українська мова в конфесійному письменстві XV ст. (на матеріалі "Четьї" 1489 р.) // Жанри і стилі в історії української літературної мови.— К., 1989.— С. 56—79.

[4] Старинный южнорусский перевод Песни песней с послесловиями о любви // Основа.— 1861.— Декабрь.— С. 33—64.

[5] Соболевский А. И. Очерки по истории русского языка. Ч. 1. Галицко-Волынское наречие в XII—XV веках.— К., 1884.— 156 с.; Крыжановский Г. Каменец-Стромиловское евангелие 1411 года и волынское наречие в XIV—XV вв.— Житомир, 1886.— 19 с.; его же. Рукописные евангелия киевских древнехранилищ.— К., 1889.— 372 с.; его же. Рукописные евангелия Волынского епархиального древнехранилища: Историко-диалектологические очерки // Волынский историко-археологический сборник.— 1896.— Вып. 1.— С. 1—75; Добрянский Ф. Н. Описание рукописей Виленской публичной библиотеки.— Вильна, 1882.— 533 с.; Карский Е. Ф. Два памятника старого западнорусского наречия // Журнал Министерства народного просвещения.— 1893, август.— С. 406—430; Карпинский М. Южнорусский Апостол XV в. // Русский филологический вестник.— 1888.— № 12.— С. 68—73; Требін О. Матеріали до історії української мови з рукописів XV віку київських бібліотек // Записки Українського наукового товариства в Києві.— 1910.— Т. 7.— С. 1—16; Владимиров П. В. Обзор южнорусских и западнорусских памятников письменности от XI до XVII ст. // Чтения в историческом обществе Нестора летописца (далі — ЧИОНЛ).— 1880.— Кн. 4.— С. 101—142.

[6] Огієнко І. Українська літературна мова XVI в. і Крехівський апостол 1560-х р.— Варшава, 1930.— С. 12.

[7] Головацкий Я. Ф. Несколько слов о Библии Скорины и о рукописной Библии из XVI столетия, обретающейся в библиотеке монастыря св. Онуфрия во Львове // Науковий Сборник.— 1865.— № 1.— С. 225—226; Будилович А. Общеславянский язык в ряду других общих языков древней и новой Европы: В 2 т.— Варшава, 1892.— Т. 2.— С. 189; Мыльнікаў А. С. Ф. Скарына і чешскае кнігадрукованне // 450 год беларускага кнігодрукования.— Мінск, 1968.— С. 179—193.

[8] Огієнко Іван. Українська літературна мова...— С. 13.

[9] Владимиров П. В. Доктор Франциск Скорина. Его переводы, печатные издания и язык.— СПб., 1888.— С. 100—172; Флоровский А. В. Чешская библия в истории русской культуры и письменности // Slovnik filologicky.— Praha, 1940—1946.— Sv. 12.— S. 153—258; Францыск Скарына. Жыцце і дзейнасць: Показальнік літературы.— Мінск, 1990.— 270 с.

видання мали велике значення у справі перекладу богослужебних книг українською мовою.

Ідея перекладу конфесійних текстів українською книжною мовою підтримувалася й реформаторським рухом, який у XVI ст. через Польщу і Чехію дійшов до України. Церковна проповідь і Святе Письмо рідною мовою — одна з основних вимог протестантизму, який передбачав засвоєння слова Божого розумом. Однак уведення рідної мови у церковний вжиток було характерне не лише для протестантського Заходу, де Реформація підтримувала права народних мов, але й для православної Візантії. Тут в XVI ст. проповідники впроваджували народну мову в церкві, тому що класична грецька мова була вже незрозуміла широким масам. Як свідчить К. Харлампович, патріарх Єремія 1573 р. виголосив кілька проповідей народною мовою (lingua vulgari)[10].

В Україні справа перекладу культових книг народною мовою тісно пов'язана з тогочасним суспільно-політичним рухом, зокрема з конечною потребою проводити релігійну полеміку з католиками та уніатами, в якій треба було спиратися на авторитетні джерела. А оскільки рамки функціонування суспільної думки в умовах середньовіччя визначалися християнською теологією, то найавторитетнішим джерелом, на яке покликались, була конфесійна література. Як писав П. Житецький, треба було дати "люду посполитому таку книгу, на яку найчастіше доводилось посилатись у релігійній боротьбі думок і яка у той же час була б зрозуміла кожному"[11]. Отже, переклад конфесійних текстів українською "простою" мовою був потрібний насамперед з ідеологічних міркувань.

Наступ книжної української мови на церковнослов'янську в конфесійному жанрі відбувався, однак, поступово й дуже обережно. Надзвичайно високим був авторитет церковнослов'янської мови і віра в її недоторканість. Перекладачі побоювались конфесійно небезпечних перекручень у процесі перекладу. У передмові до "Учитєльного євангєлія" 1568—1569 рр., виданого в Заблудові церковнослов'янською мовою, видавець його Гнат Ходкевич повідомляв про те, що спочатку був задум здійснити видання цієї книги "простою" мовою, але "совєщаша ми, люди мудрыє, въ томъ писмѣ учєныє, ижє прєкладаніємъ зъ давныхъ пословицъ на новыя помылка чинится нємалая [...] того ради книгу яко здавна писаную вєлѣлъ єсми єѣ выдруковати" (ЄУХ, 2 зв.). Відомий український письменник і діяч братського руху Кирило (Транквіліон) Ставровецький, який на початку XVII ст. таки переклав "Учитєльнє євангєліє" книжною українською мовою, у передмові до читача пише, що коли він задумав свою працю, то накликав на себе "лютую брань прєз[ъ] ч҃лкωвъ нѣкоторыхъ малоумныхъ и зазросливыхъ, нєбл҃годарныхъ и простотою глупства помрачєннъхъ", навіть "с҃мрти прєдати мѧ умыслиша книги ради сеѧ" (ЄУ Ст., 1 зв. нн.).

Тим сміливішою видається діяльність пересопницьких книжників, які в середині XVI ст. здійснили переклад канонічного євангельського тексту

---

[10] Харлампович К. Западно-русские православные школы XVI и XVII в.— Казань, 1898.— С. 424—425.

[11] Житецкий П. Описание Пересопницкой рукописи XVI в. с приложением текста евангелия от Луки, видержек из других евангелистов и 4-х страниц списков.— К., 1878.— С. 2—3.

книжною українською мовою, залишивши нащадкам унікальну рукописну пам'ятку української культури — Пересопницьке Євангеліє (1556—1561)[12]. Певні вагання щодо перекладу, правда, мали й вони. Переписувач і, можливо, редактор тексту Пересопницького Євангелія Михайло Василевич із Сянока пише в післямові до книги про свої переживання перед початком роботи: "єсми єщє нєдооумєль прєзь нєсталость розоума моєго. Был[ъ] бо мои разоумь в тыѧ дни моутєнь яко воды в рєкоу приходѧщіїи из[ъ] горь. и яко плъныи былины ѡ[т] вѣтровь колєблємы длѧ троски сєго мимоидоучого свєта" (ПЄ, 482). І лише завдяки настирливості пересопницького архімандрита Григорія пощастило здійснити працю над перекладом.

Середина й друга половина XVI ст. залишили нам чимало перекладених українською мовою богослужбових книг. Крім Пересопницького Євангелія, назвемо ще Волинське Євангеліє 1571 р.[13], Новий Заповіт, перекладений 1581 р. з польського тексту Валентином Негалевським у с. Хорошові на Волині[14], уривок Літківського Євангелія в старослов'янському тексті, знайденому в с. Літках (тепер Броварського району Київської області)[15], переклад деяких книг Старого Заповіту, відомий як український біблійний кодекс 1596 р. Луки з Тернополя[16], рукопис перекладу книг Старого Заповіту, виконаний у 1575—1577 рр. Дмитром із Зінькова (на Поділлі)[17], Крехівський Апостол, перекладений у 60-х рр. XVI ст. і знайдений у с. Крехові на Львівщині[18], Псалтир XVI ст.[19] тощо. Крім того, від XVI ст. дійшло кілька десятків учительних євангелій, написаних українською літературно-писемною мовою[20]. Особливо поширеними були переклади євангельських текстів, які використовувалися у богослужіннях,

---

[12] Зберігається у відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського НАН України (далі — ЦНБ НАН України), шифр 1.15512. Див. ще: Житецкий П. Описание...

[13] Трипольский Н. Волынское рукописное евангелие XVI века // Волынский историко-археологический сборник.— Житомир, 1990.— Вып. 2.— С. 1—114. Тут і великі уривки тексту пам'ятки.

[14] Зберігається у відділі рукописів ЦНБ НАН України, шифр 421 (1636). Див. ще: Назаревский А. А. Язык євангелия 1581 года в переводе В. Негалевского.— К., 1911.— 137 с.

[15] Грузинский А. С. Из истории перевода евангелия в Южной России в XVI веке. Летковское евангелие // ЧИОНЛ.— К., 1911.— Кн. 22, вып. 1—2.— С. 42—79; вып. 3.— С. 81—124; 1912.— Кн. 23, вып. 1.— С. 1—48. Уривок у перекладі українською мовою являє собою частину Євангелія від Луки (гл. I, вірші 58—80; гл. II—VIII, гл. IX, вірші 1—27) та частину глави IX Євангелія від Марка (вірші 1—10).

[16] Головацкий Я. Ф. Несколько слов...— С. 233. Я. Головацький вказує, що рукопис за його часів зберігався в бібліотеці Варшавського університету.

[17] Зберігається у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України (далі — ЛНБ НАН України), шифр ВМ/1290. Див. ще: Головацкий Я. Ф. Несколько слов...— С. 225—256.

[18] Зберігається у відділі рукописів ЛНБ АН України, шифр ВМ/1291. Див. ще: Огієнко І. Українська літературна мова...

[19] Востоков А. Х. Описание русских и словенских рукописей Румянцевского музеума.— СПб., 1842.— С. 472—474; Соболевский А. И. Заметки о малоизвестных памятниках югозападного письма XVI—XVII вв. // ЧИОНЛ.— 1895.— Кн. 9, отд. 2.— С. 5—24; Карский Е. Ф. Западнорусские переводы псалтыря в XV—XVIII веках.— Варшава, 1896.— XIII + 444 с.

[20] Тиховский Ю. И. Малорусские и западнорусские учительные евангелия XVI—XVII вв. и их место среди южно-русских и западно-русских переводов священного писания // Труды XII археологического съезда в Харькове 1902 г.— М., 1905.— Т. 3.— С. 355.

про що свідчить, наприклад, текст Пересопницького Євангелія, розбитий не тільки на глави, але й на зачала.

У XVI ст. для більшости українських перекладачів конфесійних творів оригіналами служили старослов'янські тексти. Однак українські книжники тієї доби уже не сприймали старослов'янські тексти Біблії, як раз назавжди дані, вони зрозуміли можливість варіантів. Тому при перекладі намагалися використовувати кілька текстів-оригіналів. Наприклад, білоруський перекладач Євангелія Василь Тяпинський у своїй роботі користувався церковнослов'янськими апракосами, московським друкованим виданням другої половини XVI ст. і польським текстом[21]. Переписувач Пересопницького Євангелія в післямові двічі стверджує, що переклад здійснено "изь языка блъгар[ь]ского на мовоу роускую" (481 зв., 482), тобто з мови старослов'янської на мову українську[22]. Крім того, в роботі над цим перекладом, безперечно, були використані й західнослов'янські зразки, найімовірніше польські[23]. Часто в процесі перекладу використовувалося й грецькі тексти. Глоси, наявні в Крехівському Апостолі, свідчать про те, що перекладач користувався кількома старослов'янськими канонічними текстами, Апостолом, видрукуваним Ф. Скориною, грецьким і польським текстами. Праця перекладача, отже, була великою творчою роботою над словом, пов'язаною із знанням кількох мов.

Для вивчення мови певної епохи перекладні конфесійні тексти дають матеріал такого значення, який не може бути почерпнутий з пам'яток оригінальних. З одного боку, ці тексти являють собою пам'ятки абсолютно однакові за змістом, ті самі думки в них передано в однаковій послідовності. З другого боку, перекладали й переписували такі тексти різні люди, що походили з різних територій, по-різному володіли літературною мовою, відбивали різні мовні тенденції й смаки і різні літературні манери, належали до різних писарських шкіл тощо. Отже, перекладні конфесійні тексти є ніби результатом заданого епохою змагання, що показує різні варіанти вирішення тих самих завдань[24]. Навіть той самий перекладач може давати варіанти перекладу, не кажучи вже про переклад різних пам'яток. Наприклад, у Пересопницькому Євангелії ту саму церковнослов'янську фразу перекладено в різних місцях по-різному: *Нε потрεбоую*[т] *здоровыи врача, ноу болящїи* (46). *Нε потрεбую*[т] *здоровыи лѣкаря, алε нεмоцныи* (134 зв.). Пор. у Нягівських повчаннях: Нε трεба здоровымъ лѣкаря, але бεтѣжнымъ (ПН, 53).

---

[21] Жураўскі А. І. Тыпы і асаблівасці глос у "Евангеллі" В. Цяпінскага // Працы Інстытута мовазнаўства АН БССР.— Мінск, 1960.— Вып. 7.— С. 219.

[22] І. Огієнко справедливо вважав, що українські книжники XVI ст. розрізняли сучасну їм церковнослов'янську мову, яку тоді прийнято було називати *словенською, славенською, словѣнською* тощо, від мови старих слов'янських перекладів Святого Письма — старослов'янської, яку вони називали *болгарською*. Учений наводить переконливий доказ свого твердження з практики перекладача Крехівського Апостола. Там є одне таке виправлення й пояснення: "У Скорининскомъ и в полскомъ выкладъ по тотъ знакъ придано, чого в старыхъ ексемплярахъ словенскихъ не найдуєтся". Потім слово *словенскихъ* закреслено і зверху написано *болгарскихъ*, тобто якщо йдеться про старі тексти, то їх не можна атрибутувати словом *словенскихъ*, а лише *болгарскихъ*. Див.: Огієнко І. Українська літературна мова...— С. 183.

[23] Janów J. Źródła Ewangelji Peresopnickiej // Slavia.— 1927.— Roč. 5, zeš. 3.— S. 470—499.

[24] Иссерлин Е. М. Лексика русского литературного языка второй половины XVII в. по материалах переводных и других памятников "среднего стиля": Автореф. дис... д-ра филол. наук.— Л., 1961.— С. 8—9.

Фонетичні й граматичні елементи рідної мови перекладача чи переписувача, як звичайно, відбиваються у мові пам'ятки незалежно від їхньої волі. На лексичному ж рівні робота перекладача виражалася в цілеспрямованому процесі заміни слів оригіналу, з якого здійснювано переклад, українською лексикою. Адаптація українських слів у перекладних текстах конфесійного стилю відбувалася різними шляхами. Вони могли вводитися до тексту перекладної пам'ятки без будь-яких застережень, як, наприклад, у Євангелії в перекладі В. Негалевського, в українському уривкові Літківського Євангелія тощо. Досить часто перекладачі застосовують комбінований метод: заміна малозрозумілих старослов'янських чи застарілих слів та виразів, що вже вийшли з ужитку, відбувалася і без застережень, і за допомогою глос. Такими є Пересопницьке та Волинське Євангелія, Крехівський Апостол, численні тексти учительних євангелій та інші. У Пересопницькому Євангелії, наприклад, слово *рамѧ* двічі пояснюється лексемою *плєчи* у формі глоси (287 зв., 404 зв.), один раз слово *плєчи* вжите у тексті без застереження: в[ь]складоують *на плєчи* (97 зв.). Лексема *палєцъ* фіксується п'ять разів, з них один раз як глоса до старослов'янського *пьрсть*: писаль пєрьстомь на зємли *пал[ъ]цємъ* (377); чотири рази вживається без застереження. У тексті Острозької Біблії в цих випадках засвідчено старослов'янську лексему: вложи *пръсты* своа въ оуши єго; вложу *пръста* моєго (ОБ, 55) і т. д. Та сама лексема в тому ж тексті може замінюватись на живомовну, а в іншому місці залишатись без змін. Наприклад, нормативними для конфесійного типу письменства були лексеми *мрѣжа, ѡ[т]чєство, поуть*; слова *сѣть, ѡ[т]чиз[ъ]на, дорога* є їх українськими відповідниками. Пор.: въ *ѡ[т]чизноу* свою (ПЄ, 146 зв.), въ *ѡ[т]чиз[ъ]нѣ* своєи (224), але въ *ѡ(т)чєствѣ* твоємь (224); запоущоу *сѣть* (227), завръстє *мрѣжоу* (227); *при дорозѣ* (246 зв.), *при поути* (246) і т. ін.

Найвиразніше процес уведення староукраїнської лексики до перекладних текстів простежується на глосах. У Пересопницькому Євангелії глоси відповідним чином виділені — вони обрамлені прямокутниками і виписані так званим "дробным" письмом. Кілька глос винесено на поле. У Волинському Євангелії, яке вважається списком Пересопницького, їх значно менше і вони не завжди збігаються з глосами Пересопницького Євангелія[25].

Залежно від походження пояснювальних слів глоси перекладних євангельських текстів можна поділити на кілька груп: пояснення неслов'янських слів; глоси до слів церковнослов'янського походження; глоси до слів спільносхіднослов'янських і українських[26].

Певна група неслов'янських слів у більшості випадків залишалася неперекладеною в біблійних текстах від початку слов'янської писемности. В українських перекладних текстах XVI ст. частина їх також залишається, за традицією, неперекладеною, але в більшості випадків пояс-

---

[25] Зіставлення глос Волинського й Пересопницького Євангеліїв підтверджує думку про те, що Волинське Євангеліє — не копія Пересопницького, а його список. У Волинському рукопису є ряд глос, яких немає в Пересопницькому, а деякі глоси Пересопницького тексту відсутні у Волинському. Див.: Німчук В. В. Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською.— К., 1980.— С. 48—49.

[26] Там же.— С. 41—47.

нюється або перекладається. У Пересопницькому Євангелії це такі слова, як: х[ь]ламидою *плащємъ* (118), коустодію *сторожоу* (121 зв.), въ сан[ь]-даліа *в черєвики* (147), с[ь]пєкоулатора *ката* (149), з[ь] пигана *з роуты* (270 зв.), финиковыхъ *пал[ъ]мовыхъ* (401—401 зв.), сто литрь *або фоун[ъ]тоувъ* (434 зв.), миромь *дорогою мастю* (393 зв.) та інші. Велика група неслов'янських слів у різних українських перекладних текстах перекладається різними лексемами. Наприклад: дидра[г]моу *грєцки слово дидрагма, а по-нашему два гроша* (ПЄ, 78), *да[ни]* (ЄН, 19 зв.); гємонови *владарєви* (ПЄ, 116), *старостє* (ЄН, 32 зв.); прє[д] игємономь *прєдъ владарємъ* (ПЄ, 117), *пєрє[д] старостою* (ЄН, 33); нар[ь]да пистикіѧ многоцѣн[ь]ны *з нарьдового корєнѧ* (ПЄ 183 зв.), *спикана[р]довоє вєльми дорогоє* (ЄН, 51 зв.); ієрєѡмь *с҃щен[ъ]никомъ* (ПЄ, 232 зв.), *ѡфєровникомъ* (ЄН, 62 зв.); *лєгєѡнъ сирѣчъ т[ъ]ма* (ПЄ, 249 зв.), *войско* (ЄН, 66); єдинь ѡ[т] ар[ь] хисинагога *ѡ[т] оучитєлѧ людоу жидовъско[го]* (ПЄ, 100), *нєкоторы[и] ѡ[т] пєрєднє[и]шого з[ъ] згромажє[н]я* (ЄН, 66 зв.); в пєр[ь]фи[р] и в[ь] вис[ь]сонь *в шарлать, а в дорогоє ѡдѣнѧ* (ПЄ, 293 зв.), *в пу[р]пуру, и в бисє[р]* (ЄН, 76 зв.), на слоугоу ар[ь]хієрєѡвого *владычого або митрополитового* (ПЄ, 322), *архієпископового* (ЄВ, 40), *слугу пєрєднє[и]шо[г][о] ѡфєро[в]ника* (ЄН, 83); ароматы и миро *пахоучіи рѣчи и масти* (ПЄ, 329 зв.), *во[н]ныхъ рєчє[и]* (ЄН, 85 зв.); лєн[ь]тиѡнь *полотно л[ъ]нѧноє* (ПЄ, 406 зв.), *простирало* (ЄН, 103); спира *войско* (ПЄ, 425 зв.), *рота* (ЄН, 107 зв.); єпєн[ь]дито[м] ѡпоясал[ь]сѧ *соукномъ нєшитымъ ѡгор[ъ]ноул[ъ]сѧ* (ПЄ, 439 зв.), пєрєпаса[л]сѧ *сукнєю* (ЄН, 111) тощо. У цьому випадку проявляються як синонімічні можливості мови, якою здійснювався переклад, так і різне розуміння перекладачами тих понять і реалій, які пов'язані з природним середовищем, суспільним ладом, побутом, відображеним у євангельських текстах. Іноді в глосі одного перекладу дається кілька варіантів перекладу, власне, кілька синонімів, тоді як в інших перекладних текстах у даному випадку наявний тільки один з них. Наприклад: дєсѧ[т] мнась *або і҃ гривєнь або і҃ ко[п] або і҃ зло[т][и][х]* (ПЄ, 304 зв.), дєсє[т] гривє[н] (ЄН, 79); прєторь *домъ радєцкий, або ратоушъ* (ПЄ, 192 зв.), *ратушємъ* (ЄН, 54); скорьпію *скоролоупоу, або мєдвєдька* (ПЄ, 267), *мєдвє[д]ка* (ЄН, 70). До ряду неслов'янських слів (*статиръ, ѡсан[ъ]на, пасха, фарисєй, х҃с, литостратонъ* та інших) у Пересопницькому Євангелії наявні глоси, В. Негалевський залишає їх у тексті неперекладеними.

Підсумовуючи сказане про лексику неслов'янського походження в перекладних конфесійних текстах, можна зробити висновок, що українська мова XVI ст. мала в своєму розпорядженні лексичні засоби для вираження понять, що традиційно позначалися в слов'янських перекладах грецькими або навіть східними (гебрайськими) словами. Одні перекладачі використовували їх ширше, інші меншою мірою. Пересопницькі перекладачі, зокрема, намагалися максимально наблизити старослов'янський текст до українського слухача.

Найбільшу групу лексики, яка перекладалася у конфесійних творах, становлять старослов'янські слова. Частина цих слів у ряді євангельських текстів перекладається або пояснюється однаково. Наприклад: смоква[м] *фик[ъ]гамъ* (ПЄ, 171 зв.), смоквамъ *фікгам* (ЄВ, 36), *фикгамъ* (ЄН, 48); чрєсла ваши *або бєдра* (ПЄ, 276), чрєсла *або бєдра* (ЄВ, 38), *бєдра* ваши (ЄН, 72); пристав[ь]ника *або шафарѧ* (ПЄ, 291), приставника *або шафара*

(ЄВ, 39), *шафара* (75 зв.); хищ[ь]ници *драпѣжци* (ПЄ, 300), хищниці *драпєжци* (ЄВ, 39), *драпєжныє* (ЄН, 78); бракь *весѣлѧ* (ПЄ, 345), на бракъ *або на вєсилїє* (ЄВ, 38), *вєсє[л]є* (ЄН, 89) і т. ін. Проте більшість старослов'янської лексики у різних перекладних євангельських текстах перекладалася по-різному. Тому ті самі місця у різних перекладачів мають неоднакову реалізацію. Наприклад: по в[ь]сѣхь *оукраина[х]* (ПЄ, 241), по вси[м] *пограничу* (ЄН, 64), пор.: и по всєи *странѣ* (ОБ, 31); *тростину* ли котораа то ѡ[т] вѣтра *колѣблє[т]сѧ* (ПЄ, 242), *чєрєтины*, которая ся ѡ[т] вєтру *колышє[т]* (ЄН, 64 зв.), пор.: *трость* ли вѣтро[м] *колѣблєма* (ОБ, 31 зв.); *и бор[ъ]зо оускочило* стадо възєро и *потоноуло* (ПЄ, 249 зв.), *и порвалося спру[д]ка* ѡноє стадо у возєро и *потопилося* (ЄН, 66), пор.: и *устрємисѧ* стадо по брєгу въ єзєро и *їстопє* (ОБ, 32); и зобрали ѡ*посли ш[ъ]то было* ѡ*стало* ѡ*кроуховъ* дванадєсѧть кошовь (ПЄ, 255), изобраша *останкы окроу[х]* дванадєсѧ[т] кошовь (ЄЛ, 45), и зобраль ся *збыто[к] уломко[в]* ихъ, *которыє имъ збывали*, кошовъ двана[д]ца[т] (ЄН, 67), пор.: и взѧшѧ *избывшаа* им[ъ] *оукрухы*, кощѧ дванадєсѧтє (ОБ, 33); и *дивовалисѧ* в[ь]сѣ (ПЄ, 258), и *здумєлися* всє (ЄН, 68), пор.: всѣм[ъ] жє *чудѧщємъсѧ* о всѣхъ (ОБ, 33) і т. д.

У деяких перекладних текстах старослов'янські слова залишено, очевидно, зі стилістичною метою, щоб зберегти високий стиль даного писемно-літературного жанру. Однак перекладач відчував, що для широкого слухача вони можуть бути незрозумілими, і тому пояснює їх за допомогою глос. Наприклад, б[ь]дѣти *нє спати* (ПЄ, 112 зв.), пор.: *чути* (ЄН, 31 зв.); съ ороужїємъ и дрєкол[ь]ми, *з[ъ] мечѣ и рогатина[ми]* (ПЄ, 113), пор.: *з мє[ч]ми и з ки[и]ми* (ЄН, 31 зв.); по[д]оустили народы *направили* (ПЄ, 192), пор.: наустили *натравілі* (ЄВ, 37), *намовили* лю[д] (ЄН, 54); зра[д]ца *июда* (ПЄ, 188), пор.: *то[и] которы[и] єго выдаль* (ЄН, 52 зв.); ѡнь помаваше имь *навѣщ[ъ]кы даваль* (ПЄ, 206 зв.), пор.: *прєзъ знаки указова[л]* (ЄН, 56 зв.); учрѣж[ь]дєнїє вєликоє *калацыю* (ПЄ, 230 зв.), пор.: *вєликую учту* (ЄН, 62); лицємѣр[ь]ничє ѡ *глоупыи чл҃чє* (ПЄ, 237 зв.), пор.: ѡ*блуднику* (ЄН, 63 зв.); жи[т]ницоу мою *клоуню або стодолоу* (ПЄ, 274—274 зв.), пор.: *гумна мои* (ЄН, 71 зв.); съ соупєр[ь]никомь *або ис соутѧжцєю* (ПЄ, 278 зв.), пор.: *с противнико[м]* (ЄН, 72 зв.); на ягодичиноу *на дикоую фикгоу* (ПЄ, 303 зв.), пор.: на *сикомо[р]* (ЄН, 79); ѡбыбрали *або* ѡ*дєжоу зволокли* (ПЄ, 264), пор.: *злупивши* (ЄН, 69); ѡмыл[ь]ныи и[х] повѣсти *або лжывыи* (ПЄ, 331), пор.: *блазє[н]скиє слова ихъ* (ЄН, 86) і т. ін. В усіх цих випадках у Пересопницькому Євангелії народнорозмовний варіант уводиться в текст за допомогою глос, у Євангелії в перекладі В. Негалевського даються переклади цих місць, деякі варіанти перекладу є і у Волинському Євангелії. Отже, до старослов'янського *по[д]оустили* в перекладних текстах засвідчено такі варіанти перекладу: *направили, натравілі, намовили*; до старослов'янського *жи[т]-ницоу* — *клоуню, стодоу, гумна* і т. д. Усі слова, якими перекладалася старослов'янська лексика, були стилістично нейтральними синонімами до нормативних для цього типу письменства слів. Були випадки, коли староукраїнські народнорозмовні слова використовувалися перекладачами в основному тексті, а в глосу виносилося слово, що традиційно вживалося в богослужбових творах: *троудоватого* прокажєного (ПЄ, 183 зв.), *и пагорокь* и хол[ь]мь (218), *жол[ъ]нѣрє* воини (219), оучиниль б*олото* з[ь] слины брєнїє або грѣзь (384 зв.) і т. д. Пере-

кладач ніби не наважувався залишати самостійно ненормативне для цього літературно-писемного жанру слово і "підпирав" його глосою — усталеним для даного стилю письменства словом-нормою.

Зіставляючи одні і ті ж місця у кількох перекладних текстах, можна виявити синонімічні ряди лексики, якою позначалося те саме поняття. Так, "алабастрь мира" могло перекладатися *алєбастръ масти* і *масти склѧницоу*; "не браните" — *нє забороняйтє* і *нє гаму[й]тє*; "по[д] одръ" — *подъ постѣлю* і *по[д] ложє* і т. д. Оскільки над конфесійними текстами працювало кілька перекладачів, у їхній мові як синонімічні виступають такі слова: *вєлить, розказує[т]; заг[ъ]лоушити, задусити, подавити; заплата, мзда, нагорода; надѣется, сподєваєтся, чаєть; нємоц[ъ]ныи, тыи што ся злє маю[т]; нинѣ, тєпєръ; оузъдрѣль, обачилъ; палиця, прутъ; позычати, в[ъ]заємъ давати; помимо шоль, проминулъ; притча, подобєнство; продатєль, здра[д]ца; роптали, шємрали* і т. д.

Основне завдання, яке ставили перед собою українські книжники, що займалися перекладом культових текстів, зробити ці тексти зрозумілими для широких народних мас, як писав Ф. Скорина, для людей руського языка, а пересопницькі перекладачі так визначили мету своєї праці: "[...] длѧ лѣпшого выразоумлєня людоу христиїанского посполитого". У цьому плані у тих перекладних текстах, де наявні глоси, особливе зацікавлення викликають українські глоси до українських же слів. Вони свідчать про пошуки наддіалектного слова, вироблення загальноукраїнської лексичної норми на письмі. Наприклад: стрѣхоу *дахъ* (ПЄ, 133), поустисѧ *скочь* (22 зв.), чєрєзь з[ь]божѧ *чєрєзь паш[ъ]ню* [232], ворогы... *або нєпрїятелѣ* (235 зв.), ани мош[ь]ны *або тор[ъ]бы* (253), господоу... *або по[д]ворѧ* (259), грабєжовь *або лоупѣз[ъ]ства* (270 зв.), в стоуд[ь]ню *або в колодѧзь* (283 зв.), ѡсновоу *або фоудомєнтъ* (286 зв.), до сєла *або до мѣстєчка* (331), колодѧзь *стоу(д)нѧ або криницѧ* (353), вѣдро... *або глєкъ, або збанъ* (356).

Творча нормативна робота перекладача виразно виявляється у тих випадках, коли одна глоса ніби доповнює чи уточнює іншу, утворюючи таким чином ряд синонімів. Це можуть бути слова з різних мов (грецької, старослов'янської, чеської, польської, української та інших) або слова-синоніми однієї мови. У Пересопницькому Євангелії, наприклад, маємо ряд лексем на позначення поняття "півень". Двічі вжите грецьке слово *алєкторъ* і пояснене один раз спільнослов'янським *коуръ*, поширеним у більшості старослов'янських перекладів, особливо старшого періоду[27]: алєкторь възг[ь]гласи[т] *коуръ нє запоє* (ПЄ, 112), а другий раз словами *когоутъ* і *пѣвєнъ*: нє възг[ь]гласить алєкторь *нє запоєтъ когоутъ або пѣвєнъ* (410 зв.). Слово *коуръ*, крім того, вжите один раз в основному тексті й пояснене народнорозмовним *пѣвєнъ*: курь запѣ[л] *або пѣвєнъ* (328). В основному тексті вжито також старослов'янське *пѧтєль* і пояснене спільнослов'янським *коуръ*: пѧтєл[ь] възг[ь]гласиль *коуръ запѣль* (116). Староукраїнські словники відбивають усі ці лексеми, крім *алєкторъ*, пѣтє[л], когу[т], пѣвє[н], пєтухъ (Зиз. Лекс., 1596, 67); пѣтєль: чєски и руски когутъ, волынски пѣвєнь, литовски пєтух[ъ] (Бер. Лекс., 1627, 104). Закріпилася думка, що слово *когут* прийшло до нас, як і до польської мови, з мови чеської, поширилося в літературній польській мові та в

---

[27] Львов А. С. Очерки по лексике памятников старословянской письменности.— М., 1966.— С. 150—153.

сусідніх українських землях і побутувало нарівні з українським *пѣвень*[28]. Найуживанішими у старослов'янських текстах були слова *пѧтєл[ъ], коуръ* або узвичаєне грецьке *алєкторъ*. Пересопницькі перекладачі вводять ще народнорозмовні *пѣвєнь* і *когоутъ*. Можна думати, що вони, як і П. Беринда, розрізняли ці назви щодо територіального поширення, розуміючи, що слово *когут* відоме не на всій українській території, а тому його самостійно у глосі не залишають, а підкріплюють загальновідомим *пѣвєнь*. Ось так до тексту конфесійних творів "втягувалися" лексеми, досі відомі лише в місцевих говорах. Проникнення слів, відомих у творах інших літературно-писемних жанрів, і навіть говіркових, до текстів конфесійного стилю робило їх варіантом літературної норми. А в літературно-писемній мові внаслідок цього набирає поширення процес нагромадження синонімів, який є ознакою формування багатофункціональної літературної мови.

Проникнення живомовної лексики в конфесійний жанр, не кажучи вже про живомовну фонетику й граматику, сприяло тому, що церковнослов'янську мову було зламано, народнорозмовна стихія запанувала в усьому українському письменстві. Тому від середини XVI ст. можна говорити про різностильову українську літературно-писемну мову.

Однак у зв'язку з необхідністю боротьби проти польсько-католицького тиску одночасно з утвердженням "простої" української мови підноситься авторитет мови й церковнослов'янської як своєрідного гасла православ'я, одного з випробуваних знарядь боротьби за незалежність української та білоруської культур. Церковнослов'янська мова, створена багатовіковою працею всіх слов'янських книжників, у тому числі українських, була мовою церковно-літургійною, мовою Святого Письма й іншої церковної літератури. І хоч на Україні в XVI ст. церковнослов'янська мова не відігравала помітної ролі в суспільному житті, а переважно панувала книжна українська мова, однак представники українського письменства бачили різницю між мовою високою, богослужбовою, і приземленою "простою", намагаючись піднести авторитет мови культової писемности. Вони розуміли також об'єднуюче значення церковнослов'янської мови для східних слов'ян і для всього православного світу. Памво Беринда, наприклад, характеризує церковнослов'янську мову як "широкїй и вєликославный языкъ Славєнскїй [...] ты[м] ѧзыко[м] в[ъ] Великой и Малой Рωссїи, в[ъ] Сєрбїи, Болґарїи и по ины[м] сторонамъ ω[т]правую[т]" (Бер. Лекс., 3). П. Житецький з цього приводу писав, що староукраїнські книжники бачили в церковнослов'янській мові своєрідний об'єднуючий фокус серед маси локальних говірок. Він називав її "свого роду уніформою для всіх народних наріч", розрахованою "не на одну Україну, а й на інших слов'ян грецького сповідання"[29]. Висока філологічна освіченість українських книжників дала змогу їм розвинути вчення про церковнослов'янську мову і застосувати його до завдання виховання мас. Пафос цього вчення полягав у тому, щоб церковнослов'янську мову урівняти в правах із стародавніми мовами — грецькою і староєврейською, які вважалися свя-

---

[28] Дзендзелівський Й. О. Українсько-західнослов'янські лексичні паралелі.— К., 1969.— С. 77.

[29] Житецький П. Г. Нарис літературної історії української мови в XVII ст. // Житецький П. Г. Вибрані праці.— К., 1987.— С. 22.

щенними мовами, оскільки були першопочатковими мовами Біблії. Українські книжники намагалися підкреслити давність слов'янської мови і зв'язок її з мовою грецькою. Наприкінці XVI і в першій половині XVII ст. з'явилися праці, за якими можна було б навчатися церковнослов'янської мови і граматики цієї мови. З їх появою ніхто вже не міг принизити церковнослов'янську мову як таку, що не має своєї граматичної теорії.

Отже, з одного боку, українська "проста" мова наступала на церковнослов'янську в усіх стилях, навіть у конфесійному письменстві, а з другого — гостра потреба боротьби з католицькою експансією вимагала піднесення авторитету церковнослов'янської мови як мови православного культу. Незважаючи на широку перекладацьку діяльність українських книжників у галузі конфесійного письменства, церковнослов'янська мова все ж усталилася в текстах, пов'язаних з богослужінням. На інші стилі писемности вона не поширилася, не залишилася, за словами Л. Булаховського, завмерлою стихією[30]. Отже, криза церковнослов'янської мови на Україні в XVI ст. не означає повного її занепаду, вона далі функціонує в церковній галузі, засвоюючи при цьому дедалі більше українських елементів. Якраз до такого стану й закликав наприкінці XVI ст. І. Вишенський: "Євангєлия и Апостола в цєркви на литургии простым языком нє выворочайтє. По литургии ж для зрозумєня людского попросту толкуйтє и викладайтє. Книги цєрковныє всѣ и уставы словєнским языком друкуйте" (В., 23).

Саме тому 1581 р. видруковано в Острозі Біблію церковнослов'янською мовою (Острозька Біблія). Взагалі із заснуванням та розвитком друкарства в Україні книги, писані церковнослов'янською мовою, набувають більшого поширення. Однак ця обставина не могла завадити розвиткові української "простої" мови, яка фактично панувала в усіх видах писемности, крім конфесійної. Особливо зміцнюються позиції книжної української мови з уведенням її до лексикографічних праць, які з'являються в Україні наприкінці XVI ст.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Бер. Лекс. — Лексикон словенороський Памви Беринди: Надруковано з вид. 1627 р. фотомеханічним способом (Підготовка тексту і вступна стаття В. В. Німчука.— К., 1961.— XL + 272 с.

В. — Вишенский И. Сочинения / Подготовка текста, статья и комментарии И. П. Еремина.— М.; Л., 1955.— 372 с.

ЄВ — Трипольский Н. П. Волынское рукописное Евангелие XVI в. // Волынский историко-археологический сборник.— Житомир, 1900.— Вып. 2.— С. 1—114.

ЄЛ — Грузинский А. С. Из истории перевода Евангелия в Южной России в XVI веке: Летковское Евангелие.— К., 1912.— 82, 56 с.

ЄН — Євангеліє Валентина Негалевського 1581 р.— ЦНБ НАН України, від. рукописів, шифр 451 П/1636.

ЄУСт — Кирило (Транквіліон) Ставровецький. Євангєліє учитєлноє.— Рохманів, 1619.

ЄУХ — Євангєлиє учитєлноє напєчатано Иваном Фєдоровым и Пєтром Мстиславцєм в Заблудовє. Начата 8 июля 1568 г., окончєна 17 марта 1569 г.

Зиз. Лекс. — Лєксис Лаврєнтія Зизанія. Синоніма славєноросская / Підготовка текстів пам'яток і вступні статті В. В. Німчука.— К., 1964.— 204 с.

ОБ — Библіа сирѣ[чь] книгы ветхаго и новаго завѣта, по языку словенску.— Остріг, 1581.— [8], 276, 180, 30, 56, 78 арк.

---

[30] Булаховський Л. А. Історичний коментарій до української літературної мови // Булаховський Л. А. Вибрані твори: У 5 т.— К., 1977.— Т. 2.— С. 231.

ПЄ — Пересопницьке Євангеліє 1556—1561 рр.— ЦНБ НАН України, від. рукописів, шифр 15512.

ПН — Нягівські повчаня // Петров А. Матеріалы для истории Угорской Руси.— Пг., 1921.— Т. 7: Памятники церковно-религиозной жизни угроруссов XVI—XVII в.в. — 295 с.

Inna CHEPIHA

THE INTERACTION OF THE UKRAINIAN AND CHURCH-SLAVONIC LANGUAGES IN THE 16TH CENTURY (BASED ON THE GOSPEL TRANSLATIONS)

The medieval history of the Ukrainian literary and written language is marked by the development of the two varieties of the language — Church-Slavonic (Old Slavonic, Slavonic Ukrainian) and vernacular. They coexisted in literary genres and styles for a long period of time, though Church Slavonic lasted longest in ecclesiastic literature. However, the leading tendency in their relationship was the gradual establishment of the vernacular element. There were various ways and forms of their interaction. As far as the Gospel translations are concerned, in the 16th century the vernacular came to be used ever more widely. With the introduction of its lexis to the lexicography its status rose essentially.

Михайло ХУДАШ

ДО ГЕНЕЗИ ІМЕНИ ВОЖДЯ АНТІВ, ЗАСВІДЧЕНОГО ІСТОРИКОМ ГОТІВ ЙОРДАНОМ ЯК *BOZ, BOOZ, BOX*

Відомий у різних слов'янських історіографічних джерелах як *Бож, Боз, Бос, Бус* вождь антів, який близько 375 р. у війні з готами був захоплений у полон і за наказом їхнього короля Вінітара разом із своїми синами та 70 вельможами розп'ятий, згадується Йорданом у його творі "De origine actibusque Getarum" (551—552) у варіантах *Boz, Booz, Box*[1]. Звідси й різноваріантність імени цього вождя у науковій літературі, оскільки різні автори транслітерують і відтворюють слов'янське звучання даного імени по-різному. А спричинене це насамперед тим, що латинська літера **z** ще навіть у XVIII ст. у різних випадках могла передавати аж три слов'янських приголосних звуки — з, ж, с. Перелік праць, у яких міститься слов'янська транслітерація або, крім того, ще й інтерпретація латинських написань засвідченого Йорданом імени згаданого антського вождя, зайняв би нам невиправдано багато місця. Зрештою, найважливіші з цих праць навів Б. Рибаков[2]. Тому без спеціального посилання на конкретні численні публікації, у яких фігурує досліджуване ім'я антського вождя, зазначимо, що фігурує воно з більшою або меншою частотою вживання, як ми вже згадували, у чотирьох варіантах: *Бож, Боз, Бос, Бус* (в останньому випадку — вже не у зв'язку із згаданою графічною особливістю латинської літери, а у зв'язку із "временем бусовим" у "Слові о полку Ігоревім", про що буде мова далі). У п'ятому випадку Йорданове *Boz* Є. Скжинська трактує як апелятив у значенні "вождь"[3]. О. Трубачов реконструює цей апелятив як **vodžь* або **vožь*[4]. Крім того, слід тут згадати і про спробу М. Тихомирова пов'язати це іменування з Бугом та бужанами[5]. Отже, в усіх цих випадках з Йорданових варіантів *Boz, Booz, Box* до уваги береться лише перший, причому з перевагою традиційної його передачі як Бож, не зважаючи на те, що того, чи дійсно латинська літера **z** у варіанті *Boz* позначає звук **ж**, ніким ще не доведено.

---

[1] Рыбаков Б. А. Русские летописцы и автор "Слова о полку Игореве".— М., 1972.— С. 418.

[2] Там же.— С. 418—420.

[3] Див.: Там же.— С. 419.

[4] Трубачев О. Н. Языкознание и этногенез славян. Древние славяне по данным этимологии и ономастики // Вопросы языкознания.— 1982.— № 4.— С. 11.

[5] Див.: Рыбаков Б. А. Русские летописцы...— С. 419.

Як бачимо, наведена картина суперечлива й туманна. Тому доти, доки не буде знайдено аргументів, які б проливали світло на ім'я антського вождя у війні з готами в IV ст., проблема справжнього звучання цього імені навряд чи остаточно буде колись розв'язана. Поки ж таких аргументів немає, її розв'язання мусить базуватися лише на гіпотетичних реконструкціях. Отже, пропонована далі наша концепція — це не останнє слово в науці, а лише така гіпотетична реконструкція.

Як випливає з уже наведеної картини, іменування в науковому обігу згаданого вождя антів як *Бож, Боз, Бос, Бус, вождь* має не тільки варіантний фонетичний характер, але у випадку з *вождь*,— також і лексико-семантичний. Іншими словами, у ній маємо справу з двома концепціями іменування цього вождя: антропонімійною (*Бож, Боз, Бос, Бус*) і апелятивною (*вождь*). Пов'язування Йорданового Boz із Бугом та бужанами не беремо до уваги, оскільки не знаходимо для цього ні лінгвістичних, ні історичних підстав.

У свою чергу, ці дві концепції підказують думку, згідно з якою науково обгрунтоване висунення нової концепції відчитання й інтерпретації варіантів *Boz, Booz, Box* у Йордана треба базувати на з'ясуванні трьох питань: 1. Що насправді може критися у варіантах *Boz, Booz, Box* — антропонім чи апелятив? 2. Як можна відчитувати у слов'янському звучанні ці варіанти відповідно до особливостей середньовічної латинки? 3. Як даються трактувати варіанти засвідченого Йорданом імени антського вождя у їх генетичному аспекті?

Щодо першого з цих питань, то, на наш погляд, є промовисто більші шанси вважати, що варіанти *Boz, Booz, Box* криють у собі таки особове власне ім'я антського вождя, а не його титул *вождь*. Адже, по-перше, важко припустити, щоб для ідентифікації верховного правителя антів Йордан ужив лише його титул без імени або якоїсь попередньої згадки про це ім'я. Зрештою, про це виразно свідчить той факт, що при назві особи *Boz* він уживає також титул *rex* "король", що його, вигідно для своєї концепції, О. Трубачов розцінює як латинську кальку ранньослов'янського **vodǯь* або **vožь*[6]. По-друге, у латинці, якою написаний твір Йордана, буква **b** ніколи не вживалася для позначення звука **в** (на відміну від грецького **ß**). По-третє, за особливостями середньовічної латинської графіки слов'янське **vodǯь*, **vožь* повинно бути передане латинкою як *vodzj, vodj*. По-четверте, чи можна бути певним, що в IV ст. у "ранньослов'янській" (за О. Трубачовим) мові вже вживалося **vodǯь*, **vožь*, а не **vodj* (< voditi)?

Щодо другого питання (як можна відчитувати у слов'янському звучанні варіанти *Boz, Booz, Box* згідно з особливостями середньовічної латинки?), то справа складніша, хоча не безнадійна. Складність розв'язання цього питання полягає у кінцевій літері **z** варіантів *Boz, Booz*, яка, як уже була мова, могла передавати аж три слов'янські звуки, а також у кінцевому **-x** варіанта *Box* та в подвійному **-oo-** варіанта *Booz*, хоча в даному разі цьому подвійному **-oo-** можна не надавати якогось суттєвого значення, оскільки це, найімовірніше, звичайний графічний плеоназм, на що вказує брак подвоєння **-o-** у варіантах *Boz* та *Box*.

На противагу дотеперішній, традиційній практиці при транслітерації та тлумаченні імени антського вождя виходити з варіанта *Boz*, уважаємо,

---

[6] Трубачев О. Н. Языкознание...— С. 11.

що першорядної уваги заслуговує якраз третій варіант *Box* з його кінцевим **-x**, з'ясування слов'янського звучання якого, на наш погляд, дає можливість з'ясувати також звучання варіантів *Boz, Booz.*

Певна річ, у даному випадку не маємо гарантії, що ця літера **x** не вжита помилково замість літери **z**, але тим більше не маємо гарантії, що це дійсно так, оскільки варіант *Box* з цим кінцевим **x** дається переконливо інтерпретувати на слов'янському антропонійному і фонетичному грунті та, що дуже важливо, саме в безпосередньому зв'язку із з'ясуванням звучання кінцевого **z** у варіантах *Boz* та *Booz.*

Так, літера **x** у латинському алфавіті передає сполучення двох глухих приголосних — задньоязикового проривного **к** із спірантом **с**. Тож є вагомі підстави вважати, що адекватно кінцевий спірант — **с** виступає і у варіантах *Boz* та *Booz* лише переданий там літерою **z**, що, однак, не суперечить "властивостям" цієї літери в латинці при передачі слов'янських слів. Таким чином, це дає підставу вважати, що варіанти *Boz, Booz* слід читати як слов'янське *Бос*, що допускає також і відомий польський лінгвіст С. Урбаньчик[7].

Однак кінцеве звукосполучення **-кс** у варіанті *Box* (*Бокс*) веде безпосередньо і до другої суттєвої гіпотетичної реконструкції, причому цим разом дуже важливої також для з'ясування самої генези імени засвідченого Йорданом антського вождя. Апелятив *бокс* давнім слов'янським мовам не був властивий. Сучасне *бокс* у слов'ян — англомовне запозичення. Зате антропонім *Boks* датований у польській антропонімії 1434 р.[8] Звідки ж у такому разі могло появитися це звукосполучення **-кс** в особовій назві *Бокс (Box)*?

Генезу цього антропоніма підказує нам одна із закономірностей творення праслов'янських і давньослов'янських особових власних імен способом усічення імен-композитів, унаслідок чого, як, зрештою, переважно й тепер, людина мала повне ім'я і скорочене, яке в повсякденному побутовому вжитку часто превалювало над повним, особливо у віддалені часи родо-племінних відносин. У даному випадку вважаємо, що варіант *Box*, який треба читати як *Boks (Бокс)*,— це вже вторинне утворення від первісного вихідного варіанта **Bogsъ*, у якому внаслідок девокалізації в позиції перед спірантом **с** дзвінкий задньоязиковий проривний приголосний **ґ** (лат. **g**) перетворився в глухий задньоязиковий проривний приголосний **к**, тобто настала зміна: *Bogsъ, Boksъ.*

Отже, згідно з цією версією, варіант *Boksъ (Бокс)* — це, в даному випадку, не графічний, а фонетичний чи й навіть фонетико-морфологічний (словотворчий) варіант утворення *Boz,* яке, згідно з цією нашою версією, слід читати як *Бос.* Інакше кажучи, *Bogs* і *Bos* — це фонетично і словотворчо різні утворення. Тож виникає закономірне запитання: ці утворення спільної чи різної генези?

Розв'язати окреслену проблему можна етимологічним способом на антропонімійному грунті, і такі можливості знаходимо. Однак, це розв'язання не було б вичерпним і всебічно аргументованим, якщо б ми тут

---

[7] Urbańczyk S. Boz // Słownik starożytności słowiańskich.— Wrocław; Warszawa; Kraków, 1961.— T. 1.— S. 151.

[8] Słownik staropolskich nazw osobowych / Pod red. i ze wstępem W. Taszyckiego.— Wrocław; Warszawa; Kraków, 1961.— T.1.— S. 185.

обминули і не взяли до уваги дуже важливий не тільки з антропонімійного, а й з історико-літературного боку чинник, який, власне, і послужив нам стимулом до написання цієї статті. Маємо конкретно на увазі відоме із "Слова о полку Ігоревім" "время бусово" в уривку: "Се бо Готьския красния дѣвы въспѣша на брезѣ синему морю, звоня Руским злотомъ, поютъ время Бусово, лелѣютъ месть Шаруканю"[9].

Зміст цього уривка ще в минулому столітті дав логічно аргументовану підставу О. Огоновському дійти висновку: "Время Бусово є без сомніньа той час, в котрім Бооз, король Антів-Славян трагичною умер смертью. Про-те готські дівчата величали богатира народу своего, Вінітара, що поборов племя, рідне сучасним Русичам. Але-ж тиі дівчата тямили мабуть також на се, що над ними панували Половці; задля того, по словам автора, леліють вони месть Шароканову, с. є. побуждають половців до месті против Русичів, тому-що Шарокан в 1107 р. ледви втік из побоіща, де Русичі Половців зовсім поборoли"[10]. Цю версію повністю підтримав пізніше О. Шахматов[11], а вже у наш час з переконливою розширеною аргументацією і Б. Рибаков[12]. Отож і ми схильні приєднатися до думки цих авторитетних учених у тому, що у вислові "время Бусово" у "Слові о полку Ігоревім" засвідчена збережена нащадками антів — русичами ще й через цілих сім століть народна пам'ять про трагічну загибель антського вождя на ім'я *Бус*, засвідченого Йорданом як *Boz, Booz, Box*.

Напрошується, однак, закономірне запитання: якщо *Boz (Booz), Box* у Йордана — це той же *Бус* у "Слові о полку Ігоревім", то в чому ж криється причина аж триваріантности його імени? Чи маємо тут справу із звичайним перекрученням справжнього імени *Бус* внаслідок незвичного для чужоземця його звучання, чи, навпаки, маємо справу з можливим якимсь народноетимологічним перетворенням протягом віків первісного звучання даного імени як *Бос* чи *Бокс* (<*Bogs*) у *Бус*, уже на давньоруському мовному грунті?[13] Обидва ці припущення не відкидаємо. І все-таки матеріали, які ми зібрали за багато років, вивчаючи українську і взагалі слов'янську антропонімію праслов'янської генези, більше переконують нас у тому, що ім'я антського вождя, засвідченого Йорданом, а потім, є вагомі підстави гадати, також у "Слові о полку Ігоревім", і справді, навіть ще за його життя, у різних середовищах антів вповні могло вживатися у згаданих трьох варіантах — *Бос, Бoґс* і *Бус*. Еволюційні закономірності словотвору слов'янських особових власних імен праслов'янської генези дають можливість цю версію обгрунтувати.

Насамперед відзначимо, що кінцеве — **с** у засвідченому "Словом о полку Ігоревім" варіанті *Бус* — це теж дуже важливий аргумент на користь нашої концепції читання Йорданових *Boz (Booz), Box,* відповідно,

---

[9] Цит. за: Словарь-справочник "Слова о полку Игореве"/ Сост. В. А. Виноградова.— М.; Л., 1965.— Вып. 1.— С. 79.

[10] Цит. за цим же джерелом.— С. 79.

[11] Див. про це: Рыбаков Б. А. Русские летописцы...— С. 419.

[12] Там же.— С. 417—421.

[13] До речі, укладач "Словаря-справочника "Слова о полку Игореве" В. Виноградова у словниковій статті **Бусов**² — **бусовъ** так і розцінює цей прикметник, як "притяж[ательное] прилаг[ательное] от имени Босъ".

як *Бос, Бокс* (<**Bogsъ*)[14]. Водночас спільність у всіх трьох утвореннях (*Бос, Боґс, Бус*) кінцевого **-с** та початкового **Б-**, а в утвореннях *Бос, Боґс* також і спільність голосного **-о-**, у поєднанні з відомостями про те, що ці утворення стосуються ідентифікації однієї і тієї ж особи, свідчить про те, що маємо справу не з різними іменами, а з фонетичними варіантами одного і того ж імени. А факти різноваріантности одного і того ж імени в антропоніміці загальновідомі. Вони були викликані переважно тенденцією до гіпокористичних та гіпокористично-суфіксальних похідних утворень. Цей спосіб антропонімного словотворення мав місце вже в праслов'янський період і зберігся до наших днів навіть у царині церковно-християнських імен (пор., наприклад, *Григорій: Гринь, Грицъ(ко), Грига* тощо).

Отже, тепер нам залишається ще з'ясувати третє із поставлених на початку цієї статті питань — як даються трактувати варіанти імени засвідченого Йорданом антського вождя у їх генетичному аспекті?

Відповідь на це питання почнемо з категоричного заперечення наявних у деяких дотеперішніх працях спроб етимологізувати ім'я цього вождя не на антропонімійній базі, а на базі співзвучних з ним слів слов'янської загальнорозмовної лексики, як, наприклад, у випадку трактування Йорданових варіантів *Boz, Booz, Box* як ім'я *Бож*, з виведенням його від нечленного прикметника *božъ* "божий", а при трактуванні цих варіантів як ім'я Бос — виводити останнє від нечленного прикметника *bosъ* "босий"[15]. Ці етимологічні версії з погляду антропоніміки необґрунтовані і, зрештою, не підтверджуються слов'янським історичним антропонімійним матеріалом.

На підставі наявних у нашому розпорядженні антропонімійних даних доходимо до переконання про відантропонімне, а не безпосередньо відапелятивне походження імени цього антського вождя, причому в усіх трьох наведених варіантах даного імени. Зокрема, зіставлення цих трьох варіантів дає підстави до висновку, згідно з яким, вони мають спільний етимон і становлять собою не що інше, як різнотипні скорочення праслов'янського особового власного імени-композита **Boguslavъ*. При цьому перший з цих варіантів *Бос* виник унаслідок усічення другого складу **-gu-** препозитивного компонента **Bogu-** та елемента **-lavъ** постпозитивного компонента **-slavъ** і зрощення внаслідок цих усічень початкового складу **Bo-** із збереженням при усіченні початкового приголосного **-s-** постпозитивного компонента в новотворі *Bos*. Пор. аналогічні утворення: *Бох (<Бо[гу]х[валъ]), Жиж (<*Жи[ро]ж[итъ]), Ралъ (<*Ра[до]л[ютъ]),*

---

[14] Тут варто зазначити, що варіанти *Boz (Booz) і Box (<Bogsъ)* у творі Йордана були не випадковими, а почерпнутими з різних слов'янських (навіть антських) інформативних, найімовірніше усних, джерел. Адже Йордан був "алан за походженням, придворний готський літописець, уродженець Нижнього Наддунав'я, він, певне, особисто стикався з слов'янами, знав їх, мав про них живе і безпосереднє уявлення" (Петров В. П. Етногенез слов'ян. Джерела, етапи розвитку і проблематика.— К., 1972.— С.11). Тож цілком можливо, що Йордан з одного джерела чув звучання імени антського вождя як *Бос*, а з іншого — як *Боґс*, у вимові *Бокс*.

[15] Urbańczyk S. Boz.— S. 155. Тут зауважимо, що навіть якби варіанти Йордана *Boz, Booz* справді звучали як *Бож*, то це *Бож* аж ніяк не слід було б розцінювати як первісно нечленний прикметник božь, а як гіпокористик — усічення якогось з праслов'янських імен-композитів з препозитивним компонентом *Bož(e)* — типу *Božedar, Božeslav, Božetěch* і т. ін.

Свем (<*Све[ти]м[иль]*), *Тух* (<**Ту[го]х[валъ]*) та інші[16]. Другий із цих варіантів, реконструйований нами як **Bogsъ*, виник усіченням елемента **-lavъ** постпозитивного компонента **-slavъ** імени-композита **Boguslavъ* і утворення таким чином новотвору **Bogusъ* з подальшим його стягненням у похідний новотвір *Bogsъ (<Bog[u]s[lav]). Пор. аналогічні утворення: *Рац* < *Ратс* (або і *Радс*) < *Рат[и]с* (або і *Рад[и]с*) < *Рат[и]с[лавъ]* (або і *Рад[и]с[лавъ]*, *Гуц* < *Гудсъ* < *Гуд[и]с* < *Гуд[и]с[лавъ]* та інші[17]. Нарешті третій варіант — *Бус* із "Слова о полку Ігоревім" — виник тим же способом, що і попередній, але на цей раз із стягненням за рахунок звукосполучення **-us-** утворень **B[og]usъ*, що появилося внаслідок усічення елемента **-lavъ** імени-композита **Boguslavъ*. Яскравий і наочний приклад цього явища дає нам чеська антропонімія: *Bohus* > *Bouš* >*Buš*[18]. Однак у нашому випадку цей шлях перетворень мав ту особливість, що спочатку скорочення відбулося в препозитивному компоненті через стягнення імені **Boguslavъ у Buslavъ*, а вже потім відбулося усічення елемента **-lavъ** і постав новотвір **Busъ*. Цей шлях творення імени *Бус* яскраво віддзеркалює засвідчене давньоруською писемною пам'яткою від 1217 р. та російською писемною пам'яткою XVI ст. ім'я *Буславъ*[19].

Цю свою етимологічну концепцію можливої триваріантности імени засвідченого Йорданом вождя антів уважаємо доцільним супроводити ще таким коментарем.

Як ми вже згадували, скорочування власних імен-композитів і творення від них різних похідних гіпокористичних безсуфіксних і суфіксальних утворень як антропонімійне явище виникло і розвинулося у слов'янській антропонімії ще в праслов'янський період. Отож вже тоді в народному побуті був сформований народний антропонімікон, який, природно, успадкували і наші предки анти. У цьому антропоніміконі паралельно з іменами-композитами в загальному вжитку були і їх усічені, гіпокористичні похідні утворення. Тож у IV ст. анти вже не творили спеціально для кожної новонародженої дитини ім'я, а черпали його переважно зі сформованого антропонімікону. Передусім сказане стосується соціальної верхівки, серед якої імена-композити були найпоширеніші, що засвідчують, зокрема, пізніші давньоруські так звані княжі імена. Отже, за цією концепцією, наш антський вождь, одержавши після народження, згідно з якимись тодішніми народними забобонами, в якійсь тогочасній ритуальній обстановці ім'я *Boguslavъ,* починаючи вже з раннього дитин-

---

[16] Худаш М. Л., Демчук М. О. Типи слов'янських відкомпозитних складноскорочень // IX Республіканська славістична конференція "Великий Жовтень і розвиток духовної культури слов'янських народів", 12—14 травня 1987 р.: Тези доповідей і повідомлень.— Одеса, 1987.— С. 133.

[17] Там же.

[18] Про наведені тут та інші типи скорочень слов'янських імен-композитів див. ще: Svoboda J. Staročeská osobní jména a naše příjmení.— Praha, 1964.— S. 105—111; Malec M. Staropolskie skrócone nazwy osobowe od imion dwuczłonowych.— Wrocław; Warszawa; Kraków, 1982; Демчук М. О. Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV—XVII ст.— К., 1989.— С. 50—101. У цих працях є посилання і на інші джерела.

[19] Тупиков Н. М. Словарь древнерусских личных собственных имен // Записки отделения русской и славянской археологии Императорского археологического общества.— СПб., 1903.— Т. 6.— С. 128.

ства в побуті міг іменуватися наявними в той час гіпокористиками цього імени, яких могло тоді бути у вжитку кілька, серед них і варіанти **Bosъ*, **Bogsъ*, **Busъ*. Отже, ніхто для нього якогось імени не вигадував і не створював, а звали його вже традиційно поширеними готовими гіпокористиками від композита **Boguslavъ* — в одному середовищі *Bosъ* в іншому — *Bogsъ*, ще в іншому — *Busъ*. Адже анти, заселяючи, за історичними свідченнями, величезну територію, не були якимось невеликим племенем, а становили, мабуть, союзи племен. Отже, їхній верховний вождь — як ми припускаємо, в ранньому дитинстві **Boguslavъ* — міг у цих племенах бути популярним навіть під трьома гіпокористичними варіантами цього свого первісного імени, бо ж, як ми вже зазначили, навіть ще й сьогодні одна і та ж людина в різних оточеннях може бути відома й іменована не одним гіпокористичним варіантом свого імени.

Викладена в цій статті гіпотетична концепція звучання і генези імени засвідченого Йорданом вождя антів середини IV ст. підказує нам такі екстралінгвістичні висновки:

1. Відомості Йордана про антсько-готську війну та вождя антів, ідентифікованого ним, як *Boz, Booz, Box,* заслуговують повного довір'я, оскільки їх певним чином підтверджує автор "Слова о полку Ігоревім". У свою чергу, згадка у "Слові о полку Ігоревім" про "время Бусово", тобто про трагічну загибель цього вождя, є яскравим свідченням того, що народна пам'ять про нього була жива на Русі ще й через сім століть після його трагічної смерти, і цей факт тепер може служити яскравим доказом великої популярности цього вождя у свій час серед свого народу, а також доказом того, що наші давньоруські предки були прямими, безпосередніми нащадками антів.

2. Оскільки в народній пам'яті на Русі (очевидно, в народних переказах) ім'я цього, колись славного, вождя антів закріпилося і збереглося як *Бус,* то чи не варто б для ідентифікації цієї таки історичної, а не легендарної особи ввести в науковий обіг саме цей із засвідчених варіантів його імени і надалі відмовитися від практики ідентифікаційного хаосу при згадках про нього?

Mykhailo KHUDASH

ON THE GENESIS OF THE NAME OF THE ANTES' CHIEF IN ITS FORMS OF *BOZ, BOOZ, BOX*

The linguistic analysis of the name of the Antes' chief (the 4th century A. D.), as it was attested by the Gothic historian, Jordan, is based on the Slavic historical anthroponymy of the Proto-Slavic genesis, and makes it possible to assume that the name in question resulted from contracting the full Proto-Slavic composite name of *Богуславъ* in its three hypocoristic versions, in different dissemination areas: *Босъ* / < *Бо[гу]с[лавъ]*, *Богсъ* / < *Бог[у]с[лавъ]* and *Бусъ* / < *Б[ог]ус[лавъ]*. Hence, the medieval Latin letter **z** in Jordan's variants of *Boz, Booz* should be read as [s], not [ž] or [z]. The mention about "the days of Boož", made in *The Tale of Ihor's Campaign*, obviously refers to the same chief of the Antes, thereby providing the evidence that he was still remembered seven hundred years after his death, and that our Old Rus' ancestors (Proto-Ukrainians) were the immediate descendants from the Antes.

Лідія КОЦЬ-ГРИГОРЧУК

ОСОБЛИВЕ УКРАЇНСЬКЕ ДІАЛЕКТНЕ УТВОРЕННЯ

Загальнонародна мова живе за своїми внутрішніми законами. В основі її розвитку є процеси всередині діалектних одиниць (говірок, говорів, наріч...), міждіалектні та міжмовні контакти, здобутки її носіїв у ділянках духовної та матеріальної культури, а також зовнішні чинники, такі, як політико-адміністративні поділи території, міграційні процеси, військові операції і т. ін. Тим самим, вивчаючи стан сучасної загальнонародної мови, можна дійти до розуміння обставин і рушійних сил, які зумовили його формування. У цьому напрямі можуть працювати не тільки мовознавці (історики мови, лексикологи різних профілів, лінгвогеографи, ареологи), але й працівники інших гуманітарних і суспільствознавчих наук (археологи, історики, етнографи...). Для таких досліджень може бути корисною інформація, що її несуть карти та коментарі національних лінгвістичних атласів. Українознавцям сприятиме в цьому Атлас української мови, складений під керівництвом проф. Ф. Жилка[1] в Інституті мовознавства АН України в Києві (перший і третій томи) та в Інституті суспільних наук (сьогодні — Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України у Львові (другий том).

АУМ, як і інші лінгвістичні атласи, можна вважати "вершиною діалектологічних досліджень"[2]. Саме він здатний, за словами Ф. Жилка, розв'язати багато питань формування й розвитку української мови та її діалектів, розкрити особливості структури цієї мови й дати цінний матеріал для суміжних суспільствознавчих наук[3].

---

[1] Атлас передано до видавництва "Наукова думка" в 1972—1973 рр. Але щойно 1984 р. вийшов друком його перший том і 1988 р.— другий. Третій і досі у видавництві.

Всупереч науковій, як і звичайній людській, етиці, ніде в Атласі української мови (далі — АУМ) не згадано про фактичного організатора, керівника та головного редактора цієї великої праці. Нагадати про такий факт мусив аж сам проф. Ф. Жилко у своїй, надрукованій за кордоном, статті "Концепція Атласу української мови" (Slavia.— 1980.— R. 49, č. 1—2.— S. 77).

Немає згадки й про те, що одним з редакторів другого тому АУМ була автор пропонованої статті.

[2] S k u l i n a A. Jazykový zeměpis a struktura dialektů // Prace filologiczne.— Warszawa, 1963.— T. 18, cz. 1.— S. 124.

[3] Ж и л к о Ф. Т. Основні принципи побудови Атласу української мови // Праці XI Республіканської діалектологічної наради.— К., 1965.— С. 12.

У межах кожного з томів зроблено спробу по-новому визначити (дібравши відповідні пасма ізоглос явищ) межі наріч і говорів[4], бо попередні схеми класифікації, хоч і були етапними в діалектології, зокрема карти говорів, які склали І. Зілинський і В. Ганцов[5], усе ж не мали й не могли мати вивершеного характеру: дослідники самі збирали, вивчали та узагальнювали український діалектний матеріал, цілеспрямовано шукаючи саме замкнутих (дискретних) діалектних утворень у приблизно визначеному лінгвістичному просторі. Нерівномірність обстеження діалектних територій, неоднакові критерії збору та оцінки матеріалів, різні за обсягом і характером попередні відомості про говірки, зокрема ті з них, що були поширені за кордонами держав, у межах яких проводилося дослідження, отже, які не були доступні для прямих спостережень*,— усе це ускладнювало працю діалектологів і, подекуди, збіднювало або й заплутувало її результати. Крім того, за межами дослідження залишалися смуги перехідних, мішаних[6] і інших діалектних утворень, що не вписувалися в схеми класифікації; водночас деякі неоднорідні щодо говіркового складу утворення вважалися окремими говорами.

Європейські лінгвістичні атласи виявили такі "аномалії", що змінило до певної міри погляди дослідників на специфіку діалектного членування мовного простору й стало основою для опрацювання теорії та методики інтерпретації лінгвістичних карт у класичних для лінгвогеографії працях Ж. Жільерона, А. Доза, М. Бартолі, В. Пізані, С. Попа, В. Мітцка, К. Яберга та згодом і інших діалектологів, які будували узагальнення на матеріалі своїх національних лінгвістичних атласів[7].

---

[4] Див. карти ареалів Ф. Жилка в АУМ та відповідно перероблену працю цього ж автора "Нариси з діалектології української мови" (К., 1966).

[5] Зілинський І. Карта українських говорів.— Warszawa, 1933; Ганцов В. Діалектологічна класифікація українських говорів (Присвячується пам'яті акад. О. О. Шахматова). З картою // Записки Історично-філологічного відділу УАН.— К., 1923.— Кн. 4.— С. 80—144. Див. ще: Зілинський І. До питання про діялектологічну клясифікацію українських говорів // Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі — Записки НТШ).— Львів, 1925.— Т. 141—143.— С. 1—19; його ж. Проба упорядкування українських говорів // Записки НТШ.— Львів, 1914.— Т. 117—118.— С. 333—375.

* Наприклад, не було або майже не було доступне галичанам вивчення закарпатських говірок, пов'язаних з говірками Бойківщини; буковинських говірок, пов'язаних з говірками Покуття; діалектного ландшафту східної частини України.

[6] Вперше в українській діалектології порушив питання про потребу досліджувати такі діалектні утворення Я. Рудницький, який бачив причину існування розходжень при визначенні меж діалектів саме в тому, що дослідники не звертали уваги на перехідні та мішані діалектні утворення (Рудницький Я. До бойківсько-наддністрянської мовної межі // Літопис Бойківщини (Самбір).— 1935.— Р. 5, ч. 6.— С. 10).

[7] Ивић П. Основни аспекти структуре диалекатске диференције // Македонски јазик.— Skopje, 1960—1961.— Год. 11—12, кн. 1—2; Дзендзелівський Й. О. Деякі питання методики і теорії інтерпретації лінгвістичних карт: (На матеріалах слов'янських атласів) // Праці XI Республіканської діалектологічної наради.— С. 20—39; Теньер Л. По вопросу о диалектологическом атласе русского языка //Вопросы языкознания.— 1966.— № 5.— С. 110—120; Жилко Ф. Т. Інтерпретація лінгвістичного картографування і карти ареалів: (На матеріалах АУМ) // Українська лінгвістична географія.— К., 1966.— С. 31—44; Назарова Т. В. Из наблюдений над междиалектными контактами (к понятию сопротивления системы) // Общеславянский лингвистический атлас: Материалы и исследования. 1973.— М., 1975.— С. 92—107; Никонов В. А. Очаг и периферия // Ареальные исследования в языкознании и этнографии.— Л., 1977.— С. 212—215; Бородина М. А. Понятие маргинального ареала в лингвистическом континууме // Там же.— С. 107—118; Толстой Н. И. О соотношении центрального і маргинального ареалов в современной Славии // Там же.— С. 37—58; Жилко Ф. Т. Ареальні системи української мови // Мовознавство.— 1990.— № 4.— С. 18—27 та ін.

Доповнила уявлення про міжмовні та міждіалектні контакти, а також про центр і периферію мовних явищ відроджена сучасною ареалогією та лінгвогеографією "теорія хвиль" Й. Шмідта[8], згідно з якою мовні явища поширюються у мовному континуумі відцентрично (від центру до периферії), ніби хвилі від кинутого у воду предмета.

Теорія та методологія інтерпретації лінгвістичних карт збагатилася і спостереженнями над проявами динаміки в мові, яку, однак по-різному оцінюють діалектологи[9].

Творче осмислення відомостей, що їх здобула лінгвогеографія, дало можливість внести в науку про мову нові поняття і, відповідно, терміни, такі, як: *ареал, зона, мовний континуум, центр* або *ядро (ареалу, зони), маргінальний* або *латеральний ареал, зона вібрацій, зона інтерференцій* тощо. Здійснюються пошуки взаємин між центром і периферією діалектного явища, між центром і периферією зони, продискутовуються питання обсягу понять, що їм відповідають терміни[10].

Відкрилися нові можливості інтерпретувати карти АУМ. Цей атлас виявив дуже важливі для всього слов'янського світу зони контактів української мови із західнослов'янськими мовами, сліди її контактів з південнослов'янськими мовами іншими східнослов'янськими визначив території, що їх можна б уважати українськими мовними музеями (говірки Середнього Полісся, говірки Закарпаття), вказав, як позначилися на мові міграційні процеси тощо.

Дуже виразно виділилася на картах АУМ найбільша в Україні зона вібрацій, яка ділить увесь український мовний простір на наріччя. Про наріччя немало сказано і при тривалому процесі обговорення та визначення поділу, і в наукових гіпотезах, що стосуються формування наріч[11]. У північному та південно-західному наріччях прийнято вбачати утворення з глибоким, доісторичним минулим. Але не приділено досі належної уваги широкій діалектній межі між наріччями, особливо ж цими двома, яка мусила б мати подібну до них часову глибину та відігравати не меншу роль в українському мовотворчому процесі. Пропонована стаття — спроба проглянути за матеріалами карт АУМ усю цю межу — велику зону, що є однією з основних лабораторій української мовотворчости.

Діалектологічні дослідження не охоплювали всієї цієї зони як єдиного цілого: лінгвогеографи вивчали окремо більш-менш закриті діалектні ут-

---

[8] Schmidt J. Die Verwandschaftverhältnisse der indogermanischen Sprachen.— Weimar, 1872.

[9] Пор. праці варшавської та празької шкіл діалектологів. Див. також: Жилко Ф. Т. Концепція Атласу...— С. 81; Григорчук Л. М. Динаміка діалектного мовлення і лінгвогеографія // Мовознавство.— 1969.— № 6.— С. 53—61; її ж. Зображення діалектних явищ і тенденцій у II т. АУМ // Праці XIII Республіканської діалектологічної наради.— К., 1970.— С. 141—151.

[10] Викликає застереження, наприклад, оцінка ролі маргінального (латерального) ареалу: чи є він носієм діалектних явищ, обов'язково давніших від тих, що ближчі до центру (М. Бартолі, Й. Шмідт та інші), і які можливості його вираження (Gardette P. Rencontre de synonymes et pénétration du fraecais dans les aires marginales // Revue des Langues Romanes.— Montpellier, 1970.— Vd. 34.— P. 135—136; Бородина М. А. Понятие маргинального ареала...).

[11] У найзагальніших рисах згадано про ці проблеми в праці: Бузук П. Історія української мови. Вступ. Фонетика. Морфологія.— К., 1927. Фотопередрук з післямовою О. Горбача.— Мюнхен, 1985.— С. 22—23. Див. ще: Бевзенко С. П. Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови.— К., 1991.— С. 128—150.

ворення в її межах — групи говірок з характерними для них рисами. Виділено, отже, волинсько-поліський чи західнополіський говір (групу говірок); надбузько-поліський говір (групу говірок), що його розцінювано ще як видозміну волинсько-поліського; волинський говір (групу говірок), а в його складі середньонадбужанську та південноволинську групи говірок. Східну межу волинського говору визначали діалектологи на лінії Біла Церква — верхів'я Росі. Уже враховуючи дані АУМ, проф. Ф. Жилко провів цю межу по лінії Фастів — Первомайськ[12], чим скоріше накреслив умовно східну межу зони, ніж продовжив територію волинського говору.

Досліджуючи зону як особливе діалектне утворення, мусимо визнати, що до її складу входять і волинсько-поліські (разом з надбузько-поліськими), і волинські говірки та що вона з майже дискретного діалектного утворення, бо обмеженого досить виразними пасмами ізоглос, що пролягають з північного заходу (від околиць Холма) на південний схід — по Фастів-Білу Церкву та верхів'я Росі, стає, звертаючи на південь, дедалі більше змішаним; частково "розчиняється" у говірках Поділля й Південного Сходу України, тільки окремими ізоглосами доходячи до Первомайська та ст. Миколаївської. Значно менша частина ізоглос зони пролягає від Білої Церкви на північний схід до середнього бігу р. Сейму (на південь від Рильська), формуючи межу між північним і південно-східним наріччями, і зовсім незначна — на північ, за бігом р. Стиру.

Тому що увагу дослідників привертали переважно окремі групи говірок (говори) в межах зони вібрацій, то особливе значення мають для нас узагальнюючі праці Ф. Жилка[13] та Г. Шила[14] з їх детальним розглядом діалектних особливостей цих утворень. Але саме цілеспрямований аналіз рис, якими дослідники намагалися визначити належність груп говірок до північного (Г. Шило) чи південно-західного (Ф. Жилко) наріч, зродив в українській діалектології протистояння цих двох концепцій, яке досягло особливої гостроти при обговоренні доповіді проф. Г. Шила "Проблема розмежування наддністрянських та західно-поліських говорів"[15] під час XII Республіканської діалектологічної наради.

Для нас це протистояння цінне тим, що його можна вважати важливим доказом існування особливої територіальної діалектної одиниці, якій притаманні однаковою мірою і північні, і південно-західні діалектні риси, кардинальні для визначення наріч. Тим самим стверджуємо, що зоні властиві не тільки її власні ареали, які дають можливість виділяти в ній окремі територіально широкі групи говірок: на її територію поширюються маргінальні ареали суміжних наріч. Крім того, в різних частинах

---

[12] Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови.— К., 1966.— С. 166, 173—176.

[13] Там же.— С. 173—194.

[14] Шило Г. Ф. Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра.— Львів, 1958.— 254 с.

[15] Шило Г. Ф. Проблема розмежування наддністрянських та західно-поліських говорів // Праці XII Республіканської діалектологічної наради.— К., 1971.— С. 37—45. Автор пише: "Південноволинські говори досі розглядалися як південно-західні. Тепер постає питання про перенесення їх до групи північних (поліських) говорів, тобто до об'єднання західно-поліських і волинських говорів в один тип діалектів басейну верхньої і середньої Прип'яті та протиставлення їх наддністрянським і подільським говорам, що лежать у басейні верхнього і середнього Дністра" (с. 37).

зони формуються невеликі замкнуті ареали, які виникають і гинуть у її межах, ніби "блукаючі ріки". З них частину можна вважати витвором міждіалектних контактів, але інші потребують пояснення з ділянки історії мови та загальної історії. Уже згадувалось і про те, що деякі явища зони, виходячи з її "берегів", розсіюються на значних площах української діалектної території, найчастіше співіснуючи там з функціонально тотожними чи синонімічними явищами, елементами мови. Усюди, куди проникають замкнуті ареали зони, вони створюють межові території чи то між наріччями (усіма), чи то між групами говірок (волинсько-поліських і середньополіських).

Треба визнати, отже, що зона є дуже своєрідним діалектним утворенням, якого не можна назвати говором чи групою говірок: вона має свій мовотворчий центр, з якого починаються (крім "блукаючих рік") її ареали; має також комплекс ареалів, що охоплюють усю чи майже всю її поверхню і становлять єдиний фон, на який налягають, ніби хвилі (Й. Шмідт), розходячись від центру, інші комплекси ареалів.

Суцільне пасмо ізоглос зони, вузьке в околицях Холма та Володимира-Волинського, поступово розширюється з північного заходу на південний схід (не беремо тут до уваги острівних і мозаїчних ареалів, що трапляються обабіч цього пасма в говірках Волинського Полісся, включно з надбузько-поліським, та в середньонадбужанських говірках, і також мають стосунок до зони). Усі ареали, які більшою чи меншою мірою існують далі в зоні, об'єднані саме у вузькій її частині. Цю, найбагатшу на діалектні особливості, частину зони вважаємо її ядром (мовотворчим центром). Ізоглоси зони, які послідовно замикаються у комплекси ареалів, творять у такий спосіб у межах зони різні щодо території та щодо загального обсягу діалектних рис окремі групи говірок. Їх не можна вважати говорами, бо кожна наступна група частиною своїх рис, властивих тільки або майже виключно зоні, доєднується до попередньої групи таких говірок і пов'язана ареалами з дальшою групою.

На підставі карт АУМ можна виділити чотири основні групи*.

I. Перша — найкоротша з чотирьох. Її ареали лежать переважно біля Володимира-Волинського з відхиленнями в сторону Холма, Нововолинська, Луцька, Дубна, зрідка — Шацька. У комплекс ареалів входять:

ареал структури *'золуто* (з повноголоссям) найкомпактніший біля Володимира-Волинського, продовжується острівцями на лінії Дубно—Ковель (II, 73);

ареал структур *йо'гон', йу'гон'*, виявлений в околиці Нововолинська (II, 62);

ареал структури *кв'іт'чит* — "квітує" (про жито), властивий передусім говіркам Володимир-Волинщини, а також деяким волинсько-поліським говіркам по Шацькі озера (II, 120);

ареал структури *л'і'ваш* — "лівша", пролягає між Холмом, Ковелем і Нововолинськом; сягає острівцями околиць Дубна (II, 142);

ареал структури *горш'чар*, що охоплює говірки околиць Володимира-Волинського та Нововолинська й поширюється острівцями на північ (II, 137);

---

* Перераховуючи ареали, будемо посилатися на карти АУМ, вказуючи том і номер карти; тому що групи говірок зони формуються, починаючи від її ядра, основну інформацію черпаємо з карт другого тому, відповідно визначаючи порядок посилань.

ареал лексеми *гаї* — "ліс" — в південно-західній частині Володимир-Волинщини (II, 266);

ареал лексеми *хода'ки* — "рід взуття" — між Володимиром-Волинським і Дубном (II, 194);

ареал структури *зими'на* — "руна", "озимі сходи збіжжя" — від околиць Володимира-Волинського до околиць Дубна (II, 316);

ареал лексеми *ґ'л'уґач* — "дятел" включає говірки п'яти населених пунктів між 658-им (с. Ставки, Польща) та містами Нововолинськом і Червоноградом (II, 337).

Про інші ареали явищ фонетичного та фонологічного планів, що трапляються у говірках околиць Володимира-Волинського й близьких до них, але тільки посередньо належать до зони, ітиметься далі.

II. Друга група об'єднує ареали трохи більшого розміру, які охоплюють говірки околиць Холма, Володимира-Волинського, деякі — Шацька — із західної сторони і сягають переважно говірок верхів'їв Горині — на сході. Окремі ареали цієї групи, розгалузившись, існують у говірках чи то вздовж р. Стиру, чи до верхів'їв Південного Бугу та Случі. До ареалів цієї групи відносимо:

ареал структури *йіўдоха*, що пролягає від Шацьких озер до верхів'їв Горині з особливою концентрацією виявів біля Володимира-Волинського (II, 35);

дуже чітко локалізований ареал нейтралізації опозиції **(о)~(у) ——> [у]** перед складами з наголошеними **у** та **j** (між Ковелем — Володимиром-Волинським та Нововолинськом по верхів'я Горині); ніде більше в українському мовному просторі немає такої концентрації її виявів (II, 55 а);

ареал структури *ко'бан'а* — "ковбаня" з рефлексом звукосполуки ***tъlt** — між Шацьком і верхів'ям Горині; окремі острівці виявлено на лінії Луцьк — Рівне в сторону Новограда-Волинського; найкомпактніший — в околицях Ковеля (II, 64);

ареал форми *'тейі* родового відмінка однини займенника жіночого роду, що вказує на близький предмет, пролягає з Надбузького Полісся (поряд з *о'тейі),* охоплюючи Володимир-Волинщину, околиці Червонограда, Луцька, Дубна — до верхів'їв Горині (II, 211);

ареал структур *'рублик, 'грублик* включає говірки від надбузько-поліських по верхів'я Горині (II, 289);

ареал лексеми *гла'дишка* — "видовжений череп'яний посуд без вуха" локалізується у надбузько-поліських говірках, говірках околиць Володимира-Волинського та Червонограда і далі пролягає зоною до верхів'їв Горині та Случі (II. 283);

ареал *ўгі'рок* — "огірок" — починається між Нововолинськом і Червоноградом, сягає верхів'їв Случі (II, 126);

ареал лексеми *драби'н'ак* — "віз для сіна, снопів" — між говірками Володимир-Волинщини та верхів'їв Південного Бугу (трапляються ще невеликі острівні ареали на північ від Рівного та в околицях Шепетівки) (II, 300);

ареал структури *'гулиц'а* — "вулиця", що сягає від говірок Холмщини по говірки верхів'їв Случі, але має ще й відгалуження вздовж Стиру до говірок майже біля його гирла та острівцями виявлений у південній частині говірок Середнього Полісся (II, 122):

III. Група об'єднує ті ареали, на основі яких було прийнято, до складення АУМ, визначати межі волинського говору (групи волинських говірок), тобто ареали, які замикаються на лінії Фастів—Біла Церква — верхів'я Росі. Це, отже:

ареал структури *'боц'ун* — "лелека" — сягає від околиць Холма по верхів'я Росі (II, 339; I, 324);

ареал лексеми *кача'ни* — "кукурудза" — пролягає від околиць Володимира-Волинського широким клином на схід, включаючи північні околиці Рівного та Новограда-Волинського, до Білої Церкви, а на південний схід — до верхів'їв Південного Бугу, Вінниці та верхів'їв Росі. Ареал неоднорідний, бо лексема *кача'ни* співіснує у більшості випадків з лексемою *куку'рудза*. Наведені ремарки в п. 4 коментаря до відповідної карти другого тому АУМ вказують на семантичну диференціацію лексем у зоні (II, 327; I, 315);

ареали вигуку *а-'ц'ос'* (відганяти коней) острівні, але виявляються у визначених раніше межах (II, 346; I, 318).

До цієї ж групи варто б віднести й ареал флексії — **і** родового відмінка однини іменників середнього роду колишніх **-t-** основ: *те'л'ат'і*, який розташований на площі: верхів'я рік Стиру, Горині, Случі, Південного Бугу, розширюється у сторону Кам'янця-Подільського і Бердичева, а далі пролягає по лівобережжі Південного Бугу й сягає верхів'їв Росі (II, 186; I, 208).

IV. Ареали четвертої групи єднають усю зону, бо розташовані на всій її довжині. Власне вони або розчиняються у говірках Поділля чи південного сходу України, або замикаються в околицях Умані, Первомайська чи ст. Миколаївської. Це — найбільші ареали зони. Серед них є й ті, що перериваються, звужуються чи існують острівцями в межиріччі верхів'їв Горині та Случі, а далі, біля верхів'їв Південного Бугу, відновлюються майже в попередній ширині й компактності та продовжують своє існування в говірках Поділля або й південного сходу України. Модифіковані в такий спосіб ареали, перервані або майже перервані між верхів'ями Горині, Случі та Південного Бугу, виразно можна побачити на картах 22, 171, 176 другого тому.

До цієї групи можна віднести:

ареал звукосполуки **хв** у структурах *х'віра, хвунт*; ареал майже суцільний між ріками Західним Бугом і Стоходом у південних околицях Володимира-Волинського і сягає на північ по Шацькі озера. У говірках верхів'їв Горині та Південного Бугу явище існує спорадично. Ареал його стає суцільнішим на лівобережжі Південного Бугу по Умань. Острівні ареали цього явища трапляються ще на території між Бердичевом і Білою Церквою. Лічені острівні ареали — серед говірок Середнього Полісся (II, 83; I, 98);

ареал звукосполуки **хв** у структурі *хва'сол'а* — пролягає подібно, як у названих структурах, але спорадичніше (II, 84, I, 100);

ареал звука **ф** у структурі *'пафа* — острівні ареали де-не-де вздовж зони аж до Умані (II, 85; I, 87);

ареал словотворчої структури *обру'сок* найкомпактніший між Луцьком і Хмельницьким, а далі розсипається у великій кількості мозаїчних ареалів, що сягають по Білу Церкву та Умань (II, 290; I, 294);

ареал флексії **-ойу** орудного відмінка однини іменників жіночого роду I відміни м'якої групи: *до'лон'ойу* — досить компактний і широкий на лінії Холм — верхів'я Горині; відгалужується на північний схід на Новоград-Волинський — уздовж Уборті — острівцями до Дніпра — до гирла Десни — у межиріччя Десни й Сейму. У південно-східному напрямі лягає суцільною площею на правобережжі Південного Бугу та окремими острівцями — на його лівобережжі (II, 171; I, 185);

ареал флексії **-ові** давального відмінка однини іменників чоловічого роду II відміни мішаної групи: *то'варишов'і* — пролягає вздовж цілої зони та розсівається острівцями й мозаїчно в південній частині південно-східних говірок (II, 179; I, 196);

подібний ареал флексії **-ові** давального відмінка однини іменників чоловічого роду II відміни твердої групи: *'дубові, 'л'одові* (II, 181; I, 197);

ареал флексії — **і** давального відмінка однини іменників середнього роду колишніх **-t-** основ: *те'л'ат'і* — бере початок у околицях Холма-Володимира-Волинського, розширюється у південно-східному напрямі, щоб згодом охопити майже всю східну діалектну територію, включаючи південно-східне наріччя й навіть частину північних говірок (II, 186; I, 208);

ареал сполуки *за 'н'ого* — сягає від Володимира-Волинського зоною до Бердичева, а далі виявляється мозаїчно в говірках Поділля та південного сходу (II, 208; I, 226).

Досі мовилося про власні ареали зони, тобто ті, що витворилися самою зоною (без впливу маргінальних ареалів суміжних наріч), мають спільне джерело — ядро зони і той же основний напрям поширення в зоні — з північного заходу на південний схід. Відступи від цього напряму треба б пояснювати екстралінгвістичними фактами. Так само потребують додаткових пояснень умови формування комплексів ареалів, що визначають групи говірок, які входять до складу зони.

Не викликають сумнівів щодо походження деякі "блукаючі ріки", тобто видовжені замкнуті в зоні ареали, які не залежать від ядра зони, бо є витвором міждіалектної інтерференції. Сюди можна б зарахувати ареал структури *лебо'да*, що виявляється острівцями на схід від Володимира-Волинського, концентрованіше — довкола Луцька й Дубна і далі — острівцями; біля верхів'їв Горині починає розширятися; знов стає компактнішим на правобережжі Південного Бугу між Житомиром і Вінницею та закінчуються, розсипавшись, острівними ареалами між р. Синюхою, ст. Миколаївською та Дністром (II, 60; I, 76). Малі ареали цього явища чергуються у зоні з видовженими замкнутими дещо більшими ареалами. У структурі *лебо'да (леибо'да, либо'да...)* поєдналася частина структури *лебе'да* поліських та південно-східних говірок з частиною структури *лобо'да* — південно-західних. Подібно контамінована структура *'ґузлик*, що її виявлено на карті 296 другого тому тільки в окремих населених пунктах, але розкинутих уздовж початкової частини зони (населені пункти: 115, 131, 137, 138, 155, 167, 310, 148). Витворилася вона на зіткненні ареалів *ґудз* — південно-західних говірок та *'вузлик* — північних. Можна б уважати контамінованою і згадану форму займенника *'н'ого* з прийменником (*за 'н'ого*), витворену в зоні при зіткненні чи накладанні ареалів сполук *за 'його* — поліського типу та *за н'его* — південно-західного.

Продуктом зони інтерференцій можна вважати й розщеплення в її межах значень слів. Наприклад, представлені на суміжних територіях окремими ареалами лексеми *хлів* і *стайня* у значенні "приміщення для худоби" в зоні мають різні значення: *хлів* — "приміщення для корів", а *стайня* — "приміщення для коней" (II, 280).

Але не кожен ареал, що виникає незалежно від ядра зони й закривається та взагалі пролягає в зоні, можна так, відносно просто, пояснити. Наприклад, немає підстав для того, щоб розцінювати структуру *греч'кійка*, ареал якої локалізований на території, що між верхів'ями Стиру — околицями Дубна-Шепетівки та витоками Південного Бугу (II, 154), як витвір зони інтерференцій. Не зовсім зрозуміла також наявність лексеми *пли'та* — "полиця в плузі" в говірках околиць Луцька та верхів'їв Горині.

На особливу увагу заслуговують загадкові, найкомпактніші саме в зоні, ареали другого повноголосся. Це — "блукаюча ріка" структури *коло'бан'а (коли'бан'а...)*, локалізована між Дубном — Шепетівкою,— верхів'ями Горині, Случі та Південного Бугу. Здебільшого збігається з цим ареалом майже суцільний ареал структури *'покором* ("покорм"), але включає й деякі говірки околиць Хмельницького. Такої концентрації виявів другого повноголосся немає більше в українському мовному просторі. Трапляються ще невеликі ареали цього явища (виявленого в структурі *коло'бан'я*) у закарпатських говірках та в говірках західної частини Івано-Франківщини (*коли'бан'а*), а окремі невеликі ареали структури *'покором* — серед відповідних неповноголосих структур у говірках Поділля та, рідше, у суміжних з зоною поліських говірках (II, 64).

Із зоною пов'язано, зрештою, немало загадок. Передусім потребує пояснення сама її наявність й незнищенність у сусідстві наріч. Незрозумілі й причини членування зони: надто висунене на захід її ядро; розщеплюються комплекси її ареалів; надто велике розмаїття ареалів і унікальність багатьох із них. Цікавими можуть бути й ті явища, представлені ареалами зони, які на іншій, віддаленій від зони території, також існують (наприклад, лексема *хода'ки* виразним ареалом представлена в зоні, але не менш суцільним — на Бойківщині, де його вважають одним з визначальних для бойківської групи говірок).

Відповіді на всі ці питання не може дати сама тільки лінгвогеографія, навіть історія мови чи ономастика. Існування зони мусили зумовлювати екстралінгвістичні чинники, причому протилежні за напрямом дії до суміжних наріч. Такими могли бути хіба міграційні процеси, а також сильне мовотворче ядро зони.

На вступі вже була згадка про те, що і наріччя, і зона формувалися, безсумнівно, ще в доісторичному минулому України.

Археологічні розкопки свідчать, що в I—III ст. "через територію Західної Волині та Подністров'я проходив шлях, яким пшеворські племена поступово проходили на Південний Схід"[16]. Туди, відомо, йшли в Причорномор'я остготи. Адже "територія Верхнього Подністров'я і Західної Волині протягом тисячоліть була тією ланкою, що поєднувала народи Східної і Центральної Європи"[17].

---

[16] Баран В. Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю.— К., 1973.— С. 76.
[17] Там же.— С. 4.

Знайдена в Зимнівському городищі біля Володимира-Волинського велика кількість металевих виробів і засобів їх виробництва[18] вказують не лише на високий економічний розвиток поселення, але й на те, що існувала можливість збуту такого товару, отже, й мусили існувати шляхи його поширення.

Інформацію про доісторичні шляхи й поселення на території Західного Полісся, Західної Волині та Верхньої Наддністрянщини можна почерпнути з праць О. Купчинського[19]. В історичних пам'ятках раннього середньовіччя присвячено значну увагу торговельному та воєнному шляхові "з варяг у греки", що пролягав через Україну. Про інші шляхи згадується принагідно у зв'язку з діяльністю князів. Відомо, що дорогою з Києва в сторону Західного Полісся, Західної Волині та Наддністрянщини ходили князі не раз: і Володимир Великий, і Ярослав Мудрий[20], Ольговичі, Мстиславичі та інші. Князь Володимир Мономах у своєму "Повчанні дітям" згадує дорогу з Переяслава та з Києва на Володимир.

"Найбільш вживаними,— пише І. Крип'якевич у праці про Галицько-Волинське князівство,— були шляхи, які сполучали Галицько-Волинське князівство з Києвом. Головний шлях проходив з Володимира на Луцьк, Пересопницю, Дорогобуж, Корецьк, Возвягль, Мичеськ, Воздвижень, Білгород до Києва. Було ще другорядне відгалуження шляху, яке переходило Случ, через Білобережжя і Чортів ліс до Ушеська на р. Уші. Це була так звана лісова сторона"[21]. Інший шлях до Києва проходив південною околицею Волині — з Володимира на Перемишль, Крем'янець, Шумськ, Ізяславль, Полонне, Колодяжне, Котельницю до Білгорода[22]. Саме цією дорогою прямував на захід хан Батий, який, зруйнувавши в 1240 р. Київ, уже в 1241 р. знищив Володимир. Зі сходу на Волинь ішли Куремса та Бурундай.

Після поразки Київ століттями не міг піднятися до попередньої величі. Володимир відновлював свої позиції, хоч тричі руйнований до щенту (1241, 1259, 1280), тому що був вузловим осередком на міжнародних торгових шляхах. Зоною як основною торговельною суходільною артерією України — особливо після падіння Донського та Дніпровського водних шляхів — єдналася Україна через Володимир і Холм з Познанем, Щеціном, Любеком, Ґданськом, Торунем; прямо або через Сутійськ — з Сандомиром, Краковом, Чехією і, вкінці, з Регенсбурґом. З Володимирщини вели дороги на південний схід тією ж зоною міграцій — у країни та міста Сходу (Багдад, Самарканд, Пекін). З Володимира можна було далі Західним Бугом та дрібнішими сухопутними й водними шляхами добратися до прибалтійських, крім Любека, ганзейських міст, до Маґдебурґа[23].

---

[18] Див.: Аулік В. В. Зимнівське городище — слов'янська пам'ятка VI—VII ст. в Західній Волині.— К., 1972.

[19] Див., зокрема: Купчинський. О. А. Найдавніші слов'янські топоніми України як джерело для історико-географічних досліджень: (Географічні назви на **-ичі**).— К., 1981.— С. 209—212, 225.

[20] Jakimowicz R. Szlak wyprawy kijowskiej Bolesława Chrobrego w świetle archeologii // Rocznik wołyński.— Równe, 1934.— S. 84—85.

[21] Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство.— К., 1984.— С. 45—46.

[22] Там же.— С. 46.

[23] Исаевич Я. Д. Культура Галицко-Волынской Руси // Вопросы истории.— 1972.— № 1.— С. 95; Гронський Й. С. Причинки до історії шляхів на західно-українських землях. Дякуємо авторові за ласкавий дозвіл ознайомитися з рукописом його праці. Szelągowski A. Najstarsze drogi z Polski na wschód w okresie bizantyjskim.— Kraków, 1909; Kutrzeba S. Handel Polski ze Wschodem w wiekach średnich.— Kraków, 1903 та інші.

Міста західної частини зони міграцій поступово занепадали. Так пропало в дальшій історичній пам'яті місто Волинь, згинув майже безслідно Червен. Вкінці дійшла черга й до Володимира, який, увійшовши до складу Великого Литовського Князівства, потроху переставав бути "воротами в Європу" та видатним політико-адміністративним осередком. Але в тому часі вже було, в основному, сформоване особливе діалектне утворення — зона з властивим їй діалектним членуванням і з її мозаїчними ареалами змішаности (подільські та південно-східні говірки), перехідности та інтерференцій (на зіткненні південно-західного та північного наріч), міжмовного контактування з його архаїзмами та іноваціями.

Уже говорилося про стратиграфію ареалів, що їх можна вважати витвором самої зони й тільки їй властивими, а також тих, які в зоні концентровано, компактно представлені, хоч і трапляються на інших, зокрема латеральних, околицях українського мовного простору. Можна вважати, що в більшості випадків саме контакти із суміжними мовами сприяли витворенню мовних явищ, охоплених тими латеральними ареалами. Тим самим, їх же ареали, представлені в зоні, також повинні б бути результатом міжмовного контактування. Цілком можливо, що, наприклад, друге повноголосся виникло тому, що чужинці не розуміли закономірностей творення повноголосих східнослов'янських звукосполук.

При опису ареалів зони була згадка про те, що деякі з них перериваються в межиріччі верхів'їв Горині та Случі або якщо існують на тій території далі, в сторону верхів'їв Південного Бугу, то мозаїчно чи острівцями, щоб згодом у верхів'ях Південного Бугу продовжити в колишніх межах розірваний чи майже розірваний ареал. Було відзначено також, що зона іноді у верхів'ях Горині не рветься, а окремими ареалами завертає на північ, вздовж бігу р. Стиру, підсилюючи межу між волинсько-поліськими та середньополіськими групами говірок. У ряді випадків ті ж явища мови, ареали яких завернули на північ, представлені на картах і дальшими ареалами, продовженими у верхів'ях Тетерева — Південного Бугу (див. четверта група ареалів). Можна припускати, що старожитні усталені контури зони в названому межиріччі розірвано сторонніми втручаннями, перед якими люди організовано втікали на північ. Очевидно, немало мешканців цієї землі гинуло, а якщо вони й поверталися до рідних місць, то поверталася й їх мова, хоч не всі елементи колишньої своєї діалектної системи відтворювала.

Можливо, на долі населення цієї території зони позначилися княжі збройні суперечки за Погорину волость. А може, стратиграфія ареалів засвідчує трагедію мешканців Болохівської землі. Ця земля була стратегічно важливою для татар, бо по ній особливо вигідно було звертати сухопутніми дорогами в сторону Поділля та Наддністрянщини. Мабуть, так можна б пояснити наявність у Болохівській землі "татарських людей" та нищівних походів на болохівців князя Данила.

Чи не ще трагічнішу сторінку життя українського народу відображає та частина зони, яка, не доходячи до Києва, всупереч логіці подій, що стосуються великого основного шляху та побічних шляхів з Володимира в Київ, частково обривається біля Білої Церкви, а частково розгалужується своїми ареалами на північний схід і на південь.

Друга й початок третьої частини зони — це ще й територія активних процесів інтерференцій, територія згущення "блукаючих рік". Сприяло

виникненню явищ міждіалектних і міжмовних інтерференцій, мабуть, послаблення внутрідіалектних системних зв'язків у зоні через посилені міграційні рухи населення цієї її частини. Четверта група говірок — ключ до розуміння південно-східних і південних говірок України на території, яка зазнала найбільше переселень і чужинецьких наїздів. У маргінальних говірках четвертої частини зони збереглися давні мовні особливості, яких у такій конситуації досі не досліджувано, про що докладніше йтиметься.

Спочатку треба спинитися на мовній специфіці головної частини зони — на її ядрі, бо саме ядро здатне генерувати власні ареали зони, різні щодо часу утворення. Ядром чи мовотворчим центром зони може бути впливова в політико-адміністративному, економічному та культурному планах територіальна одиниця. Звичайно вона складається з домінуючого поселення чи кількох сусідніх у різному часі впливових поселень, переважно міст і навколишніх у більшому чи меншому радіусі (залежно від сили дії мовотворчого центру) адміністративно підпорядкованих йому (їм) сіл, селищ, містечок, міст. Престиж таких домінуючих осередків може зростати або падати й відповідно може міцніти або занепадати мовотворчий центр.

Життєдіяльність мовотворчого центру підтримують його контакти з іншими подібними осередками в межах і поза межами політичного об'єднання (союзу племен, держави тощо), до складу якого входять; корисні та вигідні шляхи сполучення з іншими політико-адміністративними, торговельними, культурними осередками — то запорука розвитку мовотворчого центру, важливий засіб регулювання сили його дії. Мабуть, тому не зміг Галич, як свідчать карти АУМ, стати суперником Володимира в мовотворчому процесі. Тому теж зі зростом Львова як важливого адміністративно-політичного й, головне, торговельного та культурного осередку почало формуватися у західній частині України нове мовотворче ядро, що охопило Наддністрянщину та потроху відтіснило на задній план позбавлену цієї ролі Володимир-Волинщину з її великою площею радіації у занепалій, але історично дуже вагомій для України зоні.

Територія, яку вважаємо ядром зони, за більшістю гіпотез про локалізацію прабатьківщини слов'ян входить до її складу.

В археологічних дослідженнях є згадка, що там, де сьогодні Володимир-Волинський, ще в III—IV ст. існувало поселення. Це припущення, однак, потребує солідніщої аргументації, хоч заслуговує на увагу[24]. З більшою дозою ймовірності можна вважати, що певну роль у формуванні ядра зони відіграла територія, на якій знайдено городище, назване Зимнівським, тому що неподалік, за 5 км від Володимира-Волинського, лежить с. Зимне Володимирського району. Після попередніх спостережень О. Цинкаловського (1938) та Ю. Захарука (1951—1952) грунтовно дослідив його В. Ауліх[25]. Як виявили результати досліджень, город на місці Зим-

---

[24] Бондаренко Г. В., Гурський С. М. Виникнення й формування Володимира-Волинського // Минуле і сучасне Волині (II Волинська історико-краєзнавча конференція, Луцьк, 26—28 травня).— Луцьк, 1988.— С. 7.

[25] Ауліх В. В. Зимнівське городище — слов'янська пам'ятка VI— VII ст. в Західній Волині.— К., 1972; его же. Зимновское городище и его место среди раннеславянских археологических памятников // Исследования по истории славянских и балканских народов. Эпоха средневековья.— М., 1972.— С. 46—67; його ж. Зимнівське городище: (До ранньої історії Володимира-Волинського) // Минуле і сучасне Волині...— С. 55—57.

нівського городища існував від початку VI ст. до середини VII ст., був центром племені, садибою вождя племені та його дружинників. В. Ауліх уважає, що цей город існував у період військової демократії та своєю культурою був пов'язаний з єдиною європейською дружинною культурою. Є підстави припускати, що город згорів, ставши жертвою збройного опору дулібів аварам (обрам). Цінною для нас є думка Г. Ловмянського, що авари не проживали, мабуть, постійно на дулібській території, а користувалися нею як шляхом сполучення між східними й подунайськими аварськими каганатами. Дуліби ж повинні були забезпечувати проїжджі групи аварів підводами й харчами[26].

У дослідженнях, пов'язаних з Волинню, звичайно зустрічаємо розповідь про те, що в IX—X ст. арабський мандрівник і письменник Алі ібн аль-Масуді згадує племена дулабу та валінана, а також велику й сильну державу племені валінана[27]. М. Грушевський наводить припущення істориків, що у волинській державі "були перед тим сильні князі але побороли їх київські"[28]. У долі дулібів-волинян відіграло значну роль місто Волинь, довкруги якого відзначено найбільші племінні зосередження топонімів з архаїчним суфіксом **-ичі**[29]. Тільки згодом його місце зайняв Володимир як столиця князівства й важливий торговельний і культурний осередок. Місто Володимир дуже часто згадується у літописах, починаючи з X ст. (за підрахунками В. Ауліха, понад 100 разів[30]), майже нарівні з Києвом.

Під роком 1232 наводить Галицько-Волинський літопис характеристику, що її дав м. Володимирові угорський князь Андрій: "ꙗко така гра[д] не изобрѣтохъ ни в нѣмѣчкыхъ странахъ"[31].

Враховуючи сказане, а також той факт, що Володимир посідав значне місце не тільки в політичному житті країни як столиця князівства та, в окремі періоди, конкурент Києва, але був також, як уже мовилося, дуже важливим торговельним вузлом, який пов'язував основні для України транспортні артерії, можна не сумніватися у тому, що в час своєї величі, та ще й успадкувавши мовотворчі здобутки й творчі потенції давніших близьких важливих осередків — міста, від якого залишилося Зимнівське городище, Волині й Червена — при підтримці таких міст як Холм, частково — Луцьк, був здатний стати ядром великого діалектного утворення — зони.

Але такий сильний мовотворчий центр не міг продукуватися тільки на зону, у якій географічним положенням займав досить скромне, надто висунуте на захід, місце. Його творчі імпульси мусили діяти радіально і в суміжних, поза зоною, північних, північно-східних, північно-західних

---

[26] А у л і х В. В. Зимнівське городище — слов'янська пам'ятка...— С. 109. Автор посилається на працю: Ł o w m i a ń s k i H. Początki Polski.— Warszawa, 1963.— S. 363—365.

[27] L a b u d a G. Okres wspólnoty słowiańskiej w świetle źródeł tradycji historycznych // Slavia Antiqua.— 1948.— T. 1.— S. 191—192.

[28] Г р у ш е в с ь к и й М. Ілюстрована історія України з додатком нового періоду історії України за роки від 1914 до 1919.— Накладом Ради оборони і допомоги Україні Українського конгресового комітету Америки, 1990.— С. 48.

[29] К у п ч и н с ь к и й О. А. Найдавніші слов'янські топоніми...— С. 244—245, картосхема 10.

[30] А у л і х В. В. Зимнівське городище: (До ранньої історії Володимира Волинського).— С. 55.

[31] Полное собрание русских летописей.— СПб., 1908.— Т. 2.— Стб., 765.

і південних говірках. Тому не можна не погодитися з думкою Т. Назарової, що "Володимир-Волинщина протягом століть була зоною інтенсивних міждіалектних і міжмовних контактів і могла стати джерелом радіації діалектних рис на північ, до середнього Бугу й витоків Прип'яті"[32].

На північ і північний схід від Володимира-Волинського існують говірки, які прийнято називати волинсько-поліськими або західнополіськими. Дуже близькі до них і говірки на північний захід від Володимира-Волинського, що гуртуються в околицях Холма та мають назву надбузько-поліських. Їх можна також віднести до волинсько-поліських, бо незначні різниці між тими говірками зумовлює специфіка дії ядра, неоднакова в різних напрямах. На рівнях мови помітне в усіх цих говірках не тільки співіснування, а й взаємодія явищ, властивих ядрові зони, що мають в діалектології назву волинських, з явищами північного, поліського типу, корінного для цієї діалектної території. Існує й протидія корінної системи, особливо на околицях території інтенсивної дії т. зв. волинської системи[33]. Тут говірки творять контактну діалектну територію з явищами інтерференцій. Ареали інтерферентних явищ не досить рівномірно розподіляються на поверхні цього діалектного масиву (II. 391, 392). Є між ними немало острівних і мозаїчних. Відповідно можна ділити волинсько-поліські говірки на дві частини (діагонально): південно-західну з центром у говірках Володимир-Волинщини та північно-східну, центр якої міститься на північ від Ковеля[34].

Якщо ж узяти до уваги весь цей комплекс говірок, то можна зробити висновок, що ізоглоси явищ ядра зони проходять густим пасмом із заходу на південний схід, або формують суцільні, острівні чи мозаїчні ареали довкруги ядра зони, здебільшого, однак, у протилежних — північному та південному — напрямах. Причому ізоглоси першої з названих груп настільки одностайні у картографічному зображенні, що можна б здогадуватися про їх одночасне чи майже одночасне формування[35]. Ізоглоси ж другої групи розподіляються нерівномірно. Як нам здається, певну роль у творенні відображених ними фонетичних особливостей, фонологічних і морфологічних явищ відіграло накладання на акцентуаційну систему поліських говірок особливостей акцентуаційної системи західнонаддністрянських і надсянських говірок. Маємо на увазі подовження наго-

---

[32] Назарова Т. В. К характеристике украинского волынско-полесского вокализма // Общеславянский лингвистический атлас: материалы и исследования. 1970.— М., 1972.— С. 41. Т. Назарова присвятила ряд праць вивченню та оцінці явищ, які існують у говірках Волинського Полісся, мало досліджених і, зрештою, не досить зрозумілих своїми виявами та конфігурацією ареалів навіть лінгвістам-діалектологам: про деякі говорить уперше, їм та іншим дає своєрідне, концептуально струнке, пояснення (Назарова Т. В. К характеристике...— С. 40—64; її ж. Аналогія структурного зв'язку в говорах української мови // Українська діалектна морфологія.— К., 1969.— С. 14—33).

[33] Горбач О. Західно-поліська говірка с. Остромичі кол. повіту Кобринь.— Мюнхен, 1973.— 64 с.; Назарова Т. В. Інтерферентні ареали як об'єкт історичної діалектології // Праці XII Республіканської діалектологічної наради.— К., 1975.— С. 15—28; ее же. Из наблюдений над междиалектными контактами (к понятию сопротивления системы) // Общеславянский лингвистический атлас: Материалы и исследования. 1973.— М., 1975.— С. 92—107.

[34] Назарова Т. В. К характеристике...— С. 42.

[35] Furdal A. O przyczynach zmian głosowych w języku polskim // Prace Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego.— Wrocław, 1964.— Ser. A, N 94.— S. 145.

лошених голосних у північних, поліських говірках і збільшення експіраторної сили наголошених голосних з пришвидшеним темпом мовлення названих південно-західних говірках. У зв'язку з цим могла значно збільшитися наголосова сила в наголошених складах і зменшитися — у ненаголошених, що й спричинило дуже важливі для цієї території явища: зміни [**и**] в [**е**] та [**е**] в [**а**] під наголосом, а також появу в системі ненаголошеного вокалізму фонеми [**и**] на місці [**е**] та збільшення дистрибуції ненаголошеної фонеми [**у**] в зв'язку з нейтралізацією опозиції [**о**] ~ [**у**] → [**у**]. Певне значення для цих говірок, особливо ж для говірок на околицях дії мовотворчого ядра, має виявлена Т. Назаровою закономірність: якщо нерозрізнення елементів мови налягає на структуру з їх розрізненням, то перемагає нерозрізнення, але нейтралізація діє у протилежному члені опозиції[36].

Не будемо спинятися на докладному опису говірок, охоплених дією цього мовотворчого ядра, бо такий опис можна знайти в названих дослідженнях, і, частково, у перерахованих явищах першої групи власних ареалів зони. У цьому ж контексті нас цікавить тільки доля мовотворчого ядра, його сучасна роль та сучасна сфера радіації, враховуючи і явища центру, і явища периферії. Вони ж засвідчують занепад мовотворчої сили ядра і розпад сфери його дії[37].

Доказом цього можна вважати:

1. Мозаїчні або частково розмиті ареали в говірках ядра (наприклад, розмивання ареалів зміни [**е**] в [**а**] та [**и**] в [**е**] в позиції під наголосом; зменшення ареалу лексеми *гай* — "ліс": сьогодні він охоплює тільки південну частину Володимир-Волинщини, а за літописною згадкою, він, мабуть, сягав до Луцька[38].

2. Пов'язаність окремих фонетичних змін з точно визначеними словами, що в такому вигляді зберігаються у маргінальних говірках, фіксуючи певний давніший етап розвитку мови. Наприклад, в окремих словах ще зберігається тут [**у**] < ***о** в нових закритих складах (*вуд* — "від", *круз* — "крізь", *ба'туг* — "батіг", *буг'ме* — "бігме"...), хоч у решті випадків у говірках ядра та його околиць уже здійснилася зміна ***о** в таких складах у [**і**]. До новіших явищ центру можна віднести також уживання [**е**] під наголосом на місці [**и**] у слові *вешн'а* — "вишня".

3. Наявність паралелізмів типу *'л'істро // 'л'устро*; *о'п'ілок // о'пулок* і подібних інших випадків паралельного вживання елементів мови.

4. Гіперизми, як, наприклад, наявність [**о**] на місці [**у**] на межі ареалу нейтралізації опозиції [**о**] ~ [**у**] → [**у**]: *оро'жаї, от'роба*...

5. Фонетично та акцентуаційно невмотивована наявність [**а**] з [**е**] та [**е**] з [**и**] в ненаголошених складах, причому і на території ядра, і на його околицях, зокрема в говірках на північ від Ковеля.

---

[36] Назарова Т. В. Аналогия...

[37] Уперше висунуто таке припущення у тезах доповіді на звітній науковій сесії Інституту суспільних наук АН України 21—23 червня 1971 р. (Григорчук Л. М. Відображення в АУМ сучасних мовотворчих процесів: Тези доповідей.— К., 1972).

[38] У Галицько-Волинському літопису є згадка про те, що князь Кіндрат застав князя Мстислава не в Луцьку, а поблизу города в місці, що називалося Гай. І. Крип'якевич передає інформацію про те місце так: "Під Луцьком в лісі, що звався Гай", тобто Гай — то назва лісу, а може, просто гай — "ліс"?.." (Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство.— С. 23).

6. Існування і таких ареалів, які у Володимир-Волинщині творять компактну цілість, відсутні на суміжній діалектній території, а щойно в говірках Берестейщини розсипані окремими острівцями. Можна припускати, що середина колись єдиного ареалу розмита, а його периферійні говірки зберегли явище, уже без підтримки ядра.

7. Той факт, що не тільки сама територія ядра та її найближчі околиці розбиваються на мозаїчні й острівні ареали: не збігаються, а навіть дуже розходяться межі ареалів явищ, властивих волинсько-поліським і надбузько-поліським говіркам, що в комплексі інших ознак теж може свідчити про руйнування мовотворчого ядра.

Розпад мовотворчого центру — рідкісне явище, тому, мабуть, його не досліджувано. Лінгвогеографи зосереджують увагу на виявленні зон, їх ядер (мовотворчих центрів), на опису ареалів явищ ядра та зони як сфери його дії. Це звичайно синхронна площина досліджень. Формування та занепад ядра мусить здійснюватися у часі, отже, щоб простежити за його "життям", треба вникати в іноді дуже давні явища, враховуючи при цьому й позалінгвістичні умови існування ядра та зони.

Інтралінгвістичні відомості про вік ядра можуть дати радіально визначені маргінальні ареали його самого, особливо ж — сформованої ним зони. Про давні явища ядра й говірок сфери його радіації загально говорилося раніше. А маргінальні ареали зони не привертали досі уваги дослідників. Маємо на увазі ті, що входять до складу четвертої групи ареалів зони й відносяться до найбільших щодо площі поширення та замкнутих або замкнуто-континуальних (змішаних) — за структурою. Деякі з частково замкнутих у зоні та континуально поширених поза зоною ареалів морфологічних явищ, вийшовши із зони, розсипані мозаїчно, опанували більшість південного сходу України. Вкінці самі ці явища закріпилися навіть у літературній мові.

Сюди відносимо насамперед ареали флексій, до складу яких входить звук [**і**] замість закономірного для їх фонетичного розвитку звука [**и**]. Існування флексій **-і, -ові, -еві** у парадигмах, де за законами фонетичного розвитку мали б бути флексії **-и, -ови, -еви** пояснювано в кожному зокрема випадку складними процесами прімарних чи секундарних аналогій. Зрештою, важко було знайти інші пояснення, поки не був зібраний матеріал з усієї української діалектної території, отже, поки не були обстежені й говірки зони.

Діалектологічні, в т. ч. лінгвогеографічні дослідження говірок Надсянщини, Закарпаття, частково — Бойківщини, Полісся, особливо Середнього, давали пояснення формам з [**і**], вбачаючи в них чи то збереження давньої вимови **и** чи вплив іншомовного сусідства, чи підтримку іншомовним сусідством збереження давньої вимови. Але існування таких флексій не на околицях українського мовного простору, і, що більше, проникнення їх у сучасну літературну мову все ж залишається загадковим, а пошуки у сфері аналогій у кожному з випадків уживання [**і**] в таких флексіях, який чомусь не перетворився в [**и**],— надто складними. Тим більше, що дія аналогії мусила б мати свої причини виникнення та існування саме на тих, а не інших діалектних територіях. Такою причиною можна було б уважати в зоні (бо саме зона виявляє найактивніше і найсуцільніше ці аномалії) міграційні процеси та зумовлені ними контакти з іншими мовами. Але в такому разі незрозуміло, чому контакт укра-

їнської мови в латеральних говірках з білоруською, словацькою, чеською, угорською чи південнослов'янськими (на певних етапах) мовами мав би сприяти збереженню давньої вимови **и** як [**і**], а контакти в зоні з литовською, польською, білоруською, російською, чеською мали б його руйнувати, хоч у тих мовах зберігається така вимова ***и**, а говірки найбільшої в Україні зони міграцій різномовного люду є водночас латеральними для великих діалектних масивів — наріч української мови.

Спроби пояснити в таких флексіях звук **і** збереженням давньої вимови ***и** розбивалися об прийняті вже в історії української мови та застосовувані в сучасних лінгвогеографічних дослідженнях[39] твердження, що давній **и**, відповідно до діючих у середньополіських говірках закономірностей, не міг би у своєму історичному розвитку стати дифтонгом у таких наголошених флексіях, а також не міг би реалізуватися як [**е**], [**и**] — у ненаголошених (II. 172, 173, 182). Тобто йшлося не про збереження давньої вимови ***и**, а про заміну за аналогією флексій з таким ***и** відповідними ятевими рефлексами в середньополіських говірках. З цього логічно випливало припущення, що така закономірність повинна б діяти і в "волинських говірках", і в літературно нормованій мові, причому в усіх випадках уживання у названих попередньо флексіях звука **і**.

Цей доказ можна було б прийняти беззастережно, якби були й інші докази на те, що говірки зони підпорядковуються законам говірок Середнього Полісся. Але ж сама зона як особливе діалектне утворення відмежовується від суміжних північних і південно-західних говіркових груп, зокрема й досить виразними, саме їй властивими ареалами названих форм із закінченнями, до складу яких входить звук **і**. Значна кількість таких форм і стратиграфія їх ареалів змушує повернутися до припущення, що сучасний звук **і** у названих флексіях іменників різних відмін — це скоріше збережений давній звук, що позначався як **и** в іменникових флексіях, ніж результат дії аналогії до флексій з **ѣ**.

Збереження вимови ***и** як [**і**], [**і**^{и}]... у визвуці, особливо у флексіях, можливе. Тим більше, що в зоні зберігається вимова давніх **ы** та **и** як [**і**] ([**і**^{и}], [**и**^{і}]...) досить суцільно або окремими острівцями (II. 15—21).

Говорилося вже про те, що чужомовні мігранти могли підтримувати давню вимову ***и**. Таку ж роль могли виконувати й українці-мігранти, які, потрапивши в зону, відірвані від рідних місць, не творили, а тільки репродукували мову.

Думку про можливість збереження у зоні давньої вимови ***и** у флексіях іменникових парадигм могло б підтвердити припущення, що мусила існувати в українському мовному просторі така територія, притому значна та впливова, на якій практично траплялися б звук **і** як рефлекс **ѣ** та звук **і** як континуант давнього **и**. Саме з такої території могли б вийти:

а) тенденція до злиття закінчень у парадигмах іменників типу *рука — земля, дім — кінець*;

[39] Назарова Т. В. Аналогія...; Матвіяс І. Г. Роль лінгвогеографічних даних у з'ясуванні генезису іменникових форм // Мовознавство.— 1973.— № 2.— С. 19—27. Автори спиралися передусім на матеріали карт першого тому АУМ і коментарів до них, отже, не змогли послідовно враховувати мовотворчих процесів зони, натомість шукали пояснення анамаліям словозміни в архаїчних говірках Полісся та в паралелізмах південно-східних говірок.

б) факти сплутування на письмі літер **ѣ** та **и** в наших пам'ятках писемности.

Будучи особливим діалектним утворенням, зона є водночас серцевиною українського мовного простору. Отже, вона досить впливова та спроможна брати участь у формуванні української літературної мови.

Щоб з'ясувати, чи справді склад таких флексій пов'язаний зі збереженням ***и**, треба простежити за оточенням їх ареалів і в такий спосіб визначити, наскільки виявлені в суміжних ареалах відповідні за граматичним значенням іменникові флексії підтримують чи заперечують цю гіпотезу.

Для прикладу візьмемо ті ареали, що зображають явища словозміни, властиві й літературній мові, та пролягають через усю територію зони.

У сусідстві ареалу флексії **-ові** (*на дубові*) місцевого відмінка однини іменників чоловічого роду колишніх **-о**-основ лежать ареали флексій **-ови**, **-у**, (*на дубови, на дубу*) в північних говірках та ареал флексії **-і**, (*на дубі*) — у південно-західних (II. 181). Сусідство з флексією **-і** (< **ѣ**) південно-західних говірок могло б сприяти появі такого [і] на місці ***и** у флексії **-ові** в говірках зони. Тим більше, що флексія **-і** (*на дубі*) де-не-де проникає у зону, в перехідних говірках на межі з наддністрянським говором рідко співіснуючи з флексією **-ові**. Тільки у південно-західних переселенчих говірках (новішого походження) співіснування цих флексій закономірне. Неможлива дія аналогії й при афронтальних контактах говірок зони: волинсько-поліські говірки взагалі знають тільки дві флексії давального відмінка однини цієї відміни, тобто **-ови** та **-у**, а середньополіські — тільки **-у**, **-і** (при типологічній оцінці цих формантів). Якщо говорити про вплив ятевої флексії на флексію з ***и**, то середньополіські говірки саме цей вплив заперечують: у ненаголошеній позиції тут повинен би бути [е] ятевого походження, а не [і] ([і^и]...) — II.13. Ареал [і], ([і^и], [и^і]) відзначено на території поширення колишнього **и** після губних у ненаголошеній позиції, з якою частково збігається ареал **-і** в цих говірках (пор. II. 2; II. 17).

Прийнято вважати, що флексія **-ові** місцевого відмінка однини іменників чоловічого роду з основою на твердий приголосний сприяла формуванню флексії **-ові** в давальному відмінку однини цієї ж парадигми. Однак з погляду лінгвогеографії ця думка малоймовірна: обабіч ареалу флексії **-ові** давального відмінка однини (*братові*) пролягають ареали форм на **-ови** та на **-у** цього відмінка (*братови, брату*) — поза нею. Їх послідовна наявність і суцільність виявів у межах кожного з ареалів заперечує і припущення про можливий вплив форм інших відмінків на форму давального: надто мало випадків уживання в зоні флексії **-і** місцевого відмінка однини і ніде флексія **-і** місцевого відмінка не трапляється паралельно з **-ові** в межах зони. Виявлена в деяких мішаних, новостворених говірках у першому томі (дуже рідко) флексія **-і** давального відмінка не могла мати впливу на формування величезного ареалу флексії **-ові**, який бере початок у діючому століттями мовотворчому центрі зони (пор. II. 177 і 181 та I. 193 і 203).

Також на картах, на яких зображено ареали флексій давального відмінка однини іменників колишніх **-йо**-основ (*кінь, товариш, злодій* — II. 178, 179; I. 196, 197) немає ареалу флексії **-і** в давальному відмінку в сусідстві з ареалами флексій **-еві** та **-ові**, які властиві зоні, бо взагалі

немає такої флексії цього відмінка іменників колишніх **-йо**-основ в українському мовному просторі. Про форми місцевого відмінка однини таких іменників буде мова далі; на формах давального відмінка вони, як свідчать карти, і тут не позначилися. Тим більше, що впливові наголошених рефлексів **ѣ** у флексії середньополіських говірок протистояла флексія **-и** (< ***и**) південно-західних говірок та, зрештою, й інші, крім [**і**], рефлекси **ѣ** у флексії.

На окрему увагу заслуговує у зоні ареал флексії **-і** родового відмінка однини колишніх **-t**-основ: *теляті*. Цей ареал сягає, як уже мовилося, від південно-східних околиць Володимир-Волинщини до верхів'їв Росі. Його не слід сплутувати з ареалом **-і**, де прикінцевий [**і**] — результат переголосу [**а**] після м'яких приголосних: такий переголос не під наголосом зоні не властивий.

Наявність флексії **-и** замість **-е** в родовому відмінку пояснюють аналогічно до флексії родового відмінка основ на **-і-** (*сімени, знамени*). Якщо вдатися до пояснення на підставі сусідства в просторі, то треба було б говорити про давність накладання ареалу нейтралізації опозиції /**е**/ ~ /**и**/→ **и** на ареал збереження вимови ***и** як [**і**] ([**і**^{и}], [**и**^{і}] (див. карту 1 і 2 та коментар до карти 37 — АУМ, II). Збереження [**і**] (*< **и**) у цій флексії, як і флексії давального відмінка, властиве, крім зони, іншим архаїчним ареалам у латеральних говірках півночі та південного заходу України.

На основі карт АУМ можна б припускати, що в окремих випадках все-таки діє аналогійне вирівнювання, особливо ж при формуванні деяких закінчень колишніх **-йа-**, **-йо-**, та **-і**-основ. Але це припущення може стосуватися тільки флексій давального та місцевого відмінків однини іменників колишніх **-йа**-основ, місцевого відмінка однини іменників колишніх **-йо**-основ, якщо вони під наголосом, а також давального, місцевого й, секундарно, родового відмінків колишніх **-і**-основ. Справді, на відповідних картах АУМ бачимо в середньополіських говірках, які могли б на певній території впливати на говірки зони, цілий спектр у флексії у позиції під наголосом рефлексів **ѣ**, включно з дифтонгами (*земл'іе*, в *кон'ц'іе*...) й тільки спорадично в північній частині цих говірок трапляється у флексії звук **і**, що його можна пов'язувати генетично з ***и**. На решті території середньо-поліських говірок, що на північ від зони, домінує у флексії -[**і**], ареал якого включає й зону. Зі сторони південного заходу існує закономірна, з погляду історії мови, флексія **-и** (< ***и**). Тому важко визначити, чи флексія **-і**, що в названих випадках (під наголосом) існує в зоні, є фонетичним континуантом давньої флексії -***и**, яка зберегла тут свою колишню вимову, чи фонетичним відповідником ятевої флексії, чи просто накладанням ареалів обох флексій. Якщо вважати, що флексія **-і** в цих випадках — тільки ятевого походження, то в говірках Середнього Полісся, суміжних із зоною, їй за вимовою повинен відповідати такий же [**і**] — рефлекс ненаголошеного **ѣ**, а насправді в них трапляються [**е**] або [**и**], територіально ізольовані від флексійного [**і**] зони. Флексійний [**і**] в зоні існує, отже, незалежно від наголосу ніде не накладається на [**е**] чи [**и**] — ненаголошені рефлекси **ѣ** у флексії. Цей факт може підтвердити думку про тяглість тут традиції щодо вимови ***и** так само, як зберігається ця традиція в говірках Надсянщини, Закарпаття і, частково, Бойківщини, а також, не під наголосом,— у північних говірках Середнього Полісся — латеральних говірках українського мовного простору.

В АУМ представлено тільки форми родового відмінка однини іменників колишніх **-і**-основ, тобто властиві їм флексії **-і** та **-и** (*солі, соли* — ІІ. 174, І. 180). Суцільним виявлено в зоні ареал флексії **-і**, виразно відмежований від також суцільного ареалу флексії **-и** південно-західних і волинсько-поліських говірок. Ареал флексії **-і** поширюється із зони на північний схід, порозділюваний ареалами флексії **-и**. Тільки в північних середньополіських говірках, у яких зберігається давня вимова ***и**, бачимо знов компактний ареал цієї флексії. У південно-східних говірках, зокрема на правобережжі Дніпра, флексія **-і** дуже активна, цілком можливо, що й під впливом літературної мови.

Зона зберігає флексію **-а** в називному, знахідному й кличному відмінках однини іменників середнього роду, яка є відповідником флексії **-*ьје**. Можливо, через зону поширилося це закінчення на схід і південь України (І. 206). Але воно властиве, крім зони, ще й архаїчним латеральним південно-західним говорам, а в решті південно-західних говорів підпало під дію згаданого раніше переголосу [**а**] > [**е**], [**и**], [**і**] після м'яких приголосних (ІІ. 183, 184).

Попередньо вже була зроблена спроба пояснити існування саме в зоні досить виразних ареалів другого повноголосся. Не просто також зрозуміти наявність тільки в зоні структури *ˈбоцʹун* (**botьn*). Можливе в таких випадках чужомовне втручання, продиктоване чи то нерозумінням закономірностей української мови, чи прямим стороннім впливом (пол. *bocian*, луж. *bacʹon, bośon*).

Можливо, що саме під впливом чужих мов, зокрема мов аглютинуючого типу, виробилася наша система формотворчих засобів і часток, яка через зону поширилася в північних і південно-східних, а також південних говірках і стала літературно нормативною, однак не властива говіркам південно-західного наріччя. Наприклад, формі *братиму* протиставляються у південно-західних говірках форми *буду брати, буду брав*..., формам типу *брав би* умовного способу — в південно-східних та північних говірках і в зоні відповідають у деяких південно-західних складені форми *брав бим* та *брав бих*. Цікаво, що сполучників *же, би, но* південно-західних говорів уживають на решті українського мовного простору як часток[40]. У цьому ж плані можна розглядати й існування частки **ся**, що в південно-західних говорах рухома, тобто може виступати і в препозиції, і в постпозиції до дієслова та навіть як структура **сʹа** зберігати значення зворотного займенника (*зняв жупан зо ся*), а на решті української мовної території, включаючи зону, вживається передусім постпозитивно і то не як окрема частка, а фактично як формотворчий засіб зворотних дієслів[41].

Отже, найбільшу в Україні зону мовних вібрацій тільки умовно можна б уважати волинським говором. Насправді це — особливе діалектне утворення:

як цілість зона не має замкнутого характеру (відкритими є численні ареали південно-східної частини зони);

у її межах існують замкнуті діалектні утворення, що структурно об'єднані спільним мовотворчим центром;

---

[40] Григорчук Л. М. Сполучник **що** // Українська діалектна морфологія.— К., 1969.— С. 89.

[41] Залеський А. М. Частка **-ся** в південно-західних говорах української мови // Українська діалектна морфологія...— С. 94—109; Гумецкая Л. Л. Глагольный постфикс **-ся** в украинском языке // Восточные славяне. Языки, история, культура.— М., 1985.— С. 126—130.

на території зони стикуються чи взаємно накладаються маргінальні ареали наріч, у зв'язку з чим виникають явища перехідности та інтерференцій, площі поширення яких формуються у різних місцях зони;

окремі ареали зони засвідчують явища міжмовного контактування, що трапляються також на території українсько-чеських і українсько-польських мовних контактів;

деякі мовні архаїзми виражено суцільно в межах зони її найбільшими ареалами; спорадично трапляються невеликі ареали інших мовних архаїзмів та їх мозаїчні вкраплення на території мовотворчого центру зони.

Мовотворчий центр зони виник у районі зосередження історично важливих міст (город біля с. Зимного неподалік Володимира, міста: Волинь, Червен, Володимир, Луцьк, Ковель, Белз, Холм). У ньому витворилися та поширилися у зоні, а подекуди й проникли в українську літературну мову, важливі для українського мовотворчого процесу явища, наприклад, збереження вимови ***и** як [**і**] у флексіях іменникових парадигм (**-ові, -еві, -і**...). Сьогодні цей мовотворчий центр виявляє ознаки занепаду.

Зона — важлива для всього українського мовного простору територія мовотворення. Вона відіграє водночас делімітативну роль, розмежовуючи наріччя та відмежовуючи одним з відгалужень волинсько-поліську групу говірок від середньополіської, а також об'єднувальну роль, збагачуючи своїми явищами говірки Поділля та говірки південно-східного наріччя українського мовного простору.

Територією, конфігурацією ареалів та й самим характером виявлених ними мовних явищ зона засвідчує існування у її межах великого шляху міграцій українського (різнодіалектного) й різномовного люду зі Середньої Європи в Київ і Причорномор'я.

Lidia KOTS'-HRYHORCHUK

A PECULIAR UKRAINIAN DIALECTAL FORMATION

The author believe this formation to be the largest vibration zone in the Ukrainian lingual space comprising the Volyn' dialect (in all of its spatial definitions) and the closed areas branched off. Dividing the territory of Ukraine into dialects groups, the zone, like the dialects themselves, is rooted in the prehistoric past. It rose along the important trade route from Middle Europe to the Dnipro and the Black Sea shore, originating in the territory that historically was of prime importance for the political, economic and cultural life of the country and encompassed the *horodyshche* (a fortified town) of Zymniv, the towns of Volyn', Cherven', Kholm, Luts'k, Volodymyr, and the surrounding settlements with structurally archaic names. It is here that one of the biggest language-shaping centres, and the nucleus of the zone, has been formed.

The boundaries of the nucleus have been defined, as well as its contribution to the formation of the zone itself, and — in general — to that of Volyn'-Polissia, Buh-Polissia, and Middle Buh dialect forms. The signs of the nucleus' decline have been revealed.

The structure of the zone and the stratigraphy of its areas have been researched, as well as the specific character of the lingual phenomena generated by the zone itself,— those that resulted from interdialectal contacting (as transitivity or interference), and those whose origin or preservation within the zone can be accounted for by a foreign language interference.

A pioneering view of the linguistic problems — taking into account frontal and afrontal spatial relations between the elements of the language — has yielded a new understanding of the causality of the following phenomena: the second full vocalism in the root morpheme, the formation of the system of particles in Ukrainian, the so called paradigmatic inflexional unification, etc.

Олекса ГОРБАЧ

АРГО ЧЕРНІГІВСЬКИХ ПРОШАКІВ І ЛІРНИКІВ

Проф. Д-рові Ярославові РУДНИЦЬКОМУ

Російський етнограф Павло Тиханов, що збирав арготичну лексику прошаків Брянщини[1], записав у 1890-х рр. у Чернігові з нагоди церковного свята (Перенесення мощів св. Феодосія зі Спасопреображенського собору в Борисоглібський) прошацько-лірницькі арготизми кількох сіл тодішньої Чернігівської губернії й опублікував цей матеріал як додаток до записаного ним же пісенного репертуару й порівняльно-етнографічного, нині застарілого, нарису про арго[2]. Вміщений у важкодоступному виданні цей арготичний словничок став знаним головно завдяки передрукові близько 215 чернігівських прошацьких арготизмів у розвідці Є. Романова[3] та в статті В. Стратена[4] (понад 10 арготизмів). В цілому його український матеріал аналізований не був.

П. Тиханов називає: 188 арготизмів, що їх подав йому *любок* (прошак) Єфим Штупун зі с. Киїнка (7 км на південний схід від Чернігова), 60

---

[1] Тиханов П. Н. Брянские старцы, тайный язык нищих: Этнологический очерк.— Брянск, 1895 — Відбиток з журн.: Брянский вестник за 1895 р. (близько 145 арготизмів; 110 арготизмів передрукував звідти Є. Романов), (Романов Е. Р. Катрушницкий лемезень, условный язык дрибинских шаповалов // Сборник Отделения русского языка и словесности (далі — ОРЯС).— СПб., 1901.— Т. 71, вып. 3): бл. 160 брянских прошацьких арготизмів з с. Ґоляжя, записаних від сліпця Карпа Перфільєва, подає П. Тиханов у розвідці про чернігівських старців (Тиханов П. Черниговские старцы (псалки и криптоглоссон) // Труды Черниговской архивной комиссии за 1899—1900 гг.— Чернигов, [1901].— Вып 2).

[2] Тиханов П. Н. Черниговские старцы... С. 65—15, в тому: "псалки" (пісенний репертуар), с. 65—6 , "тайный язык Киенский", с. 87—90, "Карховский язык", с. 90—91, "Почепской", с. 91—93, "Гомельский " (47 арготизмів, записаних від прошака Дениса Юркевича з Гомельського повіту), с. 93—94, "Брянский" (160 арготизмів, записаних від сліпця-прошака К. Перфільєва з с. Ґоляжя Брянського повіту), с. 94—97, "Жиздринский" (близько 115 арготизмів жиздринських мандрівних кравців, поданих брянським купцем Д. Сенічевим), с. 97—99, "Пластинский" (близько 175 арготизмів шерстобитів с. Чемодановки Городищенського повіту Пензенської губернії), с. 99—102, "Русский словоуказатель" (до названих словничків), с. 102—110, про арго й деякі праці про нього, с. 110—158.

[3] Романов Е. Р. Катрушницкий лемезень..., де подано з новими доповненнями збірки з 1887 р. (734 арготизми, надрукованої як: Катрушницкий лемезень // Живая старина (Москва).— 1890.— Т. 1, арґо капелюшників м. Дрибіна, нині Могильовської области та передрукованих бл. 730 арготизм могильовських прошаків зі статті: Любецкий лемент // Этнографическое обозрение (Москва).— 1891.— Т. 2.

[4] Стратен В. В.: Арго и арготизмы // Труды Комиссии по русскому языку.— Л., 1931.— Т. 1.— С. 111—147 (про арго в Росії й Україні, зокрема одеське школярське).

арготизмів, що їх подав селянин *любко́* Пилип Гаврилов Колесник зі с. Кархівки (24 км на захід від Чернігова)[5] і 119 арготизмів записаних від сліпого кобзаря Семена Вітюкова зі с. Романівки під Почепом (нині Брянської области) — разом понад 190 арготичних лексем, що їх у дальшому розглянемо.

Зі своїм арго інформатори не крилися; про їх цехову організацію П. Тиханов ближче не говорить; тому що грати на лірі в місті було заборонено, сліпці співали без акомпаніаменту ліри; осліплі в дитинстві, переймали репертуар усно, передумовою ж прийняття до цехового братства прошаків було знання *псалок* (побожних пісень) і світських пісень (с. 65—66). Про мовнодіалектні різниці чи особливості граматичної канви арготизмів П. Тиханов не говорить, а його російський правопис запису не раз не бере до уваги навіть найголовніших розходжень поміж підчернігівськими селами Киїнкою (далі — *К*) й Кархівкою (*Кр*) та підпочепською Романівкою (*П*), не кажучи вже про білоруську Гомельщину (*Г*) чи російську Брянщину (*Б*)*. Різницю до мови, мабуть, брянців називали його інформатори так: "у вас говорять тяжко, а у нас низко" (с. 85). Зберігаючи авторів рос. правопис арготизмів, на українську мову перекладаємо лиш його пояснювання значень слів.

Часті в давніших арго — лірницькому та в школярсько-пастуших[6], у білоруських[7], російських[8], в польському крамарів[9] та в пастуших сербохорватських чи ремісничих македонсько-болгарських[10] — засекречувальні приставні склади (**бі-, ку-, кри-**) тут заступлені вбого: **бику́р** П, **башту́р(а)** К "палиця" (пор. лірн. **бішту́р, -ра́** "тс, патик": **ко́стур), бурме́ль** "ячмінь" К (лірн. **бурвінь, -рбі́ль** "тс", **-рві́нь** "овес"), **кугра́** "ліра" КП, "бандура" К (лірн. **ку́грати/ку́ргати** "грати", **кугра́/курга́** "ліра", **кугра́чка** "скрипка", **кугра́чник** "лірник, скрипник"), **ку́праздник** "свято" К (пор. **пра́зник** "храмове свято"), **курга́ны** К, **куга́не** П "цигани" (лірн. **ку́ган** "циган").

Подібна справа з засекречувальними суфіксами (**-імний, -імира**): **бѣли́мый** "білий" П, **желти́мый** "жовтий", **красни́мый** "червоний" П (пор. лірн. **близімно, босівний, гиркимний, красімний, новівний, солу́дкемне); во́хымер** К, **во́хтерем** П, **лахты́мирь** Кр "вісім", **лахти́мерный** "двогривенник" К (лірн. **вохкі́мира/отімера/віті́мара** "8"), **сенты́рь** К, **се́нтирь**

---

[5] Історія міст і сіл УРСР. Чернігівська область.— К., 1972.— С. 67, 705, 709.

* Пор.: К: дэ́чить/удикни́, де́льга, ботэнь, клéво, хвéдня, сэпья́га, кули́га/ -ыга: Кр: мо́зкатэнь, хвэдень, сэпья́га, кулы́га, П: бо́тень, хвéзень, сепля́га, кулы́га; Г: бо́тэнь, дельга́, клэ́вый, удяка́ть, тро́йть: Б: дя́кать, éный, трепёлый, клéвый, тро́ить, хвéзень.

[6] Горбач О. Арґо українських лірників // Наукові записки УВУ.— Мюнхен, 1957.— Ч. 1.— С. 5—42, зокрема с. 15; його ж. Арґо слобожанських сліпців ("невлів") // Там же.— Мюнхен, 1971.— Т. 7.— С. 136—148.

[7] Сцепуро Ф. Русско-нищенский словарь, составленный из разговора нищих Слуцкого уезда Минской губ. местечка Семежова // Записки АН.— СПб., 1881.— Т. 37.— С. 188—197 та: Сборник ОРЯС.— Пб., 1916.— Т. 21.— С. 23—32, теж див. посилання 3.

[8] Пор. літературу в статті: Горбач О. Арґо слобожанських сліпців...— С. 139—140.

[9] Budziszewska W. Żargon ochweśnicki // Łódźkie towarzystwo naukowe.— Łódź, 1957.— Wydz. 1, N 26.

[10] Jagić V. Die Geheimsprachen bei den Slaven. Bd. 1 // Sitzungsberichte der Wiener Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse.—Wien, 1896.— Bd. 133, там і раніша література; Trojanović S. Prilog tajnim jezicima // Južnoslovenski filolog.— Beograd, 1925—1926.— T. 5.— S. 222—226.

Кр, **сянжа** П "сім" (лірн. **сімтúна/сéмптіна** "7"), **дéвар** Кр, **дéвенть** П "дев'ять" (лірн. **дíвера/ -вора** "9").

Вже в наведених прикладах засекречувальні афікси виступають у сполуці з одночасним перекручуванням назвуку чи визвуку слова. Саме група свідомих деформацій виразу заступлена численніше: **шабéта** "сумка" П (пор. могильов. прошацьк. **шабéтка** "тс", дрибін. -шаповаль. "калитка", укр. -степове **сапéт(а)** "корзина з вухами", що з осман. **sepet** "кошик"), **шалабэль, -элú** "волоцюга, -и, босяк, -и К (пор. **шалапýт** "гонивітер", **бéлебень** "недотепа", **шúлостыня** "милостиня" П, **шмед** "дід" К (невл. **шкред** "старик"), **шмуракú** "дураки" К (лірн. **шмурáк** "дурень"), **шуст** "місто" П, **шустáр** "базар" (лірн. **шýсто** "місто"), **хáныть** "ходити" К (лірн. **ханджувати** "походжати", **ханджоляти** "виводити гагілок", невл. **ханжувати** "побиратися" — від: **ходúти, походжáти** — з інфіксом *-н-*); **бáрмут** "кожух" К (невл. **бармус/** -мат "тс" -півд.-укр. **бýрнус** "накидка", що з осман.-араб. **burnus** "арабський плащ"), **батýжиться** "вінчатися" К (лірн. **забатýзити** "зав'язати", **-тись** "повіситися", **батýзник** "мотузка" — із контамінації: **батíг** і **мóтуз, -тýзка**), **бáштый, -тэ́й** К, **-тéнь** П "батько" (лірн. **батíй** "тс", **бахтíй** "тесть"), **бóтень** П, **-тэнь** К "борщ" (лірн. **бóтень**, невл. **бóлтень** "тс", лірн. **ботня́к** "буряк" — до: **ботвúна** "бурякове листя", дитяче наддн. **бóцьо** "борщ"), **бýцать** "pedere" К (пор. одеськ. арг. **басúть** "тс", півд.-зах. **буц** "грубіян, недотепа"), **вихрó**, "сіно" ККр, **вихрáтник** "хліб" Кр (лірн. **віхрó/вяхрó** "сіно" — до: **віхоть, повúхрити** "помервити, покудйовчити"), **гаврúдышник** "язик" П (невл. **говредати** "говорити", лірн. **аврúдити** "брехати"), **гайдамáка** "гадюка" П (хоч можливе тут і метафорне переосмислення: **гайдамáка** "розбишака"), **головáзда** Кр, **глáмота** П "голова" (лірн. **глáда/(г)лавдá** "тс": церк.-слов. **глава** "тс"), **двиня** К, **двеня́** КрП "два", **двиня дéкон** "20" К, **дéкан и двеня́** "12" Кр (лірн. **двінá/двеня́** "2", пор. наддністр. **двійня́/двійнячкú** "2-ріжкові вили", невл. **дветных** "2 коп."), **закарбáль, -бéль** "сумка" К (лірн. **захарбéля/ -бáник** "тс", **-рбýт** "клунок" — пор. давн. польськ. **zachar(i)a** "харчі", що почерез румун. **zahareá** "тс" з осман.-араб. **zahire** "тс"), **зекрó** ККр, **якрó** П "вікно", **зéкра** "вікна" Кр (невл. **зикрó** "тс", лірн. **зікрó** "тс; око", **-рá** "очі"; пор. і одеськ. арг. **зéкать/ зéцать** "поглядати" до: **зúркати**? чи калька з нім. арг. **Schmiere stehen** "сторожити", **Schmiere** "варта, вартовий", що з гебр., а нім. **Schmiere** дослівно "масть, мазь", в циган. **dzet** "товщ, масло", з чого львів. арг. **зекс**! "увага! поліціянт, ключник!", з чого сх.-укр. "перекладене" арг. **шестáя**! "тс" як ніби нім.-ід. **sechs** "6"; з циг. **dzet** білор. арг. 1786 р. **тсекун** "масло"), **іеквáть** "йти, ходити" К, **ихнáть, -áют** "йти, ідуть" П, **поіеквáем** "підемо" К, **якнáе трухтjéй** "йде дощ" К (до укр. **їхати** й гебр. **pânâh** чи новогр. **pijéno, vjéno** "відходжу", пор. лірн. **по-, пнáти** "йти, піти", львів. арг. **кнáяти** "йти", арг. одеськ. **канáть** "тікати"), **калýгород** "місто" ККр (рос. місцева назва **Калýґа**), **калýйка** "клуня" Кр (лірн. **кулýйка** "стодола", **кулýйник** "хлів" — до укр. **клýня**), **коноцýты** "коноплі" П (лірн. **конóпалки** "тс" — до укр. **конóплí**), **кутыга** "комірка" Кр (лірн. **кутúга** "комора", могильов. прошацьк. **кутыха** "комірка", **-тéха** "шпихлір" до укр. **кут** чи рос. **кутýзка** "тюрма"), **лобзá** "коза" К (могильов.-прошацьк. **лыбза** "тс", **лобзýн** "цап" чи й лірн. **лопстúрити** "пасти"), **лопухú** "чоботи" П, **лопя́зка** "лико" П (лірн. **лопýх/óпук, óбоки** "чобіт, чоботи, **лопухáр/опукáр** "швець", брян. прашацьк. **лúпус** "лапті", могильов. прошацьк **липя́зка**

"лико" — до **ла́поть/ лича́к**), **мана́тка** "сорочка" К (невл. "тс" — до півд.-укр. **мани́жка** "тс, передок сорочки", пор. і львів. арг. **мана́тки/мане́лі** "речі, лахи"), **непотребо́шно** П, **непотрэбше** К "непотрібно", **самогра́й** "самовар" К, **самогрѣ́й** "тс; чай" П, **сэлы́жнык** "оселедець" К, **сне́пло** "тепло" К (лірн. **сно́пно** "парно, гаряче", **сно́пка** "весна", **-пко** "літо"), **совя́зка** "гречка" К, **сова́зны кру́хты** К, **совязковыя кру́хты** П "гречані крупи" (пор. лірн. **сухе́чка/суя́чка/севя́чка** "гречка" — до укр. **гре́чка**), **тје́бить/тэбить** "coire" (пор. знане обсценне дієслово), **трепелю́к** "парубок" К, **трепели́ца** "молодиця" К (лірн. **трепе́лий** "молодий, добрий" — до укр. **дебе́лий**; лірн. **трепелю́к/ терпелю́к** "парубок", **терпели́ця** "молодиця", невл. **тре́пель** "хлопець", **трипелый** "молодий"), **хворт** "двір" Кр (лірн. **хвірт** "тс", невл. **вихо́р** "тс", лірн. **фі́рта** "двері, двір, подвір'я", **похві́ртя** "подвір'я" — до укр. **хві́ртка**), **царни́к** "цар" Кр, **-ни́ца** "цариця" (пор. білор. слуцьк. прошацьк. **цыри́зник, -ница** "тс", **цы́ра** "земля" — до **цар, -риця** чи й до рум. **ţáră** "країна"?), **чесо́** "пшоно" К (лірн. **цесо́** "тс; просо" — до укр. **про́со**), **шандо́л, -далы́** Кр, **ша́ндалы** П "постіл, -толи, лапті" (могильов. прошацьк. **шандалы** "лапті" — до **санда́л, -а́ли** чи й перекручене укр. **постоли́?**).

Основний засіб новітніх арго й сленгу — "відепітетні" утворення й метафорні переосмислення — заступлений тут рідко: **бѣлу́га** "картопля" К, **курля́ный бѣлу́жник** "картопляний суп" К, дослівно "варений картопляник" (лірн. **білю́га** "редька", гомельськ. прошацьк. **бялу́га** "картопля"), **вислю́к** П, **ви́сля** К "яблуко", **вислюта́** "солома" К, **вислю́га** "сіно" Кр (лірн. **віслю́ко/ вес-** "яблуко", **вислю́га/ ми-/ веслю́я** "солома", невл. **вислюка** "яблуко", **-ючка** "груша",— себто: "те, що висить"), **ге́ргутка** К, **де́рбутка** Кр "гуска", **ге́ргуты** "гуси" К (лірн. **гарбу́т, арбу́тка, га́рбатка** "гуска", **га́рбат**, "гусак", **гарбатя́** "гус(ен)я", **о́брутень** "голуб" — до укр. **ґелґота́ти** чи й до рум. **agipát** "крилатий"?), **ко́втур** "горщок" Кр (лірн. **ко́вту́р** "тс", **-у́рниця** "кувшин" — до укр. **ко́втнути**, новогр. χύτρα "горщик, каструля" чи й циган. **kócyk, kúci** "горщик"?), **кора́бка** КП, **ка-** Кр "ложка" (лірн. **кара́бля/ -бе́лька** "тс", невл. **карабка** "чарка" — до укр. **корабе́ль чи коря́к?**), **ко́тэнь** "віз" К (лірн. **ко́тинь** "тс; санки", **коти́ло** "колесо", **ко́тниця** "возівня" — до укр. **коти́тися**, себто "те, що котиться"), **круто́нка** "мотузка" П (могилів. прошацьк. **крутомка** "волока лаптя" — "те, що скручують"), **лопу́ха** "капуста" К (лірн. **лопу́ха/ ле-** "тс" — до **лопу́х** "Arctium lappa" — за широким листям), **мо́зкатэнь, -тни** "зуб, -и" Кр (лірн. **мо́скутні** "зуби", **ло́скотні** "горіхи" — до укр. **ло́скати/лу́скати**), **о́буток, -тки** "чобіт, -боти" К (невл. **обумни** "чоботи" — до укр. **обу(ва)ти), ползу́н** "рак" Кр (могильов. прошацьк. **повзу́н** "червак" — до: **повзти́**), **си́зька, си́зи, сизе́ны** "воша, воші" К (лірн. **си́за/ци́за**, дрибін. шапов. **стишь** "тс" — до: **си́зий?**), **слыхто** Кр, **слыхшэт, -шэтки** К, **слыхто́мки** П "вухо, вуха" (лірн. **слихто́** "вухо", **сли́хтити** "слухати, чути" — до укр. **слиха́ти, слих**), **сян** "свято" П, **ся́мка** "кімната" Кр (лірн. **ся́йний** "гарний", **ся́нко** "сонце; світло", **ся́нка** "свічка", **ся́нник** "місяць", **ся́нно** "погідно", **ся́нитися** "світитися", **ся́но** "свято", **ся́ний** "святий" — до укр. **ся́яти**,— значення ж "кімната" виникло почерез "близькозвучне" — **світли́ця**), **хо́дня** ККр, **ходы́ла** П "нога" (лірн. **хо́дня, ходу́ха**, невл. **хвиде́рка** "тс" — до укр. **ходи́ти**), **чу́быть/яко́рыть** "coire" К, **шкутѣ́ть** "foetere" К (перекручене — **смерді́ти** й арг. **скуда́ться** "боятися" П?); с и н е к д о х и: **мики́та** "замок" П (до імени **Мики́та**, але

пор. польськ. охвесн. **k'itufka** "колодка", **k'it** "ключ" з новогр. *κλιδί* "тс"), **ми́шка** "ведмідь" П (дрибін. шап. **мармы́сь**, польськ. **miś** "тс" й укр. **Ми́шко, Миха́йло**), **серг'ки́й** "кнут" П (як і укр. **сергі́й** "нагайка", Грінченко, *Словарь*, як і інтермедійне **серг'кй** "тс", натякає на укр. **сири́ця** "рід шкіри")[11].

Декілька арготизмів — це позичення з говірок головно південного заходу України; їх занесли звідти хоч подільські лірники, хоч лемківські мандрівні крамарі, горшколати й камтрувальники:

закапло́нщчик "замок" К (лірн. **за-ка́пчити/ -кап(л)о́нити** "замкнути", **капо́шник** "ключ", **закапло́нник** "тс; замок", **-о́нниця** "колодка, клямка", **матло́ха**, "колодка", **закатло́ха**, **-ка́тлонка**, **-капло́нниця** "скриня, сундук" — до закарп.-лемк. **за-капча́ти** "за-щепити", угор. **kapcsolni** "зчіплювати" з рум. **în-copceá** "тс"), **ке́рмаш** "ярмарок" К (невл. **хирмаш** "базар" з наддністр. **ки́рмаш** "торг у храмове свято", що з польськ. **kiermasz**, нім. **Kirchmesse** "храмове свято"), **ло́бэз** "хлопець" К, **ло́буз** "тс, парубок" П (лірн. **лобзю́к** "хлопець" — як і **ло́бур** "неотеса", первісно, мабуть,— "народжений чи вирослий в огудинні, **лобузінні**, себто в бур'яні"), **мерхло́** "м'ясо" КП, **мерхлю́д** "баран" П, **мерхлю́дка** "тс" К, "вівця" КП (невл. **махлятина** "воловина", лірн. **ме́рхля, ме(р)хлі́** "вівця, -ці", **мерхлі́й** "баран", **мерхля́чка** "вовна" — пор. гуцульськ. **ме́рше** "стерво", **маржи́на** "товар" з угор. **marha** "тс"), **сиво́рно** "холодно" К (лірн. **сі́верно** "зимно", **сі́водний** "холодний" — до нар. **сі́веркий, -рний** "тс"), **цу́кар** К, **ти́скар** П "цукор" (півд.-зах. **цу́кор, -кер**).

Мабуть, почерез рос. офенське арго прийшло: **галю́тый** "великий" П (лірн. **гальо́мий** "тс, високий", **галі́нець** "карбованець", себто "великий гріш" — пор. тверсько-костром. **голя́мо** "багато, дуже").

Може, позиченням (почерез білор. арго) перекрученого білоруського **вянча́ць** "вінчати" (могильов. прошацьк. **вяни́чить, -тца** "вінчати, -ся", **вяни́ченьня, яни́дзьба** "вінок, весілля", **вяни́х** "жених", дрибін. шапов. **яничицьк, -тца** "вінчати, -ся", **янидзьба** "вінок, весілля", слуцьк. прошацьк. **вене́йко** "весілля"), а чи польськ. **wianek** "вінок" (пор. польськ. охвесн. **m̃iñjačyć śe** "одружитися") є: **яни́ка** "весілля" К, **яни́читься** "вінчатися, одружуватися" К, **вяни́чуться** "вінчаються (про весілля)" П (пор. лірн. **яни́к/яни́га/юни́ко** "весілля", **юни́читися** "женитися", **юни́чити** "сватати", **яни́читись** "свататися", **яни́чиня** "сватання" — пор. і литов. **vainikúoti** "вінчати").

Основу прошацької арготичної лексики творять позичення з інших мов,— найбільше з новогрецької[12] (до 50 лексем), проникли, мабуть, з мови приазовських греків-торгівців чи й раніших збирачів подач на церкви:

амелья́с К, **мерьяс** П "мед", **мерля́сный** "медяний" П (лірн. **му́ляс/мі-** "мед", **(г)омиля́с** "тс, цукор", **омеля́сник** "цукор", **(о)міля́сний** "солодкий", **міля́сник** "медяник; вулик", **-я́сниця** "пасіка", невл. **милас/ ме-**

---

[11] Горбач О. Арґо українських школярів і студентів // Наукові записки УВУ.— Мюнхен, 1966.— Т. 8.— С. 179.

[12] Новогрецькі приклади подаємо за словниками: Иоаннидис А. А. Новогреческо-русский словарь.— М., 1961; Δημητράκου Δ. Νέου ὀρθογραφικόυ ἑρμηνευτικόν λεξικόν.— Ἀθῆναι, 1970.

“мед”, **гомаляс** “чай; цукор”, **-сник** “пряник” — з новогр. μέλι “мед”, μέλισσα “бджола”),

антю́х, -и́ П, **ахти́мус** “млинець, -нці” (невл. **антимосы** “сметана” з новогр. αρτυμή “масна їжа”),

а́шпурка “пшенична булка” К, **лашпу́рка** “білий хліб” П, **шпу́рэнь** “бублик” К, **лашпу́р** “перо” П (лірн. **я́шпурка** “булка; пшениця”, **яшку́рниця** “пшениця”, невл. **я́шпур** “бублик”, **-рка** “булка” — до новогр. ἄσπρος “білий”),

бэ́нить К, **бе́нить** П “курити” (невл. **бенеты** “тс”, лірн. **бе́н(н)ити, ба́нити** “тс”, **бе́нник** “цигарка” — до новогр. σβένω, σβύνω “гашу, гасну”? й зах.-укр. арг. **бо́мко** “недокурок” з польськ. **bąk** “жук”), **варна́х** “півень” К, **варна́шка, -на́тка** “курка”, **варна́тый** “урядник” П (лірн. **ворна́чка, арна́чка, варна́га** “курка”, **арна́к** “півень”, **ворна́чка** “качка”, закарп. арґот. **пі́ряник** “угорський жандарм” до новогр. ὄρνιθα “курка”),

во́ксим “ліс” Кр (лірн. **о́ксим/вошу́т** “ліс”, **оксю́т** “сад”, **-юти́на** “садовина”, невл. **оксем** “ліс” — до новогр. ὀξύα “бук” і циган. **veš** “ліс”),

га́ласть К, **га́лусть** П “сіль” (невл. **гану́ска** “тс”, лірн. **га́лусть** “тс”, **алю́шник** “оселедець” — з новогр. ἅλας, ἁλάτι “сіль”),

гальво́ “молоко” К (невл. **(г)альмо́** “тс”, лірн. **гаїмо/галі́мо/альмо** “тс” — з новогр. γάλα “тс”),

де́кон К, **де́кан** Кр, **де́кун** П “10”, **дви́ня де́кон** “20” К, **кирья́ де́кон** “30” К, **де́кан и е́ный** “11” Кр, **де́кан и двеня́** “12” Кр, **ди́каньшчик** “урядник, десяцький” К, **де́кульник** “десяцький” П (лірн. **ді´кона, -уна** “10”, **ді´кунка** “десятка”, **ді´кунник/ -кончик** “десятник” — з новогр. δέκα “10”),

евлю́да П, **-лю́дка** Кр, **-лу́дка** К “корова”, **евлю́д** П, **-лу́д** К “бик”, **евлудэня́** К, **евлюде́нок** П “теля” (лірн. **гавли́та, -и́дка, авли́да** “корова”, **гавли́д, яв-** “віл, бик”, **гавлидя́, явлидиня́** “теля”, **гавли́ста** “товар”, **авли́дник** “пастух”, невл. **явлыд** “віл” — з новогр. (ἁ) γελάδα “корова”),

е́ный “один” ККрП, **де́кан и е́ный** “11” Кр, **уё́нщык** К, **-щик** П “син”, **уё́нщыца** “дочка” КП (лірн. **іо́н(ий)** “1; 1-ший”, **ю́тний** “1-ший”, **іо́нус, ю́нець, (н)ю́ньчик** “син”, **іо́нуска, ю́ньчиця, ню́ньчичка** “дочка” — з новогр. ἕνας “1” чи й литов. **vi´enas** “1”),

звина́р “пояс” (з новогр. ζωνάρι “тс”),

ке́рха Кр, **ске́рха** П, **ске́рка** К “свиня”, **скерхеня́** “порося” К (невл. **кирха** “свиня”, лірн. **керх/ки́рха** “тс”, **кирхуня́** “порося”, **-у́шник** “свинюшник, хлів”, **киршу́тина** “солонина” — пор. новогр. χοτρος “свиня”),

кимро́ “черево, живіт” Кр (лірн. **химро́, комрі´й** “тс” — пор. новогр. κοιλιάρης “черевань”, κοιλιά “живіт, шлунок” як і арг. **кі´мати, -м´арити** “спати”, що з новогр. κοιμοῦμαι “сплю”, та розмовне **лежа́ти на че́реві** “ледарювати”?,

кле́во “добре, гарно” К, **неклепа́но** “недобре, негарно” К, **скла́вить** “робити” К, **склаво́тать** К, **скливо́тать** П “працювати” (лірн. **кле́ве/ -во** “добре”, **некле́во** “недобре, погано”, **кле́вий** “добрий”, **некле́вий** “злий”, **клеве́нський** “ласкавий”, **кле́вити** “робити, порядкувати”, **клево́тити** “працювати”, **скле́вити** “зробити”, **вкле́вити** “взути” — з новогр. *καλά* “добре, гарно”),

ковре́й, -ей “пан, -ни” К (невл. **коврій** “пан”, **-йка** “пані”, **-рыня́** “панич”, лірн. **киврі´й/ґаврі´й** “пан”, **киврі´йка/кав-/ґаврі´їха** “пані” — з новогр. κύριος “пан”, κυρία “пані”),

корыга "дівчина" КП (невл. **кревóха** "дівка", лірн. **каравóна, кариґа** "дівчина", **караві´нча** "дівча" — з новогр. κόρη, κορίτσι "дівчина"),

крéсо "сало" КП (невл. **креслó** "тс", лірн. **крі´сó** "тс", **сі´водне крі´со** "холодець" — з новогр. κρέας "м'ясо"),

лахмýр "огірок" К (невл. **охмурень** "тс" — з новогр. ἀγγούρι "тс"),

лјепсáрь "дячок, паламар" К, **лепсурник** "писар" П, **лепсýрька** "папір" П, пор. і **лашпýр** "перо" П (лірн. **рéпсати** "писати", **рéпсаник** "писар", **рéпсаня** "письмо, книга", **рéпсанка/рéпсане кітó** "писанка", **рéпсальник** "парастас", **рéпсник** "акафист", **рáпсати** "читати", **рáпсаня клéвити** "писати" — з новогр. γράφω, аор. ἔγραψα "пишу, я написав", γράψιμο "рукопис"),

лыкус/ лú- К, **лигус** Кр, **лын** П "вовк" (лірн. **лúга/ -ґа** "тс", **лиджиха** "вовчиця", невл. **лыкус** "лисиця" — з новогр. λύκος "вовк"),

мáница К, **-нúца** П "мати" (лірн. **манúця, омá-** "тс" — пор. нгр. μαννίτσα "матінка, мамця" чи й рум. **mămi´că** "тс"),

мáхир Кр, **мáхор** П, **махлыч** К "ніж" (лірн. **мéхир/нéхер/махлúч** "ніж", **махлúшник/ -чник** "різник; косар; різак", **махлúчити/ -хлувáти/макувáти** "різати, рубати", **махлúчка** "скринька різати січку", **махлярка** "січка", **маймýра** "сокира", невл. **махлій** "ніж", **махлышница** "топір", **махлышник** "розбійник" — новогр. μαχαίρι "ніж, кинжал),

óхвис К, **ахвéс** П "Бог" (невл. **óхвест, хвэсь** "тс", **óхвыста** "ікона", лірн. **охвес/хвесь/фез** "Бог; образ", **охцíйóс** "сотка", первісно "банкнота" — з новогр. ὁ Θεός "Бог"),

плјéнчиться "купатися, митися" К, **плјéнный** "срібний" К, ~ **сумáк** "білий хліб" К, **пленó** "срібло" П (лірн. **(п)лі´нчити** "мити, купати, прати", **плі´нчитися** "купатися", **плі´ний** "білий; срібний", **плі´нка** "шістка (монета)" — з новогр. πλένω/ πλύνω "мию, перу"),

пóсо "багато" КП (лірн. **пóсо**, невл. **посо** "тс" — новогр. πόσο "скільки"),

псáлить "співати" К (невл. **псáлыты** "тс", лірн. **псалúти** "тс", **псáльня** "пісня", **псáльник/пцáйник** "дяк", **пі´дпсальний** "піддячий" — з новогр. ψάλλω "співаю"),

псалыга "риба" ККрП (невл. **псалка**, лірн. **псáлка/ пцá-** "тс" — новогр. ψάρι "тс"),

псул "phallus" К (лір. **псул**, невл. **псуляка** "penis" — новогр. ψωλή "тс"),

пулять П, **апýлить** К "купувати, купити", **пропулять** "продавати" Кр (лірн. **пропýлити, -пýльовати** "прода(ва)ти", **пулити, опýлити, -льовати** "купувати", невл. **пропулаты** "продати", **упулаты** "купити", **пропýльныця** "продавальниця" — новогр. πουλῶ "продаю"),

сэпьяга К, **сепляга** П "сіряк", **сэпьяга** "свитка" Кр (невл. **сыпяга** "тс", лірн. **сипяг(а)** "свитка, сірак", **сипяженя** "сукно" — пор. новогр. ψοφάκι "овеча шкірка, кожух"),

скиль "собака" К (невл. **шкиль** "тс", лірн. **скел/скіл/скіць/скіцяка** "тс", **скóлиха/скé-/скилиця** "сука", **скеля** "щеня" — з новогр. σκυλί, σκύλος "собака", σκύλα " "сука"),

скитлá "миска" П, **скитля** "тс. філіжанка" К (лірн. **скатéля, скітéльня** "миска, тарілка" — з новогр. σκουτέλλι "миска"),

постычный К, **пастышный** П "становий, пристав" (пор. невл. **стекляты** "ставити", **за-, у-стекляты** "заставити, казати; устати", лірн. **стек-**

ляти/слякати "чекати", **пастикляти** "підождати", **дослякатись** "дочекатися" — з новогр. στέκω, στέκομαι "стою; стаю, затримуюся; знаходжуся" — як підстави для калькового утворення **стич-ний: становий**),

строка К, **строкида** П "дорога, шлях" (лірн. **(в)острока/вострорка** "дорога", **острочинець, -нці** "гість, гості", що почерез півд.-зах. **гостинець** "дорога",— з новогр. στράτα "шлях"),

сумак "хліб" К (лірн. **сумак, сунета** "тс", невл. **супеха, сопій** "тс", **суперка** "булка" — з новогр. ψωμάκι "тс", ψωμί "хліб"),

тэсарь К, **тјесар** Кр, **тесур** П "4" (невл. **сысариси** "4", лірн. **сі'сара/ ці'-** "А", **ці' сарий** "4-тий", **сісарка, сі'сіра ді'кон хобні'в** "20 коп." — з новогр. τέσσερεις, τέσσαρες "4", τεσσάρα "чвірка"),

трапезник К, **тряпез** П "стіл" (лірн. **трепез, требух** "тс" — з новогр. τραπέζι, τράπεζα "тс"),

тройман К, **трейман** Кр "рот", **триман, -аны** "зуб, -би" (невл. **трояшиты** "їсти", лірн. **троїти** "тс", **трі'йка** "обід; вечера" — з новогр. τρώγω "їм"),

трухтјей "дощ", ~ **якнае** "дощ іде" К (лірн. **рахті'й** "дощ", **рахта** "сльота", **рахтить** "іде дощ". — з новогр. βροχή "дощ, злива", βρέχει "іде дощ"),

улепко К, **улепок, -пки** Кр "око, очі", **калепный любок** "сліпий прошак" Кр (лірн. **каліпний** "сліпий", невл. **калип/неулип, невля** "сліпий, -пець" — з якогось новогр. *όχι βλέποντας "той, що не бачить" до βλέπω "бачу"),

уяпэрить К, **уяперить** П "взяти" (невл. **уеперить** "тс", лірн. **в-/з-япeрити** "взяти", **з-, на-, від-яперувати** "з-, на-, від-бирати", **в-, роз-япeрити** "в-, роз-зути" — з новогр. παίρνω "беру"),

хведня К, **хвэдень** Кр, **хвезень** П "дитина", **хведни, -нята** К, **хвезни** П "діти" (лірн. **хведня** "дитина", невл. **хвыдя** "хлопчик" — новогр. παιδί "дитина; син", адідеоване до **Федь/Хведь**),

хизать "cacare" ККр (лірн. **хизити, вхезитися** "тс", **хезити** "плювати", **хезитись** "встектися, сказитися" — новогр. χέζω "caco", до зміни значення пор. півд.-зах. вульґ. **сратися** "лютувати"),

хирка К, **хвирка** П "рука" (невл. **гарютка** "тс", лірн. **херута/ хи- / рутавка** "тс", **нахирник** "перстень; палець", **махирниця/накевиця/рутавниця** "рукавиця", **накевичник/махирник** "рукавичник" — новогр. χέρι "рука"),

хоры "село" Кр, **хверба** "народ" П (лірн. **хоро, -ри** "село", **херане/хирани** "люди" — пор. новогр. χωριό "село; місце", χωριανός "земляк", χωριάτης "селянин").

Несповна десяток лексем позичило наше арго з мови циганів[13] України:

артиха (в мові старих)/ **гардіа** (в мові молодих) "горілка" К (невл. **ардыха/ардя** "тс", лірн. **(г)артиха/гертиха** "тс", **гертишник** "шинкар" — циг. **тхардзи-мол** "тс" як калька нім. **Brannt-wein** "тс"),

буклейка "пляшка" Кр, **буклей** "квас" К (лірн. **жуклі'йка/шуфлі'йка** "склянка; пляшка", **жоклія** "чарка" — мабуть, із циг. **цаклос** "склянка", **цакло** "скло", адідеованого до **бутилка**; (щодо значення "квас" — пор.

---

[13] Циганські приклади подано за: Сергиевский М. В., Баранников А. П. Цыганско-русский словарь.— М., 1938.

невл. **бухло́** "пшоно" та **буза́** "крим.-татарський напій з перекислого проса"),

евро́ "яйце" К (невл. **явря́та** "яйця" — пор. циг. **яро́, ярно́** "яйце"),

курля́ный б'ѣлу́жник "картопляний суп" К, дослівно "варений картопляник" (лірн. **курля́ти/кру́ляти** "варити", **са́басний ку́рля** "самовар" — циг. **тэ кирё** "кипіти", **тэ каравэ́** "варити"),

нико́нто "нічого" П (невл. **ко́нто** "хто; що; щось", лірн. **ко́нто** "що то?", **сконд там** "що там?", а **ко́нтоль** "а що ж?" — циг. **кон** "хто" й укр. **хто**),

пяндж К, **пя́нджа** КрП "5", **спина́к** "п'ятак" (лірн. **пя́нджа, -нтжа, пе́нтза** "5", **пя́нджатка** "п'ятка; п'ятниця", **пянджаді́'кунка** "50-тка", невл. **пянджик** "5 коп." —з циг. **панч, -ндж** "5"),

ра́ха/ря́ха К, **ряху́та** П "жінка" (лірн. **ра́ха** "жінка, молодиця", невл. **ряха** "молода жінка" — пор. ц. **ракли́** "дівчина-нециганка", адідеоване до **ря́ха** "чепуруня"),

хабуры "гроші" К (невл. **ха́бри** "тс", лірн. **ховби́/хо́бні/хо́мні** "тс", **хо́бень** "крейцар" — до циг. **га́лби** "золота монета", **га́лбени** "золото", **га́лбин** "жовтий", (що з рум. **gálben, gálbeni** "жовтий; дукати"),

ше́вэнь "шаг, півкопійки (2 коп. асигнаційні)" К, **ша́ндра** К, **-ра́** КрП "6" (лірн. **ша́ндра** "6", **-рий** "6-тий", **шандра́чка** "шістка" — циг. **шов** "6", і звідси **ше́вень** "шістка"; **-(д)ра** — мабуть, числівниковий арготичний суфікс).

Під 15 позичень проникло з німецького арго[14] й мови; прийшли вони чи то почерез ідіш, чи то почерез польське арго, а чи таки безпосередньо з мови німецьких поселенців (кінець XVIII ст.) на Чернігівщині[15]:

боца́й, -ай "салдат, москаль" К (лірн. **беца́к** "вовк" — нім. арг. **Butz** "поліцай" 4414),

ге́ренька "оселедець" П (нім. **Hering** "тс"),

гуд, -ы́, гудле́й, -ей К, **кудла́й, -ай** "жид, -и, єврей, -еї" (лірн. **ґуд(ла́й), гудзь, ґец** "жид", **ґу́дзик** "жидок", **гудзі́'вка, ґе́циха, ґудла́йка** "жидівка", **гудзеня́, ґудла́йик** "жиденя", львів. арґ. **ку́длай** "жид", чеськ. арг. **kotel** "тс", ід. **gudil** "великий чоловік", нім. арг. **godel** "великий" 1854, з гебр. **gadlan** "горда людина"),

ки́рыть "пити" К, **ки́рный** "п'яний" К (невл. **кирить** "пити", лірн. **ки́рити/ ке́-** "тс, п'яничити", **уки́раний** "п'яний", **наки́рвання** "п'яни-

---

[14] Приклади з німецького "ротвельшу" цит. за кн. W o l f S. A. Wörterbuch des Rotwelschen. Deutsche Gaunersprache.— Mannheim, 1956. Цифри стосуються нумерації арготичних лексем у цьому словнику. Про вплив "ротвельшу" на польське (а посередньо й на українське) арго, пор.: H o r b a t s c h O. Deutsches Lehngut in polnischen Sonderspachen (Gauner-, Pennäler-, Studenten- und Soldatensprache) // Slavische Forschungen.— Bd. 52: Deutsch-polnische Sprachkontakte, Beiträge zur gleichnamigen Tagung 10.— 13.IV.1984 in Göttingen, Böhlau—V.— Köln; Wien, 1987.— S. 57—87. До арго ідішу див.: K u r k a A. Słownik mowy złodziejskiej.— Lwów, 1907, фотопередрук у: Specimina Philologiae Slavical — Bd. 20: Polnische Gaunersprache, II.— Frankfurt / M., 1979; W e i s s e n b e r g S. Die 'Klesmer' — Sprache // Mitteilungen der Antropologischen Gesellschaft in Wien.— 1913.— Bd. 13.— S. 127—142; L a n d a u A. Zur russisch-judischen 'Klesmer-Sprache' // I b i d.— S. 143—149.

[15] Про німецькі поселення на Україні див.: S c h i r m u n s k i V. Die deutschen Kolonien in der Ukraine. Geschichte, Mundarten, Volkskunde.— Charkow, 1928; S t u m p f K. Das Schrifttum über das Deutschtum in Rußland, eine Bibliographie // Heimatbuch der Deutschen aus Rußland, 1959.— Stuttgart, 1959.— S. 38—55; H o r b a t s c h O. Die deutschen Ortsnamen in der Ukraine // Onoma.— Leuven, 1977.— Bd. 21: Kongreßberichte Bern 1975, II.— S. 449—462.

чення", **кира́ка/укира́ґа** "п'яниця", **укира́чка** "жінка-п'яниця", львів. арг. **хі'рити** "п'яничити", **хі'рний** "п'яний, **хі'рус** "п'яниця" — до ід. **šikiren, schikkern** "п'яничити", **šikir, Schicker**, гебр. **šikôr** "п'яний", нім. арг. **schickern** "пити" 4888,— з пропущенням складу **ši-** як ніби "засекречувальної" приставки; пор. ще литов. **gérti, geriù** "пити" й італ. арг. **chiaro** "п'яний", **chiarire** "пити", циг. **матя́рно** "п'яний"),

кербунята (в мові старших)/**лавре́ния** (в мові молодих) "гарбузові зернята" К (н. **Kürbiskerne** "тс"),

климáнщчик "злодій" К, **кли́мач** "тс, розбійник" Кр (невл. **клыматы** "красти", лірн. **клі'мати** "тс", **клімýтник** "злодій", **клімýта** "тс; крадіж" — пор. нім. арг. **klemsen** "красти зі скарбонок у церкві" 2698; пор. і новогр. κλέβω "краду"),

лох "людина" КП, **лошкéт** "селянин" К (невл. **лахмі'й** "людина" рос. офен. **лох** "селянин", польськ. арг. **włoch** "господар", польськ. охвесн. **błyxu** "селянин; хам" — з нім. арг. **Blag** "людина, мужчина" 499),

раскопсáньщик К, **раскопсáник** П "розбійник", **побóксай** "побий" К, **бóксать** "бити" К (невл. **кобзаты** "тс", лірн. **кóпсати** "тс", львів. арг. **кóпсаня** "бійка", **кóбзати/кíб-** "бити" сх.-укр. арг. **кóцать** "вбивати, розстрілювати", польськ. арг. **kobzać/kibzać** "бити" — з нім. арг. **kiebesen, kobsen** "відрубувати голову", **Kiebes, Kabas** "голова" 2594, первісно "головка капусти"),

сты́га "podex" К, **настыги́** П, **насты́ги, -ы́жники** К "штани" (невл. **настрыжник** "тс", лірн. **сти́з/стил/сти́га** "задниця", **нáсти/нáсики/насти́ги/насти́жники** "штани", львів. арг. **сти́я** "podex; anus" — нім. **Steiß**, давніше **Steuß** "зад, купер (птахів); (арх.) жерло гармати"),

тирья́/сырья́ К, **цэрья́** Кр "земля" (невл. **тэры́га** "тс", **тэрыжына** "картоплина", лірн. **тери́га, т(и)ри́га** "земли", **тири́жник/те-** "картопля" — ід. **derech** "дорога", нім. арг. **Dirach** "шлях; район пошукування, околиця", **Terich** "земля, країна" 987—988, сперте й на укр. **сирá земля** та на рум. **ţară** "земля, країна"),

ци́мри Кр, **ци́верки** Кр, **ци́мры, цимрá** К "жіночі груди, жін. грудь" (мабуть, до нім. **Frauenzimmer** "жінка", спертого й на укр. **ци́цька** "грудь"),

ци́ґаль "коза" П (нім. **Ziege** "тс"),

шайдá/шкахвá/лихта К, **хайдá/лехьтá** Кр "vulva" (пор. брянськ. прошаць. **ши́хта** "дівка", нім. арг. **Schickse(l)** "дівчина" 4837, нім. **Scheide** "піхва", наддністрян. **фáйда/фóйда** "повія"),

я́ндрус П, **áндрус** К "брат", **я́ндруска** П, **áндруска** К "сестра" (лірн. **(й)áндрус** "брат", **(й)áндруска** "сестра", львів. арг. **яндрýс** "вуличник", **яндрýска** "вуличниця", польськ. арг. **andrus** "злодій" — з нім. арг. **Joner, Jauner, Gauner** "обманець (при грі); вуличник" 1669, до гебр. **jânâh** "обманювати"; виводять цей арготизм і з новогр. ἄνδρας "мужчина").

З півдесятка лексем проникло з тюркських мов[16] хоч безпосередньо (від мандрівних татарських скуповувачів старовизни), хоч почерез російське арго:

---

[16] Цит. за кн.: Радлов, В. В. Опыт словаря тюркских наречий.— 1-е изд.— СПб., 1893—1911.— Т. 1; 3-е изд.— М., 1963; Redhouse. Yeni türkce — ingilizce sözlük.— Istanbul, 1968.

ба́туга К, **баты́га** П "копійка" (невл. **батузка** "тс", **зютно батузень** "2 коп." — пор. рос. **аба́с** "давній перський і грузинський гріш вартости 20 коп." — з перс. **abbāsi** "перська" срібна монета" за ім'ям шаха Аббаса I (1586—1628)),

дельга́ "вода" К (невл. **делька/дэльга** "тс", **дэльгута** "ріка", **делюжник** "колодязь", лірн. **де́лька/де́йка** "вода", **дильма́** "ріка", **де́льман** "став", **Дильма́н** "Дністер", **де́йниця** "криниця", **де́люжник** "пором", **вде́льчитись** "втопитися" — пор. волзько-татар. **Idyl** "Волга"),

клюса́ "церква" К (невл. **клюса, клю́га** "тс", лірн. **клю́са** "тс", **клю́сник** "хрест", **клюсна́р** "цвинтар", **клюсна́рка** "каплиця" — з крим.-татар. **kelisa**, осман. **kilise** із новогр. ἐκκλησία "церква"),

любко́/любо́к кале́пный "прошак-сліпець" Кр, **любе́цкий язык** "тайне арго прошаків" (невл. **лебийска мова/по-лебийскому** "арґо кобзарів", лірн. **лебі́'й** "дід", **липко́** "лірник вчений із хлопа, дід учений, що має титул 'майстер' ", **либіща́к** "лірник із лірників", **ли́петень** "дід, прошак", **лебі'йська/лобу́рська мова** "лірницьке арго", лаборське арго: **лабор** "збирач пожертв на направу церков" — пор. осман.-араб. **çelebi** "пан, учений; титул голови ордену дервішів", болг. **челеби́я** "пан", рум. **celebíu** "елеґантний" — з пропущенням назвучного складу як ніби "засекречувальної приставки"),

мань К, **мане́к** П "я", **манька, маньку** "мене, мені" П (невл. **ман** "я", лірн. **манько́, -о́ві, -и́** "я, мені, ми", **ку-муні́'ський** "мій" — з крим.-татар. **män** "я" чи й циг. **ману́ш** "людина, чоловік").

Мабуть, почерез російське арго проникло декілька позичень з угро-фінських мов[17]:

кирья́ К, **керья́** П, **скерья́** Кр "3", **кирья́ декон** "30" К (невл. **скиретно** "3", лірн. **шкіра́/скера́** "3" — пор. воґуль. **quurem** "3"),

ку́ба "бабуся" К (невл. **ку́ба** "старуха", пор. і лірн. **шту́ба/цу́ба/цю́ба** "баба" й нар. **дзю́ба** "коханка" — пор. марій. **кува́** "старуха").

Російське офенське посередництво слід приймати й при розгляді шведських запозичень:

сто́дый "багатий" К (офен. **стод** "Бог", лірн. **сто́донь/сто́тень** "багач", **несто́дий** "убогий" — швед. **stod** "Бог", з родівником **stóden** "статуя, фігура").

Мабуть, почерез білоруське арго проникли литовські арготизми[18].

дэ́чить, удикни́ "давати, дай" К (невл. **дикаты** "давати", **вдикаты/вдичити** "дати", лірн. **дяка́ти** "давати", **дякну́ти/дя́хнити** "дати", **оддя́хнити/віддякну́ти** "віддати", львів. арг. **дзя́кнути** "дати" — пор. давнє білор.-укр. **дякло** "рід податку", лит. **dúokle** "данина", а чи з циг. **дэ(с)** "дати"?),

дул П, **ду́лес** К, **ду́лис** Кр "вогонь", **ду́лишница** "свічка", **духа́нка** "сірник" П (невл. **дуляс** "вогонь", **дулясник** "сірничок", **дулясытца** "горіти", лірн. **ду́ля́с** "паливо; вогонь", **ду́лити** "палити, гріти, світити", **задулити** "запалити", **ду́лений/дуля́сний** "теплий", **дуля́сник** "вогонь", **дуля́сити** "палити, горіти" — пор. лит. **duléti** "тліти; дрогнавіти; куритися", **dūlȳs** "підкурювалка до бджіл", латинськ. **dūlis** "рід льонту").

---

[17] Цит. за кн.: Collinder B. Fenno-Ugric vocabulary. An etymological dictionary of the Uralic languages.— Stockholm, 1955.

[18] Цит. за кн.: Lyberis A.: Lietuvių-rusų kalbu žodynas.— Vilnius, 1971.

Півдесятка позичень з угорської мови[19] проникло, мабуть, почерез арго мандрівних дротарів (горшколатів), каструвальників ("валашойників") і крамарів ("олійкарів", торгівців полотном) з Лемківщини й Східної Словаччини:

вóлот "кінь" ККр (невл. **волот(ыха)** "кінь, кобила", лірн. **вáлот/вáлта** "кінь", **волотúха/ -тúця** "кобила", **волóт** "осел" — мабуть, як метатезоване офен. **ловак** "кінь", що його сх.-укр. арго адідеювало до **лáвка** й "переклало" на рос. **скамéйка** "кінь",— з угор. **ló** множ. **lovak**, здрібн. **lovacska** "кінь, коні, коник"; виводять цей арготизм і з новогр. ἄλογο "кінь"; львів. тюремн. арг. **голóта/кінь** "перекидуваний шнурок поміж вікнами двох суміжних келій для передавання недозволеної пошти" з нім. арг. **Agole** "віз; тс" 54, з гебр.),

двухфúленный "2-гривенний" П, **трохвúлка** копійка" П (невл. **хвыльник** "10 коп.", **семихвыльник** "20 коп.", **трахвирка** "копійка" — мабуть, з угор. **fillér** "сотик, філлер", нім. **Vierer** "четвертак"),

ершакú "колеса" П (невл. **ёрыты** "їхати", лірн. **ярдувáти/гар-** "тс" — угор. **járni** "йти, їхати", **jártam** "я йшов, їхав"),

кархвúл "священик" П (невл. **корх** "тс", лірн. **корх** "тс", **корхилúця/ -хúня** "попадя", **корхиля́/ -хиня́/ -хúник** "попович",— мабуть, до угор. **korholni** "сварити, ганити", а чи зі словацьк. арг. **korhel'** "п'яниця", що з нім. **Chorherr** "монах августинець; титул священика по деяких манастирях"),

савóсня "100" ККр (брян. прошацьк. **савóсто** "100" — пор. угор. **száz** "100", адідеоване до — **сóтня**),

хáза "дім, хата" КП (невл. **хазá** "тс; кімната", **похáзный** "хазяїн", **похáзна** "господиня", лірн. **хазá** "хата", **пóхазь** "кімната, світлиця; шинок, господа", **похáзник** "хазяїн", **похáзниця** "господиня" — з угор. **ház** "дім").

Декілька позичень з румунської мови перейнято, мабуть, почерез лірницьке подільське арго:

клубнúца (в мові молодих) / **лагýн** (в мові старих) "гарбуз" К (рум.-болг. **lúbeniță** "кавун" з приставкою **ку-**),

мóтэнь "кіт" К, **мóтниха** "кішка" К, **мóтик** "котик" К (лірн. **мó(ско)тень** "кіт", **мотнúха** "кішка", **мотня́** "котеня" — рум. **motán** "кіт, коцур"),

хвилю́сник "хустина" К (лірн. **филúстка/хвелюстка** "тс" — рум. **félega** "кусень матерії; хустина", осман. **filik** "тонесенький муар").

Походження цілої низки арготизмів не вияснене:

бруньки́ К, **брýдки** П "дрова", **брýдошник** "сокира" П (невл. **буртайка** "палиця", лірн. **óбрутки** "дрова", **обрутóк** "патик", **обрутя́ч** "пліт", **обрýтниця** "дривітня" — пор. лит. **brūklŷs** "палиця", рум. **brad** "ялиця; її галузка"),

вéньки " ганок" К (пор. лит. **vi'enkienis** "хутір" чи чеськ. **venku** "надворі"?),

гамзéй "олія пісна" К, "олія пісна і скоромна" П (пор. лірн. **лобзі'й** "олій", **-і'йня** "олійня" — **до лобýззя** "сухе огудиння огірків, гарбузів"),

дербáк "товариш" П (брян. прошацьк. **дербáк** "тс" — пор. новогр. σύντροφος "товариш, партнер"?),

дизмáны "бджоли" Кр (пор. лірн. **бзúка** "пасіка", **бзúчник** "вулик" — пор. рум. **bîză** "бджола" й укр. **бзичáти**),

---

[19] Цит. за кн.: H a l á s z E. Magyar-német szótár.— Budapest, 1964.— K. 1—2.

дя́жить "coire" К (гомельськ. прошацьк. **дя́жить** "тс" — пор. лит. **giẽžti** "лоскотати"?),

акамэ́ла "шапка" К (лірн. **каме́ха, -му́ха** "тс" — пор. польськ. арг. **kaniołа** "тс", **камила́вка** "чернечий клобук" з новогр. καμηλαύκι "тс"),

кривонде́й "заєць" П (пор. могильов. прошацьк. **криво́ня** "ковбаса", може, новогр. κρέας "м'ясо", адідеоване до **кривий?**),

кули́га, -лы́га К "крамниця", **кулы́га** КрП (пор. лірн. **кули́ґа** "лавка" — до рум. **cúlă** "башта, вежа; скарбниця; шинок", що з осман. **kulle** "вежа"?),

курдо́мен "новонароджений хлопчик" К (пор. лірн. **курди́міль** "дядько", **-лька** "тітка", **кирди́мний** "свояк", що, може, з новогр. звертання καρδούλα μου "моє серденько!", але й могильов. прошацьк. **курдзёмиць** "родити", дрибін. шапов. **радо́мить** "тс"),

кутра́ть К, **-ря́ть** Кр "mingere" (гомельськ. прошацьк. **кутра́ть,** жиздр. кравець. **кадро́сить** "тс" — пор. лит. **kúdra** "став, багно"?),

ку́хтя "vulva" К (пор. нар. наддністр. **біда́** "тс"), **кухтя́к** "бідний" К (гомельськ. прошацьк. **шкут** "тс", новороп. шапов. **кухте́ча** "тс", могильов. прошацьк. **шку́тель/кухце́й** "бідняк", а теж сх.-укр. арг. **деко́фт/діко́хт** "голод", що з **деко́кт** "вивар" — ніби з різних коренів на переднівку),

лавре́ния "гарбузове насіння" К (в мові молодих: **кербунята** "тс" в мові старих) К (пор. гомель. прошаць. **ла́врык** "пиріжок", закарп. **ло́вранок** "підвечірок" бачван. **головра́нти** "тс", угор. діял. **loránt** "тс", що з нім. **Halberabend** "тс"?),

лагу́н (в мові старших) / **клубни́ца** (в мові молодих) К "гарбуз" (пор. рос. **лагу́н** "корито, відро, бочка", укр. **лагано́к** "бочечка, довбана з пня"?),

лаха́нка "конопля" П (до укр. **лах(ма́н)** "шмата"?),

лехьта́ Кр, **лихта́** К "vulva" (гомельськ. прошацьк. **лыхта́** "тс", брян. прошацьк. **ласта́** "тс"; могильов. прошацьк. **лыхта́/лу-**, дрибін. шапов. **лы́хта** "сміх", слуцьк. прошацьк. **лыхта́ться** "сміятися", лірн. **лоха́тись/люфта́тися** "тс", львів. арг. **лахува́тися** "насміхатися" — що з ід. **laxn**, нім. **lachen** "сміятися"),

матла́х К, **-ла́ха** П "тютюн" (пор. невл. **матлан** "тс", **-тлі́йка** "люлька", лірн. **баклу́н/матла́н** "тютюн", **мутла́ха** "табака", **матлі́йка** "люлька; цигарка", **матла́нник** "теребилюлька, фінансер" — мабуть, перекручення з: **баку́н** "рід самосійного тютюну", **таба́к** "тютюн" і **ба́ґа** "згар від тютюну в люльці", що з угор. **bagó** "нюхальна табака; жувальний тютюн"),

пэ́хтур К, **пихту́р** П "мішок" (пор. новороп. шапов. **питерень** "тс", дрибін. шапов. **пи́тер** "тс", могильов. прошацьк. **пи́тер/пи́таль/пихто́р** "тс" — сх.-укр. **пихті́р/пі-** "шнурковий мішок-сітка для сіна на віз у дорозі", смолен. **пяхтерь** "тс" — до рум. **paftá**, осман.- перськ. **pafta** "пряжка"?),

скуда́ться, скуда́емся манькі́ "боятися, боїмося ми" П (невл. **скудно** "страшно", поль. арг. **szkut** "страх", львів. арг. **ку́цатися** "боятися", лірн. **шку́татись/шкуда́-/шку́ти-** "тс" — пор. новогр. σκούζω "кричу, верещу"?),

сляга́ть "coire" К (пор. лірн. **шляга́ти** "райфурити, зводити докупи", **шлягу́н** "льовеляс" — з якогось ***су-ляга́ти?**),

тис "злодій" П (пор. дрибін. шапов. **клис/клим/ косту́сь** "тс" і нім. арг. **Kießler** "кишеньковець" від **Kies** "калитка" 2603 ?),

укута́ть "відходити, тікати" П (пор. могильов. прошацьк. **ускита́ть/ускица́ць** "тс", лірн. **вски́чувати/скі́тити** "тікати" як перекручення **ускó-чити** ?),

че́мес, -есы́ "волос, волосся" К (пор. могильов. прошацьк. **чумасы́** "волосся", лірн. **чиме́рськи** "тс", що, мабуть, до лірн. **чихмо́ритися** "чесатися", **чихмо́рник** "гребінь"?),

шкахва́ "vulva" К (пор. дрибін. шапов., гомель. прошацьк. **скахва́** "тс" — від **ша́хва/ша́фа**, рос. **шкаф** "тс"?).

Спорідненість нашого арго з суміжними найкраще показує статистика тотожних лексем: найближче — крім лірницького й невльського — стоять білоруські арго: могильовських прошаків (на їх 480 лексем — близько 145 спільних), слуцьких прошаків (на їх близько 380 лексем — близько 115 спільних), дрибінських шаповалів (на їх близько 540 лексем — близько 105 спільних) і дорогобузьких кубраків[20] (на їх близько 250 лексем — понад 60 спільних), при чому часто це не лиш спільні позичення, але й однакові словотвірні й метафорні переосмислення.

Менше споріднености з арго польських "охвесьніків" (на їх близько 340 лексем — лиш близько 70 спільних), російських офень[21] (близько 60 спільних лексем), брянських прошаків[1] (близько спільних лексем), пензенських шерстобитів[1] (близько 30 спільних лексем) і жиздринських кравців (понад 20 спільних лексем).

Слід теж підкреслити, що при спільнощах українсько-білорусько-польського арго з російським йдеться головно про спільні позичення з новогрецького й циганського.

Можна гадати, що чернігівське арго прошаків і лірників-кобзарів заникло в 1920-их рр. враз із цеховою організацією його носіїв, подібно зрештою як і лірницьке та слобожанське сліпецьке. Лиш небагато його лексем — як і лірницьких та невлівських — перейшло до правопорушницького[22] й школярського чи вояцького[23] арго та до міського сленгу Києва чи Лівобережжя. Ці новіші арготичні системи, як і міський сленг спиралися в нас переважно на позиченнях з жидівського й польсько-німецького арго як і на застосуванні радше метафорно-метонімних засобів, ніж засекречувальних морфем, що переважали в давнішому арго.

[20] Добровольский В. Н. О дорогобужских мещанах и их кубрейском или кубрацком языке // Известия ОРЯС.— СПб., 1897.— Т. 11—12.— С. 320—352.

[21] Diefenbach L. Die ofénische Sprache // Beiträge zur vergleichenden Sprachforschung auf dem Gebiete der arischen, celtischen und slavischen Sprachen, hrsg. v. A. Kuhn u. A. Schieicher.— Berlin, 1865.— Bd. 4.— S. 328—341; Бондалетов В. Д. Условные языки русских ремесленников и торговцев.— Рязань, 1974 — Т. 1; Horbatsch O. Русские арготические системы // Hamburger Beiträge für Russischlehrer.— Hamburg, 1982.— Bd. 28.— S. 63—82.

[22] Горбач О. Правопорушницькі східньо-українські арготизми в дотичних словниках і в літературі перед 1-шою світовою війною // Науковий збірник УВУ.— Мюнхен, 1973.— Т. 8.— С. 14—28; його ж. Вулично-тюремні арготизми у Франковій прозі // Записки Наукового товариства ім. Шевченка.— Нью-Йорк, 1963—1968.— Т. 177.— С. 197—206; його ж. Вуличницькі арготизми в творах І. Микитенка й Л. Первомайського // Збірник на пошану Ю. Луцького.— Edmonton, 1990.— С. 226—248; його ж. Львівські проступницько-тюремницькі арготизми (до 1930-х рр.) // Науковий збірник УВУ.— Мюнхен, 1983.— Т. 10.— С. 296—326; ejusd. Lexikale und Wortbildungselemente des ukrainischen Argot // Opera Slavica.— Göttingen, 1963.— T. 4: Slawistische Studien zum V. Internationalen Slawistenkongreß in Sofia.

[23] Горбач О. Арго українських вояків // Наукові записки УВУ.— Мюнхен, 1963.— Ч. 7.— С. 138—173.

Oleksa HORBACH

THE ARGOT OF CHERNIHIV BEGGARS AND LYRE PLAYERS

The paper is the first attempt to thoroughly analyze the argot words (about 190 in number) recorded in Chernihiv from lyre players of Kyjinka, Karkhivka and Romanivka by P. N. Tikhanov, the Russian ethnographer, and published in 1895. These argot words are compared with similar ones used by blind beggars of Kharkiv and lyre players of Podillia, as well as with those recorded from Belarus' and Russian beggars, wandering artisans and hawkers.

Closest to Chernihiv argotisms appear to be those of Kharkiv blind beggars, Podillian lyre players and Belarus' beggars.

The argot system is characterized not so much by its word distortion through argot suffixation as by its metaphoric nature and the abundance of loan words. Most of the loan lexemes come from Modern Greek, others being of Gypsy, Hungarian, Turkish, Romanian, Lithuanian and Swedish origin. Relatively few of the Chernihiv argot lexemes can be found in the present-day urban idiom of Kyiv, Odessa, Kharkiv and L'viv.

Зеновія ФРАНКО

МОВА ЯК ЗАСІБ НАЦІОНАЛЬНОЇ АТРИБУЦІЇ ЛІТЕРАТУРИ

Формула, що її застосовували до літератури радянського періоду як літератури "соціалістичної змістом і національної формою", була ще в роки першої, хрущовської, відлиги визнана науково неспроможною. У наш час вона спливла в небуття як онтологічний парадокс. Можна було б про неї й не згадувати, якби не те, що саме в ній закодоване положення, за яким визначалось право власности на культурні надбання народів колишнього Радянського Союзу, положення, котре потребує перегляду. Адже в літературознавстві недалекого минулого поняття змісту, що підлягало розкладу на такі складові, як тема, образи, сюжет, було жанрово і стильово неодновимірне: практично специфіка та художня вартість твору ідентифікувались із фактом його написання у радянський час письменником політично чистої біографії, а сам літературний твір зараховували до тієї геополітичної структури, на терені якої він постав. За формою, ототожнюваною з мовою, твір віддавали тому етномовному колективові, членом якого був автор або ж, якщо твір був написаний неросійською мовою, діставав громадянство СРСР і національну належність за "п'ятою графою" — "радянський". Стосовно національної належности творів дожовтневого періоду, то їх визначала мова й державне підданство автора. Твори, написані російською мовою громадянином Росії, без огляду на національність автора, автоматично потрапляли у скарбницю культурних надбань метрополії з камуфляжним подекуди для праць інородців визначенням "вітчизняний".

Саме метрополією було нав'язане твердження про однонаціональний характер письменства давньоруської доби, що підтримувалось ще й теорією колиски трьох несформованих східнослов'янських народів. Метрополія привласнювала собі творчість українських майстрів музики, пензля і слова, що жили й творили в післяпереяславський час на землях, які входили до складу Росії; від неї йшло приписування російській літературі та науці праць тих українців, котрі з огляду на обставини мусили писати по-російському. За цією теорією трактували як білінгвів українських письменників середини XIX ст., які окремі свої твори з тих або інших — суб'єктивних чи об'єктивних — мотивів написали по-російському. Що ж! Трохи правди в цьому є, бо не можна заперечити, що літературна мова в історії української літератури відігравала роль засобу її національної ідентифікації. Вона ж була й залишилась її першоелементом, перво-

джерелом, способом вираження особистости, засобом пізнання і сприймання навколишнього світу. Все це так. Водночас цього твердження не можна абсолютизувати насамперед тому, що літературна мова є явищем історичним і, як таке, має для свого визначення історичний, тобто співвідносний тому чи іншому етапові розвитку етносу, підхід і "ключ розуміння".

Знаємо, що в різні періоди історії української літератури літературно-писемна мова не завжди була прямим виразником мислення її носіїв, вищою формою народної, та й не завжди була вона єдиною. Тому виконувати роль єдиного засобу національної атрибуції творів не могла.

Тут відразу постають запитання: коли, у які періоди літературна мова України не мала змоги національно ідентифікувати літературу, чим це мотивувалось і які засоби замість неї виконували цю, притаманну їй, функцію?

Як відомо, генеза, атрибутика й історично зумовлена функціональна запрограмованість інтермови чи того інваріанта, який звемо народною або національною мовою — з одного боку, і писемно-літературною,— з другого, різні. Якщо перша є продуктом мислення і духовности народу (нації), отже, і його найістотнішою ознакою, то літературна — породження писемности, її свідомо опрацьованою і відшліфованою формою. Саме тому літературна мова за часом утворення є набагато пізнішою від народної; вона має точну дату народження (бо від першого літературного твору), тоді як народна такої дати не має. На базі народної (національної) мови й повинна утворюватись літературна, але зворотний шлях неможливий.

Отже, неправильно гадати, що якась мова чи якісь народні мови могли вийти з церковнослов'янської. Або що могли вони вийти з давньоруської, якщо остання була лише літературною. У зв'язку з тим спливають запитання: чи давньоруська була тільки літературною, чи й народно-розмовною і чи могла вона так просто розпастися на три мови? Ще на початку століття це питання стало предметом обговорення серед українських учених (М. Максимович, М. Костомаров, В. Антонович, М. Драгоманов, М. Сумцов, А. Кримський, О. Потебня, І. Франко, М. Грушевський, П. Житецький, В. Щурат та інші), а також російських (О. Соболевський, І. Срезневський, О. Шахматов, А. Пипін, В. Перетц, В. Істрин, В. Яковлєв, В. Ламанський, О. Соловйов та інші). Однозначної відповіді воно не отримало, але вчені зійшлися принаймні в тому, що між літературною та розмовною мовами того часу, починаючи з XI ст., існували відмінності не лише по лінії більшої опрацьованости першої, а й по лінії структури. Одні вчені (О. Пипін, І. Срезневський) твердили, що давньоруська мова є, власне, старокиївським говором, інші (О. Шахматов) вважали, що це "націоналізована" на грунті київського говору старослов'янщина, ще інші (О. Соболевський, М. Погодін) представляли її говором великоросів, що первісно заселяли Київщину і під тиском татар подалися на північ. Усі визнавали, що населення Київської Руси було етнічно й мовно неоднорідне, розмовляло територіальними говорами, відмінними між собою, окремі риси яких відбиті в мові пам'яток тієї доби.

У рецензії на працю О. Пипіна "История русской литературы" І. Франко зазначав: її автор "констатує тут факт, що в давнім, домонгольськім періоді староруська література майже вся є південноруською. Супроти цього важне питання: хто жив у ту пору в Південній Русі? Д[обродій] Пипін присвятив сьому питанню вже одну замітну працю

"Спор южан с северянами", що увійшла в його "Историю русск[ой] этнографии". Тут він подає з неї тільки дещо важніше, наводить думки Житецького і Потебні про неоднаковість староруської мови і неоднакові шляхи її розвою в різних сторонах і кінчить таким висновком, котрий могли б затямити собі наші "об'единителі": "Ледве чи може бути сумнів про те, що етнографічні різниці між Північною і Південною Руссю почали зазначуватися вже при перших рухах племен на північний схід. Хоч і яка вони були близька рідня своїм походженням, між ними мусили показатися різниці вже через їх місцеве розрізнення, що вводило їх в різні умови місцевості, клімату і праці"[1].

І далі: "Сказавши коротко, д. Пипін схиляється до тої думки, яку здавна боронять українсько-руські вчені [...], що староруська література домонгольської доби була в головній мірі витвором того самого племені, що тепер називається українсько-руським [...]"[2].

Більшість дослідників літератури Київської Руси зійшлися в думці, що в той період існували дві літературні мови: старослов'янська — для сакрального письменства, а в перші століття ще й для Початкового і Київського літописів, і давньоруська — для секулярного. Ніхто з них не писав про розпад останньої, тобто не визначав часу, способів і шляхів розпаду, хоч усі припускали, що був спільний східнослов'янський період існування русичів і їх мови.

З історії знаємо, що в значної частини народів Європи (за винятком старописемних середземноморських, а також безписемних угро-фінських) прийняття християнства було пов'язане з поширенням писемности, а з ним і з введенням у літературу народів тієї мови, з якою прийшла до них писемність. Так було з латиною у Західній Європі, так було із старослов'янщиною у Південній і Східній Слов'янщині. Упродовж віків латина і старослов'янщина залежно від ступеня їх генетичної й типологічної спорідненості з національними мовами, а також від низки суспільно-політичних факторів та ідейних віянь перебували з тими мовами то в інтеграції, причому не стільки із взаємодоповненням, хоч без такого не обходилось, як із збагаченням національних мов (як це було з латинською — з одного боку і галльською, кельтською, пізніше французькою та англійською — з другого, і зі старослов'янщиною — і російською, сербською, хорватською), то в дезинтеграції, у диференційованому розвитку національних мов (як це було з латиною — і німецькою, польською, чеською або зі старослов'янщиною — і українською та білоруською мовами). Інтерлітературна мова своїми елементами могла входити у структуру народних говорів державно-політичних центрів, сприяючи формуванню національних писемних мов. Через ті спільні, інтегруючі компоненти, якими писемна мова наділяла їх окремі говори, вона і стимулювала процес консолідації говорів, а звідси й сприяла утворенню інтегрованої національної мови (як це добре представлено, з одного боку — в англійській, з другого — у російській мові). В інших випадках, коли говори були непроникливіші для іншомовних привнесень, однобічної дії не було. Відбувалась взаємодія. Але й вона була нетривала, хіба що посилювана якимись віяннями часу: позбавлена джерел живлення інтермова зами-

[1] Франко І. Зібрання творів: У 50 т.— К., 1981.— Т. 31.— С. 342.
[2] Там же.— С. 343.

калась у собі, герметизувалась, що відштовхувало національну. А це, своєю чергою, сприяло внутрішньому розвитку останньої по лінії структурної специфікації та збагачення. Завдяки структурному багатству народно-розмовна мова скоріше чи пізніше пробивала собі двері в літературу, витісняючи з неї інтермову. Так було з німецькою й польською мовами, так пізніше сталося з українською і білоруською. Отже, одні мови збагачувались у стосунках з інтермовою і навіть розчинялись у ній (як російська), інші специфікувались через відмежування від неї. І це відбувалось не завдяки мовотворчості письменницьких індивідуальностей, а стало прерогативою таких структур національних мов, що були конкурентноздатні стосовно інтермови.

Шлях розвитку національної мови зумовлювався не лише іманентними її властивостями і не лише її відношенням до інтермови, а й позамовними чинниками. Такими були держава і церква, кожна з яких, виходячи з власних інтересів, оберігала монопольне становище інтермови і тому всіляко протидіяла входженню в літературу живої народної мови, пригальмовувала процес демократизації літератури та її мови.

Старослов'янщина, закріпившись в епоху Київської Руси за сакральним письменством, дала поштовх для писемного розвитку давньоруської, яка частково зобов'язана була їй своїм структурним каркасом і котрій артеріями живлення і специфікації служили передусім говори Середньої Наддніпрянщини, тобто говори полян, сіверян і деревлян, а ці, як можна припускати, родовід свій вели ще з доісторичних часів і мали в дописемний і ранньописемний періоди відносно стійку й синтетичну систему структурних виразових засобів, яку можна назвати вже українською чи протоукраїнською. На жаль, на доказ її існування маємо досить фрагментарні відомості. Серед них — напис на камені "Коваль Людота" з XI ст., окремі структурні елементи з київських графіті: клична форма, рухома частка **ся** при дієслові. Засвідчують цю мову ойконіми із суфіксами **-ів, -ин, -ець, -ич,** антропоніми з другим компонентом **-слав,** суфіксами **-ото, -ило.** Крім того, вона виражалася у стійких зворотах і епітетах, у зачинах, кінцівках казок, переказів, пісень і билин, що утворились, як можна припускати, у найдавніший час і дійшли до наших днів.

Функціонально давньоруська писемна мова перебувала у стосунках диглосії з народною, а структурно — у взаємодифузії, бо фольклор творився на базі говорів. Образні та стійкі експресивні вислови разом з окремими говірковими елементами, переважно фонетичними, спорадично проникали в давньоруську. Це: сплутання **и** з **ы**; префіксального **у** з **в**[3]; сполучник *та*; вислови: *срібні береги, рикає як тур, ничить трава жалощами*[4] та інші. Та ж давньоруська мова своєю чергою віддавала дещицю і народно-розмовній у вигляді слів і форм та окремих адміністративно-ділових термінів, наприклад, слова й форми: *кметъ, дівониця, ректи — одректи — рече, олжа*; терміни: *воєвода, меченосецъ, бирич; шабля, шурмувати,* що їх знаходимо в тексті найдавніше записаної пісні про Стефана Воєводу[5].

---

[3] Див.: Крымский А. Древнекиевский говор//Кримський А. Твори: У 5 т.— К., 1973.— Т. 3.— С. 228—230.

[4] Там же.— С. 231.

[5] Приклади з праці: Франко І. Студії над українськими народними піснями//Франко І. Зібрання творів: У 50 т.— К., 1984.— Т. 42.— С. 32—56.

Процес дальшої українізації давньоруської, як і старослов'янської, мови на терені України в ту й пізнішу пору відбувався в горнилі говорів Київщини, Чернігівщини, Галичини й Волині, тобто земель з найбільшими культурними центрами, звідки, треба гадати, були родом автори Початкового, а потім Київського і Галицько-Волинського літописів, Збірників Святослава (котрі, як писав А. Кримський, "повністю відобразили тодішню типову київську малоруськість XI століття"[6]), "Слова о Лазаревім воскресінні", "Слова о полку Ігоревім", агіографічних житій, "Слова о законі і благодаті" Іларіона, Повчань Мономаха та інших творів.

Як чинник культурної та державної інтеграції давньоруська мова не могла з різних причин забезпечити національного розрізнення тогочасної світської (секулярної) літератури, як і старослов'янська — сакральної. Старослов'янська — одна з двох літературних мов тієї доби, хоч і мала в пам'ятках, написаних нею, окремі регіональні відмінності (що давало підставу локалізувати ту чи іншу пам'ятку, але не письменство загалом), була єдиною для усієї Східної Слов'янщини. Давньоруська мова (при певних регіональних діалектних відмінностях) загально теж була єдиною з обмеженими можливостями диференціювати письменство за належністю до однієї з трьох етнічних груп, тобто народів Східної Слов'янщини. Роль диференціатора виконували в пам'ятках діалектизми, фольклоризми, етнографізми, міфологізми разом з ономами — власними іменами й географічними назвами, а ці мали вже не просто регіональні, але й етнічні ознаки. Для прикладу можна б навести такий діалектизм у "Слові о полку Ігоревім", що на нього вказав І. Франко, як *борзии (борзии комони)*, де борзий в значенні "скорий" є галицьким діалектизмом[7], або ті елементи говору, на які вказує А. Кримський: *лови* "полювання", *вѣвериця* "білка", *паробъкъ, прыгрыща* "пригорща", *печера, борошьно, рѣнь* "рінь"[8], в тому числі фольклоризми: *розлились*, як весняні води, слов'яни ("Повість минулих літ"), *полетів соколом над хмари, сизий орел, сірий вовк, синій Дон* ("Слово о полку Ігоревім"), етнографізми: *гълькъ* "глек", *присьба* "призьба", *укропъ* "кип'яток", *топоръ* "топір" *(особлива зброя)*, *трѣски* "щепки", *гати* "гребля", *лискар* "заступ", *кожухи из вълны* "свити", *хоругь* "хоругва", *сулицы* "коп'є", *кровать тисова, паполома* "похоронне покривало"[9], міфологізми: *Велес, Дажбог, Стрибог*; ономи: *Буй-тур Всеволод, Плїснеськ, Киянъ* ("Слово о полку Ігоревім").

За цими ознаками світська література тієї доби представлена такими пам'ятками, як: проповіді Кирила Турівського, напис на хресті Євфросинії Полоцької, Новгородський і Суздальський літописи, Мстиславова грамота 1130 р., Юріївське Євангеліє 1119—1128 рр., Тріодь Мойсея Киянина XIII ст. і багатьма іншими. Поділ за структурними ознаками таких пам'яток, рисами, що засвідчують існування у той час української мови і двох інших східнослов'янських як окремих, збігався з етнічним, а звідси й територіальним поділом, чим підтверджується думка А. Кримського, а потім М. Грушевського про те, що розпад давньоруської спільности від-

---

[6] Крымский А. Древнекиевский говор.— С. 211.

[7] Франко І. Причинки до історії України-Русі. Часть перша//Франко І. Зібрання творів: У 50 т.— К., 1986.— Т. 47.— С. 521.

[8] Крымский А. Древнекиевский говор.— С. 229—230.

[9] Там же.

бувся до запровадження на її території християнства, а період X—XIII ст. є уже часом існування трьох східнослов'янських народів і їх народних мов[10] при спільних для цих народів за більшістю ознак двох літературних мов — старослов'янської і давньоруської.

Згодом кожна зі східнослов'янських народних мов дістала своє літературно-писемне вираження з різними для кожної з них у їх видах і жанрах обсягами рис давньоруської. Найбільшим був цей обсяг у російській і незначним — для української і білоруської мов. Останні завдячували такий стан загальній стійкости території розселення, обмеженим міграційним процесам, отже, й великим творчим можливостям і щодо мови, і щодо фольклору, музики тощо. Відповідно стійким і синтетичним виявився говір Київщини.

Український фольклор, достовірних записів якого ми не маємо ні з XIV, ні з XV ст.— першу записану пісню доніс до нас чеський граматист Ян Благослав щойно в 1571 р.[11], наводячи пісню про Стефана Воєводу разом з інформацією про те, що руська, тобто староукраїнська, мова того часу є виробленою ("non est inculta"), освіченою, має свою граматику, яка не дійшла до нас, і що в ній багато пісень,— мусив бути кількісно багатим і художньо виробленим. Це підверджують насамперед билини, які місцем свого народження мали Київщину, а місцем переселення, здавалося,— тільки Московщину, насправді ж, як удалося виявити Д. Яворницькому,— і Київщину[12]. Це підтверджує уже названа найдавніша записана пісня у спробі її реконструкції, зробленій О. Потебнею, а також пісні, записані вже в XIX ст. і проаналізовані О. Потебнею у його праці "Объяснение малорусских и сродних народных песен" (1887), П. Житецьким у його праці "Мысли о южнорусских думах" (1893) та І. Франком у його "Студіях над українськими народними піснями" (1913). Власне мова багатого і майстерно опрацьованого фольклору й була в основі староукраїнської мови XIV—XVII ст. (як і мова білоруського фольклору — в основі старобілоруської) і живила її. Живучими її джерелами, зрозуміло, не переставали бути ті говори, на ґрунті яких складалися твори усної народної творчости, і давньоруська мова, що жила ще на той час у книжній традиції, і церковнослов'янська мова, позиція якої зміцніла. Давньоруська мова постачала староукраїнську окремими формами, словами і зворотами у зв'язку з падінням Сербії та Болгарії; у староросійській мові говіркові (і фольклорні) елементи були лише нашаруваннями на церковнослов'янську книжну основу.

Триадність джерельної бази староукраїнської мови призвела до виникнення і функціонування трьох її варіантів, названих Ф. Прокоповичем трьома стилями, теорію яких визначив Ф. Прокопович, а переніс на російський ґрунт М. Ломоносов. Диференціаційною ознакою стиля була міра насичености кожного книжними елементами. Найвищий стиль був най-

---

[10] Кримський А. Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася//Кримський А. Твори: У 5 т.— К., 1973.— Т. 3.— С. 257—268; Грушевський М. Вивід прав України.— Нью-Йорк, 1964.

[11] Blahoslav Jan. Gramatika česká. Написана в 1571 р., видана 1857 р.

[12] Эварницкий Д. Очерки истории запорожских козаков.— СПб., 1889.— С. 168—172; Потебня А. Малорусская народная песня по списку XVI века//Филологические записки.— Воронеж, 1877.— Т. 2.— С. 1—59.

ближчим до старослов'янської не лише своїм структурним наповненням, а й призначенням. Його використовували для повістей і драм на біблійні та євангельські сюжети, для полемічних і філософських трактатів. Для таких творів використовували і латинську, і польську мови. Старослов'янська мова стала мовою тільки церковного вжитку. Середній стиль вживався для літописів, офіційної документації, для од, панегіриків, орацій і віршів, а низький — для пісенних текстів, інтермедій. Така ієрархія функцій ішла від їх структури, але програмувалась ще й панівними в ту пору літературно-естетичними напрямами, спочатку класицизмом з проголошуваною ним авторитарністю Бога й послабленою увагою до людської індивідуальності. Бароко заявило про себе в Україні поєднанням таких екстремних і антиподних понять, як аристократизм і простонародність, елітарність і всезагальність, піднесеність і зниженість, вибагливість і простота.

Літературні й наукові твори українського середньовіччя, що їх написали письменники й вчені-українці з походження і місця проживання, такі, як Костянтин Острозький, Герасим і Мелетій Смотрицькі, Іван Вишенський, брати Зизанії, Юрко Рогатинець, Кирило Транквіліон-Ставровецький, Захарія Копистенський, Інокентій Ґізель, Сильвестр Косів, Петро Могила, Іоанікій Ґалятовський, Лазар Баранович, Йосиф Шумлянський, Самійло Величко, Григорій Граб'янка, Іван Мазепа, трьома варіантами староукраїнської літературної мови, а також старослов'янською, польською та латинською, ми без будь-яких застережень зараховуємо до української літератури й науки, бо усвідомлюємо, що в умовах літературного полілінгвізму мова не могла бути засобом національної атрибуції літератури.

Таку роль виконували, звичайно, крім вказівок щодо походження й місця проживання авторів творів, тематична заангажованість і призначення самих цих праць. Національного характеру цим творам надавали й літературні течії із зумовленим ними інвентарем жанрів і амплітудою образно-експресивних засобів. Течії й напрями при всьому своєму "космополітизмі" поступово набували національних обрисів і підпорядковували собі варіанти та різновиди літературних мов. Так сталося і в Україні. Але все-таки, незважаючи на суголосність напрямів з тогочасними стилями, усі ці стилі утримати в активі не вдалося. Скоро два вищі стилі, втрачаючи джерела живлення і вичерпуючи свою тематику, самонівелюються. Але це самонівелювання, яке відбулося у другій половині XVIII ст., не сприяло проникненню на звільнені місця народної стихії: надто сильним було штучно створюване усвідомлення мовцями її "низькости", тобто непридатности для вищих проти неї типів мовлення. Звідси й натуральним із позицій тодішньої ментальности було звертання до російської мови, що була близька до церковнослов'янської та панівна в імперії, цілої плеяди українських митців слова, таких, як Капніст, Карамзін, Наріжний, Погорільський, Гнідич. Врешті це звертання могло зумовлюватися ще й прагненням прислужитись урядові, що було характерним для тієї частини української інтелігенції — виходців з козацької старшини, яка запобігала ласки царського двору. І. Франко з цього приводу писав: "Не можна, однак, забувати, що нова великоруська література, котрою нині може пишатися не тільки великоруський народ, а й все слов'янство, була в своїх початках спільним витвором великорусів і

малорусів і що власне малорусами були ті, котрі йшли в перших рядах поступових письменників, які вели літературу на нові, досі не проторені дороги"[13].

І знову ж мова, у даному разі російська, літературних творів українських письменників цієї доби не може служити і не служить єдиним диференціатором їх національної належности. Вона лише один із диференціаторів, що дає право зарахувати їх твори і до російської літератури, бо до української вони належать за походженням їх авторів.

В умовах самоліквідації вищих стилів найбільш життєздатним виявився низький стиль, бо мав невичерпну народно-розмовну базу. Треба було лише сміливця, що матеріалізував би її в літературі, при тому матеріалізував за найвищим художньо-естетичним балом.

Настає ера демократизації літературної мови в галузі художньої літератури. На Наддніпрянщині вона започатковується писаними українською мовою творами Г. Сковороди, а також "Енеїдою" І. Котляревського, у Галичині через 39 років — "Русалкою Дністровою" М. Шашкевича, Я. Головацького й І. Вагилевича. На Наддніпрянщині літературна мова на народній основі, не маючи суперництва з боку окнижнених "вищих" стилів, розвивається в умовах двомовности. Російська мова займає місце в публіцистиці, науці й навіть у епістолярії та паритетно — в художній белетристиці. У Західній Україні її конкурентом виступає зросійщена староукраїнська мова високого і середнього "стилів", що видавалась за російську і була названа "язичієм", а частково в різних регіонах — і мови державного чи адміністративного управління Австрії, а потім й Австро-Угорщини: польська, німецька, угорська. Явище двомовности (двоваріантности) літературних мов, що утвердилось у спектрі функціональних стилів і навіть паритетно — в художньому стилі, мало своїм поясненням не лише фактори суб'єктивного характеру (а такі, безперечно, були), але й переважно об'єктивного. Ця дієвість традицій диглосії (варіантности) і двомовности в літературній практиці, яка йшла з минулого, і сприяла виробленню певних стереотипів і мовомислення, і мовотворення. Звертання до іншої мови було звертанням до іншого варіанта, тим паче, що та інша мова, наприклад, російська, під пером українських письменників, таких, як Г. Квітка-Основ'яненко, Т. Шевченко, а пізніше й М. Гоголь, була радше русифікованим варіантом української мови, ніж чистою російською літературною мовою.

Упродовж першої половини XIX ст. ланцюжком логічних умовиводів і зіставлень російська мова, що асоціювалася з вищим стилем, починає асоціюватися з нехудожнім мовленням, інколи стає часткою повсякденного мовного спілкування, тому поряд з українською підсвідомо входить у поняття національної ідентичности. Але це відображення однієї лінії у двоїстому процесі національного самоусвідомлення українців. Бо, поряд з традицією "руськости", що йшла від колишньої співдії племен у Київській державі, жила і ніколи не переривалась на Україні, як писав І. Франко,— "ще й друга традиція — прагнення до прояву самобутнього характеру землі і народу в письменстві і мистецтві. Ця традиція в ту епоху і довго ще потім не вважалася супротивною Великоросії: українці

---

[13] Франко І. Українсько-руська (малоруська) література//Франко І. Зібрання творів: У 50 т.— К., 1984.— Т. 41.— С. 81.

[...] вбачаючи в її силі свою силу, в її розвитку свій розвиток, розуміли водночас, що власне в інтересі того розвитку і тієї сили треба дбати про українські національні особливості і про задоволення духовних потреб рідною мовою і в звичних для нього, віками витворених формах"[14].

Обидві ці традиції в ту пору існували поряд і в ментальності української, не лише наддніпрянської, а й наддністрянської інтелігенції і спрацьовували поперемінно. Власне цим пояснюється синхронне звертання до російської мови Є. Гребінки, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, а діахронне — Марка Вовчка, цим пояснюється звертання до німецької мови на початку творчости Ю. Федьковича, а пізніше — О. Кобилянської, цим пояснюється й вимушене друкування ранніх творів язичієм, що його практикував І. Франко.

Тому навряд чи творчість цих письменників можна вважати двомовною. Це радше данина двом традиціям, які злилися у свідомості українського інтелігента тієї доби. Отже, мова й тоді не була ще єдиним і визначальним фактором національної ідентичности тих письменників. Але водночас це був період виведення на літературну орбіту живої народної мови, яка, попри все, була вже ідентифікатором національности.

Майже все XIX ст. на Наддніпрянщині, до 60-х рр.— у Галичині й до початку XX ст.— на Закарпатті, українська літературна мова, маючи животворну базу в говорах, які навіть дехто з літераторів підносив до рангу літературного мовлення, маючи могутній фольклор, художні засоби та образи якого використовували майже всі майстри художнього слова, розвивалась практично тільки в одному художньо-белетристичному стилі. Інші стилі при бездержавному статусі мови, а звідси й загальмованому процесі всебічного творення спеціальних елементів для спектру функціональних стилів (бо інтерстильові елементи існували) майже не розвивалися, поки не витворилися сприятливі суспільно-політичні умови для їх виникнення в Галичині та поки не знайшлися визначні мовотворчі індивідуальності в особі М. Драгоманова, І. Франка, М. Грушевського, М. Павлика та інших для їх утвердження. Брак вироблених функціональних стилів разом із політичними умовами (забороною української мови в Росії, що тривала більш як 40 років, із 1863 по 1905 р.) змушувала українських учених і журналістів вдаватися не до рідної мови. І знову не мова ставала тоді візитною карткою національної належности їхніх творів, а біографічні факти. Врешті, те саме можна віднести до наукових праць українських учених останніх десятиліть. Брак україномовних періодичних і неперіодичних видань, не кажучи вже про обов'язковість російськомовного тексту дисертацій для ВАКу, книжкову й тиражну політику вкупі з твердженням про інтернаціоналізм науки змушував учених виготовляти свої праці нерідною мовою. І все ж це — праці українських учених і належать українській науці, дарма, що написані по-російському.

Тільки стильова полівалентність української літературної мови буде спроможна зробити мову беззастережною і єдиною ознакою національної незалежности творчости чи то письменника, чи вченого. А того нам треба, і того ми повинні домогтись!

---

[14] Франко І. Українсько-руська (малоруська) література.— С. 82.

Zinoviya FRANKO

LANGUAGE AS A MEANS OF THE ETHNIC ATTRIBUTION OF LITERATURE

The author defines the historically determined, temporally heterogeneous linguistic and extralingual criteria that she claims expedient for identifying the Ukrainian literature works as national. The author has her own views on the Proto-Ukrainian language, the relation of South and East Slavonic languages (Ukrainian included) to Old Slavonic, and the phenomenon of bilingualism in Ukrainian writing tradition. The latter is treated in terms of the theory of aspects of written Ukrainian, closely related to the "theory of styles" by Theophan Prokopovych, and an attempt is made to account for the polyglot character of the works by certain Ukrainian writers. The author seeks to elucidate the process of integration of the territorially and historically conditioned varieties of written Ukrainian into one Ukrainian literary language, and regards its stylistic multivalence as prospective for its development.

Віктор МОЙСЕЄНКО

ДО ПИТАННЯ ПРО УКРАЇНСЬКО-ЧЕСЬКІ МІЖМОВНІ ЗВ'ЯЗКИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯ В ГАЛУЗІ СПЕЦІАЛЬНОЇ ТА НАУКОВОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Ne z mutného oka, z ruky pilné naděje kwitne.— Kollăr.
(Епіграф з "Дочки Слави" Я. Коллара в "Русалці Дністровій")

Генеза національно-мовного відродження на українських землях у 30—60-ті рр. XIX ст. багато в чому відрізнялася від подібного процесу в інших слов'янських землях Центральної та Південно-Східної Європи. Можливість розвитку загальнонаціональної української літературної мови повністю залежала від надзвичайно складної мовної ситуації на всій території її поширення. Будучи територіально розрізненою і належачи до сфер різного культурного, політичного і економічного впливу, українська літературно-писемна мова у кількох своїх різновидах спиралася в цей період на різні живі діалектні бази, на різні філологічні школи і літературні традиції. Відсутність українських шкіл на території Російської імперії, утиски українського друкованого слова і реакційні тенденції у розв'язанні мовних питань як у Росії, так і в Австрійській монархії — усе це стримувало розвиток української загальнонаціональної мови, заважало встановленню єдиних і загальнообов'язкових літературних норм, збагаченню цивілізаційного словника.

У той же час із середини 30-х рр. і в наступні десятиріччя XIX ст. на західноукраїнських землях, незважаючи на адміністративно-правову дискримінацію і культурно-мовну експансію австрійського уряду та польської шляхти, з одного боку, а також засилля церковнослов'янщини, з другого, в українському етнічному середовищі, починає бурхливо еволюціонувати літературно-писемна мова у її галицькому різновиді. Особливості мовної ситуації на початковому етапі національного відродження в Галичині багато в чому зумовили характер і напрямок дальшого розвитку загальнонаціональної мови на основі західноукраїнських діалектів, найперше в галузі словникового складу і стильової диференціації[1].

Революційні події 1848—1849 рр. у Європі стали важливою віхою в історії всіх слов'янських народів у складі Австрійської імперії. Крім позитивних змін у соціальному і політичному житті австрійських слов'ян,

---

[1] У зв'язку з цим М. Толстой висловив припущення, що "[...] в XIX ст. роль західних "галицьких" говорів була значною і могла скластися ситуація контамінації двох діалектних баз або навіть двох варіантів української літературної мови, подібна до сербохорватської" (Толстой Н. И. Славянские литературные языки и их отношение к другим языковым идиомам (стратам) (опыт сравнительного рассмотрения) // Функциональная стратификация языка.— М., 1985.— С. 17).

"весна народів", безсумнівно, сприяла змінам у статусі слов'янських загальнонаціональних літературних мов, що формувалися на той час у рамках австрійської державності. Саме в цей період, крім значного розширення функціональних рамок і випереджувального розвитку словникового складу, бурхливо розвиваються публіцистичний, офіційно-діловий і науковий стилі всіх слов'янських літературних мов австрослов'янського культурно-історичного ареалу. У галузі словникового складу формування спеціальних і термінологічних пластів лексики нових слов'янських літературних мов у цій частині Європи багато в чому стає організованим і навіть цілеспрямованим процесом. Вимушена ініціатива тут виходила від віденського уряду, оскільки події 1848—1849 рр. реально визначили безперечну бідність і ненормованість слов'янської наукової термінології, насамперед суспільно-політичної[2].

У багатонаціональній Австрійській (з 1868 — Австро-Угорській) імперії гостро постало питання про переклад державних законів на мови народів, що її населяють, у тому числі й слов'янських. У 1848 р. у Відні під егідою міністерства юстиції створено спеціальну термінологічну комісію у складі найвидатніших представників слов'янської культури, науки, освіти під загальним керівництвом відомого славіста П.-Й. Шафарика. Її основним завданням стала уніфікація адміністративно-правової і суспільно-політичної термінології для всіх т. зв. австрійських слов'ян. До складу комісії входили Я. Коллар, В. Караджич, Ф. Міклошич, А. Мажуранич, Б. Шулек, М. Цігале та інші діячі слов'янського відродження; загальну редакцію здійснював К.-Я. Ербен. Результатом роботи термінологічної комісії стало видання трьох сепаратних випусків термінологічного словника-довідника Juridisch-politische Terminologie für die slavischen Sprachen Österreichs (далі — ЈРТ) в перекладі на слов'янські мови, у тому числі на чеську (1850), українську (русинську) (1851), а також південнослов'янські: сербську, хорватську і словенську (1853). В українській редакції цього видання, крім Я. Головацького, який обіймав на той час посаду професора кафедри української мови у Львівському університеті, також активно співпрацював Ю. Вислобоцький — офіційний перекладач міністерства юстиції і редактор газети українською мовою "Вісник русинів австрійських і угорських", що виходила у Відні. Редагував українське видання М. Шашкевич. Показовим є той факт, що, починаючи з кінця 30-х—початку 40-х рр. XIX ст., провідні діячі галицько-українського національного руху дуже часто розглядали проблеми формування української літературної мови, у тому числі питання диференціації стилів і термінотворення, в єдності з мовною практикою інших слов'ян.

Спостереження за мовою оригінальних галицько-українських публікацій, а також офіційних австрійських друкованих видань в перекладі українською (русинською) мовою дають підставу стверджувати, що на початковому етапі українського національного руху в Галичині в мовній сфері, крім традиційних інослов'янських впливів — церковнослов'янського, польського, російського, досить яскраво позначився вплив чеського мовного еталона[3].

---

[2] Havránek B. Vliv nové spisovné češtiny na spisovné jazyky jihoslovanské // Studie o spisovném jazyce.— Praha, 1963.— S. 324.

[3] Kolessa A. Vztahy Čechů a Slovàků k Ukrajincům // Co daly naše země Evropě a lidstvu.— Praha, 1939.— S. 279—287.

Галицько-українські видання в цей час приділяли багато уваги подіям політичного та культурного життя в чеських землях. Пор., наприклад, кілька фрагментів з авторитетної "Зорі Галицької", котра видавалася у Львові з 1848 по 1857 р.: "Депутаціѧ таѧ зъ Рады выслана ꙗкъ намъ Ческе письмо: "Новини Народни" доносѧтъ прибꙋла въ разъ зъ депꙋтоваными сеймовими: Шашкевичем и Ломнѣцкимъ на дни 10. Листопаднѧ до Прагы, абы сѧ съ Чехами порозꙋмѣти котри, ꙗкъ сѧ зо всѣхъ ихъ писемъ показꙋє, намъ дꙋже спріѧють и братню рꙋкꙋ въ помôчь подають" (Зорѧ Галицка, 2. Студня 1848, ч. 29, с. 122)*.

"Як нас, так и Чехов ôткинулася шляхта — як у нас зпольщила, так там знѣмчилася — и в такôм самом отношении до непріѧзных собе стихій були суть Чехове, що и мы, с тым токмо розличїєм, же там иноплеменец иноплеменца, а у нас брат брата, Слован Слована давил и давит. Отцы ревнителей нынешных ческих и не думали, же сыны их в таком коротком времени увôлнѧт народ от насильствующей чужины, и поставлят го на власни здоровû ноги. А днесь который народ в Австрии сровняе ся с Чехами? Котрый народ покаже параллелю до Юнгмана, Шафарика, Колляра, Паляцкого, Ганки и протчих, которых слава ширит ся далеко по за пределы ческого отечества?" (Зоря Галицка, 1850, ч. 99, с. 630—631).

Однак загалом, переймання досвіду чеського відродження в галузі мовної практики й у сфері мовних ідей у галицьких українців, на відміну від інших австрійських слов'ян, не стало надто поширеним явищем. Передусім воно виявилося у некритичному запозиченні значної кількости лексики чеського походження — наукової і спеціальної термінології та номенклатури, а також певної кількости абстрактних слів та поетизмів.

Може виникнути запитання: чому галицькі українці на початковому етапі свого національного відродження, формуючи національну літературну мову, звернулися саме до чеської культури, нерідко віддаючи при цьому перевагу новому чеському досвідові перед багатими традиціями і культурною спадщиною народів-сусідів — поляків чи росіян? У 30—50-ті рр. XIX ст. польський національно-визвольний рух був пройнятий ідеями, досить далекими від ідеї слов'янської взаємности — центральної, панівної саме на цьому історичному етапі серед австрійських слов'ян. Відомо, що кінцевою метою боротьби польські ідеологи ставили оновлення "історичної Польщі", програма якої для патріотично настроєної української молоді була недопустимою. Великодержавне прагнення Росії в той час також було досить далеким від ідеалів і духовних поривів українського народу в Галичині[4].

Попри великі відмінності передусім в економічному становищі чеських і західноукраїнських земель у межах Габсбурзької монархії, національний рух на обох цих слов'янських територіях мав багато спільних рис. Як чеський, так і галицько-український національні рухи виявляли поглиблене зацікавлення рідною мовою, національною історією, етнографією, фольклором. Вершиною початкового періоду національного відродження у чехів та галичан стала ідея слов'янської взаємности, яка нарівні з національним патріотизмом залишалася провідною ідеологічною силою

* Тут і далі в тексті зберігаємо орфографію оригіналу.

[4] Paňkevyč I. Ukrajinsko-české kulturní styky v XIX. a na začátku XX. století // Československá rusistika.— Praha, 1958.— Č. 1.— S. 19—37.

в період, що передував революції 1848—1849 рр. З початку 50-х рр. XIX ст. ця ідея поступово трансформувала у цих двох слов'янських народів у інші політичні доктрини, такі, як, наприклад, австрославізм у чехів чи досить поширене серед деякої частини галицько-українського суспільства москвофільство та інші напрями на зразок "панмалорусизму", "рутенського легалізму" тощо[5].

У західноукраїнсько-чеських культурно-мовних контактах того часу важливу роль відіграв фактор територіальної близькости і відсутности державних кордонів. Тоді як галичан від братів — східних українців — відокремлював австрійсько-російський кордон, для галицько-українсько-чеських культурно-мовних зв'язків такої перепони майже не було. На даному хронологічному зрізі це сприяло в деякій мірі також зближенню двох споріднених слов'янських мовних систем на рівні книжно-писемної мови. Факти широкого розповсюдження чеських видань доби національного відродження (художніх творів, загальнофілологічної, етнографічної, слов'янознавчої, науково-популярної літератури чеською мовою) серед передової української молоді, найперше серед студентів-галичан, що навчалися в університетах Відня, Граца, Праги, Оломоуца, Брна, Пешта, підтверджуються численними свідченнями сучасників[6]. Наприклад, твори таких авторитетних чеських авторів, що здобули європейське і загальнослов'янське визнання, як Я. Колляр, П.-Й. Шафарик, Й. Юнґман, Ф. Палацький, К.-Л. Челаковський, В. Ганка та багато інших, були вже добре знаними членам гуртка М. Шашкевича, які знаходили в них підтримку своїх національних прагнень[7].

Щодо кількости перекладів з чеської на українську мову, дослідники вважають, що "[...] якщо брати до уваги українсько-польський обмін 1-ї половини XIX століття, зумовлений разноманітними причинами, можна сказати, что перекладам чеської мови в цей період в українській літературі належить перше місце"[8].

Українсько-чеські мовні контакти в дану епоху вперше були матеріально зреалізовані у вже згаданому JPT — єдиній спробі колективної

---

[5] Драгоманов М. Літературно-суспільні партії в Галичині.— Львів, 1904; Ivantyšinová T. Slovanská otázka v spoločenskom myšlení rakúskych Slovanov (Slovanský zjazd v Moskve r. 1867 a jeho ideové dozvuky) // Československá slavistika.— 1988.— N 3.— S. 255—264.

[6] Студинський К. Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850—1862.— Львів, 1905; його ж. Кореспонденція Якова Головацького в літах 1835—1849.— Львів, 1909; його ж. П. Й. Шафарик і Українці.— Прага, 1935; його ж. К. Я. Ербен і Я. Головацький // Записки Наукового товариства ім. Шевченка (далі — Записки НТШ).— Львів, 1937.— Т. 155; Ваврик В. Р. Сношения Далибора Вагилевича с чехами // Slavia.— Praha, 1934/1935.— Roč. 13.— S. 176—179; Чехович К. Йосиф Добровский і українська мова // Slavia.— Praha, 1930/1931.— Roč. 9.— S. 697—725; Брик I. Йосиф Добровський і українськи граматики // Josef Dobrovský 1753—1829: Sborník statí.— Praha, 1929.— S. 23—42; Hostička V. Ukrajina v názorech české obrozenské společnosti do roku 1848 // Slavia.— Praha, 1964.— Roč. 33, č. 4.— S. 558—578; Bohac'kyj P. Ucrainica з журналу "Časopis českého musea" 1827—1925.— Praha, 1926.— 32 s.

[7] Омельченко Х. Ян Православ Коубек і його українські симпатії.— Прага, 1933.— 17 с.; З історії чехословацько-українських зв'язків.— Братіслава, 1959.— С. 253—280; Моисеенко В. Е. Неизвестные страницы западноукраинско-чешских культурно-языковых связей эпохи славянского национального возрождения // Славяно-славянские и славяно-финно-угорские сопоставления.— Tartu, 1991.— Lk. 63—72.— (Slavica Tartuensia; K. 3).

[8] Пушкаревич К. Ф. Л. Челяковский в украинских переводах // Slavia.— Praha, 1929/1930.— Roč. 8.— S. 289—290.

термінотворчости не тільки в австрійських слов'ян, але й у всьому слов'янському мовному світі протягом минулого століття. Аналіз показує, що українське видання JPT 1851 р. в багатьох випадках повторює випущене роком раніше чеське видання, з якого в українське були перенесені, часто некритично, численні терміни-богемізми з галузей адміністративно-правової, політичної, торгово-фінансової, шкільної та видавничої і т. д., які переважно являли собою неологізми, створені чеськими будителями в першій третині XIX ст.[9] Див. деякі лексичні неологізми в українському виданні JPT, чеське походження яких не викликає сумніву: *ликарня* (у значенні Apotheke та похідні *ликарнькъ, ликарныця*) — ч. lekárna, lekárník, lekárnice; *дописъ* (Correspondenz) — ч. dopis; *дилня* (Fabrik, Werk) — ч. dílna; *залежитôсть* (Interesse) — ч. záležitost; *баньскій* (berg-) — ч. baňský; *горнины* (Berg, Gebirge) — ч. horniny; *отчина* (Vaterland) — ч. otčina; *списъ* (Akt, Aufsatz) — ч. spis; *господа* (Wirthaus) — ч. hospoda; *налѣпка* (Plakat) — ч. nálepka; *подобенство* (Analogie) — ч. podobenství; *обводъ* (Gebiet) — ч. obvod; *плавба* (корабельна) (Seefahrt) — ч. plavba; *образъ* (Bildwerk) — ч. obraz; *ôтповѣдный* (antwort) — ч. odpovědný; *обѣгъ, обѣжный, обѣговый* (Umgang, umlauf) — ч. oběh, oběžný; *тервати, тервалый* (durabilis) — ч. trvati, trvalý; *скутокъ* (Wirkung) — ч. skutek; притомный (zugegen) — ч. přítomný; *опѧтный* (wiederholt) — ч. opětný та багато інших.

У середині минулого століття такі чеські слова-терміни, як, наприклад, dalekopis, dalekopisec, dalekopisný (у значенні Telegraph); železnice, železničář (Eisenbahn), zeměvid (Landkarte), stroj (Maschine) та похідні, а також zeměpis (Geographie), zeměpisný, zeměpisec; městopis (Topographie), kras(n)opis (Kalligraphie), přírodopis (Naturkunde), přírodopisný, přírodopisec; předstráž-přední stráž (Avantgarde); čtverec (Quadrat) та інші, практично без змін і з такими ж значеннями переходять на сторінки галицько-українських спеціальних та загальнолітературних видань у формах: *далекописъ, далекописецъ, далекописный; желѣзниця, желѣзничаръ; землевидъ; строй; землеписъ(ъ), землеписный, землеписецъ; мѣстописъ; краснописъ; природописъ, природописецъ, природописный; передна стражъ; четверецъ* і т. д.

Більшість з наведених, а також багато інших чеських неологізмів, як, наприклад, dojem, směr, podnebí та їх похідні, а також národopis, životopis, nazor, obsah, vodorovný, skupina, heslo, hlediště, přednost, syrovina та їх деривати у 40—50-ті рр. XIX ст. сприймалися (у відповідній фонетичній шаті) словацькою, хорватською, сербською, словенською та лужицькими мовами. У наш час у цих слов'янських літературних мовах така лексика залишається активною і регулярною частиною сучасного літературного словника.

Класифікуючи чеські запозичення "Зорі Галицькій" і таких галицько-українських виданнях, як "Дневникъ" Рускій" (1848—1850), "Пчола Галицька" (1849), "Галичо-Руській Вѣстникъ" (1848—1850), "Новины" (1848—1849) та інші, зазначимо, що в цих запозиченнях найповніше представлена термінологія друкарської та видавничої справ, що стосується

---

[9] Kiparsky V. Über Neologismen im Tschechischen // Slavia.— Praha, 1931.— Roč. 10.— S. 700—717; Мойсеєнко В. Ю. Іншослов'янські елементи в українській термінологічній лексиці 30—80-х років XIX ст. // Проблеми слов'янознавства.— Львів, 1985.— № 31.— С. 52—56.

тієї сфери лексичної номінації, яка для галицько-українського слововжитку тієї епохи була найактуальнішою.

Див. ряд лексичних еквівалентів чеського походження, які в українській літературній мові, що тоді формувалася, відображали нові поняття: *выданя* (у значенні "видання, випуск"), *выдавати, выдаватель, выдавательство* (пор. ч. vydání, vydávati, vydavatel, vydavatelství)*. До цієї ж тематичної групи належать і такі богемізми, як *тыскъ* (у значенні Druck) та його похідні *тысковый-тисковый, тыскарь, тыскописъ, каменотыскъ, каменотыскарня* (пор. чеські еквіваленти в "Чесько-німецькому словнику" Й. Юнґмана: tisk, tiskář, tiskařství, tiskopis, kamenotisk-kamenopis) та ін.[10] Сюди ж належать *число* (у значенні "номер, випуск"), *прилога* (ч. příloha), *дописъ(ъ)* (у значенні "лист"), *часописъ(ъ), часописецтво* (ч. časopis, časopisectví), *ôтповедный рядитель* (ч. odpovědní ředitel), *накладъ-наклада* (у значенні "тираж"), *передплачовати, передплата-предплата* (ч. předpláceti, předplacení) і т. д.

У складі запозичених богемізмів на сторінках галицько-української преси цього періоду фіксуємо абстрактну лексику: *сôставъ-сôстава* (у значенні "система", ч. soustava), *смѣръ* ("напрямок", ч. směr), *окольность* (ч. okolnost), *предность* (ч. přednost), *первотный* (ч. prvotní) та інші.

Досить значною є кількість богемізмів і серед нових наукових термінів, що підтверджується прикладами на зразок: *пôднебье* (у значенні "клімат", ч. podnebí), *обѣгъ* ("орбіта", ч. oběh), *рôвникъ-рôвноденникъ* ("екватор", ч. rovník-rovnodenník), *звѣздарство* ("астрономія", ч. hrězdářství) та деривати *звѣздарь, звѣздарня* (ч. hvězdář, hvězdárna), *животописъ* ("біографія", ч. životopis), *животописецъ, животописный; дрôбноглядъ* ("мікроскоп", ч. drobnohled), *далекоглядъ* ("телескоп", ч. dalekohled), *лучба* ("хімія", ч. lučba, *сылозпытъ* ("фізика", ч. silozpyt), *товарня* ("завод, фабрика", ч. továrna), *тепломѣръ* ("термометр", ч. terlomĕr) та іншими.

На думку А. Москаленка, крім безпосереднього запозичення готових чеських слів, у даний період в українській мові досить часто трапляються і семантичні запозичення із зразків чеського типу: *всесвѣтъ* < ч. vesmír < (з нім. Weltall), *метеликъ* ("листівка") < ч. leták < (з нім. Flugblatt) і т. д.[11]

У цей час уживання чеських запозичень дуже нестабільне. В одному і тому ж виданні, інколи на одній і тій самій сторінці богемізми чергуються з іншими синонімічними утвореннями, що відносяться до інших епох і належать до різних мовних джерел. Див., наприклад, синонімічні ряди, які складаються з інтернаціонального слова *журналъ*, власне галицьких неологізмів *письмо периодическе, письмо часове* (з нім. Zeitschrift), полонізму *часописьмо* та богемізму *часописъ(ъ)*; з русизму *литературный*, полонізму *литерацкий* та богемізму *литерарний*; з полонізму *плякатъ-пляката* та богемізму *налѣпка*; з лексики попередніх століть *друкарня, печатня, типографія* і богемізму *тыскарня-тискарня* і т. д.

---

* На противагу цьому див. однокорінні польські вирази *wydawca, wydawniczy, wydawnictwo* — оформлені, однак, за допомогою інших словотворчих формантів.

[10] Jungmann J. Slowník česko-německý.— Praha, 1836.— Díl 2.— S. 19; Praha, 1838.— Díl 4.— S. 592.

[11] Москаленко А. А. Українська лексика першої половини XIX ст.— Одеса, 1969.— С. 34.

Див. інші випадки лексичної варіативности, коли одним з компонентів виступає "чистий" богемізм: *передплаченіє, передплата, предплата; дописувачъ, дописатель, дописователь; списка, описъ, describe, попис*.

Наочним прикладом, який дає можливість простежити входження і подальше закріплення в українському літературно-писемному і побутовому слововжитку нового запозиченого слова, що відображає нове поняття, може стати богемізм *желѣзницѧ* ("залізниця"), який походить з чеського železnice. Вперше зафіксований в українському виданні ЈРТ 1851 р., цей термін протягом наступних десятиліть проходить через ряд орфографічних та фонетичних трансформацій: *желѣзницѧ — желізница — зелїзница — залізныця — залізянка* і остаточно закріплюється в українській загальнолітературній мові у формі *залізниця*[12].

Досить характерними є випадки спорадичного вживання чеських лексичних "вкраплень" у галицько-українській друкованій продукції: альманахах, календарях, читанках, шкільних підручниках нижчого ступеня і т. д., немало їх і в авторському слововживанні відомих діячів українського національного відродження в Галичині: у літературно-публіцистичних творах, перекладах з чеської та словацької мови, у листуванні. Див., зокрема, такі лексичні "метеорити": *гудъба* (ч. hudba), *обсягъ* (ч. obsah), образъ (у значенні "картина, портрет", ч. obraz) у "Русалці Дністровій".

Перекладаючи на рідну мову, галицькі літератори нерідко вносили в український текст еквіваленти, які їм "нав'язував" чеський оригінал. Зокрема, низка таких богемізмів є в українському перекладі "Краледворського рукопису" та "Зеленогорського рукопису" М. Шашкевича, а також у його примітках до перекладу цих чеських фальсифікатів: *вознешенность* (у значенні "натхнення", ч. vznešenost), *спроневѣрити(сѧ)* ("зрадити", ч. zpronevěřiti (se), *стратенецъ* ("людина, яка втратила себе", ч. ztratenec), *зєдноченій* ("об'єднаний"), ч. sjednocený), *надобний* (нім. fein — "гарний, красивий", ч. (арх.) nádobný), *кминові* ("той, що стосується племені", ч. kmenový), *дідина* ("село, сільська місцевість", ч. dědina) і т. д.

Немало лексичних богемізмів і в мові Я. Головацького, який, на думку І. Панькевича, "[...] вживав їх свідомо під впливом "Rozpravy" Я. Коллара, а також у результаті бесід під час спільного перебування в Пешті"[13]. Див., наприклад, такі запозичення, як: *дивало* (у значенні "театр", ч. divadlo), *подобизна* ("портрет", ч. podobizna), *печа* ("турбота, опіка", ч. péče), *тварь* ("форма", ч. tvar) та інші[14].

Про значну глибину проникнення чеських мовних зразків у галицько-український слововжиток свідчить уживання поширених слов'янських етнонімів, назв окремих слов'янських народів у характерному чеському звучанні: *Слован* (у значенні "слов'янин"), *чески* ("чеський"), *словенски* ("словацький"), *Чехи* ("Чехія, Чеські землі"), а також нетрадиційних географічних назв за чеським зразком, таких, як: *Бенатки, Бенатчани*

---

[12] Моисеенко В. Е. Из истории богемизмов železnice и vlak в некоторых славянских литературных языках // Slavia.— Praha, 1989.— Roč. 58, č. 3.— S. 290—296.

[13] Панькевич І. Західноукраїнське літературне відродження і Ян Коллар // З історії чехословацько-українських зв'язків.— Братіслава, 1959.— С. 275—276.

[14] Панькевич І. Збагачення української літературної мови чеськими елементами // З історії чехословацько-українських зв'язків.— С. 279.

("Венеція", ч. Benàtky), *Ракуско, Держава Ракуска* ("Австрія", ч. Rakousko), *Саско* ("Саксонія", ч. Saska), *Драждяны* ("Дрезден", ч. Drážd'any), *Коданъ* ("Копенгаген", ч. Kodaň), *Липско* ("Лейпціг", ч. Lipsko), *Славонсько, Дальмацко* і т. д.

Неважко спостерегти, що перші чеські слова, які почали проникати у галицько-українську книжно-писемну мовну практику з кінця 30-х рр. XIX ст., це в своїй основі лексика, яку умовно можна назвати "лексикою відродження",— вона відображає безпосередньо явища і поняття культурного і мовного процесу австрійських слов'ян на початковому етапі їх національного відродження. Уся ця лексика звичайно має "прозору" семантику і складається переважно поєднанням загальнослов'янських словотвірних елементів. Її кількісний склад у слов'янських літературних мовах, на яких позначився чеський вплив, практично ідентичний. Див. окремі приклади запозичень з галицько-українських контекстів досліджуваного періоду: *взаемнôстъ-узаємністъ-взаємністъ* (ч. vzájemnost, рос. взаимность, польськ. wzajemność, серб. узајамност, хорв. uzajamnost і т. д.[15]), *брусъ* (у значенні Purismus, "пуризм", ч. brus), *брусачъ* (ч. brusič), *горловый* (eifrig — "ревний, запальний, завзятий", ч. horlivý), *горливецъ, горливôстъ* (ч. horlivec, horlivost), *отчина* (Vaterland, ч. otčina), *старожитнôстъ* (Alterthum, aevitas, ч. starožitnost), *старожитный* (ч. starožitný), *домородецъ* (Eingeborene, Landman, ч. domorodec), *домородный* (ч. domorodný), *новины* (Zeitung, ч. noviny), *часописъ(ъ)* (Zeitschrift, ч. časopis), *огласъ-оглашеніє* (Nachricht, Edikt, ч. ohlas, ohlašení), *проголосъ* (Proklamation, ч. prohlas), *прогнанство* (Verbannung, ч. prohnánství), *листина* (Urkunde, "грамота", ч. listina), *родописъ* (Genealogie, ч. rodopis), *страна-странка* (у знач. Partei, ч. strana-stranka) і т. д.

Неологізм початкового етапу чеського національного відродження buditel (у значенні Wecker), запозичений більшістю слов'янських мов австрослов'янського культурно-історичного ареалу ще в 30-ті рр. минулого століття, у наш час сприймається у них як реалія чеської історії і культури кінця XVIII—початку XIX ст. В той же час у деяких мовах, зокрема в словацькій та українській, цей богемізм став відображенням подій національного відродження на словацьких та українських землях. Пор., наприклад, його вживання в українському контексті другої половини XIX ст.: "Перші будителі галицької Русі-Украйни Я. Головацький та Й. Вагилевич"[16], а також у сучасному літературному українському слововжитку.

Як відомо, у наступні десятиліття, зокрема у 60—70-ті рр. XIX ст., мова ще нечисленних українських наукових та науково-популярних видань у Галичині за стилістикою та добором термінологічних еквівалентів не була найдосконалішою серед інших різновидів літературного вираження[17]. Водночас вона дає різноманітний фактичний матеріал для до-

---

[15] Моисеенко В. Е. Чешское языковое влияние на развитие терминологической лексики литературного языка хорватов в эпоху национального возрождения // Славянское и балканское языкознание. Проблемы лексикологии.— М., 1983.— С. 88—100.

[16] Павлик М. Перші будителі галицької Русі-Украйни Я. Головацький та Й. Вагилевич.— Львів, 1885.— 54 с.

[17] Жовтобрюх М. А. Мова української преси (до середини 90-х років XIX ст.).— К., 1963.— 385 с.

слідження як у плані формування стилістичних різновидів української літературної мови, так і в плані розвитку її словникового складу, передусім у галузі наукової та спеціальної термінології[18].

Саме в цей період серед галицько-українських термінологів побутує думка (поширена і серед більшости австрійських слов'ян) про те, що нагромадження і фіксація якнайбільшої кількости термінологічно значущих одиниць з різних мовних джерел у тій чи тій галузі знань є найпершим свідченням багатства і стилістичної різноманітности[19]. На цьому етапі еволюції явну лексичну надмірність і незакріпленість галицько-українського спеціального слововжитку провідні діячі освіти, культури та літератури М. Разношинський, О. Партицький, В. Левицький та інші не сприймали як негативне мовне явище. І. Верхратський — творець основ української природничої термінології, "пік" творчої активности якого припадає на останню третину минулого століття, у 60—70-ті рр. XIX ст. був послідовним прихильником нагромадження якнайбільшої кількости лексичних ресурсів переважно галицького регіонального діалектного походження. На його думку, саме на їх основі, завдяки їх кількісній різноманітності, неважко остаточно вибрати або "створити" новий термін. Щодо цього знаменними є слова І. Верхратського, які передують першому випускові "Основ номенклатури і термінології", підготованої ним же: "Гараздъ, якъ є зъ чого вибірати, а чимъ більше названий, тимъ богатійший языкъ; тому маючи синоними, *ми зовсімъ не потребуємъ падковати* (розрядка наша — *В. М.*), бо, якъ сказано, се намъ у користь, и въ тімъ взгляді ми не разъ богатійши якъ прочі браття Словъяне: Москалі, Ляхи, Чехи, Серби и другі"[20].

Легко зауважити, що сам І. Верхратський, як і інші літератори-просвітителі в Галичині, не був спеціалістом в тих чи тих галузях наукових знань у сучасному розумінні. Виступаючи з позицій мовного пуризму, але не завжди успішно справляючись з великою кількістю діалектної та запозиченої лексики, він часто некритично вживав її як наукові та спеціальні терміни.

Як показують наші спостереження, в окремих випусках його "Основ", що видавалися у Львові протягом 1864—1879 рр., серед численних діалектизмів та неологізмів-слов'янізмів трапляються безсумнівні богемізми, що, як звичайно, зафіксовані без посилання на їх походження чи джерело запозичення[21]. Див. кілька таких богемізмів з праць І. Верхратського *землевидъ-ландкарта* (у значенні Landkarte, ч. zeměvid), *климатъ або поднебье* (ч. podnebí), *природописъ* (Naturkunde, ч. přírodopis), *природо-*

---

[18] Моисеенко В. Е. О некоторых закономерностях развития словарного состава славянских литературных языков в период их становления (XIX в.) //Развитие восточнославянских языков и общественные процессы.— Львів, 1988.— С. 11—17.— (Вісник Львівського університету. Серія філологічна; Вип. 19).

[19] Мойсеєнко В. Ю. Типологічні особливості чесько-інослов'янських взаємозв'язків у галузі словникового складу // Проблеми слов'янознавства.— Львів, 1988.— № 37.— С. 59—65.

[20] Верхратський І. Початки до уложеня номенклятури и терминологии природописної, народнëи.— Львів, 1869.— С. 4.

[21] В окремих (зрештою, нечастих) випадках І. Верхратський вказує на чеське джерело запозичення окремих термінів-неологізмів. Зокрема, він це робить у своїй брошурі "Рецензия руского перекладу про "Дарвінізм" Е. Ферріера", виданій у Львові (без дати). Тут автор вказує на 6-те видання чеського підручника зоології А. Покорного (Прага, 1865), з якого він запозичив терміни *ссавецъ, ссавце* (у значенні mammalia, "ссавець", ч. ssavec, ssavcí).

писный, горнины (Berg, Gebirge, ч. horniny), *противага* (Gegengewicht, ч. protivaha), *первина* (Element, ч. prvek), *прагоры* (Urgebirge, ч. prahory), *стромъ* (Baum, ч. strom), *становище* (Standtpunkt, ч. stanoviště), *тискописецъ* (Typographus, ч. tiskopisec) та інші.

* * *

Формування термінологічних систем різних галузей наук, у тому числі й лінгвістичної, в епоху національного відродження на західноукраїнській мовній території відбувалося із значними труднощами. Відомо, що для українських граматик, виданих у першій половині XIX ст., характерна залежність від інослов'янських зразків: церковнослов'янського, російського, польського. Видавалися ці граматики різними мовами: граматика А. Косака — "язичієм", О. Павловського — російською, І. Вагилевича та Й. Лозинського — польською[22].

У середині минулого століття на перешкоді створенню оригінальних українських граматик стояли передусім брак уніфікованої системи лінгвістичних термінів, а також низька кваліфікація авторів. У той же час офіційний віденський уряд спонукав до створення нової "русинської граматики" на зразок чеської"[23].

Однією з перших галицьких граматик рідною мовою, яка призначалася передусім і спеціально для потреб української школи, є "Граматика рускогo ѩзыка" М. Осадци, видана у Львові 1862 р.[24] На це вказує і перший рецензент цієї книги М. Разношинський[25]. За основу граматики М. Осадци була взята відома "Порівняльна граматика слов'янських мов" Ф. Міклошича ("Vergleichende Lautlehre der slavischen Sprachen", Wien, 1852), про що згадує і сам український автор у передмові. У цій еклектичній праці серед інших запозичених елементів наявний цілий ряд лінгвістичних термінів чеського походження. Серед них характерні *пôдметъ* (subjectum) і *присудокъ* (praedicatum), пор., чеськ. podmět і přísudek з тими ж значеннями. У сучасній українській лінгвістичній термінології обидва ці терміни, що вживаються у формах *підмет* і *присудок*, стали базовими і розвинули на українському мовному грунті систему дериватів[26].

---

[22] Возняк М. Галицькі граматики української мови першої половини XIX ст.— Львів, 1911.— 107 с.

[23] У 1850 р. у Східній Галичині діяла комісія австрійського міністерства освіти, яка оголосила конкурс на "українсько-німецьку" та "німецько-українську граматику" з винагородою 300 золотих карбованців. За зразок пропонувалося прийняти "добре відому чесько-німецьку граматику" (найімовірніше, граматику Й. Добровського — В. М.) (Брик І. Йосиф Добровський і українські граматики // Josef Dobrovský 1753—1829: Sborník statí.— Praha, 1929.— S. 34).

[24] Москаленко Н. А. Нарис історії української граматичної термінології.— К., 1959.— 222 с.

[25] Разношиньскій М. Критика на граматику руского языка составлену Др. Михаилом Осадцов.— Львов, 1864.— 16 с.

[26] У зв'язку з цим Н. А. Москаленко пише: "Чи не одними вдалими синтаксичними термінами [...] слід уважати *підмет, присудок* (вперше вжиті у граматиці М. Осадци, 1862)" (Москаленко Н. А. О путях развития украинской грамматической терминологии // Славянска лингвистична терминология: Сборник статии.— София, 1962.— Т. 1.— С. 79).

Крім чеських граматик, необхідну термінологію М. Осадца міг запозичити з раніших українських граматик (наприклад, з граматики Т. Глинського), у яких окремі чеські лінгвістичні терміни були вже використані. Пор. такі приклади, як *предмѣтъ* у значенні object (ч. předmět, польськ, przedmiot), *прислово* у значенні adverbum (сучасна укр. форма *прислівник*, ч. příslovce-příslovo, польськ. przysłówek), *приростокъ* (ч. (арх.). přírůstek — обидва у значенні incrementum verborum et nominum), *запôръ* (ч. zápor — обидва у значенні Negation, Verneinung), *придатное имѧ* (ч. přídatné jméno — у значенні adjectivum) та деякі інші, що не ввійшли в активний склад української граматичної термінології.

У фондах відділу рідкісної книги наукової бібліотеки АН України ім. В. Стефаника у Львові зберігаються дві анонімні граматики української мови, видані у Відні на початку 60-х рр. XIX ст. Це "Практична граматика руского язика для городских и головных школ в Австрійскій державѣ" (Відень, 1862, ч. 1; 1863, ч. 2), а також "Граматика і упражненія граматичні. Руска языкоучебная читанка для шкôл народных" (Відень, 1863, ч. 1—2). Нам не вдалося встановити імен їх авторів, яким безперечно, були добре відомі чеські граматики про що свідчать випадки спорадичного використання термінів, чеське походження яких не викликає сумніву. Наприклад, *ôдвозованіє* (у значенні "деривація, словотвір", ч. odvozování), *давноминулый часъ* ("плюсквамперфект", ч. dávnominulý čas), *млувницѧ* ("граматика", ч. mluvnice), *словесо* ("дієслово", ч. sloveso), *тырпный* ("пасивний" ч. trpní), *часомѣра* ("метричне віршування", ч. časomíra) та деякі інші, які не дістали дальшого розвитку на українському мовному грунті.

* * *

Українсько-чеська мовна взаємодія у середині XIX ст. не обмежується фактами чеського впливу на галицько-український мовний стандарт лише на лексичному рівні. У досліджувану епоху цей вплив бачимо у вживанні окремих запозичених з чеської мови синтаксичних конструкцій, а також у графіці та правопису[27].

---

[27] Розгляд українсько-чеських запозичень у синтаксисі виходить за рамки цієї статті через обмеженість її обсягу. Вказуємо на них лише як на факт, що доповнює загальну картину українсько-чеських мовних зв'язків на території австрослов'янського культурно-історичного ареалу.

Наприклад, з приводу вживання синтаксичних конструкцій типу: "З огляду на що...? чи "З огляду кого? чого?" у галицько-українських землях як відповідника чеського виразу "S ohledem na co" (пор. польськ. "Ze względu na co") акад. Б. Гавранек писав: "Якщо ці конструкції розвинулись самостійно на місцевому українському мовному грунті, то найімовірніше [вони] є результатом чеського впливу на українську писемну мову в минулому (Havránek B. Problematika miješanja jezika // Zadarska revija.— Zadar, 1964.— T. 12, br. 3.— S. 177). Конкретно про хронологію цього явища чеський учений не висловлюється. У свою чергу болгарський слов'янознавець С. Іванчев уважає, що синтаксичні конструкції "с оглед на...", "без оглед на..." в болгарській літературній мові є "безсумнівними запозиченнями з чеської мови нового часу" (Иванчев Св. Приноси в българското и славянското езикознание.— София, 1978.— С. 333).

В інших слов'янських літературних мовах, зокрема в хорватській і словенській, ці конструкції, очевидно, слід розглядати як кальки чеського чи німецького зразка (Там же.— С. 334).

Цікавою сторінкою в історію національно-культурного руху в галицько-українських землях у період баховської реакції після революційних подій 1848—1849 рр. ввійшли намагання реформувати традиційне українське кириличне письмо, замінивши його латинським алфавітом. Найвідомішою подією, що мала широкий суспільний резонанс в українському етнічному середовищі на території Австрії, стала спроба латинізації українського кириличного письма за чеським зразком, з чеськими діакритичними знаками і звуковими значеннями окремих букв[28]. Відомі й інші спроби переведення галицько-українського письма на латинську основу, зокрема на польське "абецадло"[29].

Ініціатором переведення українського історичного кириличного письма за чеським латинським зразком офіційно виступав віденський уряд. У 1859 р. у Відні видано брошуру "Ueber den Vorschlag, das Ruthenische mit lateinischen Schriftzeichen zu schreiben. Im Auftrage des K. K. Ministerium für Cultus Unterricht verfasst von J. Jireček" (далі — "Vorschlag..."). Автором цієї брошури був Й. Їречек (1825—1889) — австрійський політичний діяч і високопоставлений чиновник міністерства освіти, який виявляв зацікавлення слов'янськими мовами та слов'янською філологією, зять відомого слов'янознавця П.-Й. Шафарика, він був особисто знайомий і підтримував контакти з багатьма діячами слов'янської науки, культури й освіти в Австрійській імперії. Й. Їречек загалом непогано орієнтувався в сучасній йому україністиці, вивчивши наявні тоді описові граматики української (русинської) мови. Практичні уроки української мови він брав у Б. Дідицького[30].

Визнавши "язичіє" — один з поширених галицько-українських писемних різновидів — за самостійну мову, Й. Їречек водночас уважав, що при наявній тоді нестабільності її норми, плутанині у правопису та граматиці ця штучна мова надалі не зможе виступати як національна літературна мова ("Vorschlag...", S. 23). На його думку, цьому можна зарадити, лише пристосувавши кириличну азбуку спеціально для потреб цієї мови або ж прийнявши латинську графіку і зробивши у ній відповідні зміни. Й. Їречек уважав також, що "[...] кириличну абетку пристосувати до

Див. вказані синтаксичні конструкції у галицько-українських контекстах кінця 40-х — початку 50-х рр. XIX ст.: "На пôдставѣ выреченомъ засады взаѣмного всѣмъ народовостѧмъ права *з огляду ихъ ѧзыка* що до наукъ по школахъ" (Зоря Галицка, 1848, ч. 29, с. 121); "*З огляду на* вѣчни пôдозрѣвання въ симпатияхъ до Москвы, члени комисеи не могли ôдверто пôдносити одного з дуже важныхъ аргументôвъ проти латиници" (Зоря Галицка, 1853, ч. 47, с. 68).

[28] М о й с е є н к о В. Ю. Чеський діакритичний правопис і розвиток слов'янських графічних систем на базі латиниці в XIX ст. // Проблеми слов'янознавства.— Львів, 1989.— № 39.— С. 34—41.

[29] На ці факти звертали у свій час увагу І. Франко (Азбучна війна в Галичині 1859 року // Записки Наукового товариства ім. Шевченка.— Львів, 1913.— Т. 116.— С. 89—143) та В. Сімович (Йозеф Їречек і українська мова (до азбучної заверюхи 1859 р.).— Прага, 1933.— 71 с.

Нездійснений проект О. Кобилянського також передбачав ширення латиниці в її чеському варіанті на Буковині. Він був викладений у виданій 1861 р. в Чернівцях брошурі "Slovo na slovo do redaktora "Slova". Відкидаючи подібне нововведення М. Горбань так само чеською латиницею публікує брошуру "Holos na holos dlia Haličiny".

Привертають увагу окремі випадки використання польської латиниці в українськомовному тексті, яку бачимо в листуванні братів І. та Я. Головацьких (С т у д и н с ь к и й К. Кореспонденція... в літах 1850—1862.— С. 39—41).

[30] С т у д и н с ь к и й К. Кореспонденція... в літах 1850—1862.— С. 465.

потреб живої русинської мови неможливо, оскільки вона придатна хіба що для мертвої церковнослов'янської мови, значно простіше і легше перейти на латинку, пристосувавши її певним чином для русинської мови" ("Vorschlag...", S. 26).

У своєму проекті як позитивний приклад використання латинського письма у слов'ян він наводить чехів, хорватів, словенців та поляків. Розгортаючи власну концепцію конечної потреби переведення галицько-української писемности на латиницю, австрійський чиновник робить ряд власних теоретичних узагальнень. Будучи досить грунтовно обізнаним з теоретичною та практичною діяльністю чеських будителів другого покоління, у тому числі з питаннями вдосконалення слов'янських правописів, він спирається на їхній досвід при створенні проекту нового українського правопису і "виправлення" усієї наукової граматики української мови[31]. На думку Й. Їречека, правопис повинен якнайповніше відображати фонетичну основу мови, а також її граматичну структуру. Оптимальною може стати лише та система правопису, в якій кожному звукові відповідає окремий знак, причому їх зовнішня форма повинна бути якнайпростішою ("Vorschlag...", S. 22). З достатньою ясністю Й. Їречек висловлюється з приводу пріоритетів при виборі фонетичного чи етимологічного правопису — актуальної проблеми в період становлення всіх слов'янських літературних мов у дану епоху. Досить дивно і непослідовно він висловлюється про те, що фонетичний правопис може застосуватися лише в наукових дослідженнях і діалектології, "[...] мові ж літературній, яка дотримується загальноприйнятих норм, він користи не принесе" ("Vorschlag...", S. 23). У той же час "реформатор" у своєму проекті констатує, що етимологічний правопис здатний викликати ще більшу плутанину, оскільки, часто відновлюючи праслов'янський стан окремих форм, може спричинити те, що людині без спеціальної філологічної освіти буде важко зрозуміти написане рідною мовою. Узагальнюючи, Й. Їречек радить використовувати диференційовано ті чи ті елементи фонетичного або етимологічного правопису, "трактуючи їх співвідносно до потреб тої мови, якій вони будуть служити" ("Vorschlag...", S. 23)[32].

Суто графічна сторона у проекті галицько-української латинки була представлена у вигляді комбінації кількох слов'янських графічних систем на базі латиниці з переважаючою кількістю елементів чеського діакритичного правопису. Безпосередньо з чеського джерела запозичувалося графеми **č, ě, j, š, v, ž**. З хорватсько-словенського правопису ("гайчиці"), який у своїй основі також спирався на чеський зразок, передбачалося використати графему **ć**. На думку автора проекту, зручність таких запозичень полягає у тому, що відпадає необхідність придумувати нові графічні позначення і змінювати фонетичне значення (якість) самих латинських букв ("Vorschlag...", S. 11).

---

[31] При особистій зустрічі з Я. Головацьким у Відні Й. Їречек пропонував йому офіційно написати нову українську граматику, маючи за основу чеський досвід. Про це свідчить сам Я. Головацький у листі до Г. Шашкевича: "[...] Ѣречекъ [...] менѣ [...] препоручилъ, щобы сочинити Грамматику по образцу чешской Гатталы" (Студинський К. Кореспонденція... в літах 1850—1862.— С. 461).

[32] На цей та інші пункти проекту Й. Їречека гостро критично відреагував русофіл Б. Дідицький у своїй брошурі "О неудобности латинской азбуки в письменности руской, розсужденіе Богдана А. Д." (Відень, 1859, 8 с.).

Й. Іречек обстоює латиницю для галицьких українців ще й тому, що "[...] проведення реформи українського правопису на традиційній для нього кириличній основі в дусі тієї, яку провів у сербів Вук Караджич, пов'язане із значно більшими труднощами, оскільки для її здійснення потрібно було "аж 12 нових букв" ("Vorschlag...", S. 11).

Укажемо на сильні й слабкі сторони проекту Й. Іречека. Одна з його переваг — спроба уніфікувати систему українських приголосних, що підлягають палаталізації. Хоч саму думку автор проекту запозичає з робіт Ф. Міклошича, він вирішує її послідовніше, ніж відомий словенський слов'янознавець, який для позначення палатальности приголосних у всіх випадках (за винятком позначення **l**) вживає діакритичний знак ('). Зокрема, спираючись на польську графіку, Ф. Міклошич не зовсім коректно позначає тверде л знаком **ł**, а м'яке — **l'**. Див., наприклад, у його "Порівняльній граматиці": *łev*, але: *l'va*[33].

У Й. Іречека це положення викладене послідовніше, як: **l—l'** чи **t—t'**, **d—d'**, **s—s'**, **z—z'** і т. д. Графема "**ł**" у нього вживається лише у спеціальній функції — у праслов'янських сполученнях ***ъl+консонант** (типу *vołk*), а також в іменниках чоловічого роду типу *opeł* та дієприкметниках минулого часу чоловічого роду типу *pochodył*.

До слабких сторін проекту Й. Іречека треба зарахувати неповне охоплення фонологічної системи української мови (що, відверто кажучи, навряд чи було можливим при тодішньому стані норми і теоретичного підходу до "язичія"). Зокрема, Й. Іречек лише спорадично виділяє специфічні дзвінкі африкати, передаючи їх способом транслітерації у прикладах типу *dzvün* (с. 45), *dzvünyća* (с. 39), *doždžove* (с. 57), *vydžu* (с. 46). Перелік розбіжностей і помилкових положень у цьому проекті можна розширити. Загалом складається враження, що автор проекту задумав здійснити нормалізацію галицько-українського різновиду літературно-писемної мови на базі західноукраїнських регіональних говірок і діалектів переведенням на іншу систему правопису і графіки. Однак запропоновані ним заходи не мали в собі принципового нормалізуючого елемента, оскільки для досягнення цієї мети передусім була потрібна нова граматика, яка відображала б й кодифікувала б мовну ситуацію на західноукраїнській діалектній території. Реалізація цього задуму з самого початку стала проблематичною через те, що автор спирався не на живу мову, а на книжно-писемні тексти середини XIX ст., які рясніли архаїзованими, діалектними, полонізованими чи просто помилковими формами з букварів, читанок, хрестоматій для народних шкіл, збірників українського фольклору та інших джерел. Див., наприклад, такі "переведення" на латиницю, як *pülk, ščodryj, vozmüžnyj, žobrak* та інші.

Узагальнюючи сказане, констатуємо: а) автор проекту реформи розглядав "язичіє" як цілісну систему; б) пропонований перехід української фонетики на систему латинської графіки базувався на принципі, при якому кожному окремому звукові мала б відповідати одна літера (і лише у виняткових випадках — диграф); в) проект в основному враховував стан ненормованої книжно-писемної лінгвеми "язичія", але не враховував реальної ситуації живої регіонально-діалектної мови; г) потенційно латиниця Й. Іречека як нова система графіки у вигляді комбінації кількох

[33] Miklosich F. Vergleichende Lautlehre der slavischen Sprachen.— Wien, 1852.— S. 341.

слов'янських латинських алфавітів, у якій безперечно превалювали елементи чеської графіки й орфографії, з теоретичного погляду, за умови дальшого вдосконалення, могла бути реалізованою на відміну від інших проектів "перебудови" слов'янських літературних мов, які в той час ще тільки формувалися. Пор., наприклад, проект штучно створеної на початку 60-х рр. XIX ст. словенцем М. Маяром Зільським "єдиної всеслов'янської мови", графічну систему якої основано на російській кирилиці та чеській латиниці[34].

Спроба високопоставленого чиновника австрійського міністерства освіти Й. Їречека запровадити латинську графіку в галицько-українському етнічному і мовному середовищі, отже, залишилася нездійсненою. Її матеріальні сліди збереглися лише в кількох "пробних" брошурах і в книзі-звіті самого автора. Навіть впливові особи, котрі підтримували теоретичну концепцію латиниці Й. Їречека (єпископ С. Литвинович, відомий граматист Й. Лозинський, який обгрунтував своє ставлення до неї в брошурі "Die ruthenische Sprach- und Sriftfrage in Galizien" (Lemberg, 1860, S. XX—LV), з принципових мотивів голосували проти неї. Прогресивна частина галицької інтелігенції вважала подібні спроби актом суто політичним, який не має нічого спільного з питаннями мови і філології. Цей акт справедливо сприймався як "губительный для народности рускои", оскільки "з латиницею пропаде й духъ украйнского народу и вѣра"[35]. Проти реформи Й. Їречека висловлювались такі авторитетні вчені, як П.-Й. Шафарик[36] і Ф. Міклошич. Негативне ставлення до згадуваного проекту висловив Ф. Міклошич у другому виданні своєї "Порівняльної граматики слов'янських мов" (1874), схиляючись до реформи галицько-українського правопису на базі кирилиці "в дусі Вука Караджича"[37], яку пізніше, в останній чверті XIX ст., запропонував М. Драгоманов.

Будучи офіційним представником віденського уряду, проводячи його політику у сфері культури і мови серед австрійських слов'ян, Й. Їречек, безсумнівно, мав і політичну мету. Активний член партії чеських консерваторів, він був прихильником австрославізму — нової політичної доктрини, яку висунув у 1846 р. відомий чеський політичний діяч К. Гавлічек-Боровський. Програма австрославізму відповідала інтересам насамперед чеської буржуазії — найрозвиненішій економічно в Габсбурзькій монархії, верстві багатій і привілейованій. Пропагуючи австрославізм, чеські національні діячі, у тому числі й відомі вчені, свідомо чи несвідомо

---

[34] Majar Ziljski M. Узаjемні правопіс славjанскij To je uzajemna Slovnica ali Mluvnica slavjanska.— Praha, 1863—1865 (Про нього див.: Ягичъ И. В. Энциклопедія славянской филологіи.— СПб., 1910.— Вып. 1: Исторія славянской филологіи.— С. 423).

[35] Студинский К. Кореспонденція... в літах 1835—1849.

[36] Про це читаємо у листі Б. Дідицького до Я. Головацького від 30 травня 1859 р.: "[...] донесу Вамъ ещё, що и самъ І. П. Шафарикъ, тесть Г-на Ѣр[ечка], вовсѣ не удовленъ изъ своего зятя, що тотъ за далеко пошолъ на своемъ полѣ" (Вступ//Українсько-руський архів.— Львів, 1912.— Т. 8.— С. XVII).

[37] Див. лист І. Головацького до брата Якова від 28 липня 1859 р.: "Миклошичъ" говорил" [...] добро говорилъ было бы, если бы Русины оставили свою дотеперешнюю орфографию, а приняли бы чтото в родѣ Вука Караджичевой" (там же.— С. 407).

Думки Міклошича проти латиниці для галицьких українців у перекладі українською мовою передає також Б. Дідицький у своїй листівці: "Освѣдченіе рускои азбуки дотычающое", яку пізніше повністю опублікував І. Франко у матеріалах до його вже згаданої статті "Азбучна війна в Галичині 1859 року".

залучали до сфери чеських інтересів і водночас до сфери чеського культурно-мовного впливу представників інших слов'янських народів імперії. Відомі чеські славісти Ф. Палацький, Я. Коллар, П.-Й. Шафарик, К.-Я. Ербен, А. Шембера, К. Зап та інші в австрійських державних установах займали високі посади цензорів, арбітрів, голів термінологічних комісій і т. д. З окремих питань, що стосувалися розвитку національних мов та літератур, етнографії, історії інших слов'янських народів у складі Австрійської (після 1868 р.— Австро-Угорської) імперії, деякі з них висловлювались скептично, а часом і різко негативно. Не завжди справедливі звинувачення національних діячів в інших слов'янських землях "у підриванні загальнослов'янських (в рамках Габсбурзької монархії.— **В. М.**) ідеалів і цінностей" часами ставали головною причиною подальшого некритичного сприйняття ними помилкових або сторонніх для національно-мовного руху і слов'янознавства положень, що мало свої негативні наслідки[38].

Офіційно виступаючи за те, щоб "[...] нова графіка якомога краще передавала своєрідність української мови", твердячи, що вона "повинна бути оригінальною, спиратися лише на фонетичні й морфологічні особливості цієї мови" ("Vorschlag...", S. 17), Й. Їречек, зокрема, намагається внести в живий організм мови велику кількість невластивих для неї елементів, не кажучи вже про головний негативний момент — спробу змінити основи культурно-мовної традиції української мови, що склалася історично.

Саме тому в колах галицько-української інтелігенції на рубежі 50—60-х рр. XIX ст. ширилися думки про те, що у проведенні реформи української мови не останню роль відіграють чехи, які "хочуть піднестися над іншими слов'янами в імперії"[39].

Незважаючи на тривалі дебати, проект реформи галицько-української графіки і правопису так і не був прийнятий. Віденський уряд не наважувався посилювати загальне невдоволення корінного українського населення на території Австрії, зв'язаного мовною та національно-культурною єдністю з основною масою українського народу на сході України.

Чому ж австрійський уряд мав намір латинізувати українське кириличне письмо саме за чеським, а не за польським чи іншим слов'янолатинським зразком? Така спрямованість пояснюється, по-перше, невдалою попередньою практикою запровадження польського "абецадла" у сферах традиційної для східних слов'ян церковнослов'янської культурної орієнтації та кириличної писемности і, по-друге, мотивами національного та політичного характеру. На думку М. Жовтобрюха, австрійський уряд,

---

[38] B r o z o v i ć D. Češki standardni jezik kao etalon u doba slavenskih narodnih preporoda // Slovanské spisovné jazyky v době obrození.— Praha, 1974.— S. 39—48.

[39] У листі до Г. Шашкевича від 9 червня 1859 р. М. Малиновський писав: "[...] між слов'янами поляки, росіяни та чехи воюють за перевагу, за принципат. Чехи хотять нам своє панування накинути, а ми, як не хочемо мати нічого спільного з поляками й росіянами, [...] то й не хочемо чеського принципату — wollen wir das tschechische Prinzipat nicht haben (Українсько-руський архів.— Львів, 1911.— Т. 7.— С. 53).

Сам Г. Шашкевич у листі до Я. Головацького висловлювався у тому ж дусі: "[...] абы верховнôсть чесчины до якой стремлять чехи хотя бы надъ австрійськими Словѣнами утвердить и надъ Русинами, що, якъ долго азбука стояти буде, абсолютно видится невозможнымъ" (т а м ж е).

керуючись принципом divide et impera, не бажав за допомогою єдиного алфавіту й правопису "об'єднувати" польську та українську шляхту"[40]. Тому далекогляднiше було перейти до такого різновиду слов'янського латинського письма, який би міг стати бар'єром москвофільській орієнтації та настроям серед частини галицьких українців. Оскільки в епоху абсолютизму адміністративні реформи австрійський уряд звичайно проводив поспішно, без належної підготовки, на місцях вони сприймались як насильницькі акції[41].

* * *

При опису умов і фактів проникнення чеських елементів до української мови неодмінно і цілком закономірно виникає питання про особливості та характер цього процесу на території Австро-Угорщини та Росії. Не диференціюючи спеціально історико-культурних та власне мовних факторів, які зумовили своєрідність українсько-чеських контактів у дану епоху, вкажемо на деякі відомі нам факти чеського мовного впливу на словниковий склад, що стосуються східнослов'янської мовної території, тобто території за межами австрослов'янського ареалу.

На Східній Україні на початку 70-х рр. XIX ст. наукова література українською мовою не видавалася. Однак саме тут уже на початку 60-х рр. минулого століття ставиться питання про створення українського оригінального наукового стилю на народно-розмовній основі[42].

Важливу роль у цьому відіграли перші публікації з проблем української наукової термінології, що з'явилися на сторінках журналу "Основа"[43]. Найважливішими з них є стаття М. Левченка[44] та рецензія на неї П. Єфименка[45], що були першими спробами осмислення і уніфікації української наукової термінології як єдиної системи.

Цікавим є те, що серед численних лексичних неологізмів у термінології М. Левченка неважко знайти кілька десятків наукових термінів (переважно технічних і хімічних) чеського походження. Обидва автори-українці в ряді випадків (але далеко не завжди), посилаються на чеські першоджерела запозичення окремих слів, супроводжуючи їх помітками "чешск." або "с чеш.". Див. окремі відзначені богемізми із статті М. Лев-

---

[40] Жовтобрюх М. А. До історії українського правопису // Мовознавство.— 1937.— № 11.— С. 85—87.

[41] Tobolka Z. Politické dějiny československého národa od r. 1848 až do dnešní doby. Díl 1 (1848—1860).— Praha, 1932.— S. 175.

[42] Жовтобрюх М. А. Мова української преси...— С. 319.

[43] На жаль, українська мова на сторінках журналу "Основа" — значного явища української думки і естетичного виразу наприкінці 50-х — на початку 60-х рр. XIX ст.— і в наш час все ще залишається невивченою. На це ще у 80-ті рр. XIX ст. вказував І. Франко, підкреслюючи, що "[...] критичний розбір самої "Основи" яко появи літературної і культурно-політичної належить до речей пожаданих, а несповнених [...]" (Франко І. Метод і задача історії літератури// Франко І. Зібрання творів: У 50 т.— К., 1984.— Т. 41.— С. 18).

[44] Левченко М. Замѣтка о русинской терминологіи // Основа — южнорусскій литературно-ученый вѣстникъ.— Июль, 1861.— С. 183—186.

[45] Ефименко П. По поводу заметки г. Левченко "О русинской терминологии" // Основа.— Серпень, 1862.— С. 45—52.

ченка: *громовина* (у значенні "електрика", ч. hromovina з тим же значенням); *дивообразъ* ("гротеск", ч. divoobraz(ný) — grotesque[46]); *ділня* ("фабрика", ч. dílna; *стальій* ("регулярний", ч. stalý); *доба* ("епоха", ч. doba); *мовниця* ("граматика", ч. mluvnice); *обіжниця, обіжна дорога* ("орбіта", ч. oběznice, oběžná draha); *розбôръ* ("аналіз", ч. rozbor); *ступень* "градус", ч. stupeň); *землепись, землеписный, землеписецъ* ("географія, географічний, географ", ч. zeměpis, zeměpisný, zeměpisec); *строй, стройникъ* ("машина, машиніст", ч. stroj, strojník); *парострой* ("парова машина", ч. parostroj); *силозпытъ* ("фізика", ч. silozpyt) та деякі інші.

Див. також окремі хімічні терміни у проекті М. Левченка, створені за чеським зразком: "минералъ" — *нéростъ* (ч. nerost); "елементъ, простое тѣло" — *первина* (ч. prvek); "химия" — *лучба* (ч. lučba), а також: "натръ" — солець (ч. solík); "углеродъ" — *углецъ* (ч. uhlík); "азотъ" — *душецъ* (ч. dusík); "силиций" — *кремнецъ* (ч. křemík); "алюминий" — *глинецъ* (ч. hliník); "кали" — *вапнецъ* (ч. várník); "магний" — *горчецъ* (ч. hořčík) і т. д.[47]

Не викликає сумніву факт безпосереднього запозичення чеських термінів з двох письмових джерел: "Чесько-німецького словника" Й. Юнґмана та українського видання JPT 1851 р.

П. Єфименко у своїй рецензії критикує М. Левченка за введення багатьох нових термінів. У той же час він пропонує немало власних термінів, зокрема запозичених з чеської мови: "астрономія" — *звіздословье* з помітками: "чеш. hwězdoslowí (Преслъ*)" та hvězdářství, а також "астрóномъ" — *звіздарь* (ч. hvězdář); *рôчникъ, новорôчникъ* — "альманах" (ч. ročník, novoročník); "артистъ" — *умілецъ* (ч. umělec). У цій рецензії трапляються й такі приклади: "Квадратъ", впрочемъ, лучше назвать "четверець", по-чешски" (С. 45). Окремим пропонованим термінам П. Єфименко приписує чеське походження помилково. Див.: "акушеръ" — *бабичъ* (с чешск. яз.), "анархія" — *безъуряддя* (с чешск. neřád? — **В. М.**) і т. д.

Ми не зовсім згідні з абсолютно негативною оцінкою проекту української наукової термінології М. Левченка, даною М. Жовтобрюхом, який вважає, що представлена в ньому лексика "характеризувалася примітивністю, відсталістю"[48].

Автор згаданого проекту, без сумніву, все ще перебував під сильним впливом ідеї слов'янської взаємности, яка в той час уже не була актуальною у слов'янських землях за межами Росії. Володіючи гострим відчуттям рідної української мови, він також був обізнаний із законами словотвору та станом термінотворчости в інших сучасних йому слов'янських літературно-писемних мовах, у тому числі чеській та галицько-українській, звідки запозичує навіть поширену в той час саму назву "русин", "русинський". Окремі терміни чеського походження з числа пропонованих М. Левченком, як, наприклад, *зèмлепись* і деривати; *лікарня* (у значенні "аптека") і похідні, *строй, парострой, стройникъ, ділня, далекописъ,*

---

[46] Jungmann J. Slowník česko-německý.— Praha, 1835.— Díl 1.— S. 372.

[47] Моисеенко В. Е. Некоторые особенности чешского языкового влияния в верхнелужицком литературном языке (словообразовательный аспект) // Формирование и функционирование серболужицких литературных языков и диалектов.— М., 1989.— С. 49—65.

* Я.-С. Пресл (1791—1849) — видатний чеський вчений, термінолог.

[48] Жовтобрюх М. А. Мова української преси...— С. 320.

дописъ, неростъ, четверець та інші функціонували в науково-популярному і публіцистичному стилі на західноукраїнських землях аж до кінця минулого століття. Ця лексика зафіксована у всіх відомих українських словниках, виданих в Австрії та Росії на рубежі XIX та XX ст.— у Є. Желехівського, О. Партицького, Є. Тимченка, Ф. Пискунова, Б. Грінченка та інших. Правильність вибору і мовний смак українського термінолога-аматора в дечому підтверджують факти запозичення і успішного закріплення у відповідній фонетичній формі тих самих та деяких інших богемімів у 30—60-х рр. XIX ст. у словацькій, сербській і хорватській, словенській, верхньолужицькій мовах, а наприкінці 70-х рр.— на початку 80-х рр. XIX ст.— і в болгарській[49]. Більша частина запозичених близько півтори сотні років тому лексичних богемізмів функціонує в цих західно- та південнослов'янських літературних мовах і у наш час, становлячи в них регулярну і повноправну частину літературного словника.

* * *

Українсько-чеські культурно-мовні зв'язки в XIX ст., безсумнівно, залишаються однією з цікавих і багато в чому повчальних сторінок в історії двох близькоспоріднених мов та міжслов'янського інтелектуального обміну епохи становлення слов'янських національних літературних мов.

З кінця 70-х — початку 80-х рр. XIX ст. в загальному процесі стабілізації норми більшости слов'янських літературних мов, у тому числі й української у її галицькому варіанті, визначилася тенденція до системного впорядкування терміновживання, до остаточного закріплення за окремими варіантами термінів диференціюючих значень.

До цього часу вже усвідомлено центрально-східну основу української літературної мови, і передові діячі науки, культури, освіти західних областей України прагнуть максимально наблизитись до неї у своїй практиці[50].

Основоположним мотивом у термінотворчості І. Франка, І. Верхратського, В. Навроцького, С. Подолинського, О. Терлецького та інших західноукраїнських інтелектуалів є цілеспрямований добір, пов'язаний з усвідомленими потребами становлення української загальнонаціональної літературної мови.

Історичний прогрес українського народу в епоху національного відродження у XIX ст., послідовне розширення сфери суспільного вжитку літературної мови, встановлення єдиних і загальнообов'язкових норм та її наукова кодифікація на всій території української нації в нових умовах зробили можливим розв'язання багатьох актуальних і складних завдань розвитку мови, у тому числі й проблем уніфікації та дальшого вдосконалення української спеціальної й наукової термінології.

---

[49] Иванчев Св. Приноси...— С. 270—335.

[50] Пилинский Н. Н. Некоторые особенности развития норм украинского литературного языка // Проблема нормы в славянских литературных языках в синхронном и диахронном аспектах.— М., 1976.— С. 165.

Victor MOYSSEYENKO

ON THE UKRAINIAN AND CZECH INTERLINGUAL TIES IN THE FIELD OF SCIENTIFIC TERMINOLOGY (THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY)

The article deals with an important question of Ukrainian and Czech cultural and lingual interchange in the 19th century, viz. the history of the formation of terminology in the two cognate languages, as well as the intellectual interchange in Slavonic cultures at the time when Slavonic national literary languages were developing. The general process of establishing language standards in the majority of Slavonic literary languages in the 1870s-1880s (including Ukrainian in its Halychyna variant) showed a tendency towards the systematic elaboration of term usage. At the same time there was a tendency to finally allot differentiating denotations to different variants of the term. Western Ukrainian men of letters and culture, well aware of the needs to be met in establishing the Ukrainian national literary language, made purposeful selection their main principle for developing Ukrainian terminology.

Уляна ГОЛОВАЧ

ІЗ СПОСТЕРЕЖЕНЬ НАД ЕТНОКУЛЬТУРНИМ КОМПОНЕНТОМ В УКРАЇНСЬКИХ ПЕРЕКЛАДАХ СТАРОГРЕЦЬКОЇ ПОЕЗІЇ

Важливим аспектом перекладознавчої проблематики є питання відтворення тих характерних рис першотвору, що надають йому національної своєрідности. Йдеться про так звані етнокультурні компоненти, тобто про національно-культурні й пов'язані з ними логіко-поняттєві особливості матеріального і духовного життя народу, що виявляються на різних рівнях структури мови: в образності, лексико-граматичній побудові, а також у ритмічній організації оригіналу. Власне у сфері етнокультурних компонентів відчувається щось безпосереднє і яскраве, неповторне, "та невловима відмінність почуттів, що відрізняє один народ від іншого"[1].

Проблема відтворення етнокультурних компонентів неодмінно передбачає диференціацію таких понять, як "переклад" і "переспів": уважне ставлення до національних особливостей оригіналу "настроює" інтерпретатора саме на переклад у нинішньому розумінні слова; неувага до них неминуче веде до його переспіву, травестії. Проблема не тільки важлива, але й складна, адже на іншому мовному грунті доводиться трансформувати сукупність розбіжностей, зумовлених як національно-психологічними, так і власне мовними чинниками, особливостями мови, що по-своєму відображає і закріплює сприйняття народом навколишнього світу. Проблема збереження національної своєрідности на кожному із рівнів мовної системи (фонетичному, ритмічному структурному, врешті, змістовому) вимагає, зрозуміло, окремого дослідження. Тут обмежимося лексичним рівнем аналізу словесних образів.

Чимало цікавого щодо проблеми відтворення етнокультурних компонентів дають спостереження над українськими перекладами старогрецької поезії. У найвищій мірі орієнтована на людину, ця поезія віддавна привертала увагу поетів і перекладачів. Поряд з блискуче опрацьованими в ній "вічними" темами, зрозумілими для всіх епох і народів, є тут багато притаманного саме тій неповторній добі: відомою є своєрідність світобачення давніх еллінів, у яких міфологізм переплітався з високими здобутками теоретичної думки у сфері натурфілософії.

На матеріалі перекладів із давньогрецької поезії виразно простежуються дві основні перекладацькі тенденції. Перша визначалася прагнен-

---

[1] Еліот Т. С. Соціальна функція поезії // Вітрила.— К., 1988.— С. 133.

ням відтворити особливості першотвору, дати читачеві насолоду від пізнання невідомого світу образів, думок, ритмів; друга — українізацією чужоземного твору: перекладач, власне переспівувач, намагався зробити надбанням рідної культури не переклад через його пізнавальні художні цінності, а сам оригінал, "розчинивши" його в українській ментальності, українському світобаченні, усунувши все, що могло б здивувати читача. Ці дві тенденції рідко виявляються у чистому вигляді: навіть у перекладацькій творчості І. Франка, якому завдячуємо фактично сучасними теоретичними засадами і вимогами до перекладу, помітні вкраплення притаманних переспівам народнопісенних елементів.

Матеріалом наших спостережень обираємо українські переклади Гомерових поем, а також монодичної лірики (VII—VI ст. до н. е.) та драми (V ст. до н. е.) — жанрів, що системою художніх засобів найтісніше споріднені з гомерівським епосом. Українські переклади розглядаємо паралельно, в плані діахронії, що дасть змогу побачити, як у процесі розвитку української літератури змінювалося розуміння етнокультурного компонента і підхід до його відтворення засобами мови перекладу.

Жоден із художніх зображувальних засобів у давньогрецькій поезії не розкриває так виразно всіх особливостей світобачення і світовідчування давніх еллінів, як епітет. І це зрозуміло, бо для Гомера, а згодом взагалі для грека класичної доби, все, що існує, існує як зоровий і звуковий образ. Усе звучить — чи то своїм голосом, чи то барвою, чи формою. Отож від того, як перекладач поведеться з оригінальними епітетами, залежатиме те, чиїм поглядом дивитиметься він, а згодом і читач, на відображений у поетичному слові світ: своїм власним, звичним для даного національного середовища чи поглядом автора першотвору.

У відтворенні семантико-стилістичних функцій гомерівських епітетів, що стали характерними для грецької поезії взагалі, спостерігається тенденція передавати їх традиційними епітетами, що беруть початок від української народнопісенної традиції. Послідовно виявляється ця тенденція у перших перекладах з античних літератур. Тому не випадково зустрічаємо у Франковому перекладі "Одіссеї" чорнявого Менелая (Od., I. 258)[2], хоч улюблений колір волосся у греків — світло-русявий. Всі Гомерові герої, крім Гектора,— русяві, і епітетом стосовно Менелая часто виступає прикметник ξανθός — білявий, світло-русий[3]. Жінки в Гомерових поемах — ἠύκομοι і καλλιπλόκαμοι — прекрасноволосі; в інтерпретації Бориса Тена — пишнокосі, що в якійсь мірі передбачає часткову трансформацію грецького образу під впливом національного розуміння ідеалу дівочої краси. С. Руданський часто перекладає гр. ἠύκομος укр. "красна" (наприклад, епітет Афіни (Il., VI, 92)[4] — шаблон, за яким стоять пісні формально-відстояного стилю. Трапляється у перекладах також характерне для української пісенної традиції порівняння з ясною зорею. Тоді як Гектор називає свого сина "подібним до гарної зорі": ἀλίγκιος ἀστέρι καλῷ (Il., VI, 401)[5], в обох українських перекладах — С. Руданнсь-

---

[2] Франко І. Зібрання творів: У 50 т.— К., 1977.— Т. 8.— С. 196.

[3] Веселовский А. Н. Историческая поэтика.— М., 1989.— С. 66.

[4] Руданський С. Омирова Ільйонянка // Руданський С. Твори: У 3 т.— К., 1973.— Т. 3.— С. 96.

[5] Homerus. Carmina et cycli epici reliquiae.— Paris, 1838.— P. 299.

кого і Бориса Тена — Астіанакт порівнюється з ясною зорею — застиглий образ, що вже не хвилює, бо сприймається як поетичне кліше.

Невід'ємним епітетом Еос, богині ранкової зірки, виступає у Гомера прикметник ῥοδοδάκτυλος — рожевоперста. Епітет начебто гранично простий своєю конкретністю: Еос "із рожевими пальцями", "рожевоперста" — і водночас не позбавлений асоціацій: рожевотіла, з довгим хвилястим волоссям, у рожевих шатах, Еос (у римлян *Aurora*) розпускає на світанковому небі свої пелюстки-пальці, мов пишна троянда (ῥόδον — троянда, δάκτυλος— палець). Епітет дуже місткий, рельєфний, він створює образ, який належить тільки поезії, не живопису. У С. Руданського натомість маємо "ясную Зірницю". І хоча формальний відповідник у його перекладі збережено, все ж за цими персоніфікаціями (Еос — Зірниця) два різні світи. У нас "Зірниця" — це просто зірка (ранкова чи вечірня) або молода дівчина взагалі. У греків Еос, богиня світанку, сестра Геліоса і Селени, що викликала в тодішнього читача (радше слухача) безліч міфологічних ремінісценцій. Отож уже одним цим епітетом, так чи так з ним повівшись, перекладач або відчиняє читачеві віконце у світ античности або ж зачиняє його, щоб звернути у світ саме наш, український, дати читачеві насолоду безпосередню, а не, так би мовити, опосередковану, через пізнання невідомого. У Бориса Тена, що намагався послідовно відтворювати своєрідності образної мови оригіналу, знаходимо точний відповідник цього епітета — "рожевоперста" Еос. І все ж зауважимо принагідно, що навіть у цьому, здавалося б, найточнішому варіанті неминучі певні втрати: на передньому плані в епітеті "рожевоперста" все-таки колір; образ розквітлої троянди (другий план) не простежується. Однак в Бориса Тена збережено основне — стиль оригіналу, часова дистанція, відчуття іншого світобачення, тоді як всі варіанти із "Зірницею" ведуть не тільки до втрати оригінального образу, а й до неминучого заниження стилю.

Здатність епітетів розкривати через індивідуальний стиль автора особливості світобачення народу спричинилася до того, що перекладачі, а особливо ті, що тяжіють до переспіву, нерідко випускають їх у перекладі, якщо вони не відповідають смакам їхнього читача, або, навпаки, вводять епітети там, де в оригіналі їх немає. Часто, наприклад, гр. τύμβος — могила, могильний пагорб — інтерпретується в українських перекаладах як "високая могила". Натрапляємо на цей образ у Франковому перекладі "Одіссеї": "*І високую могилу* // Йому б усипала ахейців сила" (Od., I, 239)[6]; і в П. Ніщинського: "Піду я одна, та одна і насиплю // *Високую* братику свому *могилу*" (Soph. Ant. 81)[7].

В обох випадках епітет "високая" вживається як перекладацька дописка, що розкриває бачення не стільки самого перекладача, скільки цілого народу з його вічними образами і темами: високая могила неодмінно асоціюється у свідомості українського читача з безкраїм степом, з поезією Т. Шевченка, де високі могили символізують славу предків. Тому ввівши цей епітет, перекладач заговорив до читача устами українського кобзаря, а не грецького рапсода.

Чи завжди народнопісенні образи вносять у текст перекладу таке відчутне національне забарвлення, а отже — недопустимі з погляду су-

---

[6] Франко І. Зібрання творів: У 50 т.— Т. 8.— С. 194.

[7] Софокл. Антігона /Пер. П. Ніщинського.— Одеса, 1883.— С. 9.

часного перекладознавства? Будь-яке узагальнення у відповіді на поставлене запитання було б далеким від істини. Образ "чорного ворона" в перекладі А. Содомори[8] — найкраще тому підтвердження. В Есхіла "немов ворожий ворон" — δίκαν κόρακος ἐχθροῦ — стоїть Клітемнестра над тілом вбитого Агамемнона (Aesch. Agam. 1473)[9]. А Содомора звичайне словосполучення оригіналу перетворює в перекладі в образ, у якому ворожости більше, ніж в епітеті ἐχθρός: в образі чорного ворона сама барва звучить зловісно (пор. "чорний" як епітет Ареса — бога війни, наприклад: Aesch. Agam. 1511), а конотації національного характеру, і це дуже важливо, не відчуваються.

Побудована на міфологічних сюжетах, грецька трагедія пронизана образами, суть яких становить глибокий міфологічний підтекст. Часто це порівняння конкретних осіб з іншими істотами чи речами, за якими — відомі міфи про перевтілення. Чому так тужно заходиться в голосній пісні соловей? У нас кажуть: "Виспівує так, що аж за серце бере". Допитливі греки не залишали це питання без відповіді. У них соловей, часто з епітетом πάνδυρτος — вічно ридаючий — це перевтілена мати, що, втративши сина, приречена виливати свій біль у тужну пісню. Складність донесення цього образу до українського читача починається вже на рівні невідповідности граматичного роду: грец. ἡ ἀηδών — іменник жіночого роду, укр. "соловей" — рід чоловічий. Ця дуже суттєва у даному випадку родова невідповідність веде до спотворення міфологічного підґрунтя образу, а від нього до неминучих втрат на рівні передачі емоцій і настроїв, викликаних цим образом. Тому як один із рівноцінних варіантів перекладу можна розглядати заміну гр. ἡ ἀηδών конотативно рівноцінним укр. "горлиця". Коли в перекладі А. Содомори "Електра... в'ється, б'ється, мов горлиця", оплакуючи батька[10], а в оригіналі, відповідно, Ἠλέκτρα... στενάχουσα ὅπως ἡ πάνδυρτος ἀηδών (Soph. El. 1074—77)[11], то в змістовому плані — це одне і те ж, відмінність простежується лише у специфічній образності, що в оригіналі веде походження з міфологічного джерела, а в перекладі за основу взято слов'янський народнопоетичний символ. До цього ж образу звертається і П. Ніщинський, коли порівнює Антігону не з пташкою, "що видавала пронизливі звуки" ἀνακωκύει ὀξὺν φθόγγον — (Soph. Ant. 423—24)[12], а з горлицею: "бідна вбивалась, як горлиця тая"[13]. Цікаво відзначити, що в обох випадках трансформація образу призводить не лише до втрати міфологічних ремінісценцій, але й до цілковитої заміни звукового образу оригіналу зоровим. У звуковому плані можливе виникнення певних асоціацій, пов'язаних із співзвучністю слів "горлиця — горе". Слід однак зауважити, що в перекладі А. Содомори заміна гр. ἡ ἀηδών (соловей) укр. "горлиця" цілком виправдана міфологічним підтекстом образу, який обов'язково передбачає лексему жіночого роду, і тому може розцінюватися як один з оптимальних варіантів наближення до оригіналу. В П. Ніщинського — це один з проявів

[8] Есхіл. Трагедії /Пер. А. Содомори та Бориса Тена.— К., 1990.— С. 220.
[9] Aeschiles. Tragoediae.— Paris, 1925.— P. 64.
[10] Софокл. Трагедії /Пер. А. Содомори та Бориса Тена.— К., 1989.— С. 50.
[11] Sophocles. Tragoediae.— Lipsiae, 1867.— P. 82.
[12] Ibid.— P. 21.
[13] Софокл. Антігона /Пер. П. Ніщинського.— С. 22.

українізації грецького першотвору через послідовне впровадження народнопоетичних символів і образів фольклорного характеру.

Глибоко національними є різні реалії, пов'язані з народними звичаями. І в Греції, і в Україні був схожий звичай сплітати молодим весільні вінки, тільки в Греції їх сплітали із стебелець кропу, а в Україні — з барвінку. В одній з весільних пісень Сапфо є такі рядки:

σὺ δὲ στεφάνοις ὦ Δίκα
ὄρπακας ἀνήτω (Sappho, 81 (b))[14]

(дослівно: Звивай, Діко, у віночки стебельця кропу). Оскільки переклад, у якому була б відтворена лише семантика грецької лексеми ἄνητον (укр. кріп) при повній відсутності її конотативних співзначень, міг би призвести до спотворення образу у сприйнятті українського читача, І. Франко замінив сполучення оригіналу — стебельця кропу — конотативно рівновартим образом хрещатого барвінку: "Вий, Діко, в віночок // *Хрещатий барвінок*"[15], що в українця викликає певні асоціації, пов'язані з весільним обрядом плетення вінків з барвінку. І. Франко зумів зберегти адекватне першотворові стилістично-конотативне забарвлення вислову. Не можна, однак, стверджувати, що такий переклад єдино правильний. Це лише одне з можливих наближень до оригіналу, бо, безперечно, якась частина змісту в ньому все ж безповоротно втрачена. А. Содомора, для порівняння, залишив слово "кріп", додавши йому поетичности епітетом "молодий", і, щоб не шокувало, просторово віддалив цю реалію від лексеми "вінок":

О, Діко, вінком
Рясно вінчай
Миле своє волосся.
Для нього в саду
Кріп молодий
Ніжними рви руками[16].

Такий переклад цілком відповідає сучасним вимогам, бо містить у собі певний елемент збагачення читача від пізнання звичаїв іншого народу.

П. Ніщинський впроваджує реалію "хрещатий барвінок" замість оригінального "плющ", коли відтворює у перекладі перетворення Ніоби на камінь. У Софокла воно подібне огортанню чіпким плющем:

τὰν κισσὸς ὡς ἀτενὴς
πετραία βλάστα δάμασεν (Soph. Ant. 826—827)[17]

(дослівно: її огорнув скелястий камінь, немов плющ чіпкий). В перекладі П. Ніщинського: "Стоїть на скелі, й замість пишної шати, // Неначе *барвінок* обвився *хрещатий.* В основі порівняння, на якому побудований образ оригіналу, лежить здатність плюща обвиватися. У денотативне значення лексеми "барвінок" теж входить сема "витися, обволікати". Вона й робить можливою подібну заміну в перекладі П. Ніщинського[18], викликану, очевидно, тим, що хоч κισσός — плющ — і має свого денотата в україномовному світі, однак, на відміну від барвінку, його не піднесено

---

[14] Sappho and Alcaeus. An introduction to the study of ancient Lesbian poetry.— Oxford, 1955.— P. 135.

[15] Франко І. Алкей і Сапфо // Франко І. Зібрання творів: У 50 т.— К., 1977.— Т. 9.— С. 368.

[16] Сапфо. Поезії / Пер. А. Содомори // Жовтень.— 1968.— № 1.— С. 68.

[17] Sophocles. Tragoediae.— P. 26.

[18] Софокл. Антігона / Пер. П. Ніщинського.— С. 38.

до значення символу в українській народній поезії. Не плющ, а "барвінок" асоціюється в українців з могильником, гріб-травою, що стелиться по могилі"[19] (пор. "барвінкові могили" І. Калинця). Така трансформація образу, хоч і не веде до суттєвих втрат на рівні змісту, неминуче націоналізує переклад нічим не виправданим впровадженням українського народнопоетичного символу, без якого легко можна було б обійтися. Про це свідчить, зокрема, переклад Бориса Тена, у якому образ оригіналу відтворений з максимальною точністю: "Враз важкий тягар кам'яний // *Мов плющем* її огорнув"[20].

І ще один приклад, пов'язаний з народними обрядами. Обряд захоронення у греків передбачає ритуальні узливання над померлим, посипання його тіла попелом, принесення в жертву богам тварин. Саме це і має на увазі Гомер, і вислів ἐπί κτέρεα κτερίζειν (Od. I, 291)[21] перекладається не інакше, як "здійснювати похоронний обряд". Франковий варіант перекладу через український фразеологізм "справляти поминки"[22] веде читача у світ зовсім інших звичаїв, що не мають нічого спільного з віруваннями та обрядами давніх еллінів.

Висновки, до яких приводять конкретні приклади, пов'язані з відтворенням у перекладі етномовних компонентів оригінального твору, важко піддаються узагальненню. Сама складність і багатогранність проблеми заперечує можливість чіткої схематизації чи впорядкування шляхів її розв'язання. Про правильність того чи того ходу перекладача можна судити, виходячи лише з конкретного образно-мовного матеріалу, неодмінно беручи до уваги стилістичне звучання і емоційну тональність поетичного твору як цілости.

Uliana HOLOVATCH

ON THE ETHNIC AND CULTURAL COMPONENT IN UKRAINIAN TRANSLATIONS OF ANCIENT GREEK POETRY

The requirement to adequately reproduce the functions of the ethnic and cultural component of the source language (SL) by means of the target language (TL) poses a topical and difficult problem before translators. The way of solving this problem determines the character of the TL text: whether it is a translation or a mere paraphrase. The author attempts at considering the very concept of the ethnic and cultural component as well as the problem of its reproduction in the Ukrainian language, in retrospective.

As Ukrainian translations of the ancient Greek poetry provide sufficient material for the present research, the author has focused her attention on the lexical and phraseological levels. By means of contrasting the translations and the original from the diachronic point of view, the author draws the conclusion that the first Ukrainian translators who represented the folk-song tradition showed disregard to the ethnic and cultural component. On the contrary, present-day translators do their best to reproduce the national and cultural peculiarities of the original and to provide the reader with the additional information concerning the history and the way of life of the people in whose language the original was created.

---

[19] Словарь української мови / Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко.— К., 1907.— Т. 1.— С. 38.
[20] Софокл. Трагедії.— С. 154.
[21] Homerus. Carmina et cycli epici reliquiae.— P. 300.
[22] Франко І. Зібрання творів: У 50 т.— Т. 8.— С. 196.

ШЕКСПІР У ЛИСТАХ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША

Розгляд запропонованої теми варто розпочати двома попередніми заввагами. Насамперед, звертаємо увагу на епістолярну спадщину Пантелеймона Куліша, зокрема на історію її публікації. На жаль, ми до сьогодні не маємо критичного видання листів П. Куліша, більше того, їх досі не зібрано в єдиний епістолярій. На це були свої причини, що їх можна вивести з однієї: йдеться про офіційний ярлик "буржуазного націоналіста", котрий неодмінно прикладали до Куліша, почасти на противагу до "революційного демократа" Шевченка[1]*. До початку 1930-их рр. такої печальної перспективи не передбачувано. Навіть навпаки: саме тодішні дослідження, пов'язані з П. Кулішем, ішли в напрямі утвердження кулішезнавства, подібно до шевченкознавства чи франкознавства, котрі мають, так би мовити, офіційний статус як окремі галузі літературознавства.*

Ще у 1920-х рр. М. Зеров звертав увагу на те, що "архів Куліша — зосібна його листування, ще і досі не зібране,— має першорядне для нас значення. Сам П. Куліш розумів це, пишучи, що "добре діло зробив би той, хто зібрав би його листування", не так ради нього самого, як ради того, "про що там писано"[2]*. Очевидно, не тільки М. Зеров чи П. Куліш розуміли важливу роль, яку відіграють листи і спогади письменників у висвітленні їхньої епохи; саме через те й епістолярній спадщині надається такої великої ваги. З огляду на це, О. Дорошкевич, котрий опублікував листи П. Куліша до Єлисавети Милорадович, зазначав, що "Кулішеві навіть пощастило, як хіба Шевченкові: негайно після його смерти "Кіевская старина" заходилася публікувати його приватне листування, хоч і під пильною контролею Олександри Михайлівни [Ганни Барвінок], хоч і з купюрами пікантних абзаців. І все ж відомі досі публікації*

---

[1] У даному разі обидві дефініції беремо в лапки з тієї простої причини, що вони через їх протиставлення попросту ідеологічні, а не наукові. Що Куліш не був ані "буржуазним", ані "націоналістом", показав (на основі Кулішевих листів) Ю. Шевельов, котрий підкреслив навіть парадоксальність ситуації, що склалась довкола "буржуазного націоналіста" Куліша, оскільки "багатьма боками своєї політичної програми, якщо так його погляди назвати, Куліш куди ближчий до панівних тепер (стаття написана в липні 1983 р.— **О. Л.**) поглядів у радянській імперії, ніж Шевченко" (Шевельов Ю. Кулішеві листи і Куліш у листах // Вибрані листи Пантелеймона Куліша, українською мовою писані.— Нью-Йорк; Торонто, 1984.— С. 39).

[2] Зеров М. Українське письменство XIX ст. // Зеров М. Твори: У 2 т.— К., 1990.— Т. 2.— С. 186.

становлять невеличку частку всього, що понаписував Куліш своїм ворогам і друзям на світанку свого свідомого життя, в пору його буйного розцвіту і в філософічних присмерках старости"[3]. *Цим О. Дорошкевич визначав окреме місце П. Куліша, якщо розглядати стан публікації його епістолярної спадщини (на той час П. Куліш тут поступався тільки Т. Шевченкові), але не забув підкреслити едиційну недостатність цих публікацій. Їх динаміку можемо простежити на основі праці Є. Кирилюка*[4]. *Правда, його бібліографія закінчується 1927 р., проте наступні роки не дуже змінили картину щодо публікацій листів П. Куліша, з одним хіба застереженням: 1929 (1930) р. у Львові вийшов XXII том (у двох частинах) "Збірника філологічної секції НТШ", повністю посвячений листуванню П. Куліша*[5]. *Значно пізніше, 1984 р. в Америці видано вибрані листи П. Куліша*[6]. *Це видання, як зазначає його упорядник Ю. Луцький, "не має жадної претенсії на академічне" через те, що воно є неповною збіркою україномовних листів Куліша*[7]. *Проте, з іншого боку, ці листи дібрані так, що висвітлюють усі періоди життя П. Куліша. Отож у своєму розгляді ми будемо користуватись саме цими двома щойно згаданими виданнями, а також деякими іншими публікаціями. Все це зумовлене тим, що на сьогодні нема єдиного критичного видання листів П. Куліша, як, зрештою, відсутнє академічне видання його творів.*

Друга заввага стосується Кулішевого аспекту української Шекспіріани. Як бачимо з останнього (шеститомного) видання Шекспірових творів українською мовою[8], *для сучасного читача П. Куліш як перекладач В. Шекспіра не існує. До певної міри це має своє виправдання в тому, що Кулішеві переклади тепер належать більше до сфери історико-літературної. Але факт оминання цих перекладів сумний через те, що і в історико-літературному аспекті вони не знайшли свого достатнього відображення. Однак розгляд саме Кулішевих перекладів із Шекспіра поклав початок науковій українській Шекспіріані*[9]. *У 1928 р. вийшла друком єдина спеціальна стаття, повністю присвячена аналізу Кулішевих перекладів із Шекспіра*[10]. *Про переклади П. Куліша в контексті української Шекспіріани писав пізніше Г. Кочур*[11]. *Кулішева праця над Шекспіром*

---

[3] Дорошкевич Ол. Куліш і Милорадовичівна. Листи.— [К.], 1927.— С. 8.

[4] Кирилюк Є. Бібліографія праць П. О. Куліша та писань про нього.— К., 1929. Як бачимо з цієї бібліографії, друкування листів П. Куліша вже на той час обіймало 60 років: починалось воно з "Отвертого листа" до редакції львівської "Правди" (1867), а закінчувалось публікаціями згадуваного О. Дорошкевича, М. Возняка і К. Студинського: Возняк М. П. Куліш як інформатор галицького історика літератури (його листування з Ом. Огоновським) // Життя й революція.— 1927.— № 12.— С. 288—306; про Студинського мова далі.

[5] П. О. Куліш. Матеріали і розвідки.— Львів, 1929.— Ч. 1; Львів, 1930.— Ч. 2. Особливо цінною для нас є розвідка К. Студинського "Листування і зв'язки П. Куліша з Іваном Пулюєм" (Ч. 2.— С. III—LXXXVI).

[6] Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані.— Нью-Йорк; Торонто, 1984.

[7] Там же.— С. 16.

[8] Шекспір В. Твори: У 6 т.— К., 1984—1986.

[9] Маються на увазі статті, якими супроводжувались публікації Шекспірових творів, перекладених Кулішем, тобто ті статті, що їх написав редактор і видавець цих перекладів — І. Франко (див.: Франко І. Зібрання творів: У 50 т.— К., 1982.— Т. 32, 33).

[10] Гординський Я. Кулішеві переклади драм Шекспіра // Записки НТШ.— Львів, 1928.— Т. 148.— С. 55—164.

[11] Кочур Г. Шекспир на Украине // Мастерство перевода. 1966.— М., 1968.— С. 28—42.

висвітлена також у монографії М. Шаповалової[12]. *З новіших досліджень варто згадати працю М. Ажнюк*[13]. *Про П. Куліша як перекладача Шекспіра згадується і в оглядовій статті, присвяченій українсько-англійським літературним зв'язкам*[14].

Як згадувано, в основу нашого розгляду покладено дві публікації листування П. Куліша. Цей факт дещо обмежує площину нашого дослідження, але в той же час дає можливість накреслити деякі аспекти Кулішевого ставлення до Шекспіра. З опрацьованого матеріалу ми відібрали 21 лист. Дібрані листи творять коло з восьми адресатів: найбільше листів (числом 12) маємо до Івана Пулюя, по два — до Василя Тарновського-молодшого і Степана Носа, і по одному — до М. Погодіна, Т. Шевченка, О. Барвінського, М. Вовк-Карачевської і М. Старицького[15].

Щодо шекспірівської тематики, то листи П. Куліша містять часами першорядний матеріал, особливо що стосується заходів Куліша, пов'язаних з виданням його перекладів з Шекспіра. Основні відомості про свої видавничі клопоти П. Куліш залишив у листах до І. Пулюя.

На початку 1881 р. П. Куліш, очевидно, ще не знав, хто ж має видрукувати його переклади з Шекспіра: "Ми й самі напечатаємо Шекспіра,— писав він до І. Пулюя з Мотронівки 27 березня 1881 р.,— а ні, то напечатають після нас. Аби було воно на світі. А гарно виходить"[16]. *Через три місяці П. Куліш, тепер у листі до Ол. Барвінського з 18 червня 1881 р., твердив, що має намір друкувати Шекспіра у Львові. "Буду випускати,— викладав свої плани П. Куліш,— невеличкими томами попарно, так щоб одна п'єса була смутна, а друга жартовлива. Оцеж у первій парі вийдуть "Ромео та Джульєта" і "Присмирена Каверзниця". Не сподіваючись великого розкупу, печататиму по 250 примірників, аби воно на світі було"*[17]. *Подібну інформацію вичитуємо і з листа до І. Пулюя (з того ж таки дня) з тим доповненням, що П. Куліш не буде друкувати Шекспіра, попереднъо не перечитавши його з І. Пулюєм. "Певно не одно слово Ви мені додасте з галицької мови, та й сам я вкупі з Вами зроблюсь поправнішим",— писав П. Куліш*[18]. *А через деякий час доповнював свої докази: "Сей переклад Шекспіра матиме свою взятость в одній Галичині. Тим і хотів би я про деякі вирази, слова і граматичні форми з Вами порадитись"*[19]. *На*

---

[12] Шаповалова М. С. Шекспір в українській літературі.— Львів, 1976.— С. 19—23, 53—75.

[13] Ажнюк М. Про багатозначність словесних образів у "Гамлеті" В. Шекспіра та її відтворення в українських перекладах // "Хай слово мовлене інакше...": Статті з теорії, критики та історії художнього перекладу.— К., 1982.— С. 240—255.

[14] Зорівчак Р. П. Українсько-англійські літературні взаємини // Українська література в загальнослов'янському і світовому літературному контексті.— К., 1988.— Т. 3.— С. 124—125.

[15] Кулішеві адресати — люди відомі; всі вони, за винятком хіба В. Тарновського і М. Вовк-Карачевської, репрезентації не потребують. Про тих же двох адресатів треба сказати декілька слів. Василь Тарновський-молодший (1837—1899) — громадський і культурний діяч, колекціонер козацької старовини; П. Куліш листувався з ним майже сорок літ; батько Василя — Василь Тарновський-старший (1810—1863) свого часу допоміг П. Кулішеві видати "Записки о Южной Руси" і "Чорну раду". Про Марію Вовк-Карачевську (народилася на початку 1870-х рр.) відомо лишень, що вона — дочка Василя Вовка-Карачевського, брати якого були видатними діячами Чернігівщини (Пор.: Вибрані листи...— С. 71, 120, 263).

[16] П. О. Куліш...— Ч. 2.— С. 54—55.

[17] Вибрані листи...— С. 238—239.

[18] Там же.— С. 273; П. О. Куліш...— Ч. 2.— С. 56.

[19] Лист від 4 серпня 1881 р.: П. О. Куліш...— Ч. 2.— С. 57.

самому початку 1882 р. П. Куліш прислав І. Пулюєві "перший аркушик" збірки "Хуторна поезія", вірші якої, як зазначав у листі П. Куліш, стосуються "найважніших квестій українських, усього того, що болить у нас із 1847-го року"[20]. *Цікаво, що цитовані слова, як свідчить І. Пулюй, "зазначено червоним оловцем у львівському краєвому суді, як щось дуже підозріле"*[21]. *До речі, примітка І. Пулюя вказує на очевидну перелюстрацію Кулішевої кореспонденції. "Коли схочете,— зауважує П. Куліш у дописку до цього листа,— то можна сказати, що се прелюдія до віршованого перекладу Шекспіра, котрий печатається. Буде його напечатано 27 п'єс, у 9 томах. (Два томи зовсім готові до друку)"*[22]. *П. Куліш, як бачимо, ставив перед собою максимальні плани, і на початку 1880-их рр. готов був здійснювати їх з самопожертвою неофіта. Друкування Шекспірових творів було розпочате в лютому 1882 р., але затягувалось аж до літа*[23]*, і саме через це П. Куліш не мав змоги приїхати, як то обіцяв І. Пулюєві, до Відня: "Хотілось би мені скорше з Вами побачитись і подержати Вас коло мого серця. Та Шекспір не пускає. Мушу його і скінчити (1-й том) і лад йому дати"*[24]. *Не в одному листі П. Куліш скаржиться на фінансові труднощі, котрі негативно впливали на видрукування Шекспіра. Очевидно, П. Куліш розраховував на підтримку Товариства ім. Шевченка, але в тій справі не дійшов з його представниками згоди*[25]. *Маючи готових до друку два томи, П. Куліш видрукував тільки перший*[26]*, а другого поки що не друкував, бо виникали в нього більші плани: в тих роках П. Куліш, перебуваючи у Львові, задумував спорудити "Українську Друкарню" (досвід мав ще з Петербурга, коли видавав журнал "Основа") і з тієї друкарні видавати журнал "Нова Основа". Анонсував він свій задум "при Шекспірі", "щоб чутка пішла по Вкраїні"*[27]. *У 1882 р. П. Куліш особисто наглядав за станом друкування своїх творів у Галичині, а коли повернувся на Велику Україну, то таку змогу, зрозуміло, втратив. Думки про можливість дальшого друкування не покидав, але задуми його так за життя і не здійснилися. Правда, з середини 1890-их рр. маємо відомості, що хтось із галичан*[28] *мав би заходитись коло видання Шекспірових творів. "Хтось його (Кулішевого рукописного Шекспіра.—* **О. Л.**) *якось ніби*

---

[20] Лист від 2 січня 1882 р.: Вибрані листи...— С. 242; П. О. Куліш...— Ч. 2.— С. 60.

[21] П. О. Куліш...— Ч. 2.— С. 60, приміт.

[22] Вибрані листи...— С. 242; П. О. Куліш...— Ч. 2.— С. 60.

[23] Див.: П. О. Куліш...— Ч. 2.— С. 61; 68; 70; 72.

[24] Там же.— С. 70.

[25] Про це йдеться в недатованому листі до І. Пулюя, написаному не пізніше ніж у травні 1882 р.: Вибрані листи...— С. 248; П. О. Куліш...— Ч. 2.— С. 66.

[26] Шекспірові твори. З мови британської мовою українською поперекладав П. А. Куліш.— Львів, 1882.— Том первий: Отелло; Троїл та Крессида; Комедія помилок. Це видання викликало цілий ряд рецензій в галицькій, польській і російській пресі. М. Зеров, розглядаючи поетичну діяльність П. Куліша, змушений був підкреслити ту відсіч, яку зустріли Кулішеві переклади Шекспіра в 1880-х рр. від Костомарова, "не кажучи вже про російські журнали" (Зеров М. Поетична діяльність Куліша // Зеров М. Твори...— Т. 2.— С. 582). Малась на увазі стаття М. Костомарова "П. А. Кулиш и его последняя литературная деятельность", у котрій зокрема стверджувалось, що "настоящее положение южно-русского наречия таково, что на нем следует творить, а не переводить, и вообще едва ли уместны переводы писателей, которых каждый интеллигентный малорусс прочтет на русском языке, который давно уже стал культурным языком всего южнорусского края" (Киевская старина.— 1883.— Т. 5, февраль.— С. 222).

[27] Лист до І. Пулюя з 11 травня 1882 р.: П. О. Куліш...— Ч. 2.— С. 71.

[28] "Незнаний земляк", як називає його П. Куліш у листі до М. Старицького 20 зарева 1894 р.: Вибрані листи...— С. 293.

друкує по тім боці політичної прірви",— читаємо в листі до В. Тарновського-молодшого з 5 грудня 1896 р.[29] *Але тільки по смерті Куліша, за допомогою "Шекспірівського фонду", було зреалізоване видання десяти збережених (і раніше не друкованих) Кулішевих перекладів з Шекспіра. Запланованого (перекладу 27 п'єс Шекспіра) П. Куліш не здійснив; до певної міри, через страшну пожежу в Мотронівці, що сталась 6 листопада 1885 р. "Погоріли й мої книги мало не всі",— скрушно писав після цього П. Куліш І. Пулюєві 18 грудня 1885 р.*[30] *За солідніші переклади П. Куліш уже не брався: "залишив і Шекспіра на 14-ій драмі після "Гамлета", що його саме скінчив під пожежу",— писав до М. Вовк-Карачевської 23 вересня 1891 р.*[31]

Крім історії з виданням (чи невиданням) Шекспірових творів, опрацьовані листи відкривають і деякі інші моменти Кулішевого зацікавлення Шекспіром.

У допису до листа, що адресований М. Погодіну (лист писаний з Києва, 2 березня 1843 р.), П. Куліш просить свого адресата переслати йому з Москви 15 книг: в основному вони стосуються історії України (п'ять назв) і "государства Российского" (чотири назви), але є й такі, які належать до красного письменства (твори Гоголя, Пушкіна, Вальтера Скотта), є й те, що нас найбільше в даному випадку цікавить: "Шекспир, перевод Кетчера" [32]. *Очевидно, П. Куліш отримав прошені книжки, зокрема Кетчерового Шекспіра. Опосередковано про це може свідчити лист до Т. Шевченка з 25 липня 1846 р., в якому він аналізує Шевченкового "Кобзаря" і "Гайдамаків". В одному місці, коли робить свої зауваження щодо композиції "Катерини", то спирається на авторитет Шекспіра як майстра драми. "Шекспир так умел располагать заманчивейшие вещи в своих пьесах,— звертає увагу П. Куліш,— что нигде они не навалены грудою в ущерб другим местам, и новые впечатления у него следуют в скрытом механизме драмы со скрытою рассчитаною последовательностью. На этом основывается равновесие частей, целость, единство впечатления и вообще гармония во всяком эпическом и драматическом произведении"*[33]. *У цих роздумах П. Куліш підіймається, можна сказати, на рівень теоретичних узагальнень.*

Звичайно, П. Куліш цікавився не тільки самими творами Шекспіра, а й критичною літературою до них. Десь на початку 1881 р. в його руки потрапила книжка німецького літературознавця Ґ. Ґервінуса про Шекспіра. "Маю і всього Гервінуса німецького. Що за розумна критика!",— писав П. Куліш до І. Пулюя 27 березня 1881 р.[34] *Видаючи один із Шекспірових творів у перекладі П. Куліша ("Міра за міру"), І. Франко також спинився на цьому моменті, але його ставлення до Кулішевого захоплення Ґервінусом не було прихильним; І. Франко зауважував, що "Куліш почував потребу якихось пояснюючих студій до Шекспірових драм, але не ознайомлений зовсім із відповідною літературою взяв був до рук застарілу тепер книжку Гервінуса і переклав із неї одну частину, на оказ, "Як велико цінують німці Шекспіра". Рукопис Кулішевого перекладу сього уступу з його увагами мається в моїх руках"*[35]. *Згаданий*

---

[29] Вибрані листи...— С. 308.

[30] П. О. Куліш...— Ч. 2.— С. 74.

[31] Вибрані листи...— С. 263—264.

[32] П. О. Куліш...— Ч. 1.— С. 10.

[33] Листи до Т. Г. Шевченка. 1840—1861.— К., 1962.— С. 53.

[34] П. О. Куліш...— Ч. 2.— С. 55.

[35] Франко І. Шекспірів фонд // Шекспір У. Міра за міру / Переклад П. Куліша.— [Львів], 1902.— С. XXI—XXII, приміт. 1.

рукопис був написаний не пізніше лютого 1882 р. і призначався для журналу "Світ"[36]*, але не був там надрукований і до рук Куліша не повернувся. Вперше його опублікував М. Возняк у 1930 р.*[37]

У листах до Степана Носа, українського етнографа і фольклориста, П. Куліш згадує Шекспіра в контексті розвитку і творення літературної мови, зокрема за рахунок чужомовних слів. Обстоюючи цю думку, він звертається до С. Носа: "А що пишете про чужомовні слова, так згадайте, що греки надали чрез латинців усім народам такі назви, про які тепер дбаєте [...]. Англійську мову прошпиговано чужоземними словами над усяку іншу, а проте вона пішла вгору високо"[38]*. Образно кажучи, "будівля, хоч би з чужої цегли чи мармору була на половину споруджена, здається благородною і самостійною", як пише Куліш в іншому листі до цього ж адресата*[39]*.*

Варто згадати Кулішеві афористичні характеристики Шекспіра. Наприклад, у листі до І. Пулюя від 30 травня 1881 р. він пише: "Наготовив я до печаті том Шекспіра: 1) Ромео та Джульєта; 2) Присмирена Каверзниця [...], одна найсмутніща, а друга найреготніща п'єса"[40]*. Або, припізнено вітаючи того ж таки І. Пулюя з одруженням, віншує: "Нехай щастить Вам доля, щоб Ваша гарна дружина й гарнесенька донька були при Вас такими душами, як про мене моя Пані: кращої бо істоти не знаходжу і в Шекспірових творах"*[41]*.*

Фрагментарність охоплення Кулішевої епістолярної спадщини не дає можливости робити якісь ширші висновки навіть у певній окремій ділянці. Одначе опрацювання такого матеріалу — конечний крок у висвітленні різноманітних аспектів Кулішевої діяльности. Те, що твори П. Куліша виходять окремими виданнями, свідчить про повернення йому, сказати б, громадянства в українській літературі, але вони, ці видання, самою своєю появою не в змозі відкинути нашарувань часу. Постать П. Куліша настільки значуща в нашій літературі, що вимагає досліджень навіть у найменших нюансах: звичайно, Кулішеві переклади (не тільки з Шекспіра) — не дрібний нюанс, але все ж таки — мало досліджуваний поки що аспект. Маємо надію, що незабаром такий стан справ зміниться на краще.

Ольга ЛУЧУК

---

[36] Див.: Возняк М. Гервінусів "Шекспір" в очах П. Куліша // Збірник заходознавства.— К., 1930.— Т. 2.— С. 168.

[37] Див.: Там же.— С. 169—176.

[38] Лист від 1 серпня 1890 р.: Вибрані листи...— С. 256.

[39] Лист від 2 жовтня 1890 р.: Там же.— С. 257.

[40] П. О. Куліш...— Ч. 2.— С. 55.

[41] Лист від 12 грудня 1886 р.: Там же.— С. 77.

НЕВІДОМІ АВТОГРАФИ ІВАНА ФРАНКА

Щоб глибше збагнути постать Івана Франка, усвідомити та вивчити його багатогранну спадщину в контексті вимог сучасної науки, мало досліджувати художню й публіковану автором наукову творчість, треба зібрати і проаналізувати всі, від великих до найменших і найдрібніших, документальні матеріали, пов'язані з життям і діяльністю письменника. Вивченню мають підлягати насамперед ті рукописи, які ще не друкувалися і не відомі науковій громадськості.

Сьогодні, на жаль, навряд чи можна говорити про хоч би відносно повне виявлення й облік автографів письменника та документів про нього в українських архівах і рукописних відділах бібліотек. Дуже незначна робота з виявлення аналогічних документів проведена і за кордоном — у Празі, Кракові, Варшаві, Мюнхені. Франкознавство знає мало документальних джерел із лейпцігських, віденських, берлінських архівів і бібліотек, архівів сучасних держав на Балканах[1]*. На особливу увагу за кордоном заслуговують особисті фонди, адже відомо, що І. Франко постійно підтримував творчі зв'язки з багатьма діячами культури, редакціями часописів. Видання творів письменника в 50-ти томах дещо розширило відомості про документальну спадщину, однак, повторюємо, справа виявлення невідомих документів, пов'язаних з особою І. Франка, залишається актуальною в сучасному архівному франкознавстві.*

Подаємо кілька невідомих або відомих у скороченому вигляді автографів І. Франка, які зберігаються у Центральному державному історичному архіві України у Львові (далі — ЦДІА України у Львові),— № 1—3, 6—10, 12—16[2]*, два*

---

[1] Так, зовсім випадково були виявлені листи Івана Франка до Яна Карловича серед матеріалів Вільнюського центрального державного архіву у Литві (М о р о з М. Сторінка діяльності Івана Франка як фольклориста: Співробітництво українського письменника в журн. "Wisła" // Українське літературознавство.— Львів, 1980.— Вип. 34.— С. 124—133). З вивезених зі Львова до Вроцлава документів відомі фотокопії листів І. Франка до Б. Вислоуха з 1896—1905 років (папери Болеслава і Марії Вислоухів), два факсиміле листів І. Франка до Л. Бернацького з 1903 р. (папери Людвіга Бернацького), листи І. Франка до В. Міцкевича та В. Міцкевича до І. Франка з 1914 р. (папери Людвіга Бернацького). Див.: Inwentarz rękopisów Biblioteki Zakładu narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu.— Wrocław, 1948—1949.— T. 1—2, N 7035/II, 7044/II, 1716/II.

[2] Тексти автографів доповнюють франківські документи, публікацію яких започаткували О. Дей та О. Мороз. Див.: Автографи Івана Франка у львівських архівах і бібліотеках // Архіви України.— 1966.— № 3.— С. 84—90; Листи Івана Франка у львівських архівах // Українське літературознавство.— Львів, 1966.— Вип. 1: Іван Франко. Статті і матеріали.— С. 143—157.

його рукописи — № 4, 11 із відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України і книгозбірок та два — з Літературно-меморіального музею Івана Франка (№ 5, 17). Вони належать до різних років життя письменника, різні за дипломатичною характеристикою, мовою написання, неоднакові за змістом і розміром.*

Дотримуючись принципу хронологічної послідовности, спочатку подаємо автографи, пов'язані з судовими процесами 1877—1887 рр. Це вимоги на видачу письменникові книжок, забраних поліцією під час обшуків, дописи і засвідчувальні написи, розписки про сплату грошових кар та одержання книжок тощо (№ 1—3, 6—8). Більшим за розміром із цієї групи документів є заява І. Франка до карного суду у Львові з вимогою повернути йому конфісковані 15 грудня 1886 р. книжки (№ 6). Вона збереглася в оригіналі та копії (ЦДІА України у Львові, ф. 152, оп. 1, спр. 14423, арк. 57). При порівнянні їх виявляються розбіжності в назвах книжок та кількості конфіскованих примірників. В оригіналі І. Франко помилково заносить до списку дві позиції під № 4, тому перелік книжок в оригіналі складається з 29 пунктів, а в копії — з 30. При порядкових числах оригіналу (всіх) і після назв книжок (у двох випадках) зроблено помітки олівцем, які в першому випадку вказують на послідовність звірки книжок з позиціями заяви І. Франка, у другому — на кількість конфіскованих і наявних у поліції примірників книжок та часописів. Так, проти вказаних у заяві 45-ти (15 позиція) примірників "Правди" стоїть цифра 41. Це дає підставу вважати, що І. Франко одержав не всі конфісковані книжки. Ряд позицій списку суцільно підкреслено олівцем. На першій лицевій стороні аркуша напис польською мовою: "Żadne z wymienionych tu pism nie było przez c[esarsko]-k[rólewskie] sądy zakazane, dnia 24/5 [1]887 [r].

Частину описуваного документа, зокрема перелік книжок, опублікував Кирило Студинський[3]. При звірці публікації з оригіналом виявлено деякі неточності: не подано кількости примірників книжок М. Драгоманова "Про українських козаків" (5 позиція), пропущено прізвище автора книжки "Emancipationskampf des vierten Standes" Г. Мейєра (6 позиція), помилково подається прізвище Г. Мена як "Мич" (11 позиція), змінено порядок списку оригіналу тощо.

Значнішим рукописом з цього періоду є касаційна скарга, т. зв. рекурс, складена І. Франком 9 квітня 1878 р. від імени Анни Павлик (№ 2). Касація, адресована у Відень, опротестовує вирок А. Павлик, ухвалений 21 січня 1878 р. у Львові.

Не входимо у зміст документа. З літератури відомо, що підсудні, за винятком І. Франка, М. Котурницького та О. Терлецького, вносили касаційні скарги, які були відхилені, проте залишалося зовсім не відомим, що саме І. Франко, не подаючи касаційної скарги від себе, складає її для А. Павлик. Незнання цього факту пов'язане, цілком можливо, з браком відомостей про місцезнаходження документа. Дезорієнтує дослідника і підпис під документом — "Анна Павлик" (до речі, стилізований рукою І. Франка) та форма написання від імени підсудної. Порівняння автографа з іншими тогочасними рукописами письменника, палеографічний аналіз почерку І. Франка й А. Павлик, та обста-

---

* За інформацію про місцезнаходження автографів № 4—5 та 17 складаємо щиру подяку кандидатові філологічних наук Мирославові Морозу.

[3] Студинський К. Іван Франко і товариші в соціалістичному процесі 1878 р. // Україна.— 1926.— № 6.— С. 81.

вина, що касацію складено "драгоманівкою", яку вживав тоді письменник, врешті те, що в той час І. Франко був дуже близький до Михайла та Анни Павликів (останній перечитує рукопис І. Франка і власноручно в одному місці вносить доповнення, див. автограф № 2),— все це переконливо вказує на належність автографа І. Франкові.

З 1890-х років виявлено ще один більший автограф письменника (№ 10) — статтю-відповідь І. Франка як члена товариства "Руська бесіда" на публікацію невідомого автора "Невыносимые порядки в русском театре" (газ. "Галичанин" 2/14 квітня 1896 р., № 72, с. 3). Статтю написано між 13 і 16 квітня 1896 р. і частково опубліковано в тому ж "Галичанине" [4]16 квітня 1896 р. (№ 74, с. 3) не за підписом І. Франка, а "Левицького, голови; Дрималика, секретаря", під заголовком "Отъ выдѣла товарищества "Руска Бесіда".

До кінця XIX — початку XX ст. належить ще один невідомий автограф письменника — записка про Григорія Андрусяка з додатком копії напису на його надмогильному камені (№ 12). Записку І. Франко склав для першого українського біографічного словника Івана Левицького. Під автографом — дописка рукою І. Левицького: "отъ д[окто]ра Ивана Франка".

Також подаємо виявлені на документах і книжках дарчі написи І. Франка українською та польською мовами. Вони відображають особисту участь письменника в тогочасних наукових, мистецьких і організаційно-адміністративних заходах, розкривають його зв'язки з різними особами (№ 4—5, 8, 11—17).

У сховищах ЦДІА України у Львові автографів-підписів І. Франка виявлено більше, але вони потребують окремого дослідження. Зокрема, підписи "Jan Franko" під деякими протоколами допитів з 1877—1878 рр. (ЦДІА України у Львові, ф. 152, оп. 2, спр. 14399, арк. 9; спр. 14416, арк. 32 зв.; спр. 14418, арк. 3—3 зв.), підписи "Іван Франко", "Д[окто]р Іван Франко", поставлені під заявами (1902 р.) на грошову позику та інтабуляцію грунту в зв'язку з будівництвом свого дому (ЦДІА України у Львові, ф. 434, оп. 1, спр. 940, арк. 2, 10), сумнівні щодо автентичности.

Чимало дрібних автографів І. Франка вміщено на книжках як дарчі записи і присвяти. Проте ці книжки, переважно з приватних книгозбірень, не завжди доступні для дослідника. Про деякі невідомі нам автографи є відомості в літературі, наприклад, у монографії Ф. Неборячка "О. С. Пушкін українською мовою" (Львів, 1958, с. 88) йдеться про якийсь лист І. Франка до І. Калиновича, але ми його не знайшли. Під цим оглядом докладно треба переглянути також документальний фонд М. Павлика (ЦДІА України у Львові, ф. 663). Вважаємо, що чимало Франкових автографів знайдеться в розсекречених фондах, до яких вони потрапили через нелояльність особи адресата, установи-адресата і т. д. Одне слово, пошуки автографів І. Франка повинні тривати.

Автографи № 1, 2 передаємо, згідно з оригіналом, "драгоманівкою". В публікації допущено лише мінімальні зміни, які стосуються переважно пунктуації. Назви книжок у документі № 5 подаємо без розшифрування і бібліографічних доповнень.

Олег КУПЧИНСЬКИЙ

ДОДАТОК

№ 1

1878 р., квітня 1.— Дописка пропущеної назви книжки та засвідчувальний напис і підпис Івана Франка на акті, складеному Крайовим карним судом у Львові про передачу книг забраних у письменника поліцією напередодні першого арешту

[1] 86. По вопросу о малорусской літературѣ, 184 прим[ірників]
[2] Одержав всі названі книжки дня 1/IV, 1878.

Іван Франко.

ЦДІА України у Львові, ф. 152, оп. 2, спр. 14419, арк. 16 зв. Аркуш канцелярського паперу, записаний з двох боків.

№ 2

1878 р., квітня 9.— Касаційна скарга у зв'язку з ухваленням вироку Анні Павлик Крайовим карним судом у Львові[1]

Високиј ц[ісарсько]-к[оролівський] Суде Касаціјниј у Відни!

Стосовно до заповідженоји через д[окто]ра Попелья в імени мојім на розправі днья 21 стичнья 1878 р[оку] жалоби неважности против вирокови ц[ісарсько]-к[оролівського] Крајевого суду Карного у Львові за належанье до тајного крајевого товариства, подају ось јакі причини неважности:

1) Документи, најдені у мене, писані по-малоруськи, а до того піднарічіјем гуцульським мови малоруськоји, і сама ја говорила на розправі такоју мовоју. Сеји мови, і загалом, мови малоруськоји, д[оброді]ї] судаторі не розуміли, чого доказом служить то, шчо акти писані по малоруськи, переводжено на польську мову. Вже на самиј розправі признано переводи судового (присьаглого) переводчика, некомпетентними і неповними і д[обродіји] судаторі толкували јіх зовсім довільно. Крім того д[обродіј] президент Трибуналу задавав мені питанья в мові польськіј, котроји ја не розумију*.

2) Мене обвинено в Акті оскарженья о належанье до тајного заграничного** товариства, а засуджено мене за належанье до тајного Крајевого товариства, о котрім не було мови на розправі і таким способом вирок не полагодив оскарженья, шчо післья § 281, 7 пост[уповнованьа] Кар[ного] становить причину неважности.

3) Вис[окиј] Трибунал, відступајучи від Акту оскарженья і видајучи вирок за інше переступство, котре, ньіби, викрилосьа при розправі, не вислухав в тім зглядаді, сторон, і не рішав, чи маје бути розправа відро-

* Далі дописка рукою М. Павлика: "§ 281, уст[ави] 1, пост[упованьа] Карн[ого]".
** Тут і далі підкреслено в оригіналі.

чена, чи ні, що пісьльа § 262 пост[упованьа] Кар[ного] становить причину неважности.

4) В вироку переинакшено змисл мого листу з дньа* 1876 р. тим способом, шчо він доказ моjіх соціалістичних думок, бо там критикуjесьа поступованье вишчих станів с простим льудом і говоритьсьа тілько о моральніj рівности станів, а не о маjетковіj і соціальніj, а таким способом заходить суперечка межи вироком а документами, шчо пісьльа § 281, 5 посту[пованьа] Кар[ного] становить причину неважности. Крім того критика на вишчі стани і здирства попів — не соціалізм і не доказуjе мого соціалістичного переконаньа, а при тім ньі одно ньі друге не заборонене в Австріjі.

5) Безпідставно сказано в вироку, шчо jа призналасьа до засад соціалістичних на розправі, бо jа того ньіколи не робила.

6) Не доведено, шчо листи і книжки брата, котрі jа читала сельанам, були соціjалістичні, бо jіх у мене не наjдено.

7) В вироку сказано, шчо jа сподіваласьа від д[обродіjа] Драгоманова запомоги на машину до шитьа, а в листі моjім з дньа 6 груднья 1876 р[оку], на підставі котрого се говоритьсья, сказано виразно о позичцьі і то не мині, а братови. Таким способом шче раз суперечка межи вироком а документами, шчо пісьльа § 281, 5 по[ступованьа] Кар[ного] становить причину неважности.

8) В вироку сказано, що jа тілько збирала членів дльа таjного Краjевого товариства, а сама до него не належала, шчо становить льогічну неможливість, особливо при таjних товариствах, в котрих вербуjучиj мусить знати усьі таjни того товариства, а знати може тілько тоj, хто до него належить, своj чоловік. Таким способом суперечка в самім вироку, шчо після § 281, 5 становить причину неважности.

9) Вконець протокол розправи не був списаниj ані вповні при розправі, аньі вірно, бо: а) протокольант нотував собі лиш дешчо, зовсім довільно; в) протокол укладено і списувано доперва кілька тижднів по розправі; с) обвинені говорили по-руськи, а протокол списаниj по-польськи, значить, бесьіда переводжена самовільно, чоловіком незаприсьаглим і через то некомпетентним (§ 100 пост[упованьа] Кар[ного]); d) протокольант не міг навіть списати вірно того, шчо говорено на розправі, бо сам малоруськоjі мови не вміjе.

Львів, дньа 9 цьвітньа 1878. Анна Павлик

[*На звороті*]: До Високого ц[ісарсько]-к[оролівського] Суду Касаційного у Відни.

[*Нижче*]: Анна Павлик вносить жалобу неважности против вирокови ц[ісарсько]-к[оролівського] Суду Краjевого львівського з дньа 21 стичньа 1878 р[оку] о належанье до таjного Краjевого товариства.

ЦДІА України у Львові, ф. 152, оп. 2, спр. 14419, арк. 44—45. Два аркуші канцелярського паперу, записані у правій частині з двох боків.

---

* Так у документі, пропущено число та місяць написання листа.

№ 3

1878 липня 20.— Підпис Івана Франка на акті Крайового карного суду у Львові про сплату у Львівському магістраті за “переступлення пресового статуту” п'яти золотих ринських австрійської валюти

Іван Франко

ЦДІА України у Львові, ф. 152, оп. 2, спр. 14422, арк. 15. Аркуш канцелярського паперу, частково записаний з двох боків.

№ 4

70-ті роки XIX ст. — Дарчий напис Івана Франка на книжчі: Anastaze Grin. Stażnica nadbrzeżna (Краків, 1849), подарований письменником бібліотеці “Народного дому” у Львові*

Подарувавъ Иванъ Франко

На книзі, крім напису рукою письменника, винесене скорочення: “И. К. И. Ф.”, яке розшифровується “И[з] К[ниг] И[вана] Ф[ранка]”.

Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, ф. Народного дому, № 23029. У минулому книжка належала до бібліотеки “Академічного кружка”. Написи на титульній сторінці книжки.

№ 5

1884 р., липень-серпень.— Підпис Івана Франка на книжці: Іван Франко. В дорогу (Львів, 1884), проставлений серед автографів учасників першої студентської мандрівки по Галичині

Іван Франко

Літературно-меморіальний музей Івана Франка. Бібліотека. Підпис уміщений на титульній сторінці книжки.

№ 6

1886 р., грудня 15.— Заява Івана Франка у Крайовий карний суд у Львові про повернення книжок і рукописів, забраних у письменника напередодні першого арешту

Світлий ц[ісарсько]-к[оролівський] Суде Краєвий!

Підписаний має честь просити Світлий ц[ісарсько]-к[оролівський] суд Краєвий о зворот слідуючих книжок, котрі в 1877 році при ревізіях слідчих у підписаного забрані і доси в Канцелярії В[исоко]п[оважаного]

---

* Датування приблизне, основується на почерку Івана Франка.

п[ана] судії слідчого Кріґсейзена депоновані лежать і тим же В[исоко]-п[оважаним] п[аном] судією, яко власність підписаного були признані:

1. Sprawozdanie Sejmu galicyjskiego z r(oku) 1861
2. Загôрный, Политика Русинôвъ
3. Безпосереднû выборы
4. Plate. Vollständiger Lehrer der englischen Sprache
4*. Партицкий. Провідні ідеї Т. Шевченка
5. Драгоманов. Про українських козаків (7 egz[emplarzy])
6. Meyer. Emancipationskampf des IV Standes
7. Wedemeyer. Ländliche Arbeiterfrage
8. Чернышевскій. Антропологическій принципъ
9. Юридические знаки (3 zeszyty)
10. Иванишевъ. О древнихъ сельскихъ общинахъ
11. Мэнъ. Деревенская община
12. Тумасовъ. Историко-юрид[ический] бытъ крестьянъ
13. Про бідность (41 egzempl[arzy])
14. Левицький. Рибалка Панас Круть
15. Правда (45 egzempl[arzy])
16. Запороже
17. An die Russinen 1848
18. Маркевич. Коротка історія (11 egzempl[arzy])
19. Лихі льуде
20. Антоновичъ. Излѣдованіе о Козачествѣ
21. —"— Изслѣд[ованіе] о Крестьянахъ
22. Чайка. Альбомъ
23. Вѣстник Европы
24. Рукописний каталог бібліотеки
25. Купчанко. Свѣденія о Буковинѣ
26. Курбскій. Русскій рабочій
27. Печерскій. Въ лѣсахъ
28. Левицкій. Баба Параска
29. Звиток рукописів Навроцького

Львів, д[ня] 15 грудня, 1886 [р.]

Іван Франко, ул[иця] Големб'я, ч[исло] 9.

[*На звороті*]: До Світлого ц[ісарсько]-к[оролівського] суду Краєвого для справ карних у Львові.

[*Нижче*]: Іван Франко, літерат просить о зворот книжок і рукописів, оставшихся в ц[ісарсько]-к[оролівському] Суді після процесу з р[оку] 1877.

ЦДІА України у Львові, ф. 152, оп. 2, спр. 14423, арк. 55—86. Два склеєні аркуші канцелярського паперу, записані на першій і частково на останній сторінках.

* Нумерація помилкова. Про розбіжності між оригіналом і копією заяви див. вступ до публікації.

№ 7

1887 р., лютого 5.— Підпис Івана Франка (двічі) під протоколом, складеним Крайовим карним судом у Львові з приводу прохання письменника повернути забрані поліцією книжки та рукописи

Iwan Franko

ЦДІА України у Львові, ф. 152, оп. 2, спр. 14423, арк. 61 зв., 63. Два аркуші канцелярського паперу, записані з двох боків.

№ 8

1887 р., червня 8.— Засвідчувальний напис і підпис Івана Франка під актом передачі книжок і рукописів, забраних у письменника напередодні першого арешту

Всі вичислені ту книжки і рукописі одержав. Іван Франко.

ЦДІА України у Львові, ф. 152, оп. 2, спр. 14423, арк. 72. Аркуш канцелярського паперу, частково записаний з одного боку.

№ 9

1896 р., квітня 13.— Підпис Івана Франка під запрошенням товариства "Руська бесіда" у Львові з'явитися на засідання членів президії товариства

І. Франко

ЦДІА України у Львові, ф. 514, оп. 1, спр. 80, арк. 7а зв. Друкований бланк товариства "Руська бесіда", заповнений від руки.

№ 10

1896 р., квітня 13—16.— Стаття-відповідь Івана Франка редакції газети "Галичанин" про звільнення товариством "Руська бесіда" директора українського театру Льва Лопатинського[2]

Світла Редакціє!

Відносно до статі уміщеної в новинах "Галичанина" ч[исло] 72 п[ід] з[аголовком] "Невыносімые отношенія въ русскомъ театрѣ" домагаєся підписаний Виділ уміщеня в слідуючім числі слідуючого спростованя:

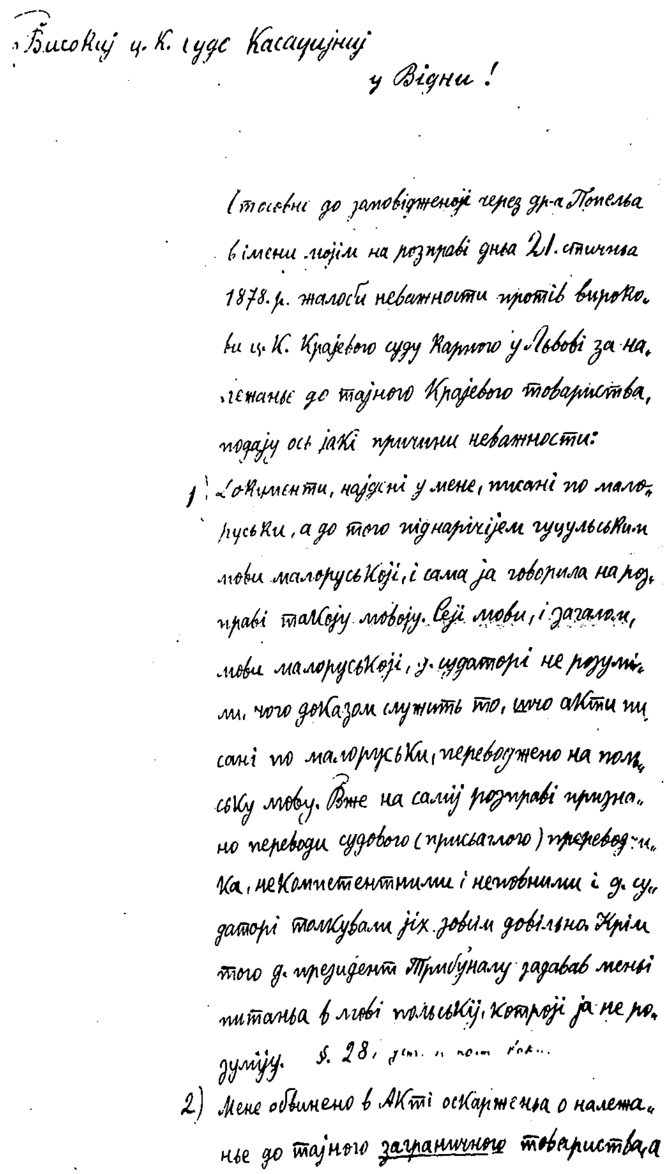

Високиj ц. к. суде Касацийниj
у Відни!

Стосовно до заповідженої через др-а Попеля в імени моjім на розправі дня 21. січня 1878. р. жалоби неважности против вироку ц. к. Краjевого суду карного у Львові за належанє до таjного Краjевого товариства, подаjу ось jакі причини неважности:

1) Документи, найдені у мене, писані по малоруськи, а до того піднарічіjем гуцульським мови малоруськоjі, і сама jа говорила на розправі такоjу мовоjу. Сеjі мови, і загалом мови малоруськоjі, судиторі не розуміли, чого доказом служить то, що акти писані по малоруськи, переводжено на польську мову. Вже на самиj розправі признано переводи судового (присяглого) перевідчика некомпетентними і неповними і д. судиторі толкували jіх зовсім довільно. Крім того д. президент трибуналу задавав мені питаня в мові польськиj, котроjі jа не розумію. §. 28, ...

2) Мене обвинено в акті оскарженя о належанє до таjного заграничного товариства, а

Перша сторінка касаційної скарги з опротестуванням вироку, писаної рукою Івана Франка для Анни Павлик.
Львів, 9 квітня 1878 р.

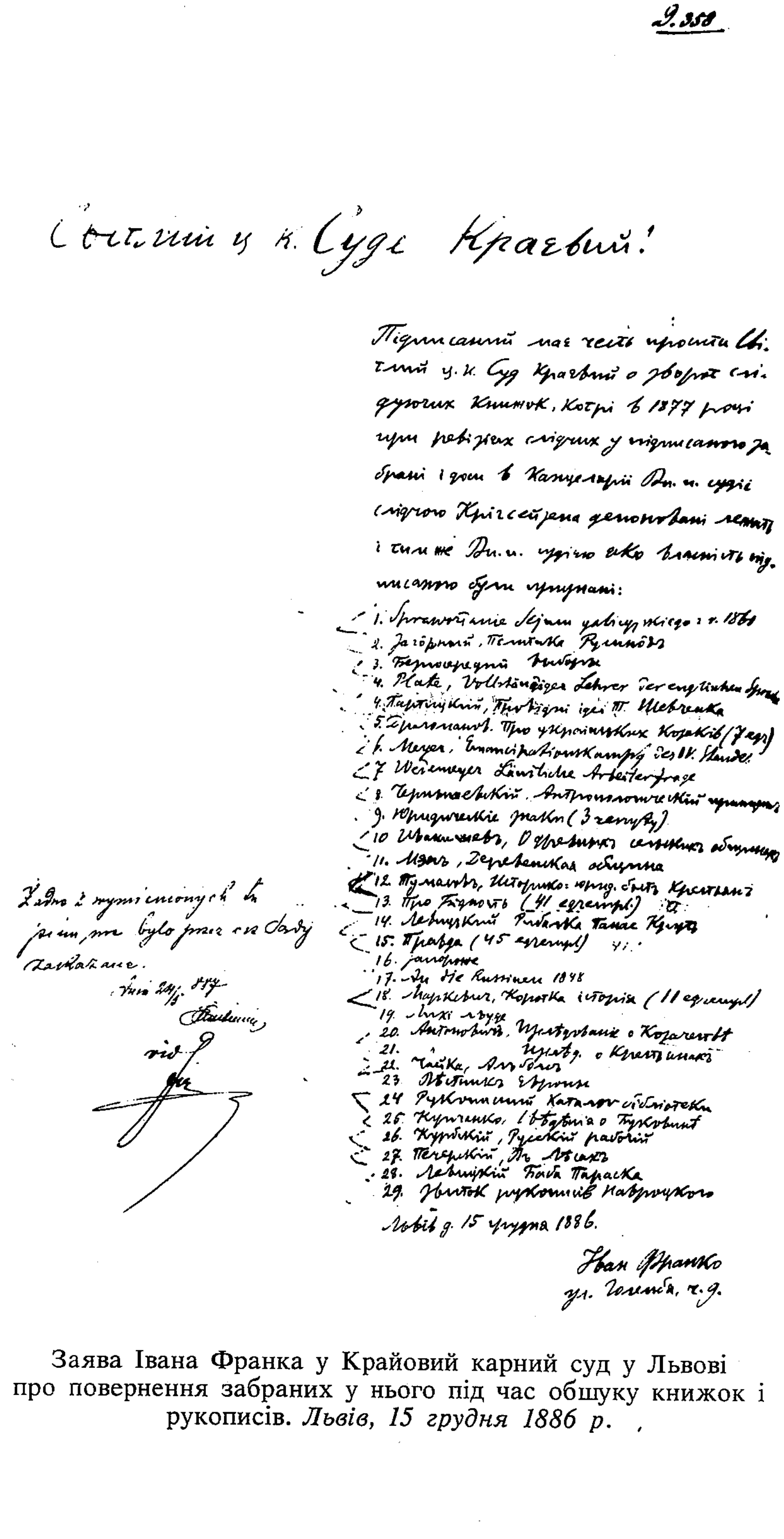

9.358

Світлий ц. к. Суде Краєвий!

Підписаний має честь просити Світлий ц. к. Суд Краєвий о зворот слідуючих книжок, котрі в 1877 році при ревізиях слідчих у підписаного забрані і досі в канцелярии Вп. п. судиї слідчого Кріґсейзена депоновані лежать і тим же Вп. п. судиєю яко власність підписаного були признані:

1. Sprawozdanie Sejmu galicyjskiego z r. 1861
2. Загорний, Памятка Руснакам
3. Безпосредні вибори
4. Plate, Vollständiger Lehrer der englischen Sprache
4. Партицкий, Провідні ідеї Т. Шевченка
5. Драгоманов. Про українських козаків (7 екз.)
6. Meyer, Emancipationskampf des IV. Standes
7. Weisemeyer Ländliche Arbeiterfrage
8. Чернышевский, Антропологический принцип
9. Юридические знаки (3 частьки)
10. [illegible], О древних сельских общинах
11. Мэнъ, Деревенская община
12. Тумановъ, Историко-юрид. бытъ Крестьянъ
13. Про бідність (41 екземпл.)
14. Левицкий Рибалка Панас Круть
15. Правда (45 екземпл.)
16. [illegible]
17. An die Ruthenen 1848
18. Маркевич, Коротка історія (11 екземпл.)
19. Лихі люде
20. Антоновичъ, Изследование о Козачестве
21. " Изслед. о Крестьянахъ
22. Чайка, [illegible]
23. Вестникъ Европы
24. Рукописний Каталог бібліотеки
25. [illegible], Изследования о Буковине
26. [illegible], Русский рабочий
27. Печерский, На лесахъ
28. Левицкий Баба Параска
29. Зшиток рукописів Навроцкого

Львів д. 15 грудня 1886.

Іван Франко
ул. [illegible], ч. 9.

Jedno z wymienionych [illegible] pism, nie było przez [illegible] Sądy zakazane.
[illegible]

Заява Івана Франка у Крайовий карний суд у Львові про повернення забраних у нього під час обшуку книжок і рукописів. *Львів, 15 грудня 1886 р.*

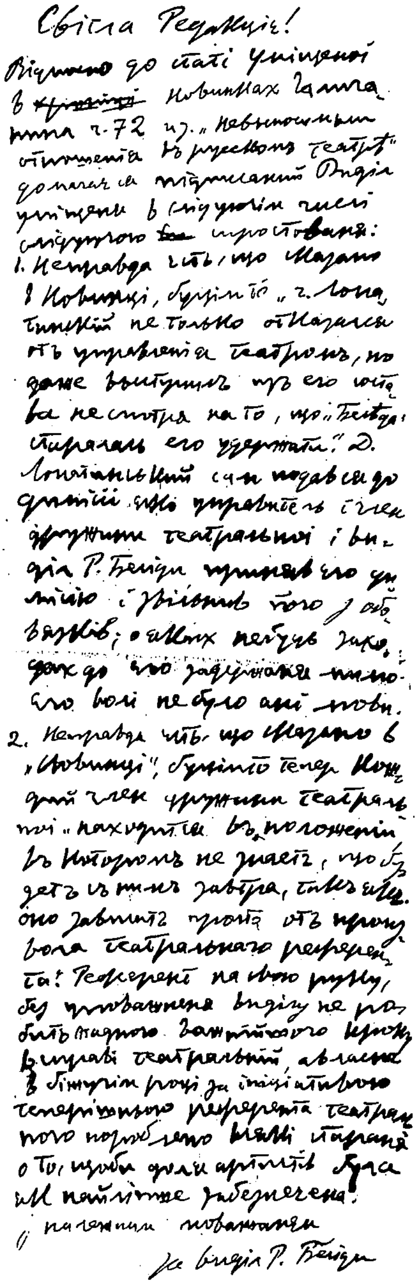
Світла Редакціє!
Відносно до статі уміщеної
в Новинках Галича-
нина ч. 72 п. з. „Невыносимыи
отношенія въ русскомъ театрѣ"
доносячи ся підписаний Виділ
уміщене в слідуючім числі
слідуючого спростовання:
1. Неправда єсть, що мазано
в Новинкі, будьто „г. Лопа-
тинскій не только отказался
отъ управленія театромъ, но
даже выступилъ изъ его това-
риства не смотря на то, що „Виділ
старался его удержати". Д.
Лопатиньский сам подав ся до
димісії яко управитель і член
дружини театральної і Ви-
діл Р. Бесіди принявъ єго ди-
місію і увільнив його від обо-
вязків; о інших же єго зако-
дах до єго задержання мимо
єго волі не було ані мови.
2. Неправда єсть, що мазано в
„Новинці", будьто тепер кож-
дий член дружини театраль-
ної „находится въ положеніи,
въ которомъ не знаетъ, что бу-
детъ съ нимъ завтра, такъ какъ
оно зависитъ просто отъ произ-
вола театральнаго референ-
та! Референт на свою руку,
без уповажнення Виділу не мо-
бить жадного важнійшого кроку
в справі театральній, а власне
в бігучім році за ініціативою
теперішнього референта театраль-
ного поробленно всякі старання
о те, щоби доля артистів була
як найлучше забезпечена.
[з] належним поважанням
за Виділ Р. Бесіди

Стаття-відповідь Івана Франка редакції газети «Галичанинъ».
Львів, 13—16 квітня 1896 р.

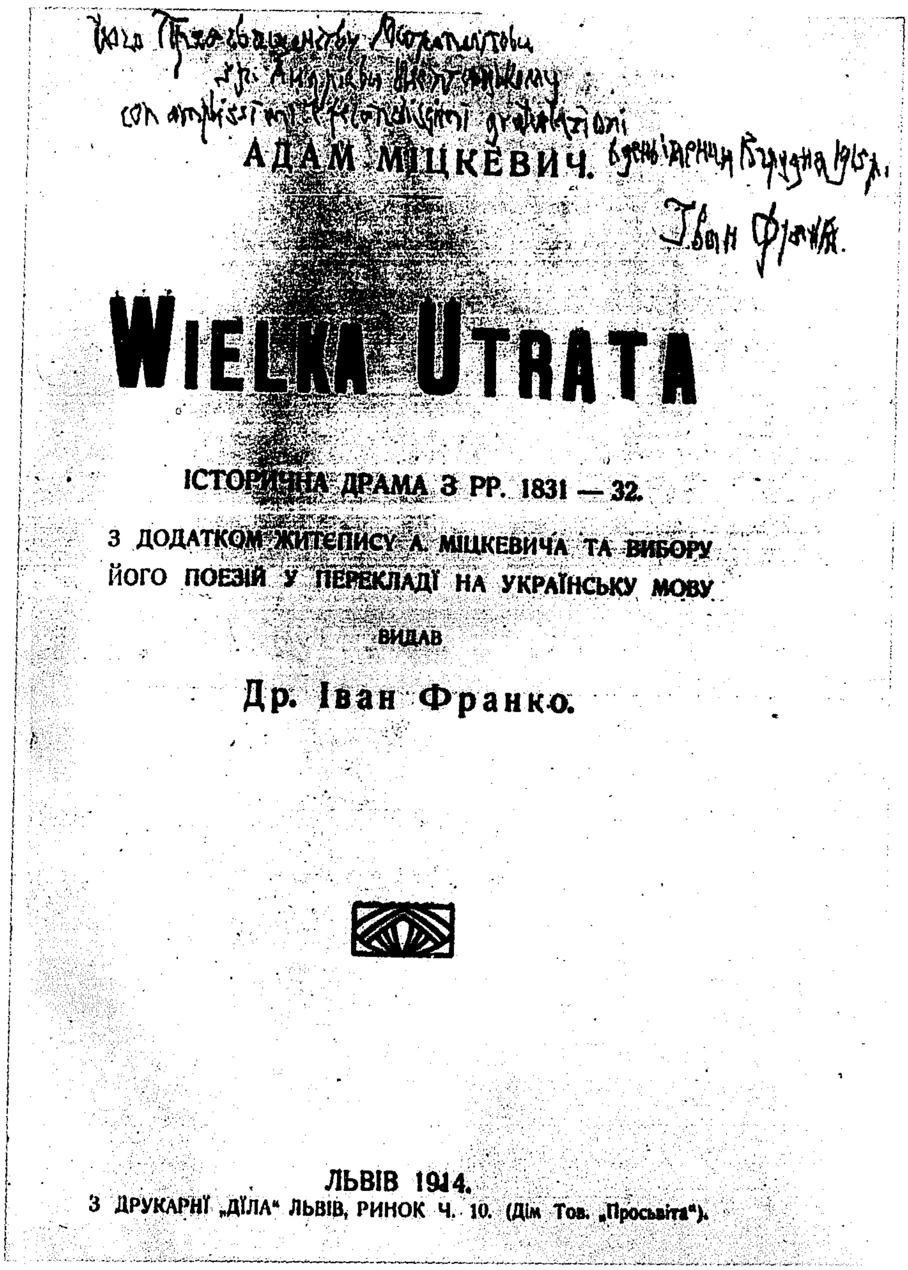

АДАМ МІЦКЕВИЧ.

WIELKA UTRATA

ІСТОРИЧНА ДРАМА З РР. 1831 — 32.

З ДОДАТКОМ ЖИТЕПИСУ А. МІЦКЕВИЧА ТА ВИБОРУ ЙОГО ПОЕЗІЙ У ПЕРЕКЛАДІ НА УКРАЇНСЬКУ МОВУ

ВИДАВ

Др. Іван Франко.

ЛЬВІВ 1914.

З ДРУКАРНІ „ДІЛА“ ЛЬВІВ, РИНОК Ч. 10. (Дім Тов. „Просьвіта“).

Титульна сторінка перекладу книжки „Wielka Utrata“, приписаної Адамові Міцкевичу, з дарчим написом Івана Франка митрополитові Андрею Шептицькому. *Львів, 1915 р.*

1. Неправда єсть, що сказано в "Новинці", буцім-то "г[осподин] Лопатинскій не только отказался отъ управленія театромъ, но даже выступилъ изъ его состава несмотря на то, що "Бесѣда" старалась его удержати". Д[обродій] Лопатинський сам подався до димісії, яко управитель і член дружини театральної і виділ Р[уської] Бесіди приняв єго димісію і звільнив його з обов'язків; о яких-небудь заходах до єго задержаня мимо єго волі не було ані мови.

2. Неправда єсть, що сказано в "Новинці", буцім-то тепер кождий член дружини театральної "находится въ положеніи въ которомъ не знаетъ, що будетъ съ нимъ завтра, такъ якъ оно зависитъ просто отъ проізвола театрального референта". Референт на свою руку, без уповноваженя виділу не робить жадного важнійшого кроку в справі театральній, а власне в біжучім році за ініціативою теперішнього референта театрального пороблено всякі стараня о то, щоби доля артистів була якнайліпше забезпечена.

З належним поважанням за виділ Р[уської] Бесіди[3].

ЦДІА України у Львові, ф. 514, оп. 1, спр. 80, арк. 7а. Зворот заповненого від руки бланка товариства "Руська Бесіда", записаний на правій частині сторінки.

№ 11

Кінецъ XIX — Записка з копією напису на надмогильному пам'ятнику Григорієві Андрусяку, складена Іваном Франком для Івана Левицького*[4]

Григорій Яндрусякъ бившій послъ думи (державной въ Вѣдни) переживщій лѣтъ 62, оупокоился дня 17 грудня 1877 лет[а]. Війтом був 25 літ, вибраний ще за панщини[5].

Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Від. рукописів, ф. 1 (НТШ), № 493, т. 2, фасцикул 47, арк. 7. Аркушик з нотатника, частково записаний з одного боку.

№ 12

1905 р., березня 22.— Підпис Івана Франка під протоколом засідання Виділу Наукового товариства ім. Шевченка

Др. Іван Франко[6]

ЦДІА України у Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 34, арк. 64. Аркуш канцелярського паперу, записаний з двох боків.

---

* Датування приблизне, основується лише на почерку І. Франка.

№ 13

1906 р., лютого 7.— Підпис Івана Франка під запрошенням Наукового товариства ім. Шевченка з'явитись на засідання Виділу Товариства

Іван Франко

ЦДІА України у Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 401, арк. 1. Друкований бланк НТШ, заповнений від руки.

№ 14

1906 р., квітня 2.— Підпис Івана Франка на заяві в Допомоговий комітет Наукового товариства ім. Шевченка про подання грошової допомоги з фонду ім. Данила Мордовця письменникові Гнатові Хоткевичу[7]

Ів. Франко

ЦДІА України у Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 401, арк. 2. Друкований бланк НТШ, заповнений від руки.

№ 15

1906 р.— Підпис Івана Франка як члена комісії для будови "Академічного дому" у Львові під листом-заявою у Виділ Наукового товариства ім. Шевченка в справі будівництва "Академічного дому"[8]

Іван Франко

ЦДІА України у Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 296, арк. 4. Аркуш канцелярського паперу, записаний з одного боку.

№ 16

1907 р., травня 30.— Підпис Івана Франка серед автографів у списку членів Наукового товариства ім. Шевченка, присутніх на зборах Виділу товариства

Іван Франко

ЦДІА України у Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 375, арк. 1. Аркуш канцелярського паперу, записаний у лівій частині сторінки.

№ 17

1915 грудня 13.— Дарчий напис Івана Франка на приписаній Адамові Міцкевичу книжці "Wielka Utrata" (Львів, 1914), яку письменник подарував митрополитові Андрею Шептицькому

Його Преосвященству Митрополитови ґр[афу] Андрієви Шептицькому con amflissimi e fecondissimi gratulazioni в день іменин 13 грудня 1915 р.[9]

Літературно-меморіальний музей Івана Франка. Бібліотека. Дарчий напис уміщено у верхній частині титульної сторінки книжки.

ПРИМІТКИ

1. Касаційну скаргу написано для А. Павлик під час першого соціалістичного процесу в Галичині в 1877—1878 рр. Касація пов'язана з обвинувальним присудом державної прокуратури у Львові у справі А. Павлик та її товаришів М. Котурницького, М. Павлика, І. Франка, О. Терлецького, І. Мандичевського та Ф. Сельського за їх приналежність до таємних організацій. Підсудним інкримінувалося ширення серед селян та робітників марксизму, розповсюдження нелояльної щодо ідеології уряду літератури, пропаганду соціалізму. В актах процесу відчувається занепокоєння влади у зв'язку з гуртуванням молоді навколо ідей соціального і національного визволення українського народу, демократизацією преси. Пор.: ЦДІА України у Львові, ф. 152, оп. 2, спр. 14416—14419; Іван Франко. Документи і матеріали. 1856—1965 / Упоряд. І. Л. Бутич, Я. Р. Дашкевич, О. А. Купчинський, А. Г. Сисецький.— К., 1966.— М. 57—68 та ін. Чому замість А. Павлик склав скаргу І. Франко? Очевидно, це пов'язано з тим, що він чи не найкраще з-поміж кола наближених людей умів доказово і переконливо писати такі документи. Крім того, І. Франко серед обвинувачених був найобізнаніший із суттю справи. Перечитував документ і дописав власною рукою покликання на один із параграфів карного кодексу М. Павлик.

2. Лопатинський Лев-Зиновій (1864—1914) — український актор, письменник, диригент у театрі "Руська бесіда" у Львові. Написав п'єси "До Бразилії" (Львів, 1893), "Яблочникар" (Львів, 1899), "Конкурс на мужа" (Львів, 1899), "Свекруха" (Львів, 1899), "Беата і Гальшка" (Львів, 1899), "Перший горальник" (Львів, 1902), "Параця" (Львів, 1902), "Ілько Пащак" (Львів, 1907), "Пожар" (Львів, 1908) та інші; видав кілька збірників оповідань та гуморесок: "Сольо-терно" (Львів, 1899), "Перед і за кулісами та другі оповідання Льва Лопатинського" (Львів, 1901), "Перли, шутки та вигадки Льва Лопатинського" (Львів, 1901). У 1890—1891 рр. дописує до двотижневика "Народ", у якому опублікована стаття "Дещо про театр" (1891 № 4—6); з 1898 по 1907 рр. співпрацює з газетою "Руслан". Л. Лопатинський — автор багатьох оглядів та повідомлень з культурно-політичного життя, статті "Ювілейне свято в честь М. Лисенка" в книжці Ф. Колесси "Микола Лисенко" (Львів, 1903), окремих музичних творів ("Русалка" — вальс) та ряду художніх перекладів з іноземних мов.

3. Як уже згадувалося у вступі до публікації, стаття-відповідь І. Франка газеті "Галичанин" частково опублікована (14/16 квітня 1896 р., № 74), але за підписом голови "Руської бесіди" Й. Левицького та секретаря О. Дрималика.

Левицький Йосип (1837—1899) — громадський і культурний діяч Західної України другої половини XIX ст., тривалий час був пов'язаний з театральним життям Галичини. Писав аматорські інсценізації.

Дрималик Осип (30 жовтня 1866 — 3 березня 1950) — український громадсько-культурний діяч, мистецтвознавець. Народився у с. Туринці колишнього Жовківського повіту на Львівщині. Після закінчення юридичного факультету Львівського університету працював у Стрию, згодом — у Львові. Член хору т. зв. "Дванадцятки", учасник "другої артистичної вандрівки" по Галичині. У 1890-х рр.— секретар та референт українського театру "Руська бесіда". У 1908—1912 рр.— член президії, а з 1915 р.— голова Музичного товариства ім. М. Лисенка у Львові. Автор статей з театрознавства, відомого реферату "Не дайте згинути українському театрові", виголошеного на конституційних зборах кооперативу "Український театр у Львові", спогадів про О. Мишугу (у кн.: Олександр Мишуга — мистець і людина.— Львів, 1930) тощо.

4. Левицький Іван (1850—1913) — український книгознавець, бібліограф. Розпочав роботу в галузі бібліографії у 1870-х рр. Основні праці: Галицько-руська бібліографія.— Львів, 1888—1895.— Т. 1—2; Галицько-руська бібліографія за роки 1772—1800 // Записки НТШ.— Львів, 1903.— Т. 52, кн. 2; Українська бібліографія Австро-Угорщини.— Львів, 1909—1911.— Т. 1—3. Від 1909 р. очолював Бібліографічну комісію Наукового товариства імені Шевченка. В архіві вченого залишилися матеріали до українського бібліографічного словника, роботу над яким йому через тривалу хворобу і смерть не вдалося завершити. Див.: Дашкевич Я. Р. Матеріали І. О. Левицького як джерело біографічного словника // Історичні джерела та їх використання.— К., 1966.— Вип. 2.— С. 35—53; Гуменюк М. П. Українські бібліографи XIX — початку XX століття.— Харків, 1969.— С. 64—76.

5. Андрусяк (Яндрусяк) Григорій (у метричній книзі — Георгій, у народі званий Гринь, Геронім, Юрій; 9 травня 1816—17 грудня 1877) — відомий громадсько-політичний діяч Західної України, вчитель, учасник антипанщизняного руху 1848—1849 рр., посол до австрійського парламенту в 1848—1849 рр., член повітової ради у Стрию (з 1867 р.), фундатор українських культурно-громадських організацій другої половини XIX ст. Народився і помер у с. Голобутові на Стрийщині Львівської области. Вперше про автограф у літературі повідомив Я. Дашкевич (Дашкевич Я. Матеріали І. О. Левицького...— С. 43).

6. Підпис "І. Франко" стоїть під протоколом Виділу НТШ другим після підпису К. Студинського. Протокол підписав також М. Мочульський.

7. Йдеться про Фонд літератів ім. Д. Мордовця, створений при Науковому товаристві ім. Шевченка у 1898 р. Фонд постав у зв'язку з публікацією повісти Д. Мордовця "Дві долі" у "Літературно-науковому вістнику". На видання твору Є. Чикаленко пожертвував дві тисячі корон. Д. Мордовець відмовився від гонорару, і ці гроші склали основу фонду "для підмоги незасібних письменників". Справами фонду займався створений при НТШ окремий Допомоговий комітет у складі Володимира Гнатюка, Івана Франка, Михайла Грушевського та Іллі Кокорудза. Із фонду Товариство виділяло допомогу письменникам кожного року. Крім Гната Хоткевича, гроші з фонду одержали Ольга Кобилянська, Василь Стефаник, Олекса Іваничук, Сильвестр Яричевський, Лев Лотоцький та інші. Фонд існував до 1919 р. Див. також: Гнатюк В. Наукове Товариство імени Шевченка у Львові: (Історичний нарис першого 50-річчя, 1873—1923).— 2-ге вид.— Мюнхен; Париж, 1984.— С. 125.

8. "Академічний дім" — будинок для української студентської молоді у Львові. У ньому розміщались студентські помешкання, читальня, їдальня. Ідею створення "Академічного дому" подало НТШ й особисто М. Грушевський. У 1903—1904 рр. були зібрані гроші (фундатори Є. Чикаленко, В. Симиренко, М. Аркас, М. Грушевський, С. Федак, Т. Дембицький, Є. Олесницький, НТШ і галицький сейм), наприкінці 1903 р. куплено площу під будову (вул. Супінського, 17, нині вул. Коцюбинського, 21), а в квітні 1904 р. створено окрему Комісію для будови "Академічного дому", до якої ввійшли І. Левинський, І. Макух, Ю. Мудрак, С. Федак, І. Франко (Хроніка НТШ.— Львів, 1905.— Вип. 21—24.— С. 41). Протягом 1904—1906 рр. будинок споруджено (роботи виконувала будівельна фірма Ф. Левицького за проектом Т. Обмінського). "Академічний дім" — третій будинок (два інші — на вул. Чарнецького, 24 і 26, нині Винниченка, 24 і 26) Наукового товариства ім. Шевченка у Львові.: Див. Гнатюк В. Наукове Товариство імени Шевченка...— С. 114—120; Брилинський Т. Б. "Академічний дім" у Львові — сторінка історії НТШ // Т. Шевченко і українська національна культура: Матеріали наукового симпозіуму.— Львів, 1990.— С. 141—142.

9. Рукопис напису вицвілий. Писаний, коли письменник уже був хворий і майже не володів руками. Цікава історія книжки з цим автографом. Її І. Франко видав власним коштом 1914 р., приписуючи авторство А. Міцкевичу. Напередодні свята св. Андрія, у переддень іменин А. Шептицького 1915 р., письменник дарує книжку митрополитові. Про цей факт дарування книжки не було відомо. Вчинок І. Франка, правдоподібно, слід розцінювати як вияв солідарності письменника з митрополитом — на той час А. Шептицький перебував на засланні в Росії. До 1946 р. книжка зберігалась в особистій бібліотеці митрополита в його палатах на Святоюрській горі. Далі разом з частиною бібліотеки — книжками, друкованими "латинкою" (українські залишилися у митрополичому домі), вона потрапляє "на сортування" у фонд депозитів бібліотеки АН у Львові. Інвентаризуючи перевезену бібліотеку наприкінці 1950 — на початку 1960-х рр., книжку виявив франкознавець Мирослав Мороз. Добре знаючи наслідки "сортувань" інших бібліотек ("Студіону", "Бібліотеки оо. редемптористів", "Народного дому", "Оссолінеуму", бібліотек Баворовських і Павліковських), він з погодження завідувача відділу концентрації бібліотеки Романа Луцика та бібліографа Володимира Гумецького заховав цінну книжку. Поза бібліотекою вона зберігалася близько 30 років. У 1991 р. М. Мороз передав книжку на постійне зберігання у Літературно-меморіальний музей Івана Франка.

ІВАН ФРАНКО І БРАТИ КИРЧІВИ: ЛИСТУВАННЯ

Проблема оточення Івана Франка, його зв'язків і взаємин з багатьма людьми — знайомими, кореспондентами, друзями — досі залишається однією з найменш вивчених у франкознавстві. Тим часом без її грунтовного дослідження годі обійтися при створенні наукової біографії автора "Мойсея", літопису його життя і творчости, при коментуванні, поясненні багатьох моментів літературної, наукової і громадської діяльности та й, взагалі, при окресленні суспільно-культурного життя України останніх десятиліть XIX — початку XX ст.

Тут зупинимося на висвітленні зв'язків І. Франка з маловідомими галицькими літераторами і громадсько-культурними діячами братами Богданом (Богдаром, 1856—1900) і Павлом (1862—1916) Кирчівими[1]*. Ці зв'язки засвідчені біографічними фактами, згадками в творах І. Франка, збереженими в його архіві листами обох братів до нього, зміст яких переконує, що листування було двостороннім, та іншими матеріалами. На жаль, досі не вдалося відшукати листів І. Франка до Кирчівих.*

Богдан і Павло Кирчіви походили з селянської родини середньої заможности, народилися в селі Корчині (тепер Сколівського району Львівської области). Після закінчення початкової (однокласної з чотирирічним навчанням) школи в рідному селі навчалися у Львові в гімназії, опісля — Богдан у духовній, а Павло — в учительській семінаріях.

Прагнення здобути освіту було в братів не тільки бажаним, а й вимушеним, оскільки в сім'ї виховувалося шестеро дітей і далі поділ між ними скромного селянського господарства вів попросту в безвихідь. Вчилися брати добре, постійні матеріальні нестатки доводилося долати за допомогою репетиторства та інших підробітків.

Із виявлених серед домашніх паперів листів Богдана і Павла Кирчівих з часу їх навчання у Львові та спогадів односельців знаємо, що вони підтримували

---

[1] Крім згадок про них у деяких давніших працях (І. Франка, історії української літератури О. Огоновського), довідкові статті й окремі інформативні дані про братів Кирчівих містяться в "Українській радянській енциклопедії", "Українській літературній енциклопедії" (т. 2), в примітках різних томів зібрання творів І. Франка (див.: Довідковий том до Зібрання творів у 50-ти томах Івана Франка.— К., 1989.— С. 174). Найдокладніше досі охарактеризована літературна і громадська діяльність Богдана і Павла Кирчівих у присвячених їм статтях Г. Дем'яна (див.: Д е м ' я н Г. Таланти Бойківщини.— Львів, 1991.— С. 106—124).

постійний зв'язок з родиною, а на вакаціях займалися хліборобською працею та провадили громадсько-культурну роботу в селі. Прив'язаність до рідного гірського краю над бурхливим Стриєм, очарованість його красою вилилися в юнацькому вірші Богдана Кирчіва, який, покладений на музику його старшого семінаристського товариша, українського композитора Віктора Матюка, став відомою і в наш час популярною піснею "Крилецъ":

Крилецъ, крилецъ, сокола, дай!
Полину, злечу в рідний край.
Де рідна хата, наче в віночку,
Сади довкола, гори й горбочки,
Стрия цвітучі береги,
Ліси, діброви, гай, луги,
А верхи гір сягаютъ зір!

Крилецъ, крилецъ, хай злечу там!
До мого щастя райсъких брам!
Де верхи взноситъ наш Бескид гордий,
Там чародійні тихі акорди,
Рай, супокій відчує грудъ,
Несітъ мя, крилъця, в край прилуд,
В рай ранніх літ, в той дивосвіт![2]

Демократизм поглядів, активні літературні зацікавлення, інтерес до творчости й суспільно-політичної діяльности І. Франка привів селянських синів Кирчівих і до особистого знайомства зі знаменитим краянином. Немає конкретних відомостей, коли і як почалися їхні особисті взаємини. Можна припускати, що з ними були пов'язані якоюсь мірою вже згадки про Корчин у повістях І. Франка "Борислав сміється" (1881—1882) і "Захар Беркут" (1883). У 1884 р. брати Кирчіви брали активну участь у підготовці літньої т. зв. "Українсько-руської студентської мандрівки", зокрема були організаторами проведеного її учасниками вечора в Корчині (30 липня), на якому перед зібраними селянами виступив І. Франко з лекцією "Про початки народного відродження галицьких українців"[3].

Можна припускати, що перебування І. Франка в Корчині мало особливо важливе значення в його зближенні з братами Кирчівими. І. Франко тоді гостював у їхній сім'ї, побував у батьківській хаті Кирчівих. Цей факт зафіксовано не тільки в спогадах, що передаються в нашій родині з покоління в покоління, а й у писемних матеріалах. Так, в одному листі до І. Франка, написаному десь незабаром після його перебування в Корчині, Б. Кирчів передавав йому поклін від батьків і братів Олекси та Костянтина: "Ага — Олекса, Кость, Батько і Мама хорі кланяються Вам, згадуючи того пана, що у хаті був як своя дитина"[4]. *За підписом старшого брата Кирчівих Олекси (1847—*

---

[2] Цією піснею відкривається перший том виданого в діаспорі збірника "Стрийщина. Історично-мемуарний збірник" (Нью-Йорк, 1990). У примітці до тексту зазначено: "Улюблена пісня, майже гімн Стрийщини" (Т а м ж е.— С. 7).

[3] Докладніше про це див.: К и р ч і в Р. Слідами однієї Франкової мандрівки // Шляхами Івана Франка на Україні.— Львів, 1982.— С. 59—67.

[4] Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України (далі — ІЛ НАН України), від. рукописів, ф. 3 (І. Франко), № 1603, с. 171.

1920), голови місцевої читальні "Просвіти", І. Франкові була надіслана подяка за проведений у Корчині вечір і його участь у ньому:

Високоповажний Пане!

Ухвалою з дня 24 серпня 1884 складає сим Виділ читальні Вам, Високоповажаний Пане, за Ваш многоцінний і поучаючий виклад як також всім Вп. Панам мандрівникам руським, що посітили наші пороги та взяли живу участь в вокально-декламаційнім вечерку, щиру та сердечну подяку.

Від Виділу читальні в Корчині
дня 25 серпня 1884

Секретар	*Голова*
Федьо Меленчук	*Олекса Кирчів*[5].

Восени того ж року І. Франко надіслав для Корчинської читальні 50 книжок[6].

Перші листи Богдана і Павла Кирчівих до І. Франка писані ще під час навчання у Львові, далі листування тривало після закінчення їхніх богословських і учительських студій та праці в різних місцевостях Галичини і Буковини. Останній лист до І. Франка написаний Б. Кирчівим за кілька місяців до його смерти, а Павло підтримував листування десь до середини першого десятиріччя XX ст.

Змістом листів окреслюється досить широке коло тем, питань і справ, які були предметом спілкування братів Кирчівих з І. Франком.

Це, передусім, справи і питання літературно-наукового характеру. Обидва брати писали вірші, оповідання, нариси, друкували в галицькій періодиці статті, займалися перекладами з інших літератур. Отож, зверталися не раз до І. Франка за порадою, критичною оцінкою своїх писань, надсилали їх для публікації у редагованих ним виданнях. Уже в першому своєму листі, датованому 10 квітня 1884 р., П. Кирчів, надсилаючи І. Франкові свою поему "Хлібороб", просить сказати про неї критичне слово і відповісти якщо не окремим листом, то хоча б фрагментарною заміткою в рубриці листування журналу "Зоря" (І. Франко працював у той час у редакції цього журналу). Але І. Франко без зволікання відповів молодому авторові листом. Його одержання засвідчує листівка П. Кирчіва, датована 30 квітня 1884 р. В листі від 5 липня цього ж року П. Кирчів дякує І. Франкові за увагу і доброзичливі поради та критику. Об'єктом останньої був, очевидно, найбільшою мірою "Хлібороб". Автор намагається пояснити в листі задум цього твору, зазначаючи, що прототипом його головного образу послужив йому рідний брат Олекса. З цього листа видно, що І. Франко звертав увагу молодого автора на аналогічні мотиви, зокрема смерть хлібороба за плугом, у Некрасова, радив йому уважно вивчати всесвітню літературу.

"Хлібороб" П. Кирчіва залишився в рукопису в архіві І. Франка. Цьому творові властиві демократична ідейна спрямованість, співчутливе ставлення до недолі селянина-трударя, гострі соціальні акценти. Та з літературного

---

[5] ІЛ НАН України, від. рукописів, ф. 3 (І. Франко), № 1630, с. 567.

[6] Про цей маловідомий факт розповідалося в усних переказах, які пам'ятаю з дитинства; він зафіксований і письмово (Див.: Сородник С. Історія Корчинської шляхти // Думка (Стрий).—1938.— № 117).

погляду він загалом слабкий, тому І. Франко не вважав можливим його надрукувати. Критичний розгляд цього та інших віршів П. Кирчіва помітно охолодив поетичні аспірації початківця. Але І. Франко підтримав його фольклористичні зацікавлення, збирацьку роботу. Ця тема досить часто порушується в дальших листах П. Кирчіва. Він інформував І. Франка про свої записи, надсилав йому фольклорні й етнографічні матеріали.

В архіві І. Франка зберігається цікава збірочка народних баладних пісень, записаних П. Кирчівим 1881 р. від Юлії Маланич із с. Вирова (тепер Кам'янсько-Бузького району на Львівщині)[7]*. Варто зауважити, що прізвище Маланич П. Кирчів використав як один із своїх літературних псевдонімів. У його листі від 5 липня 1884 р. є згадка про надіслані І. Франкові пісні, записані від мами*[8]*. Він повідомляв також про записи народних оповідань, пропонував надіслати І. Франкові збірку матеріалів про дрібну ("ходачкову") шляхту та інші. Серед цих матеріалів була, напевно, і записана П. Кирчівим у Корчині 1881 р. пісня про придушення угорського повстання 1848—1849 рр. на чолі з Лайошом Кошутом, яку І. Франко навів у своїй розвідці "Кошут і Кошутська війна"*[9]*. У фольклористичному доробку П. Кирчіва слід згадати й рукопис цінної збірки народних пісень, зокрема колискових, складеної з його власних та інших записів*[10]*.*

Свої твори та фольклорні записи надсилав І. Франкові і Б. Кирчів. Згадки про це трапляються в листах останнього. Так, у листі від 24 лютого 1887 р. він просить І. Франка повернути йому рукописне оповідання "За волами"[11]*. Цей твір, який не був друкований і рукопис якого досі не виявлено, згадує І. Франко в некролозі на смерть Б. Кирчіва, зазначаючи, що він дуже сподобався О. Огоновському, коли автор прочитав його в семінарії*[12]*. У передмові до першого тому зібрання приповідок І. Франко зазначив, що використав збірочку народних приказок та прислів'їв з Корчина, записаних Б. Кирчівим*[13]*.*

Значне місце у взаєминах І. Франка з братами Кирчівими займали різні ділові питання, що стосувалися журналістської роботи, участи у виданнях, пересилання архівних і друкованих матеріалів, обміну книжками тощо. Ставши після смерти Ю. Федьковича у 1888 р. відповідальним редактором газети "Буковина", П. Кирчів запросив до співробітництва І. Франка, звернувся до нього за допомогою в справі розповсюдження цього часопису в Галичині й на Закарпатті, а також на Наддніпрянській Україні. Це повинно б, на думку П. Кирчіва, розширити географію інформації про життя буковинських українців і сприяти зміцненню зв'язків цього краю з іншими частинами України. Для цього пропонував І. Франкові, який у той час був співробітником польської газети "Kurjer Lwowski", свої послуги щодо підготовки кореспонденцій з Буковини для цієї газети. І. Франко прийняв пропозицію і вказав, на що особливо слід звернути увагу в доборі інформації з Буковини. У листі до І. Франка від 27 листопада 1888 р. П. Кирчів відповідав, що може дати відомості про все те, що вказував І. Франко. "О Буковині самій,— зазначає автор листа,— о її

---

[7] ІЛ НАН України, від. рукописів, ф. 3 (І. Франко), № 4111, с. 1—7.

[8] Там же.— № 1618, с. 550.

[9] Житє і слово.— 1894.— Т. 1, кн. 3.— С. 474—475.

[10] Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, від. рукописів, ф. 153 (П. Кирчів), спр. 22, п. 2.

[11] ІЛ НАН України, від. рукописів, ф. 3 (І. Франко), № 1608, с. 647.

[12] Літературно-науковий вісник (далі — ЛНВ).— 1901.— Т. 13, кн. 1.— С. 66.

[13] Галицько-руські народні приповідки.— Львів, 1901—1905.— Т. 1.— С. IX.

населенню, о економічнім буттю народа, о його просвіті,— се міг би я описувати добре, бо я бував багато в краю, спізнав та й сходив багато сторін"[14].

До цього листа П. Кирчів додав свою першу кореспонденцію для газети, яку просив підписати псевдонімом "Sroka". Одна з них була конфіскована цензурою за те, що в ній у непривабливому світлі показано деяких чернівецьких можновладців.

У своїх листах П. Кирчів інформував І. Франка про зібрані ним у Чернівцях та в Путилові матеріали про Ю. Федьковича, особливо цінні відомості від його слуг; розповідав про свої складні взаємини з верхівкою чернівецьких народовців, через які наприкінці 1888 р. він змушений був покинути редагування газети і виїхати з Буковини; запитував про долю заснованого у Львові 1888 р. прогресивного журналу "Товариш", до якого хотів би післати деякі свої твори й етнографічні матеріали, заохочував І. Франка організувати видання популярного науково-белетристичного й економічного часопису для народу.

У багатьох місцях листів братів Кирчівих висловлено прохання до І. Франка надіслати ті чи інші книжки, журнали, полагодити передплату на часописи чи надсилати їх в рахунок авторського гонорару, повернути позичені книжки тощо. За кілька місяців до своєї смерти Б. Кирчів повідомляв І. Франка, що він розпорядився подарувати ряд книжок і комплектів часописів бібліотеці Наукового товариства імені Шевченка у Львові, богословські книжки — деканальній бібліотеці, а белетристичні — бібліотеці "Міщанської бесіди" в Стрию. Він просив передати в бібліотеку НТШ позичений І. Франком у нього оправлений річник "Зорі галицької" за 1848 р. і написати, що з його книжок і рукописів зберігається у І. Франка. У згаданому некролозі І. Франко зазначив, що НТШ завдячує Б. Кирчіву "значний дар — бібліотеку, яку він почасти зібрав сам, почасти одержав від свого тестя о. Кобринського з Рожнітова"[15]. *Ця інформація конкретизується повідомленням у "Хроніці Наукового товариства ім. Шевченка" про те, що родина отця Б. Кирчіва подарувала бібліотеці Товариства 108 книжок*[16]. *Ще раніше тут вказувалося, що для музею НТШ Б. Кирчів подарував 90 мідних і три срібні монети та шість пам'ятних речей, пов'язаних з Ю. Федьковичем*[17].

Від братів Кирчівих І. Франко одержував різні рукописні матеріали з історії українського суспільно-політичного і культурного життя, пам'ятки стародруку, цінні збірки записів фольклору різних збирачів. Так, у звіті про етнографічні експедиції, проведені по лінії НТШ влітку 1900 р., вказується, що найважливішою була подорож І. Франка до с. Довгого Стрийського повіту, де від місцевого пароха Б. Кирчіва він одержав "багату і гарну збірку щедрівок, зібрану на початку 60-х років покійним його тестем о. Кобринським з Рожнітова", а також рукописний співаник Михайла Керницького з 1821 року[18]. *В некролозі І. Франко згадав, що одержав від Б. Кирчіва "декілька цінних рукописів, в тому числі досить значну збірку народних колядок і щедрівок, зібраних о. Кобринським в 60-х роках по різних селах Калуського повіту"*[19].

---

[14] ІЛ НАН України, від. рукописів, ф. 3. (І. Франко), № 1602, с. 898.

[15] ЛНВ.— 1901.— Т. 13, кн. 1.— С. 67.

[16] Хроніка Наукового товариства ім. Шевченка (далі — Хроніка НТШ).— Львів, 1902.— Вип. 1, ч. 9.— С. 37.

[17] Там же.— 1901.— Ч. 1.— С. 40—41.

[18] Там же.— 1900.— Ч. 4.— С. 19.

[19] ЛНВ.— 1901.— Т. 13, кн. 1.— С. 67.

Про свою подорож до с. Довгого біля Моршина (тепер Стрийського району на Львівщині) і перебування там у Б. Кирчіва розповідає І. Франко у статті "Із наукових екскурсій по Краю"[20]. *По дорозі з Моршина до Довгого І. Франко почув від місцевого селянина цікаве оповідання про те, як довжанці ще в панщизняні часи вкрали з допомогою поміщика церкву в Моршині і поставили її в себе. Достовірність цієї курйозної події підтвердив Б. Кирчів. З його допомогою І. Франко знайшов серед старих церковних паперів низку давніх друкованих требників, псалтирів і часословів та рештки трьох рукописних книг з XVII ст., які забрав зі собою і після певної реставраційної роботи передав до бібліотеки НТШ.*

У "Записках Наукового товариства ім. Шевченка" І. Франко опублікував шість листів галицького історика Ізидора Шараневича[21] *та низку листів інших галицьких діячів середини XIX ст., зазначаючи, що ці матеріали в числі інших паперів були передані йому покійним Б. Кирчівим*[22].

До рук І. Франка, напевне, потрапили й інші рукописні матеріали із збірки Б. Кирчіва, зокрема ті, про які писав йому П. Кирчів у листі від 4 листопада 1901 р.: "Між паперами пок[ійного] брата надибав я деякі характеристичні листи до пок[ійного] тестя його Мик[оли] Кобринського видніших людей з того часу, з котрого ся переписка, іменно з шістдесятих років (Гушалевича, Ружицького, Шараневича, Геровського, Айталя Кобринського, Івана Волянського зі Стрия і т. д.), з котрих Ви могли б дещо цікавого видобути. Чи не переслати би тих листів до Вас?"[23]. *При цьому П. Кирчів переслав І. Франкові також листи Є. Желехівського і О. Кониського до Б. Кирчіва.*

На повідомлення І. Франка в "Ділі" (за 1901 р.) про підготовку першого повного видання творів Юрія Федьковича П. Кирчів вислав кілька рукописів визначного буковинця (між ними і автографи віршів "Дезертир", "Куда", "Сирітка"), знайдених в архіві Б. Кирчіва. П. Кирчів звертав увагу І. Франка на те, що деякі з цих віршів були надруковані в підготовленій ним книжці "Різдвянка" (Львів, 1890)[24]. *У передмові до першого тому "Писань Осипа Юрія Федьковича" серед осіб, яким І. Франко висловлює подяку за надіслані матеріали до цього видання, значиться і "Павло Кирчів в Струтині"*[25]. *А в примітці до вірша "Сирітка" цього тому І. Франко зазначив, що цей твір друкується за автографом, збереженим і подарованим бібліотеці НТШ П. Кирчівим*[26].

Та, мабуть, у найбільшій мірі взаємини братів Кирчівих з І. Франком базувалися на близькості їхніх суспільно-політичних позицій, співзвучності поглядів в оцінці подій і активній участі в громадсько-політичному житті свого часу. Матеріали показують, що вже з початку 1880-х рр. брати Кирчіви примикали до тієї частини передової галицької молоді, яка була під ідейним впливом І. Франка, незважаючи на те, що її всіляко намагалися відвернути від

---

[20] Франко І. Зібрання творів: У 50 т.— К., 1982.— Т. 33.— С. 57—62.

[21] Франко І. Шість листів пок. Ізидора Шараневича з рр. 1862—1864 // Записки Наукового товариства ім. Шевченка (далі — Записки НТШ).— Львів, 1902.— Т. 47.— С. 6—9.

[22] Франко І. Шість листів галицьких "Старорусів" з рр. 1853—1863 // Записки НТШ.— Львів, 1902.— Т. 48.— С. 3—12.

[23] ІЛ НАН України, від. рукописів, ф. 3 (І. Франко), № 1611, с. 386.

[24] Там же.— С. 385.

[25] Писання Осипа Юрія Федьковича. Перше повне і критичне видання.— Львів, 1902.— Т. 1.— С. VI.

[26] Там же.— С. 601.

нього, залякуючи жупелом Франкового соціалізму та іншими "ізмами". Б. Кирчів вів активну культурно-освітню і громадсько-політичну роботу серед вихованців Львівської духовної семінарії, організовував вечори, присвячені Т. Шевченкові, М. Шашкевичу, виступав на них з рефератами, промовами, читанням своїх творів. З того часу походить його вірш "Спомин. В пам'ять XXI роковин смерті незабутнього Тараса Шевченка"[27], *пісенник "Кобзар", виданий силами семінаристів з передмовою Б. Кирчіва*[28], *опублікований на склографі його реферат про М. Шашкевича, виголошений у Львівській духовній семінарії 31 травня 1884 р.*[29].

І. Франко позитивно оцінював діяльність Б. Кирчіва семінарського періоду, вказував, що, "не маючи змоги удержатися на світському виділі університету", він вступив на теологію. "В семінарії він визначився як гарячий бореця за горожанські права семінаристів, як свідомий русин-українець і пропагатор думки про потребу ширшої світської освіти для слухачів теології і будучих священиків. Натура палка, характер чистий і непохитний, він визначався і як бесідник на зборах молодіжі і як організатор[30].

У семінарському середовищі Б. Кирчів провадив велику роботу щодо протистояння молоді реакційному москвофільству, популяризацію творів І. Франка, пропагування його ідей і згуртування навколо них. Відгомін цієї роботи простежується у повідомленнях тогочасної преси, а також у листах Б. Кирчіва. Особливо промовистим з цього погляду є обширний лист від 16—20 червня 1885 р., в якому Б. Кирчів докладно інформує І. Франка, котрий у той час перебував поза Львовом, про останні події громадсько-політичного характеру, міжгрупові та міжпартійні взаємини, різні колізії навколо трактування і розв'язання актуальних питань суспільного життя. Уже перше речення листа засвідчує, що його автор і ті, яких він визначає словом "ми", належать до прибічників І. Франка, визнають і високо цінують його авторитет, уважають його своїм духовним наставником і лідером: "Ви і не догадуєтесь, що ми ожидаєм-виглядаєм Вашої особи, як люди в отсій порі дощу; було таке, що нам конечна була Ваша порада [...]"[31].

Далі, розповідаючи про діяльність студентського товариства "Академічне братство", рух передової молоді, яка гарячково шукає і не знаходить правильної дороги, Б. Кирчів підкреслює, що вся надія на нього, на І. Франка. "Чей же виведете нас із сеї духоти, як Мойсей Ізраїля із дому роботи",— пише він і повідомляє, що робить зі своїми однодумцями заходи для переборення неприхильного ставлення старих "патріотів" до І. Франка. Цікавим є повідомлення, що Б. Кирчів разом з М. Шухевичем склали від імени "Академічного братства" листа на адресу народовців, у якому заявили право молоді брати участь у вирішенні важливих народних справ, висловили протест проти усунення від народної роботи "наших найгеніальніших людей", поставили ряд рішучих вимог, в тому числі про організацію наукового часопису на чолі з І. Франком.

Прочитане на зборі народовців, це послання викликало в декого тривогу, що молодь може потрапити "в сіті" І. Франка. "Як же ж вони страхаються

---

[27] Зоря.— 1882.— № 6.— С. 85.

[28] Кобзар. Збірник руско-українських квартетів, виданий питомцями греко-католицького духовного сіменища у Львові.— Львів, 1885.

[29] Кирчів Б. Бесіда, виголошена на вечерку в честь М. Шашкевича.— Львів, 1884.

[30] ЛНВ.— 1901.— Т. 13, кн. 1.— С. 66.

[31] ІЛ НАН України, від. рукописів, ф. 3 (І. Франко), № 1603, с. 603.

Вашого червоного волосся! — іронізує автор листа.— Ну, хай собі говорить, а молодіж — чи вона в сюртуках кусих, чи в рясистих тогах чорних, все ж таки не піде за паном Ц[еглинським], хоч би його голова 10 разів більше була блискуча — ясна — лиса!"*[32]. *Б. Кирчів вказує, що виступи І. Франка в пресі студентська молодь сприймає з ентузіазмом і всіляко підтримує.*

Кінцівка листа звучить патетично, але вона, без сумніву, щира, позначена пієтетом до таланту Франка, повагою і вірою в нього: "Набирайте сил фізичних та їдьте сюда, беріть за керму, піднесіть хоругов. Ви ж у нас робітник найбільший! Ви не самозванець, а долею і століттям покликаний до святого діла! Хай дрожать трупи, хай скрекочуть ворони, коли не зможуть слухати Вашого благовістовання. Кожде праведне серце за Вами, бо ж Ви достойні стати попереді тих, що рвуться в кипучий бій за правду, за життя!"[33].

Винятково цікавий зміст цього листа доповнюється дописсою до нього, датованою 20-им червня, з інформацією про заяву від усієї академічної молоді, яка поставила перед народовцями принципові вимоги щодо радикалізації програми і реальних акцій у сферах політичній, економічній і національно-культурній, консолідації сил і допущення молоді до активної участи у вирішенні народних справ, в ультимативній формі застерегла, що в разі неприйняття її вимог вважатиме відносини зі старшими зірваними і скаже своє рішуче і правдиве слово про всі справи та про тих, що "довели нас до нинішньої прикрої ситуації"[34].

Ми вважали доцільним дещо докладніше зупинитися на розгляді та зреферуванні основних моментів цього листа не тільки тому, що він дуже характеристичний документ для з'ясування громадсько-політичного аспекту взаємин І. Франка з Б. Кирчівим, а й для висвітлення особи останнього, його світоглядних і громадянських позицій — очевидно, не ординарних як для вихованця духовної семінарії. Цей лист добре конкретизує й ілюструє вже цитовану характеристику, дану Б. Кирчіву І. Франком.

Слід додати, що таким же залишився Б. Кирчів і будучи священиком. У листах із своїх сільських парафій він скаржиться на слабкість і провінційну відсталість громадсько-політичного і культурного життя, просить надсилати книжки й часописи, цікавиться новинками суспільного і літературного руху. "Мені ведеться досить добре, вдоволен долею, коли б лиш тут кусник Львова було",— писав І. Франкові[35]. *Як і в студентський час, жваво займається організацією культурно-освітньої роботи по селах своєї околиці, закладає читальні, виступає на селянських вічах, дописує до газет.*

Особливо активізується громадсько-політична робота Б. Кирчіва з переїздом на парафію в с. Довге поблизу Стрия. Тут він бере активну участь у діяльності стрийської "Міщанської бесіди", політичної організації "Підгірська Рада". У листі до редактора "Діла" І. Белея від 15 січня 1895 р. Б. Кирчів писав, що читав у Стрию свою переробку Короленкового "Сну Макара", в якій дається "критика галицьких соціальних та політичних відносин", а Макар показаний як "зовсім галицький бойко", повідомляв про інші свої "агітаційні" відчити, доповіді в Стрию і Сколе[36].

---

* Мається на увазі студентів світських вищих навчальних закладів і духовної семінарії.

[32] ІЛ НАН України, від. рукописів, ф. 3 (І. Франко), № 1603, с. 606.

[33] Там же.

[34] Там же.— С. 607—608.

[35] Там же.— № 1608, с. 647.

[36] Там же.— Ф. 100 (І. Белей), № 1784.

Інформацію про активну громадську діяльність Б. Кирчіва на Стрийщині бачимо і в пресі. Багато і злобно писала про неї, зокрема, газета польських поміщицько-буржуазних кіл "Kurjer Stryjski"[37]*. Особливою ворожістю і войовничістю проти провідних українських діячів Стрийщини, в тому числі й Б. Кирчіва, позначені виступи цієї газети в період підготовки і проведення виборів до галицького сейму восени 1895 р. Українська громада висунула свого кандидата в депутати до сейму, але внаслідок урядових зловживань, виборчих махінацій і масових репресій від Стрийської землі обрано було поляка графа Кароля Дзедушицького. З протестом проти виборчого беззаконня зі Стрийщини їздила до Відня спеціальна делегація на чолі з відомим діячем Євгеном Олесницьким. У складі цієї делегації був і Б. Кирчів. Польська стрийська газета не забарилася дати всім делегатам тенденційні карикатурні характеристики, оголосити їх "ворогами поляків", "завзятими опозиціонерами проти влади", "соціалістами" і т. ін.*[38]*.*

Не менш активну культурно-просвітницьку і громадсько-політичну роботу провадив і П. Кирчів. Уже в 1882 р. разом з братом Богданом організував у рідному селі першу в цій місцевості читальню "Просвіти". У присвячених Корчинові рядках віршованої програми мандрівки молоді 1884 р. І. Франко відзначав цей факт:

> *Тут першу читальню стрічаєм — дай Бог*
> *Їй в кождім селі ще діждати.*

І в цій оптимістичній тональності висловлював побажання:

> *Здвигайся ти, Корчине! Пильно будуй*
> *Будову освіти громадську!*
> *Здвигайся, кріпися, трудись і нехтуй*
> *Погрозу мадярську і лядську!*[39]

Організацією читалень брати Кирчіви займалися і по інших селах. Це була одна з головних ділянок громадської діяльности П. Кирчіва, коли він у 1885 р. став учителем. У листах П. Кирчів розповідає про свою освітню роботу в школі і серед селян, пропагування української літератури, творів і видань І. Франка та про переслідування за це шкільними властями, які часто перекидали його з місця на місце, намагаючись запроторити в якнайглухіші закутки. І. Франко в одній із своїх кореспонденцій у петербурзькій газеті "Kraj" писав про чергове переміщення народного учителя П. Кирчіва в "нагороду" за його ревну роботу серед народу[40]*. Дуже можливо, що матеріал про вчительські поневіряння П. Кирчіва спричинився якоюсь мірою до написання Франкової драми "Учитель", накреслення образу її головного героя.*

З листування та інших матеріалів видно, що П. Кирчів брав активну участь у проведенні різних акцій суспільно-політичного і культурно-освітнього характеру, ініціаторами яких були І. Франко та М. Павлик, підтримував зв'язки з іншими прогресивними діячами. Він, зокрема, був серед тих галичан, які прихильно поставилися до близької знайомої І. Франка, слухачки Вищих

[37] Kurjer Stryjski.— 1895.— N 13.— S. 3; N 15.— S. 3; N 20.— S. 2.

[38] Sylwetki naszych deputatów // Kurjer Stryjski.— 1896.— N 2.— S. 4.

[39] Франко І. Українсько-руська студентська мандрівка літом 1884 р. // Франко І. Зібрання творів: У 50 т.— К., 1976.— Т. 3.— С. 256.

[40] List "Kraju" // Kraj.— 1887.— N 20.— S. 7.

жіночих курсів у Києві, організаторки молодіжного суспільно-просвітницького гуртка драгоманівської орієнтації й учасниці соціал-демократичного руху Олени Доброграєвої (1864—1888)[41].

П. Кирчів познайомився з цією високоосвіченою незвичайною дівчиною уже під час першого її перебування у Львові влітку 1885 р. Тоді, як засвідчує лист М. Павлика до М. Драгоманова від 10 липня 1885 р., вона їздила до Корчина[42]. *Мета цієї поїздки невідома, можливо — для лікування (село було відоме як кліматичний курорт для хворих на туберкульоз легенів — недуги, від якої незабаром померла О. Доброграєва в Ментоні на півдні Франції), а може, в якійсь іншій справі. Слова в листі М. Павлика "мусить їхати на село" натякають, що це не була якась звичайна розважальна поїздка. Якоюсь мірою підтверджується це міркування і листом до І. Франка від 2 лютого 1888 р., в якому П. Кирчів просить повідомити йому адресу О. Доброграєвої у Франції, куди вона виїхала на лікування восени 1887 р. "[...] Маю до неї важне діло" — пояснював автор листа своє прохання*[43].

І. Франко позитивно відгукувався про позицію П. Кирчіва у міжпартійних суперечках галицької інтелігенції, відносив його до її поступового угруповання. Інформуючи М. Драгоманова про збори політичної організації народовців т. зв. "Народної ради" і про дискусію, що проходила на них, І. Франко в листі від 6 лютого 1888 р. згадує про виступ П. Кирчіва та гостру реакцію на нього одного з лідерів цієї організації Миколи Січинського: "З наших промовив один молодий Кирчів (учитель народний), і зараз же накинувся на нього Січинський доволі грубим і безтактним способом: "Ви про се не говоріть, коли знаєте справу односторонньо, а я її знаю ліпше, та не тут місце її обговорювати". А чоловік хотів іменно сказати те, що сам перетерпів[44].

До своїх ("наших") зараховували П. Кирчіва І. Франко та М. Павлик і тоді, коли він редагував народовські видання — "Буковину" (1888) і львівський журнал "Правда" (1890—1891). Коли "частина народовської верхівки" пішла на змову з польськими правлячими колами (т. зв. "нова ера" — 1890 р.), М. Павлик вказував, що головну роль у цій угоді відіграли прихильники львівської "Правди", але відхилив спробу перекласти вину на тодішнього редактора цього журналу П. Кирчіва. "Але ми напевно знаємо,— писав він,— що д[обродій] Кирчів, як і попередній відвічальний редактор "Правди" д[обродій] Стронський, тут ні при чім, а перший навіть не годиться з політикою "Правди", хоч чомусь то її підписує [...]"[45].

Слова М. Павлика про те, що П. Кирчів не погоджувався з політикою "новоерівців", підтверджуються і його відходом на початку 1891 р. від редагування "Правди". Якоюсь мірою він був причетним і до створення Української радикальної партії. Відомий діяч цієї партії В'ячеслав Будзиновський вказує у своїх споминах, що П. Кирчів заявив перед молоддю, що "неможливій політиці на-

[41] Див.: Берштам-Кістяковська М. Українські гуртки в Києві другої половини 1880-их та початку 1890-их років // За сто літ.— К., 1928.— Кн. 3.— С. 206—210, 214.

[42] Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом.— Чернівці, 1910.— Т. 4.— С. 399. У тексті листа, очевидно, з конспіративних міркувань не вказується ні прізвища О. Доброграєвої (зазначено лише "Бар[ишня]"), ні назви села (тільки: "мусить їхати на село"). При публікації листа М. Павлик у підтекстовій примітці розкрив ці моменти, вказав у першому випадку: "Доброграєва", у другому: "до Корчина повіту Стрийського (до Кирчівих)".

[43] ІЛ НАН України, від. рукописів, ф. 3 (І. Франко), № 1602, с. 473.

[44] Франко І. Зібрання творів: У 50 т.— К., 1986.— Т. 49.— С. 141.

[45] Павлик М. Ще про угоду та її плоди // Народ.— 1890.— № 24.— С. 406.

родовців треба зробити кінець" і скликав до мешкання І. Франка в кінці червня чи на початку липня 1890 р. молодих прихильників цієї ідеї на нараду. Зреферувавши на цьому зібранні справу, він наголосив, що треба зорганізуватися і заявити протест проти узурпації народовцями права виступати від імени народу. Тоді було прийнято рішення заснувати радикальну партію, яке схвалив І. Франко[46].

Щоправда, В. Будзиновський потрактував тут П. Кирчіва як емісара О. Барвінського, який хотів привернути до себе молодь. Наведені раніше слова М. Павлика, написані й надруковані вже після описаної В. Будзиновським події (а Павлик як організатор і активіст радикального руху, без сумніву, добре знав ситуацію), дають підставу сумніватися в справедливості такого потрактування. Слід додати, що саме в той час були написані найбільш радикально (в суспільному і соціальному планах) загострені оповідання і нариси П. Кирчіва, які відмовлялися друкувати в народовській пресі. У 1890 р. Львівською прокуратурою була конфіскована збірка сатиричних оповідань П. Кирчіва "Бодаки"[47] *з інкримінацією "збурення публічного спокою" та інших провин. Вироком порушеної автором судової розправи в цій справі залишено конфіскацію в силі*[48].

У 1890-х рр. і до кінця життя П. Кирчів учителював у сільських школах різних місцевостей Галичини. Скрізь провадив активну громадську роботу, дописував до газет, виступав з оповіданнями, нарисами. Значну увагу приділено в його публікаціях питанням школи, навчання і виховання, взаємин учителів і учнів тощо. Педагогічним темам присвячена і низка його статей, у яких обстоює прогресивні принципи виховання у сім'ї та школі. П. Кирчів мав намір навіть видавати спеціальний педагогічний часопис. Так, у журналі "Зоря" за 1895 р. читаємо: "Учитель при 5-и класній школі в Перемишлянах Павло Кирчів заповідає видавництво журналу під заголовком "Дім і школа. Місячник педагогічний, присвячений справам домашнього виховання молодіжи та справам народного шкільництва"[49]*. Реалізувати цей замір П. Кирчіву не вдалося, але на цю тему він часто виступав у педагогічних виданнях "Учитель", "Учительське слово", "Наше слово" та інших часописах. Зацікавлення цією темою виявляється і в його листах до І. Франка. Так, у листі від 30 жовтня 1896 р. він хвалить статтю про українське шкільництво Б. Грінченка (підпис П. Вартовий), надруковану у Франковому журналі "Житє і слово" (1896, т. 5, кн. 4, 5), хоч і не зовсім погоджується з окремими її думками та висновками щодо сімейного виховання*[50].

Останнє десятиріччя свого життя і учительської праці П. Кирчів провів в селі Курниках біля Яворова на Львівщині. Заснував читальню "Просвіти" в

[46] Будзиновський В. Ексгумація і новий похорон // Діло.— 1912.— № 82; Возняк М. Іван Франко в добі радикалізму // Україна.— 1926.— № 6.— С. 129.

[47] Кирчів П. Бодаки. Кілька картин з нашого життя.— Львів, 1890. Два примірники цієї маловідомої книжечки зберігаються у Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаника НАН України — один з колишньої бібліотеки НТШ, другий — з дарчим написом автора "До бібліотеки Товариства "Просвіта". На першому примірнику чиєюсь рукою зафіксовано факт заборони. Це значиться і в бібліографії О. Левицького (Матеріали до української бібліографії.— Львів, 1911.— Т. 3.— С. 58, № 1251): "Отся книжочка заборонена в Австрії".

[48] Див.: Діло.— 1890.— № 106 (24 трав.)— С. 3: Новинки; Там же.— 1890.— № 133 (26 черв.).— С. 3: Новинки.

[49] Зоря.— 1895.— № 16.— С. 320.

[50] ІЛ НАН України, від. рукописів, ф. 3 (І. Франко), № 1613, с. 346.

цьому селі[51] *і до кінця життя був її головою, брав участь у політичному і культурному житті Яворівського повіту — як заступник голови Товариства "Селянська рада", популярний промовець на селянських вічах та інших зібраннях. Був одним із засновників Яворівської української гімназії, належав до різних українських товариств у Яворові*[52]. *Помер і похований у Курниках — селі, яке, потрапивши під територію військового полігону, з 1940 р. перестало існувати. Тут загубилася і могила П. Кирчіва.*

Багатолітні взаємини І. Франка з братами Кирчівими — це і добрі суто людські, особистісні стосунки, що також виразно відлунює в листах. Б. Кирчів розповідає про свої економічні, сімейні обставини, запрошує І. Франка з дружиною на весілля, часто радиться з ним у різних справах, просить передати вітання спільним знайомим, звертається "Дорогий Товаришу", "Любий Товаришу", "Любезний Батьку Іване" тощо. І. Франко, пишучи в статті "Із наукових екскурсій по Краю" про відвідання Б. Кирчіва в Довгому, називає його "мій знайомий і приятель з давніх літ"[53]. *П. Кирчів також з довір'ям уводив І. Франка у світ своїх думок, сумнівів, настроїв з приводу не тільки громадських, але й особистих справ, взаємин з різними людьми тощо.*

Принагідно додамо, що палким прихильником І. Франка був і наймолодший з братів Кирчівих — Костянтин (1865—1937). Він закінчив лише сільську школу, але з допомогою Богдана і Павла значно доповнив свої знання самоосвітою і в 1890 р. подався шукати кращої долі за океаном. Отже, належав до першої хвилі української трудової еміграції в Америці. Поселився в Джерсі-Сіті (США) і став дрібним бізнесменом та одним з активних організаторів українського громадського життя в еміграції. Належав до засновників, а згодом і керівництва однієї з найповажніших громадсько-політичних організацій українців Америки — Українського народного союзу, був адміністратором заснованої в 1893 р. української газети "Свобода", яка видається і в наш час, "твердо і послідовно відстоював інтереси українства на чужині"[54]. *Про нього згадував П. Кирчів у листі до І. Франка від 30 жовтня 1896 р., вказуючи, що його брат в Америці просить надіслати йому відомості про надруковані твори автора "Захара Беркута", які хоче придбати і прочитати*[55]. *В архіві І. Франка зберігається запис цікавого народного оповідання "Відколи зачала ріка називатися Стрий і звідки вона випливає", зробленого К. Кирчівим на основі розповіді, почутої від селянок з Вижлова (тепер с. Верхнячка Сколівського району Львівської области) по дорозі до містечка Сколе*[56].

Ділові і дружні людські зв'язки з І. Франком мали великий вплив на утвердження реалістичного і демократичного спрямування літературної творчости Богдана і Павла Кирчівих, сприяли активізації і патріотичному прогресивному характеру їхньої громадсько-культурної та політичної діяльнос-

---

[51] Яворівщина. З минулого і сучасного.— Яворів, 1931.— С. 16; Яворівщина і Краковеччина: Регіональний історико-мемуарний збірник.— Нью-Йорк; Париж, 1984.— С. 111.

[52] Павло Кирчів // Діло.— 1916.— № 102.— С. 3; 30-ліття гімназії Рідної школи в Яворові.— Яворів, 1938.— С. 7.

[53] Ф р а н к о І. Зібрання творів: У 50 т.— Т. 33.— С. 57.

[54] Див.: Пропам'ятна книга, видана з нагоди сороклітнього ювілею Українського народного союзу.— Джерсі-Сіті; Нью-Джерсі, 1936.— С. 153, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 223, 290; Свобода.— 1937.— № 43 (23 лют.); № 46 (26 лют.).

[55] ІЛ НАН України, від. рукописів, ф. 3 (І. Франко), № 1613, с. 345.

[56] Т а м ж е.— № 1625, арк. 76, с. 171—172.

ти, зміцненню громадської позиції у відстоюванні прав та інтересів українського народу, української національної справи.

Корисними ці взаємини були і для І. Франка. Брати Кирчіви стали послідовними і вірними прихильниками І. Франка, пропагандистами і захисниками його ідей і творчости, належали до тієї частини галицької інтелігенції, яка в найважчі часи не полишала його, була з ним солідарна. Кирчіви постачали для І. Франка потрібну інформацію з місць, надсилали йому фольклорні записи, різні друковані й рукописні матеріали для студій і наукових публікацій з історії, української літератури і культури.

Наведені в цій статті факти — лише частина того обширного матеріалу, що показує винятково велику роль І. Франка в історії громадянського розвитку української молоді Галичини — важливої теми, яка ще чекає ґрунтовної розробки і докладного висвітлення. Незвичайну міру його впливу на сучасників пощастило мені відчути, зокрема, і в нашій родинній традиції — в почутих ще в дитячі роки захоплених розповідях мого батька, його старенької тітки Марії Онуфрів (з Кирчівих), яка з багатьма подробицями зберігала в своїй пам'яті незабутню подію — перебування І. Франка в нашому селі 1884 р., гостювання його в хаті її батьків, приятелювання з її братами Богдаром і Павлом. Саме ці розповіді й послужили головним імпульсом для трансформації родинної легенди мовою цього дослідження.

Публіковані далі листи подаються за автографами, які зберігаються в архіві І. Франка (ф. 3) відділу рукописів ІЛ НАН України, у хронологічному порядку. Правопис листів упродовж майже двадцятилітнього періоду, що ними охоплений, відбиває неуніфікованість правописної системи в тогочасній українській пресі, і, взагалі, українській писемності Галичини; в одних випадках він етимологічний, в інших — фонетичний чи змішаний, непослідовний. У цій публікації дотримуємося основних сучасних правописних норм: частка ся з дієсловами пишеться разом, проставляється апостроф, у назвах творів додаються лапки, уточнюються або вставляються розділові знаки. Водночас без змін залишено стилістику, синтаксис, лексику, фонетичні й морфологічні особливості листів.

Роман КИРЧІВ

ДОДАТОК

І. Листи Богдара Кирчіва

№ 1

[19 червня 1885 р.]*

Високоповажаний Добродію![1]

Ви і не догадуєтесь, що ми ожидаєм-виглядаєм Вашої особи як люде в отсій посусі дощу; було таке, що конечна була Ваша порада, і я вже довше не вмію вдержати, щоб дещо не розказати Вам з послідних подвигів наших молодших та старших політичних кабінетів.

* Дату встановлено за змістом листа та датою на додатку до нього.

Ну, Ви се здорові знаєте, що нині вже минувся перед — повиборчий Katzenjammer і струї політичних помислів пливуть нині уже спокійно при столах дрегерівської пив'ярні[2], де щовечора українофільський засідає сенат. Панове кандидати руського комітету[3] будь що будь погодились зі судьбою та на всі лади вередяться, величаються "моральною побідою"[4]. Ходить лише о те, щоб тих Озаркевичів, Охримовичів et comp[agnie][5] поробити конче політиками — або й кат зна чим, лиш не русинами; вони не мають права бути руськими послами та й годі! Нічого се не значить, що ті самі люде ставились недавно таки ж тим самим комітетом на кандидатів до сойму — се нічого не значит! Озаркевич і Охримович зрадники та й годі! Один Ковальський[6] уважаєсь послом.

Битий* психолог-психіатра був би довершив красних студій, коли б обсервував був на "Бесіді"[7] всіх наших батьків в тій хвилі 2/6 — коли то із всіх сторін надходили сякі-такі вісті; великої ваги було приглядатись тому рухови гарячковому, який викликала серед наших проводирів їх "моральна побіда" а реальний упадок. Із всіх русинів тоді був лише один мій Бачинський[8] супокійний!..**

Зараз по виборах був великий рейвах; розпочався рух антикацапський: упавші кандидати і редактори, упросивши собі передових патріотів (Ол. Барвінського[9] і др.) із провінції, робили при замкнених дверях тайні наради — стислійші і ширші,— на котрих анатемізували всіх проклятущих кацапів-русофілів, полякофілів, миротворців, мироносців, а хтозна чи і не деяких руських "істів" розличного закрою; найбільшу ж все-таки жовч виливали на кацапів, котрі хоти не хоти все таки в особі Ковальського мають свого репрезентанта в думі державній!

Тим часом і не стямились, коли довідались, що їх молоді сусіди із Скарбківської ч. 2, а мої товариші і "братчики"[10] на цілу руську вселенну прізвали їх самих "кацапами" — а старих кацапів — просто "москалями". Знайте ж, Батьку, що нині уже "кацап" має інше значення: "Бесіда" — кацапка, "Діло" — кацап, і все-все що не хоче думати, як Бог приказав,— "кацап". Отже, новий здобуток в крузі номенклатури нашого руського движення — чи як се сказати — щоб і самому яке кацапство не написати до Вас.

Уже перед виборами — якось 25/5 чи може й пізніше трохи дехто з братства (13 осіб) зібрався в Вашій хаті. Сходини ті, очевидно, споводовила душна атмосфера, в якій доводиться молодіжи вік нинішній коротати. Рада в раду — до 7 вечора був уже написаний протест*** супротив всякої консолідації з старими кацапами. Я жалую, що я не можу Вам нині залучити в відписі згаданого "Голосу руської академічної молодіжі до старшої громади народовців". Пам'ятаю, що мотиви були ось приміром такі: Зваживши, що існуюча в Галичині партія московська заперечує нашому народові єго самостійність, відрубність між європейськими народами; зваживши, що се деморалізуюче впливає на маси народні; зваживши, що кацапи всяку нашу консолідацію в спосіб негідний використовують для своїх цілей і т. д.,— протестуєм супроти всякої консолідації з згаданою московською партією і раді бачити, щоб наші старші батьки-проводирі в тім ділі свій рішучий заявили зворот.

---

* Досвідчений.

** Тут і далі крапки в оригіналі.

*** Тут і далі підкреслено в оригіналі.

Сей протест пішов до Січі[11], а позаяк нема в нім властиво нічого позитивного, не міг він остаточно зробити своєї задачі; не без того, щоб старі уже не пронюхали о нім — я навіть певно знаю, що Белей[12] дуже добре поінформований. Протест сей однако до нині не бачив світа Божого, бо ж кождий чув, що багато, а властиво — всего єму недостає: то ж річ неможлива не солідаризуватись з кацапами[13] там, де вони виступають в інтересі прав народа, або таки ж в інтересі народнім,— здоровий розум каже преці солідаризуватись з кождим — хай і з жидом, коли по єго стороні правда, або коли він що доброго розумного робить. І стали ми думати, хитати головами: що нам як слід випадало б виказати хиби, блуди, фальші програми кацапської; хиби, блуди, недостатки програми народної теперішньої — виказати все те зло і в чім воно лежить в "Мирі"[14], ну, і оскільки він така страшна гидра стоголова — і поставити радикальну рішучу програму, а запротестувати супроти всего. От сей програм, а властиво мій проект, дотепер маринується, та Вас дожидається. Чей же виведете нас із сеї духоти як Мойсей Ізраїля із дому роботи.

Тим часом наспіли вибори, а по виборах згадані тайні наради. Шухевич Никола[15] довідався та сподівався, що нас запросять зі двох з Братства. Тимчасом надії заводили нас, і ми присіли на кілька годин і списали на сей довірочний їх збір пропам'ятне письмо, в котрім, напімкнувши о праві забирання голосу в важних народних справах, прочитали цілу лекцію із поступовання "наших народовців" по смерті Барвінського[16] і було там дещо дуже дітколиве для наших старців; сказано було, що вони виелімінували та відсунули від народної роботи "наших найгеніальніших людей", наші найбільші і найспосібніші люде стоять нині за нашими дверима; блуканина, путаниця без кінця — і таке інше. На кінці поставлено два позитивних жадання: 1) щоби нашу політичну часопись "Діло" двигнули до ясної докладної народної ідеї; 2) щоби помогли нам двигнути наукову часопись під редакцією п[ана] Івана Франка. Сю передану лекцію прочитав зборови на десерт п[ан] О. Барвінський, котрий, мимоходом сказавши, симпатизує з нами і признає, що з нас один Франко зможе єще поставити, піддержати підорваний будинок народної програми.

Факт — фактом — наше пропам'ятне письмо загризло нашим українофільським кацапам в горлі і давить їх дотепер. В[исоко] п[оважаний] Цеглинський[17] мав сказати, щоб не провокувати молодіж, бо ціла молодіж може впасти в рамена таких Франків і обмотатись в єго сіті. Бідний кацап! Як же ж я його жалую! Як же ж вони страхаються Вашого червоного волосся! Ну, хай собі говорить, а молодіж — чи вона в сіртуках кусих, чи в рясистих тогах чорних все ж таки не піде за паном Ц[еглинським], хоч би єго голова 10 разів більше була блискуча — ясна — лиса!

Факт-фактом, що між старшими, а молодіжжю закрався нині дуже виразно роздор, і небавком будуть наші кацапи — як билинонька в полі. І коли Ваші кореспонденції в "Kraju" викликували (№ 19 і 20) на Бесіді анатемізуючі Вас охання[18], то за дверми в Братстві били брава Вам і оплески.

Тим часом для наших кацапів готовиться нова потравка із семинарицького сосу. Незабаром, бо десь коло понеділка, вручать питомці на руки п[ана] Романчука[19] пропам'ятне письмо, в котрім виказано буде, що ми ось не так дуже непотрібні, незначучі і т. д. Дальше виказане

буде яке їх поступовання супроти нас, а в кінці смиренна (звичайно, богословська) просьба, щоб вони зволили більше лучитися з нами, більше нам проводити, більше для нас привітними бути і таке інше.

— Музика та й годі!

От і все. Набирайте сил фізичних та їдьте сюда, беріть за керму, піднесіть хоругов. Ви ж у нас робітник найбільший, Ви не самозванець, а долею і століттєм покликаний до святого діла! Хай дрожать трупи, хай скрегочуть ворони, коли не зможуть слухати Вашого благовістовання. Кожде праведне серце за Вами — бо ж Ви достойні стати попереді тих, що рвуться в кипучий бій за правду, за життя!

Даруйте, що набалакав, може, забагато. Донесіть, коли Вас дожидати має Ваш Б. Кирчів*.

Дня 20/6 1885[р.]

Від вчора зайшли у нас такі важні річи, що й не вислав вчера Вам написаного письма, а заждав до нині, щоб Вас в дечому повідомити, та просити, може б, Ви нам відворотною поштою сказали, чи ми не зійшли часами на безпуття.

От діло в тім. Заїхав тут із Січі п[ан] Куровець[20], і ми зійшлися оп'ять на довірочний збір вчера та урадили вислати до проводирів пропам'ятне письмо від усеї академічної молодіжи, заосмотрене в численні підписи. На нині на рано уже були виготовлені поодинокі точки, які ми поставимо нашим батькам. Отже, і они менше-більше такі:

1) Супроти домашних наших кацапів-москалів та фракції мира поставити ясну програму народню в ділах політичних, літературних, економічних.

2) Вияснити відносини наших народовців і їх програми до других слов'янських і неслов'янських народів.

3) Надати часописи політичній та літературній ясний, різкий, радикальний напрям в дусі народної програми і праведної освіти і зазначити ясно, рішучо та щиро своє становисько до всіх партій і верств народа.

4) Консолідація сил...

5) Отрястися із всіх закидів, починених в краєвій і заграничній пресі.

6) Академічну молодіж допустити до уділу в справах народних, тичачих нашої будуччини.

7) Допомогти молодіжі двигнути часопись літературно-наукову а іменно-,

а) залишити видавництво "Зорі";

б) оставити молодіжі вільність слова в новій часописі;

в) вільність вибору редакції.

В противнім случаю — молодіж уважатиме відносини зірваними, і поставить (хоч би і на час короткий) своїми силами журнал, в котрім піднесе своє рішуче слово в усіх наших справах без пощади тих інституцій і провідників, котрі завели нас до нинішньої прикрої ситуації, і покаже все в правдивім світлі...

З того, як бачите, молодіж ставляє два жадання: а) програми консолідації всіх сил моральних без згляду на личні симпатії і антипатії; б) часописі літературної, а властиво понехання дотеперішнього визиску-

---

* Збоку сторінки дописано: "Я ще на волі, але все благополучно. Іспита роблю", а на наступній сторінці — продовження цього листа.

вання публіки ось такими "зорями". Першу точку відступають академіки їм самим, предкладають точки лише їх благорозумію, зате друга точка являєсь яко ultimatum: або війна, або спокій і згода. Ми мусим їм сказати все, а все. Ціле письмо уложене поважно, ясно, ярко-лучше, як се то я Вам тут сказав.

Нині, вчера був тут Нечуй[21]; були ми там у нього, розповіли ми єму дещо — та аж за голову взявся, почувши від нас, що Вас відсунули від всякої у нас роботи. Сего він так не міг зрозуміти. Але чи се Ви знаєте, що наша стара Україна основує нове політичне товариство "Народна Рада"[22] — сего я не знаю. Уже й статути готові.

От таке тут дієся!

Здорові ставайте.
Б. Кирчів

Адрес
Руский семінар
Львів

Добудьте де Народівки[23]
з 20/6!

ІЛ НАН України, від. рукописів, ф. 3 (І. Франко), № 1603, с. 603—608. Автограф.

№ 2

[4 липня 1885 р.]*

Преці — я таки виїхав зі Львова. І хто знає, чи був уже не дістався до Корчина[24], коли б була на мене фіра заждала. А так богато куфрів — то й тут ждати мушу[25]. Часом добре нічого не мати. Але все ж таки доношу Вам, що я вже в дорозі домів та пересилаю Вам щире "Будьте здорові".

Б. Кирчів

Мабуть, ніколи Ви ще не мали кореспонденції, в котрій би нічого путнього не було.

ІЛ НАН України, ф. 3 (І. Франко), № 1615, с. 237—238. Автограф. Поштова листівка, на звороті адреса: В[исоко] п[оважаний] Іван Франко, у Львові, ул. Ліндого 3.

№ 3

[Червень, 1886 р.]**

Здорові були, Пане Любий!

Як бачите, я вже, слава Богу, далеко поза Львовом — нівроку та вже і гаразд жилось би, коли б часописи, та книжки, та робота, та грошенят на люльку, та здоровля для моєї мами.

---

* Датовано за поштовим штемпелем.

** Дату встановлено на основі біографічних даних автора листа.

Казали Ви, що не відкажете, а дасьте на бороду ті два томи пісень Драгоманова[26] — ну, та нехай було б, і єще яку книжку порядну, коли б мали — я дуже б був вдячний за такі благодаті. Коли б Ви ще що написали (ну, хай там біс, у Вас часу нема) — що здалось би для "Зорі", то б знав коло чого посидіти, а то прийде з нудьги утекти до Львова... Що буде, те й буде, в Ви таки мене не покидайте, то, може, що і видусите доброго з мене.

Вдома кажуть женитись,— я і сам не знаю тепер; правду сказавши — жінки часом страх хочеся, а тут хочеся і самому бути, а в хаті нічого і чути не хочуть: женися, та й женися!.. "Я не на те тебе вигодовала,— кажуть мама,— щоб на тобі вінця не виділа". От таке моє.

Може б, що перевести для бібл[іотеки] "Діла"[27]? Мені часом як захочесь мати якого срібла, то неначе б зага запекла!

Ну здорові бувайте враз з п[анами] Косом[28] і Озаркевичем[29], поклін п[анові] Остапові Терл[ецькому][30], Коцовському[31] — стискаю Ваші руки.

Адрес
Корчин
п[ошта] Сколе

Б. Кирчів.

Мене часом закортить і "Зорю" читати — ну, та що робити — хоч і умирай.

Ага — Олекса, Кость[32], Батько і Мама хорі кланяються Вам, згадуючи того пана, що у хаті був як своя дитина[33].

ІЛ НАН України, від. рукописів, ф. 3 (І. Франко), № 1603, с. 769—771. Автограф.

№ 4

Корчин (п[ошта] Сколе),
д[ня] 24.X. [1]886 [р.]

Дорогий Товаришу!

Простіть мені, що я досі і словечка не дав Вам про себе чути; від посліднього нашого бачення я пережив стільки біди, горя, що я і досі ще не опам'ятався. В родинній хаті загніздився був при кінці червня поганий недуг "тифус" (лежінка), так перехорувала ціла родина, а в липню упала жертвою моя дорога Мати. В шість тижнів опісля умер мені батько, так що справді я забагато може мусів перестраждати сього року.

Тимчасом треба о всім забути, та женитися, бо вже 8 падолиста треба ставитись у св. Юра, бо пора вже і висвятитись.

Супроти того, моє весілля відбудеся дня 2 н[ового] с[тилю] падолиста, з п[анною] Євгенією Кобринською, на котре Вас, дорогий Товаришу, сердечно запрошую враз з Вашою подругою. Ся просьба єсть іменно і ціллю моєго письма; о прочім поговоримо усно в часі як буду я на пресвитерії[34].

Здоровлю Вас сердечно і кланяюсь Вашій В[исоко] п[оважаній] жінці.

Богдар Кирчів.

ІЛ НАН України, ф. 3 (І. Франко), № 1608, с. 453. Автограф.

№ 5

[Не раніше листопада 1886 р.]*
Цінева п[ошта] Рожнітів[35].

Многоповажаний Добродію!

Заки-м Вам ділом що напишу цікавішого, удаюсь до Вас сим часом ось з яким ділом: зволльте вплинути на кого належить, щоб я получав "Зорю" (від числа 1го) сего року на рахунок, який Вам сподобаєсь. Як буде треба заплатити, то і заплачу. Друга річ — Ви обіцяли мені переслати ще в Корчині Пісні політичні Драгоманова-студію[36]. Розумієся, що я у Вас виторгував на бороду — значить гроші пізнійше. Отже ж, пришліть, коли ласка,— думаю, що великі люде слова не ламають. Стискаю Вашу руку і здоровлю Коцовського, д-ра Озаркевича[37] і прочая.

Адрес: Цінева п[ошта] Рожнітів.

Кирчів

ІЛ НАН України, ф. 3 (І. Франко), № 1603, с. 573. Автограф.

№ 6

В Лоп'янці, 24 лютого [1]887 [р.]

Любий Товаришу!

Вже від довшого часу збираюсь занепокоїти Вас своїм немудрим письмом, та щастє Ваше, що від часу тої охоти я зістаю в Лоп'янці[38] сотрудником при старенькім Заячківськім[39], та мав досі через два місяці стільки роботи в приході, що хвилини я не міг найти вільної. Аж десь від вчера-передвчера крихту відпочив, а жіночка все: "пиши, та й пиши до Франка!"

От і пишу, а згадавши про жінку, мушу передвсім від неї переслати Вам подяку за "Зорю", котру Ви їй жертвовали.

По принятому обичаю годилось би Вам написати про моє житє-бутє, та знаю дуже добре, що Вас те буде дуже мало інтересувати; скажу Вам хіба те, що від часу осягнення свого становища ніхто мені грошей не позичав, а противно, щодня переконуюсь, як багато я завинив; бралося без пам'яті, а тепер, коли зворушились цілі легіони вірителів моїм висвяченням, то аж ляк бере, який штурм припустили до мене: і бомби, і гранати, і армати летять проти мене з усіх усюдів, так що плачу уже другий місяць самі проценти або рати в гомеопатичних дозах, відпираючи напади моїх вірителів-неприятелів, котрі колись зовсім миролюбиво супроти мене були настроєні. Зовсім ясна річ, чому до сих пір я ще не переслав Вам довгу, тих кількох гульденів; кажу Вам правду,— що не

---

* Лист датується приблизно. У Ціневі (Ценяві) Б. Кирчів проживав, очевидно, після одруження з дочкою пароха цього села Миколи Кобринського і після висвячення в листопаді 1886 р.— до призначення помічником пароха с. Лоп'янки.

годен тепер тому, що мушу перше позатикати роти тим, що дуже горлають. А Ви поки не кричите ще на мене, поти звольте ласкаво підождати; хіба би Вам справді було дуже потрібно, то ласкаво дайте знати кореспонденткою, а я вже якось розкручу. До сих пір я остаю довжником еще і "Зорі" з 1886 року, уже два рази присилали переказ на 5 з[олотих] р[инських], так годі що зробити; коли б Ви додержали обітницю і деяку мою дурницю помістили в "Зорі" тамтого року, не були б так настойчиво тепер упоминались. На сей рік, мабуть, я не буду передплачувати "Зорі" хоч би вже тому, що Вас, мабуть, знов виелімінували з редакції[40]. Про Ваші нинішні відносини мені годі тут довідатись, хіба що Ви схотіли б що-небудь в тім ділі мені написати.

А рад би я знати, чому "Поступ"[41] не побачив світла денного, чи взагалі будете що видавати? Чув я щось про Альманах чи щось такого. Скажіть, помилуйте, скілько в тім правди? Чи будете що друкувати?

При случайності прошу Вас про зворот мого бруліону "За волами"[42], нехай Вам не перешкоджає; він вже Вам тепер зовсім не потрібний, хіба на заваді на столі.

Пишіть також і про сьогорічну "Зорю", в яких вона руках і яким світом — по волі, чи по неволі Ви розстались з нею?

Мені ведеться досить добре, вдоволен долею, коли б лиш тут кусник Львова було; на селі чоловік мимохіть дичіє, нидіє, нічого не знає, а прочитати ніщо, хіба деякий старий шпаргал або лихо редаговану газету в тиждень пізніше. Коли б не ті недогоди, було б мені як в раю.

Прошу ж Вас,— дайте намовитись до відповіді на мої питання,— тим більше, що будете мати случайність при відсиланню манускрипта. Почту я сам оплачу. Коли б враз з манускриптом схотіли Ви мені позичити деяку цікаву книжку прочитати, я і жінка були б Вам дуже вдячні. Такі речі однак посилаєся найліпше і найбезпечніше на фрахт*.

Я все ще надіюсь, що Ви мені не відкажете ніколи ані докладних інформацій ані дружньої поради, а колись прийде чей хвиля в життю, що я в достойний спосіб Вам відреванжую кожду страту дорогої для Вас хвилинки часу.

Засилаю в кінці глубокий поклін Вашій Дружині, цілую Вас сердечно.

Б. Кирчів

Р. Чи не знаєте, де обертаєсь Юлія Ш.[43]
Чи не поїдете цими часами в Київ?

ІЛ НАН України, ф. 3 (І. Франко), № 1608, с. 645—647. Автограф.

* Поштова післяплата.

№ 7

Лисятичі[44],
26.XI.1889 [р.],
п[ошта] Волиця.

Високоповажний Добродію!

Ви певно сподівалися, що я Ваше діло полагоджу якнайскорше, та не так оно склалося. Я сейчас вправді поїхав до Добрян[45] до о[тця] Авдиковського розпитати про рукописний "Богогласник", однак о[тець] парох о такій книжці в своїй церкві нічого не знав, зачали ми пошукувати по всіх закутках церкви, та нічого не знайшли. З нашого розумування вийшло таке, що книжка ся — в руках якого дяка бувшого, або десь на поді у котрогось з причету церковного, або затряслась десь під час будови церкви нової. Отже ж, я мав єще раз приїхати, а тим часом дяк з попом мали зайнятися вишуканням книжки. Та дарма: знайшли два рукописні "Ірмологіони", мабуть, один буде з початку XVIII в., але ті книжки не мають нічого спільного з "Богогласником", та я їх і не забирав, а "Богогласника" як нема, так нема. Я догадуюся, що він буде в руках старого Петрушевича[46] (котрого отець в Добрянах був парохом[47]), отже ж, міг забрати уже давніше. Тим часом я дальше буду за такими речами шукати та розпитувати і в данім разі дам Вам знати або просто перешлю.

Прочитав я Вашого "Каїна"[48] та "Австро-руські спомини"[49], однак позвольте здержатися з осудом. Мимоходом скажу лише, що галицькі народовці можуть за такі ревеляції д[обродія] Драгоманова дуже сильно гніватися. Звісно, правда коле в очі, а д[обродій] Драгоманов наче гарячим піском кинув всім в очі.

Цілую Вас сердечно, кланяюсь низько Вашій Пані і діточки здоровлю.

Б. Кирчів

Р. Що діється з моєю роботою "За волами". Ся дурниця Вам зовсім непотрібна, передайте як ще заважаєсь у Вас.

ІЛ НАН України, ф. 3 (І. Франко), № 1605, с. 313—314. Автограф.

№ 8

5 квітня 1900 р.

Любезний Батьку Іване!

Мені видиться, що Вам я позичив деякі старші книжки і манускрипти, а між іншим оправлену часопись політичну Головної руської Ради "Зорю Галицьку" з р[оку] 1848. Если я не помиляюсь, то сю книжку зволите в данім случаю передати до бібліотеки Товар[иства] Наук[ового] ім. Шевченка, а як пам'ять мені не дописала, то не уважайте се за напасть. На всякий випадок звольте дати мені знати, що Ви мого маєте взагалі.

Я хочу в бібліотеку Наук[ового] Тов[ариства] ім. Шевченка переслати деякі книжки і часописи; оно найшлось би у мене в п'ятеро більше, та хочу богословські справи дати в бібліотеку деканальну, белетристику і подібні жертвую в бібліотеку Руського касина в Стрию.

Я недугую цілий рік; в послідніх часах перебув я досить грізну хворобу нирок.— От, бачите, що!

Здоровлю Вас з Родиною.

Богдар Кирчів.

ІЛ НАН України, ф. 3 (І. Франко), № 1624, с. 143—144. Автограф.

II. Листи Павла Кирчіва

Бруховичі[50], 10—11.04.1884 [р.]

№ 1

Високоповажаний Пане!

Хотяй Ви, Добродію, мене й не знаєте, та я знаю добре Вас та й сміло до Вас і чешу. Звуся так, як підписано.

Даруйте, що займу Вас своїм письмом, ба та ще й послухайте:

З одним чоловіком я добре жию — а той чоловік також голова, та й становищем більший, як я. Лиш в деяких точках я не годен з ним погодитись та єго переконати. Я ще до того віршоклеп. От як бачите. Щоб, отже, моїм гадкам дати більшу вагу, уліпив "Хлібороба" — ось того, що тут залучаю. Уліпив кажу, бо уліпив, оскілько, мені здаєся, з глини, бо й обкипів він глиною.

По довшій переправці з тим чоловіком та довгих "рахунках" приходу чистого з грунту, по відтрученню праці рук яко докладу до капіталу (до грунту), по відтрученню капіталу вложеного, як насінє і т. д., по відтрученню податку, податку до податку, додатку до податку і чорт знає (багато місця займе!) я виджу мого хлібороба такій такого, як я єго бачу в отсій пісни (бо й той грунт, то довголітня праця єго рук, то єго кров!). Досить ми сперлися і оперлися на тім, що я мушу щиро просити і навіть дуже просити, щоб Ви були ласкаві, Пане Добродію, перевести строгу критику над моїм "Хліборобом". Всякі уваги прийму з щирою вдякою — сли Ви ласкаво мені уділите.

Я — признаюсь — троха і думний о свої гадки, бо они суть моїм питомим не позиченим поглядом та переконанням. Однак уваги Ваші, Пане Добродію, будут для мене великої ваги. Прошу, отже, поучити мене та прошу сміло, бо знаю, що Ви від того не відкажетесь.

Геть покрайте та не минайте "ніже тої коми!.." А для мене навіть утіха буде! За тоє я дам Вам дарунок: кільканайцят людових пісень. Деякі навіть і цікаві, бо в моєй присутности, оскілько мені здається, творились, а я їх вірно записав. Пришлю, лиш попереписую. Маю так же деякі записки звичаїв новорічних — повіншовань і т. д. і то пішлю.

Чи нема де у Львові в якій книгарні абощо II частини маленького "Кобзаря" видання Кузьми і Сірка в Женеві?[51] Я маю I частину, та хочесь ми мати ще і другу — не знаю де кинутись?

Я передав був через Пана Добр[одія] Белея кілька співанок свойого майстрування, а П[ан] Б[елей] казав, що они у Вас.

Я вже догадуюсь, що то "мишам на снідання", та я хотів то був для дівок — але де! Не вгадав!

Прошу ж Вас, Високопочитаний Пане Добродію, ще раз: віджалуйте ще кілька хвиль стратити й для мене, киньте кілька слів про хлібороба — цілком безсторонно, бо ходит нам двом о тоє, а Ви — судія!

О що нам обом ходит, я цілком замовчу, бо так нам обом о тоє ходит та й так має бути!

А так нам пильно, що ще такій нині сідаю до пера отсі слова пишу. Тепер у мене вибила I. година з півночі, отже, нині властиво уже 11.04.[1]884.

Кланяючись та поздоровляючи Вас, Пане, здоровлячком, остаю з глубоким поважаньом.

Павло Кирчів
учитель (Маланич)
в Бруховичах.

почта: Янчин (Janczyn)

(Напишіть хоть би таке, як у переписках "Зорі" Голабурдникови у Львові — ніхто не буде знати, лише нас двох!)*.

ІЛ НАН України, ф. 3 (І. Франко), № 1618, с. 375—378. Автограф.

№ 2

Бруховичі, 30.04.[1]884 р.

Високоповажаний Добродію!

Даруйте, що кореспонденткою. Лист получив. Я дуже вдячний за все. Щиренько дякую!

Всьо пришлю, лиш трошка часу, бо того є чи май, чи май, та треба якось по-люцьки зробити.

Тепер леда день сподіюсь люстрації**, тож усправедливете мене в часі.

Здоровлю Вас Добродію черствим здоровлєм.

З поважаньом
П. Кирчів.

ІЛ НАН України, ф. 3 (І. Франко), № 1618, с. 460. Автограф.

---

* Далі на с. 379—381 додано автограф тексту вірша "Хлібороб", про який ідеться в листі.

** Інспекторська перевірка.

№ 3

Бруховичі, 5.07.1884 р.

Високоповажаний Пане Добродію!

Аж нині дібрав я знова часу капку, щоб доповнити свеї обітниці.

Справді, я навіть невдячний чоловік! Хоть нині складаю щиру та сердечну подяку за Вашу велику ласкавість! Давно мав я їх на думці, щоб відіслати, та вічні якісь перепони крадуть мені богацько часу. 5 годин за одним тягом сиджу в школі, маю лекції 2 — отже, піде не раз і 6 годин, потім нещасне учительське урядоване писемне, бо от коли-небудь спаде "lustracya wszechwladnego c[isarsko] k[rólewskiego] insp[ektora], то ж чоловік в день мусить бути зозулею — а вночі соловієм! 23 м[инулого] міс[яця] був у мене п[ан] інспектор — то впав один камінь з голови. Пісней мав я більше, та сам не знаю, де то позадівалось.

Пісню, чи, як у нас називають, "співанку", "Ой біда, біда... калиноньці при лузі..." записав я від моєї найдорожчої Мами при такій нагоді. Я просив, щоби Они співали мені співанки, бо знав, що багато уміють. А они кажут: "Нащо тобі, синцю? Та ти не таких умієш. Ти ще повинен мене научити!" Та й я кажу: "Я хочу, мамуньцю, тоті усі уміти, що Ви умієте!" "Ба! коби-сь, синьцю, завше при мині був!" "Я буду,— кажу,— щороку на вакації приїздити!"

Плачучи, мені заспівали мама тоді пісні. Від них записав я був ще і оповіданнє оригінальне про панщину, та десь ще у Львові в нотатках. Потім, троха згоді буду мав матеріяли ходачкової шляхти, але з-за пару днів. Пришлю, сли потрібні. Тепер міг би я хіба дещо о шляхті з Корчина (коло Сколього). Знаю відносини деяких кольоній німецьких в селах руських або русинів-латинників до русинів-уніатів. Щодо "Хлібороба"[52], то річ така: я жию тут з священиком. На порядку деннім у нас вічно люд і взагалі наша доля. Зайшло раз між нами о обтяженню люду різними видеркасами, і священик обставав, що коли б не п'янство і не лінивість люду нашого — не було б нужди. Я признав і тоє, але я і давав причину п'янства та нужди, що з нужди також виходит, а та з того, що той мізерний чоловік на своїх раменах двигає кольос роззявлених дзюбів, не зважаючи на те, що часто лучаються випадки — от як би і теперишні повені вод. Я зауважав однакож, що хоть і не п'є — таки нема ані краси в лиці, ані розвеселення в чолі хлібороба. Знаючи якнайкраще відношення мого братика рідного хлібороба Олекси, котрий раз навіть, ускаржаючися на коленя в грудях, на ріжні хоріби і недостаток домовий, пише: "Колись такій залипну на полі, що ніхто й не побачить!.. Прийдеться лишити сироти жебраками..." "Ми певно уже родились на тоє, щоби терпіти..." "Я уже і свої руки проробив та й хісна нема!.." "...а увечір чи з дороги чи з ліса приїду, то все мокрий і трудний..." Руки у него так попукані, що чи дощ чи сильна спекота — скоро сильно руков щось возьме, зараз пукают і пускаєся кров. А є він чоловік дуже тверезий і тактовний. Всі єго люблят і поважают. Отже ж, єго взяв я собі на богатира, знаючи більше таких хліборобів. Мій вуйко сего року умер, а причиною не старість, а праця була. Тому-то боліло мене дуже, коли

священик (а розумний чоловік!) твердив, що причиною нужди є п'янство і лінивство. Я написав свого "Хлібороба" і збрехав, що я з якоїсь книжки відписав,— бо я з тим криюсь. Мій братчик, хоть хорий — попідв'язуєсь та іде робити, бо нема коли та й при чім хорувати.

Я в "Хліборобі" представив вірно брата і других мені знакомих хліборобів, та не подав повного образу через опущенє причини; тої знов я не міг помістити, бо той священик сказав був: то писав соціаліста! Різниця щодо мого братчика а хлібороба лиш в тім, що мій братчик не має волів, лиш конята, та ще якось кавпит на світі, от коротає сарака, як може! Що гадка моя — вмиранє хлібороба з натуги і бідноти за плугом — не нова,— я не знав і она мало тогди могла обходити, бо я Некрасова не читав.

То правда, що деталі дуже разячі і дикі, та навіть не природні, то власне брак відомости та придержуванняся істинної правди обзору чи огляду (eine Wahre Anschanung).

Я знаю, що той "Хлібороб" яко поезія не має жадної вартости поетичної. Написав я єго більше з жалю — бо м'я боліло, що між іншими виноватими засуджений і мій брат невинно.

Щодо студійовання всесвітньої літератури — та то така річ: як був я у Львові — мав спосібність і читати; на селі годі. Родина моя бідна, нас двох (маю брата богослова у Львові) одержувались самі, я тепер маю ніби якийсь кавалок хліба, однак потреби давнійші, та й теперішні сут того рода, що мушу відмовити собі тої приятності купувати книжки, хоть як їх люблю, або пренумеровати відповідні часописи на якийсь час. Отже, або читаю "Kłosy ojczyste"[53] з biblioteki szkolnej або впаде ми яка книжка від брата зі Львова, перемучу, перемучу та й знов до "Kłosów" сміюся. Громада має незаплачену "Батьківщину"[54], а я незаплачену "Часопись школьну"[55] та радуйся і веселися!

В місті якось лекше жити, як на селі! Щодо мого морального упадку, то святу правду сказали Ви, Пане Добродію, я аж сам себе завстидався — як зрозумів. Зараз і покаявся, а Вам Високоповажаний, стократна дяка за здорову увагу батьківську! Робитися мальконтентом*, страждати для одної одиниці пристрастію — се є якраз для молодих людей хоробливий стан і хоробливим напрямком прямує до запропащення. Молоді люди звичайно хорують на мотилицю подібну.

Отворити серце для всіх, страждати за гурт, класти з себе офіру на жертвеннику вселюднім або народнім, то не все одно, що вертітись в колесі "низьких" — як Ви назвали — страстей!

Маю два оповідання людові, що я майже записав з уст селян; одно з життя наших вояків в Боснії, друге, як оден пан докопувався, чи справедливо гинут люде на шибениці чи ні, і дійшов, що не справедливо, лиш тому, що пан все собі пан, а хлоп за все відповідає.

Даруйте, Високоповажаний Пане Добродію, що я так потрафлю нудити. Я як розпишусь, то і кінця і міри нема, то також хороба — що ж робити? Така натура та й годі!

Я сам оден чоловік на дві комнати, хата віддалена від людей — тихо, глухо, а як розпишусь, то здаєсь, що з ким говорю!

---

* Скиглій.

Здоровлячи Вас сердечно та ще раз дякуючи за труд, науку, щирі уваги остаюсь з поважанєм

Павло Кирчів
учитель

Долучаю "карту" Цуприка з Янчина, писану з війська до жінки. Може, дасться Вам зужиткувати в "Зеркалі"[56]. То Русин, та і учитель єго був русин.

ІЛ НАН України, ф. 3 (І. Франко) — № 1618, с. 549—556. Автограф.

№ 4

Чернівці, 8/2. 1888 [р.]

Високоповажаний Добродію!

Зробіт ласку і донесіт мені де обертаєся Олена Доброграєва[57] — позаяк маю до неї важне діло. Я чув такій від Вас, мабуть, що вона у Франції, та точної адреси еї не могу від нікого довідатись. Ціла моя надія ще на Вас, Добродію.

З глибоким поважанєм
П. Кирчів.

ІЛ НАН України, ф. 3 (І. Франко), № 1602, с. 473—474. Автограф. Написано на поштовій картці.

№ 5

Чернівці, 28.2.1888 [р.]

Високоповажаний Добродію!

Даруйте ласкаво, що осмілююся потрудити Вас одною, важною для редакції справою.

Ми потребуємо знати, кілько читалень є в Галичині і мати їх порядочний спис, щоб відтак розсилати до них "Буковину"[58]. Ждати на другу часть книжки "Читальні"[59] нам годі, тому удаємося до Вас з просьбою: позвольте нам свого спису на короткий час, а ми Вам єго по відписанню з вдякою звернемо.

Також просимо, сли ласка Ваша, Добродію, уділити нам інформації, кому би висилати нашу "Буковину" на Угорщину і в другі місцевості за границю (Україну, Росію і т. д.), позаяк тут нам тяжко де засягнути, а ми раді б розширити еї та згоді видавати тижнево, щоб зискати тепер лиш більше число передплатників. Нами, черновецькими русинами, мало хто інтересуєся, ми лишені більше самі собі, тому і інформацій таких нам брак.

Сподіваюсь однако, що Ви, Високоповажаний Добродію, нам їх не відмовите, за що Вам дуже вдячні станемо.

З глубоким поважанєм
Павло Кирчів

Чому Ви, В[исоко]п[оважаний] Добродію, не прислали перших випусків Вашого видавництва?[60] Може, був би хто купив. "Читальні" я спродав доперва кілька примірників.

ІЛ НАН України, ф. 3 (І. Франко), № 1602, с. 505—506. Автограф. Лист написаний на аркуші паперу зі штампом "Редакція і адміністрація "Буковина" в Чернівцях".

№ 6

[Квітень—червень, 1888 р.]*

Високоповажаний Добродію!

В[исоко]п[оважаний] Д[об]р[одій] Стоцький[61] казав вислати Вам "Буковину" і "Бібліотеку для молодіжи"[62].

Сли б Вам, В[исоко]п[оважаний] Добродію, мало залежало на цілім рочнику сегорічнім "Буковини", то прошу переховати 3^{тє} число, а при спосібности нам звернути, позаяк се, що Вам посилаю,— послідне. Сли ж бажаєте мати цілий рочник, ну то прошу собі задержати, бо ми скорше допитаємося та, впрочім, тут, в бібліотеці "Бесіди"[63], є комплект і в міщанській читальни, відки можемо собі взяти.

Бібліотеки[64] І рочника нема. "Буковини" з літ попередних — також лиш поодинокі числа.

Не знаю, чи споминав Вам д[октор] Д[об]р[одій] Стоцький, як давати Ваші "Читальні" н[а]пр[иклад] на провінцію: чи 50 к[о]р[он] з пересилкою, чи без пересилки? Ми наші видавництва даємо також у розпродаж людям на село, за се опускаємо 20 % рабату**, а з Вашими ми зовсім не знаємо, що робити.

Прошу про то о ласкаву інформацію.

Також при сій спосібности смію просити Вас, В[исоко]поважаний Добродію, чи получили Ви який лист від мене в перших днях марта або при кінці лютого с[ього] р[оку]? Для мене се важна річ, позаяк лист я писав, но на пошту давав служащій. Лист був важний не тим, що в нім було, а тим, що се писав я на жаданє товариства[65], а до сеї пори я вістки не мав і виказатися також не маю чим, позаяк лист не був рекомендований.

Остаю з глубоким поважанєм
П. Кирчів

ІЛ НАН України, ф. 3 (І. Франко), № 1602, с. 629—630. Автограф.

---

* Дату визначено за контекстом написання листа.

** Комерційна знижка з усієї суми за проданий гуртом товар, у даному разі — за продану партію книжок.

№ 7

Чернівці, 3 падолиста 1888 [р.]

Високоповажаний Добродію!

Даруйте ласкаво, що займу Вам трохи дорогого часу своїм письмом та ще до того осміляюся потрудити Вас своїми орудками.

Річ ось яка: я ніяким способом не годен вийти на лад зі своїм редакторством. Платня моя дуже скупа, ну а жити, бодай хоть їсти, такій конче треба. Мені ж буквально не вистачає на їду. Бідував я учителем бувши, бідую і тепер, та хто знає, чи ще й не гірше?! Тут радять мені удатися до редакції "Kurjera Lwowsk-ого"[66] і впроситись в кореспонденти з Буковини, зглядно з Чернівців, може б, він мені хоть що-то давав заробити.

Я стикаюся тут з ріжними людьми, то і міг би дописувати — розумієся тайно, щоб навіть черновецькі русини — особливо ж мої неомильні потенти — нічого не знали, бо часами воно ріжне лучаєся...

А знаю я, що Ви, ласкавий Добродію, входите в склад редакції, от тому я удаюся до Вас, що Ви на те скажете?

Сподіючись, що не відкажете мені Вашої цінної для мене ради, залучаю на поштову оплату марку, а заразом ще й прошу, зво́льте ласкаво вишукати моїх деяких стишків у себе, котрі або я, або брат мій (піп) Вам передавав, та перешліт за одним заходом мені. Може, дещо здасться до перероблення, а Семака[67] укінч[ений] прав[ославний] богослов хоче їх переглянути та, може, дещо й випечатати. Адреса моя така: Павло Кирчів, Чернівці, ул. Петровича, ч. 4.

З глубоким і правдивим для
Вас поважанєм кланяюсь
П. Кирчів.

ІЛ НАН України, ф. 3 (І. Франко), № 1602, с. 885—886. Автограф.

№ 8

Чернівці, 27/XI 1888 [р.]

Високоповажаний Добродію!

Посилаю Вам до "Kurjera"[68]. Спізнив з таких причин, що я маю троха клопоту з своїми панами[69]. Вчера складав рахунки вечером, а се протягнулося досить значно. Я вже подякував за редакцію "Буковини", бо мусів. Я не міг ніяк з ними згодитися. Тепер остаюся без хліба та й без всего. Не знаю ще сам, що робити. Тут тяжко буде мені дещо дістати, щоб удержатися, бо не маю протекції та й ще досить слабий в німецькім язиці. До того маю повно ворогів особистих. Наприм[ір], раз Костецький[70] на однім вечерку, відповідаючи на мою бесіду, роз'ярився так, що закінчуючи так, крикнув: "Хто щирий русин, той крикне з повної груди

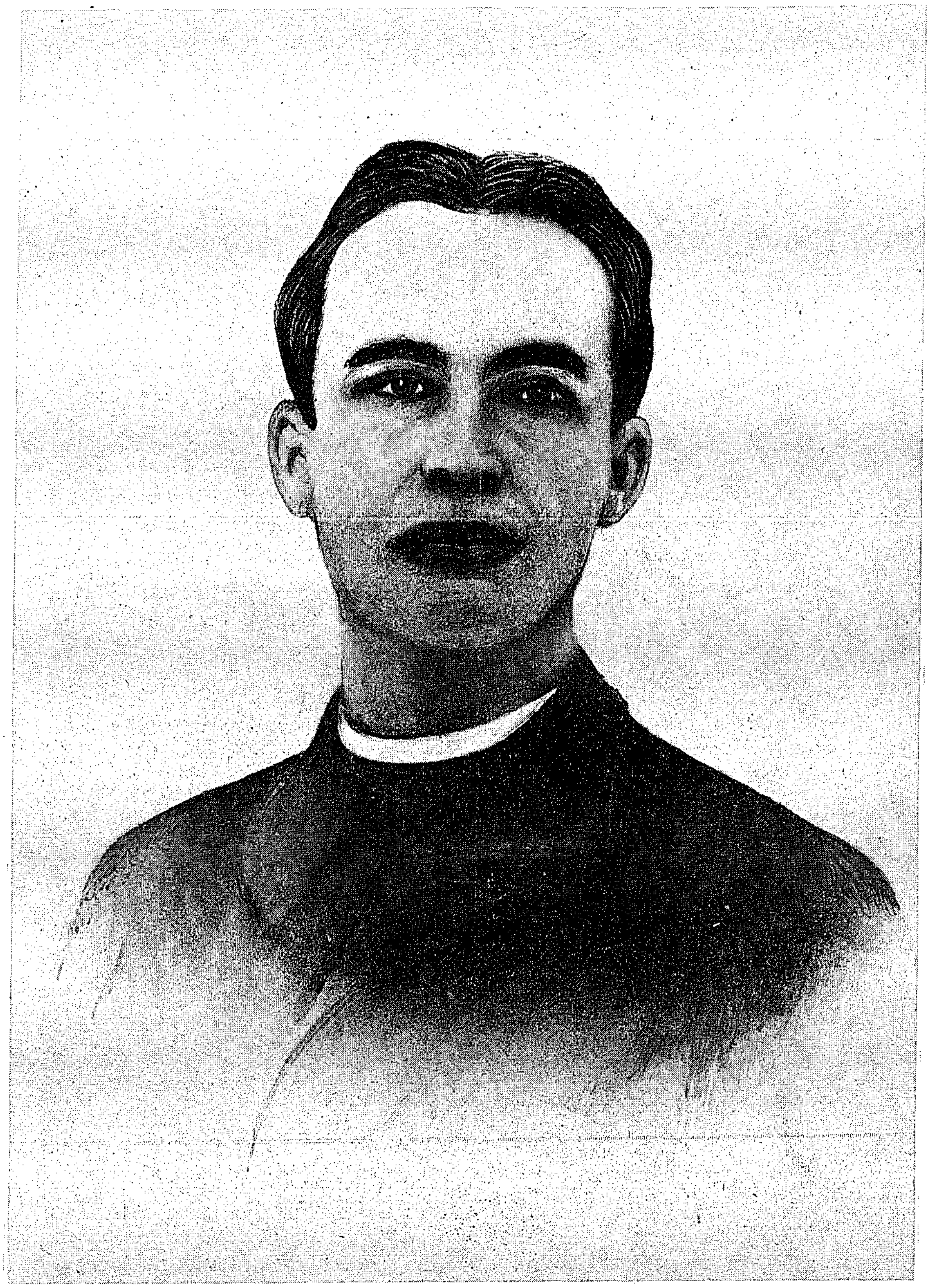

Богдан Кирчів. *Середина 1890-х рр.*

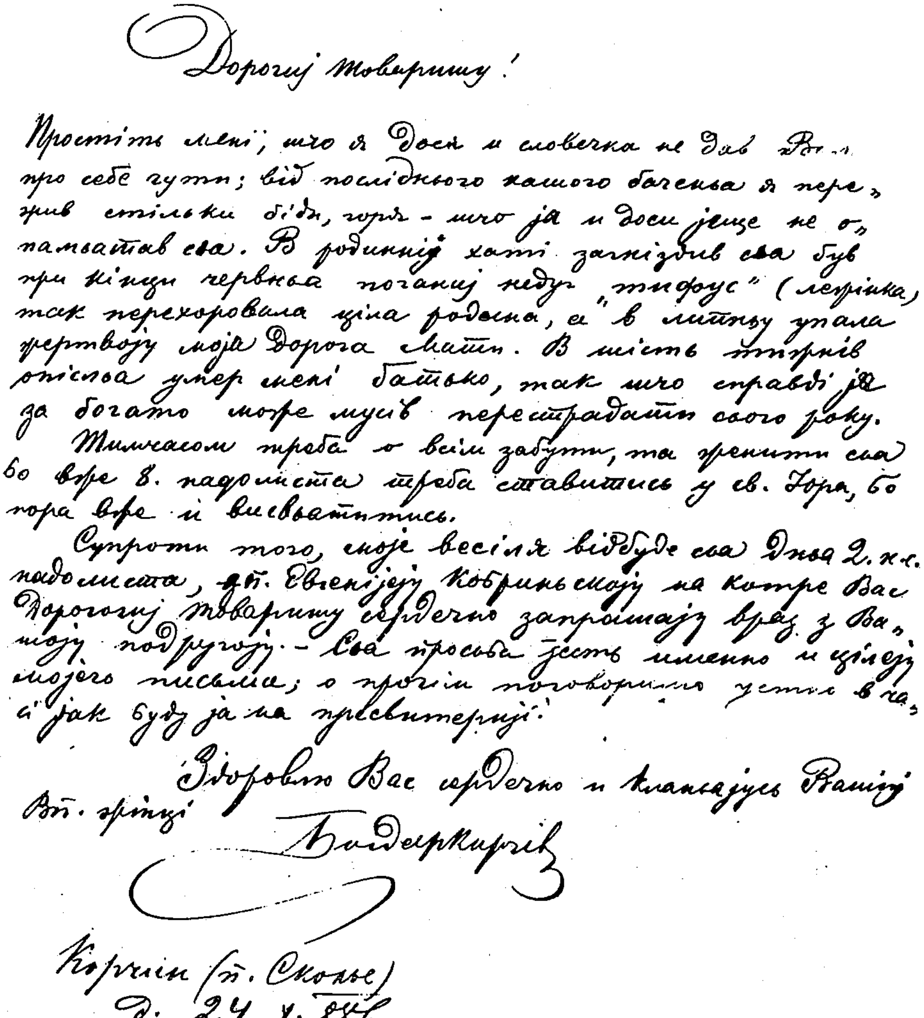

Дорогий товаришу!

Простіть мені, що я доси и словечка не дав Вам про себе чути; від послідного нашого бачення я пережив стілько біди, горя — що ја и доси јеще не опамьятав ся. В родинній хаті загніздив ся був при кінци червня поганий недуг „тифус" (лєгінка), так перехоровала ціла родина, а в липню упала жертвою моја Дорога Мати. В місяць тюрмів опісля умер мені батько, так що справді ја за богато може мусів перестрадати свого року.

Тимчасом треба о всім забути, та женити ся бо вже 8. падолиста треба ставитись у св. Юра, бо пора вже і висвятитись.

Супроти того, моје весілє відбуде ся Дня 2. н.с. падолиста, з п. Евгенијеју Кобриньскоју на котре Вас Дорогий товаришу сердечно запрошају враз з Вашоју подругоју. — Ся просьба јесть именно и ціллю мојего письма; о прочім поговоримо усно в Вас јак буду ја на пресвитерији.

Здоровлю Вас сердечно и кланяју ся Вашій Вп. жінці

Богдан Кирчів

Корчин (п. Сколе)
д. 24. X. 886.

Автограф листа Богдана Кирчіва до Івана Франка.
Корчин, 24 жовтня 1886 р.

Павло Кирчів. *Кінець 1890-х рр.*

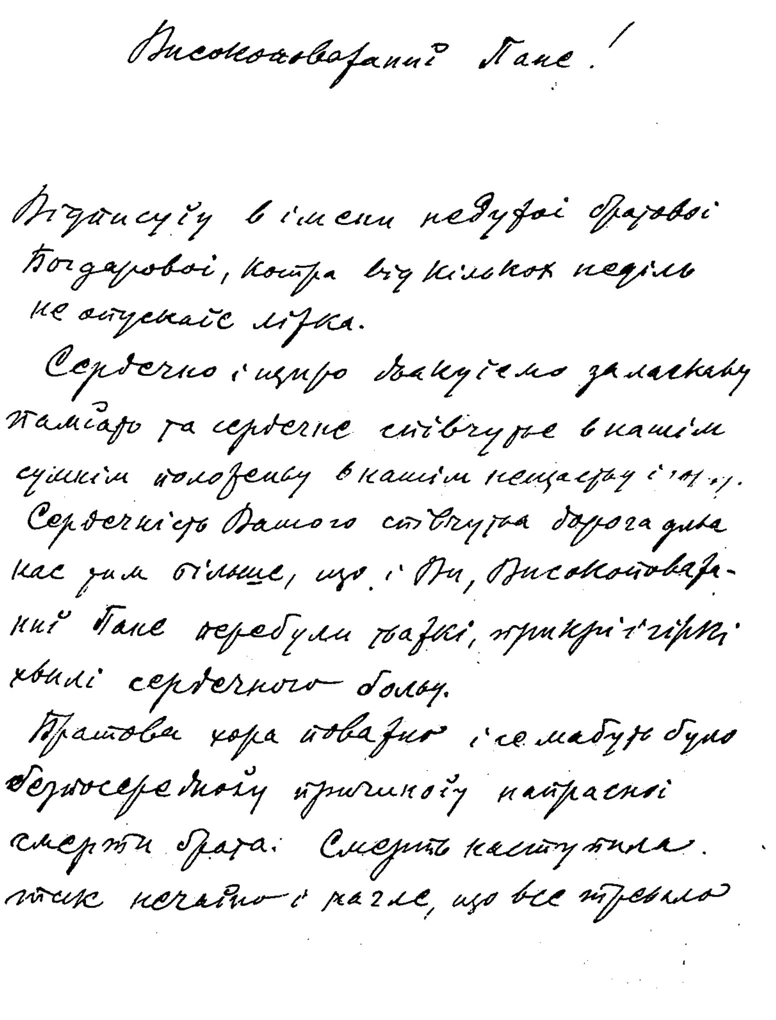

Високоповажаний Пане!

Відписую в імени недужої братової Богдарової, котра від кількох неділь не опускає ліжка.

Сердечно і щиро дякуємо за ласкаву память та сердечне співчуття в нашім сумнім положеню в нашім нещастю і горю.

Сердечність Вашого співчуття дорога для нас тим більше, що і Ви, Високоповажаний Пане пережили тяжкі, прикрі і гіркі хвилі сердечного болю.

Братова хора поважно і се мабуть було безпосередньою причиною напрасної смерти брата. Смерть наступила так нечайно і нагле, що все трясло

Автограф початку листа Павла Кирчіва до Івана Франка.
Довге, 28 жовтня 1900 р.

зі мною: проч з такими русинами, як Кирчів, котрі пропагуют гадки Драгоманова і Франка і унещасливлюють руський нарід!" Розуміеся, що хоть тогди ніхто єму не потакнув, все ж між мною а Комітетом[71] повставала суперечка, бо мені систематично вичеркували хоть би такі вістки, які я репродукував з "Діла" або "Kurjera" — за єзуїтів. Я, отже, мусів піти, бо побачив, що вони самі хотят ся мене позбути.

Та жаль мені молодежи, між котрою маю повне довір'я і симпатію і котра рада би від старих якось відорватися. Вона конче бажає, щоб я тут остався і я се зробив би з охотою, сли б я міг рефлексувати хоть на 15 зол[отих] місячної платні, значит, сли б я мав певність, що настільки зароблю хоть би й пером. Тому віднісся я й до "Діла", бо я писав би їм новельки до фейлетона, но ще не маю жодної відомости.

О сім всім, що Ви, Добродію, мені писали, міг би я доносити навіть вчас; но чи так, як треба, чи я зумію — сего о собі я сказати не можу. Відносини тутешні мені досить добре знані, бо маю багато знакомих, потім, що заходжу до різних товариств.

О Буковині самій, о її населенню, о економічнім буттю народа, о єго просвіті — се міг би я описувати добре, бо я бував багато в Краю, з'їздив та й сходив багато сторін.

Кореспонденцію отсю посилаю Вам так, як вона є,— на показ, сли вона здасться (для буковинців вона тепер дуже важна), поміщайте, і, сли ласка, то в переписках редакції повідоміт, чи посилати Вам дальше.

Підписуватись, поки ще мешкаю тут, не хочу своїм іменем, нехай іде псевдонімно: "Sroka"[72]. Сли ж не зможу ся тутечки удержати, то поїду хіба до Львова, та буду шукати якого заняття там де при якім уряді.

Ага, щоби я не забув: в "Kurjeri" прошу мене повідомити також під тим самим псевдонімом. Не знаю лиш, як би писати, значит: в якій формі, чи лишати півпаперу на маргінес, чи писати на одній стороні, бо я у себе писав як-небудь.

Здоровлю Вас низьким поклоном і остаю з глубоким поважанєм.

П. Кирчів.

ІЛ НАН України, ф. 3 (І. Франко), № 1602, с. 897—898. Автограф.

№ 9

Вигода, дня 30 грудня 1888 [р.],
пошта Журавно.

Високоповажаний і Ласкавий Добродію!

Даруйте, що знов Вас непокою. В Калуші прошено мене дуже о сю кореспонденцію, і я прирік, що удамся з нею до Вас. Калушанам ходит о се, щоб була поміщена вона в "Kurjer-i",— чей панове радні наберут якоїсь чести. Коби лиш можна, та й не запізнати, бо десь незадовго справа Куровця[73] прийде під обраду ще раз.

Кор[еспонденцію] мою з Чернівців сконфіскували, мабуть, найбільше за Гурмузакого[74]. Я, не хотячи, наробив Вам клопоту.

З Чернівців я вже другий тиждень — чи властиво третій — як виїхав. Волів я їх не знати, а не так то борзо їх і забуду. Волів би я жидом служити, як нашим патріотам... Попам'ятаю. Скоро я подякував, то так зі мною обійшлися, що викинули з хати до 3 днів, як пса, хоть я до них з посади приїхав, а не з-під плота або з-під порога... Нас в'язала обопільна умова, що одна сторона мала вимовити місце другій стороні 3 місяці наперед і я гадав, що за 3 місяці зможу найти собі яке-таке заняття, тим часом, я кажу, вони упорались зі мною до 3 днів. Якби ще не одні люде, що мене знали, то прийшлось би було з голоду та з нужди серед улиці загибати. Щоб дістатися якось до родини, я мусів в дорозі заставляти деякі річи... Та ще до того черновецькі патріотики обчорнили мене, що я-ді хотів їх за ніс водити! А я мало з голоду у них не здох.

Сли всі наші патріоти такі, як я їх трошки пізнав, то лучче би зробили, "коби не брали імені народного всує!" Я пізнав, що патріотизм, то для деяких дуже корисна річ, драбинка, по котрій зручно лазиться на під за смачними яблоками для себе... За такий патріотизм нехай їм кат під ніс закадит!

Поки що не маю ще жадного місця, а учительську посаду, кажут, трудно буде тепер відзискати. Я, отже, хочу вступити до лісництва, та й зайшов уже до кревняка на практику.

Не знаю, що з "Товаришом"[75] діеся? Чи буде він виходити, чи ні? Я маю деякі матеріали до біографії Федьковича, зібрані в Путилові від його слуги. Спишу, то й перешлю Вам до зужиткування. Ви зачали були в "Правді"[76] писати, та не лиш я, але й буковинці здивувалися, що в 2-му числі Ви пак відкликали дещо, повірячи Докторові Стоцькому, будьто би в него були єдино вірні дані[77]. Ви писали добре. Самі потентати черновецькі мало що знают про Федьковича. Він їх не любив, то й не довірявся з нічим. Найбільше знають ті, з котрими він їв та пив, а відтак сповідався перед ними. Найавторитетніші дані мож видобути лиш від его слуг.

В Чернівцях є їх 2-х, а в Путилові — один, котрому він там подарував цілу свою посілість.

В Чернівцях мож ще довідатися богато там, де він мешкав, та мені було до сего мати грошей. Нехай Д[октор] Ст[оцький] потрясе трохи мошенкою, то й здобуде хорошу біографію.

Троха нуджуся на селі, бо газет нема. Чи не могла б адміністрація дати мені "Kurjera" по зниженій ціні — н[а]пр[иклад] за 6,7 до 8 зол.— на рік, а я би сейчас гроші заплатив згори. Мені страх хочеся читати, а ту я зовсім не богач, щоб цілого платити. На сю справу я й залучаю картку, сли ласка Ваша мені відповісти. Сли згодится, так я відворотною поштою відошлю гроші. Хоть і се я лиш підбунтовую крівняка, щоб дав на газету гроша.

Маю деякі повістки, та й не маю де з ними подітися. Пішов би до "Правди", так там бачу робітників повно та й не таких, як я; післав би до "Товариша" — не знаю, що з ним діеся, а до "Зорі" — не хочу. Маю також деякі матеріали етнографічні і економічні з життя буковинського і гуцульського народа — також не знаю, що з ним робити. Хіба попольськи писати. Подумайте, Ласкавий добродію, чи не могли б Ви яким світом заложити науково-белетристичну і економічну газетку популярну для народа, щось так на подобу "Науки"[78] Наумовичевої? Таж у нас так

даєся чути брак такої газети, що крий Боже! "Наука" розходиться ще досить численно через те, що хоть троха маєся чим хрестянин розірвати! Політичних газет вже забагато, а прецінь нарід з політики не жиє, ні її не розуміє. Наумовичівський "Струк" нашому простолюдинови вистатчає!

Я й не бачу, що пишу без міри! Даруйте. Кланяюсь низенько з глубоким поважанєм.

Павло Кирчів.

ІЛ НАН України, ф. 3 (І. Франко), № 1602, с. 983—985. Автограф.

№ 10

Присівці[79], 30 жовтня 1896 [р.]
п[ошта] Зборів.

Високоповажний Пане Добродію!

Удаюсь до Вас з одною орудкою, за котру прошу, простіть, що Вас турбую.

В "Житю і Слові" на вінєті поданий є спис Ваших писем[80]. Мені треба б мати усі Ваші письма, які вийшли на малоруській мові, не знаю лиш, чи спис сей є 1) комплєктний і 2) чи нема там дечого друкованого два рази, бо нового видання "З вершин і низин" я зовсім не знаю, а чув, що він значно (нібито, кажу, наклад новий!) розширений.

Також не знаю, що сталось з дальшими випусками "В поті чола", бо Ви мали се видавати. Головно ходить мені о поезії і новелі та повісті, чи то оригінальні, чи перекладні, але на мові нашій. Також, будьте ласкаві, сли б комбінації інакше випали, як се показує спис в "Житю і Слові", подати і ціну усього. О се просить мене брат, щоб я єму прислав до Америки[81], бо не має що читати, а хотів б пізнати всі Ваші письма на мові нашій.

При сім мушу Вам сказати, що Ваші статті в "Житю і слові" знамениті. Так як Ви посрамили Стоцьк[ого][82], єго ще хіба ніколи ніхто немилосерно не молитвав. Він певно сам собі опісля мусів сказати, що він таки не годен би справити своєї політики та кликнути: "Не буду, батечку, не буду!"

Я давав читати свому попови, деканови Клосевичови: дарма, що він ні до фонетики не привик, ні ще більше до старого, витертого письма, а, декуди й до коректи; та все ж таки, кажу Вам, прямо любувався Вашими аргументами.

Не знаю, чи запренумерував "Житє і слово" Повх із Зборова, практикант податкового уряду, бо він обіцяв запренумерувати.

В посліднім числі добра стаття про українське шкільництво[83], хоч не зовсім після моєї думки, щасливі погляди суб'єктивні автора, єго виводи про вихованє взагалі. Мусів се писати або сільський учитель, або педагог ляік*.

* Дилетант.

Мені не здається, щоб в Росії вірили ще так сліпо на "квіток" Дістервегам[84] або Фіхтам[85]. Нині вже годі заперечити, щоб виховання вираховане, тенденційне не осягало своєї цілі. Найліпшим доказом, що правительства, котрі тремтять о свою екзистенцію, дуже запопадливо беруть виховання в свої руки... Біда лиш, що виховання шкільне і інститутське паралізуєсь вихованням пізнійшим, публічним, та всякими пропагандами і агітаціями. Впрочім, багато би об тім говорити.

На "союз" провінція страшно озлоблена[86]. Годі заперечити, щоб провінція не була троха клерикальна; попи таки хотіли б скріпитись,— але не на такий лад! На Барв[інського] і Вахнянина[87] страшно роз'ярена провінція, бо тут тиснуть, дихнути не дають. Як прийдуть вибори, треба б вислати Барв[інського] і Вахн[янина], щоб хоч раз зайнялись виборами в користь русинів, щоб хоч раз прийшлось їм голосувати, а тогді побачили б, по чому локоть і що значить бути русином.

Кінчучи, кланяюсь Вам низенько і щиро здоровлю. З глубоким поважанєм.

Павло Кирчів.

ІЛ НАН України, ф. 3 (І. Франко), № 1613, с. 691—694. Автограф.

№ 11

Довге, 28.10 [19]00 [р.]

Високоповажний Пане!

Відписую в імені недужої братової Богдарової[88], котра від кількох неділь не опускає ліжка.

Сердечно і щиро дякуємо за ласкаву пам'ять та сердечне співчуття в нашім сумнім положенню, в нашім нещастю і горю[89]. Сердечність Вашого співчуття дорога для нас тим більше, що і Ви, Високоповажний Пане, перебули тяжкі, прикрі і гіркі хвилі сердечного болю.

Братова хора поважно і се, мабуть, було безпосередньою причиною напрасної смерті брата. Смерть наступила так нечайно і нагле, що все тривало не більше як пару хвилинок, одну або 2 мінути.

Щодо книжок, то просимо ще здержатися, поки не обладнаюся з важнійшими справами, бо всьо вимагає перегляду, упорядкування та якого-такого ладу. Ми дамо знати.

Братова просить прийняти подяку і єї здоровлення зі словами глубокого поважаня для обоїх Паньства.

З низьким поклоном.
Павло Кирчів.

ІЛ НАН України, ф. 3 (І. Франко), № 1630, с. 571—572. Автограф.

№ 12

Струтин Нижній[90],
4 падолиста 1901 [р.]

Високоповажаний Пане Добродію!

Нині в "Ділі" я вичитав у Вашім фейлетоні про повне видання письмів пок[ійного] Федьковича[91], нагадав собі, що у мене в паперах покійного брата Богдара находяться рукописі Федьковича, найшов їх дві, та отсе пересилаю Вам до ужитку, сли здадуться. Лист писаний, мабуть, до В[исоко]пов[ажаного] проф[есора] Горбаля[92], а може, й до пок[ійного] Партицького[93], бо споминає за "Зорю". Впрочім, Ви скоріше дійдете до кого. З тих поезій я напечатав був в книжочці "Різдвянка", що видала була "Просвіта"[94], "Дезертира", але чи там також помістив "Куда"[95] — не пригадую собі. Знаю лиш, що і "Куда?" десь вже було печатано. Друга рукопись Федьковича: "Сирітка", "Від лірників переймив і переписав Федькович"[96] вже десь була печатана, бо ось олівцем поправлена правопись. Впрочім, має она тілько вартість, хіба що носить дату (25 декембра 1886), коли Федькович був у Чернівцях. Здається, се друкувалося в "Бібліотеці для молодіжи" Поповича в Чернівцях[97].

При оказії залучаю ще дещо, іменно: 1) Письмо покійного Желехівського[98], на руки покійного брата Богдара до питомців семінарії духовної; 2) Лист покійного Кониського в справі видання його гимну[99], і прошу оба листи надрукувати у Вістнику, бо хоч я Вістника не маю (таки нема відки передплачувати, бо мушу платити "Діло"), то все-таки гадаю, що там найвідповіднійше. Я просив би тілько повідомити мене, що з тими листами станеся.

Тепер ще одно: між паперами пок[ійного] брата надибав я деякі характеристичні листи до пок[ійного] тестя його Ник[оли] Кобринського[100], виднійших людей з того часу, з котрого ся переписка, іменно з шістдесятих років[101]: Гушалевича[102], Ружицького[103], Шараневича[104], Геровського[105], Айталя Кобринського[106], Івана Волянського зі Стрия[107] і т. д., з котрих Ви могли б дещо цікавого видобути: чи не переслати би тих листів до Вас.

На закінчення ще ось що: по браті моїм осталися ще деякі (в великій скількости) поезії, оповідання і т. д., котрі я хотів би оголосити у Вістнику, полишаючи самому собі перепис начисто і оцінку, котрі іменно вже тепер, а котрі за якийсь час можна би печатати. Чи згодитесь (зн[ачить] редакція Вістника) на таке? На коли б Ви згодились на се, то я зачав би вже дещо ладити, бо опісля хотів би зробити вже оконечний лад зі своєю збіркою колискових пісень, котра у мене лежить вже від р[оку] 1887[108].

Не знаючи Вашої адреси, пишу до Наукового Товариства ім. Шевченка.

Остаю з глубоким поважанєм та поклоном.
Павло Кирчів.

Струтин Нижній.
Пошта Рожнітів.

Одну з рукописів Федьковича прошу при нагоді переслати мені на пам'ятку.

ІЛ НАН України, ф. 3. (І. Франко), № 1611, С. 385—388. Автограф.

[Некролог І. Франка на смерть Б. Кирчіва]

О[тець] Богдар Кирчів, парох у Довгім повіту Стрийського, помер там же в падолисті* 1900 р. З покійником зійшла в могилу велика сила, що подавала колись надії, на жаль, не сповнені. Покійник, селянський син із Корчина пов[іту] Стрийського, кінчив гімназію у Львові, а не маючи засобів на те, щоб удержатися на світському виділі університету, вступив на теологію. В семінарії він визначився як горячий борець за горожанські права семінаристів, як свідомий русин-українець і пропагатор думки про потребу ширшої, світської освіти для слухачів теології і будучих священиків. Натура палка, характер чистий і непохитний, він визначався і як бесідник на зборах молодіжі, і як організатор, і пробував своїх сил також як письменник і поет. Його оповідання "За волами" подобалось було дуже пок[ійному] Огоновському, коли автор відчитав його на семінарі; не пригадую собі, чи воно було друковане. В "Зорі" і інших часописях він друкував вірші і коротенькі оповідання, а в "Ділі" надто містив богато дописей, особливо відтоді, коли став священиком. Бувши зразу сотрудником в Лисятичах, а потім парохом в Довгім, він умів собі з'єднати любов селян своїм щирим, братерським поводженням з ними і відвагою, з якою ставав в їх обороні. Та проте він чув себе глубоко нещасливим на своїм становищі. Тільки ширша діяльність, літературна і громадська, могла заповнити його натуру. В сільській затиші, без інтелігентного товариства, серед ненастанних клопотів та гризот він падав духом і нидів. Потім наступали хвилі, де він знов рвався до праці, агітував, писав оповідання, укладав і виголошував популярні відчити, а по якімсь часі знов кидав усе і опускав руки. Його здоров'я почало псуватися, але він не дбав ніколи про себе. В р[оці] 1899 він відбув подорож на Схід: до Константинополя, Єгипту, Палестини, в повороті був у Росії і вернув значно покріплений на здоров'ю і на дусі. Але приплив сил був недовгий; на селі почалося давнє життя, давня знеохота, поки тяжка коротка недуга не зробила кінця його життю. Покійник лишив тяжко хвору жінку (з дому Кобринську) і двоє дрібних дітей. Наукове Товариство ім. Шевченка завдячує йому значний дар — бібліотеку, яку він почасти зібрав сам, почасти одержав від свого тестя о[тця] Кобринського з Рожнітова. Надто одержав від него автор отсих рядків декілька цінних рукописей, в тім числі досить значну збірку народних колядок і щедрівок, зібраних о. Кобринським в 60-их роках по ріжних селах Калуського пов[іту]. Пером йому земля.

ЛНВ.— 1901.— Т. 13, кн. 1, с. 66—67 (Кр. і бібл.).— Підпис І. Ф.

* Насправді 19 жовтня.

ПРИМІТКИ

1. Лист і додаток до нього від 20 червня 1885 р. стосується тієї слабо висвітленої досі в науковій літературі ситуації, коли за статтю "Галицьке українофільство" (Kurjer Lwowski.— 1885.— N 15 (15 styc.) І. Франко був усунутий керівництвом галицьких народовців від участи в українському громадсько-політичному і культурному житті, позбавлений можливости друкуватися в галицьких українських виданнях. Тоді під тиском значної частини української студентської молоді, яка групувалася у львівському товаристві "Академічне братство" (1882—1896) і велика частина якої ішла за І. Франком, старші народовці змушені були поступитися. І. Франко був введений до редакції журналу "Зоря". Частково про це йдеться в листі І. Франка до М. Драгоманова від 29 серпня 1885 р. (Франко І. Зібрання творів: У 50 т.— К., 1986.— Т. 48.— С. 539—542). Лист Б. Кирчіва містить докладнішу інформацію про окремі моменти і колізії цієї справи, а також відомості про рух у середовиці української інтелігенції Львова після виборів до австрійського парламенту 2 червня 1885 р.

2. Дрегерівська пив'ярня — одна з популярних тогочасних віденських пив'ярень.

3. 16 кандидатів у депутати австрійського парламенту, висунутих коаліційним комітетом галицьких народовців і москвофілів — т. зв. "Головним руським комітетом виборчим", з яких на виборах пройшов тільки один — Василь Ковальський.

4. Іронічна ремінісценція із статей "Діла", у яких невдалі для галицьких українців підсумки виборів трактуються як "моральна побіда" (див. серію редакційних статей "По виборах" (Діло, 1885, № 56 (4 черв.) і в наступних номерах).

5. Йдеться про обраних у депутати українського громадського діяча, священика Івана Озаркевича (1826—1903) і священика зі Стрийщини Ксенофонта Охримовича, які не були в списку кандидатів "Головного руського комітету виборчого".

6. Ковальський Василь (1826—1903) — український галицький письменник і громадський діяч москвофільського напряму, депутат австрійського парламенту.

7. "Руська бесіда" — українське громадсько-культурне товариство, засноване у Львові 1861 р. В часі, про який ідеться у листі, у ньому гуртувалися здебільшого діячі старшого покоління народовців.

8. Йдеться, мабуть, про Бачинського Михайла (1866—1912), який у той час навчався у Львівській духовній семінарії,— автора віршів, друкованих у "Зорі". Виступав під псевдонімом "О. Філаретів".

9. Барвінський Олександр (1847—1926) — український громадсько-політичний діяч, літературознавець, педагог і видавець, депутат австрійського парламенту і галицького сейму, один з лідерів народовців.

10. Мова про українське студентське товариство у Львові "Академічне братство", яке в той час зайняло опозиційне становище щодо політики старших народовців.

11. "Січ" — одна з найстаріших українських студентських організацій, заснована у Відні 1868 р. Львівське "Академічне братство" підтримувало з нею тісні зв'язки.

12. Белей Іван (1856—1921) — український громадський діяч і журналіст, у молоді роки близький до І. Франка, у 1884—1902 рр.— редактор "Діла".

13. Мається на увазі старших народовців.

14. Йдеться про газету народовсько-клерикального спрямування "Мир", яка почала виходити в березні 1885 р., декларувала згоду між народовцями і москвофілами.

15. Шухевич Микола — член "Академічного братства", семінарійний товариш Б. Кирчіва.

16. Йдеться про Барвінського Володимира (1850—1883) — українського письменника й журналіста, засновника і першого редактора газети "Діло" (1881), авторитетного провідного діяча галицьких народовців.

17. Цеглинський Григорій (1853—1912) — український письменник, громадський діяч і педагог, один з лідерів галицьких народовців.

18. Йдеться про статті І. Франка в петербурзькій польській газеті "Kraj" від 24 і 31 травня 1885 р. (№ 19, 20), надруковані в рубриці "Кореспонденції "Kraju" під заголовком

"Перед виборами", у яких характеризуються позиції та взаємини різних угруповань української галицької інтелігенції, критикується угодовська політика народовців.

19. Романчук Юліан (1842—1932) — визначний український громадсько-культурний і політичний діяч у Галичині, педагог, видавець і журналіст, багатолітній лідер народовського руху.

20. Куровець Іван (1863—1931) — один з активних діячів і голова віденської "Січі", згодом відомий галицький лікар, організатор українського громадсько-культурного і політичного життя на Калужчині.

21. Мова йде про письменника Івана Нечуя-Левицького (1838—1918), який по дорозі на лікування до Щавниці в Лемківських Бескидах зупинився на кілька днів у Львові.

22. "Народна рада" — політична організація галицьких народовців, заснована у Львові 1885 р. під керівництвом Ю. Романчука.

23. Тут автор листа, очевидно, звертає увагу І. Франка на статтю "Прострація "Діла" у львівському польському часописі "Gazeta Narodowa" від 20 червня 1885 р. (№ 139) з критикою непослідовної позиції газети "Діло".

24. Корчин — рідне село братів Кирчівих, тепер Сколівського району Львівської області.

25. Йдеться про зупинку в Стрию, оскільки в той час тільки до цього міста доходила залізниця, далі до рідного села автор міг добратися лише підводою.

26. На основі пізнішого листа можна конкретизувати, що йдеться про видання: Драгоманов М. Політичні пісні українського народу.— Женева, 1883.— Ч. 1, розд. 1; 1885.— Ч. 1, розд. 2 — продовження праці В. Антоновича і М. Драгоманова "Исторические песни малорусского народа" (К., 1874, 1875).

27. Мова про літературний додаток до газети "Діло" — "Бібліотека найзнаменитіших повістей", яка видавалася у Львові в 1881—1906 рр.

28. Йдеться, мабуть, про середульшого з братів Косів — Андрія Коса (1864—1918) — близького до Франкового гуртка, активного автора його видань кінця 1870—1880-х р. публіциста, згодом відомого адвоката і громадського діяча, депутата австрійського парламенту.

29. Озаркевич Євген (1861—1916) — у студентські роки близький до І. Франка, брат Н. Кобринської, згодом відомий лікар і громадський діяч.

30. Терлецький Остап (1850—1902) — український публіцист і громадський діяч, активний учасник і автор видань І. Франка і М. Павлика.

31. Коцовський Володимир (1860—1921) — український літератор і громадський діяч, у молоді роки — один із близького до І. Франка угруповання студентства.

32. Наймолодший з братів Кирчівих — Костянтин Кирчів (1865—1937), згодом один з діячів українського громадсько-культурного руху в Америці.

33. Йдеться про перебування І. Франка в родинній хаті братів Кирчівих у Корчині влітку 1884 р.

34. Пресвітерія — йдеться про т. зв. "Пресвітеріальний дім" при греко-католицькому кафедральному соборі св. Юра у Львові, де збиралися кандидати на висвячення.

35. Цінева, Пошта Рожнітів — тепер село Ценява Рожнятівського району Івано-Франківської області.

36. Див. приміт. № 26.

37. Див. приміт. № 31, 29.

38. Лоп'янка — село колишнього Долинського повіту (тепер Рожнятівського району Івано-Франківської області) — перше місце священичої праці Б. Кирчіва.

39. Заячківський Йосип (1810—1893) — один із засновників "Просвіти" й активних діячів галицьких народовців, багатолітній парох с. Лоп'янки.

40. Йдеться про вихід І. Франка з редакції журналу "Зоря" на початку 1887 р.

41. "Поступ" — назва журналу, який І. Франко мав намір видавати з 1887 р., але австрійська поліція конфіскувала навіть проспект цього видання, опублікований у листопаді 1886 р.

42. "За волами" — рукопис неопублікованого оповідання Б. Кирчіва, яке згадує І. Франко в некролозі по смерті його автора.

43. Очевидно, йдеться про Юлію Шнайдер — українську письменницю Уляну Кравченко (1860—1947).

44. Лисятичі — село, тепер Стрийського району Львівської области, у 1889—1890 роках Б. Кирчів був тут священиком.

45. Добряни — село поблизу Стрия (тепер Стрийського району Львівської области).

46. Йдеться про Антона Петрушевича (1821—1913) — відомого українського галицького історика й лексикографа.

47. Мовиться про Степана Петрушевича (1772—1859) — українського етнографа і письменника, автора ранньої галицької переробки "Москаля-чарівника" І. Котляревського ("Муж старий, жінка молода").

48. Переклад І. Франка драматичної поеми Д. Байрона: "Каїн. Містерія в трьох діях" (Львів, 1879).

49. Йдеться про частини праці М. Драгоманова "Австро-руські спомини (1867—1877)", опубліковані в серійному виданні І. Франка "Літературно-наукова бібліотека" (Львів, 1889).

50. Бруховичі — тепер село Брюховичі Перемишлянського району Львівської области, місце першої учительської посади П. Кирчіва.

51. Мініатюрний "Кобзар" Т. Шевченка видання Кузьми і Сірка (Антона Ляхоцького і Федора Вовка) в Женеві 1878 р. вийшов з позначкою — ч. І; у 1881 р. в Женеві було здійснене з участю А. Ляхоцького і видання "Кобзаря" у двох книжках.

52. "Хлібороб" — вірш П. Кирчіва, рукопис якого він вислав І. Франкові.

53. "Kłosy ojczyste" — йдеться про польський популярний літературно-науковий ілюстрований журнал "Kłosy", який виходив у Варшаві в 1865—1890 рр. Слово "ojczyste" — іронічний додаток автора листа.

54. "Батьківщина" — українська газета, виходила у Львові в 1879—1896 рр.

55. "Школьна часопись" — українська учительська газета, видавалася у Львові в 1880—1889 рр. "Руським товариством педагогічним".

56. "Зеркало" — український гумористичний журнал, виходив у Львові (1882—1909) з перервами, у 1883—1885 — під назвою "Нове зеркало", у ньому друкувалися сатиричні твори І. Франка.

57. Доброграєва Олена (1864—1888) — слухачка Вищих жіночих курсів у Києві, активна діячка громадсько-культурного руху, знайома І. Франка.

58. "Буковина" — українська газета, виходила в Чернівцях у 1885—1909 рр. У 1888 р. її редактором був П. Кирчів.

59. Йдеться про книжку Михайла Павлика "Про русько-українські народні читальні. Частина перша" (Львів, 1887).

60. Мовиться, очевидно, про редаговану І. Франком серію науково-популярних книжок загальноосвітього характеру "Наукова бібліотека", що видавалася у Львові в 1887—1888 рр., а з 1889 р. перейменована на "Літературно-наукову бібліотеку" (Львів, 1889—1898).

61. Смаль-Стоцький Степан (1859—1938) — український вчений, професор Чернівецького університету, один з визначних організаторів і лідерів українського громадсько-культурного і політичного життя на Буковині.

62. "Бібліотека для молодіжі" — щомісячний літературно-художній журнал для молоді. Видавало товариство "Руська бесіда" в Чернівцях (1885—1914), з 1890 р.— під назвою "Ілюстрована бібліотека для молодіжі, міщан і селян".

63. Мова про бібліотеку українського товариства "Руська бесіда", заснованого в Чернівцях 1869 р. на зразок львівської "Руської бесіди".

64. Йдеться про перший річник "Бібліотеки для молодіжі" за 1885 р.

65. Стосується чернівецького товариства "Руська бесіда", якому було підпорядковане видання "Буковини".

66. "Kurjer Lwowski" — польська щоденна газета, виходила в Львові в 1883—1926 рр., у 1887—1897 рр. у ній працював І. Франко.

67. Мова про Євгена Семаку (1863—1913) — українського громадсько-культурного і церковного діяча на Буковині, православного священика.

68. Йдеться про "Kurjer Lwowski".

69. Згадка стосується чернівецьких народовців, які наглядали за виданням "Буковини".

70. Костецький Келестин (1843—1919) — український громадський діяч, греко-католицький священик у Чернівцях.

71. Мова про редакційний комітет газети "Буковина", складений з провідних діячів чернівецьких народовців.

72. Згадана в листі кореспонденція П. Кирчіва з Чернівців, підписана псевдонімом "Sroka", була надрукована в газеті "Kurjer Lwowski" за 5 грудня 1888 р. (№ 338, с. 3—4). У ній розповідалося про відзначення 70-річчя буковинського православного митрополита Сильвестра Мороріу-Андрієвича, в якому буковинські українці відмовились взяти участь. На с. 5 цього ж номера газети надруковано редакційне повідомлення, що номер конфіскований за кореспонденцію з Чернівців.

73. Йдеться про якусь справу, порушену перед урядом відомим українським громадсько-політичним діячем на Калужчині, лікарем Іваном Куровцем (1863—1931).

74. Мова про зазначену вище конфіскацію допису П. Кирчіва, здогад про причину стосується інформації в кореспонденції про те, що ювілейний комітет очолював місцевий староста барон Гурмузакі, який намагався втягнути до свого комітету українців. Опозиція останніх була актом протесту проти українофобської румунізаторської політики на Буковині, яку підтримував і митрополит-ювіляр.

75. "Товариш" — український літературно-науковий журнал І. Франка і його однодумців із середовища молоді. Вийшов тільки один номер (Львів, 1888).

76. "Правда" — український літературно-науковий і політичний журнал, орган народовців, виходив у Львові в 1867—1898 рр.— з деякими перервами.

77. Зауваження стосується статті І. Франка "Молодий вік Осипа Федьковича" (Правда.— 1888.— Вип. 1.— С. 59—66; Вип. 2.— С. 125—132), зокрема, перегляду автором у другій її подачі деяких своїх попередніх тверджень щодо біографії Федьковича і спростування їх з покликанням на матеріали, зібрані С. Смаль-Стоцьким.

78. "Наука" — український журнал для широкого народного читача, заснований галицьким культурно-освітнім діячем москвофільської орієнтації Іваном Наумовичем (1826—1891), виходив у Коломиї та Львові у 1871—1886 рр. і у Відні в 1887—1893 рр.

79. Присівці — село, тепер Зборівського району Тернопільської области.

80. Йдеться про друкуваний на рекламній сторінці обкладинки журналу "Житє і слово" список книжкових видань творів І. Франка та інших українських авторів, які можна придбати у Ставропігійській книгарні у Львові.

81. Мова про Костянтина Кирчіва.

82. Йдеться про гостру критику І. Франком у статті "Реалісти чи кар'єристи" (Житє і слово.— 1896.— Т. 5, кн. 2.— С. 73—92) громадсько-політичних позицій і положень С. Смаль-Стоцького, викладених, зокрема, у серії його статей під заголовком "Політика реальна" (Буковина.— 1896.— № 53—88).

83. Мова про статтю Б. Грінченка (підпис: П. Вартовий) "Яка тепер народна школа на Україні" (Житє і слово.— 1896.— Т. 5, кн. 4.— С. 241—258; кн. 5.— С. 321—334).

84. Застереження П. Кирчіва стосується абсолютизації настанови знаменитого німецького педагога Фрідріха-Адольфа Дістервега (1790—1866) "виховуй так, як велить природа", яку Б. Грінченко вважає аксіомою.

85. Йдеться про посилання автора статті на авторитет німецького філософа-ідеаліста Йогана-Готліба Фіхте (1762—1814), на його думки про необхідність вільного розвитку кожного народу, зв'язок мови і думки.

86. Мова про негативну реакцію широкої української громадськости на т. зв. "Нову еру" (1890) — спробу налагодження політичного союзу між галицькими народовцями і польською правлячою верхівкою Галичини, від чого українська сторона зазнала ще більшої дискримінації та втрат.

87. Барвінський Олександр (1847—1926) і Вахнянин Анатоль (1841—1908) — українські громадсько-культурні та політичні діячі в Галичині, належали до групи ініціаторів і організаторів "Нової ери".

88. Йдеться про дружину Б. Кирчіва.

89. Мова про раптову смерть Б. Кирчіва 19 жовтня 1900 і надіслане сім'ї покійного співчуття І. Франка.

90. Струтин Нижній — тепер с. Нижній Струтинь Рожнятівського району Івано-Франківської области.

91. Йдеться про статтю І. Франка "Перше повне видання творів Федьковича", що кількома подачами друкувалася в "Ділі" в листопаді та грудні 1901 р. (№ 237, 242, 243, 282, 283) і на початку 1902 р. (№ 1, 2).

92. Горбаль Кость (1836—1903) — український галицький письменник і журналіст, підтримував дружні зв'язки з Ю. Федьковичем.

93. Партицький Омелян (1840—1895) — український галицький вчений-філолог та історик, журналіст, педагог і громадський діяч.

94. "Різдвянка. Подарок руським родинам" (Львів, 1890) — книжечка, підготовлена П. Кирчівим і видана товариством "Просвіта", містить кілька літературних творів, у тому числі два вірші Ю. Федьковича, статтю про нього і портрет.

95. "Дезертир" ("Розстрілити мене ведете") і "Куда?" — вірші Ю. Федьковича, надруковані в "Різдвянці".

96. "Сирітка" — літературна обробка Ю. Федьковича лірницької пісні, надрукована за автографом, надісланим І. Франкові П. Кирчівим (Поезії Осипа Юрія Федьковича. Перше повне видання.— Львів, 1902.— С. 600—601).

97. Попович Омелян (1856—1930) — український письменник і громадсько-культурний діяч на Буковині, один із засновників газети "Буковина", видавець журналу "Бібліотека для молодіжі".

98. Желехівський Євген (1844—1885) — український філолог, педагог і громадський діяч. Йдеться про лист Є. Желехівського від 1 січня 1885 р. з подякою вихованцям Львівської духовної семінарії за поздоровлення з нагоди його ювілею, зберігається в архіві І. Франка (ф. 3, № 1621, с. 207).

99. Йдеться про лист Олександра Кониського (1836—1900) до Б. Кирчіва від 28 березня 1885 р., який тепер зберігається в архіві І. Франка Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 3, № 1620, с. 1—2). У ньому автор просить адресанта допомогти в справі публікації у Львові молитви-гімну "Боже великий, єдиний". Ця перша публікація знаменитого твору О. Кониського і М. Лисенка з'явилася у Львові 1885 р. в літографії А. Пришляка як 3-й випуск серії "Бібліотека музикальна".

100. Кобринський Микола (1829—1894) — український громадський діяч і етнограф, багатолітній парох с. Цінева (тепер Рожнятівського району Івано-Франківської области).

101. Мова про матеріали з архіву Б. Кирчіва, які І. Франко частково подав у своїх публікаціях "Шість листів пок. Ізидора Шараневича з рр. 1862—1864 (Записки НТШ.— Т. 47); і "Шість листів галицьких "Старорусів" з рр. 1853—1863" (ЗНТШ.— Т. 48).

102. Гушалевич Іван (1823—1903) — український галицький письменник, громадський діяч і педагог.

103. Ружицький Венедикт (1820—1887) — український галицький громадський і церковний діяч.

104. Шараневич Ізидор (1829—1901) — український історик, професор Львівського університету, громадсько-культурний діяч москофільської орієнтації.

105. Йдеться, можливо, про професора Львівського університету, теолога Геровського Якова (1794—?).

106. Кобринський Айталь (1833—1885) — греко-католицький священик, збирач етнографічних і фольклорних матеріалів.

107. Волянський Іван (зі Стрия) — священик, один з провінційних українських галицьких діячів 60-х рр. XIX ст.

108. Йдеться про збірку колискових пісень у записах П. Кирчіва та інших збирачів. Залишилася в рукопису, зберігається у відділі рукописів ЛНБ НАН України (ф. 153 (П. Кирчів), спр. 22. п. 2).

ЛИСТИ ОСТАПА ЛУЦЬКОГО ДО ІВАНА ФРАНКА І "ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВОГО ВІСНИКА"

Для багатьох українських істориків літератури взаємини Івана Франка з Остапом Луцьким переломлені через призму відомого Франкового вірша-відповіді "О. Люнатикові" та статті з 1907 р. в газеті "Діло" "Маніфест "Молодої Музи". Оцінки давно розставлені (ще при житті І. Франка), висновки зроблені: Луцький — молодий бездарний поет, бешкетник на Парнасі — накинувся на шанованого й авторитетного українського письменника з грубою, образливою пародією "Іван Храмко" (мало хто знає, що у збірці пародій О. Луцького "Без маски" їх було дві). Цей білялітературний хуліган розгнівив Франка й дістав гідну відповідь у поезії "О. Люнатикові".

Статтю І. Франка "Маніфест "Молодої Музи", яка з'явилася з причин особистих, сприйнято як різку негативну оцінку діяльности всієї групи. При неупередженому читанні цієї не найкращої Франкової статті виразно видно, що автор заперечує думки "д. Луцького" й аж ніяк не право на творчі пошуки молодомузівців. Навпаки. Ніби передбачаючи, що майбутні літературознавці захочуть перекрутити зміст його статті, він застерігає: "Я не буду тут характеризувати ступеневого зросту того молодого літературного руху [...]". Тон статті неврівноважений, схвильований — відчувається, що писалася вона під впливом емоцій. Не знайшовши теоретичних, художньо-естетичних аргументів у полеміці з молодим письменником, І. Франко вдався до публіцистики, насмішок. Сприйняв статтю О. Луцького "майже за політичну програму" (М. Ільницький), зрозуміло, шкідливу для суспільности.

У цій не такій вже складній історії взаємин О. Луцького з І. Франком літературознавці дружно стали на бік останнього. О. Луцький і надалі мусить нести хрест одіозного кололітературного діяча, хрест скандальної слави.

Так зване виведення "білих плям" на літературній карті України О. Луцького, власне, не торкнулося. Правда, в антологіях "Молода Муза" (1989) і "Розсипані перли" (1991) опубліковано вірші поета, упорядники чи не вперше заперечили міф-стереотип про Луцького як франкоборця. Але залишається не дослідженим його життєвий і творчий шлях.

О. Луцький — людина трагічної долі. У молодості був активним поетом (збірки "З моїх днів", 1905, "В такі хвилі", 1906 р.), цікавим літературознавцем (якраз йому належить авторство теоретичної платформи "Молодої Музи", яку розробляв і пропагував невтомно у багатьох статтях, лекціях), а проте після непорозумінь з І. Франком "зламав перо", як пише в "Українській Богемі" П. Карманський, зважившись "зірвати листок з лаврового вінка Фран-

ка". Він зробив "жест Рембо" (Б. Рубчак): полишив назавжди художню творчість, пішов у вир політики. Можливо, цей жертовний вчинок був "спокутою гріхів" І. Франкові: його О. Луцький високо цінував і щиро шанував (це видно з листів), тому не хотів братися за перо, щоб не дратувати хворого "українського Мойсея" (П. Карманський).

Ще раніше, у 1903 р., сам нажив нервової хвороби після різкої відповіді І. Франка — вірша "О. Люнатикові". Дуже переживав, що на його долю "випала чорна пляма" і доводиться з "незаслуженим п'ятном" входити в життя (лист № 19). Цей гріх перед І. Франком записаний за О. Луцьким і досі. Можливо, його листи стануть поштовхом до реабілітації поета перед українською літературою. А за нею має прийти й реабілітація Луцького як політика й громадського діяча, який загинув у концтаборах ГУЛАГу.

Тут буде доречно сказати про Остапа Луцького-громадянина. У часи визвольних змагань він воював у рядах УГА, був деякий час ад'ютантом групи архикнязя Вільгельма (Василя Вишиваного). До речі, залишив прецікаві свідчення про ті часи — "Щоденник з України 1918 р.", уривки з якого надрукував син Юрій Луцький у журналі "Сучасність" (1985, № 5). У 1918—1920 рр. займав посаду начальника штабу 4 бригади УГА, пізніше був старшиною генерального штабу армії УНР. Після війни став видатним організатором і теоретиком кооперативного руху в Галичині. Відомі його книги з питань кооперації — "Кооперативні проблеми" (1937) і "Сільськогосподарський кредит" (1939). У першій книзі є цікавий розділ "Соціалістична планова господарка", в якому аналізується економічна й фінансова політика комуністичної партії в СРСР і розкриваються наслідки такого господарювання.

О. Луцький був чільним діячем проводу УНДО — найвпливовішої політичної партії в Галичині міжвоєнного двадцятиліття, а також послом, потім — сенатором польського сейму. В "золотому вересні" 1939 р. був заарештований і засланий до концтабору.

Пропоновані листи засвідчують складну й суперечливу діалектику взаємин двох письменників. Вони мають свій драматичний сюжет, колізії якого доходять двох кульмінацій — розриву стосунків, припинення спілкування в 1904 і 1906 рр.

А проте розв'язка цих взаємин щаслива: закінчується "справа Луцького" в рукописному архіві І. Франка запрошенням його на церемонію вінчання молодого поета з Орисею Смаль-Стоцькою, а далі — поштівкою з вдячністю Франкові за поздоровлення з нагоди вінчання. Письменники помирилися. Пора й літературознавству примирити їх.

Разом з листами до І. Франка подаємо три листи (№ 6, 9, 23) О. Луцького до редакції "Літературно-наукового вісника" (далі — ЛНВ), зберігаючи хронологію, з огляду на те, що вони безпосередньо стосуються взаємин двох письменників.

У публікації правопис листів не змінено. Деякі редакторські втручання стосувалися вживання великої літери, пунктуації та апострофа.

Листи зберігаються у відділі рукописів (фонд І. Франка) Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (далі — ІЛ НАН України).

Недавно видавництво УВАН у США випустило збірник "Остап Луцький і сучасники. Листи до О. Кобилянської й І. Франка та інші забуті сторінки" (Нью-Йорк; Торонто, 1994), який упорядкував професор Торонтського університету Юрій Луцький. Проте в ньому вміщено не всі листи О. Луцького до І. Франка, часом змінено хронологію листування, що утруднює зрозуміння суті взаємин двох письменників.

Петро ЛЯШКЕВИЧ

ДОДАТОК

№ 1

*[Перша половина 1902 р.]**

Високоповажний Пане!

Даруйте, ласкавий Пане, що я, особисто незнана Вам людина, осміляюсь отсе трудити — в особистій моїй справі якраз Вас. Та, на жаль, не маю до кого удатись. А справа має ся так: Я хочу запренумерувати швабську часопись "Aus fremden Züngen"[1]. Та не маю і не можу дістати її адреси. Знаючи, що Ви, В[исоко]пов[ажаний] Пане, дописуєте до неї свої статті, упрашаю Вас, чи не були б Ви так добрі подати мені адреси і високости пронумерати. Друга справа така сама з часописею "Slovánský Přehled"[2]. Пренумерату на "Přehled" я вже вправді вислав,— та не знаю, чи добре.

Отсе тая моя справа. Я дуже Вас прошу, щоб Ви вволили мою волю і в можливо короткім часі карткою мені відповіли. Я буду Вам за сю прислугу вельми вдячний, а наколи обставини зложаться так, що я Вас лично пізнаю,— тоді сердечно, лично Вам подякую.

Рівночасно осміляюсь післати Вам переклад Міцкевичевого стиха[3]. Наколи б Ви В[исоко]пов[ажаний] Добр[одію] не мали нічого против сему, то просивбим о поміщенє його у Віснику. Що з ним зробите,— добре зробите, та будьте такі добрі і про се мене в картці повідомити.

А поки що я, очікуючи Вашого чесного письма, наперед Вам сердечно дякую, остаючи з правд[ивим] поваж[анням]:

Остап Луцький,
Лука, п. п. Устє Зелене.

ІЛ НАН України, від. рукописів, ф. 3, № 1611.

№ 2

Прага, 7/VII [1]902 [р.]

Високоповажний Пане!

До пересланих Вам недавно власних стихів додаю отсе ще один. Може, й не випереться з них нічого, але будьте так добрі, скажіть, що в них є, а чого бракує? Очікую Вашого листу в тій справі. Чи буде в Віснику поміщений перевід "На Голготі"[4]? Днесь вийшов у нас з друку перевід чеський Романчука "Die Ruthenen um ihre Gegner"[5], виданий накладом Укр[аїнської] Громади в Празі.

---

* Лист без дати. Як видно з його змісту та інформації в наступних листах, якраз ним розпочалося листування О. Луцького з І. Франком.

Будьте так добрі і вишліть мені "Вістник", книжку 7-у і сю, де будуть дальші мої річи, а я охотно сейчас належність зверну. Статтю о слов[ацькій] літературі та звістки до хронівки тими днями висилаю. У мене тепер багато праці. Остаю з правд[ивим] поважанєм

Остап Луцький
Лука

ІЛ НАН України, від. рукописів, ф. 3, № 1632, п[ошта] Устє Зелене.

№ 3

Лука, д.25/9 [1]902 [р.]

Високоповажний Пане!

Удаюсь отсе до Вас, В[исоко]Пов[ажаний] Добродію, з прозьбою, як і запитанєм, що там чувати з моїми стихами, висланими до редакції ЛНВістника? Я признамся, не прив'язую до них більшого значіння, і я доволі приготований на евентуальні хиби їх, однак все ж таки бажав би я знати, яка їм доля судилась. Друга справа — се перевід Махара "На Голготі". Здається мені, що Вам, ласкавий Пане, при всій Вашій добрій волі не схочеться справляти переводу зі взгляду на його якість. Проте — будьте такі добрі — проінформуйте мене, як і ся справа представляєсь. А, можливо, що я сам (по звороті рукописи) ще присяду до роботи і дещо справлю.

Сердечно дякую Вам, Високоповажний Пане, за справленє "Наполеона"[6] і впевняю Вас, Пане, що всяка увага Ваша в тім напрямі буде лиш дальшою причиною великої вдячности і поважання, яке до Вас маю. Жду на ласкаву відповідь.

З поважанєм
Остап Луцький,
Лука
п[ошта] Устє Зелене.

ІЛ НАН України, від. рукописів, ф. 3, № 1632.

№ 4

Лука, 20/I, [19]03 [р.]

Високоповажний Добродію!

Перед місяцім дістав я лист від д[обродія] Гнатюка[7], що він передав до Ваших рук мої два переклади із Махара, і що від гадки редакційного комітету "Вістника" буде залежати, чи один з них буде поміщений у сьому журналі. Не знаючи, яка остаточно гадка зайшла, звертаюсь отсим до Вас, Високоповажний Добродію, з просьбою о ласкаву відповідь, що

з перекладом сталось. На коли б він не мав бути розміщеним, то прошу ласкаво звернути мені його, як і давний перевід Махара "На Голготі"*. Рівно ж упрашаю о ласкавий зворот (накладом се можливе) книжки Махара "Confiteor", яку вислав я до редакції в ціли порівнаня переводу з оригіналом.

Дуже перепрашаю, що такими дрібницями займаю Вас, Високоповажний Добродію, однак хотів би я знати остаточно, що з тим всім сталося. Наколи б редакция могла мені те все звернути єще перед 1/II с. р., то прошу вислати на адресу:

О[стап] Л[уцький] — Лука, п. Устє Зелене, а наколи ні (вже по 2/2), то на адресу: О[стап] Л[уцький], Краків (Collegium novum).

Ще раз переспрашаючи за труд Ваш в моїй справі та просячи о ласкаву відповідь,— остаю з правдивим поважанєм

Остап Луцький.

ІЛ НАН України, від. рукописів, ф. 3, № 1632.

№ 5

Краків, дня 5/II, 1903 [р.]

Високоповажний Пане!

Задумали ми, себто я і Лепкий, видати альманах в честь Ольги Кобилянської (під заг[оловком], "За красою")[8] та запросити до ласкавої співучасти у сьому виданю всіх визначнійших письменників українських так галицьких, як і з України.

В глибокім переконаню, що і Ви, Високоповажний Пане, не будете противні такій гадці, осміляюся просити Вас о ласкаву пам'ять та надісланє щонайменше кількох стишків Ваших для сеї проектованої книжки.

Маю глибоку надію, що всякого рода хвилеві личні непорозуміння не дослонять Вас від доброго діла, опертого на гарячій, добрій воли.

Видання приготовляється без всяких публичних оголошень. Поодиноких письменників запрошується особисто або письменно. Ще раз прошу Вас горячо, щиро о ласкаве принятте слів моїх та поміч із Вашої сторони.

На всякий спосіб будьте так добрі, Високоповажний Пане, повідомити мене про Ваше остаточне рішенє в сій справі. Остаю з правдивим поважанєм

Остап Луцький,
Kraków,
Nad Rudazą, 17.

ІЛ НАН України, від. рукописів, ф. 3, № 1632.

---

* Тут і далі підкреслено в оригіналі.

№ 6

1/3, [19]03 [р.]

Хвальна Редакциє![9]

Не одержавши на численні мої листи ніякої відповіди, ще раз упрашаю о ласкаве надісланє мені моєї книжки "J. Machar." Confiteor", яку вислав я Вам на руки п[ана] Гнатюка, як і рукописи моїх переводів "На Голготі" та "Два похорони", наколи вони не мають бути поміщені "Вістнику". Згаданої книжки абсолютно сейчас потребую. В противнім разі прошу мені відповісти або листовно або в найблисшім часі в рубриці "Пер[еписка] Ред[акції]".

Остаю з правдивим поважанєм
Остап Луцький,
Kraków,
Nad Rudazą, 17/II.

ІЛ НАН України, від. рукописів, ф. 3, № 1632.

№ 7*

[Не пізніше 23 березня 1903 р.]

В[исоко]Пов[ажний] Пане Доктор!

Чому не присилаєте статті до переводу ані "Confiteor"? Чи розсердились зі взгляду на мій лист?[10] Я написав те, що думаю і чую, без злоби і не у злому намірі. Проте, думаю, що Ви не вчислите сього в мої гріхи і статтю пришлете. Здоровлю Вас дуже щиро та остаю з правдивим поважанєм

Остап Луцький.
Адр[еса]: Kraków, Nad Rudazą, 17/II.

ІЛ НАН України, від. рукописів, ф. 3, № 1632.

№ 8

*[Липень—серпень 1903 р.]***

Високоповажний добродію!

Числю передовсім на Вашу отвертість, на Ваше нелицемірство, що залучена моя заява[11] побачить світ там, де повинна б побачити. Мимо

* Ця поштівка відправлена О. Луцьким з Кракова на адресу НТШ (вул. Чарнецького, 26). На лицьовому боці поштівки — малюнок моста у Кракові. Дата написання не зазначена, а на поштовому штемпелі нечітка. Львівська пошта отримала її 23 березня 1903 р.

** Лист не датований. Відправлено його разом з листом до редакції, очевидно, після появи в ЛНВ вірша І. Франка "О. Люнатикові", тобто в липні—серпні 1903 р.

того, що Ваше розуміння брошури "Без маски" хибне, то, даруйте, що зі взгляду на Вашу відповідь я іньшої заяви вислати не можу. В кінци, думаю, що отверте, мирне полагодженє сего спору було б пожадане для "Вістника". Ви ж знаєте, що тут не розходиться лише о мене або Лепкого, або Вас...*

Остаю з правд[ивим] пов[ажанням]

Остап Луцький.

ІЛ НАН України, від. рукописів, ф. 3, № 1632.

№ 9

[Не пізніше вересня 1903 р.]

Славна Редакциє!

В відповідь на характеристичний виступ д. Івана Франка в 7 книжці "Л[ітературно-] Н[аукового] Вістника" "Із циклю "Злоба дня:.— "О. Люнатикови"[12] проти моєї брошури п[ід] з[аголовком] "Без маски" осмілюся осьвідчити, що тон її, як загалом кождий тон великоміської буденної лайки, не то що звільняє мене від всякого реаговання, але противно — наказує мені зігнорувати його так, як ігнорували подібні виступи д. Івана Франка ті з наших письменників, проти яких виписував д. Франко на картках "Л[ітературно-] Н[аукового] Вістника" ярмарочні памфлєти. Жаль мені тільки, що до подібної маніфестації треба було аж пера д[октора] Франка.

Сих кілька слів прошу помістити ласкаво в найблисшій книжці "Л[ітературно-] Н[аукового] Вістника", щоб не мусів я удаватися з таким ділом до часописий, що ще дальше стоять від штуки і літератури, як "Л[ітературно-] Н[ауковий] Вістник"[13].

З поважанєм

О. Люнатик.

ІЛ НАН України, від. рукописів, ф. 3, № 1632.

№ 10

Краків, 8/II, 1904 [р.]

Високоповажний Пане!

Ласкаву відповідь Вашу в справі знаного Вам альманаха[14] я одержав і отсе пересилаю Вам сердечну подяку за Вашу добру волю.

Остаю з правдивим поважанєм

Остап Луцький.

ІЛ НАН України, від. рукописів, ф. 3, № 1632.

---

* Тут і далі крапки в оригіналі.

№ 11

Краків, 10/2, 1904 [р.]

Високоповажний Добродію!

Нині я одержав лист з Праги від редакциї знаного Вам видавництва "Slovanský Přehled" з прозьбою о надісланя їм короткої рецензиї видання творів Ваших (у Хойнацького)[15]. Будьте, проте, так добрі та пришліть мені всі три томи. По прочитаню сейчас зверну Вам їх. Як задивляєтеся на таку пропозицію?

Ваш Остап Луцький.

ІЛ НАН України, від. рукописів, ф. 3, № 1632.

№ 12

Краків, 24/3, 1904 [р.]

Високоповажний Пане!

Відсилаю отсе на Ваші руки дещо із моїх дрібничок для "Вістника". Будьте так добрі помістити їх на сторінках Вашого органу, наколи будете вважали се за річ відповідну. В разі неприняття прошу о ласкаве повідомлення мене та відіслання рукописи. Для легшого переводу подаю жерела. І так:

Konopnicka. "Z teki podróżnej"[16]
Orkan (Krytyka, 1904, 3 зошит)[17]
Miciński. "W mroku gwiazd"[18]
Staff. Dzień duszy"[19]

Остаю все з правдивим поважанєм для Вас Остап Луцький.

P. S. Очікую нетерпеливо Вашої вірші.
Адр[еса]: О[стап] Л[уцький] Kraków, Uniwersytet.

ІЛ НАН України, від. рукописів, ф. 3, № 1632.

№ 13

Краків, д.10/V, 1904 [р.]

Високоповажний Добродію!

Даруйте, Високоповажний Добродію, що так часто пригадуюся Вам в справі альманаха в честь Кобилянської. Материяли вже майже цілковито зібрані, і я жду передовсім на Вашу ласкаву присилку обіцяної поеми.

Розумію дуже добре, що при такій величезній роботі, як Ваша, годі Вам про всьо пам'ятати, та якраз із-за того відважуюсь пригадати Вам ласкаву Вашу обіцянку, на яку вельми тішуся і за яку з гори сердечно Вам, Високоповажний Пане, дякую!

Перед кількома тижнями вислав я був на Вашу адресу цикль моїх переводів із польського для "Вістника". Наколи они для Вас непридатні чи то для їхньої ідеї, чи змісту, чи знов по причині мого невмілого перекладу, то я дуже щиро прошу Вас о ласкавий зворот рукописи, так як відпису манускрипту я сам не посідаю. Дуже вдячний був би я Вам, В[исоко]Поважний Пане, за кілька слів Ваших, написаних до мене в тій справі.

Поки-що здоровлю Вас щонайщиріше і остаю з правдивим великим поважанєм —

Остап Луцький.
Kraków, Uniwerzytet.

ІЛ НАН України, від. рукописів, ф. 3, № 1632.

№ 14

Краків, д[ня] 26.V.1904 [р.]

Високоповажний Добродію!

Бодай Вам, Добродію, Пан Біг здоровля дав за журбу мою з Вами. Від кількох днів я ходжу, як дурний. Поему Вашу таку гарну і цікаву і так правдиво, хорошо написану я б печатав дуже охотно. А однак — не можу. Передовсім, вона для моєї книжки задовга. Вона, себто книжка, буде мати 100—120 сторін. А друга річ — боюся конфіскати. Вірте мені, Пане, я б зі щирої душі рад її взяти, але не можу. Проте заклинаю Вас на всі святощі, будьте так добрі і позвольте на печатанє Ваших чудових терцин з сьогорічного "Вістника", коли у Вас нема нічого готового. Наколи я у Вас є несимпатичною личністю, то зробіть се для Кобилянської, для поезії, для штуки, для чого-небудь, але зробіть! Прошу Вас дуже, не толкуйте собі сього листу в лихий спосіб, а слова його прийміть так щиро, як щиро я їх Вам пересилаю.

З моїх дрібниць вибрав я дещо і посилаю до "Вістника". Прошу Вас дуже однак, щоби вони, наколи надаються, були конечно печатані в книжці за червень[20]. Зробіть се для мене, я буду Вам дуже вдячний. Прошу Вас дуже о ласкаву відповідь так в справі Ваших терцин, як і моїх стихів.

Ще раз звертаюся до Вас з запевненням, що сей мій лист є для мене особисто більш як прикрим, однак думаю, що Ви порозумієте мене і не витягнете з нього ніяких далеких від мене консеквенций. Прийміть так від мене, як і від д. Лепкого, слова правдивого поважання!

Жду на відповідь! Нетерпеливо!

Ваш Остап Луцький.

ІЛ НАН України, від. рукописів, ф. 3, № 1632.

№ 15

Краків, дня 26.VI.1904 [р.]

Високоповажний Пане!

Сердечно дякую Вам за надіслані ласкаво до альманаху нові терцини. Війдуть до альманаха. Ще раз сердечно перепрашаю Вас за відосланє Вам "Страшного суду"[21],— але годі...

За поміщення деяких дрібниць[22] моїх в альбомі "Вістника" з гори щиро дякую Вам.

Остаю з правдивим поважанням —

Остап Луцький.

ІЛ НАН України, від. рукописів, ф. 3, № 1624.

№ 16

Лука, дня 9.VIII.1904 [р.]
(п[ошта] Устє Зелене)

Високоповажний Пане!

Довелося мені знов удаватися до Вашої ласкавої особи з щирою просьбою о певні інформації. У Львові не маю я загалом ніяких знакомих людей, а з Вами, хотяй і погриземося незвичайно, назовемся сердечно не геніями і малпами[23],— все ж таки найскорше мені дійти до ладу і взаїмної вирозумілости.

Я рад би розвідатися від Вас (як у редактора "Л[ітературно-] Н[аукового] Вістника"), хто се таке є д[обродій] Пеня[24] та яка до неї адреса. Хочу помістити її гарну річ (тихше читайте...), печатану вже в "Вістнику", на сторінках мого альманаха. Чи можливо се, а коли так, то в який спосіб?

То одна річ, а друга вже мов особиста справа. Хотів би я дізнатися, чи і коли будуть печатані мої стихи в Вашім органі? Коли ні — то будьте так добрі відіслати мені рукопись, бо між моїми паперами не можу їх вже відшукати.

З гори дякую Вам, ласкавий Пане, за здибанє Вам Вашого дорогого часу та остаю для Вас з повним і правдивим поважанням.

Остап Луцький.

ІЛ НАН України, від. рукописів, ф. 3, № 1632.

№ 17

Лука (п[ошта] Устє Зелене),
дня 17.VIII.1904 [р.]

Високоповажний Пане!

На Ваші руки, Добродію ласкавий, вислав я перед двома місяцями деякі мої стихи і Ви в своїм часі повідомили мене ласкаво, що вони будуть поміщені в "Вістнику". В останнім листі моїм до Вас запитував я, що діє ся з ними та яка жде їх доля? Сподівався я, що будуть они випечатані вже в зошиті серпневім. Тим часом вичитав я в "Ділі" зміст послідної книжки "Вістника" і стихів моїх не найшов. Догадуюся, що дрібнички мої або непридатні для Вас, або годі для них знайти місце. Осьміляюся проте звернутися до Вас, Високоповажний Пане, з великою просьбою о ласкавий зворот всіх моїх рукописий, які позістались в Ваших руках або в редакцийній теці "Вістника",— наколи б Ви не могли відхіснувати їх в найблисшій книжці Вашого видавництва, отже, в книжці за вересень. Рішаюся на те для того, що: 1) будуть они мені потрібні для иньших видавництв, а 2) признаюся Вам щиро, Високоважний Пане: вложив я забагато душі і серця в тоті марні в Ваших очах дрібнички, щоби спокійно позволити на запихане ними редакцийних дір тоді, коли вже редакция не буде мала нічого иньшого до печатаня. Остаточне поміщене їх в надто далекій будучности на картках Вашого органу представляє ся мені нині як ласка, а однак ласки не терплю, бриджуся ласкою в штуці і — даруйте — чую се, що ласки не потребую! Наколи твір штуки має яку вартість, то і неласка його не вб'є, а коли він без вартости, то і чужа ласкавість на нічо не здасться.

Бажаю Вам всякого добра, остаю для Вас (не як для редактора "Вістника" або члена "прихильників укр[аїнської] штуки", але як для письменника і чоловіка) — все з правдивим, щирим (не шахрованим солодкими фарисейськими або лизунськими словами) поважанням

Остап Луцький.

P. S. Даруйте за нестаранність письма, але я все ж таки досить єще хорий.

ІЛ НАН України, від. рукописів, ф. 3, № 1632.

№ 18

Лука, 29.VIII.1904 [р.]

Високоповажний Пане!

Приготовивши весь материял, надісланий мені ласкаво нашими так галицькими, як і українськими письменниками для мойого альманаха "За красою", бачу, що годі мені буде із-за малого досить об'єму будучої

книжки та по причині певного відмінного тону деяких річий всі тоті материяли використати для згаданого видання. З другої сторони бачу, що шкода була би кинути сі твори до т. зв. редакційного коша, тим більше, що деякі з них напевно могли б бути поміщені на сторінках "Вістника". Прийшло мені проте на гадку відослати їх (є се річи Н. Кибальчич, Катренка, Хоткевича і др.) редакциї "Вістника", а радше Вам, позаяк я для певних, відомих Вам впрочім причин, не можу входити в зносини безпосередні з редакциєю, але сальвуючи гідність (не мою, але штуки як такої), охотно роблю се за посередництвом Вашим, маючи на увазі не певних людий і прив'язані до них скандали, але само наше дороге мені письменство. Вперід бажав би я однак почути Вашу гадку щодо сього, бо волю знов, щоб материяли згадані лежали в мене, як невихіснувані мали б спочивати в редакциї "Вістника". Наколи б Ви казали прислати їх, то я з моєї сторони просив би Вас о зазначенє при печатаню, що річи сі призначені були для альманаха і для сих а сих причин не могли бути випечатані в ньому.

Віддаючи Вам сю справу до ласкавого порішення,— остаю для Вас все з правдивим поважанєм —

Остап Луцький.

P. S. Прошу ласкаву відповідь так на сей, як і на попередній мій лист.

ІЛ НАН України, від. рукописів, ф. 3, № 1632.

№ 19

Лука, 6.IX.1904 [р.]

Високоповажний Пане!

Перед хвилею повернув я з дальшої подорожі домів і застав Ваш лист. Прочитав і, незважаючи на замученє ані на спізнену нічну пору, постановив Вам, Високоповажний Пане, зі всяких взглядів сейчас відповісти. Роблю се тим радше, що останній лист Ваш, Пане, був для мене певного рода несподіванкою, а згори заявляю — несподіванкою незвичайно милою, відрадною. Щоби не видалося Вам се дивним (Ви ж напевно пригадуєте собі, що писали мені), то позволю собі висказати на сьому місці кілька загальних уваг. Передовсім, в словах Ваших я добачив — чи відчув — таку щирість та отвертість, з якою не стрічався вже дуже давно. Щирість та отвертість — се в мойому розуміню перші услів'я яких-небудь зносин одної людини з другою. Скажім собі отверто і щиро, і ясно, і без облуди всьо, що лежить нам на души! Тоді щойно можливим стає наколи не порозумінє, то щонайменче зрозумінє. Здаєся мені, що з такою якраз отвертостю стрінувся я в Вашому листі, і за ню я Вам по всі часи буду незмірно вдячний. Хвиля, в котрій Ви найтяжчий удар виміріли в мою сторону, та сама хвиля, зі взгляду на згадану щирість і отвертість, була певно також хвилею, в якій я "по души і серцю", як говорять, найблисше станув до Вас. Хотяй Вам на моїм поважаню може

якнайменче залежати, то поминувши всьо, отверто скажу, що від нині вважати Вас мушу за людину, що хотяй на одну хвилю віднеслася до мене так щиро, як мало хто з моїх формальних друзів за всі часи.

А тепер приступити хочу до справи, що найтяжче давить мене, а іменно до "скандалів, прив'язаних до мого імени". І знов одна увага. Скажу Вам всьо так щиро, як се щирі діти звіряються з своїм горем перед своїми добрими батьками і матерями, як щиро сповідаються віруючі люди з своїх гріхів. Мені не розходиться вже навіть о Вашу гадку, о те, щоб змінити Ваш погляд, Ваш осуд. Над всьо ставлю щирість. І ту скажу Вам передовсім, що я є більше нещасливий, як злий. Без найменчого досвіду житєвого пішов я в світ сімнайцятьлітним дітваком, у всім руководився чутєм, а при тім не мав жадної сили волі. Через ціле житє не найшов я людини, перед котрою міг би висказати всі думки і бажаня,— весь сей час я все і всюди йшов пробоєм, сердечно всіх і всьо любив, а коли станув над пропастю, куди загнали мене в великій части якраз тоті, що нині каменем кидають за слідами моїми,— тоді не було нікого, що подав би мені щиру, товариську долоню. Я горячо любив сьвіт, вірив людям, рвався до всього, що корисне і шляхотне, всьо брав і пізнавав наївним, діточим серцем, але не було в мене розуму, волі, досьвіду, розваги. Тоді знайшлися люди, що (не скажу: сьвідомо) використали мою інтелектуальну і психічну ситуацію. Не хотячи блисше Вам всьо росказувати, зазначу лишень, що серед таких обставин я, не здаючи собі справи з факту, став людиною, якій годиться публична і строга догана. Строга і якнайдальш йдуча. Тим більше, що покривдженою є особа, для якої я маю поважанє велике. Не хочу входити в подробиці, але зазначу, що не менче винні тут обставини і відносини, стоячі поза мною. Най вже цілий сей тягар висить наді мною, я донесу його до гробу, спокійними можуть бути тоті, що спокійними бути також не повинні.

Я провинився, не перечу! Але радо остану жертвою дитячої наївности, щоб лишень другим вказати, що туди йти не вільно!

Від сього часу пережив я і перетерпів дуже много. На цілу молодість, якої ніколи властиво не побачив, впала чорна пляма, з заслуженим і незаслуженим п'ятном входжу в дальше житє. На жаль, за той час стратив я здоров'є — попав в страшну нервову хворобу, якої не пожелав би найбільшому ворогови мому. В тім часі почав я направду писати, в тім часі найшлися щирі люди, щира, товариська долоня (маю на думці передовсім Кобилянську і Лепкого). Найшлася, як кажу, щира долоня, але, на жаль, запізно. Я попав в комплєктну меланхолію, в нічім не годен найти свого давного я. В такім стані я почав студіювати стислу фільозофію, кинувся до неї всіма нервами і поки що потанув в містицизмі. Від Шопенгауерівського песимізму і пантеїзму Спінози поступив до оптимістичного Емерзона, а найбільше розради найшов в творах Метерлінка, передовсім в книзі "Schaf der Aimen"[25]. Там вичитав я і в глибині душі, зломаної перед часом, записав велику гадку, що нема на світі людини так злої, щоб вже в ній нічого доброго і красного бути не могло. Там вичитав я і від тоді порозумів те, що кожда людина може вимоделювати себе на найкрасшу, коли найдеться лише відповідний взір. Хто знає, що сталося би було зі мною, коли б не Метерлінк! На минувшину я примкнув очи, розпочав нове житє. Не знаю чому, але скажу Вам, що цілою душею відчуваю (се вправді відсувається від доказів і

експеріменту), що весь гріх мій є великий, але лишень формально, совість взглядом самого мене успокоюється з кождим днем. А однак, я від кари не відкажуся. Житєм цілим, втратою здоровля відпокутую провину! Маю однак велику віру і надію, що колись, по літах, душа моя стане знов чистою такою, що ангели в небі могли би її тримати.

Поки що вільно мене судити! Одно лише певне, а іменно се, що власний мій засуд є все найстрогіший. Наколи б можна було так, як колись публично відпокутувати провину, то я перший вчинив би се напевно. Позаяк се неможливе — проте судіть мене Ви, судіть щиро, отверто, без облуди, відважно, а коли хочете, то і безвзглядно. Зломити таку людину, як я, не тяжко. На превеликий жаль, у нас більше ломять, а менше нагинають. У нас багато судиїв, а мало лікарів. Судити легко, але зрозуміти чуже горе, відчути, подати долоню, лічити — нема кому...

Отсе "скандали, прив'язані до мого імени" — "моя коротка, але (справді) ріжноманітна минувшина"! Не дивуюся Вам, що Ви були і є моїм судиєю. Ви ж ані не жили, ані не говорили зі мною. А те, що Ви помимо того написали такий щирий та отвертий, хоч прикрий лист, те буде лише для мене свідоцтвом Вашої доброї волі, про яку я, щиро кажу, ніколи не сумнівався і за яку я Вам все дуже-дуже вдячний. Тепер судіть мене як хочете! Друга квестия, якої я теж не хотів би полишити без відповіди, се моє, як Ви кажете, перше кинення на Вас і то замасковане. Щодо маски, то скажу, що на відомій брошурі не підписався я повним іменем лишень тому, що не прив'язував до неї знов так великого значіня. Се була збірка моїх спостережень і понять, які можна приняти або ні, і я навіть не застановлявся над тим, чи таку річ треба пускати в світ з названєм автора. А само накиненє? Скажу Вам щиро і отверто. Я написав там те, що думав, надав карикатурально дітканвий тон тим гадкам, які в іншій формі повторив відтак про Вас в моїй статті в сьогорічній "Kryty-ці"[26]. Бути може, що я помилився, але злої волі я не мав. На всякий спосіб я не надіявся від Вас такої відповіди неспокійної, нервової, як ся, що вичитав я в "Вістнику". Я не зношу тенденциї в краснім письменстві (радше тенденційности), не зношу натуралізму золівських "документів" — і се було причиною нашого непорозуміння. Я, отверто кажу, не тішуся на спосіб писання деяких Ваших річий, однак ціню Вас і розумію. Та, впрочім, нема над чим розводитися — се квестия, щодо якої, здається, тяжко нам порозумітися.

Остається справа "певних людий". Даруйте, що не буду розводитися над нею. Сі людці в моїм розумінню не доросли до Ваших п'ят і надуживають Вашої поважної фірми. От пр[иміром] і останний факт. Зав'язують товариство прихильників укр[аїнської] штуки і літератури. На мою гадку, повинні там належати передовсім письменники, малярі, люди науки, а відтак вже доперво прихильники з-поза "артистичного" сьвіта. Даруйте мені мою сьміливість назвати річ по імени, але думаю, що тут номінация або не потрібна, або коли вже є, то повинна бути мудра, не нервова, одностороння, дітвацька. Мені здається, що перш д[обродійки] Грушевської[27], приміром, і другим повинен був виділ товариства запросити до гуртка членів: Кобилянську, Лепкого, Маковея і т. д. А тим часом... Предсі навіть Єфремов не видумав би більшого вандалізму. В моїх очах є се маломістечкова котерня, позбавлена всякої рациї і серйозности, що більше — в подібнім поступованю я бачу злу волю. Може

бути, що я помиляюся, але звідки довідатися про властиві мотиви подібного поступованя? Піднести сю справу печатно — вмить накинеться на чоловіка ціла літературна львівська громада і назве се злою волею. На мою гадку, витворився у нас невиносимий настрій, всі жруться, кричать, роблять дурниці, виключаєся людий о иньших поняттях з гурту, настає нетерпимість, нетолеранция, так що часом годі знати, чи сьміятися з того всього, чи плакати треба.

А наконець, вірте, Пане, що ролі непризнаного генія ані непогрішимого судії моральности, ані покривдженої "Вістником" (чи ким там другим) людини — я не відграю. В моїх очах кривду зробили мені Ви Вашою відповідию на "Без маски". В тім часі не почуваюся до вини і тому про се забув. Думаю, однак, що "Вістник" робить кривду другим. В першім ряді Лепкому (рецензия д[обродійки] Грушевської[28], поміщена без застережень!), Кобилянській і Маковейови (рецензия на останні українські альманахи — знов без застережень!)[29]. Я належу до людий, яких дуже диймає кривда, роблена другим. Щодо мене — байдуже!

Отсе Вам і моя відповідь. Я знаю, що Ви, вислафши до мене Ваш послідний лист, рішилися не обзиватися більше. Знаю, що се Ваше останнє слово до мене. І хотяй як се мені прикро, що розходимося не знаючися взаімно, то все-таки ще раз дякую Вам за Ваше останне супокійне, отверте, ясне слово. Бажаю Вам, щоб всі Ваші вороги все боролися з Вами так отверто, як я, і щоб Ви все таких ворогів лише мали, яким був, чи є я. Я тішитися буду, коли всі мої неприятелі будуть такі щирі в своїх ударах на мене, як Ви. Ваш лист останний захованю на вічні часи.

Сердечно перепрашаю Вас за відобранє Вам так великого часу на читання може й мало й обходячих Вас справ, але в мені тільки лиха назбиралося, що треба було конче виговоритися, хоч що де що...

Бажаю Вам всякого добра!

Ваш Остап Луцький.

P. S. Материяли вишлю до редакциї, за висиланє моїх дрібничок щиро дякую.

ІЛ НАН України, від. рукописів, ф. 3, № 1632.

№ 20

21. IX. 1904 [р.]

Високоповажний Пане!

Знов повернув я з дальшої подорожі до хати та застав на мойому столі Ваш ласковий лист. Поява його незвичайно мене врадувала і то тим більше, що, признаю, було се для мене великою несподіванкою побачити Ваше письмо так скоро по моїй останній відповіди. Бажав я Вам сейчас відповісти, вже й розпочав писати лист, але на осьмій стороні побачив, що писанє моє ростягнулося ad infinitum, а кінця мого говорення годі й так було б діждатися. Проте постановив я не відписувати Вам на Ваше ласкаве письмо та цілу бесіду відложити до ліпших часів.

Здається мені іменно, що з кінцем сього місяця буду переїжджати через Львів, вибираючися до Кракова. Старатися вже буду нарочно задержатися у Львові та бачитися особисто з Вами. На всякий спосіб я донесу Вам, коли якраз перебувати буду у Львові, а Ви, Високоповажний Добродію, коли ласка, напишіть мені, де Вас найлекше подибати можна і о якім менче-більше часі дня. Думаю, що се найліпший вихід.

Ще раз сердечно дякуючи Вам за Ваше ласкаве письмо,- остаю для Вас з правдивим поважанєм та шлю Вам моє сердечне бажанє: до побаченя!

Ваш Остап Луцький.

ІЛ НАН України, від. рукописів, ф. 3, № 1632.

№ 21

Краків, 27/X 1904[р.].

Високоповажний Пане!

Не знаю, чи одержали Ви, Високоповажний Пане, мій останний лист,— непевність моя стає тим більш оправдана, що 1) висланий рівночасно з Вашим листом мій лист до д[обродійки] Кобилянської не дійшов до Черновець, а 2) напроваджує мене на сей здогад Ваша довша мовчанка. Лист вислав я єще з Луки.

Між иньшим, писав я в свому листі, що користаючи з нагоди переїзду через Львів до Кракова, бажав би я дуже особисто видітися з Вами, Високоповажний Пане, та поговорить дещо в справах, порушених Вами в Вашому останньому листі до мене. Розуміється само собою, що бажаючи побачити вас, треба мені було зайти вперід до Наукового Товариства ім. Шевченка, що й вчинив я сейчас по приїзді до Львова.

В Товаристві сказано мені, що Ви заходите там майже кожного дня коло 6ої години по полудни. Приготовляючися до даних мені інформаций, зайшов я до Товариства о год. 6^{10} вечером. На жаль, не застав Вас. Щойно тоді сказано мені, що Ви пробуваєте в Товаристві кілька хвиль: переглянете часописи, листи і сейчас втікаєте до хати. Тоді вже годі мені було надіятися, що побачу Вас у Львові. Вправді п[ані] Панькевичева[30] піддавала мені гадку, щоб зайшов я до Вашої хати, але на се годі мені було рішитися. Я не мав найменчої певности, ні віри, що появленє моє в Вашій хаті не буде для Вас немилою несподіванкою. Сам особисто дуже жалкую, що із-за незалежних від мене причин, не міг я здійснити бажаня мойого. Жалую тим більше, що подібна нагода не так скоро прийде.

На всякий случай вважав я відповідним повідомити Вас о моїй пригоді, нездійсненім бажаню.

Остаю з правдивим поважаням —

Остап Луцький.

Адреса: Kraków, Uniwerzytet.

ІЛ НАН України, від. рукописів, ф. 3, № 1632.

№ 22

Львів, д[ня] 19.VII.1906 [р.]

Високоповажний Пане Доктор!

Рецензія Ваша на мою збірку ("В такі хвилі")[31] спонукала мене відписати Вам отсих кілька слів фактичного спростовання[32]. В надії, що Ви є тої гадки, що з противником (як довго можна) треба воювати добрими средствами, звертаюся до Вас з просьбою о поміщенє залученого спростування в найблисшім числі "Л[ітературно-] Н[аукового] Вістника". Вашому власному розумінню лишаю децизію, що зробити маєте з приватними людьми, перед якими Ви висказували дуже болючу і дуже кривдячу мене опінію. Не знаю, чому нагадується мені в тій хвилі Ваш прегарний вірш із "Багаття" п[ід] з[аголовком] "Якби ти знав"[33].

Остаю з правдивим поважаням

Остап Луцький.
Пекарська, 57. 1 п[оверх]

ІЛ НАН України, від. рукописів, ф. 3, № 1632.

№ 23

Кілька слів в справі поміщеної в VII книжці Л[ітературно-] Н[аукового] Вістника (с. р.) рецензії на мою збірку "В такі хвилі".

Відповідати на рецензії не треба, коли життє артистичне розвивається серед нормальних відносин — себто, коли кождою появою в тій сфері творчости займається ширший круг критичного громадянства. Тоді ніяка несправедливо похвальна ані несправедливо ганьбляча рецензія не закаламутить ясного (очевидно суб'єктивного) осуду даного твору у поодиноких читачів. Здається мені, що не треба багато слів гайнувати на доказ, що далеко не так представляється справа у нас. Тому лишень відзиваюся на рецензію д[октора] І[вана] Ф[ранка].

Очевидно не стану тут входити в те, о скілько рації має у поетичній творчості закид такий, як недостача звісних "життєвих тем" з одної, а наклін до "тонів, кольорів і настроїв" з другої сторони, не стану розбирати дісгармонії між моїм лицем фізичним а моїми психічними почуваннями, яка так дуже дразнить шановного д[обродія] рецензента, не стану легітімуватися перед д[октором] І[ваном] Ф[ранком] із причин смутку, яким навіяні мої стихи, але спинюся на найбільш замаркованім закиді рецензента — на отсім враженню "несеріозного чоловіка". Добр[одій] І[ван] Ф[ранко] зове мене так тому, бо 1) мав я видати тепер другим накладом давну збірку "Без маски", 2) в збірці моїй теперішній ("В такі хвилі") помістив я, як твердить д[октор] І[ван] Ф[ранко], цикль "гарних віршів" ("На верхах"), які були вже поміщені в виданій перед роком збірці поезій моїх п. з. "З моїх днів". Заявляю, отже, що друге виданє "Без маски"

появилося ще в 1903 р.[34] Та, звісна річ, в справі тої збірки я і редакция "Л[ітературно-] Н[аукового] В[істник]а" стоїмо на точках, між якими може і не прийти до порозуміння.

Інша квестія — з таким ясним, а дуже болючим в данім разі закидом як легкодушне печатанє тих самих віршів в двох збірках і то майже в однім часі. Передовсім, отже, в тій справі відзиваюся горячим протестом і заявляю, що неправдою є, мовби я се коли-небудь зділав. В збірці моїй "В такі хвилі" нема не то цілого циклю, але навіть одного віршика, який находиться в давнійшій моїй збірці "З моїх днів".

По такім вияснению можна щойно як слід оцінити критичність і справедливість та добру і розумну волю деяких наших рецензентів. А тепер — не входячи, впрочім, в генезу осудів д[октора] І[вана] Ф[ранка] — запитаю: хто тут легкодушний, хто тут багателізує собі не лиш "естетичний смак і свою власну репутацію", але навіть... правду?

Я певний, що Світла Редакція, респектуючи отсю збагателізовану правду, помістить сі мої слова в найблисшім числі свойого органу[35].

Остаю з правдивим поважанєм

Остап Луцький.

ІЛ НАН України, від. рукописів, ф. 3, № 3476.

№ 24

Чернівці, в жовтни 1910 року.

Маю честь повідомити, що моє вінчанє з панною Орисею Смаль-Стоцькою, дочкою професора університету і заступника маршалка краєвого д-ра Стефана і Емілії з Заревичів Смаль-Стоцьких, відбудеться дня 25 жовтня 1910 року в греко-католицькій парохіяльній церкві в Чернівцях о годині пів до шостої вечером.

Остап Луцький.

ІЛ НАН України, від. рукописів, ф. 3, № 1632.

№ 25

Чернівці, в падолисті 1910 [р.]

Остап і Орися Луцкі сердечно дякують за желаня, висказані їм ласкаво з нагоди їх вінчаня.

ІЛ НАН України, від. рукописів, ф. 3, № 1632.

ПРИМІТКИ

1. "Aus fremden Zungen" — німецький літературний журнал, виходив у 1891—1914 рр. у Штутгарті, Лейпцігу та Берліні.

2. "Slovanský přehled" — чеський славістичний журнал, який видавався у Празі в 1898—1914 рр.

3. Можливо, йдеться про вірш А. Міцкевича "Романтичність", який переклав на українську мову О. Луцький. Переклад зберігається в рукописному архіві І. Франка (ІЛ АН України, від. рукописів, ф. 3, № 4256).

4. "На Голготі" — вірш чеського поета Й. Махара, який переклав О. Луцький і вислав до редакції ЛНВ. Журнал не надрукував цей переклад.

Махар Йозеф (Ян) Сватоплук (1864—1942) — чеський поет, належав до модерністської художньої школи. У збірці "Vylet na Krym" "дав прегарну поетичну характеристику Галичини", як писав І. Франко у статті "40-ві роковини вродин Я. С. Махара" (ЛНВ.—1904.— Т. 25, кн. 3.— С. 187).

5. Die Ruthenen um ihre Gegner — йдеться про брошуру Ю. Романчука, правильна назва якої "Die Ruthenen und ihre Gegner in Galizien" (Wein, 1902).

6. "Наполеон" — вірш Й. Махара. О. Луцький переклав його і вислав І. Франкові для публікації у ЛНВ. Надрукований у ЛНВ за 1904 р., т. 19, кн. 7, с. 86—88.

7. Гнатюк Володимир (1871—1928) — український фольклорист і етнограф, член редколегії ЛНВ.

8. В альманасі "За красою" (Чернівці, 1905), який уклав О. Луцький на честь О. Кобилянської, вміщено такі вірші І. Франка під загальним заголовком "Із книги Кааф": І. "У сні зайшов я в дивную долину..."; ІІ. "Поете, тям на шляху життєвому..."; ІІІ. Ф. Р. ("Дівчино, каменю дорогоцінний...").

9. Це поштівка до редакції ЛНВ. Вона безпосередньо стосувалася І. Франка: саме йому вислав О. Луцький свої переклади з Махара ще 1902 р. Не побачивши їх надрукованими, просив повернути назад. І. Франко, очевидно, цього не зробив, тому О. Луцький звернувся до редакції.
У правому нижньому куті поштівки вміщено малюнок — портрет людини, виконаний чорнильною ручкою. Зображений нагадує І. Франка: кучеряве волосся, вуса, кругле характерне лице. У такий, напевно, спосіб натякав О. Луцький, кому адресовано листівку.

10. Найімовірніше, йдеться про лист О. Луцького до редакції ЛНВ (друкується під № 9), у якому автор висловлює своє незадоволення віршем І. Франка "О. Люнатикові". Його І. Франко написав у відповідь на дві пародії О. Луцького, спрямовані проти нього ("Іван Храмко", "Дехто" у збірці "Без маски"). Непорозуміння між обома письменниками почалися у 1903 р., після виходу згаданої збірки пародій О. Луцького.

11. Мається на увазі лист О. Луцького до редакції ЛНВ (див. лист № 9).

12. Відомий вірш-відповідь І. Франка О. Луцькому був надрукований у ЛНВ за 1903 р., т. 13, кн. 7, с. 5—6.

13. ЛНВ цього листа не надрукував.

14. Йдеться про вже згадуваний альманах "За красою".

15. Хойнацький А.— львівський книговидавець. Видавав твори І. Франка, молодомузівців.

16. Конопніцька Марія (1842—1910) — польська письменниця. Згадується її книга "З подорожньої теки".

17. Оркан Владислав (Смеречинський Франтішек) (1835—1930) — польський письменник. Призабута в нас його антологія новел "Молода Україна".

18. Міцінський Тадеуш (1873—1918) — польський письменник, О. Луцький згадує його відому збірку "У присмерку зір".

19. Стафф Леопольд (1878—1957) — польський поет, драматург, перекладач.

20. Прохання О. Луцького не було виконане.

21. "Страшний суд" — поема І. Франка, яка була послана О. Луцькому для альманаху "За красою", але з огляду на великий обсяг не ввійшла до нього. Опублікована дещо пізніше — у збірці "Semper tiro" (Львів, 1906).

22. Очевидно, І. Франко в листі до О. Луцького пообіцяв молодому поетові вмістити його вірші у ЛНВ, за що той висловлює вдячність "згори", тобто, наперед. Проте в журналі за 1904 р. вірші О. Луцького не були надруковані.

23. Автор має на увазі свою пародію "Іван Храмко", у якій є такі рядки:

Квилить поезія німа, безрука:
"Не геній ти, а взір лиш продуцента!"

та вірш-відповідь І. Франка "О. Люнатикові":

Правда, синку, я не геній...
Ех, якби я геній був!
З тих істерій, неврастеній
Я б вас чаром слів добув;
Я б, мов вихор, вас з собою
Рвав до ясних, світлих мет,
І до жертви, і до бою
Вів би ваш я смілий лет!
Я б вам душі переродив,
Я б вам випрямив хребти,
Я б мужів з вас повиводив —
Навіть з малп таких, як ти!

24. Пеня — псевдонім Гната Хоткевича (див.: Дей О. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI—XX ст.).— К., 1969.— С. 303). Під цим псевдонімом у ЛНВ за 1902 р. (т. 24, кн. 12) була надрукована новела-триптих "Тихше читайте сю річ!" Якраз про неї згадує О. Луцький.

25. Метерлінк Моріс — бельгійський драматург-символіст, автор відомих п'єс "Сліпці", "Синій птах", "Сестра Беатріса". Нобелівський лауреат 1911 р.

26. Йдеться про статтю "Культурний стан сучасної галицької Руси", надруковану під іменем Станіслав Луцький у краківському журналі "Krytyka" (1904, № 3). У статті О. Луцький високо оцінює величезну культурну й громадську роботу І. Франка, характеризує несприятливі суспільні обставини, у яких тому доводилося працювати. Є у ній міркування, які не могли сподобатися І. Франкові: "Хоч у всьому, що дав русинам Франко, більше знань, науки і політично-суспільного місіонерства, ніж художнього таланту, ніж власне мистецтва, він усе ж таки людина велика. Як би не дивували іноді нас його погляди на мистецтво, літературу, погляди тепер застарілі й односторонні, але треба визнати, що Франко був тим, хто в свій час вчив і виховував свій народ. Різносторонність діяльности зашкодила самому творцю" (с. 231).

27. Очевидно, йдеться про Марію Грушевську — дослідницю української й порівняльної етнографії, дружину М. Грушевського.

28. О. Луцький має на увазі рецензію М. Грушевської "Богдан Лепкий. "Осінь", надруковану в ЛНВ за 1903 р., т. 21, кн. 3, с. 97—100. У ній рецензент прихильно оцінює збірку молодого поета, підкреслює "з приємністю значний поступ і розвій його таланту". Принагідно висловлює кілька зауважень, зокрема, щодо циклу любовних поезій "Аморозо". Напевно, якраз ці зауваження не сподобалися О. Луцькому, для якого Б. Лепкий був недоторканним авторитетом, "хресним батьком", як висловився в "Українській Богемі" П. Карманський.

29. Мабуть, О. Луцький має на увазі рецензію В. Дорошенка "З-над хмар і з долин. Український альманах (Збірник творів сучасних авторів)", надруковану в ЛНВ за 1903 р. (т. 24, кн. 10, с. 36—42). Рецензент дає огляд найновіших українських альманахів, зокрема "Літературного збірника", "Дубового листя", "З-над хмар і з долин". Незадоволення О. Луцького викликали зауваження критика про те, що в альманасі "Літературний збірник" вміщено "слабенькі вірші Маковея" (с. 38). Як особисту образу сприйняв він і критичні зауваження на адресу творів О. Кобилянської, що були друковані в цьому альманасі ("За

виїмком останньої з "Лілій" д. Кобилянської ("Сарна") все інше зовсім не цікаве і не "красиве", с. 39), бо відомо: О. Кобилянська була для нього найбільшим авторитетом в українській літературі.

30. Панькевич Катерина — продавець книгарні НТШ.

31. Рецензія І. Франка на збірку О. Луцького "В такі хвилі" була надрукована в ЛНВ за 1906 р. (т. 35, кн. 7).

32. О. Луцький має на увазі свого листа до редакції ЛНВ "Кілька слів..." (див. лист № 23).

33. Йдеться про вірш І. Франка "Якби ти знав, як много важить слово...", надрукований в альманасі "Багаття" (Одеса, 1905).

34. Збірка пародій О. Луцького "Без маски" справді вийшла в Коломиї 1903 р. двома виданнями. Видання абсолютно однакові, навіть палітурки, лише на титулі перевидання зазначено: "Другий наклад". Як видно з листа, І. Франко мав інформацію, що О. Луцький збирається ще раз перевидати цю збірку. Не відомо, чи справді він мав такий намір, але чутки розгнівили І. Франка. Їхні взаємини знову стали натягнутими. У цьому причинному контексті з'явилася різка, з образливими висловами та перекрученими фактами рецензія І. Франка на останню збірку О. Луцького "В такі хвилі". Варто нагадати, що недалеко перед тим, на початку року, І. Франко надрукував під псевдонімом "Vivus" доброзичливу й об'єктивну рецензію на попередню збірку О. Луцького "З моїх днів" (ЛНВ.—1906.— Кн. 2—3).

35. Цього листа-спростування, як і попередніх, ЛНВ не надрукував.

ІЗ НЕВІДОМОГО ЛИСТУВАННЯ ВАСИЛЯ СТЕФАНИКА З РОДИНОЮ МОРАЧЕВСЬКИХ

Епістолярна спадщина, як відомо, одне з важливих джерел до розуміння і вивчення особливостей художньої майстерности Василя Стефаника. Коло кореспондентів письменника широке: родина, друзі, знайомі. Чільне місце з-поміж них належить родині Морачевських. Питання творчих взаємин письменника з Морачевськими порушуються у працях Юрія Гаморака[1]*, Я. Яреми*[2]*, Л. Луціва*[3]*, Ф. Погребенника*[4]*, Юрія Клинового*[5]*, Р. Горака*[6] *та інших. Листування є основним і найбільш суттєвим матеріалом у їхніх дослідженнях, бо В. Стефаник — майстер епістолярного стилю. Його високої художньої вартости листування з Морачевськими має важливе історико-літературне та пізнавальне значення. У листах письменник вперше по-справжньому розкрився як поет душі. Епістолярія дає можливість простежити його творче зростання. Листи слугують йому чорновим варіантом до написання окремих творів.*

Для В. Стефаника Морачевські — перші поцінувачі та критики, їхнє слово у багатьох випадках було вирішальним. Бо ж кожен з представників цієї родини — непересічна особистість. Вацлав Морачевський — доктор медичних, філософських та хімічних наук, член багатьох наукових товариств Австрії, Швейцарії, Італії та Франції, меценат української культури і перший літературний критик В. Стефаника, "його дорога у світ"[7]*. Софія Окуневська-Морачевська, дружина Вацлава, одна із перших жінок-лікарок в Галичині, доктор медицини, дійсний член НТШ. У нарисі В. Стефаника "Серце" їй присвячено такі рядки: "[...] Пані, що навчила мене любити Русів і правду в собі"*[8]*. Їхній*

---

[1] Стефаник Василь. Твори // За ред. Юрія Гаморака.— Львів, 1942.— С. XV—XX.

[2] Ярема Я. Я. Василь Стефаник і Вацлав Морачевський (1895—1897) // Міжслов'янські літературні взаємини.— К., 1963.— Вип. 3.— С. 78—92.

[3] Знайомство з Морачевським — найважливіша подія // Луців Л. Василь Стефаник — співець української землі.— Нью-Йорк, Джерсі-Сіті, 1972.— С. 89—95.

[4] Погребенник Ф. П. Василь Стефаник у слов'янських літературах.— К., 1976.— С. 133—138, 146—154, 175—178, 269—270.

[5] Юрій Клиновий. Юрій Морачевський, його батьки, його приятель // Сучасність.— 1983.— Ч. 11, 12.— 39 с. (окремий відбиток).

[6] Горак Р. Могила за горбом повстанців // Дзвін.— 1994.— № 11—12.— С. 133—145.

[7] Стефаник В. Серце // Стефаник В. Вибране.— Ужгород, 1979.— С. 243.

[8] Там же.— С. 242.

син, Юрко, юрист, визнаний знавець української літератури і мистецтва, перекладач і популяризатор творів В. Стефаника, талановита людина — поет, музикант, маляр-аматор. "Найбільший українець, найкращий батько своїх дітей, найбільш працьовитий чоловік коло своєї хати, найвища постать серед українських патріотів [...]"[9] *— писав про нього письменник в одному з листів.*

Юрій Морачевський працював суддею Львівського міського суду. Разом із своєю дружиною, Марією з дому Кромпець, вони часто виїжджали у тривалі мандрівки по Карпатах, збирали і пропагували цінні зразки народного побуту і творів мистецтва. Жило молоде подружжя в гарному великому особняку на вулиці Кубанській, 25 (колишня 22 Січня). Юрій був високоосвіченою і культурною людиною. Його домашня бібліотека налічувала близько 1000 книжок, а у Вацлава Морачевського їх було понад 2000. Кімнати будинку нагадували справжній музей. Тут можна було побачити гуцульську кераміку, італійські скляні вироби, античну порцеляну, африканські тканини, дерев'яні інкрустовані меблі, народний одяг, прикраси, графіку, образи, церковний інвентар тощо. Усе це допомагало Юрієві виконувати почесну місію пропагандиста культурних надбань не лише українського народу. Кожного четверга у цьому гостинному домі збиралась галицька інтелігенція — музиканти, митці, літератори, науковці на музично-літературні вечори. Велась невимушена розмова про театр, мистецтво, декламувалось вірші, звучала музика. У цей день сюди навідувались сусіди і приятелі Юрка: учитель класичної філології Роман Березовський, адвокат Володимир Старосольський з дружиною Дарією, приходив Вацлав Морачевський, був присутній Семен Стефаник, який мешкав тут, та багато інших цікавих людей. Такі вечори надовго запам'ятовувались, не залишали байдужими тих, хто сюди завітав, спонукали до активної творчої праці.

1935 р., в розквіті творчих сил, Юрій важко захворів і після операції, яку йому зробили у Відні, помер 4 грудня. Похований він коло матері на Личаківському цвинтарі у Львові. У травні 1936 р. могилу свого молодого приятеля відвідав важко хворий В. Стефаник, який востаннє побував у Львові.

Дружина Юрія по смерті чоловіка ще деякий час живе у Львові. Вона проводить заняття з дівчатками у фахових школах при жіночому монастирі василіянок та кооперативі "Труд", прищеплюючи їм любов до українського народного мистецтва. Під час війни вчителює в мистецько-промисловій школі. У 1944 р. виїжджає з дітьми, Софією і Адамом, на Захід.

Вацлав Морачевський залишився на старості у Львові сам. Жив на вулиці Каменярів (колишня Клейновська, 7), де винаймав помешкання у будинку графині Ледуховської. Був ректором Академії ветеринарної медицини, а в останні роки — почесним професором біохімії. Помер 1950 р., похований на Личаківському цвинтарі. Виконавцем заповіту В. Морачевського, за поданням польського біографічного словника, був Семен Стефаник, який його багату бібліотеку і збірки переказав Українській Академії наук.

Своєрідний результат довголітніх творчих й особистих товариських взаємин В. Стефаника з Морачевськими — опублікований епістолярій. Основну його частину, 116 листів (106 — до Вацлава, 8 — до Софії, 2 — до Юрка), уміщено в третьому томі академічного видання творів письменника[10]. *Листи ці писані*

---

[9] Юрій Клиновий. Юрій Морачевський...— С. 38.

[10] Стефаник В. Повне зібрання творів: У 3 т.— К., 1954.— Т. 3: Листи.— С. 38—49, 51—56, 58—62, 65, 69, 71, 75—81, 84—85, 88—97, 99—103, 107—108, 111—128, 130—133, 136—141, 143—144, 146—148, 158, 160, 181, 186, 188—192, 196—197, 200, 204—206, 210, 217—220, 228, 232—233, 235, 237, 242.

в 1895—1902 рр. Опубліковано також окремі листи до Софії[11] *та Вацлава Морачевських*[12]*, до Юрка*[13] *та його дружини Марії Морачевської*[14]*. Є відомості про наявність листів В. Стефаника в приватному архіві доньки Юрія — Софії Морачевської-Темницької, але оглянути і використати їх не вдалося.*

Нині у Львові проживає Євгенія Михайлівна Кромпець, дружина наймолодшого брата Марії Морачевської. Вона з чоловіком Карлом деякий час проживала у будинку Юрія і Марії Морачевських. Згодом будинок переходив з одних рук в інші. Багато чого знищено і пропало. Дещо з речей та документів збереглось в сім'ї Євгенії та Карла Кромпеців[15]*. Зокрема, різьблене крісло-фотель, яке стояло в кімнаті-бібліотеці Ю. Морачевського; серед книг з його бібліотеки львівське видання 1942 р. "Твори В. Стефаника" за редакцією Ю. Гаморака з дарчим написом; група фотографій, на яких В. Стефаник, його сини у колі родини Морачевських та Кромпеців. На більшості фотографій — члени родини Морачевських-Кромпеців: Вацлав Морачевський, Марія і Юрій Морачевські, їхні діти — Софія і Адам, батьки Марії — Іоана і Петро, а також фотографії з поїздок у Карпати, вигляд будинку молодих Морачевських та ряд інших. А найцінніше із залишеного у Львові — автографи В. Стефаника, які Євгенія Кромпець та її донька Тереза Грабовська передали 1991 р. в дар Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаника НАН України (далі — ЛНБ НАН України).*

Пропоновані листи — доповнення до вже опублікованої епістолярної спадщини В. Стефаника. Це листи до Юрія і Вацлава Морачевських з матеріалів переданих родиною Кромпеців зі Львова.

Хронологія листів така:

№ 1. 30 листопада [1]926 [р.] Русів.
№ 2. 2 квітня [1]927[р.]
№ 3. 20 жовтня 1928 [р.] Русів.
№ 4. 31 травня [1929 р. Русів].
№ 5. 19 серпня [192... р.]. Русів.
№ 6. 18 травня 1934 [р.] Русів.
№ 7. 10 жовтня 1932 [р.] Русів.

Листи писані В. Стефаником у 20—30-х рр. XX ст. Шість — до Юрка Морачевського. Три з них писані власноручно (№ 1, 2, 4). Лист № 5 писаний рукою невідомої особи. Два останні листи з щойно названих — поштівки. Два листи (№ 3, 6) написані рукою сина Кирила і підписані В. Стефаником. До цих листів, на відміну від усіх інших, збереглись конверти. Листи писані олівцем і чорнилом.

Лист № 7 до Вацлава Морачевського писаний чорнилом, рукою сина Юрка. Остання фраза в листі і підпис належить В. Стефанику.

У листах з болем говориться про матеріальну скруту, в якій з різних причин опинився письменник на схилі віку. Сімейні клопоти та інші обставини змушують його вдаватись за допомогою до тих, хто зрозуміє і не осудить.

---

[11] Гладкий В. М. Листи В. Стефаника до С. Морачевської // Українське літературознавство.— 1966.— Вип. 2.— С. 138—144.

[12] Стефаник В. Вибране.— Ужгород, 1979.— С. 333; Гаморак Ю. Перше кохання В. Стефаника // Наші дні.— 1942.— Ч. 7.— С. 7—8.

[13] Юрій Клиновий. Юрій Морачевський...— С. 37.

[14] Там же.— С. 38. Див. також: Морачевський Ю. Любов'ю кривди не вчиню.— Львів, 1995.

[15] Трегуб М. Невідома сторінка Стефаникіани: (За матеріалами архіву родини Кромпеців) // Дзвін.— 1992.— № 9—10.— С. 172—173.

Та крім буденних життєвих справ в кожному листі рядки сповнені великої поваги і любові до Юрка та його батьків, Вацлава і Софії Морачевських, які ніколи не полишали його самого та родину в біді.

Правопису листів у публікації не змінено.

Марія ТРЕГУБ

ДОДАТОК

Листи до Юрка Морачевського

№ 1

Русів 30/11 [1]926 [р.]

Дорогий Юрку!

Ви мене до решта зворушуєте, така пошана до мене, як Ви це робите, приводить очі мої до сліз. Я пишу правду. Боюся, що купка пань і панів, які сидітимуть в салі Лисенка[1], не зворушать мене. Мене зворушувало сонце та місяць та земля. Найбільшеж наші люди так звані мужики. Я, як Бог, їх сотворив і поставив перед очі світу. Думаю, що за сто років через мене* вони будуть собою тішитися. Ви як будете сидіти зі мною не дивіться на неудавану тупоумність пань і панів ані на їх удавану культуру. Вийдемо на свіжий воздух і забудемо.

Уважайте, щоби Семен[2] не був голоден, гроші і борги я Вам поплачу.

Ваш В. Стефаник

P. S. Власноручно до нікого не пишу листів а то й Ви мабудь не дістанете вже більше. Цей лист лишень до Вас.

ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 9, спр. 4315, арк. 1—2. Рукопис. Оригінал.

№ 2

2/4 [1]927 [р.]

Дорогий Юрку!

Семен мені переказав, що Ви гадаєте женитися[3]. Най Вас Бог благословить. Радий бувбим, щоби Ви молоді дібралися. Я, як найбільше привязаний, почувавбим між Вами двоіми своє найбільше щастя. Абисьте

---

* Підкреслено в оригіналі.

обоє були здорові та розумні. А тоді і я в [...]* Вашої Великої Матері[4] буду чути Вашу любов і до себе і до мене.

Ваш Василь Стефаник

ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 9, спр. 4315, арк. 3—4. Рукопис. Оригінал.

№ 3

Русів, 20.X.1928 [р.]

Найдорощий Мій Юрку!

Семен напав як бандит, ще з одним бандитом на редактора "Діла"[5]. Про це я дізнався з "Діла" в минувшу середу. Я вже не годен терпіти шкандалам, які мої синки мені роблять. Молодших двох оправдую їх молодістю, але Семена оправдати я не годен. Хто єму диктував той напад і які мотиви? Це Ви від нього дізнайтеся і напишіть мені. Я не можу дозволити, щоби Петрушевич[6] чи Донцов[7] залізали між мене і мої діти. Для мене тепер справа ясна, або мої сини будуть вдоволені тією ідеольогією яка є в мене в хаті, або я уступлюся з тієї хати і піду в монастир. Я не можу допустити, щоби я не мав віри у своїх дітий — як нема віри то розійдемося. Про це поговоріть з Семеном і напишіть мені. Мій гіркий встид і смуток.

Моєму Юркови скажіть нехай зачекає на відповідь від мене аж я дістану інформації Дениса Лукіяновича, директора укр[аїнської] гімназії в Перемишлі[8].

На виставці зверніть увагу на Ольгу Плешканівну[9].

Цілюю Вас обоїх

Василь Стефаник.

ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 9, спр. 4315, арк. 5—6. Рукопис. Оригінал. Підпис — автограф.

№ 4

*[Русів], 31/5 [1929 р.]**

Дорогий!

Я приїду до Львова поспішним в понеділок 3/6 вечером до гостинниці. На вівторок замов мині авдієнцію у конзуля. Завтра стає до ассентерунку Кирило[10]. Ми здорові.

Василь Стефаник

ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 9, спр. 4315, арк. 8. Рукопис. Оригінал. Підпис — автограф.

---

* Слово не прочитано.

** Рік встановлено за поштовим штемпелем.

№ 5

*Русів, 19.VIII.[192... р.]**

Дорогий Пане Доктор!

Я дуже радо буду Вас бачити в Русові, як Ви будети вандрувати по своїй тісній вітчині. Поздоровіт сердечно від мене Вашу маму[11] і оставайти обоє в здоровлю

Ваш В. Стефаник

ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 9, спр. 4315, арк. 9. Рукопис. Оригінал, писаний рукою невідомої особи.

№ 6

Русів, 18.V.1934[р.]

Найдорощий мій і найрозумнійший Друже!

Цей лист диктую вже Кирилові, бо Юрко вже четвертий тиждень хорий на тиф, бідна Цьоця втікла[12], бо сама хора, а я хорий щораз більше попри цей тиф і стратив решту нервів і панування над собою. Юрко сегодня перший раз не маячить і немає горячки та трясеться бідний на цілім тілі. Кирило вже четвертий тиждень ходить коло хорого і ледви видержує денну і нічну працю коло нього.

За Ваші для мене, Найдорощі і найкращі листи, мушу відписувати самі сумні речі. Опинився я в нужді. Випродав я все щом міг і дальше вже не буде що їсти, ані в що вбратися і ще біль і жура з приводу хороби Юрка. Тому мушу Вас просити, як найблищого, щоби Ви шукали у Шептицького, митрополита і всіляких людей з якими Ви маєте звязки шукали мені конче якої тимчасової допомоги, бо не маю з чого жити[13]. Шукайте навіть у Поляків, які інтересуються українською літературою. Вам можливий успіх особливо в Українців, тому що вони Вас високо ставляють і мають до Вас велике довірря. Найтяжчий удар для мене це брак всілякого доходу з видання моїх оповідань, нема того доходу і мабуть не буде. Через те мушу просто жебрати та добре, що цей лист переходить через Вас, бо хоч Ви оден мене виправдаєте і дасте обяснення людям таке на яке я ще можу пристати. Встид мені кінчати свою карієру такими старанями, як отцей лист.

Вибачайте мені молодий Приятелю і як можете напишіть мені або може це ціле діло Вам осоружне то тоді нічого не відписуйте. Як не можете особисто просити Шептицького то напишіть йому лист.

Цілую Вас і Вашу Зосю[14] та кланяюся низько Вашему Батькові

Ваш Василь Стефаник

ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 9, спр. 4018, арк. 1—2. Рукопис. Оригінал. Підпис — автограф.

---

* Рік частково встановлено за поштовим штемпелем.

Лист до Вацлава Морачевського

№ 7

Русів, 10/X 1932 [р.]

Найдоросший Друже!

Дивно, що я до Вас ані несміливий, ані не боюся Вам докучати — давно привик. Перебув іспити брат Лука[15], а 15/X складати буде іспит другий, правничий мій син Юрко. Він досконало приготовлений і вміє здавати іспити, але тепер, коли при іспитах що до меншостей національних панує канібалізм, я примушений звертатися до Вас з прошеннєм, щоби Ви мойого Юрка витягнули з зубів здурівших професорів. Боїться він костельного права, то значить проф. Абрагама[16] або Гальбана[17]. Один або другий питає, котрий саме, не знати і тому треба обох просити. Ваш Юрко має знакомости з Ерліхом[18] через його асистента. Як Юрко Ваш має які звязки з проф. Грабським[19] або Гломбінським[20], то нехай їх використає, бо вони питають економію політичну. Це було би все, а Ви не дивуйтеся, що не встидаюся цего, бо занадто Ви мені близькі. По повороті зі Львова я не чуюся так зле, як минувшого разу і через те в листопаді вибираюся знов до Львова, щоби упорядкувати свої фінанси.

Цілую Вас обох і дякую Вам обом
Вам все вірний
Василь Стефаник

ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 9, спр. 4316, арк. 1—2. Рукопис. Оригінал. Остання фраза і підпис — автограф.

ПРИМІТКИ

1. Йдеться про літературний вечір, присвячений В. Стефанику, який з поважних причин кілька разів відкладався і зрештою відбувся у Львові 26 грудня 1926 р. у залі Народного дому. Вечір підготувало "Товариство письменників і журналістів ім. Івана Франка". На ньому були присутні й виступили Б. Лепкий, М. Черемшина, М. Рудницький, В. Бобинський, Р. Купчинський та інші.

2. Семен — найстарший син В. Стефаника. Народився 1904 р. у с. Стецеві на Покутті, помер 1981 р. Закінчив правничий факультет Львівського університету, український громадський діяч, автор публіцистичних праць, статей і спогадів про батька.

3. У квітні 1927 р. в Кутах Юрій Морачевський одружився з талановитою малляркою Марією Кромпець. Народилася вона 1897 р. на Золочівщині, учениця школи Олекси Новаківського. Виставляла свої роботи (портрети, ікони, натюрморти) у Львові та США. 1960 р. трагічно загинула, похована у Філадельфії. Як відомо з опублікованих джерел, по одруженні Юрій з Марією відвідали в Русові В. Стефаника — великого приятеля сім'ї Морачевських.

4. Так В. Стефаник називає Софію Морачевську (1865—1926), матір Юрка, яку глибоко поважав. Як уважають дослідники, вона — вродлива і багата душею жінка, матір, знаючий медик, непересічна піаністка — мала неабиякий вплив на формування В. Стефаника як письменника. Гордістю за своє походження навчила його цінувати українську культуру, її високі етичні й естетичні цінності.

5. Йдеться про недостойний вчинок студентів Семена Стефаника та Андрія Гаєцького щодо редактора "Діла" Василя Мудрого, члена ЦК УНДО, скоєний 15 жовтня зранку в його кабінеті. Хлопці діяли від імени невідомої групи, вимагаючи від редактора пояснень з приводу образи невідомої групи людей на сторінках "Діла". Як зазначено в інформації про цю подію ("Діло" за 17 жовтня 1928 р.) редактор був принижений С. Стефаником. Згодом у кількох номерах "Діла" були опубліковані виступи ряду громадських організацій з приводу цього інциденту, більшість з яких осудила ганебний вчинок представників невідомої групи.

6. Петрушевич Євген (1863—1940) — адвокат, відомий політичний діяч, активний член національно-демократичної партії та довголітній член її управи, у 1907—1918 рр.— посол до австрійського парламенту, 1910 р.— посол до галицького сейму, президент ЗУНР. Проживав у Відні, Берліні.

7. Донцов Дмитро (1883—1973) — український критик, публіцист, політичний діяч. Автор літературно-критичної праці "Василь Стефаник", написаної 1931 р.

8. Лукіянович Денис (1873—1965) — український письменник, вчений і педагог. Був у близьких стосунках з В. Стефаником, багато корисного зробив для популяризації його творів. 1926 р. видав збірку новел В. Стефаника "Земля".

9. Плешкан Ольга (1898—1985)* — малярка родом з Покуття, села Чортовець Городенківського повіту. Навчалася у мистецькій школі Олекси Новаківського у Львові. Учасниця ряду мистецьких виставок, дочка Олени та Івана Плешканів, добрих приятелів В. Стефаника. У жовтні 1928 р. в одному із залів Академічного дому у Львові експонувались роботи молодих талантів малярської школи О. Новаківського, про яку, мабуть, і йдеться у листі.

10. Кирило — середній син В. Стефаника. Народився 1908 — помер 1987 р. Спадкоємець майна і садиби В. Стефаника, довголітній директор Літературно-меморіального музею В. Стефаника в Русові.

11. Йдеться про Софію Морачевську.

12. Плешкан Олена (1874—1957) — сестра дружини В. Стефаника. Здобула домашню освіту, вчилася кравецтва в Коломиї. Разом із сестрою, Марією Гаморак, займалась збиранням народних пісень, казок, прислів'їв. Провадила просвітянську роботу: вчила селян грамоти, читала їм твори Т. Шевченка, Ю. Федьковича, Марка Вовчка. Десь 1892 р. вийшла заміж за поета і приятеля В. Стефаника Івана Плешкана. У 1902 р. овдовіла. Від весни 1915 р. та по смерті Ольги Гаморак, жила в домі В. Стефаника, займалася вихованням його синів.

13. Про важке фінансове становище письменника йдеться у його листах до митрополита Андрія Шептицького (Купчинський О. Листи Василя Стефаника до Андрія Шептицького // Записки НТШ.— Львів, 1990.— Т. 221: Праці філологічної секції.— С. 308—325).

14. Морачевська-Темницька Софія (1929 р. н.) — донька Юрія і Марії Морачевських, проживає у США. По виїзді за кордон неодноразово відвідувала Україну, зокрема Львів.

15. Лука — брат В. Стефаника від другої дружини батька, Марії Луцик. За фахом був лікарем, вчився в Німеччині. У липні 1944 р. в Лодзі його вбило гестапо.

16. Абрагам Владислав (1860—1949) — польський історик церковного права, професор Львівського університету, автор праць, пов'язаних з історією української церкви.

17. Гальбан Леон (1893—1960) — історик права, з 1936 р. професор церковного права у Львівському університеті.

18. Ерліх Людвік (1889—?) — юрист, з 1924 р. професор міжнародного права у Львівському університеті.

19. Грабський Станіслав (1871—1949) — економіст, публіцист, професор університетів у Львові та Варшаві.

20. Гломбінський Станіслав (1862 — близько 1943) — професор економії у Львівському університеті.

---

* Дата смерти і місце народження встановлені при сприянні І. Головацького, професора Академії ветеринарної медицини.

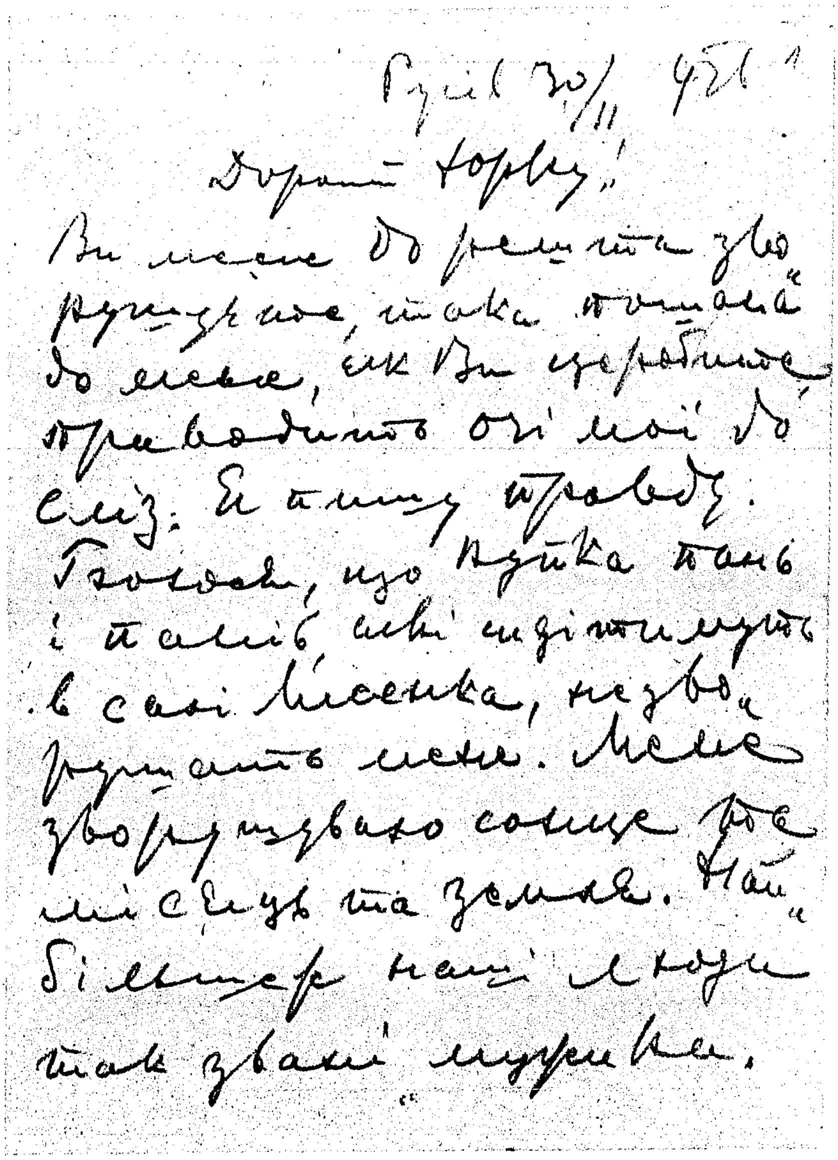
Русів 30/11

Дорогий Юрку!

Ви мене до решти зворушили, така поезія до мене, як Ви переробили, приводить очі мої до сліз. Є таку правду Богови, що музика панів і попів, які сидітимуть в салі Лисенка, не зворушать мене. Мене зворушувало сонце, де місяць та земля. Най [illegible] наші люди так звані мужики.

Автограф листа Василя Стефаника до Юрія Морачевського.
Русів, 30 листопада 1926 р.

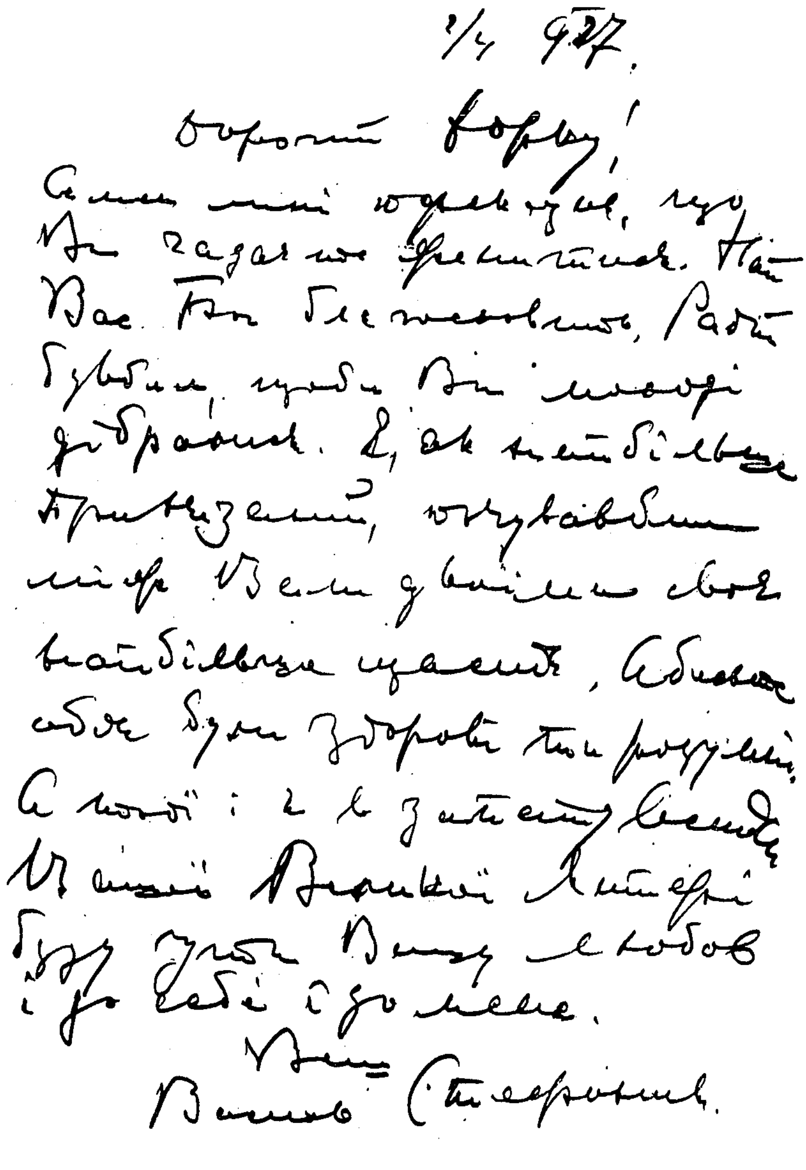

Автограф листа Василя Стефаника до Юрія Морачевського.
[Снятин], 2 квітня 1927 р.

У подвір'ї будинку Юрія Морачевського *(Львів, вул. Кубанська, 25)*.

Стоять (зліва направо): Семен Стефаник, Роман Кромпель, Стефанія Кромпель, Карло Кромпель, Софія Левицька (дружина Володимира Левицького), Володимир Левицький, Юрій Морачевський, Марія Морачевська, Софія Морачевська (донька Ю. та М. Морачевських), Василь Стефаник, Володимир Старосольський [?], Вацлав Морачевський; сидять (зліва направо) — Володимир Кульчицький [?], дружина Володимира Кульчицького [?], Збігнєв Кромпель, Йоана Кромпель (мати Морачевської). *6 липня 1930 р.*

Сім'я Юрія Морачевського

(зліва направо): Юрій Морачевський, Марія Морачевська з роду Кромпелів (дружина Ю. Морачевського), сидить — Вацлав Морачевський з внучкою Софією (донькою Ю. та М. Морачевських). *1934 р. [?]*

ЛИСТУВАННЯ ІВАНА ЗІЛИНСЬКОГО І ОЛЕКСІЯ ШАХМАТОВА

У першій половині 1911 р. визрів план підготовки спільними зусиллями українських та російських вчених збірної праці, чи першої української енциклопедії під назвою "Украинский народ в его прошлом и настоящем", друкування якої взяло на себе відоме московське приватне видавництво братів Грант і К°[1]. *Передбачалося, що лінгвістичний відділ у цій енциклопедії представлятимуть три нариси — нарис історії української мови, нарис української діалектології та нарис сучасної української літературної мови. Редактори цього відділу О. Шахматов, Ф. Корш та А. Кримський доручили історичний нарис написати О. Шахматову, а два останні — А. Кримському. Але через хворобу очей А. Кримський від написання нарису української діалектології відмовився*. Тоді О. Шахматов звернувся до Є. Тимченка з пропозицією написати цей нарис, однак останній не зміг взяти на себе цієї праці, бо був зайнятий підготовкою до магістерських екзаменів*[2]. *Тоді О. Шахматов, очевидно за порадою В. Ягича, вирішив вдатися до вже відомого в той час своїми діалектологічними працями професора гімназії в Станиславі (тепер Івано-Франківськ) І. Зілинського*[3], *якому для безпосереднього ознайомлення з говорами центральної частини України Санкт-Петербурзька АН організовує двомісячну поїздку на Наддніпрянщину*[4]. *І. Зілинський приймає пропозицію О. Шахматова, і між ними розпочинається досить жваве листування.*

---

[1] Праця ця спочатку передбачалась як тритомник, але вийшла в двох томах (т. 1, СПб., 1914, 360 с., т. 2, Пт., 1916, 361—706 с.) за редакцією Ф. Волкова (Вовка), М. Грушевського, М. Ковалевського, Ф. Корша, А. Кримського, М. Туган-Барановського, О. Шахматова.

* Не написав він і нарису сучасної української літературної мови: див. приміт. 31.

[2] Див. лист Є. Тимченка до О. Шахматова від 31 травня 1911 р.— Санкт-Петербургское отделение Архива АН России (далі — СПОА АН России), ф. 134, оп. 3, д. 1512, л. 5.

[3] Див.: Зілинський І. Дещо з фонетики українських говорів. Альманах в пам'ять 40-их роковин основаня т-ва "Січ" у Відні.— Львів, 1908.— С. 267—277. Є і окремий відбиток.

[4] Ідея експедиції І. Зілинського на Наддніпрянщину для ознайомлення і вивчення говорів центральних районів України належить Є. Тимченкові, який на прохання організатора і редактора "Энциклопедии славянской филологии" В. Ягича погодився для цього видання підготувати нарис української діалектології. Проте за дорученням В. Ягича над таким нарисом працював і його учень І. Зілинський. Однак перебування їх у двох різних державах великою мірою ускладнювало координацію співпраці. У зв'язку з цим Є. Тимченко в листі від 8 лютого 1911 р. написав В. Ягичеві: "[...] Ясно, что дело несомненно выиграет, если всю работу (з підготовки нарису української діалектології для "Энциклопедии славянской филологии".—

Листування І. Зілинського та О. Шахматова стосується головним чином підготовки нарису української діалектології і містить чимало нової інформації з історії українського мовознавства.

В архіві О. Шахматова в Санкт-Петербурзькому відділенні Архіву АН Росії зберігається 17 листів і одна листівка І. Зілинського до О. Шахматова, що охоплюють період з червня 1911 по лютий 1914 р. Всі листи — автографи, писані на папері різного формату, але найчастіше на тогочасному стандартному поштовому папері. № 7 — стандартна поштова картка, що використовувалася на території тогочасної Російської імперії. Всі листи писані по-українськи, за винятком одного (№ 4), що його І. Зілинський написав російською мовою. Листи № 3, 9, 11, 12, 13, 15, 17, 19 і 21 І. Зілинський надіслав із Станіслава, № 4 — з Києва, № 6 — із Житомира, № 7 — із Знаменки, № 22 і 23 — із Відня, № 26, 27 і 29 зі Львова. У Санкт-Петербурзькому відділенні Архіву АН Росії листи І. Зілинського до О. Шахматова розміщені в хронологічному порядку й аркуші пронумеровані (ф. 134, оп. 3, спр. 571, арк. 1—36).

У родинному архіві І. Зілинського переховувано 11 листів О. Шахматова до І. Зілинського, які стосуються хронологічно того ж періоду, що і листи І. Зілинського до О. Шахматова; всі вони автографи, написані на поштовому папері того часу і збереглися в оригінальних конвертах. На конвертах всіх листів, крім № 5, адреси паралельно написані по-російськи і по-німецьки; листи № 2 і 8 були надіслані як рекомендовані. Листи № 1, 2, 5 О. Шахматов надіслав із В'язовки Саратовського повіту, а № 8, 10, 14, 16, 18, 20, 25 і 28 — із Санкт-Петербурга. У 1965 р. син І. Зілинського відомий фольклорист і літературознавець Орест всі листи О. Шахматова до І. Зілинського передав авторові цих рядків. Разом з листами також передано: 1. Рукопис проспекту "Мовний атлас Галичини", 2. Рукописні "Квестіонар для збирання матеріалу (до Мовного атласу Галичини)", "Діалектологічний квестіонар (1931 року)", "Квестіонар (слівник) малий"[5]*; 3. Зібрані самим І. Зілинським та його учнями за згаданими питальниками матеріали із 91 села Північної Лемківщини, Надсяння, Бойківщини, Наддністрянщини, Гуцульщини та Південносхідної Волині*[6]*; 4. Спроби карт групування українських говорів*[7] *та інші.*

Й. Д.) выполнит один Зилинский [...]. В виду этого я считал бы весьма целесообразно (поручить) передать всю работу одному Зилинскому и выхлопотать для него у Академии субсидию для путешествия (на Наддніпрянщину.— **Й. Д.**). Академия, я в этом убежден, не откажет в такой субсидии, и дело значительно выиграет и ускорится" (див. рукописний відділ Публічної і університетської бібліотеки в Загребі, сигн. R 4610[в]).

[5] У проспекті "Мовного атласу Галичини" викладається концепція атласу та питання, пов'язані переважно із методикою збирання діалектологічного матеріалу. Опис та публікацію цього проспекта і питальників див.: Дзендзелівський Й. О. Проспект "Мовного атласу Галичини" проф. І. М. Зілинського // Prace filologiczne.— Warszawa, 1971.— Т. 21.— S. 335—366.

[6] Згадані матеріали автор цих рядків опрацював і разом з проф. М. Карасем опублікував у кн.: Studia nad dialektologią ukraińską i polską: (Z materiałów b. katedry języków ruskich UJ) // Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. CCCLXXVI. Prace językoznawcze.— Kraków, 1975.— Zesz. 44.— 239 s. Під час VI Міжнародного з'їзду славістів у Празі 1968 р. О. Зілинський виступив як прибічник створення міжнародної асоціації україністів, у зв'язку з чим І. Білодід та його найближчі однодумці назвали О. Зілинського та його батька І. Зілинського буржуазними націоналістами. Тут же було заборонено цитувати і згадувати праці І. Зілинського. З міркувань обережности на згаданій книзі виставлено лише одного впорядника.

[7] Аналіз цих матеріалів див.: Дзендзелівський Й. О. І. Зілинський і початки застосування лінгвогеографічного аспекту в українській діалектології // Мовознавство.— 1991.— № 2.— С. 24—36.

У публікації всі листи І. Зілинського та О. Шахматова розміщені в хронологічному порядку. Правопис листів І. Зілинського до О. Шахматова залишено без змін, а графіку листів О. Шахматова до І. Зілинського замінено на сучасну. Деякі редакторські втручання мали місце майже виключно стосовно інтерпункції.

Йосип ДЗЕНДЗЕЛІВСЬКИЙ

ДОДАТОК

№ 1

О. Шахматов — І. Зілинському

3(16) июня 1911 [г.]

Милостивый Государь,
Господин Зилынский!

И. В. Ягич просит меня сообщить Вам, исполнена ли Ваша просьба о том, чтобы в "Раде"[1] была помещена заметка о Вашей ученой поездке по Украине. Я принял меры к тому, чтобы такая заметка была напечатана[2]. Вы, конечно, получили и другой наш лист, где мы переставили, согласно Вашему желанию, сроки. О Вашей командировке сообщено соответствующим губернаторам. Отвечая на вопрос Ягича, думаю, что Вам не за чем являться к губернаторам. Держите при себе паспорт и наш командировочный лист. Сообщаю Вам на всякий случай мой почтовый и телеграфный адрес: Саратов, почтой Вязовку, Шахматову (Алексею Александровичу). Возможно, что в июле я буду в отсутствии.

С искренним уважением
готовый к услугам

А. Шахматов.

Домашній архів Й. Дзендзелівського. Ужгород. Автограф.

№ 2

О. Шахматов — І. Зілинському

5(18) июня 1911 [г.]

Многоуважаемый ученый!

Обращаюсь к Вам со следующим предложением. Московская фирма Гранат и К^0 издает сборный труд, посвященный Украине, под заглавием:

"Украинский народ в прошлом и настоящем". В этом труде известный отдел отведен вопросам языка. Редакторы этого отдела (Ф. Е. Корш, А. Е. Крымский и я) решили включить в него три статьи: 1) Исторический очерк малорусского языка, 2) Диалектологию, 3) Очерк современного литературного языка.— Исторический очерк поручено мне; диалектологию и очерк совр[еменного] литерат[урного] языка взял было на себя А. Е. Крымский. Но у Крымского разболелись глаза, он должен сократить свои работы; в виду этого он отказался от диалектологии. Я решился взять этот труд на себя и обратился к Е. К. Тимченку. Но Тимченко очень занят магистерским экзаменом и за недосугом не согласился составить очерк диалектологии.

Обращаюсь к Вам от имени редакции с просьбою дать такой очерк, а при нем, если возможно, и диалектологическую карту. Срок 1-е сентября. Размер 1—1,5 листа (в 40 т[ысяч] букв). Гонорар: 100 р[ублей] за лист и 100 р[ублей] за карту. Очерк должен обнять все малорусские говоры (украинские, галицкие и т. д.).

Будьте добры возможно скорее дать мне ответ, можете ли Вы взять на себя такой очерк.

Пишите мне по-украински или по-немецки.

Искренне Вас уважающий

А. Шахматов.

Домашній архів Й. Дзендзелівського. Ужгород. Автограф.

№ 3

І. Зілинський — О. Шахматову

14.06 1911 [р.]

Високоповажаний Добродїю!

Прошу дарувати, що пишу по-українськи, бо не володію зовсім поправно російською мовою. Поручаюче Письмо Академії і оба Ваші цінні Письма я одержав, за що сердечно дякую.

Велику честь зробили Ви менї в останнім письмі, роблячи менї пропозицію написати "Нарис української діялектології" для збірника "Украинский народ в его прошлом и настоящем".

Я дуже радо взяв би ся за зладженя сказаного Очерка і додав би карту, якби було можливо переставити реченець (сроки) виготовлення цеї праці поза 1-го вересня (сентября). До 1-го сентября я при найбільшій охотї і волї не в силї сего зробити, бо вже завтра виїзджаю в Россію і там потревають мої студії цїлий юль, август, а як удасть ся менї дістати від моїх властей відпустку, то продовжу студії ще і на сентябрь.

За той час, очевидно, не можу в дорозї написати бажаного нарису, хиба аж по моїм повороті в Станиславів.

Я міг би з'обовязати ся викінчити цю працю до 15. октобра,— найскорше до 1. октобра,— але скорше, напревеликий жаль,— се для мене фізична неможливість. Я наразї не умів подати моеї будучої адреси, тому прошу післати ласкаву відповідь в сїй справі у Київ — poste re-

stante — Главная Почта, бо я буду мусїв задержати ся кілька днїв в Києві. Пізнїйше я подам мою адресу докладну.

Дуже красно дякую за ласкаве повідомлення ґубернаторів про мою подорож, поміщення замітки в "Радї" і взагалї за всї труди і ласкаву опіку в моїй справі. Сподію ся, що російські власти менї не будуть робити перепон в моїх студїях. Що до мене — то прошу бути цїлком спокійним, що я не дам властям з моєї сторони нїякої причини до якогось конфлїкту.

Дякуючи щиро за всї дотеперішні труди, поручаюсь ласкавій памяти на будуче

цїлком відданий

Іван Зілинський.

СПОА АН России, ф. 134, оп. 3, 09. д. 571, л. 1—2. Автограф.

№ 4

І. Зілинський — О. Шахматову

28 июня 1911 [г.]

Милостивый Государь!

От вчера я уж в Киеве. Господин Академик, конечно, получил мое заказное письмо, высланное еще в Станиславове в деле написания мной диалектологического Очерка для известного труда. Я просил прислать мне милостиво ответ в Кiев "poste restante", но потому что здесь в России "Postlagernd", вероятно, не существует, подаю теперешний мой адрес: Киев, "Большая национальная гостиница",— Крещатик, 47, кв. 36" с просьбою сообщить меня милостиво, возможно ли переставить сроки окончания этого Очерка по 1-е октября [ст]арого (ст[тиля])?

В Киеве буду пребывать несколько день.

Прошу извинить мое плохое русское письмо.

С искренним уважением
всегда готовый к услугам

Иван Зилынский

СПОА АН России, ф. 134, оп. 3, 09. д. 571, л. 3—4. Автограф.

№ 5

О. Шахматов — І. Зілинському

21 июня 1911 [г.]

Високоповажаний Добродію!

Очень Вам благодарен за Ваше письмо и Ваше доброе согласие помочь в нашем затруднении. Отсрочим исполнение Вашей работы до 1 ноября старого стиля, но с тем чтобы я мог удостоверить и редакцию и издательство, что работа будет готова к этому числу.

Спешу послать это письмо по указанному Вами временному адресу.

С искренним уважением
остаюсь А. Шахматов

Домашній архів Й. Дзендзелівського. Ужгород. Автограф.

№ 6

І. Зілинський — О. Шахматову

*[Між 4 липня і 15 серпня 1911 р.]**

Високоповажаний Добродїю!

Щиро дякую за цінне письмо з дня 21 юня, яке менї прислано з Києва в Житомир.

На речинець до 1. ноября ст[арого] ст[илю] годжу ся і буду всїма силами старати ся на той час виготовити бажану працю. Я сподїю ся покінчити мою подорож по Росії до 1 сентября ст[арого] ст[илю], тож часу буду мати доволі. Мої студії поступають вперед. Дотепер я вже пізнав Київську губернію і дещо Поділя, відтак поїду в Чернігівщину, потім в Полтавщину і т. д.

Ще перед відїздом з Києва прислано менї з Галичини "Открытый лист" Чернигівського Губернатора, присланий Имп[ераторской] Акад[емией] Наук на мою адресу в Станиславів.

Я невисказано вдячний за Вашу ласкаву опіку і поміч в моїх студіях.

Поручаюсь і на дальше ласкавій памяти і опіцї
Остаю з глубоким поважанням все вдячний
Іван Зїлинський.

СПОА АН России, ф. 134, оп. 3, 09. д. 571, л. 5. Автограф.

---

* Дату встановлено за змістом листування.

№ 7

І. Зілинський — О. Шахматову

*2.08 1911 [р.]**

Шановний Добродію!

Я вже перестудіював північну Київщину, Чернігівщину, Полтавщину і Екатеринославщину. Тепер їзджу по Південній Київщині[3]. Усе іде щасливо, хоч декуди Поліція робить перепони. В Миргороді (Полт[авської] губ[ернії]) пізнав я Вашого учня з Петерб[узького] універс[итету] д[обродія] Ярошенка[4]. Славний хлопець. Вибачайте, що пишу на карточці, але тут не можна дістати лист[а] паперу.

З глибоким поважанням
все вдячний Іван Зілинський.

СПОА АН России, ф. 134, оп. 3, 09. д. 571, л. 5. Автограф.

№ 8

О. Шахматов — І. Зілинському

14 (27) сен[тября] 1911 [г.]

Многоуважаемый коллега!

Получил Ваше заказное письмо[5] и спешу Вам ответить. Сначала по вопросу о плане и размере Вашей статьи для украинской энциклопедии. В виду богатого содержания, которое Вы собираетесь в нее внести, я думаю, что Вам не следует стесняться предположенными размерами. Я отвечаю за то, что размер в 2,5 листа не встретит возражений со стороны издателей. Изложенный Вами план статьи вполне отвечает нашим ожиданиям. Ничего не могу к нему прибавить. Я особенно расширил бы первую часть (Вступ), но сократил бы по возможности, в виду характера издания[6], вторую (Загальна фізіологія звуків). Пишите свою статью по-украински. Мы переведем ее здесь. Над укр[аинскими] терминами подписывайте немецкие. Тогда никаких сомнений не встретится. Корректуры Вы будете получать. Одновременно, но на короткий срок высылаю Вам “Указатель (!) Моск[овской] диалект[ологической] комиссии”[7]. О высылке Вам “Известий”[8], начиная с 1907 года, делаю распоряжение. Что касается выдачи других изданий Академии, то Вам надо обратиться (можно через меня) с просьбой к Отделению р[усского] яз[ыка] и слов[есности]. Если Вам необходимо будет иметь ту или другую книгу, то на короткое время я мог бы Вам ее выслать. Спешу с отсылкой письма, чтобы Вы не

* Дату і місце відправлення поштової картки визначено за поштовим штемпелем.

потеряли терпения. Я не ответил Вам на Ваше прошлое письмо потому, что был за границей[9] и только дней 10 как вернулся.

Искренне уважающий и преданный

А. Шахматов.

Домашній архів Й. Дзендзелівського. Ужгород. Автограф.

№ 9

І. Зілинський — О. Шахматову

*[Між 27 вересня і 7 листопада 1911 р.]**

Високоповажаний Пане Професоре!

Прошу не гніватися на мене, що я так довго не писав, бо я в наслідок перестуди довший час нездужав.

Я невисказано вдячний за ласкаве присланя менї "Указателя Моск[овской] диал[ектологической] комиссии" і "Известий" від 1907 року.

Указатель став менї у великій пригодї, бо відкрив менї богато діялект[ологічних] праць, про які я не мав понятя. Так само "Известиями" зготовили Ви менї правдивий душевний пир. Незвичайне богацтво та ріжнородність праць формально приковує мене до них. Це дуже цїнний скарб для мене, особливо "Обозрение трудов по славяноведению"[10] від 1908 р. знов навязало прорвану нитку мого знання про поступи науки в останнїх роках.

В XIII т. "Известий", кн. 4 я знайшов "Список изданий отд[еления] русск[ого] яз[ыка] и слов[есности] Акад[емии] Н[аук]" і тепер мушу встидати ся за мою надто сьмілу просьбу, висказану в попереднім листї, бо я не знав доси докладно, що цих видань Академії є так велика сила. Я мав на гадцї головно "Сборникъ Отд[еления] русск[ого] яз[ыка] и слов[есности]", бо надіявся знайти там богато незнаного менї матеріялу по укр[аїнській] діялектольоґії, однак по переглянено змісту усїх томів я не знайшов нїчого менї незнаного, нового.

Зате не можу нїяк роздобути в Галичинї (хоч перебушував усї львівські бібліотеки) богато праць і матеріялів по укр[аїнській] діялектольоґії, виданих поза Академію, які я бажав би переглянути. Тому я змушений просити В[исоко]п[оважаного] Пана Професора о ласкаве визиченя менї на короткий час (наколи це можливо) слїдуючих книжок:

1) Карский. К вопросу о разграничении русских наречий.— Труды XII Археол[огического] съезда в Харькове 1902 (т. II, Москва, 1905[11]).

2) Шахматов. К вопросу об образовании русских наречий и русск[ого] народа.— Ж[урнал] м[инистерства] н[ародного] пр[освещения], 1899, ап-

---

* Перша дата визначається на підставі листа О. Шахматова від 27 вересня 1911 р., в якому повідомляється, що І. Зілинському вислано "Указатели Московской диалектологической комиссии" та "Известия ОРЯС" за 1907 р. Друга дата встановлюється на підставі листа О. Шахматова від 25 жовтня 1911 р., який був відповіддю на цей лист І. Зілинського.

р[ель]. (Статю В[исоко]п[оважаного] П[ана] Проф[есора] в Р[усском] ф[илологическом] в[естнике], XXXII (1894) я знаю).

3) Шимановский В. Звуковые и формальные особенности нар[одных] говоров Холмской Руси, Варшава, 1897, I—II, 1—106, I—XXXII.

4) Янчук В. Малорусская свадьба в Корницком [приходе] (Константиновского) уезда, Седлецкой губ[ернии] — (Известия И[мператорского] Общ[ества] любит[елей] естеств[ознания] при Моск[овском] унив[ерситете] т. 48, в. 1).

5) Нестеровский П. А. Бессарабские русины, Варшава, 1905, 174+11.

6) Купченко Г. Особенности буковинско-русск[ого] наречия ("Галичанин", 1893, 183, 184).

7) Филатов К. Очерк народных говоров Воронежской губ[ернии] (Р[усский] ф[илологический] в[естник], 1897, тт. XXXVII—XXXVIII, 1898 тт. XXXIX—XL).

8) Белявский В. Народный говор гор[ода] Глухова (Черниговской губернии) (Р[усский] ф[илологический] в[естник], т. L, 1903).

9) Л[апотинский] Л. Г. Материалы для характеристики нareч[ий] и говор[ов] русск[ого] яз[ыка]. Северномал[орусские] говоры, Р[усский] ф[илологический] в[естник], т. XI.

10) Дикарев, Об особенностях говоров Воронежск. (В предисл[овии] к малороссийск[им] песням, в. I, Воронеж, 1888).

11) Карский, Белорусы, т. I, Вильна, 1904 (т. II, Варшава, 1908).

12) Халанский М. Образцы народного говора южной части Курской и сев[ерной] [части] Харьков[ской] г[убернии], Р[усский] ф[илологический] в[естник], 1882, т. VIII.

Згаданих праць я нігде не можу дістати, тому прошу дуже (єсли то можливе) мені їх на короткий час* прислати, а я по використаню сейчас відішлю. В Карського "Белорусы" розходить ся мені найбільше о I том, де має бути карта білор[уських] говор[ів]. Моя праця через хворобу трохи припинила ся і часу у мене при занятях в гімназиї дуже мало, однак я всіми силами буду старатися на час викінчити.

Дякуючи щиро за ласкаву дотеперішню поміч, поручаюсь на будуче і остаю з глубоким поважанням

все вдячний

Іван Зїлинський

(P. "Указатель по діялек[тології...]"
я відіслав під опаскою
"заказное" В[исоко]п[оважаному] П[ану] Проф[есорові].

СПОА АН России, ф. 134, оп. 2, 09. д. 571, л. 31. Автограф.

* Тут і далі підкреслено в оригіналі.

№ 10

О. Шахматов — І. Зілинському

25 октября 1911 [г.]

Високоповажаний Пане!

На днях вышлю Вам все нужные Вам книги или по крайней мере большую часть их. Но будьте добры, не задержите их у себя долго. Они постоянно требуются здесь. Дольше можете Вы оставить Шахматова и Шимановского, а также Филатова (последняя книга моя). Присоединяю несколько оттисков своих работ.

С искренним уважением остаюсь

А. Шахматов.

Домашній архів Й. Дзендзелівського. Ужгород. Автограф.

№ 11

І. Зілинський — О. Шахматову

13.XI 1911 [р.]

Високоповажаний Добродію!

Щиро дякую за вістку про висилку потрібних мені книжок. До днесь я ще їх не дістав. Сейчас по одержаню я перегляну і за кілька днів відішлю.

Дуже мені прикро, що я не міг додержати реченця відісланя моєї праці до 1.XI ст[арого] ст[илю]. Се прямо для мене фізична неможливість. Я працюю денно 14 і більше годин, нераз пізно вночі, а проте годі було доси скінчити. Маса матеріялу, моя хвороба і побічні занятя дуже спиняли роботу. Крім того, я бажав би ще переглянути деякі чужі матеріяли друковані, а тут під рукою нема майже нічого. В тих днях я вже зачну переписувати на чисто. Також з картою маю великий клопіт, бо тут нема фахових людей і я роблю єї, як умію, "тушом" на "інженірськім полотні". Чи се вистарчить? Чи може то треба робити на иншім матеріялі і, може, так званим чорнилом до копійовання ("[...]istinte"*)?

Формат карти буде більше менше такий, як дві сторони "Славянської Енциклопедиї".

Прошу дуже не гніватися на мене за недодержаня речинця, бо це при найлутшій моїй волї і охотї було неможливе. Я всіми силами старатисьму як найскорше викінчити і сейчас вишлю.

Дякуючи щиро за великі дотеперішні добродійства та прихильність для мене, поручаюся і на дальше все вдячний

Іван Зілинський.

СПОА АН России, ф. 134, оп. 3, 09. д. 571, л. 6—7. Автограф.

---

* Частину слова не відчитано.

№ 12

І. Зілинський — О. Шахматову

18.XII 1911 [р.]

Шановний Добродію!

Останіми часами склали ся для мене обставини так фатально, що я при найлутшій волї і охотї доси не був в силї відіслати Вам відомої роботи. Передовсім перервала працю моя хороба, про що я вже писав, а відтак, коли вже більша часть роботи була готова, захорувала моя жінка на черевний тиф і я ніяк не можу викінчити вже раз тої нещасної праці. Вже майже три тижні треває хороба жінки, і я лише доривочно можу від часу до часу подумати о моїй роботї.

Менї невисказано прикро, що я не міг доси додержати обіцянки і мене дуже мучить думка, що подумають собі В[исоко]п[оважаний] Пан Професор о менї, о моїй словности?

Тому прошу ласкаво оправдати моє опізненя, а я старатисьму, можливо, скоро викінчити роботу і сейчас її відішлю.

Чи одержали В[исоко]п[оважаний] Пан Професор післані мною книжки ще перед двома тижнями? Я відіслав 7 книжок, а прочі я ще не вспів використати.

Дякуючи за дотеперішню ласкаву поміч і вирозумілість для мене,

Остаю з правдивим поважаням

Іван Зілинський

СПОА АН России, ф. 134, оп. 3, д. 571, л. 8—9. Автограф.

№ 13

І. Зілинський — О. Шахматову

1.02 1912 [р.]

Високоповажаний Пане Професоре!

Сегодня одержав я від д[обродія] Волод[имира] Гр[игоровича] Ярошенка картку, де він пише, що Шановний Пан Професор занепокоєні, чи не трапилося мені щось злого і чому я мовчу? Менї це дуже дивно, бо я вже кілька разів писав (останнїй лист вислав я перед двома тижнями), подавав причини і оправдувався, чому робота так була припізнилася.

Якщо В[исоко]п[оважаний] Добродїй дїйсно не дїстали моїх попередних листів, то я ще раз коротко поясню, що серед так фатальних условин, які я переживаю від трох місяців, я абсолютно не міг думати о роботї, хоч як вона лежить менї на серци.

Одно родинне нещастя по другім спадало не мене: найскорше моя слабість, відтак дуже небезпечна хвороба моєї жінки, пізнійше захору-

вала ще й теща на тиф, так що я мав правдиву "больницю" в хаті. В додатку перед тижнем умер ще дідо.

Найбільше забрала часу і відбила ся на моїй бездільности довга хвороба жінки, що з малими перервами треває вже три місяці. Шановний Добродій зрозуміють, що серед безупинного дрожання о життя найдорожшої мені Особи — неможлива поважна праця, що вимагає передовсім цілковитого спокою.

Були хвилї і днї, коли жінції вже ставало лутше, я збирався до роботи, та це тревало звичайно день, два і з погіршеням стану хвороби я знов мусів перервати працю.

Щойно від кількох днів вертає знов поволи спокій в мою хату, жінка вже потрохи встає і я тепер маю надію в недовгім часї вже раз зліпити ту нещасну працю.

Я дуже тепер жалую, що приняв на себе сю працю і зробив Шан[овному] Добродієви завід, та хто ж міг це предвидїти? Тому прошу о прощення і о ласкаве повідомленя і успокоєня, чи не понесло цїле видавництво через моє припізнення страти?

Я від кількох днів працюю день і ніч, однак перед двома тижнями я ще, мабуть, не буду в силї відіслати роботи. Чи не буде це за пізно?

Ще раз прохаю не гніватись на мене, бо не моя тут вина.

З глибоким поважаням все вдячний

Іван Зїлинський.

СПОА АН России, ф. 134, оп. 3, д. 571, л. 10—11. Автограф.

№ 14

О. Шахматов — І. Зілинському

5.II 1912 [г.]

Многоуважаемый ученый!

Благодарю за письмо. С нетерпением буду ждать Вашу статью. Время еще есть. Но убедительнейшим образом прошу доставить ее не позже, как через три недели.

С искренним уважением

А. Шахматов.

Домашній архів Й. Дзендзелівського. Ужгород. Автограф.

№ 15

І. Зілинський — О. Шахматову

*[Між 1 лютого 1912 і 9 квітня 1912 р.]**

Шановний Добродію!

Вибачайте, що я так пізно відсилаю роботу. Скорше абсолютно не міг. Якби знали, серед яких фатальних обставин прийшлось мені писати цю першу мою скромну пробу, не дивували б ся, що вона така кошлява, не викінчена і так пізно приходить до Вас. Мені дуже прикро, що я не міг на час сповнити взятого на себе обовязка так, як я цего бажав. Якщо уважаєте прислане Вам пригожим до друку, прошу ласкаво дати те, що є до перекладу д[обродієві] Ярошенкові, а я решту небаром надішлю, бо через брак часу я не вспів переписати на чисто. Ще буде яких 30 сторінок. Я знаю, що там певно буде багато зайвого, часті повторювання, бо я не міг через поспіх вигладити стилістично, тому д[обродій] Ярошенко може свобідно змінити, чи пропустити непотрібне.

Разом на мою рахубу не повинно більше випасти в друку, як $2^1/_2$ аркушів (листов).

У мене маса матеріялу вже доволі обробленого і я в поспіху не знав, що помістити. Якби що треба додати чи повнійшу бібліоґрафію, чи більше цитатів, то прошу мені ласкаво звернути на це увагу, то я в коректі доповню. В Очерку для Енцикльопедії, де я не буду так числитись з місцем, сподіюсь дати повний і докладний образ цілої укр[аїнської] діялектольоґії, а так дуже трудно.

Остаю з глубоким поважанням все вдячний

Іван Зілинський.

СПОА АН России, ф. 134, оп. 3, д. 571, л. 36. Автограф.

№ 16

О. Шахматов — І. Зілинському

9.04 1912 [г.]

Шановний Добродію!

Начало Вашей статьи я получил. Очень благодарю. По счастию Вы не опоздали. Произошла задержка. Статью Вашу я передам В. Г. Ярошенку. Все таки не задержите окончания. Всего лучшего.

Искренне преданный и уважающий

А. Шахматов

Домашній архів Й. Дзендзелівського. Ужгород. Автограф.

---

* Дата визначається на підставі відповіді на цей лист, написаної О. Шахматовим 9 квітня (27 березня) 1912 р., у якій він сповіщав І. Зілинського про одержання початку нарису української діалектології.

№ 17

І. Зілинський — О. Шахматову

6.05.1912 [р.]

Шановний Добродію!

Вчера вислав я докінченя моєї статї і подав коротко в залученім письмі причину опізненя.

Я думав спершу, що мені удасться в короткім часї виготовити і вислати разом також діялект[ологічну] карту та плянований VI. розділ "Систематика укр[аїнських] говорів", що головно служить близшим поясненням до карти, однак непередвидені трудности знівечили мій замір, і я в обаві перед опізненям післав Вам, що мав готового.

Бажаючи дати якусь путню карту, що при помочи сїти ліній (ізофонів) представляла б границї важнїйших окремішностей поодиноких говорів, я запустився в основні студії свого і чужого матеріялу та загнався задалеко...*

Як тяжка така робота для одної людини, що тут на провінції не має під рукою потрібних жерел, кілько труду і часу вимагає зладженя такої карти, про це не потребую говорити. До того причинилися ще й технічні трудности, бо я сам не розуміюся на робленю карт, а трудно тут знайти чоловіка, що поміг би менї в тій роботї та подав якісь інформації.

Тому та справа дуже проволїклась, і я при моїх службових занятях не в силі викінчити її скорше, як в протягу 2—3 тижнів.

Якщо видавництво не може так довго чекати, в такім разї карта і той кінцевий розділ статї мусить відпасти, а я при коректї міг би ще сам дещо доповнити і заокруглити деякі місця (головно поділ говорів на низші одиниці і точнійше означення границь...).

Я у всякім разї дальше працюю над картою (хоч як я вже перетхнений [?] і утомлений тим вічним натружуванням зору), бо зібрані дані придадуться менї для "Слов[янської] Енциклопедії". Коб я мав більше свобідного часу і голову, вільну від ріжних родинних клопотів, воно ішло б скорше і взагалі цїла робота випала б инакше, а так Ви не маєте, Шановний Добродію, понятя, серед яких невідрадних условин приходиться менї працювати.

Щиро дякую ще раз за ласкаве присиланя мені "Известий", бо я не міг би позволити собі на пренумерату. "Обозрение трудов по словяноведению"[12] це для мене правдива розкіш.

Вчера дістав я 4. книжку, XVI т. ["Известий ОРЯС"] (3. книжка того тому чогось не прийшла, може, затрималася).

Поручаюсь ласкавій памяти та остаю з глибоким поважанням все вдячний

Іван Зілинський

СПОА АН России, ф. 134, оп. 3, д. 571, л. 12—13. Автограф.

* Тут і далі крапки в оригіналі.

№ 18

О. Шахматов — І. Зілинському

11.05 1912 [г.]

Многоуважаемый ученый!

Благодарю за продолжение. Если пришлете карту через 3 недели, не будет поздно. Я вполне понимаю все трудности, которые Вам приходится превозмочь. Благодарю Вас, что Вы доводите дело до конца. По счастию фирма несколько запоздала сама; это даст возможность г[осподину] Ярошенку заняться на свободе переводом Вашей статьи. Но убедительно прошу прислать конец ее и карту не позже как через 3 недели.

Искренне Вас уважающий

А. Шахматов.

Домашній архів Й. Дзендзелівського. Ужгород. Автограф.

№ 19

І. Зілинський — О. Шахматову

25.(12)VI. 1912 [р.]

Шановний Добродію!

Виготовлення карти завдало мені тільки праці, що я при браку часу щойно її викінчую. Інакше було неможливо. З огляду на спізненя я рішив ся, щоб зискати на часі, вислати сими днями карту і IV часть статї прямо в Миргород до д[обродія] Ярошенка, щоби скоротити дорогу. Я думаю, що Шановний Добродій нічого не матимуть проти тому. Ярошенко писав мені вчера, що він вже викінчує переклад, відтак за одним заходом перекладе ще й IV частину (що є коротка), і разом вишле цілу перекладену статю з картою Шановному Добродієви. Ми поразуміли ся з Ярошенком, що до деяких змін, а якби ще, кромі того, Шановний Добродій узнали потрібним дещо змінити чи скоротити, то я за це буду лиш невисказано вдячний і за всякі вказівки.

У нас в ґімназії кінчиться наука 1.VII (н[ового] ст[илю]), і я десь коло 3.VII виїду на два місяці в Карпати, в місцевість “Ворохта” (на Гуцульщині). Ті два місяці я хочу використати на написаня основної діялект[ологічної] праці для Славянської Енцикльопедії. Тепер вже робота піде гладше і скорше, бо матеріял маю вже доволі оброблений, решту ще доповню в часї ферій.

Я був би дуже вдячний за ласкаве поданя мені адреси Шановного Добродія в часї ферій.

Моя адреса може бути на весь час ферій дотеперішня т[о] є[сть] "Станиславів, Липова, 44", бо листи мені відсилатиме ґімн[азіальний] терціян,— або прямо: "Ворохта" (Галичина).

Чи 3 книжки, що їх я визначив, т[о] е[сть] 1) Шахматов, К вопросу... 2) Шамановский, ... 3) Филатов[13], ... потрібні зараз і я маю їх Шановному Добродієви відослати, чи можу ще їх задержати?

Остаю з високим поважаням
все вдячний
Іван Зілинський.

СПОА АН России, ф. 134, оп. 3, д. 571, л. 14—15. Автограф.

№ 20

О. Шахматов — І. Зілинському

9(22) дек[абря] 1912 [г.]

Многоуважаемый ученый!

С большим прискорбием прочел я сообщение о смерти Вашей жены. Шлю Вам сердечное свое соболезнование. Берегите себя для науки. Вы, наверное, исполните завет покойной Вашей жены, если не слишком будете предаваться отчаянию, напротив напряжете свои силы для научной деятельности. Оставила ли она Вам детей? Если да, то Вы должны беречь себя и для них.

Искренне Вам преданный
А. Шахматов.

Домашній архів Й. Дзендзелівського. Ужгород. Автограф.

№ 21

І. Зілинський — О. Шахматову

*[Між 22 грудня 1912, і 1 січня 1913 р.]**

Високоповажаний Добродїю!

Сердечно дякую за щирі слова співчутя. Я не маю слів, щоб виказати, як велике нещастя постигло мене. Вправдї моя покійна жена[14] була слабого здоровля і часто слабувала, однак я нїколи не надіявся, що люта

* Час написання визначається на підставі листа О. Шахматова від 22 грудня 1912 р., на який цей лист був відповіддю.

смерть так скоро менї її забере. Наше родинне щастя тревало не повні три роки.

Дітей менї моя дорога жена, на жаль, не лишила і якби не замилованя до науки — я не мав би вже жодної цїли житя. Лише в науці можу ще знайти одиноку розраду, бо не хотів би я сходити з того сьвіта, не лишаючи ніякого тревалійшого сліду по собі. А моя жена так інтересувала ся моїми научними працями і так ждала, коли появить ся моя перша праця. Не діждала... Не маєте понятя, як вона бідна робила собі все викиди, що слабість спиняла мою працю. Тепер зрозумійте, серед яких фатальних обставин приходилось менї написати статю, переслану Вам, чому вона так поволи поступала і чому не вийшла так, як я собі бажав. У мене в хаті хвороба не переводила ся, або жена, то знов я хорували, рідко коли можна було мати свобіднійшу голову до научної роботи. Тепер я стараю ся о відпустку і якщо її одержу, перенесу ся від 1 лютого (н[ового] ст[илю]) у Львів або Відень, де цілком віддам ся працям. Передусім бажаю викінчити мапу і чим скорше вислати Шановному Добродїюви, а відтак довести до кінця роботу д[обродієві] Яґичеви для Словянської Енциклопедиї. Що відтак зі мною стане ся, не знаю.

Тому прошу ще трохи заждати на карту, бо тепер годі менї думки зібрати до купи.

Желаю веселих сьвят та щасливого Нового Року

все вдячний

Іван Зїлинський.

СПОА АН России, ф. 134, оп. 3, д. 571, л. 34—35. Автограф.

№ 22

І. Зілинський — О. Шахматову

Відень, 25 (12) III, 1913 [р.]

Високоповажаний Добродїю!

Прошу вибачити, що я вже давно нічого не писав, бо я по моїм нещастю чув ся довгий час цілком зломаним на души і на тїлї. Щойно тепер по одномісячнім побутї у Відни я прийшов трохи до себе і починаю думати про відому перервану роботу.

Щиро дякую за ласкаву прислану менї від Імператорської Академії Наук через акад[еміка] Яґіча запомогу в сумі 200 карбованців, бо ті гроші менї саме тепер у великій пригоді. Коби я міг якнайскорше віддячитись В[исоко]п[оважаному] Добродієви за велику поміч і прихильність для мене.

Я тут, у Відни, знайшов в бібліотеці доволі багато не використаних ще мною книжок. Сими днями дістав я від акад[еміка] Яґіча: Н. Дурново "Хрестоматия по малор[усской] диалектологии"[15]. За те нігде не можу дістати 1) Труды Общества исследователей Волыни. Житомир, т. І, 1902;[16]

т. V[17], 1911.— (де поміщені інтересні матеріяли Кравченка[18]), і 2) Материялы по этнографии Гродненской губ[ернии] под ред[акцией] Романова[19], Вильна, вып. 1, 1911, вып. II, 1912. Особливо сї останнї матеріяли мають бути дуже інтересні і дуже цїннї, то ж я доконче бажав би ними покористуватись ще перед викінченням діялектольоґ[ічної] карти. Акад[емік] Яґіч обіцяв, що попросить В[исоко]п[оважаного] Добродія о визичення на короткий час з бібліотеки С[анкт]п[етербурзької] Академії для мене сих книг, але не знаю, чи вже писав в сій справі. Зладження діялектольоґ[ічної] карти справляє менї чимало трудностей (особливо технічна сторона). Акад[емік] Яґіч обіцяв дати менї до помочи доброго рисовника з ґеоґрафічного інститута, тож надїюся в недовгім часї солїдно викінчити сю карту.

Писав менї д[обродій] Волод[имир] Ярошенко, що передав вже В[исоко]п[оважаному] Добродієви перекладену мою статю для Укр[аинского] Народ'а. Я знаю, що вона десь виглядає в цїлости дуже кошлява і її здало б ся ще перед друком вигладити, а, може, неодно змінити? Прошу дуже менї сказати цїлком отверто, як вона Вам видаєть ся, а я дуже радо ще перед друком (єсли то можливе менї її ще прислати), або при коректї зміню, що буде треба, бо то було майже "на колїнї" роблене.

Я познайомився тут у Відни з д[обродієм] Євг[еном] Перфецьким[20], що дуже ревно занявся історичними дослїдами Угорської Руси. Він також цікавиться діялектольоґі[є]ю і казав, що передав В[исоко]п[оважаному] Добродієві зібрані матеріяли на Підлясю. Чи вони вийдуть небаром друком? Я не сьмію просити, але якби то було можливо прислати ті матеріяли акад[емікові] Яґічеви, я б з Перфецьким перевів їх, бо о скільки я переконався з його виговору, він дуже недокладно транскрибував підляські дифтонґи через *къунь, къюнь* і т. д. І моя праця скористала би на тім, бо у мене небагато матеріялу з Підляся. Прим[іром] радинських і константинських говорів я зовсїм не мав нагоди пізнати на місци. Ще раз дякую щиро за всї дотеперішні добродійства і остаю з глубоким поважанням

Іван Зїлинський

СПОА АН России, ф. 134, оп. 3, д. 571, л. 16—17. Автограф.

№ 23

І. Зілинський — О. Шахматову

Відень, 29. V 1913 [р.]

Шановний Добродїю!

Прошу вибачити, що доперва тепер відсилаю прислані менї ласкаво матеріяли д[обродія] Перфецького. Я ждав приїзду його у Відень, бо многї місця були менї неясні і я знаходив багато суперечностей в порівнаню з матеріялами Бессараба[21], Янчука[22], Житецького[23] і п[рочих].

По приїзді Перфецького ми обговорили цілу статю, перевірили і отсе я її з широкою подякою відсилаю, бо з неї я довідав ся багато дечого нового, мені доси незнаного.

Я радив д[обродієві] Перфецькому статю трохи змінити і краще упорядкувати матеріял, та він тепер дуже занятий своїми студіями і приготованями до подорожі по Угорській Руси, але обіцяв, що це зробить при першій коректї.

Я працюю тепер над діялект[ологічною] картою, що справляє менї дуже великі трудности.

Щиро дякую за прислані через акад[еміка] Яґіча карту і книжки і за пізнійшу посилку карт, бо вони мені були дуже потрібні.

Моя адреса до 1. VII (н[ового] ст[илю]: Wien, 1, Universität). Де поїду на ферії, ще не знаю, може, таки лишу ся тут у Відни, щоби докінчити статю для Слав[янської] Энциклопедії.

Впрочім, я подам ще вчас адресу, якби Шановний Добродій в часї ферій чого від мене потребували.

Я тут зібрав у Відни по бібліотеках багато невикористаного матеріялу, тож надію ся, що моя робота вийде вдоволяючо.

Дякую за ласкаву дотеперішню поміч, поручаю ся на будуче і остаю з глубоким поважанням

Іван Зілинський.

СПОА АН России, ф. 134. сп. 3, д. 571, л. 18—19. Автограф.

№ 24

І. Зілинський — О. Шахматову

Львів, 4, XII (21, XI) 1913 [р.]

Шановний Добродїю!

Прошу вибачення, що я так довго нічого не писав, бо я не могу ще донести о викінченю моїх робіт, прямо не сьмів забирати часу, так дорогого для Вас, моїми письмами.

Шановний Добродій, певно, недобрі на мене, що я ще доси не прислав обіцяної карти для "Укр[аїнського] Народ'а". На основі доволї частих інформацій д[обродія] Володимира Григ[оровича] Ярошенка, що єще не вийшов навіть I том сего видавництва і впевнювань, що ще є час[24], я був певний, [що] справа моєї діял[ектологічної] мапи не так дуже нагла і тому посьвятив я всї мої сили статї і мапі, призначеній для "Славянской Энцикл[опедии], бажав я зладити меншу мапу для "Укр[аїнського] Народ'а", думаючи, що так буде найкраще і вийде справі на користь.

Але не така то легка справа виготовити добру мапу, як це я собі спершу представляв.

Прошу ласкаво зважити те, що я сам один, мов палець, підняв ся такої дуже тяжкої праці, над якою працює Московська діалект[ологічна] коміссія при помочи тільки співробітників вже десятий рік, а проте ще

доси не була в силї видати заповідженої діалект[ологічної] карти! Се робота прямо понад сили одної людини, а видати щонебудь, не використавши всіх можливих матеріялів, я не відважив би ся. Лише один Бог знає, скільки журн, клопотів і часу та недоспаних ночей коштує мене ся мозольна праця! До того прошу ще ласкаво увзглядити мій психічний стан, моє ще доси треваюче пригноблення по утратї жени, а тодї стане Вам ясно, чому я доси при всіх зусилях не встиг ще цїлком упоратися з тою мапою.

Хоч у Відни я зробив дуже багато, показалася потреба ще тут у Львові поробити многі доповненя, а ще одно менї бракує.

Найменше даних маю в великоруськo-українського погранича і взагалї менї дуже неясна північно-східна укр[аїнська] етноґрафічна границя.

Перед моїм відїздом з Відня писав менї Дмитрій Никол[айович] Ушаков із Пушкина біля Москви, що "Диалектологическая карта русского языка... в Трудах М[осковской] диал[ектологической] Комиссии действительно уже составлена"[25], тільки д[обродій] Ушаков не міг певно сказати, чи вона ще сього року буде надрукована.

Я дуже тїшив ся, що може буду міг покористувати ся сею картою при означеню великоруськo-української етноґр[афічної] границї, бо ж, певно, М[осковська] діал[ектологічна] комісія мусїла зібрати багато матеріялів (в кождім разі більше, як се менї є приступне), але тепер по інформаціях д[обродія] Ярошенка бачу, що пусті були мої надії.— Так що ж робити!

Мусітиму викінчити мою мапу о власних силах, хоч, певно, пороблю грубі похибки.

Теперішній стан моєї роботи такий: Карту для "Слав[янской] Энциклопедии" рисує тепер один рисовник у Відні на основі мого еляборату — на чисто, а я покищо виготовлюю статю для Энциклоп[едии]. Сьогоднї пишу до того рисовника, щоби приспішив роботу і прислав менї рисунок з матеріялами у Львів. Якщо я тільки його дістану, буду старати ся на підставі тої карти в можливо короткім часї зладити другу меншу мапу для "Укр[аинского] Народ'а" і сейчас по викінченю вишлю її Шановному Добродієви.

Не знаю тільки, чи поодинокі ґрупи говорів на карті для "Укр[аинского] Народ'а" можуть бути зазначені кількома красками, чи лише тїнями одної краски? Якщо видавцї не жалуватимуть коштів, можу зладити в кількох красках.

Я дуже був би вдячний, якби Шановний Добродій були ласкаві повідомити мене, до якого реченця найпізнїйше я мушу доставити сю мапу, бо у мене тепер і в школї і поза школою багато роботи, тож виготовленя мапи все ж таки трохи потреває.

Шановний Добродій певно ще не знають, що перед кількома днями появила ся сензаційна "Grammatik der ruthenischen (ukraïnischen) Sprache von Smal-Stockyj und Theodor Gartner". Wien, 1913, 8^0, XV + 550 ст[орінок]. В цій граматицї нищить Стоцький всіх і вся, відриває з коренем укр[аїнську] мову від руського пня, перечить істнованю "Urrussisch", укр[аїнську] мову лучить з сербською, а не з великоруською, укр[аїнське] "іканя" пояснює коротко через "Kürzung und Schwächung des *o* > *i*" і т. д., і т. д. Це, очевидно, має бути наукова граматика, видана професорами університета.

В кождім разі вона викличе рух, бо Стоцький узгляднює всї наукові поваги.

На сім кінчу, прошу не гнївати ся за моє довге мовчаня і остаю з глубоким поважанням все вдячний

Іван Зїлинський

СПОА АН России, ф. 134, оп. 3, д. 571, л. 20—23. Автограф.

№ 25

О. Шахматов — І. Зілинському

23 дек[абря] 1913 [г.] / 5 янв[аря] 1914 [г.]

Многоуважаемый доктор!

Очень Вас благодарю за сообщение. Это правда, что Укр[аинская] энциклопедия запаздывает. I том едва ли выйдет раньше 7 янв[аря] по стар[ому] стилю. Редакция встречает затруднения к помещению Вашей статьи в виду сложности набора. Об этом мы с Вами еще спишемся.

Грамматику Смаль-Стоцкого я получил. На меня она произвела тяжкое впечатление. Хочу написать разбор последней ея главы[26].

Радуюсь тому, что успешно идет Ваша работа для Слав[янской] энциклопедии. Свой очерк истории р[усского] яз[ыка][27] я уже сдал в набор.

Искренне преданный

А. Шахматов.

Домашній архів Й. Дзендзелівського. Ужгород. Автограф.

№ 26

І. Зілинський — О. Шахматову

Львів, 20 (7) II. 1914 [р.]

Високоповажаний Добродїю!

Прошу вибачити, що я так довго не писав, бо в часї сьват перестудив ся й доси нездужаю. Кромі того, розболїли мене очи, так що я від двох тижнїв лише з трудом можу читати й писати.

Пише менї д[обродій] Волод[имир] Григ[орович] Ярошенко, що Шановний Добродїй дуже турбують ся мапою до моєї статї для "Ук[раїнського] Народу". Менї це дуже прикро, що я досі не міг її зладити і взагалї жалую, що взяв на себе обовязок, що його до тепер не міг виконати тай тільки спричиню Вам журбу.

Якщо редакція не має охоти друкувати моєї статі, так, може, дати собі спокій і з мапою? Чи вже вийшов з друку І том "Укр[аинского] народа"?

У мене так фатально склало ся житя, що я дотепер тільки з трудом міг у вільних хвилях працювати для науки. Жию надією, що воно незадовго мусить змінити ся. Поки що менї ще дуже трудно і тяжко йшла робота.

Коли вважаєте, що моя статя має якусь вартість і буде надрукована, я візьму ся до виготовленя мапи, як тільки цілком подужаю. Карту для Слав[янской] Энцикл[опедии] робить саме рисівник у Відни і на другий місяць пришле менї її до І ревізії і доповнення, бо доси я не міг роздобути докладнїйших матеріялів для означення укр[аїнсько]-великоруської етноґр[афічної] границі. Чи діалект[ологічна] карта Московської діалект[ологічної] комісії ще не появила ся?

Якщо можна, прошу ласкаво ще трохи лишити менї часу на зладженя тої мапи для "Укр[аинского] Народа", а я всіми силами старатисьму її в можливо короткім часї виготовити.

І акад[емік] Яґіч мене понагляє з роботою для Слав[янской] Энциклоп[едии], а тут поза службовими обовязками дуже мало остає часу, а до того ще та ненадійна моя слабість. Коби дотягнути до мая, а відтак я мушу дістати відпустку (Urlaub), бо бою ся о здоровля.

Прохаючи ще раз вибаченя, остаю з глубоким поважаням

Іван Зїлинський.

СПОА АН России, ф. 134, оп. 3, д. 571, л. 24—25. Автограф.

№ 27

І. Зілинський — О. Шахматову

Львів, 22 (9) II. 1914 [р.],
вул. Виспянського, 31

Вельмишановний Добродїю!

В попереднім моїм листі я обіцяв в можливо короткім часї зладити діалект[ологічну] карту для "Укр[аинского] Народа", а забув поновити мою просьбу о ласкаве присланя менї моєї статі на коротенький час до перегляду. Як відомо Шановному Добродїєви, писав я ту статю серед дуже поганих обставин, дуже доривочно під час слабости моєї жени і відсилав частинами. З огляду на се, що я не мав часу робити докладного бруліону, а писав, особливо другу частину, відразу на чисто, тепер не маю перегляду на цїлість і на подробиці.

Тепер, коли приходить ся менї означувати на картї лініями (ізофонами) територію поодиноких звукових окремішностей, не знаю докладно, як я се описав словами у статї. Кромі того, я простудіював протягом минувшого року докладнїйше власні матеріяли і використав багато чужих, перше менї незнаних, тому треба доконче поробити деякі незначні поправки і доповненя перед друком, бо відтак труднїйше буде поробити її зміни в коректї.

З огляду на все те дуже прошу можливо скоро прислати мені на короткий час мою статю оригінал (а якщо се можливо також переклад її д[обродієм]) Ярошенком, а я сейчас пороблю поправки — відразу у великоруській мові, на основі того виготовлю карту і враз із статею можливо скоро відішлю Шановному Добродієви до друку.

Прошу мені вірити, що ся моя просьба, то не якась забаганка, а пекуча конечність, бо инакше моя карта не буде годити ся із моєю статею і трудно мені її зладити.

Прошу не бояти ся, що ся статя може запропастити ся, бо се виключене, зрештою, якби було неможливо прислати мені перекладу Ярошенка, то принайменше прошу о оригінал статі Вам вже цілком непотрібний.

Сподіючи ся, що Шановний Добродій зрозуміють моє положеня і не відмовлять моєї просьбі, очікую нетерпеливо ласкавої присилки

і остаю з глубоким поважаням

Іван Зілинський.

СПОА АН России, ф. 134, оп. 3, д. 571, л. 26. Автограф.

№ 28

О. Шахматов — І. Зілинському

3 февр[аля] 1914 [г.]

Многоуважаемый коллега!

В типографском отношении и в издательском возникли затруднения при наборе Вашего труда. Редакция решила просить Вас сократить Вашу рукопись, во-первых, а во-вторых, в оставшейся части заменить транскрипцию более легкой.

Возвращаю Вам одновременно рукопись и прошу Вас дать свое согласие на следующее:

1) Редакция напечатает Вашу статью в след[ующем] виде: сначала первые 27 страниц; потом краткое обозрение звуков для объяснения транскрипции; наконец, страницы 154—200.

2) Транскрипция должна быть упрощена, новые буквы заменены обыкновенными с надписанными буквами, напр[имер], вм[есто] $у^{е}$: $у^{е}$, вм[есто] š́ — š’, вм[есто] ž́ — ž’. Все эти изменения по Вашему указанию и разрешению мы сделаем в русском переводе Вашей статьи.

3) Гонорар будет исчислен выше того, что попадет в печать.

4) Если Вы не пришлете к 15 марта нового стиля карту, Редакция возьмет карту из Трудов Чубинского[28].

Очень Вас прошу ответить на это письмо возможно скорее. Мне очень тяжело было уступить требованию редакции, но делать нечего. В Слав[янской] Энциклопедии Вас не сократят.

Искренне преданный

А. Шахматов.

Домашній архів Й. Дзендзелівського. Ужгород. Автограф.

№ 29

І. Зілинський — О. Шахматову

Львів 28 (15) II, 1914 [р.]

Вельмишановний Добродію!

Щиро дякую Вам за ласкаве присланя рукопису та за цінне письмо. По перечитанню моєї статї в цілости бачу, що її можна дійсно дещо скоротити, особливо другу частину "Огляд звуків", бо я в кількох місцях повторюю ся. Так, прим[іром], я при описі поодиноких звукових відтінків подаю також приблизно територію, де вони чують ся, а відтак в IV частині "Уґрупування укр[аїнських] гов[орів]" знова часто те саме говорить ся і деякі инші зайві повторюваня.

Я свого часу просив д[обродія] Волод[имира] Григ[оровича] Ярошенка, щоби він в руськім переводї пропускав такі повтореня і взагалї я дав свою згоду на всякі евентуальні зміни, одначе він занадто совісно обійшов ся з моєю статею і не хотів рішучо нічого змінювати.

Так само щодо транскрипції признаю, що вона дуже скомплїкована і її можна також трохи упростити.

Тому я на пропоновані зміни редакції 1) щодо скороченння статї і 2) щодо змодифікуваня транскрипції вповні годжу ся.

Як далеко мають іти ті зміни, се трудно менї тут докладно означити, бо не знаю, якого обєму статї бажає собі редакція і котрі знаки справлять друкарні трудности.

На зміну знаків: y^e, ś̌, ž́, — знаками y^e, š', ž', очевидно, годжу ся і на всякі инші евентуальні конечні зміни; а декотрі знаки менше варті, якщо вони трудні до видрукованя, прим[іром] о͡є, оє, lj, tj, dj, g, nj, he [?] і п[одібні] можна зовсім опустити або змінити на простійші.

В тексті, кромі повторювань, якщо сего вимагає обєм статї, можна пропустити опис менше важних відтінків звуків і замітки, без котрих можна обійти ся без шкоди для цілої статї.

Під тим зглядом я взагалї даю редакції цілком свобідну волю. Евентуальні потрібні, незначні зміни або конечні доповненя я можу ще поробити при першій коректї.

Щодо мапи — то я не радив би передруковувати карти із Трудів Чубинського, бо вона не буде пасувати до моєї статї.

Я вже значну часть своєї карти опрацював і буду старати ся всїми силами на час її викінчити. Тому прошу ласкаво успокоїти редакцію, а я певно обіцяну карту предложу[29].

Для Слав[янской] Энцикл[опедии] я виготовлюю статю, де фонетика і инші части о много основнїйше і обширнїйше оброблені[30], як в статї для "Укр[аинского] народа"[31].

Коби тільки моє здоровля поправило ся, я старатисьму якнайскорше виповнити переняті мною обовязки і хоч в части віддячити ся за велику щирість і прихильність, якої я зазнав від Шановного Добродїя і академика Яґіча.

З глибоким поважанням Іван Зїлинський.

СПОА АН России, ф. 134, оп. 3, д. 571, л. 28—29. Автограф.

№ 30[32]

Д. Ушаков — І. Зілинському

13/26 іюля 1913 [г.]

Многоуважаемый Докторъ!

Диалектологическая карта русского языка в Европе, выходящая под моей редакцией в Трудах М[осковской] Диал[ектологической] Комиссии, действительно, уже составлена; очерк диалектологии, который будет к ней приложен, также составляется и близок к концу. Дело затягивается вследствие недостатка времени у всех троих составителей (г[осподина] Дурново, г[осподина] Соколова и меня); мы все трое состоим приватдоцентами и очень заняты, да к тому же г[осподин] Дурново живет не в Москве, а в Харькове.

Трудно сказать, когда карта с очерком будет напечатана; может быть, в конце этого года, но никак не раньше.

Когда все будет готово, Комиссия с удовольствием вышлет Вам[33].

Конечно, на карте нашли место и малорусские говоры, а также и в очерке диалектологии имеется малорусский отдел. Но, вследствие недостатка сведений, пришлось отказаться от картографирования дробных подразделений и ограничиться главнейшими.

С совершенным почтением

Товарищ председателя Московской Диалектологической Комиссии

Дмитрий Николаевич Ушаков.

Москва, Новослабодская, 52, кв. 11.

До 15/28 августа: Пушкино Московск[ой] губ[ернии], Акуловка, д. Самогулова.

Домашній архів Й. Дзендзелівського. Ужгород. Автограф.

№ 31

В. Ярошенко — І. Зілинському

*[Перед 20.II 1914 р.]**

Дорогий Приятелю! Як пишете, все лихо Вас боре, тепер знову зле почуваєте ся на здоровлю, а тут іще напосідають з тією мапою. Я не знаю, чого д[обродій] Шахматов так за ню дбає, адже ж ще навіть І т[ом] не появився і коли появиться, не відомо, бо д[обродій] Славинський (од якого вся справа залежить, який зробив з видавцями "Укр[аинского] Народу", братами Ґранат, офіціяльну умову, щодо цего видання, бо вони боялися), бо він є, таким чином, цілком паном становища, а редакційний комітет: Шахматов, Вовк, Грушевський і инші нічого не роблять, щоб з

* Час написання визначається на підставі змісту листа № 26.

лихого становища вийти. Вони занадто мляві, щоб гостро поставити справу з Славинським, а він їх другий рік водить словами, що цими днями вже виходить. Отже, Ви маєте з мапою досить часу і, я думаю, що аби до літа вислали її Шахм[ато]ву, то буде цілком вчасно, але далї краще не одволїкати. Пишете менї, а також Шахма[то]ву: "якщо редакц[ія] "Укр[аинского] Нар[ода]" не хоче друкувати моєї статї, так по що ж їй мапа"? Чому Ви гадаєте, що, редакц[ія] не хоче друкувати? Може, до Вас дійшли якісь непевні інформації у цій справі? Річ у тім, що, як я не відстоював недоторканости Вашої статї, яка все здавалася Ш[ахматов]у занадто спеціяльною і неприступною для пересічного читача, він таки наважив ся скоротити її. Нещодавно він давав менї її на перегляд у скороченому виглядї, я знову вказав йому, що скорочена статя губить на цілности й переконливости, а не виграє ні на чому, і він збірався писати до Вас у цій справі, прохати у Вас скорочення викладу II і III частин (Згуки і їх сполучення). Чи писав, не знаю, але про неохоту друкувати Вашу статю річи бути не може. Вам Ш[ахмато]в напише сам у цій справі, але я б на Вашому місцї бувши, відстоював би недоторканість Вашої статї.

В I т[омі] "України" (вийде у Києві) має появитися простора рецензия Ш[ахматов]а на См[аль]-Стоцького граматику, де він, здається, хоче збити тезу См[аль]-Ст[оцького] (про потребу залишити балачки про споріднення і в словянській лінґвістиці розбирати лише язикові зявища), хоче збити доказами, що ми таки з москалями родичі, на мою ґадку, це См[аль]-Ст[оцький] зовсім навіть не зачіпає, отже Ш[ахмато]в лише даремно доказуватиме. См[аль]-Ст[оцький] каже, що "східні словяни", "Трієдіная Русь" — гипотези, які з погляду лінґвіста не мають стійкости й вартости, доказує, що на основі язикових особливостей можна ріжно ділити слов['янські] народи (своїми таблицями), а Ш[ахмато]в буде доказувати, що ми з ними маємо багато спільного в історичному життю, в традиціях і культурі, але це ж ні до чого, бо й серби з словінцями та болгарами теж це мали, мали також поляки з чехами. Зрештою, не буду забігати наперед. Тільки міт триєдної Руси і Шахматову, й Коршеви, і иншим російським лїбералам занадто дорога річ, щоб вони лехко одріклися од його, так само як і наші українці-"патріоти", старші й молодші, які ніколи не забувають, що "ми, мовляв, рідні брати державної народности, ми не інородці (це для нас образа!) і маємо право й охоту допомагати нашим рідним братам "великороссам" у їх "державних клопотах". І то не дивлячись на самий красномовний протест проти цього з боку уряду. Не дивлячись ні на що, угодовство і москвофільство у нас на рос[ійській] Україні дуже поширені і панують.

Як довідав ся випадково, Grammatika См[аль]-Ст[оцького] коштує 15 корон. Шахматовими лекціями[34] я вернув Вам кошти Верхратського, Руської правописи й пересилки См[аль]-Ст[оцького]. Отже, лишаюся Вам винним 15 кор[он]. Чи Вам їх вислати зараз, чи будуть од Вас замовлення на книжки? Коли на протязї місяця не сповістите про це, вишлю їх Вам, бо й так Вам дуже обовязаний, а ці гроші, може, Ви потребуєте.

Ваш щирий Вол[одимир] Ярошенко.

Домашній архів Й. Дзендзелівського. Ужгород. Автограф.

ПРИМІТКИ

1. "Рада" — перша на Наддніпрянщині українська щоденна газета, що виходила в Києві від 15 вересня 1906 р. до 2 березня 1914 р.

2. У № 145 від 28 червня (11 липня) 1911 р. в газеті "Рада" в рубриці "По Україні" було вміщено замітку "Наукова подорож українського вченого" такого змісту: "До нашої редакції завітав вчора український вчений, учитель гімназії в Станіславові, Іван Зілинський, якого імператорська Академія Наук в Петербурзі командірує на Полтавщину для вивчення окремішностей української мови. Академія Наук повідомила про це п[ана] полтавського губернатора і прохає його давати д[обродієві] Зілинському законну допомогу, коли він звернеться за нею до місцевих властей, виконуючи доручення Академії. п[ан] Полтавський губернатор дав з приводу цього відповідний наказ поліцмейстрам і повітовим справникам".

3. Під час свого двомісячного відрядження І. Зілинський побував у багатьох селах Київської, Чернігівської, Полтавської, Екатеринославської, Херсонської, Волинської, Люблінської, Седлецької, Гродненської та Мінської губерній; див.: Зілинський І. Проба упорядкування українських говорів // Записки НТШ.— Львів, 1914.— Т. 117—118.— С. 371—372.

Подорожуючи по Україні, І. Зілинський, крім живих народних говорів, вивчав також літературну українську наддніпрянську вимову. Ці спостереження він проводив над мовою багатьох українських інтелігентів, зокрема в Києві: К. Михальчука, М. Лисенка, І. Стешенка, О. Косач (Олени Пчілки), Д. Дорошенка, М. Вороного, С. Черкасенка, І. Біляшівського, Д. Щербаківського, артистів українського театру Колесниченка; в Чернігові — Ф. Калаша та інших; у Миргороді — В. Ярошенка; в Полтаві — К. Мощенка; в Константинограді — П. Мартиновича; в Екатеринославі — сестри Лесі Українки О. Кременюкової (справжнє прізвище Кривинюк), артистів театру М. Садовського, які перебували там у той час, і самого М. Садовського; у Радзивилові — М. Левицького та інших; див.: Zilyński J. Opis fonetyczny języka ukraińskiego.— Kraków, 1932.— S. VIII. Всі ці зібрані матеріали І. Зілинський старанно використовував у своїх дослідженнях з української діалектології, у тому числі (крім уже згадуваних) і таких, як "До питання про діялектольогічну клясифікацію українських говорів" (Записки НТШ.— Львів, 1925.— Т. 141—143), "Карта українських говорів з поясненнями" (Варшава, 1933) та інших.

4. Ярошенко Володимир (1888—?) — український мовознавець, співробітник Інституту мовознавства АН УРСР (до 1934 р., далі доля його не відома).

5. Цього листа в архіві О. Шахматова не виявлено. Оскільки в ньому І. Зілинський подавав і план свого нарису української діалектології, то, можливо, О. Шахматов передав його у редакцію видання "Украинский народ в его прошлом и настоящем".

6. Видання це взагалі науково-популярне.

7. Докладна назва цього тепер рідкісного видання: Указатели общих трудов по русскому языку и трудов по диалектологии русского языка, составленный Московской диалектологической комиссией. Издание предварительное. Литографир[ованное].— М., 1907.— 193 + 160 с.

Укладачі "Указателей..." дотримувалися офіційного на той час погляду, що українська і білоруська мови є діалектами російської мови. Тому в обох частинах "Указателей..." подають і літературу про українську та білоруську мову. У діалектологічному відділі досить широко представлена і етнографічна література.

8. Йдеться про "Известия отделения русского языка и словесности Императорской академии наук" (далі — Известия ОРЯС) — одно з основних видань Петербурзької АН.

9. На жаль, не вдалося встановити, де саме і з якою метою за кордоном був О. Шахматов.

10. Мова йде про "Обозрение трудов по славяноведению, составляемое А. Л. Бемом, В. Н. Бенешевичем, Вс. И. Срезневским, М. Р. Фасмером и А. А. Шахматовым. Под редакцией В. Н. Бенешевича", що охоплює праці з мовознавства, літератури, археології, етнографії та історії; див.: Известия ОРЯС, т. 16, кн. 1 (1911), с. 253—350; кн. 4 (1911), с. 283—356; т. 17, кн. 1 (1912), с. 306—362; кн. 2 (1912), с. 316—384.

11. В оригіналі помилково 1902.

12. Див. приміт. 10.

13. Див. лист № 9.

14. Першою дружиною І. Зілинського була Лідія Бучинська (1889—1912) — донька Мелітона Бучинського (1847—1903), адвоката і громадського діяча в Станиславі. М. Бучинський збирав український етнографічний матеріал, підтримував тісні зв'язки з М. Драгомановим. З Лідією І. Зілинський прожив два з половиною роки, померла вона на двадцять третьому році життя від туберкульозу.

15. Див.: Дурново Н. Хрестоматия по малорусской диалектологии. Пособие при преподавании русского языка в высших учебных заведениях.— М., 1913.— 77 с. і карта.

16. В оригіналі помилково 1910 р., див. приміт. 18.

17. В оригіналі помилково т. II, див. приміт. 18.

18. Кравченко Василь (8 травня 1862—20 березня 1945) — український етнограф і письменник. У першому томі "Трудов общества исследователей Волыни" він опублікував "Свадьба в с. Курозванах" (с. 118—160), а в томі 5 — "Этнографические материалы, собранные В. Г. Кравченко в Волынской и соседних с ней губерниях. С предисловием М. Гладкого": Пісні, с. 1—148 окремої пагінації; Проза, с. 1—80 окремої пагінації.

19. Романов Євдоким (11 вересня 1885 — 10 січня 1922) — відомий білоруський етнограф, фольклорист та археолог.

20. Перфецький Євген (1888—1947) — український історик; професор Київського (з 1919), Празького (1921—1922) та Братіславського (1923—1947) університетів. Тут йдеться про його працю "Особенности малорусских говоров Подляшья (Седлецкая губерния). Диалектологические материалы" (1915), що була виконана десь у 1913 р. на замовлення Петербурзької АН (очевидно, О. Шахматова). У листі до В. Ягича від 30 липня 1918 р. Є. Перфецький писав: "В "Сборнике Отделения русского яз[ыка] и слов[есности] Росс[ийской] Академии наук" печатается моя большая статья "Особенности украинских говоров в Подляшьи" (див. рукописний відділ Публічної і університетської бібліотеки в Загребі, сигн. R 4610 B.). Однак ця праця залишилася в рукопису і тепер зберігається в Санкт-Петербурзькому відділенні Архіву АН Росії (ф. 134, оп. 2, спр. 62).

21. Бессараба Іван (близько 1850—1921) — український фольклорист, етнограф і діалектолог. Тут йдеться про його "Материалы для этнографии Седлецкой губернии" (Сборник ОРЯС.— СПб., 1903.— Т. 25, вып. 7.— 324 с.).

22. Янчук Микола (29 листопада 1859 — 6 грудня 1921) — український, білоруський та російський фольклорист, етнограф та письменник. Тут, очевидно, мається на увазі його праця "Малорусская свадьба в Корницком приходе, Константиновского уезда, Седлецкой губернии (Труды Императорского общества любителей естествознания, антропологии и этнографии.— М., 1886.— Вып. 1).

23. Житецький Павло (1836—1911) — видатний український філолог. Тут І. Зілинський має на увазі його книгу "Очерк звуковой истории малорусского наречия" (К., 1876), при написанні якої автор широко використав і діалектні матеріали, та прикладені до цієї книги "Образцы народных говоров малорусского наречия", до яких увійшли і взірці із сіл Більського, Константинівського та Радинського повітів Седлецької губернії (с. 297—310).

24. Див. лист В. Ярошенка до І. Зілинського (№ 31).

25. Повний текст цього листа наводиться в Додатку, див. № 30.

26. Докладну рецензію на згадану книгу С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера О. Шахматов опублікував у журналі "Україна" (1914, кн. 1, с. 7—19).

27. Йдеться про працю О. Шахматова "Очерк древнейшего периода истории "Энциклопедии славянской филологии" (Пт. 1915.— Вып. II.І.— 369 с. Отже, рукопис згаданої монографії О. Шахматова, як свідчить цей лист, закінчено не пізніше осені 1913 р.

28. О. Шахматов має на увазі відому карту українських говорів К. Михальчука, складену 1871 р. і додану до його синтетичного нарису з української діалектології "Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины"; див.: Чубинский П. П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край.— СПб., 1877.— Т. 7.

29. І. Зілинський вирішив був до свого нарису української діалектології в енциклопедії "Украинский народ..." прикласти карту класифікації говорів української мови принципово нового типу: на ній наріччя та менші діалектні угруповання мали б окреслюватися пасмами ізоглос. Через брак належної кількості матеріалів, незважаючи на великі зусилля протягом

значного часу, запланованої карти він так і не склав. Опис чернеток цієї карти та інших належних сюди матеріалів див.: Дзендзелівський Й. О. І. Зілинський і початки застосування лінгвогеографічного аспекту в українській діалектології // Мовознавство.— 1991.— № 3.— С. 24—36.

30. Випуск "Энциклопедии славянской филологии", в якому передбачалося умістити заплановані три нариси про українську мову, взагалі не з'явився друком. Нагромаджені для обох нарисів матеріали І. Зілинський пізніше використав у своїх працях "Проба упорядкування українських говорів", "До питання про діялектольоґічну клясифікацію українських говорів", "Opis fonetyczny języka ukraińskiego", "Карта українських говорів з поясненнями" та в монографії "Нарис української діялектолоґії", що її готував до друку і яку кілька разів анонсовано у філологічній серії "Праць Українського наукового інституту у Варшаві", але яка так і не з'явилася.

31. Замість передбачуваних трьох томів "Украинский народ..." вийшов лише в двох. Другий том, що з'явився 1916 р., не вміщував нарису української діалектології, який, як видно з опублікованих тут листів, був повністю підготовлений до друку і надісланий О. Шахматову. Очевидно, це було пов'язане з тим, що його автор був громадянином Австро-Угорщини, з якою Росія перебувала в стані війни. З невідомих поки що причин не було в ньому і нарису з сучасної української літературної мови, що його мав написати А. Кримський. Українська мова тут була представлена лише нарисом О. Шахматова "Краткий очерк истории малорусского (украинского) языка"; див.: Украинский народ в его прошлом и настоящем.— Пт., 1916.— Т. 2.— С. 664—707.

У перекладі В. Дем'янчука на українську мову цей нарис вийшов у книзі: Акад. Ол. Шахматов — Акад. Аг. Кримський. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської старо-українщини XI—XVIII вв.— К., 1922; 2-ге вид.— 1924; 3-тє вид. зі своєю післямовою фотомеханічним способом здійснив О. Горбач (Мюнхен, 1988).

32. Автографи опублікованих листів Д. Ушакова та В. Ярошенка з архіву І. Зілинського нам передав його син Орест Зілинський у 1961 р.

33. Складена М. Дурново, М. Соколовим та Д. Ушаковим "Диалектологическая карта русского языка в Европе" надрукована в Петрограді 1914 р., а підготовлений цими ж авторами "...Очерк русской диалектологии" опубліковано в Москві 1915 р. І. Зілинський у своїй рецензії спеціально докладно спиняється на тому, як на цій карті й у нарисі представлені говори української мови; див.: Rocznik slawistyczny.— Kraków, 1930.— T. 9, cz. 2 (1922).— S. 217—254. Є і окремий відбиток.

34. Йдеться про літографований курс лекцій з історії російської мови, який О. Шахматов читав у Санкт-Петербурзькому університеті в 1908 і 1911 рр.; див.: Шахматов А. А. курс истории русского языка.— СПб., 1909—1911.— Ч. 1—3.

ЛИСТИ ІВАНА ЗІЛИНСЬКОГО ДО КИРИЛА СТУДИНСЬКОГО

У Центральному державному історичному архіві України у Львові (далі — ЦДІА України у Львові) зберігається 17 листів І. Зілинського до К. Студинського, які охоплюють з великими перервами період від 30 червня 1907 р. до 5 липня 1931 р., з них у даному виданні публікується одинадцять[1]. *І. Зілинський написав листа до К. Студинського відразу після того, як успішно закінчив університетське навчання у Відні. Головна його турбота тоді — це одержати в одній з галицьких гімназій місце праці з відповідними умовами для наукових досліджень, які він уважав метою свого життя. Отже, йшлося передусім про Львів. У цій наболілій для себе справі він звернувся за допомогою до тодішнього професора Львівського університету, члена Крайової шкільної ради у Львові — Кирила Студинського, учнем якого вважав себе ще з часу навчання на теологічному факультеті Львівського університету в 1900—1901 рр.*[2]

Листи І. Зілинського значною мірою мають біографічний характер. Як видно, не зразу вдалося задовольнити бажання молодого, наполегливого науковця, і в роках 1907—1908 він працює заступником учителя в Бережанській гімназії. Тому й місце написання листів у цьому часі — Бережани, знов-таки з проханням допомогти переїхати до Львова. І. Зілинський усякими способами добивається через Шкільну раду відпустки для наукової роботи, працює над собою, складає додаткові іспити. На цей час (приблизно на два роки) листування переривається і поновлюється у 1911 р., коли І. Зілинський стає професором гімназії у Станіславі. Тут він також не покидає думки про переїзд до Львова, але, починаючи з листа № 4 від 8 червня 1911 р., тематика його

---

[1] Шість листів тієї збірки опубліковані раніше у вид.: У півстолітніх змаганнях. Вибрані листи до Кирила Студинського (1891—1941).— К., 1993 (далі — Вл до С). Там вони розміщені під номерами: 182, 197, 204, 278, 469, 629. № 182 в оригіналі не датований, у згаданому виданні опублікований з помилковою датою: [1906, Станіславів] (як в архівній справі з позначкою К. Студинського). Насправді він має датування: [останні дні 1912—перші 1913 р., Станіславів] — після смерти дружини, яка наступила 17 грудня 1912 р. і після того, як І. Зілинський вислав свою роботу О. Шахматову (див. листи в публікації Й. Дзендзелівського № 16—19, далі — Й. Д.).

[2] Див. Вл до С № 197. К. Студинський був професором Львівського університету в 1900—1918 рр. І. Зілинський під час руху українського студентства за свою рівноправність у Львівському університеті й масового відходу студентів-українців до європейських університетів записався у 1901 р. на філософський факультет Віденського університету.

листів насичена інформаціями наукового характеру, чим вони перекликаються з листами О. Шахматова до І. Зілинського і навпаки, підготованими до публікації проф. Й. Дзендзелівським, та частково їх доповнюють.

1913 р. І. Зілинський завдяки стараннями проф. В. Яґича проводить у Відні, працюючи над діалектологічною картою[3] *і шле до Львова К. Студинському часті листи з міркуваннями щодо подальшої праці у Львові.*

Листом № 10 від 14 червня 1913 р. фактично припиняється листування у справі переїзду І. Зілинського до Львова. Він нарешті працює у Львові, в Академічній гімназії з українською мовою навчання[4].

Останні три листи — з 1925, 1930 і 1931 рр.[5] *— це вже тільки відповідь на запитання К. Студинського. У двох з них*[6] *йдеться про Мелітона Бучинського, батька першої дружини І. Зілинського, колишнього приятеля Олени Пчілки. К. Студинський збирав тоді матеріали про зв'язки Галичини з Наддніпрянською Україною для статті, яку згодом опублікував*[7].

Усі листи-автографи, публікуються вперше. Писані на тогочасному стандартному поштовому папері і зберігаються без конвертів. Листи, писані у 1913 р., після смерти дружини, обведені чорною рамкою. Лист № 11 написаний на поштовій картці. На всіх збережених листах видно руку адресата — К. Студинського, який скрізь олівцем позначив розмір аркуша, на недатованих листах проставив орієнтовну дату і місце написання, але не завжди правильно (про це у примітках). Правопис листів зберігається.

Уляна ЄДЛІНСЬКА

ДОДАТОК

№ 1

14.12.1907 р., [Бережани]

Високоповажаний Пане Професор-Добродію!

В послідній листі до Вас по одержаню ласкаво присланих мені документів представив я Вам моє невідрадне положення в Бережанах[1]. Тепер осьміляюсь ще раз, хоч знаю як дуже В[исоко]п[оважаний] Пан Професор заняті, повторити мою гарячу просьбу що до мого перенесення.

---

[3] Про долю цієї карти І. Зілинського див. Й. Д. Примітки до листів № 29, 30.

[4] Тоді відпадає потреба в листуванні, але ділові та дружні відносини обох учених, зокрема на ґрунті діяльности І. Зілинського в НТШ, не перериваються. За дорученням мовної комісії НТШ він, одержавши річну відпустку, взявся за опрацювання реформи українського правопису і в 1922 р. видає "Правописні правила". К. Студинський у цей час активний член НТШ, 1923 р. стає його головою.

[5] Два з них писані у Кракові, де І. Зілинський 1926 р. стає професором Ягеллонського університету, а останній з 1931 р.— у Лютчі, родинному селі І. Зілинського, у якому він часто бував.

[6] Вл до С, № 469, 629.

[7] С т у д и н с ь к и й К. Зустріч Ольги Косачевої з Мелітоном Бучинським 1872 р. До історії єднання Великої України з Галичиною.— Львів, 1936.— Відб. з місячника "Наша культура". У цій статті К. Студинський повністю навів йому адресований лист І. Зілинського від 2 березня 1925 р. про свої відвідини Олени Пчілки в 1911 р. Цього листа в архівній збірці фонду К. Студинського немає.

Я ту живу відтятий від сьвіта мов на вигнаню і абсолютно не всилі нічого робити і через брак книжок і через брак часу, бо маю дуже поганий поділ годин на рано і по полудни. Крім того мушу заступати хорого тов[ариша] Сабата[2] в семинари жіночім, так що в день нема навіть мови о якійсь серіозній праци для себе, хиба лиш вечерами лишить ся мені трохи вільного часу по поправленю задач (а маю їх нівроку) з семинаром лиш 15 пачок в місяць.

Дотепер ледве встиг я з грубша обробити працю для Яґіча[3] до слав[янської] енцикл[опедії] і малу розвідку для альманаха віденської Січи[4]. Перше мав я замір сідати в січни до решти іспиту з латини і греки, але тепер бачу, що се буде неможливо. Я хотів подати ся о місячний урльоп перед іспитом, але директор навіть не хотів слухати, бо не має мене ким заступити не лиш руске в висшій ґімназ[ії], але й ґеогр[афію] і історию в III. паралєльці. За те радив Він мені з огляду на недавний обіжник Ради Шк[ільної][5] в справі неіспит[ових] суплєнтів подаватись о урльоп на другий піврік. Я справді так зробив, але маю слабу надію.

Єслиб так удалось мені дістати урльоп, я позбув би ся не лиш іспиту, з фільольоґії, але доповнив би іспит з німецького і для себе мігбим богато зробити.

Тому прошу Вас, В[исоко]п[оважаний] Пане Професор, не ґнівайтесь за мою сьмілість і будьте ласкаві перевідатись в Раді шк[ільній][6], як там стоїть справа з моїм урльопом і вставитись за мною. Єсли б однак урльоп був виключений, в такім разі прошу ласкаво пригадати В[исоко]п[оважаному] Пану Радникови Левицкому на дане мені слово, коли висилав мене в Бережани і Вас взяв за сьвідка, що мене певно перенесе з другим півроком до акад[емічної] або IV. ґімн[азії] у Львові.

Ще раз прошу Вас дуже, В[исоко]п[оважаний] Пане Професор, не забути на сю для мене так пекучу справу і прошу мені помочи вирватись з Бережан, а я за се буду повік чути ся для Вас зобов'язаним і буду старати ся невпинною працею бодай в части винагородити Вам за так велике добродійство.

Кланяюсь і остаю з глубоким поважанєм
Іван Зілиньский учит[ель] ґімн[азії] в Бережанах

ЦДІА України у Львові, ф. 362, оп. 1, спр. 300, арк. 5—6. Автограф.

№ 2

29.12.1907 р., [Бережани]

Високоповажаний Пане Професор-Добродію!

Днесь вернув я в Бережани і застав від Вас потішаючу вістку, що я дістав половину урльопу.

Сердечне Вам Спасибі за се і за Ваші ласкаві заходи в тій справі. Коб так ще удало ся мені вирвати з Бережан і дістатись у Львів, я б був уратований. Тому прошу Вас дуже, мій великий Добродію, я Вам маю вже тепер богато до завдяченя, змилуйтесь і конче будьте ласкаві

вистаратись, щоб мене перенесли у Львів, а я Вам повік буду за се добродійство зобовязаний. При половині урльопу я зможу богато у Львові робити і викінчити зачаті праці. В справі помешкання віднесусь до тов[ариша] Чайківського[7]. Се дуже добре помешканє у одного тов[ариша] жонатого і харч мож дістати.

В повній надії на ласкаву поміч остаю з глубоким поважанєм все вдячний ученик Ів. Зілиньский.

ЦДІА України у Львові, ф. 362, оп. 1, спр. 300, арк. 7—8. Автограф.

№ 3

*[Перші дні 1908 р., Бережани]**

Високоповажаний Пане Професор!

Не могучи сего зробити устно ще раз сею дорогою складаю Вам як найсердечнійшу подяку за виєднанє для мене половини урльопу і за приреченє, що я з другим півроком дістану ся у Львів на місце Тов[ариша] Юліана Чайківського. В повній вірі і надії, що се приреченє за Вашою ласкавою помочию станесє фактом, я не роблю жадних инших заходів в сій справі і чекаю на перенесенє мов на поворот з засланя.

Бережани для іспитованих і що не потребують доконче бібліотеки суть під кождим взглядом зовсім добрі, але я тут без бібліотеки абсолютно не можу для себе нічого зробити.

Тому одинока моя надія у Вас, Високоповажаний Пане Професор, урґуйте ласкаво моє перенесенє, а на случай, єсли б що зайшло, якась непредвиджена перешкода, і мені не хотіли дати Львова, в такім разі прошу ласкаво вставитись, щоб бодай призначено для мене яке місто, положене близше Львова, от пр[иміром] Перемишль, де руске вчить історик за тов[ариша] Людкевича[8] і де як звісно я по вакациях певно мав дістатись. З Бережан через шкандальне получене годі видістатись в сьвіт, а про средства до науки годі й говорити.

Ще раз прошу дуже о ласкаве визволенє мене з сего глухого кута і желаю Вам при тій нагоді веселих Сьвят та щасливого Нового Року.

З глубоким поважанням все вдячний ученик
Ів. Зілиньский

ЦДІА України у Львові, ф. 362, оп. 1, спр. 300, арк. 9—10. Автограф.

---

* Датовано за змістом у тексті.

№ 4

8.6.1911 р., Станіславів, вул. Липова 44.

Високоповажаний Пане Професор!

В часі мого побуту у Львові дня 5 с[его] м[ісяця] я конче бажав говорити з В[исоко]п[оважаним] Паном Професором про одну дуже важну справу, та на жаль не мав щастя. До полудня я стратив майже весь час в российськім конзуляті де чекав на потверджене мого пашпорту на подорож в Росію[9]. По 12 годині я зайшов на давне мешкане В[исоко]п[оважаного] п[ана] Професора при вул. Скарбківск[ій], бо не знав, що Пан Професор вже давно мешкають у власній камениці. З огляду на обідову пору я вже йшов на вул. Хмельовского і надіяв ся бачити ся з Паном Професором на загальних Зборах Тов[ариства] Шевченка.

На жаль Пан Професор були видко перешкоджені і вийшли незамітно скорше, а я забарив ся в Товаристві доволі довго ще по зборах, бо зичив потрібні книжки в бібліотеці і у т[оваришів] Возняка[10], Тершаківця[11], то знов збирав прихапцем інформації у Гнатюка[12] і Козловського[13] що до України — так що я пізним вечером мусів відїхати без полагодженя найважнійшої для мене справи.

Тому В[исоко]п[оважаний] Пан Професор не погніваються ся що я отсею дорогою позволю собі звернутися до В[исоко]п[оважаного] Пана Професора з горячою просьбою о ласкаву поміч. Я завдячую Пану Професорови дуже багато, бо як би не Пан Професор, то хто зна, чи ще й до нині я не сидів би десь на суплєнтурі* і тепер маю повну надію, що В[исоко]п[оважаний] Пан Професор поможуть мені ласкаво, тим більше, що в сім случаю розходиться не так о мою особисту, як о більше загальну справу, яка певно і Пану Професорови лежить на серці.

Як звісно Пану Професорови я займаю ся від ряду літ слідженям наших говорів. До тепер я вже простудіював майже цілу нашу австро-угорську територію і оброблене зібраного матеріалу є вже на укінченю. Те саме мав зробити на российській Україні д[обродій] Тимченко і ми оба мали заходами Проф[есора] Яґіча на візване Петербурської Академії зладити велику спільну працю для славян[ської] Енциклопедиї "Огляд укр[аїнської] диялєктольоґії"[14]. 1. розділ. "Територия і клясифікация говорів" мав виготовити Тимченко, 2 розділ. Огляд дотеперішних дослідів на тім поли і 3. розділ — Пор[івняльна] фонетика (звук[ова] фізиольоґія) укр[аїнських] говорів з узглядн[енням] пересічної літ[ературної] мови мав я написати, а в 4. розділі мав слідувати звязкий опис поодиноких а) говорів на териториї Росиї, зладжений Тимч[енком], і б) говорів Австро-Угорщини, зладжений мною[15]. Тимчасом показало ся, що Тимченко і не має потрібного фонетичного підготовленя після найновіших научних вимогів, ані не має часу пустити ся в подорож по селах за збиранєм материялу, бо приготовляє ся до маґістерских іспитів на Київському універс[итеті] і се потреває до кінця сего року, тому і сам Тимченко і Яґіч і петерб[урзька] Академія звалили цілу сю кольосальну працю на мене, переконуючи мене тим арґументом, що се лежить в інтересі самої

* Посада помічника вчителя гімназії.

праці, щоби єї обробила одна людина після того самого методу і не розриваючи кордонами одностайної язикової території. На мою біду ще мій учитель Проф[есор] унів[ерситету] в Християнії Брок Оляф[16], якому я завдячую моє основне фонетичне підготованє, зробив мені устно і друком в своїй епохальній праці "Очеркъ" физиологіи слав[янской] рѣчи" в слав[янскій] Енцикл[опедії], яка, як П[ану] Проф[есору] відомо вже вийшла і в перекладі німецькім п[ід] з[аголовком] "Slavische Phonetik" Heidelberg 1911, (де Він обробив нашу пересічну галицку мову на основі вказівок і матеріялу, поданого мною, бо Брок в Галичині зовсім не був) — таку рекляму, що Яґіч і петерб[урзька] Академія узнали мене одиноким на разі, що зміг би в короткім часі дати загальний образ нашої мови по диялєктам і виказати ріжниці між пересічною літ[ературною] мовою образованих Галичан і українців зза кордону.

Я по довгім ваганю під напором Яґіча підняв ся вкінци сеї дуже тяжкої роботи, коли до того по довгих заходах удалося Яґічеві вихлопотати для мене в петерб[урзькій] Академії субсидію 400 рублів і залучене письмо, щоб мені як делеґатови Академії не робили російські власти трудностий при шибаню ся по селах цілої України[17]. Як бачать Пан Професор, мене жде дуже тяжка праця, майже понад сили одної людини, коли зважить ся кольосальний простір і як мало зроблено у нас доси на поли диялектольоґії. Оголошений дотепер материял не має великої наукової стійности, а я зовсім не можу на него спустити ся, а особисто почути і фонетично означити кождий звук і т. д.

Але я мимо того рішив ся взяти той великий тягар на мої слабі плечі в надії, що удасть ся мені щось путнього зробити і посунути по змозі вперед дуже занедбане діло, так важне для українознавства.

Тепер, коли я вже виготовив цілий плян моєї подорожі, зібрав масу інформації і материяльна сторона завдяки невсипущим заходам Яґіча, який написав вже цілу копу листів до мене і в ріжні сторони в сій справі,— коли я придивив ся близше роботі, яка мене чекає, прийшов я до переконання, що пізнати одній людині в двомісячнім часі ферий так кольосальний простір (12 ґуберній) хоч би навіть дуже поверховно поґрупувати говори після цілком инших крітерий, як се робив свого часу Михальчук[18], у нас Верхратский[19] і т. д.,— се прямо немислима річ, хоч я вибрав для свого пляну лише маркантні пункти в поодиноких говорах.

Тому я мушу продовжити час моїх студий на вересень, жовтень, евентуально і на падолист, коли хочу за одним заходом зробити справді щось путнього і вив'язати ся з порученого мені сьвятого нам діла. Переривати моєї праці і відкладати на пізнійше я не можу, хочби з тої причини, що ся робота і так тягнеся вже два роки і я мушу предложити Яґічеви готову працю для Енцикльопедиї найдальше до кінця сего року. Щоб відтак мати спромогу обробити зібраний материял, що абсолютно не дасть ся зробити при моїх службових занятях, ще до того на провінциї. Я змушений просити ц[ісарсько-]к[оролівську] Раду Шкільну краєву о піврічний урльоп. Я єще не робив жадних заходів, бо щойно дістав з Петербурга від Акад[емії] залучене письмо і передовсім звертаю ся до В[исоко]п[оважаного] Пана Професора з горячою просьбою помочи мені в сій справі і ласкаво порадити, як я маю се зробити.

Від вставленя ся В[исоко]п[оважаного] Пана Професора в Раді Шкільній за мною все залежить, а сподію ся, що і мій інспектор Д-р Копач[20]

не буде робити трудностей. Я ще й з моїм директором Д-ром Сабатом[21] не говорив в сій справі, бо Він як звісно у Львові і я з Ним не бачився, але думаю і Він не буде ставити мені перешкод тим більше, що на той один піврік має рутеністів доволі.

Прошу ласкаво порадити мені в кількох словах, як я маю мотивувати мою просьбу до Ради Шк[ільної], чи писати прямо, що ту річ іде о наукову подорож до Росії і чи маю залучити до поданя то письмо з петерб[урзької] Академії? Таж ся справа нас більше обходить, як петерб[урзьку] Академію і я буду публікувати зібрані матеріяли крім загального огляду Енцикльопедиї — подрібно в наших галицких видавництвах. Вчера написав я Ягічеви, як справа стоїть і Він зі своєї сторони попросить Вас о ласкаве вистаранє ся для мене урльопу. Старушок бистрим оком слідить наш научний рух і рад би помочи, де може. Наколи б рішенє Ради Шкільної могло наступити ще перед моїм відїздом т. є. 3—4 липня, се було би для мене знамените, бо я знав би вперед, яким часом розпоряджаю і відповідно до того уложив би маршрут.

В надії що В[исоко]п[оважаний] Пан Професор не відмовлять мені ласкавої помочи бо прошу мені вірити, що ту не розходиться о мою особу, а о наше спільне діло, для якого я рад би щось зробити, коли вже пустився раз на се поле і стратив тільки часу на вступні студиї.

Прошу дарувати за забиранє часу
Остаю з глубоким поважанєм все вдячний
Іван Зілиньский

ЦДІА України у Львові, ф. 362, оп. 1, спр. 300, арк. 15—18. Автограф.

№ 5

17.6.1911 р., Станіславів, ул. Липова 44.

Високоповажаний Пане Професор!

Дня 15 с[его] м[ісяця] знов не мав я щастя говорити з Паном Професором в справі, про яку писав я в листі з 9.VI[22]. Три рази був я в помешканю В[исоко]п[оважаного] Пана Професора (о год. 11. перед полуднем, о 3. і 5. по обіді) та на жаль не застав Пана Професора дома і мусів з нічим вертати в Станіславів, бо також не застав і Д-ра Копача.

Я бажав бодай забрати з собою післане Пану Професорови моє "удостовѣреніе" з Петер[бурзької] Академії, щоб В[исоко]п[оважаний] Пан Професор не труднили ся єго висилкою до мене.

Тепер я змушений просити В[исоко]п[оважаного] Пана Професора о ласкаве прасланє мені сего письма, бо я вже 25 с[его] м[ісяця] їду в Россію[23].

Приспішити мій виїзд приневолила мене ся обставина, що Рада Шкільна, як я довідав ся, дуже нерадо уділяє тепер урльопів, кромі того Директор Сабат робить мені дуже великі трудности і не хоче навіть чути про урльоп, тож я стратив надію на відпустку і з великою бідою вихлопотав хоч тих 5 день, щоб як найскорше розпочати мою роботу на

Україні і використати кожний день ферий. За те я рішив ся в найближших днях внести подане до Ради Шкільної о уділене мені знижки годин до половини в слідуючім шк[ільнім] році, щоб я мав час обробити зібраний матеріял, бо при моїх занятях службових се прямо неможливе.

Надію ся, що Рада Шкільна не відмовить мені хоч знижки годин. Тому звертаю ся до В[исоко]п[оважаного] Пана Професора з горячою просьбою поперти ласкаво в Раді Шкільній мою просьбу за що буду повік вдячний.

Понавляючи мою просьбу о ласкаве прислане мені згаданого письма, прошу дарувати мені мою велику сьмілість і не гнівати ся на мене.

Остаю з глубоким поважанєм все вдячний
Іван Зілинський

ЦДІА України у Львові, ф. 362, оп. 1, спр. 300, арк. 13—14. Автограф.

№ 6

22.6.1911 р., Станиславів, ул. Камінъского 23[24]

Високоповажаний Пане Професор!

Ще дня 9 с[его] м[ісяця] післав В[исоко]п[оважаному] Пану Професорови в рекомендованім листі поручаюче письмо Академії Наук в Петербурзі з просьбою ласкаво поперти моє подане о урльоп в Раді Шкільній.

Дня 15 с[его] м[ісяця] був я в домі В[исоко]п[оважаного] Професора і хотів згадану леґітимацию забрати з собою, а що не застав Пана Професора дома, просив в листі з дня 17 с[его] м[ісяця] о ласкаве прислане мені того письма.

Не знаю, чи В[исоко]п[оважаний] Пан Професор не одержали жадного письма від мене, чи де виїхали, бо доси не одержав я прошеної леґітимациї, тому я змушений ще раз звернутися до В[исоко]п[оважаного] Пана Професора з горячою просьбою — прислати мені ласкаво можливо скоро то письмо Академії, бо я вже найпізнійше дня 26 с[его] м[ісяця] виїзджаю в Росию на студії, а без тої леґітимациї я [не] можу вибрати ся в дорогу[25].

Прошу не гнівати ся і дарувати, що я так непокою і забираю дорогий час В[исоко]п[оважаному] Професорови, а на жаль я до сего тепер змушений.

Також прошу ласкаво поперти мою просьбу о урльоп, яку я вже вніс до Ради Шкільної.

Остаю з глубоким поважанєм все вдячний
Іван Зілиньский

ЦДІА України у Львові, ф. 362, оп. 1, спр. 300, арк. 19—20. Автограф.

№ 7

23.3.1913, Віденъ
VIII Piaristengasse 46, II Stiege, Mezzanin, 18

Високоповажаний Пане Професоре!

Передвчора одержав я вістку від Пана Д-ра Маковея[26], що так В[исоко]п[оважаний] Пан Професор як і В[исоко]п[оважаний] Пан Радник Двора Барвіньский бажають мене мати Єго наслідником. Я невисказано вдячний за довір'я і готовність помочи мені дістати ся до Львова. Мені остала тепер одинока ціль життя: посвятити усі мої сили науці, а В[исоко]п[оважаний] Пан Професор знають найлутше, що така праця можлива тільки у Львові, де має ся під рукою бібліотеки. Проф[есор] Яґіч, котрий від давна щиро опікує ся мною, заохочує мене до праці і тепер в моїм тяжкім горю[27] по батьківски розважає мене та піддержує мої сили, дуже утішив ся вісткою, що я маю вигляди дістати ся до Львова і обіцяв в разі потреби вставити ся за мною в міністерстві просвіти.

Нарікає дехто у нас, що Яґіч неприхильно відносить ся до українства. Се рішучо неправда! З наших частих розмов в двійку на сю тему, кроме того з широких дискусій, які ведуться майже що тижня в хаті Яґіча на ріжні славянські теми підчас т[ак] зв[аних] "чайних вечерів", на котрі Яґіч запрошує ріжних славяньских представителів,— переконався я, навпаки, що Яґіч незвичайно живо інтересується і тішить ся поступами нашого народа. Правда, Він дивить ся на нашу роботу критичним оком ученого і неодно Єму не подобаєть ся, але ми самі тому винні! У нас забагато крикуньства, політики, вимушеної штучности, неприродности, а так мало щирих, безкорисних і безпристрастних робітників! Гляньмо, прим[іром], на царину дослідів нашої мови, як мало тут зроблено; все майже ще лежить облогом. На основі дотеперішніх дослідів і Яґічеви і Петерб[урзькій] Академії Наук дуже трудно виробити собі повний вірний погляд на українську мову. Яґіч нарікав і єще нарікає, що у нас замало робиться для правдивої науки, зовсім слушно тим більше, що Він дуже завівся на деяких наших учених...*

А що Яґіч уміє оцінити працю, найкрасший доказ — се Ви, В[исоко]п[оважаний] Пане Професоре. Як з одної сторони нераз доводило ся мені чути з уст Яґічева жалі на Проф. Колессу і Стоцкого, так знов про Вашу діяльність Він все висказує ся з повним признанєм.

Заохочений Яґічем, ще коли я був студентом, підняв ся я дуже тяжкої праці, що перевисшає сили одної людини. Якби не моральна і матеріяльна поміч Яґіча, я не міг би серед моїх тяжких обставин єї докінчити[28]. Що найважнійші трудности я вже поборов. Тепер я вже трохи успокоївся, прийшов до себе, повинаходив по бібліотеках невикористані ще материяли і працюю саме над укр[аїнською] діялектольоґічною картою. Се дуже пинява і трудна робота (особл[иво] технічна сторона). Тут знова Яґіч прийшов мені з помочию. Як лише оброблю всі материяли, дасть мені Яґіч до помочи доброго рисовника з війскового ґеогр[афічного] інститута і я маю надію, що та карта до кінця червня вийде тут у Відни під моїм доглядом[29].

---

* Тут і далі крапки в оригіналі.

Коби лиш я мав потрібний спокій, буду всіми силами старати ся, щоб передати цілу працю (около 20 аркушів друку) Яґічеві до друку.

Дехто радив мені перервати тепер відпустку і ще в сім півроці обняти службу провізоричного заступника Пана Д-ра Маковея, щоб "засидіти місце" і тим певнійше дістати сю посаду у Львові.

З висше сказаного В[исоко]п[оважаний] Пан Професор зрозуміють, що се для мене неможливе. Тепер, коли я щойно трохи відпочав і забрав ся до роботи, нагло переривати єї і вступати знова до служби, се значило б погребати на довший час так важну і пекучу для нас справу, якою є безперечно укр[аїнська] диялєктольоґія. Сеж основа нашої фільольоґії. Тому сподію ся що В[исоко]п[оважаний] Пан Професор і В[исоко]п[оважаний] Пан Радник Двора Барвіньский позволять мені з огляду на загальну вагу справи використати вповні мою відпустку, а чей же з заступством Пана Д-ра Маковея до кінця курсу дасть ся якось і без мене зробити.

З акту номінаційного в міністерстві просв[іти] довідав ся я, що міністерство приказало Раді Шкільній у Львові сейчас розписати конкурс на посаду по Д-ру Маковею. Я тут не маю "Dziennik-a Urzęd[owego][30] і не знаю, доки треває речинець до вношеня подань, які документи треба залучити і чи треба вносити поданє через мою ґімназ[ійну] Дирекцию в Ст[аніславові], до Ради Шк[ільної], чи до Дирекциї учит[ельської] семінариї у Львові, бо пригадую собі, що при поданях о ґімназиялні посади щось під тим зглядом недавно змінено. Я не маю сьмілости забирати В[исоко]п[оважаному] Пану Професорови дорогий час і просити о ласкаві інформациї, але не знаю до кого в тій справі звернутися, бо тут ніхто того не знає. Тому я був би дуже вдячний, як би В[исоко]п[оважаний] Пан Професор були ласкаві кількома словами мене повідомити, як і коли я маю се зробити.

Дякуючи за ласкаву дотеперішню поміч і прихильність, поручаю ся ласкавій памяти і остаю з глубоким поважанєм

Іван Зіліньский

ЦДІА України у Львові, ф. 362, оп. 1, спр. 300, арк. 21—24. Автограф.

№ 8

24.4.1913, Відень

Високоповажані Пане Професор!

При кінци минувшого тижня дістав я від Директора Сабата друки кваліфікацийних табель з повідомленєм: що Він доси не знає нічого про розписанє конкурсу на посаду в жіночій учит[ельській] семінариї у Львові, зате звернув мою увагу на конкурс на дві посади для клясичної фільольогії в акад[емічній] ґімназії у Львові (одна в головнім заведеню, друга на філії) з реченцем до 20/4. Тому що кандидатів фільольоґів правдоподібно на ті посади не буде (Демянчук[31] не подає ся) радив мені Дир[ектор] Сабат подати ся о одну з тих посад на случай, коли би мені розходило ся радше о посаду в ґімназиї, як в учительскій семінариї.

Я вагав ся, що робити, вкінци рішив ся спробувати і вислав рівночасно дня 19/4 на руки Дир[ектора] Сабата два подання, одно о посаду в учит[ельскій] семінариї, друге о одну з посад в акад[емічній] ґімназиї.

Щоби В[исоко]п[оважаний] Пан Професор мене случайно зле не зрозуміли і не думали що се з моєї сторони якась примха, подам причини, які спонукали мене до сего кроку.

Хотяй мені головно розходить ся о Львів, а рід заведеня, при якім я маю служити — се вже річи другорядної ваги,— всеж таки, як би мені полишено до вибору, я рішив би ся радше на посаду в ґімназиї з огляду на більшу спроможність працювати поза моїми службовими занятями для науки.

Передовсім присвоєнє собі відмінного пляну науки і методи в учит[ельських] семінариях (як в ґімназиях) забере мені певно з початку доволі часу, якого у мене буде не багато, хоч би з тої причини, що я після всякої правдоподібности не зможу через мої занятя у Відни приготовити до друку переробленої граматики Огоновського[32] до кінця вакаций і мені прийдеть ся викінчувати сю роботу саме з початком курсу, протягом вересня.

Відтак здаєть ся мені, що в учит[ельскій] семінариї буде труднійше як в ґімназиї з огляду на брак заступників дістати відпустку для наукових цілий, а я дуже бажав би пізнійше десь по році служби у Львові, поїхати ще хоч на два курси за границю в ціли доповненя моїх студий, бо із всіх сторін налягають на мене, щоби я габілітувався.

Кромі того я не знаю, чи Рада Шкільна не висуне против наданя мені посади в учит[ельській] семінариї арґументу, що я не маю іспиту з викладової мови "польської" (маю лише з рускої)?

Можливо, що ся моя обава є зовсім безпредметова, бож як рутеніст вчитиму тільки руского, хоч впрочім я на основі мого сьвідоцтва вже дістав був сталу посаду в "польскій" ґімназиї в Бережанах і вчив там побіч руского також греки і німецкого, в кождім разі подаю се до відома і під розвагу В[исоко]п[оважаному] Пану Професорови. Що я не маю кваліфікациї з польскої мови, хоч цілком добре володію сею мовою і при матурі дістав з того предмету дуже добру ноту, се стало ся цілком случайно — проти моєї волі. Коли я здавав в р. 1908 іспит у Відни, виїхав нагло еґзамінатор до польскої мови Проф[есор] Вондрак[33] до Праги. Я по зданю всіх предметів чекав на него два дні, а що мій урльоп з ґімназиї вже кінчив ся і не було виглядів на скорий поворот Вондрака, я махнув рукою на ноту з польского яз[ика] і вернув у Львів. В разі конечної потреби я міг би тепер тут у Відні в маю доповнити сей іспит, але я так занятий моєю роботою, що годі мені думати і тратити дорогий час ще на сю справу, тим більше, що без того можна обійти ся.

З висше сказаного зрозуміють В[исоко]п[оважаний] Пан Професор, що мені розходить ся виключно о се, щоби мати у Львові як найбільше вільного часу для наукової роботи.

Можливо, що я помиляюся, тому уважаю моїм обов'язком подати сю справу В[исоко]п[оважаному] Пану Професорови під осуд, що було би кориснійше — не для мене — а для нашої науки, для котрої я рад би посьвятити всі мої сили. Коби я знав, коли В[исоко]п[оважаний] Пан Професор будуть у Відни, я бажав би дуже бачити ся. Чи одержали В[исоко]п[оважаний] Пан Професор мій лист з поздоровленєм від Яґіча

і з просьбою прислати або привезти з Собою для Archiv-у лист Копітара до Слотвіньского[34].

При тій нагоді желаю В[исоко]п[оважаному] Пану Професорови веселих та щасливих Сьвят і остаю з глубоким поважанєм —

Іван Зілиньский

ЦДІА України у Львові, ф. 362, оп. 1, спр. 300, арк. 27—30. Автограф.

№ 9

4.6.1913, Відень I, Universität.

Високоповажані Пане Професор!

Повідомляю В[исоко]п[оважаного] Пана Професора, що сегодня здав я іспит з польскої мови (як викладової). Сей "шпас" коштував мене 24 к[орони] (такса) і добрий тиждень роботи, бо я мусів основно переробити (згл[ядно] повторити) історію польского язика і літератури, щоби случайно не скомпрометувати ся як слявіст перед Вондраком, котрий ще може колись буде мені потрібний. Іспит тревав пів години і випав, розуміє ся, знаменито, а в многих місцях показало ся, що "кандидат" таки більше знає як сам еґзамінатор. Устний іспит попередила двогодинна клявзура (тема: T. H. Ševčenko als Dichter(!) — in polnischer Sprache abzufassen) і випала також дуже добре. З огляду на се, що зголосило ся велике число кандидатів і іспити потревають ще з півтора тижня, заявив мені віденський "Pawełek"* що я рішучо скорше не дістану сьвідоцтва — як перед двома тижнями.

Я дуже бою ся, щоб се не було запізно, бо між тим може відбути ся засіданє Ради Шкільної в справі посади в семін[арії] і моє сьвідоцтво може наспіти вже post factum до Львова. Тому звертаю ся до В[исоко]п[оважаного] Пана Професора з великою просьбою порадити мені ласкаво, що маю робити? Як що засіданє Ради Шк[ільної] в тій справі відбуде ся перед 20/VI, то може б грішми (хоч як не маю зайвих) прискорити виставленє сьвідоцтва?... і чи прямо післати його до Ради Шк[ільної] (бо та дорога треває часами за довго). А як там стоїть справа з посадами кляс[ичної] фільольоґії в акад[емічній] гімназії? Чи єще не порішена?

Мене то довге вижиданє страшно денервує і відбирає охоту до праці і житя! Я хотів би вже раз певно знати, що стане ся зі мною по фериях, бо я цілий здригаю ся на саму згадку, що може мені прийдеться вертати по вакациях в Станіславів? Се було б для мене убийством і я краще зрезиґную з посади цілком! Якесь фатум Б. ще переслідує мене навіть тут у Відни і лиш Бог один знає, як я дуже терплю!

Одинока моя надія, що піддержує мої сили і пошарпані нерви — се Львів, де сподію ся прийти до себе і розпочати нове житє. У Відни згадували мені В[исоко]п[оважаний] Пане Професор, що як би був остав

* Мабуть, прізвисько.

намісник Бобж[инський][35], дир[ектор] Коц[юба][36] скорше побачив би своє вухо... як посаду у льв[івській] семін[арії].

Коли ж тепер став на щастя намісником і Президентом Ради Шкільної Є.* Коритовский[37], щирий приятель В[исоко]п[оважаного] Пана Професора, то я сьвято вірю, що як лише В[исоко]п[оважаний] Пан Професор і В[исоко]п[оважаний] Пан Радник Двора схотять мені ласкаво помочи, я не маю вже чого бояти ся мого контркандидата і мої надії сповняться.

Прошу вибачити, що забираю час моїми справами та осьміляю ся просити о ласкаве написаня мені кількох слів.

З глубоким поважанєм
Іван Зілиньский

Вчера був я у Яґіча, згадував про Вас і просив переслати Вам щире поздоровленє.

ЦДІА України у Львові, ф. 362, оп. 1, спр. 300, арк. 31—32. Автограф.

№ 10

14.6.1913, Віденъ

Високоповажані Пане Професор!

Не могучи діждати ся ориґінального сьвідоцтва, зажадав я виставленя мені тимчасового потвердженя (Interims-Zeuqnis) про зданє іспиту з польської мови як викладової.

Я надумував ся, чи не вислати єго впрост на руки В[исоко]п[оважаного] Пана Рад[ника] Кавецкого, але бояв ся, щоби не образив ся, бо Він мене майже не знає. Так само не сьмію трудити сим В[исоко]п[оважаного] Пана Радника Двора, тому В[исоко]п[оважаний] пан Професор не погнівають ся, що я позволяю собі переслати в залученю то сьвідоцтво[38] з уклінною просьбою при нагоді передати єго ласкаво в Раді Шк[ільній] Пану Радникови Кавецкому, бо у Него певно лежить моє поданє.

Я гарую страшно цілими днями, все і все ще винаходжу по бібліотеках нові матеріяли, хоч спис жерел, що відносяться до нашої диялектольоґії, осягнув у мене вже число 862.

Ще перед місяцем думав я, що по можности упораю ся з роботою до кінця червня, колиж тепер дивлю ся на цілі стоси книжок, які лежать переді мною ще невикористані, і диялєкт[ольоґічну] карту щойно розпочав я виготовляти, то дійсно не знаю, коли вже раз скінчить ся та моя мука. Се рішучо переходить сили одного чоловіка!

Коли зважить ся, що в московскій диялєктольоґ[ічній] комісії вже від ряду літ працюють десятки людий і мимо того ще їм далеко до того, щоби відважитися дати синтезу рос[ійських] говорів і диялект[ольоґічну] карту[39], то щож я бідний сам один як палець маю робити за так короткий час? Найбільше надоїло мені “сліпанє” по ріжних мапах за безчислен-

* Ініціал помилковий. Див. приміт. 37.

ними місцевостями, які часто поперекручувані і взагалі їх знайти не мож, так що прямо очи мені вже вилазять.

Я дав Яґічеві слово, що не рушу ся з Відня, доки принайменше не передам готової до друку карти, а вже сам текст можу свобіднійше викінчувати, хочби десь в Галичині на селі, коли вже буду мати всі матеріяли зібрані під рукою.

Прошу мене ласкаво повідомити кількома словами, чи маю прислати і оригінальне сьвідоцтво, як тільки єго дістану?

З глубоким поважанєм — все вдячний

Д-р Іван Зілиньский

ЦДІА України у Львові, ф. 362, оп. 1, спр. 300, арк. 33—34. Автограф.

№ 11

24.12.1930, Краків

Високоповажаний Пане Голово!

Телеґраму одержав і просив проф[есора] Б. Лепкого[40] заступити Товариство на похороні бл[аженної] п[ам'яті] Ст. Томашівського[41], бо я від середи лежу хорий на грипу. Промов ніяких не було, бо покійник випросив собі перед смертю всякі промови (й некрольоґи).

Через мою слабість не можу на жаль брати участи в Загальних Зборах НТШ-ких 28 ц[ього] м[ісяця].

З поважаням

І. Зілинський.

ЦДІА України у Львові, ф. 362, оп. 1, спр. 300, арк. 37. Автограф.

ПРИМІТКИ

1. Лист з таким змістом не зберігся.

2. Сабат Микола (1867—1930) — педагог, класичний філолог, гімназіальний учитель з 1894 р. Директор гімназії в Станіславі, Львові; професор грецької філології та античної археології в УВУ (1920—1923) і Львівському таємному університеті (1924—1925).

3. Про працю І. Зілинського — студента Віденського університету над питаннями української діалектології під керівництвом В. Яґича див.: Мушинка М. Іван Зілинський (1879—1952). Життя і наукова діяльність //Збірник пам'яті Івана Зілинського. Спроба реконструкції втраченого ювілейного збірника з 1939 р.— Нью-Йорк, 1994.— С. 17.

4. Див.: Мушинка М. Іван Зілинський...— С. 17, а також приміт. 3 у вступних увагах проф. Й. Дзендзелівського до публікованого ним у цьому томі листування Івана Зілинського з Олексієм Шахматовим.

5. Крайова шкільна рада — орган управління шкільництвом у Галичині. Виникла 1867 р. після проголошення нової конституції Австро-Угорщини. У 1921 р. перейменована урядом Польщі на кураторію.

6. К. Студинський був членом Шкільної ради в 1905—1914 рр.

7. Чайківський Юліан (1882/1) — 13 березня 1960) — гімназіальний учитель, найдовше працював у Станіславі.

8. Людкевич Станіслав (1879—1979) — український композитор, фольклорист, музикознавець. Учителем (згодом професором) Перемиської гімназії був з вересня 1904 по вересень 1910 р. В 1906, 1908—1909 рр. так само, як І. Зілинський, користав з творчих відпусток (див. Вл до С, № 179, 222).

9. Йдеться про виїзд І. Зілинського у наукову подорож на Східну Україну для збирання діалектного матеріалу. Див. про це в публікації проф. Й. Дзендзелівського листи № 1, 3, а також приміт. до листів № 2, 3.

10. Михайло Возняк (1881—1954) — літературознавець, автор численних праць з історії літератури, відомий довголітній співробітник видань і комісій НТШ.

11. Тершаковець Михайло (1883—1978) — історик літератури і педагог, учитель академічної гімназії у Львові (1906—1944), дійсний член НТШ з 1914 р.

12. Володимир Гнатюк (1871—1926) — етнограф і одночасно один з найвизначніших українських діалектологів кінця XIX—початку XX ст. Якраз у цей час (1911) на пропозицію В. Ягича та О. Шахматова Петербурзька Академія наук нагородила В. Гнатюка премією О. Котляревського за його грунтовну характеристику українських гуцульських говірок у передмові до "Народних оповідань про опришків" (1910). Див. про це: Купчинський О. Володимир Гнатюк. Біля джерел формування українознавства // Наукове товариство імені Т. Шевченка і українське національне відродження: Збірник наукових праць і матеріалів Першої наукової сесії НТШ. Березень, 1990.— Львів, 1992.— С. 80—83.

13. Козловський Всеволод (1877—?) родом зі Східного Поділля: бібліотекознавець, секретар першого українського щоденника в Києві "Громадська думка" (1906), згодом на еміграції у Львові. У 1914—1917 рр.— секретар Союзу визволення України. 1918 р.— секретар українського посольства в Берліні. Після повороту на Україну працював у Всенародній бібліотеці України. У 1930-х рр. переїхав до Алма-Ати в Казахстан.

14. Йдеться про видання Петербурзької Академії наук нарису "Український народ в его прошлом и настоящем". Див. про це у публікації проф. Й. Дзендзелівського вступні уваги до листування та документ № 2. До речі, до цього видання О. Шахматов запросив також і К. Студинського написати нарис української літератури середнього періоду від XV до XVIII ст. включно, тобто аж до І. Котляревського. К. Студинський погодився на цю пропозицію, але дальша доля цього не відома (Вл до С, № 242, 253).

15. Це, мабуть, і є (можливо, первісний) план нарису української діалектології, який мав виконати І. Зілинський і якого немає у листуванні з О. Шахматовим (див. приміт. 5 в публікації проф. Й. Дзендзелівського).

16. Брок (Брох) Оляф (1867—?) — норвезький лінгвіст і славіст, професор університету в Осло, дійсний член НТШ. Основоположні праці з описової фонетики слов'янських мов, автор праць про українські закарпатські та перехідні до словацької мови говірки.

17. Див. про це докладніше: Мушинка М. Іван Зілинський...— С. 20—21 та приміт.

18. Михальчук Костянтин (1840—1914) — український мовознавець. Йдеться про його працю "Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины" (1878), у якій він поділив українську мовну територію на три наріччя на основі фонетико-морфологічних особливостей.

19. Верхратський Іван (1846—1919) — український філолог, природознавець. Дійсний член НТШ. Мається на увазі його праця "Знадоби для пізнання угро-руських говорів" (Записки НТШ, т. 27—30, 1899; т. 40, 44, 1901; т. 45, 1902).

20. Копач Іван (1870—1953) — громадський діяч, педагог, класичний філолог, філософ, дійсний член НТШ, довголітній візитатор українських середніх шкіл, професор Львівського університету.

21. Див. приміт. № 2. М. Сабат був директором гімназії в Станіславі у 1905—1919 і 1923—1927 рр.

22. Листа з такою датою немає, є від 8 червня.

23. Вже 27 червня І. Зілинський відвідав у Києві редакцію газети "Рада". Див. приміт. 2 в публікації проф. Й. Дзендзелівського.

24. Видно, що в Станіславі І. Зілинський мешкав з родиною своєї дружини Лідії Бучинської, де у 30-х рр. жив її брат Роман (див. Вл до С, № 629).

25. Цей документ І. Зілинський одержав ще перед від'їздом до Києва. Див. лист № 6 у публікації проф. Й. Дзендзелівського.

26. Маковей Осип (1867—1925) — український письменник, публіцист, редактор літературних журналів, громадський діяч. У 1893 р. закінчив Львівський університет: з 1899 р. учитель української мови і літератури учительських семінарій Чернівців, Львова, Заліщик.

27. Має на увазі смерть дружини.

28. Особливу увагу до В. Яґича І. Зілинський висловив у некролозі, опублікованому після смерти вченого (Хроніка Наукового Товариства ім. Шевченка.— Львів 1923). В свою чергу В. Яґич майже до кінця життя турбувався про долю свого улюбленого учня. Див.: Вл до С., № 383.

29. Про долю цієї карти див. приміт. до листів № 29, 30 в публікації проф. Й. Дзендзелівського.

30. "Dziennik Urzędowy" — урядовий орган для публікації законів і розпоряджень державної адміністрації.

31. Дем'янчук Іван (1882—1919) — класичний філолог, доцент університету в Чернівцях і Казані, автор підручників для ґімназій.

32. Праця І. Зілинського над граматикою О. Огоновського не була опублікована.

33. Вондрак Вацлав (1859—1925) — професор славістики Віденського університету. Про те, які курси І. Зілинський прослухав у нього, див.: Мушинка М. Іван Зілинський...— С. 45, приміт. 21.

34. Лист опублікований: Вл до С, № 278.

35. Бобжинський Міхал (1848—1935) — історик, політик-консерватор: як керівник Крайової шкільної ради ширив полонізацію в Галичині. У 1908—1913 рр.— намісник Галичини.

36. Коцюба Михайло (1855—1932) — освітній діяч і педагог; засновник і директор дівочої семінарії Українського педагогічного товариства у Львові.

37. Коритовський Вітольд (1850—1923) — політичний діяч консервативного напряму, міністр фінансів Австро-Угорщини (1906—1908), намісник Галичини (1913—1915).

38. Свідоцтво зберігається у справі: ЦДІА України у Львові, ф. 362, оп. 1, спр. 300, арк. 35.

39. Ще в 1903 р. за ініціативою групи молодих московських учених, підтриманою академіком О. Шахматовим, створено Московську діалектологічну комісію, головним завданням якої було складення діалектологічної карти російської мови. Укладачі карти опрацювали спеціальну діалектологічну програму (аналіз цієї програми див.: Аванесов Р. И. Очерки русской диалектологии. Часть первая.— М., 1949.— С. 278—280). На основі відповідей на програму (що була розіслана на місця) і тогочасних праць з російської діалектології була надрукована праця "Опыт диалектологической карты русского языка в Европе с приложением очерка русской диалектологии", яка вийшла за редакцією Д. Ушакова в 1915 р.

40. Лепкий Богдан (1872—1941) — письменник, літературознавець, педагог, дійсний член НТШ. З 1926 р. професор української літератури в Краківському університеті.

41. Томашівський Степан (1875—1930) — історик, публіцист, політик, дійсний член НТШ, учень М. Грушевського. З 1928 р. доцент історії в Краківському університеті.

МИКОЛА ЛУКАШ — ВІДОМИЙ І НЕВІДОМИЙ

До виданої 1967 р. книги Л. Первомайського "Творчий будень. З щоденників поета" ввійшла й доволі розлога стаття: "Фауст" Гете в перекладі М. Лукаша. Нотатки на полях рукопису". Основну її тезу чітко сформульовано вже при початку: "В перекладі чимало чудових, а часом і прекрасних сторінок, але в цілому його не можна вважати повною і безсумнівною перемогою М. Лукаша. Точніше кажучи, переклад цей довершений і не вимагає додаткової роботи, можливо, за винятком дрібниць, якщо оцінювати його, виходячи з тих принципових засад, які поклав в основу своєї праці перекладач. Але я не поділяю тих засад. [...] Стильова домінанта Лукашевого перекладу виявляється насамперед в лексиці довільним групуванням архаїзмів, вульгаризмів та діалектизмів там, де це не викликається конечною потребою, де завдання художності може бути досягнуте вживанням розвиненої і точної лексики сучасної української літературної мови; по-друге — в намаганні за всяку ціну для кожного ідіоматичного німецького виразу знайти українську ідіому переважно в мові селянській давно минулих часів; по-третє — в "українізації" середньовічного німецького побуту, образно-художнього мислення, термінології; і нарешті (частково) — в архаїзованому синтаксисі, фразеології та схильності перекладача до архаїчних наголосів".

Розвиваючи цю тезу на багатьох прикладах, Л. Первомайський доходить до суворого присуду: "Тінь травестійного Енея стояла за спиною перекладача",— і завершує свої нотатки скрушною констатацією: "Але, здається, тут не стільки його провина, скільки біда кожного, хто забуває, що "в кареті минулого далеко не поїдеш".

Ця стаття тоді не викликала жодної Лукашевої реакції у пресі. Не знати, чи був перекладач аж надто завантажений підготовкою до друку свого Шіллера чи Лорки, чи просто далася взнаки його нехіть до публічної полеміки, що забрала б чимало часу та сил (принагідно нагадаємо, що бібліографія друкованих "перекладознавчих" виступів Лукаша включає чи не єдину позицію — рецензію на 1-й том українсько-російського словника в журналі "Вопросы языкознания" за 1954 р.).

А вже 1973 р. можливість відвертої привселюдної розмови двох майстрів українського перекладу, що стояли на таких принципово різних вихідних позиціях, була остаточно закреслена передчасною смертю Л. Первомайського — і насильницькою "літературною та громадянською смертю" М. Лукаша. От-

же, здавалося б, останнє слово в цій дискусії так назавжди й лишиться за статтею з книги "Творчий буденъ" (яка у лихої пам'яті 1970-ті рр. публічно згадуватися теж не могла — бо ж була присвячена, за орвеллівською термінологією, "неособі", людині, не просто назавше зниклій з літературного обрію, але й такій, що, на тверде переконання маланчуківсько-шамотинських літературознавців, ніколи на ньому й не з'являлася).

Втім, уже наприкінці 1970-х, з відходом ідеологічного керівника республіки "на викладацьку роботу", політичний клімат трохи пом'якшав, і перед М. Лукашем знову відкрилися певні можливості для друку. Саме в зв'язку з плановим тоді перевиданням "Фауста" (вийшов у видавництві "Дніпро" 1981 р.) знову виринули на поверхню закиди Л. Первомайського, до яких долучилися й аналогічні за спрямуванням зауваження професора В. Коптілова у внутрішній видавничій рецензії 1979 р.

Але цього разу М. Лукаш вирішує-таки вступити в полеміку — бодай не публічну (для цього він майже до смерти так і лишився "нон грата"), а суто внутрішньовидавничу, аби переконати редакторів не різати по живому тіло його перекладу. Для цього він пише серію з трьох статей-відповідей: "Хто такі були двораки", "Про змішування західноєвропейських реалій з польськими та про тінь Франца-Йосифа", "Про зниження стилю та про скривдженого Мефістофеля".

Зробім принагідно невеликий, проте істотний відступ від теми "Фауста". У блискучій, полемічно загостреній розвідці "Микола Лукаш: міф та антиміф" ("Дружба народов", № 11, 1989) Марина Новикова назвала М. Лукаша "обранцем міфу": "[...] На так званому побутовому рівні кочував "міф про юродивого". Такого-собі Василя Блаженного від українського перекладу, людини не від цього світу, яку природа не знати за що наділила поліглотством на двадцять (тридцять, а правильніше — тридев'ять — міфові нумерологічна точність не потрібна) мов".

За дивовижною віртуозністю Лукашевих перекладів, за геніально-зухвалим поводженням зі словами дуже важко, справді, відчути перекладачеву кропітку й виважену роботу над кожним зворотом, уявити ту кількість історичних, літературознавчих та культурологічних джерел, якими оперував у своїй праці М. Лукаш. Натомість образ "непутящого генія" моцартіанського штибу підтверджували начебто й "спонтанний" характер Лукашевої роботи, і вже згадуваний брак у його бібліографії друкованих праць критичного чи літературознавчого спрямування.

А тим часом в архіві письменника залишилися матеріали, що дають можливість під іншим кутом зору поглянути і на його постать, і на масштаби літературних та позалітературних зацікавлень. Йдеться про численні видавничі рецензії, виконані М. Лукашем на рукописи інших перекладачів. Перші з них, датовані ще 1952 р., присвячено плановим тоді виданням "Вибраних поезій" В. Гюґо (переклад за редакцією М. Терещенка) та Г. Гайне (переклад за редакцією Л. Первомайського). І хоча формально М. Лукаш мав тоді статус перекладача-початківця (його власний друкований дебют відбувся наступного, 1953 р.), ці рецензії є насправді ґрунтовними перекладознавчими працями автора, чиї погляди на принципи перекладу, на важливість відтворення не лише форми та змісту, а й мовностильових особливостей першотвору, вже цілком сформувалися.

Не менший інтерес для сьогоднішнього перекладача-практика (чи й просто для людини, що цікавиться проблемами художнього перекладу) становлять

виконані в 1953—1956 рр. рецензії на переклад поеми класика чуваської літератури К. Іванова (1890—1915) "Нарпсі" (перекладач — Я. Шпорта), на переклад повісті Л. Каравелова "Дончо" (перекладач — П. Новохацький), на збірку "Сучасне німецьке оповідання", на підрядковий переклад казок, написаних М. Пінчевським єврейською мовою.

У цих рецензіях М. Лукаш обґрунтовує своє ставлення до найрізноманітніших проблем теорії та практики художнього перекладу. Ось як стисло й переконливо формулює письменник, наприклад, власне ставлення до проблеми підрядника: "Зараз цілком слушно поставлено питання про усунення підрядника, як проміжної стадії літературного перекладу. Проте з хорошим підрядником (плюс хороший коментар) перекладач, який добре володіє рідною мовою, може дати хороший переклад, тоді як незнання мови, на яку перекладаєш, виключає всяку можливість успіху, навіть при бездоганному володінні мовою оригіналу". Цей короткий уступ із датованої 9 листопада 1953 р. рецензії на переклади прози молодих німецьких авторів увібрав у себе чи не все конструктивне, що прозвучало в значно пізнішій дискусії на цю тему, яка велася на сторінках "Дружбы народов".

Вже в середині 1960-х рр. М. Лукаш відрецензував переклад "Гірського вінця" Петра Негоша, виконаний О. Жолдаком, та укладену С. Добровольським антологію афоризмів "Енциклопедія думки".

І, нарешті, останній спалах активности Лукаша-перекладознавця пов'язаний саме зі згадуваною вже полемікою навколо "Фауста". Три написані ним тоді статті, що пропонуються нині читачеві, є, без перебільшення, ще одним маленьким Лукашевим шедевром. Ці статті відкривають досі маловідомого нам М. Лукаша — великого книжника, обізнаного з рідною мовою в усьому її історичному та регіональному обсязі. І за зовні нічим, окрім перекладачевої фантазії чи натхнення, не зумовленим вибором того або того слова чи звороту читач починає вбачати той огром джерел,— від давніх літописів, через фольклор свого й багатьох сусідніх народів, аж до найсучасніших письменників,— на який спирався в кожному своєму конкретному вирішенні М. Лукаш. І, нарешті, з цих статей за нотками веселої, а частіше сумовитої іронії постає велика людська гідність М. Лукаша, який по роках цькувань не міг не відповісти своїм ученим опонентам: "Лукашеві можна шити які-завгодно гріхи, але цього — незнання рідної мови,— мабуть-таки не варто. Коли ж я її не знаю, то при мені лишається бодай гірка втіха, що я поділяю це незнання з Франком, Кримським та Грінченком".

Осмислення "феномена Миколи Лукаша" (Гр. Кочур) по-справжньому тільки-но починається. І воно не зможе бути успішним, поки читачі не отримають у повному обсязі корпусу Лукашевих рецензій (наведений їм перелік далеко не вичерпний, а дещо вже, напевно, і втрачене, як свідчить власна Лукашева приписка до статті "Хто такі були двораки?" — "прошу не загубити цього мого писання, як то вже сталося раніше з моїми заувагами на рецензію перекладу "Декамерона"), епістолярію, звернень його до різних інстанцій з протестами проти репресій 1960—1970-х рр.— від уже згадуваної першої рецензії на переклади з В. Гюґо аж до фатального для М. Лукаша листа на захист ув'язненого І. Дзюби. Тому сподіваймося, що пропонована публікація стане ще однією спонукою до видання ширшого збірника матеріалів, присвячених Миколі Лукашеві — відомому й досі невідомому.

Максим СТРІХА

ДОДАТОК

До видавництва "ДНІПРО"

ХТО ТАКІ БУЛИ ДВОРАКИ?

Це вже вдруге вказує мені шановний В. Коптілов на невластиве нібито вживання слова дворак* у перекладі Гетевого "Фауста". Спершу в книзі "Актуальні питання українського художнього перекладу" (К., 1971) зауважує не без іронії, що Гете пише "про муки, яких блохи завдавали двірським дамам і панам, а зовсім не дворакам: щоб мучити двораків, блосі зовсім не треба було ставати міністром" (стор. 107); і на наступній сторінці: "Можна подумати, ніби Гете змальовує вельми демократичного монарха, який радиться зі своєю челяддю". А згодом повторює цей закид ("змішуються двірські сановники з двораками") і в видавничій рецензії (1979 р.), роз'яснюючи: "Двораки — це селяни, що працюють у панському дворі".

Мушу, отже, обізватись на свій захист бодай цією коротенькою апологією.

Я знаю слово придворний і вживаю його також (між іншим, і в тому самому "Фаусті"). Відомі мені й рідше вживані (не фіксовані жодним словником) українські синоніми цього слова: придворник (П. Куліш), придворець (М. Старицький, М. Рильський), дворець (Ів. Рильський), ще два субстантивізовані прикметники — двірський та надвірний (М. Бажан, у "Витязі"..."):

Повиходила з наметів всіх двірських юрба цікава. (стор. 123).

Цар і всі його надвірні сумували, побивались... (стор. 242).

Відоме мені й слово дворак у значенні "селянин, що працює у панському дворі": тільки це значення фіксується нашими словниками починаючи від Грінченка і кінчаючи першим тлумачним. Один тільки Є. Тимченко в недокінченому "історичному словнику українського язика" наводить і таке значення: "хто служить при дворі монаршім чи магнатськім; спритна ґалантна людина, що знається на двірських манірах", ілюструючи його прикладом з Літопису Величка:

Мазепа... яко был дворак і бѣглец во всяких речах залецился на службу до двору королевского (т. І, зош. 2, стор. 678).

То, може, це значення дійсне лише для української мови XVI—XVIII століть, а далі вже геть чисто виходить з обігу і забувається навіки? Ні, маємо його і в пізніших авторів, у віці XIX і XX.

Уже хто-хто, а хлопський син Іван Франко мав би знати різницю між селянами і двірськими чинами, а проте вживає слово дворак в обох значеннях. До речі, в тлумачному словнику є приклад, узятий саме з Франкового оповідання — у тому єдиному значенні, яке словник визнає. Але можна навести багато інших прикладів, переважно з Франкових

* Тут і далі підкреслено в оригіналі.

перекладів та історико-літературних студій (бо сам автор, скільки пригадую, не писав творів із життя аж таких високих сфер):

[Король Педро]
В добрім розмовля гуморі
З шляхтою і дворaками.

Це в перекладі Гейневої "Диспути" (т. XV, стор. 496). Щоб усунути відразу будь-які непорозуміння (король розмовляє, мовляв, з челяддю, слугами своїми нижчого розбору), наводимо з цього ж перекладу збірне дворацтво, вжите трохи вище:

Під парчевим балдахіном,
У дворацтва пишнім колі,
Сів король і королева,
Молоденька ще доволі. (XV, 495).

У примітках до власного перекладу Гейневої "Німеччини":

"Дамокл, дворак сіракузького тирана Діонісія Старшого, величав раз свого пана як найщасливішого з людей". (XV, 604). У передмові до свого перекладу "Венецького купця" Шекспіра:

"Дворaки князівни поспішили врадувати серце її вітця і донесли йому: "Один із молодих людей досягнув до вікна твоєї дочки". (Літ[ературна] спадщина, І, 247).

У книзі "Данте Алігієрі":

"Тільки пізніше зависні дворaки обмовили його (канцлера) перед цісарем, що він надуживає цісарського довір'я, і цісар велів його осліпити". (Стор. 220).

У передмові до Кулішевого перекладу "Гамлета" Шекспіра:

"У лісі дворaки лишили його [принца] самого і веліли одній дівчині зустрітися з ним, та Амлет, остережений своїм товарищем, і тут умів викрутитися з засідки". (XVIII, 310).

Полоній не названий у Саксона, але охарактеризований як дворак, "багатший на зарозумілість, ніж на розсудливість". (XVIII, 316).

До речі мовити, сам Куліш цього слова не вживає; хоч і читаємо в його перекладі "Гамлета" (Львів, 1899) (стор. 75)):

Дворaка око, вченого язик,
Меч лицаря, надія й цвіт держави...,

та це — результат редакторського втручання Франка. У Куліша було:

Придворного, ученого, жолдака
Промова, око, меч,— надія й роза
Розкішної землі...

(див. Я. Гординський. Кулішеві переклади драм Шекспіра. ЗНТШ, том CXLVIII, стор. 131).

Франко не був єдиним українським письменником, що вживав слово дворак у цьому значенні. У його наддніпрянського побратима А. Кримського читаємо — в книжках, виданих уже за радянських часів:

"Він [Довлет-шах] в одному місці зве ходжу Емінеддіна впливовим везіром в Абу-ісхака.., а в другому місці — дуже близьким дворaком

Абу-Ісхаковим, що підбивав Абу-ісхака боротися проти наступу мозаффе0ридів" (Хафиз та його пісні, II).

"В Тавернье трапляються два-три речення, наведені по-перськи — перське прислів'я... слова шахського вельможі. Не завадить навести тут тую фразу перського дворака, яку цитує Тавернье". (Там само, 168).

"Але, звичайно, і в Малій Азії турецька мова пересякла перськими та арабськими елементами, бо інтелігентні верстви суспільства, напр., двораки та улеми ("вчені" — богослови), задовольняли свої розумові потреби передовсім із письменства перського" (Історія Туреччини, 5).

"Про це доволі дипломатично оповідає і найближчий імператорів дворак, історик-вельможа Франдза, особисто дуже прихильний до Мюрада II" (Там само, 50).

"Всезбірка угорських літописей, що під заголовком "Декади" склав угорський дворак Ант. Бонфіні і довів до 1495 р., вийшла повністю в світ у Базелі 1568 р." (Там само, 51).

"Фузулій Багдадський... в своїй жалісній епістолі "Шікайетнаме" до одного з близьких дворакіз Селімового сина, султана Сулеймана Пишного, каже комплімент, що влада турецького султана в своїй ідеї — рівнозначна з халіфством". (Там само, 129).

"Судити про його вдачу дозволяють нам і його "Мемуари" ("Тезкире" або "Руз-наме"), що їх, за шаховим дорученням, написав один з його близьких дворакіз" (Там само, 137).

"Довелося Рустемові для цього заводити неабияку економію, врізати султанових дворакіз, укорочувати платню яничарам і т. і." (Там само, 160).

Таку розмову, через доторкання, однаково добре можна було [вести?] і вдень, і вночі, серед пітьми, а тому її вчилися не тільки "німі" пажі, ба й усі інші дворакиʺ (Там само, 193).

"Такий був Франдза, дворак царгородського імператора" (Там само, 201).

"Третій видатний візантійський історик XV в., царгородський дворак Георгій Франдза.., оповідаючи про запанування імператора Мануїла II, не спиняється зосібна на філадельфійському поході" (Там само, 224).

Може, й інше ще українські письменники вживали десь-колись слово дворакиу цьому значенні — шукати тих голочок у стогах рідного письменства було б марудною і невдячною справою. Досить, гадаю, і цих двох авторитетів. Приточу хіба ще два приклади, що потрапили випадком під руку:

"Проклятий зрадник уміє так хитро, мов іграшкою, верховодити ханом, і посивілі в хитрощах і лестощах дворакиз заздрістю та боязню, похмурі, дожидалися, коли то скінчиться Газісова розмова з ханом, від якої не сподівалися нічого доброго" (В. Леонтович. Абдул-Газіс (9)).

"Музика грає, дворакицарські вже танцюють" (В. Грінченко, Царівна-жаба (Укр[аїнські] нар[одні] казки, 121)).

Отже, як бачимо, обидва значення віддавна співіснували в цьому слові, не викликаючи непорозумінь у мовців, ані в називачів, ані в називаних: все вирішували ситуація (в живому мовленні) чи контекст (у письмі). І не треба ставити це на карб якійсь недосконалості чи недорозвиненості української мови чи "ненормальній" інтерференції значень внаслідок певних несприятливих історичних умов розвитку нашої літературної мови —

подібні явища полісемії зустрічаємо і в інших, більш "благополучних" мовах, споріднених або й ні. Так, у польському тлумачному словнику за редакцією Дорошевського бачимо: dworak 1) dworzanin króla albo magnata; 2) człowiek pracujący na folwarku, spełniający posługi we dworze. В чеському: dvořak 1) dvořan, člověk žijící na panovnickém dvoře; 3) clověk pracující v hospodářském dvoře.

В нім[ецько]-рос[ійському] словнику: Hofleute а) придворные, двор; в) крепостные крестьяне... Вся річ у тім, що двором у цих мовах іменувався двір і селянський, і панський, і володарський. Аналогічно (тут уже від різних значень латинського camera — "кімната, палата, приміщення") маємо в англійській мові chamberlain: 1) гофмейстер, камергер, камерарій (у папи); 2) готельний слуга, коридорний, а також італійське cameriere та іспанське camarero з тією самою біфуркацією. І навіть у японській (де Крим, а де Рим!): дзидзе служанка, прислужница; фрейлина (Большой японо-русский словарь, т. І, стор. 162). Ієрогліф дзи означав і "самурая" і "службу", а служба мислилася двояко — і служба простолюду самураєві, і служба самурая своєму феодальному зверхникові.

У нас, хвалити бога, давно вже немає двораків ні в одному з двох значень, але з вищенаведеного випливає, що словник української мови мав би зафіксувати також це друге (чи нехай перше, справа не в порядку) значення слова дворак, щоб надалі не вводити в оману коли не рядових читачів, то принаймні серйозних дослідників.

Лукашеві можна шити які-завгодно гріхи, але цього — незнання рідної мови,— мабуть-таки не варто. Коли ж я її не знаю, то при мені лишається бодай гірка втіха, що я поділяю це незнання з Франком, Кримським та Грінченком.

Opus tertium atque ultimum

ПРО ЗНИЖЕННЯ СТИЛЮ ТА ПРО СКРИВДЖЕНОГО МЕФІСТОФЕЛЯ

"Фауст" писався протягом 6-тьох років. "Прафауст", як і драма "Гец фон Верліхінген", був результатом захоплення молодого поета (після минущих впливів французького класицизму) рідною старовиною, німецькою історією, результатом "пірнання", за його власним висловом, у вік XV та XVI. Поновивши після багаторічної перерви, після написання ряду творів у зовсім іншому ключі, працю над "Фаустом", він дотримувався первісної концепції і хвалився, що якби підкурити трохи папір, ніхто не міг би відрізнити свіжостворених сцен від написаних давніше. Згодом, повернувшись лицем до античності, Гете називатиме в листах до друзів та в розмовах з ними першу частину трагедії (чи то завершену, чи близьку до завершення) "варварським творінням", річчю "дикою", "нордичною" чи, як кваліфікували її інші, "готичною", але любити її не перестане до кінця днів. Коли йому показали ілюстрації Делакруа, він зауважив, що французькі критики закидають молодому митцеві "дикість", але до "Фауста" ця дикість "якраз дуже пасує". Ознайомлений

уже з деякими пробами перекладу "Фауста" на французьку мову, Гете мріє про те, що хтось із французів перекладе його "в дусі доби Маро" (im Charakter der Zeit des Marot), отже, в стилі "докласичному", а не засобами Корнеля, Расіна чи Мольєра (Клеман Маро — поет раннього французького Відродження, автор поеми "Пекло" та низки сатиричних послань).

Стиль "Фауста" являє собою єдиний у своєму роді конгломерат розмаїтих елементів, який не втрачає своєї органічності навіть у тих випадках, де спостерігаємо не злиття, а ніби амальгамацію тих складників. У сучасних виданнях "Фауста", навіть типу не надто "популярного", де до повного тексту обох частин додаються також "Прафауст", "Фрагмент" "Параліпомена" (Фаустівські уривки, що не ввійшли до остаточного тексту) та найважливіші висловлення автора про свій твір, бачимо наприкінці, як правило, ще й Worterklärungen, де на підставі праць цілих поколінь гетезнавців пояснюються побіч виразів латинських, грецьких чи французьких також чисто німецькі глосеми — архаїзми, діалектизми тощо. Що ж до так званого просторіччя, то стихія його розтікається многоручайно по всій першій частині "Фауста", та не чезне і в другій — строгіша в цьому відношенні хіба що III дія, ота "класично-романтична фантасмагорія", та ще закінчення V-ої (вознесіння Фауста). Перехлюпнулась ця стихія навіть у лист Гете до свого августійшого друга, герцога Карла-Августа (16. II. 1788), де поет доповідає, як "підлатував і підрихтовував" свої давніші твори, в тому числі й "Фауста" (habe... an meinen operibus fortgebosselt und getüftelt). Нема потреби наводити тут прикладів — їх безліч. Зверну увагу лише на деякі цікаві дрібниці. Гете вживає рівнорядно різні варіанти слова "досить" — genua gnug і genung; загальнопоширений і стилістично нейтральний є перший варіант, другий характерний більше для розмовної мови, третій — діалектний і застарілий, проте наш поет не вагається вжити, коли цього вимагає ритм, gnug і в найпатетичнішій тираді чи вкласти в уста будь-якому персонажеві genung, щоб зримувати його зі словом jung ("молодий"). Те ж саме стосується прислівника jetzt, jetzo, jetzunder ("тепер"). В одній сцені ("В саду", перша частина) бачимо поруч spät і spat ("пізно"), при чому застаріла (друга) форма належить Маргариті, а "нормальна" — сусідці Марті, представниці старшого покоління... Або ще — в фіналі другої частини зустрічається форма дієслівної приставки, яка була архаїчною вже за доби Лютера: Wasserstrom, der abestürzt (abe — замість "нормального" ab). Мої спроби відтворити всі ці стильові особливості засобами української мови Л. Первомайський засудив як "хапання за віджиле, бальзамування трупів, втечу в минуле", як їзду "в кареті минулого" ("Творчий будень", стор. 319 та 330). "Тінь травестованого Енея стояла за спиною перекладача" (там само, стор 323). Уявляєте собі картину: за спиною перекладача стоїть тінь Енея, але йому цього мало, він викликає ще й тінь Франца-Йосифа! З Енеєм перекладач і справді рахувався, але не скрізь, як видається критикові, а там лише, де в оригіналі виразно проступають цілі шматки, написані в дусі (чи, коли хочете, "під") славетного майстерзингера, поета-шевця Ганса Сакса (1494—1576).

Особливо не пощастило, на думку Л. Первомайського, Мефістофелеві, якого я нібито перетворив на шляхетського Куця чи Кульгавого. З цією думкою солідаризується і В. Коптілов: Лукаш, мовляв, "пересолює" їдкі

дотепи Мефістофеля, вживає надмірні дози просторіччя й вульгаризмів, надає Мефістофелеві рис простакуватого чорта, збивається на грубувато-лайливий тон, якого нема в оригіналі...

На своє виправдання мушу сказати, що насправді я поставився до цієї нечистої сили з належною увагою і повагою. Розумію, що нового вніс Гете в трактування цього давнього образу, розумію, що це певною мірою якась частка (скептична, негаційна чи навіть нігілістична) самого Фауста, його автора, людини взагалі. Але не можу погодитися з твердженням, ніби я його деградую, баналізую, вульгаризую: він усе-таки не такий уже бездоганний джентльмен, а його мова далека від вишуканості французької "нової лівиці". Багато чого залишив у ньому Гете і від того нечумазного чорта, якого хлоп'ям іще бачив у ярмарковій виставі. Він (Мефісто) не тільки вживає слів, які в німецькому тексті часом (не завжди) викрапковують, вірніше заміняють знаком тире, а й робить на сцені непристойні жести — раз у відьминій кухні, демонструючи свій герб, а вдруге — глузуючи з Фауста (в сцені "Ліс і печера"):

І весь небесний цей порив
Ось цим, пробачте, завершиться!

А в карнавальній картині другої частини Мефістофель у подобі худющої скнари ліпить із примарного золота сороміцькі фігурки, дражнячи ними жіночу юрбу.

Не буду наводити тут мальовничих Мефістофелевих слівець в оригіналі, вкажу тільки на два випадки мого навмисного "недосолу" — один у сцені першої появи Мефістофеля на кону, другий — в останній сцені з його участю. У розмові з Господом Мефістофель глузує з "смішного божка землі" (людини) що "притьмом в болото суне носа" (in jeden Quark begräbt er seine Nase). Само по собі слово Quark (м'який сир, "творог") стилістично нейтральне, проте в деяких зворотах (як от і в цьому) звучить дуже вульгарно: давніш його вживано евфемістично замість Dreck, Scheisse, але потім відбувся процес "деевфемізації". А в останній сцені з участю Мефістофеля цей останній говорить у присутності ангельських хорів:

Біси пішли в переверти
І в пекло гепаються гузном.

Грубо? Грубо. Але все-таки з "недосолом": в оригіналі маємо прислівник ärschlings, і точніше було б перекласти його словом (перепрошую) "навсрач".

А ще закидає А. Коптілов, що мій Мефістофель "несподівано виявляє знання української народної фразеології" (це з приводу репліки: "Та так-то так! А звідси вийти як?"). Мефістофель сам по собі (як, до речі, і Господь) є всесвітянин, істота, сказати б, анаціональна, проте, щоб добре виконати свою місію і "творити волю пославшого його", мусив, діючи в німецьких умовах, досконало оволодіти німецькою мовою, в тому числі також фразеологією, від найгрубших грубощів до найтонших тонкощів (чи навпаки) — так само як, перевтілившись у Форкіаду, виявив неабияке знання грецької міфології і використовував його в перелаюванні з хором троянських бранок. Перекладати все це дистильованою водичкою,

дестилізованою загальнолітературщиною значило б, очевидно, ступити на хибний шлях.

Б. Пастернак, в перекладах якого мене часом прикро вражала надмірна книжність ("Расплавленных небес неистов жар жестокий"...— перший рядок поеми-казки Ш. Петефі "Витязь Янош"), працюючи над "Фаустом", виявив несподівано чималу схильність до "просторіччя та інших мовних засобів, що до нього прилягають". Нагадавши принагідно, що Пастернаків переклад з'явився друком уже після того, як я закінчив свій, і не міг тим самим вплинути на мене ані позитивно, ані негативно, не без задоволення наведу з нього низку слів і виразів такого плану саме в мовній партії Мефістофеля.

Скот скотом живет, свиристит (16) (тут і далі цифра означає сторінку книги: Гете. Собрание сочинений, том II, М. 1976), когда он, ползая в помете, жрать будеть прах от башмака (18), рехнулся; и хоть бы что (51), не ахти какой (57), не дури (62), не будь .. кисляем (63), глупыш (67), классифицируя поболе (69), прибаутки (59), не вышел чином (59), дай мне только срок (62), выше лба не перепрыгнешь (65), водотолченье в ступе (66), на то нет сметки (78), бестия (84), пивная кадь (про п'яного товстуна) (85), карга (93), ни в зуб толкнуть; огород городить (96), потрешься меж людьми (73), и кончен разговор (80), кухарничать не мой конек (88), голова овечья (96), нахалы (90), вострушка; башку ломаешь для его персоны, из кожи лезешь вон, а он...; стоит как пень (103), и был таков (106), хороший куш урвал; поминай как звали; пришел ему каюк (113), вот и вся печаль (116), посередь двора (112), хоть я и черт, а утеку (114), нет от него житья-проходу (126), дурачина (130), овца (про Гретхен) (135), бродяга и шатун (141), легок на помине (149), срамница; рожа (154), рвань (155), докам тертым (68), понатореть (69), тут крючкотворам лишь лафа (70), валяйте напрямик (71), тверди чуранье; раденье обезьянье (95), больно ты востер (99), канитель (100), дребедень (104), постылый; чертыхался (105), Маргаритина мамаша; на пол чуть не бах (106), сударка (107), транжирить (111), напраслина (112), кутерьма (141), мы еще порыщем (148), коряга (149), валяй во имя черта по прямой; чехарда (149), галдеть (154), переконфузить (155), бурда; заваль (157), раскумекала меня (136), не каждое ведь лыко в строку (160), ловчей (162), где что урвать; суются дамы (218), тем не мене (267), все будешь в центре, все посереди (225), народишко (267), ты прежде плюнул бы на этот сброд (272), едва засвищет эта падаль (289), скорчить рожу (218), вот те на (292), эка штука (143), а я все прытче (292), одни безделки (288), не откажусь от свеженькой клубнички (288), бабы-порченное племя (289), везде писатели-ломаки (292), откуда ти взялся, пузырь (до Гомункула) (293), крохоборец (293), уродина; бойкое место (298), а больше носу некуда казать (301), брать (325), заткни рот (327), ну и открытье откопал (375), тяжелий дух пуская ртом и задом (370), верзила (388), чтоб каждый, увидав, чумел (394), шайка; червь дрянной (426), балбесы; нет ничего паскудней (428), врезаться (закохатися) (429), все едино (412), копайте домовину (421), народец вы такой-сякой (430), прожженный старый черт с такой закалкой сыграл к концу такого дурака (431)...

Як бачимо, Мефістофель опанував незгірше і російську фразеологію — сказано, нечиста сила! А ось дещо з репертуару вже самого заголовного героя:

Попутал леший (21), принесла нелегкая (26), дурней (27), по своей чудной методике (41), самой чумы похлеще (41), вот так гиль; напыжился, как пузырь; глазища (47), поганая рожа (48), всей шайке клятой (49), как оплошал такой пройдоха (52), до тошноты осточертев (57), вянут уши; тарабарской чушью (87), боле крупен (65), хоть не расти трава; зазноба (61), куда ж махнем? (65), поищи, пошарь (232), подонок (129), не коверкай речей моих, о свет моих очей (132), уж такой чудила (134), понатужить мозги (141), капут (144), идем!.. не тяги! (177), заруби-ка на носу (99), тишь да гладь (102), гомозились .. ребятишки (102), товарка (102), вот сумасшедший! Что за кипяток! (105), потребней (384), пронырюловкача (386), старичье (409), постылая старуха (411), но, слушая унылый твой долбеж, умнейший может тронуться в рассудке (419)...

Дещо з партії Цісаря:

Пустомеля (194), надул; проваливай ко всем чертям (195), проказничай... штукарь (225), жульничество (227), наша участь все тяжеле (391), была иль не была (392), наша хата с краю (382).

У мові інших дійових осіб:

Долбить (твердить) (10), насуйте всякой всячини в кормежку (11), напиток дешев и сердит (13), верхотурье (55), не понял вас ни в малой дозе (69), срок .. плевый (71), ребята просто загляденье, а скисли хуже мокрых кур (73), скажите, часом, вы не виртуоз? (79), околпачить (83), фигли-мигли (84), мурло (85); деньгу зашибешь (89), толстобрюхий (69), обшмыгала (76), вертихвостки; милка; растяпа (75), обормоты; дрянь песня (74), чур вас, чур (73), бобер (про чоловіка) (113), постирушка (120), чураюсь лиходея (134), егоза; эта тварь; бедокур (137), миленок; ветрогонка (138), дрянцо; каналья (140), любезник сестрин (141), шлюха (144), потаскуха (113), смердят; хрюшка (152), галдим; образина (153), маета (154), прощельги (157), бурда (158), скучных приставал (160), коротыш; кувалда (167), взбучка (168), плотва; мелюзга; лежебоки; сидни (169), бесталанная (173), любезная (кохана) (196), ротозеи (201), приживала; сластена (202), чурбан; дражайшая половина; скотина; шут гороховый; пьянчуга (203), посудачить (206), паршивый пес (214), шипи его (214), враки (215), воронье пугало! Клюка лупи их! Дай им тумака! (215), дурачье (217), испитой костяк (212), забот вороха (220), с бухти-барахты (233), вчера еще, не дале (239), пастушок топорный (243), дурачок (246), порядком стерлась позолота; гуляла, видимо, лет с десяти (про Гелену) (247), сдуру (248), дудки! (254), приврать (255), обставить (кого) (256), шалопай (263), сызнова (264), тем не мене (267), жулики (268), котомка (271), не пяль глаза в том направленье (273), шуры-муры (Вітерція) (274), свод чудом из-под почвы прет (284), к молодцу приблизим лица (290), уродина; к чему волынка; ты тоже, знаешь, не картинка (291), самодуры (303), побоку дела (304), в усердье пересолим (306), не щадя башки (307), шалопут (307), дюжий стан (313), негодница (322), ухом не ведет (325), не огрызайся (326), ночь-матушка (326), шатался Менелай морским разбойником (334), долбя о том (337), вертушки, дуры (339), меня герои, боги .. таскали за собой (342), ералаш (377), поганец (388, гни линию свою меж тем (378), награбить денежки не штука (380), стибрить (395), хозяин дал в награду шиш (410), тупица (419), коновод (435).

А ось із слів, не дуже то близьких до “німецьких реалій”:

Господин хороший (звертання) (116), кабак (77), коврижки (64), трын-трава (51), самопалы (388), атаманша (215), атаманство (155), воевода (221, 350), волхвы (240), кикиморы, шишиги (160), брясина (266), бобылки (299), артель (420), бедной братии батрацкой (407), погост (414), лобное место (171), дворянский сын (юнкер) (186), питейная (82), пустосвят; моленьня (167), моша (214), кликуша (87), лешачиха (152), коробейница (198), Петрушка с высохшей ногой (214), Иванушка-дурачок (78).

Ще кілька приповідок та прислів'їв:

Разводить шуры-муры (137), напутал да и дал стречка (138), сор из избы выносить (138), не по дням, а по часам (145), провались в тартараты (166), что было — поросло быльем (177), без мыла лезет, егоза (191), не жизнь — малина (202), нехороши ни кожею, ни рожей (206), разделать под орех (209), чем к нам соваться со своим уставом (297), жалуй плахой иль опалой (342), ему и море по колено (376), отколоть штуку (255), с'езжу кулаком по рылу (379), сверну башку, чтоб морду всю назад перекосило (386), им и книги в руки (392), червячка пойдем заморим (407), курам смех (410).

Очевидно, закидаючи мені нестримний потяг до просторіччя, зниження стилю, "травестійного та бурлескного звучання", критики мої робили це з чималою оглядкою на досить точний і загалом добротний, сумлінно виконаний, але занадто вже благопристойний та добропорядний російський переклад Холодковського...

Франко писав якось: "Макбет" — правдивий "камень преткновения" для перекладачів; приміром, у німецькій літературі такий геніальний поет, як Шіллер, дав зразок майстерного подекуди, але в цілому невдатного перекладу сеї трагедії, де дикі тони оригіналу злагоджено, вигладжено, прилизано і тим способом ослаблено" (XVIII, 334). Ці труднощі, не важко помітити, перегукуються деякими сторонами і з нашим випадком. Гетевих "Вертера" чи "Германа і Доротею" можна ще перекладати в основному тими самими мовностилістичними засобами, що й твори, скажімо, його сучасника Віланда, а от "Геца" й "Фауста" вже ні: хоч Віланд і не був якимось аж надто чепуристим пуристом, удавався часом до французької гривуазності, але німецьких грубощів — фе! — не переносив.

Загалом своїм перекладом я і досі задоволений, але від нарцисизму далекий і не вважаю, що він досконалий, неперевершений чи остаточний. Здаю собі справу і з його слабинок, але вони лежать не там, де їх вбачають критики,— а де-інде — маю на увазі передовсім місця, де, прагнучи зберегти якнайбільшу близькість до першотвору, я самохіть зрікався якихось ефектніших вирішень. Леонід Соломонович усе життя мріяв перекласти "Фауста" — шкода, що задуму того він не здійснив: то була б версія, побудована на зовсім інакших, ніж мої, принципових засадах. Насмілююсь запропонувати шановному Вікторові Вікторовичу, нашому "граючому тренерові", що зарекомендував себе і солідним теоретиком у галузі перекладознавства, і талановитим перекладачем, піднятись на такий труд: шлях відкрито, часу попереду досить? А чого ж? Он люди мають по десять перекладів — і то не відмовляються від нових спроб. Але я глибоко переконаний, що без звернення до отих немилих "просторічних та споріднених їм елементів" доконати того подвигу буде не легше, ніж Самійленковому героєві написати "драму без горілки" чи композиторові Белліні створити "оперу без кохання".

ПРО ЗМІШУВАННЯ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ РЕАЛІЙ З ПОЛЬСЬКИМИ ТА ПРО ТІНЬ ФРАНЦА-ЙОСИФА

Ще небіжчик Л. Первомайський закинув мені якось у розмові, що я нібито надав своєму перекладові "Фауста" якогось фальшивого козакопольського колориту, і як на верх того фальшу вказав мені на місце, де німецький школяр-студент називає свого колегу паном братом, як то було колись звичаєм серед козарлюг-запорожців. Я розгорнув німецький оригінал і мовчки показав відповідний рядок:

Herr Bruder, komm!

Тепер я міг би навести й інші приклади вживання цього звороту. Señor hermano — так звертається, приміром, до мандрованого рицаря канонік, що зустрівся йому по дорозі ("Дон Кіхот" Сервантеса, частина I, розділ 52). Російські перекладачі віддавали це звертання по-різному: один — просто сеньор, другий — сеньор брат, а третій — сеньор мой и брат. В перекладі "Лимонара" Іоанна Мосха (надруковано в Києві 1628 р.) один чернець звертається до другого: "Вѣси, господине брате, яко в образ ангельский одѣян єси". Очевидно, таке шанобливе звертання (до рівного собі) поширене було свого часу чи не по всій Європі. До речі, історичний Фауст учився і в Краківському університеті одночасно з нашим Франціском Скориною: коли вони там зустрічались, то звертались один до одного, напевне, domine frater (по-латинському).

І взагалі тодішня Польща, до якої протягом кількох століть входили (переважно через Велике князівство Литовське) Україна, Біла Русь та частина земель великоруських, якнайтіснішим чином зв'язана була з краями західної Європи, спочатку з німецькими землями, пізніше з Італією, Францією, Іспанією. На польському троні, крім поляків, литовців та спольщених українців, сиділи в різний час королями також чехи, угорці, французи, німці, шведи... і навпаки — в деяких країнах (Чехія, Угорщина) панували часом королі польського роду. Стиль життя двірського, та й міського, наближався в Польщі до західноєвропейських звичаєвих форм. Схожими були юридичні інституції, ієрархія посад, світських і духовних, в тому числі двірські чини та звання. В дипломатичному листуванні (латинською мовою) вони були уніфіковані, в національних мовах дещо варіювалися: camerarius, Kämmerer, chamberlain, podkomory. Камергерів тоді ще не було (хоча сама назва походить звідси ж, отож модернізувати ці чини, заднім числом підганяти їх і підтягати під "Табель о рангах", запроваджений Петром I у XVIII ст., видавалось мені неправомірним, а транскрибувати живцем із німецького, та ще з остзейським акцентом (шацмейстер, хермейстер, ерцтрухзес тощо) і зовсім безглуздим. А з вітчизняної історії знаємо, наприклад, що білорус Іван Горностай (помер 1558 р.) був підскарбієм великого князя литовського. У Ів. Вишенського читаємо, як сатана-латинник спокушає русина: "Если хочешь быти войским, подкоморим или судиею быти, пад, поклони ми ся, я тобѣ дам". В "Лексиконі" Єп. Славинецького (середина XVII ст.), маємо: aerarius praefectus — "подскарбѣй, старѣйший над сокровищами". Іван Франко, яким так люблять мене бити Л. Первомайський та В. Коптілов, також

уживає цих слів на означення відповідних чинів та рангів — німецьких, італійських, англійських тощо:

> Маршалком Данкварт був, а стольником
> Ортвін із Метцу, Гагенів сестрінець
> Сіндольт був чашник, Гупольт підкоморій.
> (З "Пісні про Нібелунгів", XV, 102)

> "І бідний пішов і продав свій плащ, і свою рясу, і все, що мав, і дав кардиналам, і придверним, і підкоморіям".
> (Данте Аліґієрі, 76)

"Лорд Підкоморій Англії мав привілей удержувати театр, і власне під його фірмою грала та група (під дирекцією Борбеджа), до котрої належав і Шекспір".

(З передмови до Шекспірового "Гамлета", XVIII, 318).

Щоправда, Борис Тен у перекладі Шекспірового ж "Річарда III" вживає титула лорд-камергер, але то нічого: адже дослідники викрили стільки анахронізмів у самого Шекспіра! (Цікаво, чи дожило до наших днів у архітрадиційній Великобританії звання Lord chamberlain? Боюсь, що цю посаду скоротили; принаймні, під час аудієнції, даної 18 грудня ц. р. Її Величністю Королевою деяким видатним діячам, при ній були з двірського штату лише Gentlemen of the Household in Waiting — "дежурні домові джентльмени", чи як їх там).

Насамкінець кілька слів про вершину тієї піраміди — імператора чи цісаря. В. Коптілов закидає мені, що я зву його цісарем, "ніби воскрешаючи в пам'яті читачів тінь Франца-Йосифа (адже саме його так титулували в Західній Україні)". Не тільки його, а й його попередників (про наступника говорити не варто, бо був уже останній і протримався на троні всього два роки). І не тільки загулюкані вуйки, несмаровані бойки величали так австрійського володаря, а й поляки, чехи, словаки, хорвати з сербами, мадяри, варіюючи, звісно, той титул згідно з своєю вимовою (cesars, císař, cisár, cesar, császár). Нагадаю також, що на троні "Священної Римської Імперії", почнаючи з першої половини XV ст. і до кінця її існування, незмінно сиділи представники одної династії — Габсбургів, до якої належав і Франц-Йосиф. Що ж до самого слова цісар (від лат. caesar, звідки також грецьке ϰαῖσαρ та німецьке Kaiser), то воно має в нашій мові безперервну зафіксовану історію від щонайперших кроків писемності до новітніх часів.

В "Ізборнику Святослава" (1073):

"Оба же єста сѣдушна — и цѣсарь, и овѣчии пастух".

У "Повісті временних літ":

"Иде Асколд и Дир на греки, и прииде в 14 лѣто Михаила цесаря (під роком 866); поставляєть бо цесаря и князя вышний; Согрѣшиша от главы до ногу, єже єсть от цесаря и до простых людий (рік 1015); Мною цесареве царствують, а силнии пишють правду (1037); Мнози бо манастыри от цесарь и от бояр поставлени (1051); при Неронь цесари; при Устинянь цесари; при Маврикии цесари (1065); Иєзекии, цесарь июдьйск (1075); Идоша половци на Грьки с Девгеневичем, воєваша по Гречьстьи земли; и цесарь я Девгенича, и повель и сльпити (1095); И ужасеся

цесар вельми и рече: "Не бий мене" (1110); В лъто третьее Кура цесаря (1111)...".

(Це все за Лаврентіївським списком; в Іпатському, якого я зараз не маю під руками, слово зустрічається значно частіше, там, де в Лавр, царь, і пишеться цѣсарь).

У "Житії Бориса і Гліба" (XIII ст.):

"По истинѣ вы цесаря цесарем и князя кьнязем..."

"... млад бо бѣ еще [Борис], свѣтяся цесарьски..."

У "махазорних" псалмах Федора-жидовина (XV ст.):

"Ты первым и послѣдним. Оприч Тобя ни цесарь ни искупщикь".

В "Муці Христовій" (XV ст.):

"Услишавши цесарь, иж Пилат до Рима пришол, сильным гневом се на него розгневал...; тогды цесарь єго у темницю велѣл узяти..."

У "Похвалі Витовтові:"

"Бывшю єму у своємь градѣ зовемий Лучеськ велики, и посла послы своя королю угорському, зовемому цесарю римському, и повель єму быти к собѣ (XIV ст., до 1382)".

В "Історії флорентійського собору" Клірика Острозького (кінець XVI ст.):

"Тогды Євгеній папа римскій послал до цесаря константинополского послы свои, просячи, радячи, упоминаючи, абы о покою, згодѣ і оборонѣ промишлял...".

В "Лѣкарстві на оспалый умысл..." Дем'яна Наливайка (1607):

"Придан теж єсть за тым же листом тестамент цесаря кгрецького Василія до сына своего Льва Филозофа й цесаря".

В "Пересторозі" Юрка Рогатинця:

"А з другоє стороны цесар поганський [тобто султан турецький] церков с причины папезкоє опановал...".

З "Посланія" Львівського братства (початок XVII ст.):

"И многие цесареве римскии многих примушали до своих набоженств муками розмаитыми: Август, Тиверій, Клявдій, Гайя (!), Нерон... ет цетера".

З "Тестаменту Василя Македонянина" (тоді ж):

"Що учинил и оный монарха давный,
Василій Мацедон цесар кгрецкій славный".

З "Палінодії" Захарії Копистенського (1622):

"На которой земли сам цесар турецкий Осман притомный был з войском барзо великим".

В "Драмі про Олексія, чоловіка божого" (1673):

"Бо, єсли на цесарском кто седит престолѣ,
маєт кто скипетр царский, з моєй то воли".

В "Ключь розумѣнія" І. Галятовського (1659):

[Сенатор Сеян] "на золотом возѣ ѣздил и посполу з цесарем Тиверієм подписовался на листах".

В його ж "Науцѣ.." (тоді ж):

"Юстиніян, цесар грецкій, мѣл на шать вырытыи мѣста..."

"Гисторіи списанніе вкратцѣ для лѣгшей памяти о Понцианѣ цесару римском" (поч. XVI ст.)

З "Великого Зерцала" (1693):

"В мѣсть Майдаборку, за Оттона третего, цесара римского, сталосе чудо барзо страшноє и от вѣков неслыханноє".

З "Римских дѣяній" (1660):

Тыт цесар бил барзо можный, в Римѣ пановал...

З "Гисторіи правдивой о Магеліонѣ кролевнѣ" (1660):

"Петр грабя, будучи так през немалий час при дворѣ цесара солтана в Вавилонѣ в великой ласцѣ и милости..."

Переклад Якова Марковича в Якопонія (1725):

"Где подѣлся цесар властію високій,
Албо тот богатий в роскошах глубокій..."

І т. д., і т. п.

Щоб же не виникло в когось такого враження, ніби вся оця рясна документація спрямована, як то кажуть, "на відрив", нагадаю про ще деякі факти. У домі Романових з XVIII ст. існували титули "цесаревич" і "цесаревна". Може, завелись вони не без підказки духівників-малоросів, а може, гадані форми "императорович", "императоровна" різали вуха навіть обрусілим придворним німцям. "Цесаревич" же та "цесаревна" природно нав'язувалося до традиційного "царевич", "царевна", тим більше, що й слово "цесарь" не было чуже ні мові церковнослов'янській, ні давнішій великоруській. У документах доби Івана Грозного сучасник його Максіміліан II (отой самий, що в "Фаусті") іменувався частіше "кесарь", але інколи й "цесарь". Князь Курбський, спершу ближній друг, а потім лютий ворог лютого царя, писав 1582 р. в "Истории о восьмом соборе": "И досаждаху оные нечестивые не токмо грецкому скипетру, но и римському не помалу — узревше сие, папа римский посылает ко цесарю грецкому"... Та он і в драматичній хроніці Островського "Дмитрий Самозванец и Василий Шуйский", написаній року 1866, лукавий царедворець (нехай уже й не дворак!) Шуйський підлещується до Самозванця:

Да разве нет боярства!
Иль думы нет у цесаря! Не хуже
Басманова мы бережем его.

В одній з попередніх сцен француз Маржерет, капітан найманої німецької роти, вітає того ж таки Лжедмитрія: Vive L'empereur! а солдатам своїм велить гукати: Hoch. Vivat der Kaiser! (ходили чутки, що Гришка Отреп'єв вів переговори з папою про надання йому цісарського, сиріч імператорського титулу).

Он вона яка, тінь цісаря. Довга-довга... Тисячолітня.

P. S. Ага, а як же з Франком? Доповідаю: він іменував цісарем не лише свого рідного монарху, а й імператорів римських та візантійських, кайзера Вільгельма, Наполеонів I і III, навіть китайського богдихана. Я зробив колись відповідні виписки, але вони, на горе, десь загубились. Та коли треба буде, то повиписую ще раз: діло таке... А може, й не треба — адже Л. Первомайський вчить: "Лишаймо поза увагою Франкову лексику — вона така, як є, й не могла бути іншою".

Ioannes Maximowicz. Dictionarium Latino-Slavonum. 1724 //Праці Греко-католицької Богословської академії у Львові. A-Philosophia. Український католицький університет ім. св. Климента папи.— Рим, 1991.— Т. 85, ч. 1.— 995 с.

Професор Олекса Горбач видав у Римі словник українця Івана Максимовича "Dictionarium Latino-Slavonum". Це видання — факсимільна копія рукопису словника, підготовленого І. Максимовичем у 1718—1724 рр. Публікація включає передмову О. Горбача німецькою мовою і факсимільне відтворення рукопису: присвяти імператриці Катерині, передмови та власне словника. Оригінал зберігається у Російській національній бібліотеці ім. Салтикова-Щедріна у Санкт-Петербурзі під номером Q. XVI, № 21.

"Лексикон латинсько-слов'янський" І. Максимовича цінний і як об'єкт наукових студій, і як історико-культурна пам'ятка. Бо є фактом наукового життя України XVIII ст., свідченням і наслідком її тривалої лексикографічної традиції, джерелом інформації про цілий ряд процесів — суспільних, історичних, лінгвістичних.

З цього погляду, надзвичайний інтерес становлять написані паралельно латиною та церковнослов'янською мовами присвята імператриці Катерині (с. 1—9) та передмова, на жаль, з втраченим закінченням (с. 1—42). У передмові І. Максимович пояснює мотиви, які спонукали його взятись за подвижницьку працю над словником (автор затратив на неї шість років життя, затьмарених хворобами й нестатками): "[...] Російський народ — народжений війною і для воєн, війнами виплеканий, що зброєю поширив на всі сторони світу свою імперію і зброєю ж зміцнив міць самодержавства (яскравіші за сонце відблиски безсмертної ратної слави російської зброї),— більше переймається війнами, ніж книгами, більше дбає про військовий вишкіл, аніж про шкільництво [...]" (с. 12). Отож, констатує І. Максимович, цей народ не має ще жодного видрукованого латинського словника, тоді як чи не всі культурні народи Європи мають таких видань подостатком.

Подиву гідне нині усвідомлення особистої відповідальности за стан національної науки та вражаюча заповзятливість у втіленні своїх намірів! І. Максимович був канцеляристом у Гетьманщині, пішов за І. Мазепою трагічного 1709 р. У 1715 р. з політичної еміграції повернувся в Україну, був депортований до Росії і, володіючи іноземними мовами, почав працювати у Московській синодальній друкарні перекладачем. Саме вихор мазепинства був вирішальним фактором у долі українського філолога, який, розчарувавшись у шаблі як гаранті свободи й розвитку нації, вирішив служити рідній землі знанням на немилій серцю чужині. Скільки ж тих парадоксів у нашій історії!..

На думку І. Максимовича, головні причини відсталости росіян у словникарстві — ідеологічна зашореність та брак джерел повноцінної бази наукових студій. Так, нарікаючи на нехіть "російського народу" до вивчення чужих мов, учений наголошує, що хоч сказане не стосується грецької і церковнослов'янської мов, а проте і тут відчувається цілковита байдужість до книг нецерковного змісту, а серед богословських видань гідними уваги вважається лише лектура, пов'язана з грецьким обрядом.

Латинські школи, засновані київським митрополитом Петром Могилою ще вісімдесят років тому в Києві, навіть у часи І. Максимовича користувалися польсько-латинськими і латинсько-польськими словничками. Тому "сини руські", вважає учений, не можуть похвалитися твердим знанням рідної мови: книги, друковані у Малій Русі, містять багато непритаманних українському мисленню виразів, які утворені за польськими зразками, хоча й писані "слов'янською мовою". На думку І. Максимовича, це закономірний наслідок особливостей розвитку філологічних студій в Україні: Петро Могила, закладаючи латинські школи, не мав до кого звернутися по допомогу, крім поляків; від тих перших учителів і пішов вимушений звичай, що закріпився як неписане правило — у школах вчили і навчились макаронічної латини (латино-польського суржику).

Справедливу критику словників і підручників, виданих Слов'яно-латинською академією, яку заснував у Москві Петро І, доповнено аналізом слабких сторін тих праць. Викладання у згаданій школі зводилося до того, щоб учень міг назвати по-латині річ чи дію, знайти церковнослов'янський відповідник до латинського терміна, навчити відмінювати іменник та дієслово й узгоджувати між собою частини мови. Тож шкільництво цілком задовольняла примітивна граматика латинської мови. На тому ж рівні був укладений церковнослов'янсько-грецько-латинський словник ("Лексикон треязичний" Ф. Полікарпова, Москва, 1704) — переробка рукописного словника Єпіфанія Славинецького. Адепти московських шкіл нездатні були ані вчитати латинської книжки, ані зрозуміти латинської мови у вищих класах. Те саме стосувалося і московських перекладачів святих та світських книг.

Отож, створення словника на фаховому рівні було гострою конечністю. І цю прогалину заповнив І. Максимович. Не обмежуючись самим фактом здійснення задуму, лексикограф у передмові до "Лексикону" докладно описує методику праці й принципи побудови словника. Основою і зразком для нього послужив другий том (латинсько-польський) словника Гжегожа Кнапського (1564—1638) — найліпша в цій царині робота старої польської філології (у XVIII ст.— п'ять видань у Кракові).

Коли був створений Святий синод, І. Максимович вирішив запропонувати свою працю до друку. О. Горбач твердить, що рукопис, який зберігається у Санкт-Петербурзі, є чистовиком, виконаним з чернетки. На закиди критики ("Лексикон", отже, був знаний і фахівцям), що І. Максимович лише опрацював відомі на той час джерела, переклав слов'янською мовою (idiomate Rutheno) працю Г. Кнапського з латини, він у кінці свого рукопису подав на сімдесяти чотирьох сторінках перелік понад п'яти тисяч латинських виразів, котрі ввів у словник з інших джерел, відповідники до них. І. Максимович указує на використані джерела. Серед інших він називає і латино-церковнослов'янський словник Дмитра Туптала (1651—1709), переробку "Поліглотти" А. Калепіна,— С. Горбач уточнює, що йдеться про латино-церковнослов'янський словник київських філологів Єпіфанія Славинецького (помер 1676 р.) та Арсенія Корецького (обидва — монахи чину св. Василія Великого Братського монастиря у Києві). З властивою

йому прецизійністю О. Горбач подає у передмові всі відомі списки цього словника, що його авторство приписувано Д. Тупталові.

Публікатор підтверджує також слова І. Максимовича про синонімічне багатство "Лексикону": "Дійсно, словник Кнапського містить численні синоніми польського перекладу, але не менше, якщо не більше помітять вони [критики словника] слов'янсько-російських варіантів, які є наслідком моїх зусиль". До кожного латинського слова в словнику І. Максимовича дібрано насамперед церковнослов'янський відповідник (за словником Є. Славинецького), а вже потім подається український чи теж російський народнорозмовний вираз.

Латинська термінологія і способи її організації, як уже згадувалось, справді відображають словник Г. Кнапського. Проте за західним (польським) зразком український лексикограф подає не переклад латинських виразів, адекватних старим латинським (термінам класичної латині), а лише слов'янські вирази-відповідники латинського терміна з польсько-українського чи теж російського суспільного життя свого часу. Що особливо важливо для нас — поряд з грецизмами (річ для латини цілком природна, адже латинська культура майже паразитувала на грецькому досвіді), бачимо в "Лексиконі" і "варваризми" — вирази з середньовічної та нової, а також "польської" латини, які є латинізованими топонімами й новотворами. Для сучасного лексикографа, та й для історика чи культуролога, таке джерело — неоціненна знахідка.

У передмові О. Горбач докладно аналізує цікаві лексичні особливості "Лексикону", подає вичерпну характеристику запозичень (полонізмів, українізмів — північних і південних), русизмів у лексиці І. Максимовича (а стан його знання і відчуття мови можна вважати певною нормою того часу, зважаючи на походження і довголітні філологічні студії), а також аналізує мовні особливості на інших — мовотворчому і фонетичному — рівнях.

Так, у "Лексиконі" виразно виступають елементи чотирьох мов, з яких автор творив свої "слов'янські" синоніми: церковнослов'янської (т. зв. високої писемної слов'янської мови, яка у його словниковому запасі відповідала церковно-релігійним, філософським, абстрактним та філологічним термінам в Україні та Росії), української, російської і в меншій мірі — польської. О. Горбач зауважує, що український лексикограф у своєму словнику не уникає багатьох латинських і німецьких запозичень, які потрапили в українську мову за посередництвом польської. Це відрізняє його методику від методики праці Є. Славинецького, котрий робив спроби замінити їх церковнослов'янськими новотворами.

Польська лексика в словник І. Максимовича потрапляє в основному з тих джерел, які він використовував: зі словників Калепіна (переробка Є. Славинецького) та Г. Кнапського. Деякі полонізми могли потрапити і з української писемної мови XVII ст., у якій вони були нормою. В цьому плані "Лексикон" І. Максимовича репрезентує українську писемну мову Лівобережжя на зламі XVII—XVIII ст. У мові самого автора полонізмів немає — їх місце займають русизми (характерна ознака української писемної мови вужчої батьківщини І. Максимовича). Це тим більше зрозуміло, бо І. Максимович від 1715 р. жив і працював у Москві. Польські запозичення — це переважно ботанічна і мінералогічна термінологія, деякі вирази із суспільного та політичного життя. Багато польських запозичень І. Максимович пробує (часто неправильно) українізувати фонетично, проте інколи залишає польську орфографію.

Значним і глибоким, як уважає О. Горбач, є в І. Максимовича вплив російської мови: важко тепер встановити, наскільки окремі елементи словотвору і лексики, що можуть бути класифіковані як південноросійський діалект, були притаманні

материнському східнополіському діалекту І. Максимовича. Церковнослов'янізми, які нині ще побутують у російській мові, були звичним явищем української писемної мови XVII—XVIII ст. Проте російський вплив у даному разі не однорідний. Виразів, які засвідчують російські фонетичні чи морфологічні впливи, у словнику небагато (очевидно, автор уникав їх, як уникав і виразних особливостей української фонетики), проте набагато частіше трапляються русизми у словотворі та лексиці. Типово російськими є багато афіксів словотвору зменшувальних форм, а також ітеративних дієслів. Впливи російської мови відчутні тут у лексиці з адміністративної та судової, військової справ, торгівлі та ремесла тощо, це стосується і тих виразів, які були запозиченнями у самій російській мові.

Як і в окремих копіях словника Є. Славинецького, російська мова мала консервативний вплив на фонетично-орфографічний аспект словника І. Максимовича. Російський правопис і мова стали тими елементами, на основі яких лексикограф міг реконструювати церковнослов'янську орфографію, котра в сучасній йому українській мові канцелярії була деформованою внаслідок впливу української фонетики. Згаданий консерватизм, твердить О. Горбач, стосується насамперед вокалізму при розрізненні голосних **и—ы, и—ѣ, о—у/и, е-ю/ѣ** — ці букви І. Максимович уживає переважно за нормою церковнослов'янської орфографічної традиції, а не у відповідності до власної вимови, яка виявляється лише зрідка.

У деяких випадках І. Максимович неправильно зрозумів значення церковнослов'янських виразів: "ратай" є у нього відповідником латинських слів *bellator, dimicator* (напевно, за аналогією до "ратник"). Обидві мови — українську і церковнослов'янську — лексикограф розрізняє аж до нюансів. Проте не завжди І. Максимович послідовний: як і Є. Славинецький, він віддає у певних стилістичних площинах пріоритет церковнослов'янській мові й полишає у словнику для церковнослов'янізмів царину абстрактних виразів-категорій, які сам же інколи творить. Церковнослов'янські елементи повертаються у І. Максимовича на фонетико-морфологічний, лексичний та словотворчий рівень, на якому можна при потребі витворити "церковнослов'янський" вираз чи відтворити церковнослов'янський стиль.

Та найвиразніше у "Лексиконі" І. Максимовича, світського канцеляриста, виступає все ж український народнорозмовний елемент. Очевидні українські впливи у лексиці та словотворенні. У фонетиці можна простежити лиш ті принципи власного діалекту, які І. Максимович уживає як орфографічну норму. В аналогічній комбінації такі фонетичні й морфологічні діалектні особливості виступають, за твердженням О. Горбача, в другій половині XIX та в XX ст. у північно-східному українському мовному ареалі, у районі Конотопа-Ромна, і цей регіон може бути місцем народження українського лексикографа. Нарівні із синонімами, характерними для південно-західного регіону (зі словника Є. Славинецького, або ж П. Беринди, чи й з польських джерел), І. Максимович щедро вводить синоніми, які є характерними для північно-українських діалектів.

Ідіоматичні звороти у словнику І. Максимовича подано дуже ощадно; вони стосуються перважно риболовецької чи військової термінології: "показаті фігу (кукиш)" — digitem ostendere; "против рожна праті" — contra stimulum calcitrare.

Праця І. Максимовича має особливе значення для дослідження історії української мови: він демонструє лексику XVII—XVIII ст. північноукраїнського походження і дає нам змогу уточнити різноманітні діалектні вирази з-перед 250-ти років — для періоду, коли цей регіон ще не міг підпасти сильному впливу російської писемної мови, а також споріднених південноросійських діалектів. Словник І. Максимовича, отже, є одним з найраніших відомих джерел північно-

українського діалекту. Церковнослов'янсько-український словник П. Беринди відображає південноукраїнське лексичне багатство. Крім того, "Лексикон" І. Максимовича розкриває процес дифузії трьох різнорідних елементів: літературної церковнослов'янської, української канцелярської XVII—XVIII ст., а також російської норм. Цей процес, на переконання О. Горбача, полягав в усуненні на користь церковнослов'янської лексики польського й українського лексичного матеріалу, який особливо виділявся, а також в інтенсивному введенні російських розмовних елементів, що у XVIII ст. охопило Лівобережну та Слобідську Україну і до кінця згаданого століття призвело до тотальної русифікації писемної мови цих українських регіонів.

Таким висновком закінчується передмова О. Горбача до публікованого словника І. Максимовича.

Я люблю такі словники. Проте вони навіюють смуток. Не тому, що доводять русифікацію Батурина і Глухова, і не тому, що ошатні публікації, які прекрасно вписуються у розміри стелажа й тішать око академічним естетизмом оформлення, здійснюються у міфічних закутках планети славними філологами з ленінградських сховищ і, на відміну від наших, українських, їх навіть можна читати, хоч і друковані вони фототипічним способом з мікрофільмів рукописного словника XVIII ст. Може, той смуток від того, що міркування І. Максимовича про стан і рівень освіти у столітті XVIII дуже співзвучні розмислам мого покоління? Від того, що й нині ми вивчаємо латину за найдосконалішим словником Дворецького, єдиною і зрештою, цілком дрібничковою вадою котрого є його латино-"російськість"? А книги, друковані у Малій Русі, й нині рясніють виразами за бозна-чиїм зразком утвореними...

І все ж я люблю такі словники. Береш у руки книжку, читаєш передмову Івана Максимовича, читаєш передмову Олекси Горбача, і три століття втілюються у два покоління українських філологів. І зроджується переконання, що досить ступити крок... Але то вже публіцистика.

Мирослав ТРОФИМУК

Світи Тараса Шевченка: Збірник статтей до 175-річчя з дня народження поета /Редактори Лариса М. Л. Залеська-Онишкевич, Леонід Рудницький, Богдан Певний, Тарас Гунчак//Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Т. 214. Філологічна секція; Бібліотека Прологу і Сучасности. Ч. 191. 4.— Нью-Йорк; Париж; Сидней; Торонто; Львів, 1991.— 488 с.

Привертає увагу назва збірника статей — "Світи Тараса Шевченка". Не світ, а світи — їх багато. Бо Шевченко — це духовний макросвіт, безмірний, незглибимий... І щоб звідати Шевченкові духовні світи, об'єдналися шевченкознавці кількох континентів — Європи, Америки, Австралії та Азії. Відрадне і приємне явище в історії шевченкознавства. У наукових шевченкознавчих конференціях у Нью-Йорку, організаторами яких є Наукове товариство ім. Шевченка в Аме-

українського діалекту. Церковнослов'янсько-український словник П. Беринди відображає південноукраїнське лексичне багатство. Крім того, "Лексикон" І. Максимовича розкриває процес дифузії трьох різнорідних елементів: літературної церковнослов'янської, української канцелярської XVII—XVIII ст., а також російської норм. Цей процес, на переконання О. Горбача, полягав в усуненні на користь церковнослов'янської лексики польського й українського лексичного матеріалу, який особливо виділявся, а також в інтенсивному введенні російських розмовних елементів, що у XVIII ст. охопило Лівобережну та Слобідську Україну і до кінця згаданого століття призвело до тотальної русифікації писемної мови цих українських регіонів.

Таким висновком закінчується передмова О. Горбача до публікованого словника І. Максимовича.

Я люблю такі словники. Проте вони навіюють смуток. Не тому, що доводять русифікацію Батурина і Глухова, і не тому, що ошатні публікації, які прекрасно вписуються у розміри стелажа й тішать око академічним естетизмом оформлення, здійснюються у міфічних закутках планети славними філологами з ленінградських сховищ і, на відміну від наших, українських, їх навіть можна читати, хоч і друковані вони фототипічним способом з мікрофільмів рукописного словника XVIII ст. Може, той смуток від того, що міркування І. Максимовича про стан і рівень освіти у столітті XVIII дуже співзвучні розмислам мого покоління? Від того, що й нині ми вивчаємо латину за найдосконалішим словником Дворецького, єдиною і зрештою, цілком дрібничковою вадою котрого є його латино-"російськість"? А книги, друковані у Малій Русі, й нині рясніють виразами за богзна-чиїм зразком утвореними...

І все ж я люблю такі словники. Береш у руки книжку, читаєш передмову Івана Максимовича, читаєш передмову Олекси Горбача, і три століття втілюються у два покоління українських філологів. І зроджується переконання, що досить ступити крок... Але то вже публіцистика.

Мирослав ТРОФИМУК

Світи Тараса Шевченка: Збірник статтей до 175-річчя з дня народження поета /Редактори Лариса М. Л. Залеська-Онишкевич, Леонід Рудницький, Богдан Певний, Тарас Гунчак//Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Т. 214. Філологічна секція; Бібліотека Прологу і Сучасности. Ч. 191. 4.— Нью-Йорк; Париж; Сидней; Торонто; Львів, 1991.— 488 с.

Привертає увагу назва збірника статей — "Світи Тараса Шевченка". Не світ, а світи — їх багато. Бо Шевченко — це духовний макросвіт, безмірний, незглибимий... І щоб звідати Шевченкові духовні світи, об'єдналися шевченкознавці кількох континентів — Європи, Америки, Австралії та Азії. Відрадне і приємне явище в історії шевченкознавства. У наукових шевченкознавчих конференціях у Нью-Йорку, організаторами яких є Наукове товариство ім. Шевченка в Аме-

риці, Українська Вільна Академія наук та Український науковий інститут Гарвардського університету, з 1989 р. беруть участь також учені з України. Плоди такої співпраці очевидні. Перед нами книга обсягом 488 сторінок — науковий збірник, який представлений 29-ма авторами і включає 31 статтю.

Рецензований збірник, як і кожен збірник, тематично різнобічний, багатопроблемний. Він охоплює різні грані Шевченкових художніх світів. А все ж таки ми назвали б його книгою про Шевченка в тому розумінні, що цей збірник-книга має чітко окреслену продуманою структурою внутрішню цілісність. У книзі є те, що називаємо вступом, є Addendum, що завершує книгу, як своєрідний композиційний ключ, її "замикає", є основна частина, у якій Шевченкові художні світи представлені в різних площинах, вимірах, параметрах. Це видно з рубрикації: 1. Тарас Шевченко і духовність. 2. Тарас Шевченко і література. 3. Тарас Шевченко й інші постаті. 4. Тарас Шевченко і культура. 5. Тарас Шевченко і суспільство. 6. Шевченкознавство і Шевченкіяна.

Збірник відкривається студією Юрія Шевельова "Критика поетичним словом". Вона винесена поза рубрики змісту, отже, виконує функцію вступної статті. Юрієві Шевельову, патріархові української філологічної науки, личить починати книгу про Т. Шевченка. Його розвідка-передмова має підзаголовок "Молодий Шевченко визнає своє місце в історії літератури та дещо про "білі плями". Отже, цій статті і за змістом пасує бути передмовою, своєрідним вшестям у Шевченкові світи.

У центрі уваги дослідника лише три художні документи молодого Шевченка: вступний розділ до "Гайдамаків" (і то лише вибірково) і дві ранні поезії — "На вічну пам'ять Котляревському" і "До Основ'яненка".

Вчений типологічно зіставляє вступний розділ до "Гайдамаків" (точніше кажучи, його ідею творити літературу рідною, материнською мовою) із кінцевою прозовою "Передмовою" до поеми і бачить у ній "продовження, а де в чому й перевтілення" цієї ідеї, яка в "Гайдамаках" стає композиційним обрамленням, що "виконує функцію ідеологічного "вірую" поетового" (с. 2).

Такої дотичности вступного розділу до поеми "Гайдамаки" з передмовою-післямовою до неї ніхто з дослідників ще не помітив. А це дуже важливий штрих, що документує творче кредо молодого поета, визначає його програму, мовний статус у літературі, а отже, і місце в ній.

Ю. Шевельов віднайшов влучну формулу — "ідеологічне "вірую" Шевченка", маючи на увазі тогочасну складну ідейно-політичну боротьбу навколо української мови. Поему "Гайдамаки" він справедливо вважає Шевченковим "дійовим ствердженням української літератури українською мовою" (с. 2).

Т. Шевченко повинен був народитися із заперечення своїх попередників — І. Котляревського і Г. Квітки-Основ'яненка, бо без цього заперечення він не став би Шевченком. Ю. Шевельов глибоко розуміє складність динаміки літературного процесу як заперечення заперечень, як боротьби протилежностей, літературних манер, стилів, напрямів, світобачень, літературних шкіл тощо. Під кутом критики поетичним словом учений розглядає ранні поезії Т. Шевченка "На вічну пам'ять Котляревському" і "До Основ'яненка". У науковий ужиток запроваджено нові терміни-поняття — "критика інакшістю", "критика через інакшість", за принципом контрасту, критика віршем, "синхронна критика" (бо ще не відокремилася в окремий літературний рід).

Схематично хід думок Ю. Шевельова можна подати так: художній світ поезії Т. Шевченка "На вічну пам'ять Котляревському" — пейзажно-ліричний, народно-пісенний — як заперечення суржикового, гумористичного стилю "Енеїди", яку

згодом Шевченко назвав "сміховиною на московський шталт". Національно-козацька романтична героїка, романтичний історизм ліричного послання Т. Шевченка "До Основ'яненка" як протиставлення сентиментально-зворушливій і гумористичній манері автора "Марусі" і "Конотопської відьми".

Творча позиція Т. Шевченка трактується крізь призму надчасової, вічної теми батьків і дітей. Позиція дітей (Шевченка) щодо батьків (Котляревського і Квітки-Основ'яненка) — пошанівок і заперечення. Усю складність діахронних зв'язків Котляревський, Квітка-Основ'яненко — Шевченко і його становлення Ю. Шевельов виразив у формулі: "Визнання і виклик, визнання і відкинення. Роздоріжжя і впевнений вибір нового шляху, яким ще не ходжено" (с. 10).

Новий погляд, нове розуміння поезій Т. Шевченка "На вічну пам'ять Котляревському" (1838) і "До Основ'яненка" (1839). Півтора століття минуло, як вони вперше були надруковані. Ю. Шевельов побачив у них те, чого не побачили інші дослідники за цей тривалий час. Справді, художній твір завжди відкритий для дослідника, і кожен може його прочитати по-своєму.

У даному разі Ю. Шевельов відкрив незримі субстанції художности, точніше художньої дієвости, функціональности Шевченкових віршів "На вічну пам'ять Котляревському" і "До Основ'яненка", яка глибоко захована в їх підтексті. Розширено силове поле цих творів, значно збільшено параметри художньої дії в ретроспективному вияві та в проекції на майбутнє як програмних художніх документів для Т. Шевченка і для майбутньої української літератури.

І. Франко назвав ранній період творчости Т. Шевченка "добою романтичного націоналізму". Ю. Шевельов уважає вірш "До Основ'яненка" немовби вступом до таких героїко-національно-романтичних поем, як "Іван Підкова", "Тарасова ніч", звідки відкривався шлях уже й до "Гайдамаків" (с. 7).

Свою студію Ю. Шевельов поділив на три невеликі частини. У другому розділі він немовби відхиляється від теми наукової розмови і говорить про три концепції літературного процесу — мональну, дуальну і плюральну, вважаючи останню основою літературного процесу, а отже, єдино придатною і потрібною методологією його вивчення.

У цій тематичній площині дається, на наш погляд, об'єктивна і справедлива оцінка методологічних принципів С. Єфремова, якого автор називає "шляхетним лібералом". Натрапимо тут на гострі, дуже гострі, навіть публіцистично "приперчені" оцінки так званих марксистських учених типу Шаблiовського, Шамоти, Білодіда. Можливо, такі оцінки, як: "низьколобі і безчесні командири в науці, "тупі в наукових справах", "найзапекліші і найпримітивніші брежнєвісти в київській Академії Наук", випадають із загального поважного тону, наукового стилю. Але сприймаємо їх як належне. Принаймні вони не ріжуть наше вухо. Це крик болю чесного вченого за долю української філологічної науки. Ще донедавна афішоване на всі лади марксистське літературознавство Ю. Шевельов іронічно називає "літературознавчим марксизмом". Влучно і дотепно перефразовано...

Оцей нібито відступ у другому розділі потрібен був дослідникові для того, щоб повернутися до Шевченка і заговорити про так звані "білі плями" в науці, зокрема в шевченкознавстві (третій розділ). Термін білости автор називає камуфляжним. "[...] Слушніше говорити про чорні плями, заборонені зони" (с. 15), тобто замовчувані, перекручені, сфальсифіковані факти. А перекручень у радянському шевченкознавстві безліч. Допускали їх (правда, в меншій мірі та з інших ідейних засад) і деякі вчені української діаспори. "Білі плями" — це те, чого ми не знаємо, "справді чесно не знаємо" (с. 18). Звідси порада автора: чорні плями треба усунути ("відчистити"), а білі, по можливості, досліджувати. Отже,

лаконічно, але виразно накреслена програма дій, перспектива дальшого розвитку шевченкознавства. І цим, тематичним, аспектом розвідка Ю. Шевельова також правомочна відкривати збірник.

У першому розділі — "Тарас Шевченко і духовність" уміщено чотири статті, з яких дві тематично зближені: "Шевченко і Біблія" Ярослава Грицков'яна і "А до того — я не знав Бога" Леоніда Рудницького.

Перша з них — це вибірковий бібліографічний огляд праць, присвячених темі "Шевченко і Біблія". Ведеться тут також розмова про творче зацікавлення Шевченка-поета і художника Святим письмом. Статті, радше повідомленню, Я. Грицков'яна бракує аналітичности. Проблема складна, і на невеликій площі своєї студії (п'ять сторінок друкованого тексту) автор, певна річ, не міг її повністю охопити. Вийшов ескіз, етюд до великої теми "Шевченко і Біблія".

Аналітичним за характером виконання фрагментом до цієї теми є стаття Л. Рудницького "А до того — я не знаю Бога" з підзаголовком "Ключ до духовного світу поета". Винесений у заголовок мовний пасаж із Шевченкового "Заповіту" — об'єкт наукового дослідження. Л. Рудницький пропонує своє прочитання цих слів у змістовому контексті всього "Заповіту" і подібних мотивів в інших творах поета. Резюмуючи своє дослідження, автор твердить: "З контексту цих рядків ясно, що начебто контроверсійні богохульні слова Шевченка не є виявом ні його "воюючого атеїзму", ані навіть його "прометеїзму". Вони говорять тільки про стан тимчасового, завішеного в часі, недопущення поетової душі до Бога і тим самим є виявом глибокої релігійности автора. На підставі поданої інтерпретації цих слів можна сміло говорити про Шевченка як про християнського поета-містика у найкращому традиційному значенні цього слова" (с. 37).

Взагалі, повторюємо, Шевченко і Біблія — проблема складна. Вона стосується світоглядних позицій Т. Шевченка, його філософського світобачення. Шевченкове поетичне сприйняття Бога не було однозначним, часто суперечливим, викликаним, як казав Гавриїл Костельник, унікальним "роздвоєнням" серця і розуму. Мають рацію ті дослідники, які твердять, що у Шевченка була своя велика християнська віра, яка народилася під впливом Біблії. А оті суперечливі почуття — хвилеві, тимчасові.

Заглибленим поглядом у духовно-філософський світ Т. Шевченка є стаття Івана Фізера "Філософія чи філо-софія Тараса Шевченка?" Автор говорить про високий інтелектуальний потенціал Т. Шевченка, його академічну культуру, велику ерудицію, глибоке знання історії філософії, естетики, теорії мистецтва. Проблему взаємовідношення філософії і літератури у Т. Шевченка І. Фізер розглядає у плані тематичної троїстости: філософія Шевченка, філософія творчости Шевченка і філософія у творчості Шевченка. Був Шевченко матеріалістом чи ідеалістом? Конкретної відповіді автор статті не дає, кажучи, що "проблемою онтогенези всього буття Шевченко не займався і тому виводити його матеріялізм чи ідеалізм із принагідних висловлювань чи із контексту його поетичної творчости недоречно" (с. 44). Дмитро Чижевський домінантою Шевченкового світогляду вважав антропоцентризм. Орієнтуючись на цю тезу, І. Фізер називає Т. Шевченка "гуманістом у ренесансовому розумінні".

Під кутом зору етичних проблем кривди, помсти і каяття аналізує Шевченкові поеми "Варнак" і "Москалева криниця" Наталя Іщук-Пазуняк. Ці твори тематично споріднені, їх об'єднує й образ варнака, який є центральною постаттю в однойменній поемі та повісті й епізодично присутній у "Москалевій криниці" (друга редакція). Автор досліджує генезу поеми "Варнак", її дві версії (1848 і 1858 рр.), проводить порівняльний аналіз однойменної поеми і повісті.

Поеми "Варнак" і "Москалева криниця" — твори складні, по-різному інтерпретовано у шевченкознавстві, зокрема, мотив варнакового каяття. Для більшости радянських учених (наприклад, для Л. Кодацької) каяття варнака — ознака суперечливости світогляду Т. Шевченка, його непослідовности, відходу від класових позицій. Н. Іщук-Пазуняк каяття варнака трактує як вияв його духовного прозріння, морального відродження. Варта уваги теза дослідниці про те, що жахіття варнакової помсти — жорстока розправа з немовлятами і молодими жінками — це гіперболізація як стилістичний засіб. Отже, криваву варнакову розправу з невинними не треба розуміти буквально, це радше розгорнутий троп, художнє вираження у найвищому ступені ненависти народного месника, його "кара-мста" за народні кривди. Поетика романтичної поеми дозволяла стирати грані реального і подіям, ситуаціям надавати умовних обрисів.

Н. Іщук-Пазуняк пропонує свою інтерпретацію образу "москаля" Максима з "Москалевої криниці". Змальований у гротескно-іронічному ключі, він для Т. Шевченка, на думку дослідниці, не міг бути позитивним героєм. Це духовний покруч, манкурт, перевертень. Добро, зроблене інвалідом москалем-"пікінером" — викопав криницю для людей,— не покриє його зла — національної зради. Орієнтуючись на ідейну концепцію образу Максима, запропоновану Н. Іщук-Пазуняк, можна вважати, що образ москалевої криниці у поемі Т. Шевченка виростає в образ-символ негативного, антимосковського змісту. Ця криниця "є вже, — як каже дослідниця,— наче отруйним джерелом, з якого люди черпають чужі їм духовні вартості" (с. 61).

"Чи вичерпано "Москалеву криницю"?" — такий багатозначний метафоричний заголовок статті Ярослава Розумного (розділ "Тарас Шевченко і література"). Ні, "Москалева криниця" Шевченка ще не вичерпана (Знову приклад невичерпности аналізу художнього твору). Поряд з розвідкою Н. Іщук-Пазуняк стаття Я. Розумного — це і науковий перегук, і своєрідний діалог, і продовження та доповнення наукової розмови про Шевченкову поему.

Я. Розумний в окремих положеннях суголосний з Н. Іщук-Пазуняк. Наприклад, він пише: "[...] Варнакова помста над панськими дітьми — це не акт "стихії", але та найвища поетична форма ненависти до тих, хто забрав варнакові право бути законним батьком. Це, взагалі, метафоричний бунт проти байстрюків свого народу й усякого насилля пануючого над підневільним" (с. 97). Автор пропонує у Шевченкових романтичних образах читати не поетову букву, а те, що в ній записане. Образ "москалевої криниці" він уважає символом чужих вартостей.

Оригінальні за змістом думки Я. Розумного про "релігійність" Шевченка: "Шевченкова [...] "релігійність" і розуміння християнізму не мають ані культового, ані догматичного підтексту, а є поетовим концепційним і стилістичним засобом-тропом" (с. 96). В іншому місці читаємо: "[...] Шевченко не вкладається в рамки будь-якого інституційно-релігійного вчення або ортодоксальної системи. Він, як реформатор, був надто свідомий своєї широкої суспільної ролі, своєї романтичної "обраности" й ваги свого слова" (с. 97).

У дослідженні Я. Розумного знайдемо розумний, фаховий стилістичний аналіз поеми "Москалева криниця". Не можемо собі відмовити в приємності зацитувати ще одне місце з його статті (просимо вибачити за довгу цитату, але вона, як нам здається, є квінтесенцією, змістовим центром студії Ярослава Розумного про поему Т. Шевченка "Москалева криниця", бо розкриває її символічну зашифрованість, і є, так уважаємо, творчою знахідкою дослідника): "В ключі іронічних двозначностей потрактована в поемі символіка, яка "логічно" функціонує у двох площинах — побутово-реалістичній та історично-узагальненій. У першій площині

"москаль" має значення солдата російської армії; "варнак" — каторжника; "Максим" — сироти-наймита; "Катерина" — сироти-дівчини; "Божий храм" — місця християнського культу; а в площині узагальнень — "москаль" означає росіянина-чужинця; "варнак" — примирену і розкаяну націю; "Максим" — пороки підкореного народу; "Катерина" — підвладну Україну; "Божий храм" — Російську імперію (або Україну, як варіант імперії" (с. 106).

У статті Я. Розумного багато гарних місць, які хочеться цитувати. Його студія — зразок "густого" наукового письма. Оригінальна, новаторська, змістовно глибока, вона припала мені до вподоби. Признаємося: читали і перечитували її з великим задоволенням, бо багато наукових правд вичерпав з уже багато раз черпаної "Москалевої криниці" Шевченка Я. Розумний. Його літературно-критичну студію вважаємо однією з найкращих у збірнику "Світи Тараса Шевченка".

Такої оцінки заслуговує і стаття Богдана Рубчака "Живописаний Шевченко", присвячена текстологічному аналізу його "Журналу". Вона відкриває розділ "Тарас Шевченко і література".

Свій "Журнал" Т. Шевченко назвав "строкатою книгою", текст його дуже складний. Розібратися у цій "строкатості" — завдання не легке, але Б. Рубчак його успішно виконав. Стаття має підзаголовок "Журнал" як текст". Отже, текст і тільки текст. Автор немовби "вгризається" у текст, розглядає неначе під мікроскопом. Він не тільки бачить текст, але й "чує", відчуває його мовну енергію, експресію, дихання, пульсацію, його звуки, ритм, такт, рух, динаміку.

Заглиблюючись у текст Шевченкового щоденника, Б. Рубчак побачив калейдоскоп стилів, почув їх багатоголосся: лірику та іронію, високу риторику і солдатську лайку, витончену елегантність і грубий сарказм, лагідно-розповідний, злегка іронічний тон і блискавично громовий гнів (с. 72), інвективи, музичний ритм, риторико-комічні пасажі, витончені каламбури, риторичні звертання-апострофи, ідіоматичні звороти, російські та українські приповідки, текстові обрамлення.

Заглиблюючись у текст, Б. Рубчак побачив різноцвіття жанрів: ліричну поезію в прозі, спогад, анекдот, "фейлетон", подорожній нарис, літературний портрет, оповідання, ескіз повісти, політичний трактат, рецензію, есе.

Заглиблюючись у текст, дослідник по-новому побачив центральну постать "Журналу" — живописаного Шевченка, його авторське "я", представлене в різних іпостасях, перевтілене, показане в різних "масках", "персонах", "ролях" — у масках "доброго солдата Швейка", мужнього Робінзона Крузо, "невдалого коханця і жениха" П'єро та інших.

Заглиблюючись у текст, Б. Рубчак, як тонкий аналітик, вловив незримі духовні субстанції, що з'єднують Шевченків "Журнал" з його "Кобзарем".

Щодо мови Шевченкового щоденника — питання складне, дискусійне, навіть якоюсь мірою таємниче. Т. Шевченко, який ще в молодому віці однозначно і чітко заявив у поетичному вступі до "Гайдамаків" "Буде з мене, поки живу, /І мертвого слова" (тобто українського; мертвою українську мову називали русифікатори-шовіністи), ніде не сказав нам, чому у своїй практиці він звертався до російської мови. "Пристосування",— кажуть одні. Інші говорять про потребу Шевченка наблизитись до "чужого середовища". Б. Рубчак висловлює таке припущення: "[...] Можливо, що найголовніша з причин переходу на російську мову в "Журналі" — це не тільки наблизитись, але, найголовніше, *віддалити* свої "пітерські", "імперські" переживання, разом із переживаннями в Новопетровській кріпості (які, дарма що начебто такі відмінні, мають той самий корінь), закодовуючи їх в іншість чужої мови, а також віддалити своє найближче оточення в іншість

мови цього оточення. Із спокусою, яка остаточно зламала б його, слід боротися всіма засобами, так як слід боротися з Новопетровським хамством" (с. 85—86).

Припущення є припущення. Але, правду кажучи, воно мало переконує. На оте "Чому Шевченко писав по-російськи?" — точної відповіді, мабуть, не дамо. Це залишається Шевченковою тайною, а в науці про нього — "білою плямою".

Звукосимволізми в поезії Т. Шевченка досліджує Ася Гумецька. На конкретних прикладах вона показує, як звук (найменша мовна одиниця) у поетичних творах Т. Шевченка виростає у символ, стає символічним вираженням художнього образу-поняття. У цьому дослідниця бачить не випадковість, спорадичність, а закономірність секретів поетичної творчости Т. Шевченка: "Отже, звуки органічно пов'язувалися з образами, народжувалися як єдине ціле і не "іноді", як припускав Чижевський, а завжди "музичність мови" керувала "вибором слів" у Шевченка, тобто йшла в парі з ним, як невід'ємна частина стихійного творчого процесу" (с. 113).

У третьому розділі збірника Т. Шевченко представлений у зіставленні з іншими постатями: "Повертаючись до теми "Шевченко і Куліш" (Юрій Луцький), "Шевченко і Драгоманов" (Раїса Іванченко), "Шевченко і футуристи" (Олег Ільницький), "Тарас Шевченко і його доба у творчості Валерія Шевчука" (Марко Павлишин).

Основні положення статті Ю. Луцького такі:

1. Тема "Шевченко і Куліш" ще не вичерпана.
2. Два антиподи, два різні характери і дві великі постаті в українській духовній культурі.
3. Куліш ніколи не був ворогом Шевченка, як його намагалось представити радянське літературознавство, виходячи з марксистських принципів боротьби двох напрямів в українській літературі.
4. У їхніх стосунках була дружба і суперечки. З боку Куліша — визнання таланту Шевченка і висока його оцінка як генія, особисті амбіції, осудження і гостра критика. З боку Шевченка — толерантне ставлення і повага до свого побратима.
5. Їх суперництво — не ворожнеча, а закономірний процес (без негативів) в історії української літератури.
6. "В антитезі Шевченко — Куліш треба шукати того плодотворного контрасту в нашому культурному розвитку, без якого сучасна плюралістична нація не може довго існувати" (с. 137).

Тема "Шевченко і Куліш" чекає великого монографічного дослідження, якого нам бракує. Стаття Ю. Луцького — лише його вдалий проспект. Праці Михайла Могилянського і Віктора Петрова на подібну тему (1920-ті рр.) — бібліографічна рідкість і не відомі масовому читачеві.

Серед багатьох шевченкознавчих писань Михайла Драгоманова Раїса Іванченко аналізує його велику розвідку "Шевченко, українофіли і соціалізм". У ній М. Драгоманов подає свій політичний портрет Т. Шевченка. Великий Європеєць міряє великого Українця міркою європейської вимогливости (з орієнтацією на Європу). У його праці є визнання таланту Т. Шевченка, його геніальности, є критичні судження, є слушні думки і такі, що вимагають уточнення, є положення дискусійні й такі, з якими важко погодитися. І це закономірно.

Р. Іванченко загалом правильно інтерпретує студію М. Драгоманова. Але деякі її положення треба підправити, доповнити. Дослідниця лише констатує, що Драгоманов-атеїст бачив в особі Т. Шевченка "православного біблійця" і докоряв йому, що він "не міг викинути з своєї думки Божу Матір...". Ми додали б — і

добре зробив, що не викинув: маємо геніальну Шевченкову “Марію”, яку І. Франко назвав його вершинним твором на “материнську” тему.

Драгоманов-“європеєць” говорить про обмеженість суспільно-політичних поглядів Шевченка і причину цього бачить у тому, що йому нібито не вистарчало европейської освічености, обізнаности з новітніми суспільними теоріями, бракувало “систематичного раціоналізму”, без якого “нема й систематичного вільнодумства в сім'ї, громаді, державі”. “На підтвердження цієї думки,— коментує Драгоманова Р. Іванченко і у свій коментар вплітає його висловлювання,— він наводить приклади з творів Шевченка, в яких поет “без усякого протесту” показує “неволю дітей” у сім'ї, вигнання батьками дочки з дому, як поет “трохи не возвеличив те, як батько по своїй волі вбиває малих дітей”. І робить висновок, що родинне самодурство не стало предметом протесту у Шевченка [...]” (с. 143—144). “Не можна відмовити Драгоманову в слушності таких тверджень”,— категорично заявляє Р. Іванченко. Але протести проти “родинного самодурства” у Шевченка є. У поемі “Княжна” князь-вельможа, “ліберальствуючий” поміщик, після п'яної оргії “іде в покої”, щоб згвалтувати рідну дочку-сироту, матір якої, свою дружину, вже доконав — звів у могилу.

Скверний гаде!
Куди ти лізеш? Схаменись! —

застерігає, зупиняє Шевченко.

Не схаменувся, ключ виймає,
Прийшов, і двері одмикає,
І лізе до дочки. Прокинься!
Прокинься, чистая! Схопись,
Убий гадюку, покусає!
Убий, і Бог не покарає! —

благально просить, рятує, вимагає Шевченко.

Ні, не прокинулася, спить,
А Бог хоч бачить, та мовчить,
Гріхам великим потурає.

Невже ж це не протест проти “родинного самодурства”?

Вбивство своїх дітей-католиків — це не “родинне самодурство” Гонти і не возвеличення, як уважає М. Драгоманов, батьківського дітовбивства. Вбиває не батько, а гайдамацька присяга на ножах — “брав свячений різать католика”. Хоронить своїх дітей і просить прощення у мертвих Гонта — душевно зранений, люблячий батько. Метафоричний образ-картина — художнє вираження не стільки батькового дітовбивства, скільки вірности гайдамацького ватажка повстанській присязі, Вірности безмежної, яка не зупиняється ні перед чим, вірности, доказаної, скропленої кров'ю рідних синів. Образ страшний, трагічний. Деякі критики його навіть жахались. А проте перекладати романтичний образ-картину на мову життєвих реалій, шукати і знаходити співмірності з ними, тлумачити однозначно не слід. Буквально його розуміння заведе на манівці. Так і було з М. Драгомановим. При всій повазі до нього, тонкого аналітика, це треба було сказати.

Шевченкова Катерина також не є жертвою “родинного самодурства”. Виганяють її, покритку, з дому не батьки, а освячені віками закони християнської

моралі. І протестувати проти цього Т. Шевченко не міг. Навпаки, він ці закони утверджує. Тут М. Драгоманов також не мав рації.

Олег Ільницький Шевченкові художні світи поширює на футуристів. Тема складна і дражлива. Футуризм як літературне явище свого часу "об'явили" страшним, а щодо Шевченка навіть блюзнірським. Адже лідер та ідеолог футуризму Михайль Семенко велів нищити Шевченка — кидати його під ноги, палити "Кобзар". О. Ільницький пропонує поставити, як він каже, "перед судом науки" не футуристів, а критиків та істориків літератури, які футуристське розуміння Т. Шевченка показували у викривленому дзеркалі. Сенс його статті — футуристи виступали не проти Шеченка-предтечі, титана, а проти примітивного, спрощеного його тлумачення, проти деформованого, спотвореного, іконописного, канонічного, міфічного Псевдо(анти)шевченка. Отже, йдеться про реабілітацію футуристської шевченкіани. І цій реабілітації маємо підставу вірити, бо вона виражає наукову правду.

Тему "Тарас Шевченко і його доба у творчості Валерія Шевчука" Марко Павлишин досліджує на матеріалі роману "Три листки за вікном", зокрема його третьої частини, і загально характеризує дотичне до цієї теми оповідання "Чарівник". Нарратором у прикінцевій частині романічного триптиху виступає Сатановський — породження царської імперії. Особа Шевченка, як уважає М. Павлишин, існує лише на периферії світу Сатановського, якого він трактує як Антишевченка. Зате в романі В. Шевчука широкомасштабно ("романічно") показана доба Т. Шевченка — царська держава часів Миколи І у всіх своїх імперських виявах. М. Павлишин називає її антисвітом, у якому пристосованим громадянином є Антишевченко — Сатановський (с. 165).

Про роман В. Шевчука "Три листки за вікном" М. Павлишин сказав те, чого не могли сказати критики в Україні. Сказав одверто про алегоричну двозначність роману: Російська імперія часів Шевченка — алегорія бюрократично-автократичної системи Радянського Союзу. Але і таке прочитання Шевченкової доби в романі він уважає неповним і зауважує: "Гірше того, воно було б можливим тільки тоді, коли б ігнорувати аргумент, закладений у тричастинну структуру твору. Бож у кожній його частині духовні прагнення центрального персонажа нижчі, ніж у попередній, а рівень включености в мережу державного контролю — вищий. І неможливо не відчитати тут історіософської тези [...]: чим повніше включення людини в раціональність, що її визначає держава, тим більш обмежені її можливості розвивати автономне життя духу" (с. 167).

Іншими словами, державно-імперська російсько-царська (розуміймо також радянська) система руйнує духовність людини, доводить її до деградації, це імперія зла. Вона — пекло, в якому живе і діє сатана — Сатановський. Таке прочитання роману В. Шевчука "Три листки за вікном" — під кутом зору бачення у ньому Шевченкової доби — є новим, глибоким і правдивим.

У четвертому розділі збірника вміщено статті на тему "Тарас Шевченко і культура". Дарія Даревич аналізує шість графічних робіт Т. Шевченка про суспільний устрій і вказує на спільність творчих задумів Шевченка-художника і поета. Василь Барладяну знайомить нас з художником Амвросієм Ждахою — ілюстратором "Кобзаря". Варто було б хоч кілька фотокопій його малюнків умістити в збірнику, тим більше, що мистецька спадщина талановитого художника нам не відома. Валерій Ревуцький досліджує тему "Шевченко — театральний критик".

У цьому розділі хочеться виділити своєрідний диптих Ю. Шевельова — "Микола Ґе і Тарас Шевченко: митець у відмінному контексті" і "Слідами Миколи

Ґе: Париж і Київ". Статті написані з властивою Ю. Шевельову науковою сумлінністю, глибокою і скрупульозною аналітичністю. Він докладно простежує родовід Миколи Ґе, шукає і знаходить українські корені, український контекст життя і діяльности іменованого в Українській радянській енциклопедії "російського живописця".

Два світи — художній Миколи Ґе з його вершинною темою "Розп'яття" і поетичний Тараса Шевченка з його образом "розп'ятого за нас Сина Божого на хресті". Чи схожі вони у своєму відмінному контексті? Ю. Шевельов шукає і знаходить спільність не тільки тематичну, а й світоглядну, навіть спільність творчих манер великого маляра і великого поета.

"Чим пояснити таку однаковість?" — запитує дослідник. Конкретної відповіді він дати не може: не вистачає фактичного матеріалу. Але все-таки збирає, як заявляє, "докупи крихти відомого".

Розвідки Ю. Шевельова нас приваблюють ще й викладовою формою: він дає можливість "побачити", що так скажемо, "механіку" свого дослідження, відчути, як твориться думка, аргументація, судження, припущення, як народжуються висновки. Таким чином скорочується відстань між читачем і автором. Читач стає свідком творчого процесу.

"Релігійні полотна Ґе,— підсумовує Ю. Шевельов,— явище безпрецедентне в російському мистецтві. Їхні витоки слід шукати поза російським образотворчим мистецтвом тих років, а, можливо, й поза східно-европейським малярством взагалі. Але треба звернутися до поезії його рідного краю. Типологічна подібність підходу до теми й стилю її подачі в релігійних картинах пізнього Ґе і в Шевченковій поезії пізніх років не влягає жадному сумніву. Здається дуже ймовірним, що Ґе знав есхатологічного Шевченка. Але щоб ствердити це незаперечно, треба мати в своєму розпорядженні значно більше фактичних даних" (с. 220).

Отже, у Шевченкове духовно притягальне поле Ю. Шевельов уводить нову постать. Подібне зробив і Сергій Білокінь, дослідивши духовну спорідненість художника Георгія Нарбута з Шевченком.

Михайла Брайчевського цікавить історико-культурна спадщина українського народу "в системі поглядів поета, в конструюванні його ідеологічної концепції" (с. 240). Під тим кутом зору він аналізує Шевченків поетичний образ могили як символ героїчного минулого України. Чи тільки минулого?.. Є ще інший ідейний аспект часового виміру козацької могили у творчості Т. Шевченка. Козацька могила — не тільки минуле, вона спроектована і в майбутнє.

Могила і воля — ці поетичні образи в "Кобзарі" не раз виступають поряд. На Україні "родилась, гарцювала козацька воля", вона "лягла спочить... а тим часом виросла могила" ("Думи мої, думи мої..."). Оригінальне Шевченкове художнє бачення козацької могили — не як місця похоронення волі, а як місця її відпочинку. Підтекст гранично чіткий і зрозумілий: відпочинок не вічний, а дочасний, навіть недовготривалий.

Взагалі, романтичний образ могили у творчості Т. Шевченка слід розглядати з позицій світоглядних засад його українського націоналізму (у своїх різних художніх модифікаціях цей образ дає достатньо для цього підстав). Вважаємо, що інші методологічні принципи тут неприйнятні.

П'ята глава, "Тарас Шевченко і суспільство", започаткована статтею Омеляна Пріцака "Шевченко — пророк". Такий заголовок умовно я назвав би "високим", "поемним". Він зобов'язує говорити про високу, пророчу місію Т. Шевченка, що визначає його феномен геніальности. Але в статті О. Пріцака про це нема мови. Йдеться про народження (формування) Шевченка-пророка. Така назва статті

більше пасувала б, бо відповідає її змісту. До речі, таким реченням автор підсумовує своє дослідження.

У статтю О. Пріцака вкралася прикра помилка. Він беззастережно називає В. Бєлінського автором анонімної рецензії на Шевченків "Кобзар" (1840), яка опублікована в "Отечественных записках" (с. 259). Тепер остаточно доведено: В. Бєлінський, який дуже гостро виступив у тих же "Отечественных записках" (1842) проти "Гайдамаків" і, власне кажучи, сплюжив Шевченка, не міг бути і не був автором позитивної рецензії на його "Кобзар"[1]. Хто автор? — питання відкрите (ще одна "біла пляма" у шевченкознавстві).

Шевченко-пророк, апостол, речник народу, святий мученик — усі ці закодовані величини розглядає Григорій Грабович. Розглядає через поетове самовираження, його авторське "я", дерзновенне і завжди конфліктне з самим собою. Періодизацію цього Шевченкового самозображення як національного пророка дослідник зводить до трьох етапів, що спроектовані у трьох його творах — "Тризні", "Москалевій криниці" та "Марії". Стаття Г. Грабовича "До питання величі Шевченка: самозображення поета" написана глибоко і розумно.

Основна настанова статті Івана Дзюби "Довіку сущий" — ідім до Шевченка, ідім у його час, а він сам приходить у наш день (288). Довічну сущність Т. Шевченка автор показує і доводить на численних зіставленнях, паралелях українського поета з іншими слов'янськими, західноєвропейськими письменниками і просвітителями. Шевченко — великий серед великих, а в багатьох вимірах недосяжний, неперевершений. Шевченко міцно вріс у свою епоху, а геніальністю піднявся над своїм часом, нерідко випереджав його. Шевченко належить Україні і всьому людству. Він — великий націоналіст у найкращому розумінні цього слова. Таким його бачимо в статті І. Дзюби. Він пише: "Для Шевченка, в його поезії було ніби дві України: Україна як неминуща основа і Україна як історичний момент. Україна-мати і Україна блудна. Україна непорочна і Україна "розтлінна". Україна "лицарів" і Україна "рабів, підніжків". Цю другу, історично спотворену й історично минущу Україну він бичував і проклинав заради першої — України матірної, України неминущої. Синів — заради матері" (с. 297). Якось один професор сказав: "Якщо в науковій розвідці я знайду хоч одне гарне місце, яке хочеться зацитувати, то вона вже варта уваги". Наведена цитата (а таких можна навести більше) зі статті І. Дзюби гідна стати хрестоматійною. Політично-філософська поезія виводить Т. Шевченка на світові меридіани. Це той Шевченків творчий максималізм, що робить його вселюдським і вічним,— такий висновок напрошується зі студії І. Дзюби.

Стаття Миколи Жулинського "Шевченко і сучасна духовна ситуація" — попередньо це доповідь, прочитана на Дев'ятій Шевченківській науковій конференції 25 березня 1989 р. в Нью-Йорку, присвяченій 175-річчю від дня народження Поета. Автор мав на увазі духовну ситуацію в тогочасній Радянській Україні. Це був час так званої горбачовської "перебудови". Правда, вже завершальний, руйнівний її етап. Але дух часу "перебудови" і "гласности" в доповіді та статті М. Жулинського залишив свій помітний слід. Кризову ситуацію в Україні він пояснює "відступом від ленінської національної політики, від гуманістичної суті соціялізму", штучним прискоренням процесу інтернаціоналізації культур у СРСР. Признаємо, оці "ленінізми" — "соціалізми" — "інтернаціоналізми" псують статтю М. Жулинського, вони випадають із загального тонусу збірника

---

[1] Див.: Шубравський В. Є. Шевченко в оцінці Бєлінського: Припущення і дійсність//Українська мова і література в школі.— 1988.— № 3.— С. 10—15.

"Світи Тараса Шевченка", який вийшов 1991 р. Це вже анахронізм. Якщо відкинути всі ці "ізми" (а це легко можна було зробити, готуючи текст доповіді до друку), то все залишене буде правильним, усе можна перенести в духовний актив народу сучасної України. Чому автор не відредагував статті? Можливо, не хотів, мовляв, нехай буде надруковано так, як було прочитано. Що ж, М. Жулинський — дослідник не рядового рівня, а високого рангу, гадаємо, він міг собі на таке дозволити. Але від того М. Жулинський не перестав бути Жулинським — сумлінним, поважаним і авторитетним ученим.

Головна тематична лінія статті Євгена Сверстюка "Феномен Шевченка" — два Шевченки: фальшивий і правдивий, підмінений і справжній, більшовицький і наш, український. І відповідно до цього дві форми викладу матеріалу, ніби два стилі. Коли йдеться про Шевченкового антипода, "задекорованого під Шевченка", взятого напрокат з марксистсько-ленінської псевдонауки, "збільшовизованого", подібного до "майора держбезпеки" (вислів автора.— **А. С.**), Є. Сверстюк гнівний, викривальний, експресивно-темпераментний. Коли говориться про Шевченка істинного, досліджується його феномен, автор спокійний, зрівноважений, аналітичний.

Стаття Є. Сверстюка органічно вписується у збірник "Світи Тараса Шевченка", відповідає його назві. Світилами Шевченкового світу автор називає такі високі поняття: Любов, Істина, Воля, Добро, Матір, Україна.

У текст статті вкралися дві фактичні помилки. Вірш Т. Шевченка "Ой, люлі-люлі" віднесено до казематного циклу (с. 318), тоді як його написано на засланні (Кос-Арал, 1848). "Відьма" — не засланська поема (с. 319). Місце і час створення її двох редакцій — Седнів, 1847 р. і Нижній Новгород, 1858 р.

А взагалі стаття Є. Сверстюка "Феномен Шевченка" написана з великим пієтетом, любов'ю до Поета, читається легко і приємно. Вона значною мірою повчальна. Тому її можна (зробивши відповідні виправлення) включити у вузівські програми з української літератури, ввести у хрестоматію критичних матеріалів і надати статус обов'язкової літератури для вивчення.

У своїй публікації "Елемент морального родового закону в поемі Т. Шевченка "Катерина" Павло Мовчан зорієнтований на рефлексію, тому її можна назвати статтею-роздумом. Чому наші школярі не співпереживають із Шевченковою Катериною? Чому її сльози (вони і Шевченкові) не ранять дитячих душ? Невже Шевченко розминувся з нами, чи ми з ним? А може, вже застаріли його твори? Ці та інші подібні важкі питання нашого часу — предмет роздумів П. Мовчана. Його стаття — це погляд "у внутрішній простір" Шевченкової поеми, погляд, щоб збагнути високі закони народної моралі, яка є духовним нормативом, вираженням народного сумління. Щоб Шевченко до нас заговорив, потрібна робота нашої душі, як каже П. Мовчан, "пригадування в самих собі". "Потрібне свого роду силове поле, в якому особа не почувалася б окремішною і самодостатньою, щоб вона не була згадуваним уже безбатченком чи духовним байстрюком, якого зреклася сама мати-вітчизна. І при відповідній роботі душі твір допоможе вийти за межі вузької події, він розширить нашу свідомість, виведе в зону вічного морального закону, в колишнє, рідне та зрозуміле" (с. 331).

Останній розділ "Шевченкознавство і шевченкіана" — підсумковий, оглядовий, бібліографічний. Соломія Павличко досліджує моделі шевченкознавства в радянській і нерадянській науці. Дослідниця вказує на догматичний характер радянського шевченкознавства, називає його догматичні моделі. Але навіть в умовах партійного диктату, методологічної монополії воно спромоглося на великі здобутки, що увійшли в актив науки про Шевченка.

Зарубіжне шевченкознавство (в діаспорі) розвивалося у сприятливих умовах наукового плюралізму і також має досягнення. Історія радянського шевченкознавства закінчилася, закінчився сумний період конфронтації. Наукові сили об'єдналися. Шевченкознавство увійшло в новий, сподіваємось поступальний етап свого розвитку.

У статті "Геній і платні коментатори його творчости" Ярослав Дзира на конкретних прикладах показує, як у радянських виданнях "Кобзаря" фальсифікували Шевченкові історичні твори, і цілком справедливо такі коментарі, включаючи Шевченківський словник і коментарі в ньому Юрія Івакіна, називає антинауковими, антиісторичними; антишевченківськими (с. 347).

Чільне місце серед матеріалів останнього розділу збірника "Світи Тараса Шевченка" посідають дві великі за обсягом, грунтовні статті Петра Одарченка "Тарас Шевченко в радянській літературній критиці в 1920—1960 роках" і "Шевченкознавство на Україні в 1961—1981 роках". Обидві статті мають чітко продуману композицію. Перша побудована за хронологічним принципом і має такі розділи: Вступ. 1. Шевченкознавство в 1920—1929 роках". 2. Розгром наукового шевченкознавства в 1930—1933 роках. 3. Шевченкознавство під контролем партії (1934—1938). 4. Шевченкознавство напередодні Другої світової війни. 5. Радянське шевченкознавство в 1943—1948 роках. 6. Фальшування Шевченка в роки 1947—1955. 7. Радянське шевченкознавство в 1956—1960 роках. 8. Радянські видання творів Шевченка і коментарі до них. Бібліографічний пристатейний список налічує 259 позицій.

Друга стаття П. Одарченка побудована за тематичним принципом і складається з таких розділів: 1. Праці О. Білецького. 2. Видання Академії Наук. 3. Літописи та бібліографічні видання. 4. Епістолярні, мемуарні та рукописні видання. 5. Фототипічні видання. 6. Видання "Кобзарів". 7. Примітки до "Кобзарів". 8. Видання мистецької спадщини. 9. Праці про літературну творчість. 10. Монографії. 11. Мова і стиль Шевченка. 12. Історія шевченкознавства і світова слава Шевченка. 13. Шевченко й інші літератури. 14. Збірники, словники. 15. Загальні висновки (список використаної літератури налічує 154 позиції).

Отже, маємо сумлінно виконаний літературно-критичний огляд історії радянського шевченкознавства за шістдесят років. Автор прагне охопити майже всі найважливіші праці Т. Шевченка, досконало оперує фактичним матеріалом і дає йому об'єктивну, науково кваліфіковану оцінку.

Збірник географічно розширює Шевченкові світи на Китай і Японію. Цій темі присвячені дві статті — "За великим муром (Тарас Шевченко і Китай)" Івана Чирка і "Шевченко в Японії" Казуо Накаі.

"Addendum" включає інформацію Ярославав Падоха про наукові шевченкознавчі конференції в Нью-Йорку, а також Звернення Головної Ради Наукового товариства ім. Шевченка з приводу 175-річчя від дня народження його патрона Тараса Шевченка. Збірник завершується покажчиком імен і назв та довідкою про авторів і редакторів.

Поліграфічне оформлення збірника "Світи Тараса Шевченка" прекрасне, його зміст глибокий, науковий рівень високий. Серед матеріалів, приурочених до 175-х роковин від дня народження Поета, це чи не найкраще видання, яке по-новому представляє Шевченкові духовні світи і є значним здобутком українського літературознавства.

Андрій СКОЦЬ

Євген Маланюк. Земна Мадонна: Вибране. Словацьке педагогічне видавництво в Братиславі. Відділ української літератури в Пряшеві. Фундація ім. Олега Ольжича в Лондоні.— Пряшів, 1991.— 444 + 6 (ненум.) с. + 7 арк. іл.

Творчість цього письменника "влютовується" у літературу України XX ст., немов якийсь могутній, жагучо-вогненний метеор, що викарбовував на тілі нашої духовности величний і незнищенний знак. Знак національної гідности. Сталося так, що Є. Маланюкові, його залізним, але не холодним, віршам доводиться нині вдруге, входячи із чужини на Батьківщину, переформовувати свідомість нації. Спочатку це було в ті тривожні й напружено-спраглі 1920—1930 pp., коли Є. Маланюк, ідучи в когорті перших, разом з Д. Донцовим, Ю. Дараганом, Ю. Липою, О. Стефановичем та іншими, ступив на той новий для України шлях, що торував гранітну путь до державности, до ментальности справді гідної й вільної нації. Тоді це був гіркий, зболений вибух спротиву, духу боротьби, затятости покоління українських патріотів, що були або безпосередніми учасниками, або спостерігачами жахливої війни, яка закінчилася так трагічно. Тоді це був біль і водночас порив і посвята заради нової справи, заради можливости нової боротьби. Порив з усвідомленням того, що треба змінити, переродити у вирі ідейного змагання і виховання несвідому своєї місії та могуті націю. Бо інакше нам ніколи не вибратися з тієї трясовини бездержавности і неволі, підступу і зрадництва, куди ми потрапили вже від століть. Нам треба нарешті убити в собі ту змію малоросійства, що вгніздилася в душу нації й отруює її характер.

Сьогодні Є. Маланюк повертається на Україну в інший час, в іншу епоху. Його народ витримав ще нові й нові випробування. Десятиліттями опльовувалися і ганьбилися національні святині, ідеали і чесноти. Викривлювалися і перекручувалися цінности не тільки ідейні, а й естетичні. Замовники соцреалістичних "шедеврів" не дуже турбувалися про їх чуттєву наснаженість і художню витонченість. Тож спримітивізовані ми сьогодні зусібіч. Оцей стан духової вихолощености теперішнього посттоталітарного, постатеїстичного українського суспільства, порваність, непевність наших літературно-художніх традицій витворюють ту ситуацію, за якої входження Маланюкової творчости знову сприймається як вторгнення якогось боліда — яскравого, але й несподіваного. Несподіваного саме своєю цілісністю, високим рівнем національної гідности, заглибленості і просто рафінованої естетичної досконалости. Тому, може, і не відразу так у загалі ми і "відчули", "зрозуміли" Є. Маланюка.

Зрозуміло, видатною подією є для України сьогодні нове видання творів Є. Маланюка. І хоч воно здійснене не в Україні, а в Словаччині, все ж сприймається вже як рідне, як наше, як по-весняному журавлино-зворотне. Ми розуміємо, що нова доба, нове становище України зроблять, чи радше вже зробили, неможливим розпорошення національної культури.

Упорядником, автором передмови, приміток та бібліографії є відомий україніст Микола Неврлий. Книга обсягом 450 сторінок містить, у досить компактному вигляді, різноаспектний матеріал. При чому ряд матеріалів публікується вперше. Очевидно, упорядник, готуючи цей том вибраного, ставив собі за мету якомога повніше, у всій різнобічності представити і творчість, і особистість Є. Маланюка. Водночас прагнув зробити видання фахово грунтовним і багатим, про що свідчать

вміщені тут надзвичайно цікаві спогади про поета, літературно-критичні матеріали про нього чи уривки з них.

Як відомо, Є. Маланюк розпочав свою творчість вже на еміграції. У Каліші, в Польщі, де були інтерновані частини армії УНР, він, старшина, колишній ад'ютант ґенерала В. Тютюнника, організовує разом з Ю. Дараганом і М. Селегієм літературно-мистецький журнал "Веселка" (1922), у якому і з'являються його перші вірші, літературно-критичні статті, статті про мистецтво. Є. Маланюк виразно належить до покоління українських письменників, сформованого значною мірою катастрофічною війною, що, за словами самого поета, "виросло на "полі крові" недавнього минулого і що своїми творчими проявами якби ловить відблиски майбутнього". Більшість збірок його поезій, есе і літературно-критичних праць з'явилося друком поза теренами України. Бібліографія їх така: "Стилет і стилос", Подебради, 1925; "Гербарій", Гамбурґ, 1926; "Земля й залізо", Париж, 1930; "Земна Мадонна", Львів, 1934; "Перстень Полікрата", Львів, 1939; Вибрані поезії, Львів—Краків, 1943; "Влада", Філадельфія, 1951; "Проща", 1954; "П'ята Симфонія. Поема", Філадельфія, 1954; "Поезії в одному томі", Нью-Йорк, 1954; "Остання весна", Нью-Йорк, 1959; "Серпень", Нью-Йорк, 1964; "Перстень і посох", Мюнхен, 1972 — посмертна збірка; проза: "Нариси з історії нашої культури", 1954; "До проблеми большевизму", 1956; "Малоросійство", 1959; "Illustrissimus Dominus Mazepa", 1961; "Книга спостережень" I., 1962; "Книга спостережень" II., 1966.

Із перелічених поетичних книжок у пряшівському виданні вибраного вміщено вірші з усіх прижиттєвих збіркових видань, а також поему "П'ята Симфонія". З посмертної збірки "Перстень і посох", підготовленої й укладеної автором ще за життя у трьох циклах: "Лютий", "Поле бою" і "Парастас", подано тут у розділі "Поза збірками" більшу частину поезій з циклу "Поле бою" і два ще ніколи не друковані вірші — "З М. Кузьміна" і "В початку світової ночі".

Загалом усю поезію Є. Маланюка можна поділити на два головні періоди. На поезію міжвоєнних літ — пристрасну, бойову, сповнену частих звертань до варязько-римської могуті (ось для прикладу гасла групи "Танк", до якої належав Є. Маланюк: "радикальна сепарація від російської культури, ідея великодержавности, культ героїзму і шляхетности, боротьба з масовізмом, конструктивізм і культ енергії"), і на творчість повоєнних літ і другої еміграції (в Америку) — поезію самозаглиблену, сповиту в серпанок суму самотньої людини, закинутої долею у каньйони нью-йоркських хмародерів. За кількістю і добором віршів у рецензованому томі вибраного, та й за характеристиками у передмові упорядника, можемо зробити висновок, що М. Неврлому ближчі, а в його трактуванні — мають значення вселюдських ідеалів — саме вірші другого періоду. Так, фактично перша книжка поета, "Гербарій", 1926 р. (вона з'явилася пізніше за збірку "Стилет і стилос", 1925 р. лише внаслідок затримки) представлена тільки п'ятьма віршами. Зрозуміло, добір віршів — воля упорядника. Та все ж, гадаємо, що брак у збірці відповідної кількості отих "варязьких" і "еллінсько-римських" поезій, з їх концептуальною виструнченістю в якійсь мірі звужують історіософічні ідеї Є. Маланюка, врешті, уневиразнюють його світоглядний портрет в цілості. Ось, наприклад, у книжці на с. 186 вміщене "Друге посланіє" зі збірки "Проща", датоване 1944 р. Чи не було б ідейно вмотивованим подати і перше "Посланіє", датоване 1926 р. представивши таким чином еволюцію мислення цього видатного митця, що по-шевченківськи пророче звертався до свого народу? Але, повторюємо, кожна інтерпретаторська версія має свої повноцінні права.

Творчість Маланюка — есеїста і літературного критика — займає в українському культурному житті віку особливе місце. У першій половині XX ст.

живий і плідний грунт національних всеєвропейських ідей, рівень культурної самодостатности і загальнолюдських цінностей, який створили для нас великі наші "європеїзатори" — П. Куліш, І. Франко, Леся Українка, М. Коцюбинський, О. Кобилянська, В. Стефаник, зебезпечував таку ситуацію, що культура України могла розвиватися у всіх галузях і жанрах у руслі всеєвропейському, не провінційному чи провансальському. Є. Маланюкові та письменникам його покоління випало своєю творчістю продовжувати цей процес. Перед інтелектуальною верствою нації стояло тоді завдання: осмислити, стеоретизувати, визначити напрямні глибинного, духово-естетичного розвитку народу, виявити всю повноту і значення його найбільших талантів. І це осмислення і трактування його вже не з ідейно-естетичних позицій українського народника-громадівця, що головне своє завдання вбачав у піднесенні загального рівня свідомости все ж таки "селянського" народу, а з ідейно-естетичної платформи представника великої християнської нації, носія тисячолітніх традицій та ідеалів, що знову опановує своє почесне місце серед народів Окциденту.

У розділі "Есе та праці літературно-критичні" представлені такі твори: "Ранній Шевченко", уривки з "Нарисів з історії нашої культури" (яка характеристична назва!), "В Кулішеву річницю", уривок-закінчення праці "Illustrissimus Dominus Mazepa" про Ю. Нарбута і М. Зерова, стаття "13.5.1933" про М. Хвильового, "Лист до молодих", "Над могилою Максима Рильського" і рецензія на видання "День поэзии" 1963. Москва, в-во "Советский писатель".

Коли вчитуєшся у сторінки поданих тут есе і літературно-критичних статей, залишається лише пошкодувати, що їх у томі вміщено так мало. Саме у таких творах виявилися повною мірою і просто вражаюча ерудиція Маланюка (що з захопленням відзначали ще його сучасники), і блискучий і водночас філософсько-глибокий інтелект письменника, і витончений художній смак митця і невловима аура виразника духу національної самоцінності й гідності.

Стаття "Ранній Шевченко" була написана для варшавського повного видання творів Т. Шевченка за редакцією П. Зайцева і надрукована у другому томі цього видання. Там же, у третьому томі надрукована ще одна стаття Є. Маланюка про Т. Шевченка — "Три літа". Перу поета й есеїста належать ще кілька праць про національного генія. Наскрізним мотивом їх є оте проникливо-маланюківське: "Не поет — бо це ж до болю мало, Не трибун — бо це лиш рупор мас, І вже менш за все — "Кобзар Тарас" Він, ким зайнялось і запалало". У Маланюкові Шевченко знайшов собі справді гідного й глибоко обдарованого інтерпретатора. Це не народницько-просвітянське розуміння генія яко "простого селянина, що навчився читати і писати" й "оспівував життя трудящих людей", це той же лет духу і почуття, сили слова і думки, що вирвалися колись у світ, щоби "спалити осквернену землю" й утвердити "нову правду".

Уривки з "Нарисів з історії нашої культури" вибрано як продовження Шевченкової теми, вони наче доповнюють той образ поета, який вже постає у статті "Ранній Шевченко". Дуже цікавою є стаття "В Кулішеву річницю", передрукована з "Книги спостережень" т. І. У ній Є. Маланюк прагне заперечити несправедливі й упереджені оцінки творчости і діяльности "несамовитого Панька Олельковича", що виникли переважно на грунті непорозуміння між ним і деякими сучасниками через важкий характер та дуже вже несподівану вдачу П. Куліша. А він все ж таки, як слушно зазначає Є. Маланюк, "народу нашому подарував будь-що-будь Біблію й Шекспіра, хоч про це ми так рідко згадуємо, залишив нам перший національно-історичний роман, залишив нам мову, вже не ту, що "конала", як здавалося Метлинському чи Боровиковському, і не ту, що була

діялектом для "домашнього", мовляв, вжитку, як на це пристав сучасник і співтовариш Костомаров, лиш мову вироблену і для публіциста, і для науки, і для белетристики, дав нам початки історіософічної і зразки політичної поезії, врешті, створив нам нашу сучасну абетку".

Є. Маланюк поривае недавню (стаття написана 1947 р.) традицію огульного заперечення П. Куліша (Ю. Липа, Д. Донцов та інші) і намагається об'єктивно оцінити спадок великого письменника й культуртрегера. Так, він висловлює цікаву версію щодо трактування "славословій" П. Куліша "на адресу "татарина" — Карамзіна, "арапа" — Пушкіна, несамовитого імперіяльного деміурга Петра I і, будь-що-будь, незвичайної німкені — Катерини". На думку Є. Маланюка, це було намагання П. Куліша "ясніше, докладніше показати землякам, що то є державність, розкрити зміст цього давно забутого "українством" поняття". Ці ж бо імена — псевдоніми державотворчих факторів. Тому не слід розцінювати ці "славословія" як відступництво, зрадництво Куліша, а як його, хоч дещо химерну, але все ж таки державотворчу ідеологію в тодішній приспаній Україні. Цей момент якраз і відрізняє Є. Маланюка від інших критиків у підході до національної спадщини загалом.

Звертаючись до творчости одного зі своїх улюблених письменників підрадянської України — Миколи Хвильового, Є. Маланюк в дуже лаконічній, але промовистій статті з тієї ж "Книги спостережень" — "13.5.1933" (це день смерти М. Хвильового) дає надзвичайно випуклий і точний портрет цієї неординарної особистости. Тут дуже важливим є позбутися двох легенд. Перша — що Хвильовий був націоналіст, який увійшов у ряди більшовиків, щоб розбити їх зсередини. Друга — що Хвильовий — залізний більшовик, комуніст і марксист, незважаючи на всі ті непослідовності, які він робив, аж до самогубства включно (пам'ятаємо про слова передсмертної записки про "комунізм"). Як каже Є. Маланюк, "на обидвох цих легендах лежить очевидна печать специфічної задивленості в шильди, етикетки, титули й назви". Найістотнішою рисою натури Хвильового є політичність. Хвильовий перш за все політик. Тобто це надзвичайно жива, емоційна і реагуюча на все актуальне людина. "Легенді революції,— пише Є. Маланюк,— він віддав і свою гарячу юнацьку віру, і свій поривчий молодечий романтизм, і свій яскравий талант уродженого письменника. А вони були такі сильні й стихійні, що затьмарили Хвильовому його невироблений тоді політичний світогляд". І коли ця "голуба загірна комуна" розвіялася, він повернувся до самого себе, до безумно закоханого в неозорі степи Слобожанщини українця. "І стався — вибух" — констатує Є. Маланюк. У його памфлетах як реакція на "хижацький інстинкт Москви, що зробився ще одвертішим і брутальнішим", було поставлено питання: "бути нам провінцією чи країною, колонією чи митрополією, нацією чи племенем — поставлено було кардинально і на такій ідейній височині, де починалася вже філософія нашої культури і політики".

У цьому розділі подано ще три невеликі статті пізнього періоду творчости — 1964 р.— написані для різних часописів. Це "Лист до молодих", у якому досвідчений і глибокий майстер ділиться думками про поетичне мистецтво з новим поколінням поетів, стаття "Над могилою Максима Рильського" — сумні роздуми про дорогого серцю і гаряче шанованого як метра великого українського поета XX ст., якого Є. Маланюк порівнює за органічністю поетичної натури з Р.-М. Рільке, та коротенька рецензія на московський поетичний збірник "День поэзии", в якій автор з іронією говорить про соцреалістичні віршовані вправляння і горезвісні "редакторсько"-цензорські ножиці, що витинають сумні візерунки, коли торкаються творів таких великих поетів, як Анна Ахматова.

Жанр есе сягає своєї вершини в українській літературі якраз у творчості Є. Маланюка.

Два томи його "Книги спостережень" мають для нас неоціненне значення. І тому перевидання в Україні цих шедеврів жанру є сьогодні чи не найнагальнішою потребою.

З особливим зацікавленням сприймається та частина книжки, де на майже шістдесяти сторінках подані спогади Є. Маланюка. Бо більш як половина з них публікується вперше. Це досить місткі матеріали, що, безперечно, добре прислужаться читачеві для відтворення живого, цілісного образу поета. Уривки зі спогадів К. Гриденя (М. Мухина), знаного літературного критика і публіциста, спогади словацького громадського діяча і літературознавця, проф. Дж. М. Кіршбавма і М. Неврлого присвячені здебільшого празькому періодові життя письменника. Про життя Є. Маланюка після війни у Німеччині, а також, уже пізніше, в чужому йому Нью-Йорку, розповідають спогади П. Одарченка, Л. Лимана, Б. Бойчука. Спогади Богдана Маланюка — сина від другої дружини, чешки Богумили Савицької, написані чеською мовою, публікуються теж вперше. Б. Маланюк, що цікаво, міцно пам'ятає про свій чумацько-козацький рід, знає про покутське походження своїх прадідів.

У розділі "Літературно-критичні матеріали про Є. Маланюка" вміщено статті І. Дзюби — "Поезія вигнання" (це передрук з журналу "Прапор", № 1, 1990) і І. Качуровського — "До "реабілітації Є. Маланюка", а також уривки з різних критичних праць Б. Бойчука, Б. Кравціва, Ю. Шереха (Ю. Шевельова), В. Державина, Г. Костюка, з першого тому антології "Координати". Всі ці матеріали дають змогу читачеві ніби скристалізувати собі поцінування поета.

Треба відзначити як вигідну перевагу цього видання багатий фотографічний матеріал в кінці книжки, який "проводить" нас через усе життя письменника. Тут є і несподівано-унікальне фото батька поета — Ф. Маланюка, і щемко-сумовите зображення місця, де колись стояла оселя Маланюків із тужливим підписом: "Єдине, що збереглося,— це стара груша". І малознані світлини того "високого, стрункого, чорнявого, з гордовито піднесеною головою, з блискучими карими очима" молодого старшини, що справив від першої зустрічі таке надзвичайне враження на свою майбутню дружину Зою Равич, слова якої ми зацитували.

Як про недолік, можна говорити про деякі прикрі помилки в бібліографії і примітках. Так, є кілька неправильно поданих назв і координат матеріалів у бібліографії критичної літератури про письменника. Чи ось така, мабуть механічна, неточність у примітках: роман "Мадам Боварі" названо твором О. Бальзака. Ці помилки, особливо в бібліографії, хоч і заведуть часом дослідника не на ті "стежки", все ж не знижують загалом високий рівень видання.

Олег БАГАН

Володимир Жаботинський: Вибрані статті з національного питання / Переклад, вступна стаття, примітки та коментар Ізраїля Клейнера.— К.: Республіканська асоціація україністів, 1991.— 136 с.

Серед численних "білих плям" нашої давнішої й недавньої історії є і такі, що пов'язані зі ставленням до українських проблем представників інших народів. Передусім це стосується тих неукраїнців, котрі прихильно ставились до наших національних ідей та ідеалів.

Про Володимира (єврейський відповідник цього імені — Зеев) Жаботинського широкому загалові читачів була відома лише низка штампів типу "запеклий сіоніст", "ворог єврейського народу", "друг українських буржуазних націоналістів", якими рясніли видання під характерними назвами: "Сіонізм як різновид расизму", "Антирадянське спілкування українських буржуазних націоналістів і сіоністів", "Сіоністи зраджували євреїв", "Крах сіоністських теорій" та под. Правда, в дисидентських колах ходила по руках збірка публіцистичних статей В. Жаботинського "Фельетоны" (СПб., 1913), читання якої кваліфікувалось "компетентними органами" як рецидив "злочинного союзу тризуба і зірки Давида".

І ось заходами Республіканської асоціації україністів у Києві виходить тридцятитисячним тиражем книжка, яка дає можливість громадськості України (у США вона опублікована в 1983 р.) глибше ознайомитись із думками цього видатного діяча єврейського національного руху, зокрема, з його поглядами на історичну долю і перспективи українського народу, на єврейсько-українські відносини.

Збірник статей В. Жаботинського ще раз потверджує думку про те, що невід'ємною, а часами і визначальною частиною національного питання є його мовний аспект. Саме на цьому аспекті ми сконцентруємо свою увагу в пропонованій рецензії.

Висловлювання В. Жаботинського у сфері національно-мовної проблематики звучать на диво актуально і в наші дні, хоча з часу першої публікації його статей минуло чимало десятків літ. Ця книжка, справді, має, як кажуть у школі, не лише історичне, а й пізнавальне значення. Передусім вона скріплює читача на думці, що лише та людина, яка по-справжньому вболіває за долю свого народу, розуміє болі іншого народу. Серце українця, та й не лише українця, а кожної порядної людини, не можуть не зворушити такі рядки В. Жаботинського: "Був я нещодавно на Дніпрі і в дорозі, подорожуючи в вагоні третьої кляси, прислухався до розмов тамтешнього простолюду. Мене вразила їхня говірка — явне зіпсуття, явна хвороба української мови. Хохли просто сипали великоруськими словами, великоруськими зворотами, а основа мови та її склад були українські; виходило дещо досить потворне, ні Богові свічка, ні чортові шпичка. Слухаючи цю недоладну суміш двох мов, я замислився над вмиранням малоросійської мови. Адже це безперечно, що вона вмирає [...]. Коли я у вагоні третьої кляси вслуховувався в цей сором української мови, мені — хоча я сам не малорос і не слов'янин — кортіло гукнути на цілий слов'янський світ:

— Чому ви дозволяєте? Адже тут перед вашими очима стається збиток і згуба слов'янського добра!" (с. 35—39).

Пишучи ці слова, В. Жаботинський аж ніяк не керувався лише ідеями "гуманности", "коректного лібералізму", співчуттям до безпорадних у своїй знедо-

леності "хохлів". Він прекрасно усвідомлював і намагався переконати в цьому інших, що прогрес людства відбувається не в напрямку уодноманітнення, а навпаки — "як еволюція від безформної одноманітности до зформованої різноманітности" (с. 37), як "розвиток культури". Культуру ж творять не окремі особи, а національні групи: нема "культури Мойсея" або "культури Платона" — є культура євреїв, еллінів і т. д. Через те "кожна племінна самобутність, хай навіть з її дикою мовою, хай навіть з її зародковою культурою,— є однією з перлин у скарбниці різноманітної природи; і цінувати цю самобутність мусить не лише саме це плем'я, а разом з ним і кожна свідомо-культурна людина. Цінувати і охороняти, не шкодуючи жадної жертви заради збереження цієї самобутности,— заради того, щоб потім з її зародків розвинути першорядну своєрідну культуру (розрядка наша.— **Я. Р.-В**). Дозволити занидити своїй або чужій племінній самобутності — це не заслуга перед людством та прогресом,— це, щонайменше, гріх злочинного недбальства" (с. 38).

Як ці слова контрастують у своїй гуманності, а головне, в реалістичності чи, простіше, розумності з недолугими, канібальськими гаслами про злиття мов, їх зближення тощо, які не тільки проголошувалися, а й втілювалися у життя! Відомо, що за роки радянської "дружби народів" у першій у світі країні реального соціалізму щезли, перестали існувати десятки етнічних груп. За даними перепису 1926 р. в СРСР було 194 національности, а в 1979 р. їх зафіксовано лише 101[1].

І до В. Жаботинського, і в його часи багатьом політичним і громадським діячам здавалося, що прогрес веде до злиття національностей та що це матиме наслідком зникнення ворожнечі та чвар між народами. Не буде ніякої різниці, в тому числі мовної, між людьми, і всі вони стануть "братами і товаришами". Пильного ока В. Жаботинського не уникнув і той факт, що спільної мови прагнули не лише гуманісти та радикали, а й можновладці. "Адже людство має зближуватися; це проповідував ще мудрий імператор Йосиф II, який написав у одному декреті: "Нема кращого засобу привчити громадян до взаємної любови, як дати їм єдину спільну мову". І як на доказ послався на — Російську імперію" (с. 105). Переконливий приклад, що й казати!

Погоджуючись із тим, що колись війна стане анахронізмом, що будуть ліквідовані митниці, а освіченіші, ніж зараз, народи будуть краще ознайомлені з духовною творчістю сусідів, В. Жаботинський заперечує те, що "не буде жадної різниці між французом та німцем" (с. 30). Річ у тому, що кожна національна спільнота має свою психіку, яка є відбиттям натуральних умов тієї місцевости, де ця національність живе. Мають значення і соціальні впливи на психіку, але вони змінюються, часом навіть на протилежні, "тоді як вплив навколишньої природи, незмінний в своїх головних рисах, триває без коливань протягом сторіч і тисячоліть, одвічно підтримуючи незмінні засади національної індивідуальности" (с. 31)[2]. Гренландець і абіссинець матимуть однакові залізниці, телефони і школи, але "сонце довіку даватиме Абесінії більше кальорій тепла, ніж Гренляндії, і гори Швейцарії завжди накладатимуть на психіку населення свій особливий відтінок, а російська рівнина — свій" (с. 32).

---

[1] Докладніше див.: З е й н а л ь Е. Народности и их языки при социализме // Коммунист.— 1988.— № 15.— С. 62 і далі.

[2] Згодом про це писав Євген Маланюк: "Культура є також функція тривання людини на данім терені" (М а л а н ю к Є. Нариси з історії нашої культури // Українська культура.— 1991.— № 1.— С. 9).

На думку В. Жаботинського, своя територія є заборолом проти асиміляції навіть серед умов найсильнішого гноблення. (Чи не тому політика етноциду, яка проводилась у Радянському Союзі, завше супроводжувалась і депортацією народів?) Коли ж своєї території нема, то інстинкт національного самозбереження висуває інші засоби, головно релігію, яка дає можливість створити мережу "відокремлюючої обрядовости". Саме заради її відокремлюючого значення євреї протягом двох тисяч років підтримують культуру, яка не відповідає новим реальним умовам і в якій ретельно оберігаються навіть дрібні деталі. Так, євреї свято шанують елементи рільничої ідеології Талмуду, хоча цей народ цілковито усунений від рільничого господарства.

Збереження національно-етнічної відокремлености, самобутности, в тому числі мовної, для В. Жаботинського не є самоціллю. Цілковита гармонія, тобто справжнє, правдиве братерство народів, можлива лише за умови "цілковитої різноманітности". Чудовою й щасливою є природа тієї країни, де найбільше видів флори й фауни. Люди намагаються зберегти кожен вид у природі. Коли ж ідеться про людські взаємини, пише Жаботинський, то "набагато важче погоджуємося ми з різноманітністю людських ідеалів, і ще багато є серед нас таких викопних істот, які дуже хотіли б, щоб одного чудового дня всі люди записалися до однієї партії і голосували б за того самого кандидата,— і навіть підозріння не мають, що цей день був би початком занепаду й загибелі; але де становище найгірше — це саме в питанні щодо національних індивідуальностей" (с. 38).

Не міг знати у 1904 р. В. Жаботинський, що через менше ніж півтора десятка літ ці "викопні істоти" втілять свої ідеали в життя і розпочнуть гігантський експеримент у напрямку нівеляції "національних індивідуальностей", супроводжуючи етноцид геноцидом. Однак застерігав: "Ми одностайно мріємо про ті часи, коли всі люди на землі будуть братами один одному; але дивно звучав би такий заклик до братерства, коли один каже іншому: "Я нічого не маю проти того, щоб ти відмовився від своєї особистости і став моєю копією; тоді й будемо братами" (с. 39).

Маючи таку систему поглядів на національно-культурне питання, В. Жаботинський відповідно ставився до української мови. "Занепадає говір, що ним розмовляли впродовж століть мільйони живих людей; розмовляли не з примусу, а тому що з ними цей говір народився і з ними зріс, тобто віддзеркалив у собі всі звиви й ухили психіки цього народу. Адже не знічев'я виникають мови: кожна говірка, природним шляхом, найбільше відповідає духові й сенсові того племени, яке створило й виплекало її. Отже, жадна інша мова до цього племени вже не пасує. [...]. В людини або в народу є й може бути лише одна своя психіка, одна своя пісня, одна своя мова. І якщо ви зумієте штучно навчити його іншої мови, хоч би і в сотню разів багатшої, і навіть примусити цілком забути рідну мову,— вона, ця асимільована людина або народ, неминуче втратить спорідження й гармонію між своєю натурою і своєю мовою" (с. 36).

Говорячи про українську мову, В. Жаботинський порушує проблему, яка й донині багатьом не дає спокою, а саме роль Галичини в її становленні та розвитку. Відомо, що на цю проблему по-різному дивились навіть авторитетні діячі української культури кінця XIX — початку XX ст., не кажучи вже про російських "заєдинщиків", заповітною мрією яких було "стерти з лиця землі українську культуру й мову разом з їхніми твердинями у Львові й Чернівцях"[3].

[3] Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900—1941). Стан і статус.— Б. м., 1987.— С. 70.

Жаботинський і тут зумів підійти до справи з повним розумінням і винятковою об'єктивністю. "Чи зникне (українська мова.— **Я. Р.-В**) остаточно, чи ще прокинеться й буйно розквітне — це інше питання: адже не можна забувати, що українські мовляни живуть не лише в Росії,— а галицькі русини плекають свою мову, створюють нею літературу і не дозволять їй згаснути навіть і тоді, коли останній Остапенко в Росії прехреститься на Євстафієва" (с. 35).

Згодом, у 1910 р. він знову пише про те, що в Галичині, попри всі обмеження й перешкоди з боку польської шляхти, яка хазяйнує в краї, розвивається українська література, театр, преса, провадиться навчання в школах і гімназіях, читаються деякі лекції в університеті; "нарешті, цією мовою зобов'язані провадити суд і розправу судді та чиновники. Усьому цьому з Росії завадити не можна [...]" (с. 49).

Однак завадити цьому Росія таки намагалась. Про це йдеться в статті "Стороннім оком" (теж 1910 р.). Коли в селі Жулині біля Стрия учитель Грейс убив учня за те, що той відмовився виголосити по-польськи "Отче наш", російська пропаганда використала цей факт для своїх великодержавних цілей. "Для великоруських шовіністів це просто новий привід для нової спроби включити до "сфери свого впливу" галицьких русинів, що їх вони задля стислости називають tout simplement "росіянами". З цією метою провадять у самій Галичині вперту працю для насаджування російської мови, заради цього котяться Червоною Руссю круглі срібні карбованці і заради цього здійняли тепер нещирий галас над дитячою домовиною" (с. 58). Закінчується стаття прикладами дивоглядних суржикових фраз із "горезвісної газети "Галичанин", що виходить у Львові, невідомо для кого, російською мовою".

Як бачимо, В. Жаботинський не поділяв поглядів на "неприродність" української мови, яку, за твердженнями польських і російських шовіністів, створили австрійські німці. Річ у тім, що параграф 19 австрійської Конституції 1867 р. гарантував: "Усі народності держави, що належать до різних рас, рівноправні: кожна має непорушне право зберігати й плекати свою національність і свою мову. Держава визнає за всіма мовами, вживаними в монархії, рівні права на вживання в школах, на виконання державних функцій і на різні акти громадянського життя. У землях, що мають населення відмінних народностей, заклади публічної освіти мають бути творені так, щоб без уживання будь-яких примусових заходів, спрямованих на вивчення другої мови, кожний міг дістати все потрібне для своєї освіти своєю мовою"[4]. Ось і вся таємниця австрійського "вирощування" української мови. В. Жаботинський не міг цього не розуміти і, як порядна людина, не міг не писати правдиво про становище української мови як у Галичині, так і в підросійській Україні.

Стосовно останнього цікава його полеміка з російським ліберальним патріотом німецького походження П. Струве (статті "Про мови та інше", 1911; "Струве і українське питання", 1912; частково "Наука з Шевченківського ювілею", 1911). Розуміючи, що майбутнє Росії залежить "від позиції, яку посідатиме тридцятимільонний український народ", депутати Державної Думи, як пише В. Жаботинський, "задля сміху, голосували навіть за якихось "шайтанів" та "казахських греків", вони навіть не здійняли рук проти єврейської мови, бажаючи, очевидно, зробити законопроєкт ненавидженим і неприйнятним для начальства; але щойно дійшло до української мови, вони відкинули і блазнювання, і хитромудрі розрахунки і просто піднесли руки проти, бо відчули, що тут — найнебезпечніше

---

[4] Цит. за: Шевельов Ю. Українська мова...— С. 18—19.

місце, вирішальний крок, коли не доводиться ані жартувати, ані лукаво мудрувати" (с. 62).

Спростовуючи твердження П. Струве про існування "руської нації і руської культури" (російські праві й чорносотенці вживали в таких випадках містичний термін "триединый русский народ"), Жаботинський заявляв: "Російською мовою люди називають мову лише великоруського плем'я; ні української, ні білоруської мови цей термін не охоплює. А російською національною культурою зветься культура, створена на основі цієї мови. Мовою великоросів і лише великоросів, а не якоюсь абстрактною середньою ("руською".— **Я. Р.-В.**) з цих мов. Бо такої середньої в світі нема" (с. 64).

П. Струве писав, що російська культура переважає і в Києві, і в Могильові, і в Ташкенті, причому зовсім не тому, що там тягнуть до поліцейського "участка" розписатись у повазі до цієї культури. Єврейський публіцист на противагу цьому наводить низку доказів про тривале і постійне переслідування української мови і культури, перманентного російщення України, як і інших народів. Що ж до успіхів російської мови, які, на думку П. Струве, доводять "внутрішню безсилість інородницьких культур", то В. Жаботинський без тіні сумніву заявляє: "Нічогісінько ці успіхи не доводять, крім тієї старої істини, що підкутою закаблукою можна втоптати в землю найжиттєздатнішу квітку" (с. 69).

У полеміці з П. Струве В. Жаботинський торкається і проблеми статусу української мови. Цей статус визначається не "філологічно", бо з такого погляду різницю між мовою і діалектом установити неможливо. Вся річ у свідомості народу. Якщо в українській душі є своя національна свідомість, то для неї неприйнятні "жадні паралелі, жадні повчальні казки про гречних німців та греків, які заради національної мови офірували місцеві діялекти" (с. 95). Українці скажуть П. Струве: [...] Ми не вважаємо себе за єдину націю разом з великоросами, отже і мова наша не може бути для нас місцевою і простолюдною говіркою. Це наша національна мова, а російська — це ваша національна мова; якщо ваша мова багата і чудова, нам від цього ані тепло, ані холодно; ми мусимо зробити <u>нашу</u> (підкреслено в оригіналі.— **Я. Р.-В.**) мову такою ж багатою, створити нею всебічну й повноцінну культуру, мати можливість учитися від дитячого садка і аж до університету власною мовою і потребувати вашої допомоги не інакше і не більше, ніж ви потребуєте допомоги з боку німців, або французи — з боку англійців" (с. 96).

Хотілось би підкреслити виняткову глибину і важливість наведених міркувань В. Жаботинського зокрема тому, що вони були висловлені в період між двома дискусіями про шляхи розвитку української мови. У 1907—1909 і 1912—1913 рр. широко дискутувалось питання про те, чи повинна українська літературна мова орієнтуватись на "мову баби Палажки", тобто виправдовувати своє існування "приступністю для селянства", чи має урбанізуватись, стаючи мовою модерної європейської нації. Останнє значною мірою було пов'язане з "огаличаненням", тому що через заборони в Росії українська мова більш-менш нормально могла розвиватись лише в Галичині та на Буковині. А це робило літературну мову не зовсім зрозумілою для рядових споживачів друкованого слова (Що таке рух? Що таке уряд? — запитував Є. Чикаленка обурений читач).

Своїми зауваженнями щодо мов та їхніх діалектів, неодноразовими зіставленнями становища української мови в підросійській Україні та в Галичині В. Жаботинський об'єктивно спростовував не лише твердження "обрусителів" з чорносотенного і ліберального таборів про те, що українська мова — це діалект "общерусского языка", а й показував хибність широко вкоріненої навіть серед

оборонців українського слова (М. Костомаров, М. Драгоманов, П. Мирний та інші) думки, що українська мова — "мужицька" і годиться лише для "домашнього вжитку", а для "високих потреб" є російська мова. Позаяк має бути "одна держава", "одна народність", "одна мова" в світі, то рідна мова потрібна лише для того, щоб дати освіту мужикові. Такі міркування були модними не тільки серед українських націонал-космополітів, соціалістів та інших "поступовців". В. Жаботинський саркастично висміює "радикальну Європу", яка вважає мракобісами і ворогами культури тих, хто бореться за національні ідеали. Адже "замість казати — пролетарі всіх країн, єднайтеся! — "Вони відривають серця молоді від загальнолюдських ідеалів і запалюють їм мозок перебільшеним культом національного минулого і національної мови" (86). Щасливий Гарібальді, що завершив об'єднання Італії у 1870 р., бо якби спізнився, то ... Адже він навчав, що "нема в світі вищого добра, ніж нація та батьківщина, і нема в світі такого Бога, якому варто було б принести в жертву ці дві дорогоцінності" (с. 88).

З цього погляду надзвичайно глибоким і повсякчас актуальним видається трактування В. Жаботинським феномена Тараса Шевченка: "Народництво" Шевченка є справа третьорядна, і якби він усе це написав по-російськи, то не мав би ані в чиїх очах того величезного значення, яке всі, з усіх боків визнають йому тепер. Шевченко є н а ц і о н а л ь н и й поет, і саме в цьому його сила. [...] Він дав і своєму народові, і всьому світові яскравий, непохитний доказ того, що українська душа здатна до найвищих злетів самобутньої культурної творчости [...]. Можна повикидати всі демократичні нотки з його творів (а цензура саме це й робила довго) — і Шевченко залишатиметься тим, чим створила його природа: сліпучим прецедентом, який не дозволяє українству відхилитися від шляху національного ренесансу" (с. 78—79).

Національному ренесансові України прислужився і видатний син єврейського народу Володимир (Зеев) Жаботинський. Звичайно, понад усе в світі він любив свій народ, але "його серце було в кожній боротьбі на боці пригнобленого". Статті В. Жаботинського працювали на українське відродження і за життя їх автора, і в роки дисидентської боротьби за національно-демократичні права людини і нації. Потрібні вони нам і нині. Вони сприяли і сприятимуть прирощенню нашої не лише національно-мовної, але й державницької свідомости.

Ярослав РАДЕВИЧ-ВИННИЦЬКИЙ

Wassyl Stus. Du hast dein Leben nur geträumt / Eine Auswahl aus der Gedichtsammlung Palimpseste von Anna-Halja Horbatsch.— Hamburg: Gerold Appel, 1988.— 153 S.

"З жодною літературою світу двадцяте століття не поводилося так лукаво, як з українською. Воно народжувало великих творців, давало їм крила для високого лету і тут же ці крила стинало, самих творців розпинало на хрестах мук, а потім десятиліттями сквернило їх працю"[1] — ці слова Т. Салиги певною мірою характеризують і життя та творчість В. Стуса.

[1] С а л и г а Т. Поезія Євгена Маланюка // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. Праці філологічної секції.— Львів, 1992.— Т. 224.— С. 169.

оборонців українського слова (М. Костомаров, М. Драгоманов, П. Мирний та інші) думки, що українська мова — "мужицька" і годиться лише для "домашнього вжитку", а для "високих потреб" є російська мова. Позаяк має бути "одна держава", "одна народність", "одна мова" в світі, то рідна мова потрібна лише для того, щоб дати освіту мужикові. Такі міркування були модними не тільки серед українських націонал-космополітів, соціалістів та інших "поступовців". В. Жаботинський саркастично висміює "радикальну Європу", яка вважає мракобісами і ворогами культури тих, хто бореться за національні ідеали. Адже "замість казати — пролетарі всіх країн, єднайтеся! — "Вони відривають серця молоді від загальнолюдських ідеалів і запалюють їм мозок перебільшеним культом національного минулого і національної мови" (86). Щасливий Гарібальді, що завершив об'єднання Італії у 1870 р., бо якби спізнився, то ... Адже він навчав, що "нема в світі вищого добра, ніж нація та батьківщина, і нема в світі такого Бога, якому варто було б принести в жертву ці дві дорогоцінності" (с. 88).

З цього погляду надзвичайно глибоким і повсякчас актуальним видається трактування В. Жаботинським феномена Тараса Шевченка: "Народництво" Шевченка є справа третьорядна, і якби він усе це написав по-російськи, то не мав би ані в чиїх очах того величезного значення, яке всі, з усіх боків визнають йому тепер. Шевченко є н а ц і о н а л ь н и й поет, і саме в цьому його сила. [...] Він дав і своєму народові, і всьому світові яскравий, непохитний доказ того, що українська душа здатна до найвищих злетів самобутньої культурної творчости [...]. Можна повикидати всі демократичні нотки з його творів (а цензура саме це й робила довго) — і Шевченко залишатиметься тим, чим створила його природа: сліпучим прецедентом, який не дозволяє українству відхилитися від шляху національного ренесансу" (с. 78—79).

Національному ренесансові України прислужився і видатний син єврейського народу Володимир (Зеев) Жаботинський. Звичайно, понад усе в світі він любив свій народ, але "його серце було в кожній боротьбі на боці пригнобленого". Статті В. Жаботинського працювали на українське відродження і за життя їх автора, і в роки дисидентської боротьби за національно-демократичні права людини і нації. Потрібні вони нам і нині. Вони сприяли і сприятимуть прирощенню нашої не лише національно-мовної, але й державницької свідомости.

Ярослав РАДЕВИЧ-ВИННИЦЬКИЙ

Wassyl Stus. Du hast dein Leben nur geträumt / Eine Auswahl aus der Gedichtsammlung Palimpseste von Anna-Halja Horbatsch.— Hamburg: Gerold Appel, 1988.— 153 S.

"З жодною літературою світу двадцяте століття не поводилося так лукаво, як з українською. Воно народжувало великих творців, давало їм крила для високого лету і тут же ці крила стинало, самих творців розпинало на хрестах мук, а потім десятиліттями сквернило їх працю"[1] — ці слова Т. Салиги певною мірою характеризують і життя та творчість В. Стуса.

[1] С а л и г а Т. Поезія Євгена Маланюка // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. Праці філологічної секції.— Львів, 1992.— Т. 224.— С. 169.

У 1972 р. В. Стуса вперше засудили до ув'язнення. І йому, як людині творчій, митцеві, який був загнаний у глухий кут, треба було робити трагічний вибір між життям і духовним безсмертям. На поставлене ще на волі питання:

І зважитись боротись, щоби жити,
І зважитись померти, аби жить?..[2]

В. Стус відповідає у неволі:

бо жити — то не є долання меж,
а навикання і самособою —
наповнення.
(97)

Саме в цей час постає цикл поезій під назвою "Палімпсести" (1972—1979).

Палімпсест — пергамент або інша поверхня для писання, на якій первісне писання стирається і на ній пізніше ще пишеться. Оскільки писання не завжди повністю стиралось, багато творів вдалося відновити. Таким чином, зокрема, відновлено "Республіку" Ціцерона, хоча частково вона була стерта, і це дало можливість св. Августинові прокоментувати Псалми[3]. Можливо, поет, коли створював цей цикл, мав надію, що, у разі знищення написаного за колючим дротом, його все ж вдасться відновити, якщо не повністю, то хоча б частково. За словами В. Стуса, "легше було писати, аніж зберегти"[4]. Отже, палімпсести — це символ віри у незнищенність творів і символ духовного очищення. Досліджуючи творчість В. Стуса, ми не раз завважимо амбівалентність його художніх образів: Україна для нього — і "мій сік", і "моя отрута", сонце — і "життя", і "смерть".

Стус — багатогранний, Стус — контрастний, несподіваний. В передмові до видання "Свіча в свічаді" М. Царинник пише: "Голос Стуса охоплює весь діапазон коливань, від елегійної ніжности до злісної динаміки, від ліричної граціозности до болючого реалізму, від магічної мелодійности до різкого дисонансу"[5].

Творчість поета, що був кинутий за грати і передчасно загинув, знищений репресивною системою, знаходить відгук серед німецькомовного читача, якому проблема таборів і тюрем не є чужою. Ще дуже живучі спогади про не таке вже далеке минуле Німеччини.

Мабуть, саме цим пояснюється добір віршів В. Стуса до рецензованого видання "Du hast dein Leben nur geträumt". Упорядник збірки і перекладач А.-Г. Горбач у листі від 11 грудня 1992 р. до автора цієї статті зазначає: "При відборі віршів я мала на увазі саме ті моменти, що їх підкреслювали перші німецькі рецензенти: максиму Стуса, що поет повинен бути вперше людиною; а читач повинен знайти в поезії багато співзвучности, бо тоді він сприймає цю поезію і наближується до поета, починає розуміти також сторінки, які йому були не знані: у нашому випадку біль за долю України і її причавленої культури та людини".

Як провідний популяризатор української літератури в Німеччині, А.-Г. Горбач опублікувала статті й розвідки з історії українсько-румунських і українсько-німецьких взаємин, зокрема "Ольга Кобилянська і німецька культура" (1967), дослідження "Епічні стилістичні засоби козацьких дум" (1950). Вона ж зробила

---

[2] Стус В. Дорога болю. Поезії.— К., 1990.— С. 31. Далі при посиланні на це видання вказуємо в дужках лише сторінку.

[3] Див.: Brewer's Dictionary of phrase and fable; Harper Row Publishers.— New York; Evanston, s. a.— P. 795—796.

[4] Стус В. Дорога болю.— С. 205.

[5] Carynnyk M. Kerze im Spiegel.— München, 1977.— S. 16.

ряд перекладів німецькою мовою: "Тіні забутих предків" (1966), "Fata morgana" (1968) М. Коцюбинського, "Камінна душа" (1968) Г. Хоткевича, "На уходах" (1965) А. Чайковського, новел В. Стефаника ("Злодій", "Осінь", "Вістуни"). Для німецької антології "Криниця для спраглих" переклала твори В. Винниченка, М. Хвильового, Г. Косинки, О. Слісаренка, О. Довженка, І. Сенченка, В. Дрозда, Є. Гуцала та інших. Видала у своєму перекладі книгу "Українські карпатські казки" (1975). Упродовж 1975—1988 рр. А.-Г. Горбач плідно працює над перекладами т. зв. "таборової поезії" українських поетів-шістдесятників: "Bilanz des Schweigens" І. Калинця (1975), "Політичні в'язні в Радянському Союзі" (1978), "Angst, ich bin dich losgeworden" (1983), до якої увійшли поезії Івана Світличного, Євгена Сверстюка та Василя Стуса.

Початок ознайомленню німецького читача з В. Стусом поклала А.-Г. Горбач у 1975 р. перекладом окремих віршів. У наступні роки з'являється окремий зошит серії "Літерарія — Україна — Самвидав" Wassyl Stus — ein Dichter hinter Stacheldraht", що вийшов у світ у Швейцарії (1982), невеликого об'єму книжка "Wassyl Stus — ein Dichter im Widerstand" (1984). У 1988 р. товариство "Орієнт — Окцидент" випустило другу збірку В. Стуса "Du hast dein Leben nur geträumt", куди увійшло 105 поезій, вибраних зі збірки "Палімпсести" (Зазначимо, що до української книжки поет зарахував 457 творів).

Рецензоване німецьке видання творів В. Стуса розпочинається передмовою Ельсбет Вольфгайм, яка чітко, з німецькою докладністю визначає лейтмотиви "Палімпсестів": мотив самотности, суворої ізоляції в тюремних казематах; мотив постійної загрози існуванню, життю в умовах тюрми; третій лейтмотив, за словами Е. Вольфгайм,— "bewußt verschleiert" ("свідомо прихований") — мотив ідентичности. Тут авторка проводить паралель з італійським письменником Прімо Леві, який після років, проведених в ув'язненні в таборі Освенцім, створює книгу "Чи це людина?", у якій роздумує над проблемою деградації людини від особистости до простого номера в камері, без імени, із суто тваринними інстинктами. Василь Стус, зазначає Е. Вольфгайм, вистояв, зберіг свою ідентичність і як людина, і як поет. І четвертий лейтмотив, що посідає центральне місце в "Палімпсестах",— зв'язок з батьківщиною. Дуже тонко відчула авторка передмови аналогії В. Стуса і О. Мандельштама, хоч, як вона зазначає, батьківщина для О. Мандельштама залишилась чимось ідеальним, а у Стуса — це конкретна реалія.

Збірка поділена на три частини, кожна з яких має назву одного з віршів поета. Крім того, до книжки увійшло кілька уривків з таборового щоденника В. Стуса, що, безсумнівно, поглиблюють розуміння поета як людини, його позицію, а також ідейність самих творів.

Завершує видання післямова, що належить А.-Г. Горбач, і її ж додаток, у яких коротко осмислено життєвий шлях поета, основні віхи творчости, згадуються друзі В. Стуса, що спричинились до увіковічнення пам'яти великого українського поета сучасности.

Сама перекладачка у післямові наголошує:

"У Стуса переважають твори з віршованою мовою, дуже часто речення переходить у наступний рядок. Його український словниковий запас багатий на діалектизми і архаїзми.

Він працює охоче із звуконаслідуванням. Я свідома того, що дана робота далека від мистецьки адекватного перекладу. Проте намагалась наблизити до німецького читача багатий духовний світ і світ образів Василя Стуса"[6].

---

[6] Horbatsch A.-H. Wenn das Leben besser wäre, schreibe ich keine Gedichte // Stus Wassyl. Du hast dein Leben...— S. 150.

Немаловажний і той факт, що А.-Г. Горбач живе і творить у німецькому середовищі. Вона розуміє німецького інтелектуала. Отже, у процесі перекладу домінують не смаки й уподобання перекладача-українки, а саме близькість тих виразових форм, які до вподоби німецькому читачеві.

Ідейно-образна наповненість Стусових віршів зберігається в основному в усіх перекладах. Порівняймо семантично тотожні відрізки оригіналу і перекладу:

Яка тяжка ти, чорна славо,
що перестрілась на шляху.
(91)

Schwarzer Ruhm, ich bin dir
auf meinem Lebensweg begegnet,
wie schwer wiegst du[7].

Два рядки вірша передається трьома рядками перекладу. Композиційно вони побудовані у зворотному плані: Стус виносить епітети "тяжка", "чорна" слава на початок, від чого образ стає емфатичним, відразу приковує увагу читата. А.-Г. Горбач розділяє їх, виносячи "schwarzer Ruhm" на початок вірша, піддаючи епітет "чорний" логічному наголосу (алітерація **r** посилює його), замінюючи другий епітет "тяжка" на підрядне означальне речення, що завершує вірш (" ...як тяжко важиш ти"). Але це не зменшує семантики образу через втрачений епітет, бо вона фіксується фразою, що завершує строфу.

Інструментовка вірша майже адекватна: у Стуса — "Ввесь ранок сонце світить справа" — алітерація **с** підсилює ритм руху поїзда, чіткість стукоту коліс. У перекладі асонанс **о** — *Sonne — Morgen — schon* — посилює лейтмотив твору, створює образ сонця, тепла. І раптовий контраст — *"nach Norden geht die Fahrt"* (на північ їдемо). У Стуса північ (холод, бездоріжжя, безвихідь) посилено епітетом "глуха", А.-Г. Горбач дещо пізніше компенсує цю втрату, вводячи лексичну одиницю *finster* ("тьмяний", "темний", "хмурий").

Те, що чотиристоповий ямб (12 рядків) передається верлібром (18 рядків), тоді як перекладач зберігає ідейно-образну композицію вірша, його інструментовку, звукопис, але не дотримується внутрішнього ритму, мелодики, говорить, що порушено принцип еквіритмічности. Та це і зрозуміло: адже віршова інтонація верлібру значно відрізняється від інтонації класичного вірша. Але, як зауважує Е. Соловей, "в конкретних випадках окремі ритмічні та інтонаційні особливості оригіналу можуть бути відтворені й синтаксичними засобами, як це засвідчує перекладацька практика Б. Тена, М. Лукаша, В. Мисика. Така форма компенсації втрат при перекладі, збереження домінуючих елементів стилю, провідної ідейно-художньої спрямованости твору є переконливішим показником досконалого перекладу, ніж сама по собі еквіритмічність та еквілінеарність"[8].

Порівняймо:

До болю рідні й запропащі
Тополі тужать зовсібіч.
(91)

Von allen Seiten
rauschen die Pappeln
ihr Klagelied.
(21)

У Стуса фонемічна фраза "тополі тужать" викликає зоровий образ тополі — символ туги за батьківщиною. Алітерація **т** і **п**, повторення голосних **а**, **у** створюють зоровий образ.

---

[7] Stus Wassyl. Du hast dein Leben...— S. 21. Далі, посилаючись на це видання, вказуємо в дужках лише сторінку.

[8] Соловей Е. Еквіритмічність // Українська літературна енциклопедія: У 5 т.— К., 1990.— Т. 2.— С. 139.

А.-Г. Горбач виписує цей образ через алітерацію **sch** — **р** — **р**, викликає асоціацію шуму листя, сумного наспіву, притишеного голосіння (*Klagelied*).

Звукові образи оригіналу відновити у перекладі, звичайно, неможливо. Та і різні звуки передаються у різних народів по-різному. Порівняймо, наприклад, німецький вигук Wau! ("О—оо!"), Toi, toi! ("Тьфу, тьфу!") і т. д., що зумовлено, очевидно, різним сприйманням звуків, а отже, і наповненням їх різним екстралінгвістичним змістом.

Отже, слушно чинить А.-Г. Горбач, відходячи від інтонації і деяких рис оригіналу, прагнучи досягти головної мети перекладу, який "[...] повинен замінити собою оригінал для читача, який не розуміє (чи недостатньо розуміє) мови оригіналу. Іншої мети переклад не має й мати не може [...] переклад має задовільнити вимоги читача, який хоче познайомитись з іншомовним твором, і відбивати психологічну настанову оригіналу.

Стосовно до перекладацької творчості, треба сказати, що вимоги читача мають стати вимогами самого перекладача, а психологічна настанова автора першотвору — психологічною настановою автора перекладу"[9].

В сучасній Німеччині найбільшу популярність має поезія, що написана вільним віршем (верлібром). Він розвинувся у цій країні, його можна знайти у романтиків — Гайне, Ґете; верлібром захоплюється сучасний читач поезії Західної Європи.

Тонко відчуваючи потреби сьогодення і виходячи із засад сучасної теорії перекладу, А.-Г. Горбач пояснює своє інтерпретування, на яке вона, як перекладач з великим досвідом, має право: "Ми хотіли зазначити, що стиль і мова перекладу свідомо пристосовані до сучасної німецької лірики, про що ми спільно вирішували в розмовах із знавцем перекладів з російської лірики на німецьку мову пані Е. Вольфгайм. У сучасного читача виробилась певна відраза до традиційних віршових структур. Сьогоднішня німецька лірика — це ритмізована мова вільного вірша. Для кращого сприйняття чужої поезії перекладачі намагаються подавати текст у стилістично-мовній формі, що оптимально наближена до сучасної німецької поезії"[10].

Для прикладу розглянемо вірш В. Стуса "Два вогні горять". Розмір вірша хореїчний. I, II, IV строфи — каталектичні, V, VI — акаталектичні. Ось як звучить оригінал і переклад:

Два вогні горять, з вітром гомонять,
а в високім небі два сонця стоять.
А що перше — день, а що друге — ніч,
а між ними синім цвітом вже зацвів тирлич.
(106)

Zwei Feuer brennen,
reden mit dem Wind.
Zwei Sonnen sehe ich,
die hoch am Himmel sind.
Die erste Sonne-der Tag,
die zweite Sonne-die Nacht
und zwischen beiden blüht
bitterer Enzian.
(127)

Згадаймо українську пісню (думу), з її тужливою мелодійністю, заглибленістю у проблематику. У В. Стуса слово "гомонять" має фольклорне забарвлення, суто українське, порівняймо: від милозвучно-відкритого "Ой гомоніла діброволонька" до

---

[9] Коптілов В. Першотвір і переклад.— К., 1972.— С. 36.

[10] Горбач А.-Г. Дорога Василя Стуса до німецького читача // Дніпро.— 1991.— № 6.— С. 179.

погрозливо-утаємниченого "Гомоніла Україна". Чи ж варто знаходити еквівалент у німецькій мові? Семантика українського відповідника нічого не скаже німецькому читачеві. Тому А.-Г. Горбач передає "гомонять" як *reden* ("говорити", "розмовляти", "бесідувати").

Друга строфа вже значно відрізняється від оригіналу. Перекладач вводить ліричного героя *sehe ich* і підрядне означальне речення "*...die hoch am Himmel sind*", яке, на нашу думку, дещо обтяжує ритм образу, створеного поетом. І до того ж логічний наголос із "сонць" зміщується на ліричного героя і дещо втрачається виразність і сила образу-символу В. Стуса. Та, попри деякі втрати, це можна трактувати і як знахідку перекладача, бо не треба забувати, що німці реалістичніші, а отже, конкретизація сприйняття реальности поетом, так би мовити, "заземлення" метонімії, наближує світ ліричного героя і самого ж поета до німецького читача. Таким чином виразнішою стає прагматична адекватність відтворення самої ідеї вірша.

Отже, хоч і фольклорне звучання вірша втрачено, А.-Г. Горбач знайшла інші семантичні засоби, щоб передати глибину трагізму ситуації: епітет "синій" ("синім цвітом вже зацвів тирлич") замінено на "гіркий" (*Bitterer Enzian*), бо ж і справді гіркий смак волі у в'язниці, і так далеко рідний край. Звукопис фрази *lauert der Tod* ("чигає смерть") замість Стусового "загину" живе для німецького читача.

На превеликий жаль, такі суто стусівські архаїзми і діалектизми, як "високогорлі сосни", "летить крилатолезо", "чорностав", "кондак", "баляндрасників" тощо, залишились поза перекладом.

Та і самі відмінності лексичних систем двох мов призводять інколи до труднощів у комунікативному сприйнятті лексико-семантичних планів, що спричинює порушення метафорики оригіналу, як це ми бачимо у поезії "Мені зоря сіяла нині вранці...". Паралелізм "зоря — мати", що є в оригіналі, у перекладі втрачено, бо "зоря" у німецькій мові чоловічого роду (*der Stern*).

Переклад А.-Г. Горбач не належить до розряду конгеніальних, які взагалі трапляються дуже рідко, але саме йому слід завдячувати прихід В. Стуса до німецького читача; і саме завдяки праці А.-Г. Горбач ім'я поета було внесене до Енциклопедії світової літератури Кіндлера (у 20-ти томах, 1992).

Мирослава ВЕСНА

Граматика Арсенія Коцака / Підготували Йосип Дзендзелівський, Зузана Ганудель // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. Словацьке педагогічне видавництво в Братиславі. Відділ української літератури в Пряшеві.— Братислава; Пряшів, 1990.— Т. 15, кн. 2.— 320 с.

За всі повоєнні роки історія становлення й розвитку української мовознавчої думки досліджувалася лише вибірково (М. Павлюк, В. Німчук, С. Бевзенко, Р. Кравчук), а те, що публікувалося з мовознавчої спадщини минулих епох чи перевидавалося, щоб зробити доступним сучасному читачеві, не дорівнює навіть

погрозливо-утаємниченого "Гоморніла Україна". Чи ж варто знаходити еквівалент у німецькій мові? Семантика українського відповідника нічого не скаже німецькому читачеві. Тому А.-Г. Горбач передає "гомонять" як *reden* ("говорити", "розмовляти", "бесідувати").

Друга строфа вже значно відрізняється від оригіналу. Перекладач вводить ліричного героя *sehe ich* і підрядне означальне речення "*...die hoch am Himmel sind*", яке, на нашу думку, дещо обтяжує ритм образу, створеного поетом. І до того ж логічний наголос із "сонць" зміщується на ліричного героя і дещо втрачається виразність і сила образу-символу В. Стуса. Та, попри деякі втрати, це можна трактувати і як знахідку перекладача, бо не треба забувати, що німці реалістичніші, а отже, конкретизація сприйняття реальности поетом, так би мовити, "заземлення" метонімії, наближує світ ліричного героя і самого ж поета до німецького читача. Таким чином виразнішою стає прагматична адекватність відтворення самої ідеї вірша.

Отже, хоч і фольклорне звучання вірша втрачено, А.-Г. Горбач знайшла інші семантичні засоби, щоб передати глибину трагізму ситуації: епітет "синій" ("синім цвітом вже зацвів тирлич") замінено на "гіркий" (*Bitterer Enzian*), бо ж і справді гіркий смак волі у в'язниці, і так далеко рідний край. Звукопис фрази *lauert der Tod* ("чигає смерть") замість Стусового "загину" живе для німецького читача.

На превеликий жаль, такі суто стусівські архаїзми і діалектизми, як "високогорлі сосни", "летить крилатолезо", "чорностав", "кондак", "баляндрасників" тощо, залишились поза перекладом.

Та і самі відмінності лексичних систем двох мов призводять інколи до труднощів у комунікативному сприйнятті лексико-семантичних планів, що спричинює порушення метафорики оригіналу, як це ми бачимо у поезії "Мені зоря сіяла нині вранці...". Паралелізм "зоря — мати", що є в оригіналі, у перекладі втрачено, бо "зоря" у німецькій мові чоловічого роду (*der Stern*).

Переклад А.-Г. Горбач не належить до розряду конгеніальних, які взагалі трапляються дуже рідко, але саме йому слід завдячувати прихід В. Стуса до німецького читача; і саме завдяки праці А.-Г. Горбач ім'я поета було внесене до Енциклопедії світової літератури Кіндлера (у 20-ти томах, 1992).

Мирослава ВЕСНА

Граматика Арсенія Коцака / Підготували Йосип Дзендзелівський, Зузана Ганудель // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. Словацьке педагогічне видавництво в Братиславі. Відділ української літератури в Пряшеві.— Братислава; Пряшів, 1990.— Т. 15, кн. 2.— 320 с.

За всі повоєнні роки історія становлення й розвитку української мовознавчої думки досліджувалася лише вибірково (М. Павлюк, В. Німчук, С. Бевзенко, Р. Кравчук), а те, що публікувалося з мовознавчої спадщини минулих епох чи перевидавалося, щоб зробити доступним сучасному читачеві, не дорівнює навіть

тому, що в цій галузі зробив один Олекса Горбач у Німеччині, керуючись патріотичною настановою ознайомити світ з нашим багатовіковим мовознавчим (філологічним у тому числі) доробком. Така ситуація призвела до того, що на сьогодні не те що широкий загал, але й значна частина спеціалістів-філологів має досить туманні уявлення про те, що в Україні на мовознавчій ниві робилося та що і ким було зроблено. Тому заслуговує всілякого схвалення публікація проф. Йосипом Дзендзелівським і доц. Зузаною Ганудель однієї з пам'яток українського мовознавства XVIII ст., що має назву "Грамматика русская, сирѣчъ правила извѣщателная и наставителная о словосложенiи слова языка словенскаго или русскаго во ползу общую и утвержденiє всѣмъ свойственнаго языка своєго братiямъ, нє точiю къ чтєнiю и писанiю, найпачє жє чтєнiй и писанiй разумєнiю, но такождє и латинскаго языка общє воспрiятаго удобнѣйшєму поятiю и изучєнiю всєполєзнѣйшая и благопотрєбнѣйшая ново сложишася и списашася трудолюбiємъ єдинаго наймєншаго о[т] братiи чина с[вятаго] Васи[лiя] вєл[икаго] во с[вя]той обитєли Марiяповчанской", написаної Арсенієм Коцаком.

Названій "Граматиці" передує обширна передмова (с. 5—71), у якій з'ясовується культурно-освітня ситуація на Закарпатті в XVII—XVIII ст., подається біографія Арсенія Коцака (у тому числі й етимологія його прізвища), у якій, крім іншого, наголошується, що він належав до відомих культурно-освітніх діячів другої половини XVIII ст., відзначався винятковою працездатністю й широкою ерудицією — написав близько 30 книг церковнослов'янською і латинською мовами, у яких трактуються різні філософсько-теологічні й мовознавчі проблеми. На жаль, з усього написаного А. Коцаком нічого не було надруковане.

На думку видавців, серед написаного А. Коцаком є принаймні п'ять праць про церковнослов'янську мову, зокрема

1. Конспективні записи, чи "короткій вытяг граматичних правил", які автор мав намір назвати "Грамматика русская, сирѣчь правила о словосложении слова языка русского". Ці записи видавці умовно назвали краснобрідськими конспективними записами.

2. "Граматика русская или пачє рєкши славєнская нє оная дѣтинская но пачє отрочєская, сирѣчъ нє дѣтємъ но отрокомъ и юношамъ приличєствующая, нє оная, яжє писмєна прєдлагаєтъ и читати красно дѣти научаєтъ, но пачє оная самая, яжє чтомая и пишємая добрѣ разумѣти наставляєть, новосложєнная и списаная за бл҃гвєнiємъ и повєлєнiємъ всєч[єс]тнѣйшаго и пр҃внѣйшаго о[т]ца Iєрм. Iнокєнтiя Даниловчъ с҃. обитєли Имстичовской, ижє є на горѣ Дзєканской Iгумєна прєдостойнѣйшаго... Iєрм. Арсєнiя Коцакъ ЧСВВ проф[єссором] во прєдрєчєнной обитєли Имстич[євской] р. 1788", названа видавцями імстичівським конспектом.

3. "Грамматика русская, сирѣчь" правила извѣщателная и наставителная о словосложєнiи слова языка славєнскаго или русскаго во ползу общую и утвєрждєнiє всѣмъ свойствєннаго языка своєго братiямъ нє точiю къ чтєнiю и писанiю, найпачє жє чтєнiй и писанiй разумiнiю, но тождє и латинскаго языка, общє воспрiятаго удобнѣйшєму поятiю и изучєнiю всєполєзнѣйшая и благопотребнѣйшая новосложишася, и списашася трудолюбiємъ єдинаго наймєншаго о[т] братiи чина с҃. Васил[ия]: Вєл[икого] во ст҃ой обитєли Марiя Повчанской", за місцем зберігання названа мукачівським варіантом.

4. Маріяповчанський варіант, тісно зв'язаний з мукачівським, останній, як гадають видавці, є досить точною копією маріяповчанського варіанта. Цей варіант до його публікації Й. Дзендзелівським і З. Ганудель був невідомий науковій громадськості.

5. "Школа или училищє граматики руской и прочіихъ многоразличныхъ наукъ отроко[м] належащихъ и много ко прєуспѣянію о нѣхъ служащихъ о[т] различныхъ авторов во кратцѣ собранноє и чрѣ[з] монаховъ ч[ина] с. В[асилія] в[єликаго] общєй ползѣ прєдложєноє". Від інших варіантів відрізняється лаконічністю.

Автори передмови також з'ясовують, який зміст А. Коцак укладав у назву "русскій/рускій", що вживається ним у словосполученнях "грамматика/ граматика русская/руская" і "русскій/рускій язык". Вони переконливо доводять, що високоосвічений інтелігент XVIII ст. А. Коцак розумів це слово так, як його попередник М. Смотрицький, як його розуміла людність Галичини (у тому числі й інтелігенція) в XIX і на початку XX ст. Тобто для вченого це слово було абсолютним синонімом до прикметника "український".

Видавці визначають декілька причин появи граматики А. Коцака. Серед них найголовніша — гостра потреба в підручникові церковнослов'янської мови для Закарпаття, де в другій половині XVIII ст. була досить густа мережа монастирських шкіл. Так, лише в Мукачівській єпархії їх було вісім і в кожній з них церковнослов'янська мова вважалася дуже важливою дисципліною. Ця потреба була зумовлена й тим, що ввіз книг кириличного друку, навіть букварів, з України суворо переслідувався. Важливою причиною появи цієї граматики була потреба нормалізації церковнослов'янської мови на Закарпатті й не менш важливою — патріотична, яка породжувала в автора бажання піднести рідний народ до рівня європейських народів, про що він пише у віршованому вступі до своєї праці:

Єдины точію єдины мѣзєрны Руснакы,
Мняхуся мнѣ быти, аки спростакы.
Єже мнѣ зѣло сотворися нєзносно
Тѣмъ всєгда помышляхъ, ци бы нєвозможно
Грамматику нѣкую и языка рускаго,
Или, ащє изволимъ рєщи, и Славєнскаго,
Грамматику г[лаго]лю, ци бы нє можно сложити
И сію явѣ міру всєму предложити,
Дабы и насъ мѣзєрныхъ Руснаковъ
Нє судили всѣ, аки спростаковъ.

Ґрунтовно проаналізувавши новознайдений маріяповчанський варіант граматики А. Коцака і зіставивши його як з мукачівським варіантом, так і з варіантом, названим "Школою...", автори передмови приходять до висновку, що наш граматист для написання своєї праці скористався передусім "Грамматіки Славєнския правилноє Синтагма..." М. Смотрицького, зокрема римницьким передруком Павла Ненадовича 1755 р. з третього (московського) видання цієї праці, що було здійснено в 1721 р., з якої він перейняв низку пояснень мовних явищ, узагальнень, дефініцій, основну частину ілюстративного матеріалу, велику кількість граматичних термінів. І це зрозуміло, оскільки названа праця подавала граматику церковнослов'янської мови в завершеному вигляді, внаслідок чого мала помітний вплив на розвиток мовознавчої науки й мовознавчої термінології в усьому православному світі. Так, навіть у сучасній російській мовознавчій термінології значна частина термінів запозичена з граматики М. Смотрицького[1]. Не оминув

[1] Див.: Огієнко І. Українська культура.— К., 1991.— С. 88—89.— Репринтне видання 1918 р.

А. Коцак латинських граматик пізнього середньовіччя, зокрема праць видатного португальського філолога Еммануїла Альвара та відомого німецького філолога Філіппа Меланхтона, з яких запозичив ряд визначень граматичних понять, а також скористався наявними там латинськими термінами на позначення граматичних понять як основою для церковнослов'янських термінів-кальок. Вплив цих граматик на А. Коцака позначився і в тому, що він всупереч граматичній традиції, що існувала на його батьківщині, поділяє іменники церковнослов'янської мови на п'ять відмін у залежності від закінчення родового відмінка, розрізняє чотири стани дієслів — "дѣйствитєлный", "тєрпѣливный", чи "тєрпѣливый", "нисякій" і "отлагатєлный", виділяє дві форми минулого часу — "мимошєдшєє нєсовєршєнно" і "мимошєдшєє совєршєнно", що відповідають лат. praeteritum imperfectum, praeteritum perfectum. Та й сама структура граматики А. Коцака в значній мірі визначається структурою названих вище латинських граматик.

Й. Дзендзелівський і З. Ганудель також як на доконаний факт указують на те, що А. Коцак знав і користувався граматикою російської мови М. Ломоносова, що ще треба би було довести. Адже в розпорядженні вченого навіть не було жодного з видань праці М. Смотрицького, здійсненого на території Великого Литовського і Великого Московського князівства, а саме вони, особливо перше видання, були граматиками церковнослов'янської мови в її українській редакції.

Автори передмови особливо підкреслюють, що граматика А. Коцака досить докладно характеризує церковнослов'янську мову Закарпаття другої половини XVIII ст., яка на той час була вже в значній мірі зближена з літературно-писемною українською мовою та з усним народним мовленням. Це зближення в граматиці А. Коцака проявляється на всіх мовних рівнях. Так, у фонетиці тут має місце повноголосся (*сей городъ*), спрощення новоутворених груп приголосних **стл** > **сл**, **стн** > **сн**, **здн** > **зн** (*щасливый, власный, празники*), твердість приголосних перед є (*нєсти)*, зближення ненаголошених є та **и** (*ни можєтъ*), заміна є > **о** після шиплячих перед історично твердими приголосними (*чого, Мукачовъ*) і т. ін.; у граматиці — іменники чоловічого роду в давальному відмінку однини мають паралельні флексії **-у** і **-ови** (**-єви**): *столу, столови; чєловѣку, чєловѣкови; богу, богови*, іменники чоловічого роду родового відмінку множини мають флексію **-овъ** (**євъ**): *столовъ, чєловѣковъ, боговъ*, оформлення давального, орудного та місцевого відмінків множини відбувається під впливом відповідних форм іменників колишньої **-а-** основи: давальний множини — *столамъ, дѣламъ, царямъ, чтєніямъ*, орудний множини — *столами, человѣками, богами, духами*, місцевий множини — *столахъ, чєловѣкахъ, богахъ, духахъ*; послідовне розрізнення категорії істоти: знахідний відмінок однини — *чєловѣка, бога духа*; знахідний множини — *паповъ, человѣковъ, ходатаєвъ*.

Досить помітним є в граматиці пласт лексики тогочасної української літературної мови. Це слова типу: *ачєй, барзо, вєдлугъ, волоскій, зовсѣмъ, московскій* "російський", *наприкладъ, нотація, офъровати, пантофля, пилный, поєта, потрєба, чи, шлюбовати, щиро* й інші.

Мають місце в граматиці й риси місцевого діалектного мовлення. У фонетиці це перехід **о** в **у** в новозакритих складах (*кюля, ап[осто]люмъ*), збереження давніх сполучень **гы, кы, хы** (*многы, нисякый, рукы, патріархы*), сполучення **жы, шы**, що виникли внаслідок диспалаталізації шиплячих (*падежы, шырокъ, Кошычи*), диспалаталізація зубних **т', д', с', ц', н'** у кінці слів (*частъ, дєсятъ, страстъ, отцъ, огнъ, єлєнъ*) наявність звукосполучення лы (< лъ): блыха, скорочення подовжених м'яких приголосних (зѣля, быля, кюля).

Коли йдеться про граматику, то тут наявні такі діалектизми: закінчення **-омъ** в орудному відмінку однини іменників -а-основ чоловічого роду (*съ симъ папомъ, з симъ сатаномъ*), форма називного, знахідного, орудного відмінків множини від іменника *дєнь дны (трєма дны дойдє)*, наявність флексії **-ов** в орудному відмінку однини прикметників жіночого роду (*послѣдніовъ, лѣтєры ... єдну з друговъ чинно слагати*), мають місце неозначені займенники з префіксом **да-** (*Братє, учишилися ты дачєму? вєщъ нѣкую о[т] дакого*); числівникові форми *двѣста, дваста, тристо;* вживання числівника *два* з іменниками усіх трьох родів (*два граматикы части, надъ нєю положиши два точка*), наявність дієслів 1 особи множини теперішнього часу з флексією **-мє** (*чтємє, научаємє, любимє, ходимє*), демінутивних форм типу *быдля, овча, рыбя,* конструкцій об'єкта мети, виражених знахідним відмінком з прийменником **на** при дієсловах руху (*иду на вино = по вино*), а також обставинно-цільових конструкцій знахідного та місцевого відмінків з прийменником **на** при дієсловах руху, чинності, стану (*идє на цєрковъ, єстъ на цєркви = в цєркву, в цєркві*) тощо.

Немало в граматиці й лексичних діалектизмів, таких, як *бановати*, "сумувати", "тужити", *влонѣ* "минулого року, торік", *воробєль* "горобець", *вуй* "дядько по матері", *гнєт* "раптом", *враз*, "нагло", *облак* "вікно", *пструг* "форель", *стрый* "дядько по батькові", *таліян* "італієць" й інші. Говорячи про діалектизми в граматиці, видавці особливо наголошують, що серед них є й ряд таких, які досі ще ніким не фіксувалися, це, зокрема, слова *колєсарство* "стельмаство", *сабовство* "кравецтво", *хымля* "скручена в тугий вузол на тильній частині голови жіноча коса", *чижмарство* "шевство" тощо.

Зі сказаного випливає, що автори передмови всесторонньо проаналізували як науковий бік цієї оригінальної в своїй основі пам'ятки української граматичної думки, так і її мовний бік, при цьому вичерпно розкрили той неухильний процес українізації церковнослов'янської мови на Закарпатті під кінець XVIII ст. І все ж... Пишучи про цей процес, вони мали б хоч побіжно зазначити, що розпочався він враз із перенесенням цієї мови на територію Руси-України ще в X ст. та що вже тоді здійснювався він принаймні двома способами: читанням церковних текстів за живомовними правилами і заміною незрозумілих староболгарських слів словами старої української мови[2]. Така вказівка особливо актуальна з погляду методики, оскільки значна частина навіть філологічно підготовлених людей намагається читати старі наші тексти як з XI—XIII, так і з XIV— XVIII ст. за правилами російської орфоепії. Це по-перше, а по-друге — не завадило б сказати, що процес цей був загальмований на території підросійської України, особливо після трагічної для українського народу поразки Івана Мазепи під Полтавою і, як наслідок, трансформації Києво-Могилянської Академії в російську духовну академію, після чого вже в значній мірі українізована церковнослов'янська мова поступово русифікується й стає надійним інструментом винародовлення української людности і що найгірше, що цю свою функцію вона й по сьогодні виконує, будучи мовою Української Православної Церкви. А тому, починаючи з XVIII ст., слід говорити про два шляхи розвитку церковнослов'янської мови: її зближення, а потім і злиття з російською літературною мовою на підросійській Україні та її подальшу українізацію на тих українських землях, що не входили до складу російської імперії.

---

[2] Див. про це, зокрема: Огієнко І. Українська літературна мова XVI ст. і Крехівський апостол 1560-х р.— Варшава, 1930.— Т. 1.— С. 72.

У цілому граматика А. Коцака є помітним кроком уперед в справі опису церковнослов'янської мови в її українській редакції. Вона засвідчує високий рівень викладання цієї мови в школах Закарпаття в другій половині XVIII ст. і тим самим проливає світло на стан шкільництва на цій споконвічній українській території. Ця граматика мала б стати надійним джерелом при вирішенні тих чи інших проблем історичної діалектології, при вивченні закономірностей розвитку церковнослов'янської мови на території України та при написанні академічного курсу історії української мовознавчої науки, не кажучи вже про те, що вона вагомий факт української культури. Але... Як і не в такі далекі часи, в Україні не знайшлося видавництва, яке б її опублікувало. І як наслідок лише вибрані з вибраних зможуть з нею ознайомитися. Бо що з того, що і в 1990 р. доктор Ярослава Закревська писала про те, що "необхідно, нарешті, налагодити шляхи і способи поширення Наукового збірника (мається на увазі Науковий збірник музею української культури в Свиднику, в якому надрукована праця А. Коцака.— **М. Д.**) серед українських читачів[3], коли й сьогодні можемо знайомитися з українностичною продукцією, що сходить з друкарських верстатів поза Україною лише за щасливої випадковости.

І все ж ще один яскравий документ нашого духовного життя побачив світ. За що низький уклін невтомним трудівникам на ниві української мовознавчої науки проф. Йосипові Дзендзелівському і доц. Зузані Ганудель.

Мар'ян ДЕМСЬКИЙ

Листування українських славістів з Францом Міклошичем / Упорядник І. С. Свєнціцький, археографічне опрацювання, примітки, покажчики О. А. Купчинський, переклад листів М. І. Свєнціцька, відповідальний редактор Я. Д. Ісаєвич.— К.: Наукова думка, 1993.— 400 с.

Процеси, які відбувалися у слов'янських землях Центральної і Південно-Східної Європи протягом більш ніж столітнього періоду, з середини XVIII ст. до 70-х рр. XIX ст., дістали в літературі умовну назву національного відродження. Під цим терміном, який появився ще у XIX ст., розумілася епоха змін у етнічній самосвідомості, освіті, мові, літературі, культурі в цілому, а також у суспільній думці та політичному житті. У той же час національне відродження слов'янських народів характеризується як багатий за змістом період, якому притаманні взаємозв'язані процеси у всіх сферах життя. Ці зміни були важливим чинником становлення як національних слов'янських культур, так і формування слов'янських націй. Культурне спілкування між слов'янськими народами у цей період мало особливе значення. Воно допомагало збереженню національного існування

[3] Закревська Я. Мовознавство на сторінках Наукового збірника Музею української культури у Свиднику (Братислава — Пряшів). Словацьке педагогічне вид-во у Братиславі. Відділ української літератури у Пряшеві.— 1965—1988.— Т. I—XV // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Праці філологічної секції.— Львів, 1990.— Т. 221.— С. 355.

У цілому граматика А. Коцака є помітним кроком уперед в справі опису церковнослов'янської мови в її українській редакції. Вона засвідчує високий рівень викладання цієї мови в школах Закарпаття в другій половині XVIII ст. і тим самим проливає світло на стан шкільництва на цій споконвічній українській території. Ця граматика мала б стати надійним джерелом при вирішенні тих чи інших проблем історичної діалектології, при вивченні закономірностей розвитку церковнослов'янської мови на території України та при написанні академічного курсу історії української мовознавчої науки, не кажучи вже про те, що вона вагомий факт української культури. Але... Як і не в такі далекі часи, в Україні не знайшлося видавництва, яке б її опублікувало. І як наслідок лише вибрані з вибраних зможуть з нею ознайомитися. Бо що з того, що і в 1990 р. доктор Ярослава Закревська писала про те, що "необхідно, нарешті, налагодити шляхи і способи поширення Наукового збірника (мається на увазі Науковий збірник музею української культури в Свиднику, в якому надрукована праця А. Коцака.— **М. Д.**) серед українських читачів[3], коли й сьогодні можемо знайомитися з україністичною продукцією, що сходить з друкарських верстатів поза Україною лише за щасливої випадковости.

І все ж ще один яскравий документ нашого духовного життя побачив світ. За що низький уклін невтомним трудівникам на ниві української мовознавчої науки проф. Йосипові Дзендзелівському і доц. Зузані Ганудель.

Мар'ян ДЕМСЬКИЙ

Листування українських славістів з Францом Міклошичем / Упорядник І. С. Свєнціцький, археографічне опрацювання, примітки, покажчики О. А. Купчинський, переклад листів М. І. Свєнціцька, відповідальний редактор Я. Д. Ісаєвич.— К.: Наукова думка, 1993.— 400 с.

Процеси, які відбувалися у слов'янських землях Центральної і Південно-Східної Європи протягом більш ніж столітнього періоду, з середини XVIII ст. до 70-х рр. XIX ст., дістали в літературі умовну назву національного відродження. Під цим терміном, який появився ще у XIX ст., розумілася епоха змін у етнічній самосвідомості, освіті, мові, літературі, культурі в цілому, а також у суспільній думці та політичному житті. У той же час національне відродження слов'янських народів характеризується як багатий за змістом період, якому притаманні взаємозв'язані процеси у всіх сферах життя. Ці зміни були важливим чинником становлення як національних слов'янських культур, так і формування слов'янських націй. Культурне спілкування між слов'янськими народами у цей період мало особливе значення. Воно допомагало збереженню національного існування

[3] Закревська Я. Мовознавство на сторінках Наукового збірника Музею української культури у Свиднику (Братислава — Пряшів). Словацьке педагогічне вид-во у Братиславі. Відділ української літератури у Пряшеві.— 1965—1988.— Т. I—XV // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Праці філологічної секції.— Львів, 1990.— Т. 221.— С. 355.

насамперед тих слов'ян, самобутність яких перебувала під загрозою. Культурні контакти сприяли також розвитку самосвідомости народів, які не зазнали національного гніту, адже пізнання кожного іншого народу поглиблювало уявлення про їхнє власне минуле. Специфіка міжслов'янських взаємин доби національного відродження полягала також у тому, що політичне становище слов'янських народів, позбавлених своєї державности, породило ідею слов'янської взаємности, початки якої припадають на кінець XVIII ст. Слов'янська ідея розгалужувалася на багато варіантів, але у всіх своїх виявах була утопічною, і історичні умови існування кожного слов'янського народу завжди виявлялися сильнішими за цю ідею. Проте вона значно впливала на характер міжслов'янських культурних зв'язків.

У цьому загальнослов'янському культурному процесі брали активну участь також українці.

Хоч землі України були розшматовані державними кордонами, національно-визвольні прагнення українців виявлялися у різних сферах духовного життя, набувши специфічних ознак у різних регіонах. Збирання, вивчення і публікація історико-культурної спадщини, дослідження мови доповнювалися видавничою діяльністю, публіцистикою, боротьбою за утвердження літературної мови на народномовній основі, включення її у шкільні підручники, церковні проповіді, повсякденне користування інтелігенції. І все це відбувалося під знаком чіткого усвідомлення єдности українського народу, розчленованого державним кордоном між монархіями Габсбурґів і Романових. Яскраво втілився цей процес у діяльності "Руської трійці" — суспільно-культурного об'єднання українських просвітників і будителів М. Шашкевича, І. Вагилевича та Я. Головацького. Своє головне завдання вони вбачали в тому, щоб друкованим словом і літературною творчістю рідною мовою допомогти народові усвідомити свою гідність, що було конечною умовою його підготовки до свідомої участи у національно-визвольній боротьбі. Здійсненню цього завдання і була підпорядкована вся багатогранна діяльність учасників "Руської трійці". Своєю просвітницькою і літературно-науковою роботою українські будителі створили сприятливий грунт для діяльности на ниві національного і культурного життя нової когорти письменників, учених, освітніх діячів, священиків.

У своїх починаннях вони, як і їхні попередники, спиралися на всебічну підтримку багатьох представників слов'янських культур, зокрема М. Максимовича, І. Срезневського, О. Бортнянського, П.-Й. Шафарика, Я. Коллара, Я.-П. Коубека, К.-В. Запа, К. Гавлічека-Боровського, Г. Петровича, Г. Павловича, В. Копітара, Ф. Міклошича, Ф. Курелаца та інших, з якими їх зв'язували тісні узи дружби і співпраці, пронизані ідеями міжслов'янської взаємности. У їхній епістолярній спадщині, в переважній більшості невідомій науковій громадськості, порушувано якнайширші проблеми, пов'язані з культурними процесами в житті слов'янських народів у XIX ст., тобто в час їх національного пробудження і формування національно-політичних програм визвольного руху.

Глибше зрозуміти наміри українських діячів у справі культурно-національного руху в 40—80-ті рр. XIX ст., усвідомити сутність і особливості цього періоду, суперечливість тогочасних підходів до розв'язання мовної, а отже, і національної проблеми дає можливість велика добірка листів українських славістів до видатного вченого, основоположника порівняльної граматики слов'янських мов, словенця з походження, професора Віденського університету Франца Міклошича. Цю епістолярну колекцію (111 листів, переважна більшість німецькою мовою), що належала 31 українському кореспондентові до словенського вченого, ще в

1929—1941 рр. готував до друку, супроводивши спеціальною науковою розвідкою, відомий український славіст, директор Національного музею у Львові Іларіон Свенціцький. Оригінали листів зберігаються в Австрійській національній бібліотеці у Відні, а копії, виготовлені на замовлення І. Свенціцького, — у фондах Центрального державного історичного архіву України у Львові. Не можна не звернути уваги також на те, що оригінали окремих листів втрачено і вони залишились лише в копіях львівського славіста. На жаль, професор Свенціцький не побачив друком своєї величезної праці. Лише у 1993 р. стараннями львівських науковців Д. Гринчишина, Я. Ісаєвича, О. Купчинського, Ф. Стеблія і доньки І. Свенціцького Марії Свенціцької це листування вдалося опублікувати. На сьогодні небагато опубліковано документального матеріалу у справі українсько-слов'янських взаємин кінця XVIII—XIX ст. Поряд з виданнями, здійсненими зусиллями К. Студинського (Кореспонденція Якова Головацького. Львів, 1905—1909), В. Францева (Письма к Вячеславу Ганке из славянских земель. Варшава, 1905), І. Брика (Матеріали до історії українсько-чеських взаємин в першій половині XIX ст. Львів, 1921) та М. Мольнара і М. Мундяк (Зв'язки І. Франка з чехами і словаками. Братіслава, 1957), а також невеликими публікаціями окремих листів у періодиці ця робота є вагомим корпусом епістолярних документів, у яких розкриваються різні грані проблеми українського національного відродження в Галичині й Буковині та українсько-слов'янських культурних зв'язків, переважно другої половини XIX ст.

Збірці листів передує коротке вступне слово редакційної колегії. У ньому зазначено, що в основу публікації покладена праця І. Свенціцького, вказано на принципи, якими керувалася редколегія, видаючи цю унікальну за змістом епістолярну спадщину окремих українських вчених.

Значну частину публікації займає розгорнута передмова, яку підготував І. Свенціцький. Вона дає ключ для розуміння тих процесів, які відбувалися у XIX ст. у слов'янських, і насамперед українських, землях. Автор не лише показав тогочасну епоху стосовно культурно-національного життя у Галичині та Буковині, а й спинився на характеристиці окремих його носіїв, зокрема С. Дубравського, Я. Головацького, О. Огоновського, С. Смаль-Стоцького, Т. Ґартнера. Характеристиці культурно-національного життя Ф. Міклошич надавав великого значення, адже взаємне ознайомлення з життям і духовним надбанням стимулювало культурно-національний рух у всіх слов'янських країнах. У ряді творів використовувано теми і сюжети слов'янської міфології, поезії, висвітлювано боротьбу слов'янських народів за своє національне визволення. Художні переклади взаємно збагачували національні літератури. У генезі цих взаємин важливе місце належить особистим контактам громадсько-культурних діячів, учених, викладачів гімназій та університетів, письменників. Їхні дружні взаємини сприяли витворенню специфічної атмосфери, формуванню загальнослов'янського культурного контексту, виробленню спільних критеріїв в оцінці культурно-мистецьких явищ. У передмові також дано всебічну характеристику листування українських вчених, освітніх і культурних діячів з Ф. Міклошичем. І. Свенціцький показав масштаби і зміст зацікавлень словенського вченого культурними, зокрема мовними, справами українців Галичини і Буковини. Він звернув увагу на зацікавлення Ф. Міклошича питаннями алфавіту, примусових полонізаційних заходів польської адміністрації в Галичині, відзначив роль Львівського і Чернівецького університетів в обороні української мови та обстоюванні її рівноправности.

Особливо важливою стороною переднього слова І. Свєнціцького є аналіз наукових праць Ф. Міклошича у світлі аспектів граматики української мови та українських бібліографічних публікацій з питань граматики та джерелознавства.

Передмова І. Свєнціцького своєю науковою значущістю важлива і в наші дні, але публікаторам варто було підкреслити, що з часу підготовки згаданого переднього слова до збірки листів і виходом цілої праці у світ минуло понад сорок років. За цей час з'явилися спеціальні дослідження, присвячені як загальним проблемам українського культурно-національного життя у XIX ст., так і взаєминам українців зі слов'янським світом того часу. Зокрема, розвідку про зв'язки Ф. Міклошича з українськими філологами опублікував у 1982 р. львівський славіст І. Лозинський (див. "Проблеми слов'янознавства", вип. 44). Історіографічний екскурс у проблему "Міклошич і Україна" підсилив би вагомість опублікованого корпусу листів, розкрив би особливості епохи, на тлі якої відбувалися ці взаємини.

Центральною частиною праці І. Свєнціцького, яка покладена в основу епістолярної збірки, є власне тексти листів. У листуванні українських славістів із словенським вченим порушувано різноманітні теми. Зокрема, дуже часто йшлося про спеціальну наукову літературу, яка виходила у слов'янському світі. Це були праці, присвячені етногенезу слов'янських народів, їх міфології, мові тощо. Ф. Міклошич, як учений і як цензор усіх слов'янських видань у Відні, був добре інформований про стан на ниві слов'янознавства. Тому не випадково українські вчені зверталися за допомогою до нього як до визнаного науковим світом фахівця-славіста. Так, у 1886 р. тоді ще молодий дослідник, а згодом відомий український філолог, журналіст, письменник і громадський діяч П. Полянський писав до визначного словенця: "Для кожного, хто займається слов'янськими питаннями, найкращим джерелом й авторитетом є Ваші праці, які мають світову славу. Оскільки я намагаюся досліджувати славістику у всіх її тонкощах і без Ваших творів не зможу продовжувати студій, я вирішив звернутися з проханням до їх автора, чи не був би він ласкавий подарувати мені як студіюючому прихильникові славістики кілька своїх праць, бо в кожному разі я в інший спосіб не спроможний стати власником таких важливих творів" (с. 322). Ф. Міклошич радо допомагав своїм українським колегам. На такі прохання, які містилися дуже часто в листах його кореспондентів, він завжди відгукувався.

Крім проблем походження і прабатьківщини слов'ян, порушувано в листах також питання просвітницької діяльности святих Кирила і Мефодія, походження слов'янської писемности, співвідношення старослов'янської і староболгарської мов. Така тематика посідає центральне місце в листах українського палеографа, видавця староукраїнських писемних пам'яток О. Калужняцького. Надзвичайно цікавими є і ті місця листування, у яких мовиться про співпрацю Ф. Міклошича і О. Калужняцького у ділянці грецької і слов'янської палеографії (с. 154—155 та інші). На жаль, характер публікації епістолярної спадщини Ф. Міклошича (опубліковано лише листи українців до словенського вченого) не дає можливости робити конкретні висновки про співпрацю у цій сфері слов'янознавства. Варто, отже, подбати про якнайшвидшу підготовку до друку ще одного тому листування Ф. Міклошича.

Вагоме місце в листуванні двох вчених займають питання українсько-румунських мовних взаємовпливів, оскільки і Ф. Міклошич, і О. Калужняцький спеціально займалися цими проблемами. У своїх мовознавчих працях словенський вчений використовував філологічні праці О. Калужняцького з цієї проблематики. Цікаво зазначити, що у студіях над українсько-румунськими взаємовпливами

Ф. Міклошич спирався також на наукові розвідки Я. Головацького, О. Огоновського, І. Верхратського, П. Житецького, йому були відомі дослідження, які публікувалися, зокрема, у наукових збірниках Галицько-руської матиці. Все це свідчить, що словенський філолог був добре обізнаний із станом філологічної науки і етнографії на українських землях, чим він завдячував, без сумніву, і своїм українським колегам.

Чимало нового до історії т. зв. азбучної війни в Галичині кінця 1850-х рр. містять листи відомого українського церковного і громадсько-культурного діяча, одного із засновників Головної руської ради М. Малиновського. Боронячи українську мову від нападок австрійських урядових і польських шовіністичних кіл, рішуче виступаючи проти заходу віденського уряду в справі заміни слов'янського шрифту латинським для українців Галичини, М. Малиновський в одному з листів до Ф. Міклошича виклав свої погляди щодо становища українців під скіпетром Габсбурґів і про українську мову. М. Малиновський звертався до Ф. Міклошича як до визнаного науковим світом філолога, який своїм авторитетом міг вплинути на позицію австрійського уряду стосовно українців і української мови. "Кожне зауваження щодо цього було б для мене дуже бажане, тому що Ваша вельможність, проводила дослідження у цій галузі, і я хочу прислухатися до наукових результатів спеціаліста, які вмію цінувати. З другого боку, прошу взяти під захист те, в чому ми праві. Ваша вельможність може нам з свого боку багато допомогти саме в момент, коли наші мовні і церковні справи так дуже висунулися на передній план і ми могли б незаслужено зазнати великої шкоди тільки через наклепи і припущення, яким не видно кінця. Наше становище не є добре відоме, і його навмисне затуманюють, тому ми будемо вдячні, якщо Ваша вельможність скаже в нашій обороні добре слово у Відні" (с. 268).

У багатьох випадках українські славісти допомагали Ф. Міклошичу в роботі. Зокрема, словенського вченого цікавили діалекти слов'янських мов у різних регіонах імперії Габсбурґів. Листи українських кореспондентів дають певне уявлення про співпрацю і на цьому терені. Цікаво також довідатися, що він мав можливість, також завдяки українцям, ознайомитися з говірками неслов'янських народів, які компактно проживали на слов'янських землях (с. 200 та інші).

Рецензована публікація листів двомовна: паралельно з оригінальними німецькими текстами подаються їх переклади українською мовою, які виконані дуже кваліфіковано і не лише передають повний зміст документа*, а й відображають

---

* Як зазначено в передньому слові "Від редакційної колегії" усі тексти публікованих листів "наводяться без жодних скорочень". Однак, під час видання ("Наукова думка" видавала книжку понад п'ять років) був випущений видавничим редактором фрагмент із листа М. Малиновського, писаного у серпні 1858 р., і проставлена трикрапка (с. 254, переклад — с. 262). Тут подаємо цей текст: [...] ist mit der h[eiligen] Römischen Kirche vereinigt, und hält an dem gr[iechisch] k[a]th[olischen] altslavischen Kirchenritus fest, dessen Urheber die h[eiligen] Slaven-Apostol Kyrill und Method sind, der in die k[a]th[olische] Kirche mit ihrem Wissen und mit ihrer Genehmigung eingeführt war, dessen Abstammung keine moskovitische sondern pannonisch-österreichische, keine schismatische sondern katholische ist, und der auch den Ruthenn von Rom und von Wien gestattet worden war. Die Ruthenen in Galizien haben ihre Treue und Anhänglichkeit an Rom immer bewährt. Rom und Wien haben sie zu heben getrachtet, wofür sie auch den lebhaftesten Dank fühlen [...] Переклад: [Вона] чітко дотримується греко-католицького старослов'янського церковного обряду, творцями якого є святі апостоли слов'ян Кирило і Мефодій, об'єднана з святою римською церквою. [Обряд] був впроваджений у католицьку церкву з їх відома та згоди, походження його не є московське, а паннонсько-австрійське, не розкольницьке, а католицьке, дозволений також русинам Римом і Віднем. Русини Галичини на ділі довели свою прихильність і вірність Римові й Відню. Рим і Відень намагалися їх підносити, за що вони також надзвичайно вдячні.— **Ред.**

специфіку порушуваних проблем. Кожний лист супроводжується обширними коментарями (автор О. Купчинський), які складають окрему сторону цього унікального епістолярного видання. Вони доповнюють у багатьох випадках листи, дають уявлення про стан вивчення якогось конкретного питання на той час, містять біографічні матеріали учасників культурно-національного життя слов'янських народів. Уперше в історичній літературі запроваджується практика прилучення до тексту конкретних документів коротких біографічних довідок про їх авторів, у даному випадку — про українських славістів як кореспондентів Ф. Міклошича. У той же час доцільними були б у цих довідках кілька штрихів для окреслення їх суспільно-політичної орієнтації. Адже в другій половині XIX ст. в українському суспільстві Австро-Угорщини точилася ідейна боротьба, що неминуче впливало на культурно-національні прагнення українців, а також знаходило свій вияв у певних наукових працях. Бажаною була б також інформація про обставини і час знайомства, особистого чи письмового, того чи того вченого з Ф. Міклошичем.

Ряд положень, викладених у збірнику листів, мають дискусійний характер. Так, "Die Südslawische Academie zu Agram" наводиться у перекладі українською мовою як "Південнослов'янська академія в Аграмі" (с. 204—205). Така термінологія, виходячи з історичної традиції хорватів, за аналогом "Югославія" повинна б поступитися назві "Югослов'янська академія наук". До речі, Аграм, німецька назва Загреба, у джерелах австрійського походження першої половини XIX ст. згадується як столичне місто Хорватії, а не як лише його передмістя (с. 99).

Певне принципове значення мають написання прізвищ, імен і по батькові окремих діячів культури того часу. Так, у Галичині, як і серед західних чи південних слов'ян, заведено було писати лише прізвище та ім'я або два імени, якщо це мало місце (Маркіян Шашкевич, Богдан-Теодор Пюрко, Іван Франко). Оскільки більшість українських діячів культури, письменників і вчених самі у своїх літературно-наукових писаннях і в офіційному діловодстві дотримувалися цих правил, то інше написання було б перекрученням історичної правди. Зовсім інша річ таке написання, як Срезневський Ізмаїл Іванович, Костомаров Микола Іванович, Головацький Яків Федорович, Вагилевич Іван Миколайович, Зубрицький Денис Іванович. Це свідчить про російське підданство (М. І. Костомаров) або ж про суспільно-політичну орієнтацію, в даному випадку "москвофільську", деяких діячів української культури (Д. І. Зубрицький). Упорядники дотримувалися, зрозуміло, тодішніх видавничих вимог.

У праці часто трапляються терміни "український і російський", "австрійський і український", "австрійський і словенський" вчений (с. 86, 155, 177 та інші). З такою термінологією важко погодитися. Якщо даний вчений є австрійцем з походження, то він не може бути словенцем чи навпаки, і відповідно австрійським чи словенським ученим. Інша річ, коли йдеться про те, який внесок у розвиток науки і культури того чи того народу зробила ця конкретна особа. Виходячи з цього Ф. Міклошича слід вважати словенським ученим, який вніс значний вклад у розвиток австрійської науки. Ті самі міркування стосуються діяльности вчених-славістів І. І. Срезневського, О. М. Бодянського та інших.

Певні неузгодженості мають місце з термінами "словінський" і "словенський", з чого випливає, що Вартоломей (Єрней) Копітар був словінський, а не словенський філолог (с. 164).

Не завжди послідовно у виданні використовуються терміни "Австрія" і "Австро-Угорщина", а звідси і похідні форми "австрійський" і "австро-угорський" (с. 241, 270, 371 та інші), що призводить до плутанини у поясненні деяких історичних явищ. Відомо, що після 1867 р. була утворена об'єднана Австро-

Угорська імперія під скіпетром Габсбурґів з трьома загальними міністерствами: закордонних і військових справ та фінансів. У всіх інших сферах Австрія і Угорщина мали повну самостійність. Виходячи з цього контексту слід дотримуватися відповідної термінології.

Рецензоване видання навертає на певні міркування щодо проблеми "Міклошич і Україна". Так, одним з першочергових завдань українських славістів є підготовка другої частини корпусу епістолярної спадщини: листи Ф. Міклошича до українських вчених, освітніх і культурних діячів. На сьогодні маємо опублікованими лише один (!) лист словенського вченого до Я. Головацького (від 10 вересня 1858 р.).

Варто також подумати над підготовкою бібліографічної розвідки про Ф. Міклошича в контексті українського культурно-національного життя XIX ст. При цьому треба пам'ятати, що цей видатний словенець у 1842 р. став головним цензором усіх слов'янських видань у Відні, а отже, певною мірою впливав на наукове життя у слов'янських країнах.

Опубліковане листування українців з визначним словенським славістом дає уявлення про культурно-політичні справи у Галичині та Буковині, особливості суспільно-національного руху в цьому регіоні в другій половині XIX ст., про стан слов'янознавчих досліджень, українських зокрема. Воно також є важливим джерелом до вивчення української історії, літератури, мови, культурних взаємин українців із слов'янським світом.

Слідом за укладачами цієї збірки листів сподіваємося, що вона покладе початок серії видань епістолярної спадщини українських славістів з іншими визначними вченими слов'янського світу. Причому такі публікації будуть містити не лише матеріали листування українських вчених, письменників, культурних діячів, а також листи до українців, що дасть можливість показати якомога ширшу картину українсько-слов'янських взаємин на ниві культурно-національного і суспільного життя.

Михайло КРІЛЬ

Дмитро Бучко. Походження назв населених пунктів Покуття.— Львів: Світ, 1990.— 144 с.

Дослідження Дмитра Бучка "Походження назв населених пунктів Покуття" продовжує низку публікацій, у яких аналізується топонімія різних регіонів України[1].

[1] Цілуйко К. К. Топоніміка Полтавщини як джерело історії краю // Полтавсько-київський діалект — основа української національної мови.— К., 1951.— С. 141—165 та інші.; Посацька-Черняхівська Є. М. Питання словотворчої структури топонімічних назв Львівщини // Питання топоніміки та ономастики.— К., 1962.— С. 101—108; Карпенко Ю. О. Топонімія Буковини.— К., 1973.— 238 с.; Карпенко Ю. О., Бевзенко А. Т. та ін. Топонімія північно-східної Одещини.— Одеса, 1975; Лободза В. В. Топонімія Дніпро-Бузького межиріччя.— К., 1976.— 232 с.; Пура Я. О. Походження назв населених пунктів Ровенщини.— Львів, 1990.— 143 с.; Худаш М. Л. Походження українських карпатських і прикарпатських назв населених пунктів (відантропонімні утворення).— К., 1991.— 267 с.

Угорська імперія під скіпетром Габсбурґів з трьома загальними міністерствами: закордонних і військових справ та фінансів. У всіх інших сферах Австрія і Угорщина мали повну самостійність. Виходячи з цього контексту слід дотримуватися відповідної термінології.

Рецензоване видання навертає на певні міркування щодо проблеми "Міклошич і Україна". Так, одним з першочергових завдань українських славістів є підготовка другої частини корпусу епістолярної спадщини: листи Ф. Міклошича до українських вчених, освітніх і культурних діячів. На сьогодні маємо опублікованими лише один (!) лист словенського вченого до Я. Головацького (від 10 вересня 1858 р.).

Варто також подумати над підготовкою бібліографічної розвідки про Ф. Міклошича в контексті українського культурно-національного життя XIX ст. При цьому треба пам'ятати, що цей видатний словенець у 1842 р. став головним цензором усіх слов'янських видань у Відні, а отже, певною мірою впливав на наукове життя у слов'янських країнах.

Опубліковане листування українців з визначним словенським славістом дає уявлення про культурно-політичні справи у Галичині та Буковині, особливості суспільно-національного руху в цьому регіоні в другій половині XIX ст., про стан слов'янознавчих досліджень, українських зокрема. Воно також є важливим джерелом до вивчення української історії, літератури, мови, культурних взаємин українців із слов'янським світом.

Слідом за укладачами цієї збірки листів сподіваємося, що вона покладе початок серії видань епістолярної спадщини українських славістів з іншими визначними вченими слов'янського світу. Причому такі публікації будуть містити не лише матеріали листування українських вчених, письменників, культурних діячів, а також листи до українців, що дасть можливість показати якомога ширшу картину українсько-слов'янських взаємин на ниві культурно-національного і суспільного життя.

Михайло КРІЛЬ

Дмитро Бучко. Походження назв населених пунктів Покуття.— Львів: Світ, 1990.— 144 с.

Дослідження Дмитра Бучка "Походження назв населених пунктів Покуття" продовжує низку публікацій, у яких аналізується топонімія різних регіонів України[1].

---

[1] Цілуйко К. К. Топоніміка Полтавщини як джерело історії краю // Полтавсько-київський діалект — основа української національної мови.— К., 1951.— С. 141—165 та інші.; Посацька-Черняхівська Є. М. Питання словотворчої структури топонімічних назв Львівщини // Питання топоніміки та ономастики.— К., 1962.— С. 101—108; Карпенко Ю. О. Топонімія Буковини.— К., 1973.— 238 с.; Карпенко Ю. О., Бевзенко А. Т. та ін. Топонімія північно-східної Одещини.— Одеса, 1975; Лободза В. В. Топонімія Дніпро-Бузького межиріччя.— К., 1976.— 232 с.; Пура Я. О. Походження назв населених пунктів Ровенщини.— Львів, 1990.— 143 с.; Худаш М. Л. Походження українських карпатських і прикарпатських назв населених пунктів (відантропонімні утворення).— К., 1991.— 267 с.

Рецензована книжка складається зі вступу, теоретичного розділу, словника, висновків, списку скорочень, бібліографії та джерел. У науково-теоретичній частині "Розвиток топонімійної системи" досліджується становлення і функціонування топонімів Покуття у трьох хронологічних відрізках: давньоруському, староукраїнському і новоукраїнському.

У праці вперше в українському мовознавстві встановлено всі топонімні моделі Покуття в хронологічному плані[2]. Топонімійна система Покуття, на думку дослідника, один з найдавніших слов'янських архетипів — охоплює моделі з різним рівнем продуктивности. Це а) моделі із зменшуючою продуктивністю (утворення на **-івці, -инці, -ани, -ів, -ин, -ець**); б) моделі із зростаючою продуктивністю (утворення на **-івка, -и/і**, топонімійна метонімія, топонімні словосполучення, субстантивовані топоніми); в) моделі із сталою продуктивністю (утворення на **-и/і**, префіксальні топоніми); г) моделі із хвилеподібною продуктивністю (утворення на **-ин/а, -и/і**, топонімні словосполучення, префіксація). Найбільша кількість першофіксацій географічних назв припадає на XV, XVII і XIX ст. Автор доцільно поєднує два підходи при вивченні топонімів: синхронічний та діахронічний, що дає змогу виявити топоніми, які вживались на цій території у минулому столітті, але не збереглися до наших часів. У теоретичній частині докладно проаналізовано також сучасний стан покутської топонімії, вказано на недоречні перейменування, які здійснювалися у 1946 і 1961—1965 рр., наприклад, назви сіл Горішній Княждвір і Долішній Княждвір перейменовано на Верхнє і Нижнє, названо причини зменшення кількости географічних назв тощо.

Комплексно вивчаючи топоніми Покуття, дослідник встановив основні закономірності розвитку покутської топонімійної системи, зокрема, занепад ойконімів з патронімним і посесивним значеннями (крім утворень на **-івка**), сталу продуктивність відантропонімних утворень на **-и/і** типу *Бойки, Гусаки*, зростання кількости невідантропонімних топонімів унаслідок збільшення числа метонімічних, метафоричних дериватів, топонімних словосполучень, субстантивованих топонімів і утворень на **-івка**, перехід ойконімів прикметникового типу в іменниковий тип. Деякі зауваження Д. Бучка (про те, що домінуючим в українській ойконімії є семантичний спосіб творення топонімів, що топоніми на **-ичі, -івці, -инці, -и, -і** варто називати відпатронімними, відетнонімними і відродовими, що топонімне дослідження слід вести від сучасних до минулих часів), на нашу думку, повинні бути підкріплені глибокими синтетичними дослідженнями української топонімії.

Найціннішим, безперечно, є словник "Топонімія Покуття XII—XX ст." (с. 48—124), укладений на основі рукописів, стародруків, карт, довідників і власних матеріалів, здобутих під час експедицій. Кожна з географічних назв подана в алфавітному порядку, має своє пояснення у словниковій статті. Добір і розміщення матеріалу всередині словникових статей, їх структура цілком підпорядковані вимогам лаконізму і максимальної інформаційности. У кожній статті фік-

---

[2] Варто сказати, що деякі покутські топоніми принагідно вивчали О. Купчинський, Ю. Кругляк, Б. Лящук, В. Никонов, М. Янко. Див., зокрема: К у п ч и н с ь к и й О. А. Двочленні географічні назви України // Питання історії української мови.— К., 1970.— С. 101—129; й о г о ж. Найдавніші слов'янські топоніми України як джерело історико-географічних досліджень: географічні назви на -ичі.— К., 1981.— 252 с.; К р у г л я к Ю. М. Ім'я вашого міста.— К., 1978.— 151 с.; Л я щ у к Б. Ф. До походження географічних назв на території Покутсько-Буковинських Карпат і прилеглих районів // Вісник Львівського державного університету. Серія "Географія".— Львів, 1962.— Вип. 1.— С. 36—41; Н и к о н о в В. А. Топонимы на -івці, -инці на Украине // Изучение географических названий. Вопросы географии.— М., 1966.— С. 19—27; Я н к о М. Т. Топонімічний словник-довідник Українській РСР.— К., 1973.

сується локалізація топоніма, його засвідчення в історичних пам'ятках, подаються словотвірні, фонетичні, морфологічні та графічні варіанти, сучасне діалектне звучання, семантико-словотвірний аналіз, етимологія, а також однойменні назви населених пунктів з інших областей України, суміжних з Польщею та Словаччиною. Варто відзначити, що дослідник вперше подає фіксації покутських топонімів від найновіших записів до найдавніших, підкреслюючи, що такий підхід "дає змогу уникнути повторення ще раз реєстрованої форми у словниковій статті, що має місце у більшості подібних робіт вітчизняних і зарубіжних дослідників" (с. 49).

Матеріал словника загалом добре опрацьований. Викликають сумніви тільки деякі тлумачення топоназв. Найбільше застережень виникає стосовно питання походження того чи іншого найменування.

Звичайно, власна географічна назва виникає на основі одного зі значень багатозначного твірного слова. Тому важливо встановити саме те значення, яке лежить в основі ойконіма. Якщо ж це зробити неможливо, варто подати кілька варіантів тлумачень (пор. тлумачення ойконімів *Попів Кут* (с. 102), *Лупейка* (с. 87), *Мазурівка* (с. 87), *Верхній Майдан* (с. 57) та інші). Водночас при тлумаченні географічної назви *Лука* дослідник бере до уваги тільки один варіант тлумачення — від апелятива "лука" — "дугоподібний вигин русла (берега) річки, моря", відкидаючи мотивацію "болото", "долина" чи "луг".

Не можна однозначно пов'язувати походження топонімів *Ганнів, Ганьківці, Ганнусівка* (с. 61) лише з особовою назвою *Йоганн*. При допустимості цього варіанту не слід також відкидати особова назви *Анна//Ганна* як основи. Подібна ситуація з топонімом *Хлібичин* (с. 119) < *Хліб-ич-ин* о. н. < *Хліб*, але й *Гліб-ич-ин* < особова назва *Гліб* (загальновідомо, що у латиномовних пам'ятках часто початкове укр. **Г** передається через **Ch**). Топоніми *Сороки, Сорочанка, Сорочий* (с. 110—111) не пов'язані з діалектним "сараки" — злидарі, бідняки (припущенням В. Ніконова не можна користуватись), а бачити відтопографічну основу — розміщення поселення на річковому розгалуженні, які своєю конфігурацією нагадують "сороку", "сорочку". Ця назва трапляється у всіх слов'ян. Дуже сумнівно, що назва населеного пункту *Лисецъ* походить "від назви однойменного лісу коло поселення". Правдоподібно, особова назва *Лис* — це в минулому поселення при "лисій" (піщаній, кам'яній) горі. Не переконливим є тлумачення топоніма *Грушка* (с. 67), яке начебто мотивоване апелятивом "грушка" "Pyrus"; тут швидше йдеться про відтопографічну основу "груз", "грузь" — грузька земля, трясовина, і поселення Грушка завдячує своє походження розташуванню при чи на грузькій території. Навряд чи топонім *Пужники* (с. 103—104) пов'язаний із назвою рослини Turritis glabra L. Назва стоїть в одному ряді з т. зв. службовими назвами, такими, як Сокольники, Тенетники, Поплавники та інші. Пужники — ті, що наганяли звіра під час полювання.

Деякі сумніви маємо щодо точности тлумачень таких географічних назв, як *Белелуя, Бучачки, Заболотів, Косачів, Назавизів, Нем'ятичі* та *Погоня*. До речі, ці топоназви аналізує також М. Худаш у своїй найновішій праці, подаючи зовсім іншу їх інтерпретацію[3]. Додаткового опрацювання потребують, на нашу думку, тлумачення назв *Косолотвин* і *Опрашина*. У словниковій статті *Вербіж* чомусь не засвідчено однойменного апелятива, який до речі, не зафіксований ані в тлумачному, ані в етимологічному словниках. Ряду топонімів не пояснює автор, багато з них закінчує віднесенням до іншого об'єкта: *Грушів*<*потік Грушів* (с. 67),

---

[3] Худаш М. Л. Походження...— С. 56, 99, 112, 136, 178.

Раковець < *потік Раковець* (с. 104—105), хоч не завжди доказово, що назва малого потоку лягає в основу топоніма.

Добре зроблено словотвірний аналіз окремих топоназв. Лише в одному випадку неправильно визначено словотвірний формант — у географічній назві *Косачів* (с. 81). До цих конкретних зауважень щодо словникової частини додаємо ще одне, загальне: у реєстрових словах автор не подає наголосів.

У розділі "Розвиток топонімної системи" варто було ширше подати відомості про складені топоніми, можливо, навіть виділити окремий підрозділ. Доцільно було б більше представити діалектний матеріал, зокрема з "Атласу української мови" (т. 2).

Кожна топонімічна робота цінна не лише зібраним ономастичним матеріалом, але й картами, які покликані ілюструвати основні закономірності розвитку топонімічних явищ, показувати їх динаміку, зв'язки між топонімією та соціальними і природними явищами тощо. На жаль, автор рецензованої праці не підготував таких карт.

І все ж рецензоване дослідження має немалу наукову цінність, оскільки вперше вводиться у науковий обіг покутський топонімний матеріал, який є частиною українського ономастикону. Завдяки працям такого типу можливе в майбутньому створення загальноукраїнського топонімічного словника та ономастичного атласу.

Ольга КРОВИЦЬКА

Василь Латта. Атлас українських говорів Східної Словаччини / Наукове і картографічне опрацювання Зузана Ганудель, Ігор Ріпка, Мирослав Сополига. Словацьке педагогічне видавництво в Братиславі. Відділ української літератури в Пряшеві.— Пряшів, 1991.— 552 с.

Наприкінці 1991 р. вийшла з друку унікальна праця, на яку 26 років чекала не тільки українська, але й вся славістична громадськість,— Атлас українських говорів Східної Словаччини. Автором його є визначний словацький україніст-славіст Василь Латта, який помер у розквіті творчих сил на сорок четвертому році життя ще 1965 р. Наукова біографія В. Латти коротка — всього понад десять років, за які, завдяки своїм незвичайним здібностям, дивовижній працездатності й активності, він встиг зробити дуже багато, чим здобув собі визнання провідного словацького україніста-славіста.

Основним лінгвістичним зацікавленням ученого була діалектологія, зокрема українські говори Східної Словаччини, у дослідженні яких він якнайширше застосував лінгвогеографічний метод, виробив власний спосіб інтерпретації діалектного матеріалу з широким залученням історичних, етнографічних та інших даних. Майже від початку своєї наукової діяльности (з 1954 р. до останніх днів життя) В. Латта працював над лінгвістичним атласом українських говорів Східної Словаччини, працював до самозречення, не тільки нагромаджував особисто зібраний матеріал, а й паралельно опрацьовував його, про що свідчить низка грунтовних статей (понад двадцять), опублікованих у вітчизняних і за-

Раковець < *потік Раковець* (с. 104—105), хоч не завжди доказово, що назва малого потоку лягає в основу топоніма.

Добре зроблено словотвірний аналіз окремих топоназв. Лише в одному випадку неправильно визначено словотвірний формант — у географічній назві *Косачів* (с. 81). До цих конкретних зауважень щодо словникової частини додаємо ще одне, загальне: у реєстрових словах автор не подає наголосів.

У розділі "Розвиток топонімної системи" варто було ширше подати відомості про складені топоніми, можливо, навіть виділити окремий підрозділ. Доцільно було б більше представити діалектний матеріал, зокрема з "Атласу української мови" (т. 2).

Кожна топонімічна робота цінна не лише зібраним ономастичним матеріалом, але й картами, які покликані ілюструвати основні закономірності розвитку топонімічних явищ, показувати їх динаміку, зв'язки між топонімією та соціальними і природними явищами тощо. На жаль, автор рецензованої праці не підготував таких карт.

І все ж рецензоване дослідження має немалу наукову цінність, оскільки вперше вводиться у науковий обіг покутський топонімний матеріал, який є частиною українського ономастикону. Завдяки працям такого типу можливе в майбутньому створення загальноукраїнського топонімічного словника та ономастичного атласу.

Ольга КРОВИЦЬКА

Василь Латта. Атлас українських говорів Східної Словаччини / Наукове і картографічне опрацювання Зузана Ганудель, Ігор Ріпка, Мирослав Сополига. Словацьке педагогічне видавництво в Братиславі. Відділ української літератури в Пряшеві.— Пряшів, 1991.— 552 с.

Наприкінці 1991 р. вийшла з друку унікальна праця, на яку 26 років чекала не тільки українська, але й вся славістична громадськість,— Атлас українських говорів Східної Словаччини. Автором його є визначний словацький україніст-славіст Василь Латта, який помер у розквіті творчих сил на сорок четвертому році життя ще 1965 р. Наукова біографія В. Латти коротка — всього понад десять років, за які, завдяки своїм незвичайним здібностям, дивовижній працездатності й активності, він встиг зробити дуже багато, чим здобув собі визнання провідного словацького україніста-славіста.

Основним лінгвістичним зацікавленням ученого була діалектологія, зокрема українські говори Східної Словаччини, у дослідженні яких він якнайширше застосував лінгвогеографічний метод, виробив власний спосіб інтерпретації діалектного матеріалу з широким залученням історичних, етнографічних та інших даних. Майже від початку своєї наукової діяльности (з 1954 р. до останніх днів життя) В. Латта працював над лінгвістичним атласом українських говорів Східної Словаччини, працював до самозречення, не тільки нагромаджував особисто зібраний матеріал, а й паралельно опрацьовував його, про що свідчить низка ґрунтовних статей (понад двадцять), опублікованих у вітчизняних і за-

рубіжних виданнях[1]. Крім того, багато його наукових досліджень залишились незакінченими, в рукописах. Серед них і "Атлас українських говорів Східної Словаччини", перший том якого був в основному завершений, але не був ще підготовлений автором до друку. Як пишуть згодом у передмові упорядники цієї праці "деякі карти взагалі не були готові, а дальші, як і коментарі чи інший супровідний матеріал, необхідно було упорядкувати, дотворити атлас за рукописними примітками автора і, нарешті, підготувати до друку чистовик згідно з картографічними та поліграфічними вимогами[2].

Взагалі історія рукопису цього атласу, його шлях до читача були складними і далеко не однозначними. Через те і пролежав він 26 років після смерти автора, аж поки в 1987 р. Музей української культури у Свиднику у співпраці з Інститутом мовознавства ім. Л. Штура в Братиславі та Науково-дослідним відділенням кафедри української мови та літератури Пряшівського філософського факультету Університету ім. Й. Шафарика в Кошицях дістали можливість довершити цю працю.

Творча група упорядників в особі Мирослава Securityолиги, директора Музею української культури у Свиднику, проф. Івора Ріпки з Братислави і особливо доц. Зузани Ганудель з Пряшева, яка найдовше і систематично працювала над атласом, здійснила величезну роботу і саме завдяки їй Атлас побачив світ і став неоціненним подарунком до недожитого 70-річного ювілею Василя Латти, який з гідністю відзначила наукова громадськість Словаччини у листопаді 1991 р.

Концепцію свого атласу В. Латта виношував довго, грунтовно вивчав усе, чого на той час досягла європейська лінгвістична географія, шукав своїх шляхів визначення типу регіонального атласу, враховуючи специфіку досліджуваних говорів — їх архаїчність, надзвичайну здиференційованість, своєрідне географічне положення — на стику діалектів трьох слов'янських мов — української, словацької, польської, а також неслов'янських — угорської, румунської, німецької. Концепція атласу, його теоретичні засади і принципи побудови детально викладені у двох окремих публікаціях[3] та у "Вступі" до самого "Атласу українських говорів Східної Словаччини" (далі — АУГСхСл)[4].

У теоретичних розвідках В. Латти чітко розрізняється кілька типів лінгвістичних атласів — загальнонаціональний, який має на меті виявити на картах і спеціальних допоміжних матеріалах сучасний стан важливих з погляду системи мови діалектних явищ, їх географічне поширення на всій діалектній території загальнонаціональної мови; обласний діалектологічний атлас, який повинен приділяти особливу увагу відображенню протиставних явищ; і зональний атлас як окремий вид обласного атласу, який призначений детально відображати диференційні ознаки сусідніх говорів споріднених мов у межах етнічних і лінгвістичних кордонів.

АУГСхСл автор називає зональним, основним завданням якого є "подати якнайповніше відбиття географічного поширення діалектних фактів, важливих для

---

[1] Основні праці В. Латти, опубліковані в різних виданнях, перевидані в Наукових записках Культурного союзу українських трудящих (Пряшів, 1979—1981, т. 8, 9), присвячених 60-річчю вченого.

[2] Від упорядників.— С. 5.

[3] Латта В. К вопросу диалектологических атласов областного типа // Jazykovedný časopis.— 1963.— Roč. 14.— S. 20—29; його ж. Принципи картографування і побудова атласу українських говірок Східної Словаччини // Українська лінгвістична географія. Республіканський міжвідомчий збірник. Серія "Питання мовознавства".— К., 1966.— С. 76 —85.

[4] Латта В. Атлас...— С. 7—22.

всебічної характеристики системи досліджуваних українських говорів, які виявляються у взаємному протиставленні місцевих діалектних відмінностей, далі — у протиставленні останніх до відповідних явищ сусідніх українських говорів, як і до явищ загальноукраїнської, а в порівняльних планах часто і до явищ сусідніх словацької і польської мов" (с. 11). Вироблена автором концепція повністю відповідала специфіці обстежуваних ним говорів та була успішно і справді оригінально реалізована. Саме про АУГСхСл (ще в рукописному вигляді) відомий словацький діалектолог, проф. Й. Штольц сказав: "Все ж таки це рідкісний труд. Його вклад настільки позитивний і визначний, що у майбутньому в усіх дослідженнях мали б бути використані його методологічні і фактичні результати"[5].

АУГСхСл складається із Вступу (с. 7—22), 392 лінгвістичних карт, 4 допоміжних карт; коментарів до карт (с. 30—59) і науково-допоміжного апарату (ст. 23—29). Значну вартість мають також некартографовані матеріали (с. 475—499), подані упорядниками на основі матеріалів В. Латти, які, завдяки точній локалізації, теж відбивають картину територіального поширення лексичних явищ.

"Вступ" до Атласу — це не просто виклад теоретичних засад і принципів картографування, застосованих у цій праці; це справді наукова розвідка, що подає коротку історико-географічну довідку про територію українських говорів Східної Словаччини, характеризує їх найважливіші риси, які дають можливість незаперечно стверджувати, що вони є "окраїнними українськими говорами, які в порівнянні із загальноукраїнськими мовними відмінностями зберігають своєрідні архаїчні та інші особливості, [...] однак, повністю зберігають загальні риси, якими визначається їх спільність з українськими діалектними системами і відмінність від мовних систем сусідніх східнословацьких і горальських говорів" (с. 10).

В. Латта цілком об'єктивно висвітлює функціонування на досліджуваній території назв *руснак, русин, рутен* і новішої *українець*, кожна з яких у різні періоди була більш чи менш поширеною, але завжди стосується населення, яке є незаперечною генетичною віткою українського народу. Слушними є зауваження дослідника стосовно назви *лемки, лемаки*, прикметника *лемківський*, які він називає "довільним етнографічним неотерміном", не властивим "живій мові місцевих українців і межа, яка визначає їх діалект, не відповідає поширенню свого етимону — слова <u>лем</u>, що зустрічається у значенні <u>лиш</u> на схід аж до долини ріки Боржави" (с. 9).

Особливої уваги заслуговує картографований фактичний матеріал, особисто зібраний автором у 267 населених пунктах (разом із словацькими пунктами, обстеженими для порівняння, кількість досліджених сіл становить 311), що становить близько 92 відсотків усіх україномовних на той час місцевостей досліджуваного регіону. Таку густоту мережі досліджених населених пунктів, яка істотно відрізняє АУГСхСл від усіх інших опублікованих лінгвістичних атласів, можна вважати максимальною.

Матеріал зібраний за спеціальною програмою В. Латти, укладеною з урахуванням специфіки досліджуваних говорів і проблематики атласу. Програма складалася з 2264 питань і засвідчувала глибоку обізнаність автора з літературою не тільки про українські говори Східної Словаччини, але й сусідні — польські та словацькі, що дало можливість всесторонньо обстежити говори даного регіону. Матеріал збирався понад 10 років (1951—1965) і мав стати основою двотомного

---

[5] Štolc J. Atlas ukrajinských nárečí na Východnom Slovensku // Slavica Slovaca.— Bratislava, 1978.— Roč. 13, č. 1.— S. 86.

атласу, який охоплював би всі рівні мовної структури, включно з топонімією і мікротопонімією. Другого тому атласу, як і багато інших своїх наукових задумів, В. Латта вже не встиг реалізувати.

Щоб по-справжньому оцінити титанічну працю В. Латти при збиранні фактичного матеріалу, варто наголосити, що дослідник не просто записав особисто говірку 311 населених пунктів. Відповідно до завдання — дати уявлення про динаміку розвитку говорів у минулому і показати, як це виявляється в особливостях мови сучасних поколінь, він послідовно обстежує мову трьох поколінь — старшого, середнього і молодшого і таким чином виходить за рамки статичного відображення досліджуваних говорів.

Фактичний матеріал АУГСхСл цілком достовірний, оскільки він увесь зібраний однією особою — автором атласу, що гарантувало абсолютну точність запису.

В. Латта цілком слушно писав: "Якщо від якості і об'єму програми залежить глибина і повнота представлених в атласі явищ, то методом картографування визначається ступінь наочності окремих явищ, наведених на картах (с. 16). Саме бажання полегшити читачеві сприймання картографованого матеріалу керувало дослідником при виборі методу і способу картографування.

Усі карти (за винятком зведених) виконані знаковим (пунктуаційним) методом, який забезпечує найточнішу картографічну проекцію не тільки основних, але й другорядних протиставлень мовних явищ. На переважній більшості лінгвістичних карт опублікованих атласів застосований саме цей метод.

Картографічні знаки складаються з комбінації геометричних фігур (основне протиставлення), чорного і білого кольору в середині фігури, ліній різної конфігурації (в середині фігур), рисками і знаками поза фігурами тощо. Деякі знаки є стабільними — на багатьох картах.

До складу АУГСхСл входить три типи карт:

1) чотири допоміжні, яких за задумом автора повинно бути дев'ять, однак у рукописі виявлено тільки дві, а інші дві за аналогією виготовили упорядники.

2) Карти окремих мовних явищ (354), до складу яких входить 193 фонологічних і фонетичних, 96 морфологічних і 64 лексичних карт.

3) Зведені карти ізоглос (36) — порівняльні або тематичні карти спільних мовних явищ, які дають можливість визначити членування українських говорів Східної Словаччини на фонетичному, граматичному і лексичному рівнях.

За змістом картографованих об'єктів карти АУГСхСл поділяються на дві групи:

а) монотематичні (їх є найбільше), що відображають географічне поширення лише одного мовного явища (наприклад, карти № 6 "Поширення варіанта u^{o}"; № 11 "Повноголосий варіант дієслівного префікса "пере-"; № 20 "Голосні на місці праслов. *е у віддієслівному прикметнику "горяча"; № 60 "Рефлекси етимологічного о в слові "стіл"; № 128 "Палаталізація р у слові "верба, "верх" та багато інших); є в атласі синтетичні монотематичні карти типу "Зміни приголосних т', д' > к', г'"; (№ 145), а також зведені монотематичні карти, на яких на основі кількох слів-репрезентантів можна простежити межі нерівномірного географічного поширення окремих мовних явищ;

б) політематичні карти, які засвідчують межі територіального поширення декількох мовних явищ на основі одного або кількох слів. Наприклад, на карті № 18 "Вимова слова "пам'ять" картографується реалізація кількох фонетичних і одна морфологічна особливість; на карті № 46, темою якої є рефлекси праслов'янської сполуки ***trьt** у слові *хребет*, йдеться не тільки про саму сполуку, але й про особливості наголосу.

На зведених політематичних картах мовні явища зображені на основі кількох слів-репрезентантів за допомогою знаків або найчастіше — ізоглос.

Згідно із задумом автора, кожна карта АУГСхСл повинна подавати якнайповнішу лінгвогеографічну інформацію про картографовані мовні явища. Але на картах має переважати експозиція матеріалу без надмірної інтерпретації і узагальнень, які мусить робити сам читач.

Значно полегшують користування АУГСхСл чітка легенда карти та наявність т. зв. ключа, який складається на початковому етапі після грунтовного обізнання з матеріалом і його відповідним осмисленням. За допомогою ключа визначається і градація різних ступенів протиставлень диференційних елементів.

Звертають на себе увагу дуже сумлінні коментарі до карт, які не тільки подають загальну порівняльно-історичну інформацію, але й містять загальну та спеціальну характеристику й теоретичне обгрунтування картографованого об'єкта, необхідні примітки, деякі лінгвогеографічні пояснення, відсилання до відповідної літератури. У коментарі наводяться посилання на інші споріднені карти атласу, на атласи сусідніх говірок або на матеріали окремих дослідників, якщо вони тематично пов'язані з тою чи іншою картою і містять нові дані про досліджувані говори. Дуже шкода, що для значної частини карт (124) коментарів немає, хоч, як видно із вступу, автор передбачав коментування кожної карти. Не можна, звичайно, докоряти й упорядникам, які свідомо не дотворили відсутніх у рукописі коментарів, бо така праця значно ефективніша при безпосередній авторській участі.

Підбиваючи підсумки своєї праці над АУГСхСл, В. Латта стверджує, що атлас відображає конкретний стан українських говірок у Східній Словаччині наприкінці 50-их і на початку 60-их рр. XX ст. і виявляє їх розвиток протягом 50—60 років.

У цілому АУГСхСл містить надзвичайно цікавий і оригінальний матеріал, у багатьох випадках вперше введений у науковий обіг, незважаючи на те, що територія українських говорів Східної Словаччини у минулому була предметом зацікавлення багатьох славістів (О. Брох, Г. Геровський, В. Гнатюк, І. Панькевич, С. Цамбель, З. Штібер та інші). Дослідник не просто ілюструє матеріалами атласу твердження своїх попередників. Він часто дискутує з ними, висловлює цілком оригінальні, глибоко аргументовані, завдяки властивій йому манері одночасного лінгвогеографічного зображення і наукового осмислення досліджуваних ним говорів, власні думки. Цікавими, наприклад, є міркування дослідника про рефлексацію праслов'янських сполук *tort, *tolt, *tert, *telt, які звичайно реалізуються через східнослов'янські повноголосні звукосполучення, від яких чітко треба відрізняти неповноголосні структури, що звичайно є лексичними запозиченнями з польської, словацької чи церковнослов'янської мов (карти № 10, 361). Дані інших карт (наприклад, 105, 107, 110, 111) також виразно підтверджують рефлексацію давніх сполук ***kv**, ***gv**, ***dj**, ***tj** та інших; що ж до відхилень, яких порівняно небагато,— це теж, на думку автора, пізніші лексичні слов'янізми і полонізми (kviet, kfiat, mieža...)[6].

Нові матеріали подають карти АУГСхСл щодо висвітлення питання ікавізму в українських говорах Східної Словаччини; на них чітко вирисовується межа

[6] На матеріалах, зібраних до АУГСхСл, В. Латта написав і спеціальну студію "Отражение восточнославянских рефлексов некоторых общеславянских фонетических групп в украинских говорах Восточной Словакии" / Zborník Filozofíckej fakulty Univerzity Komenského. Philologica.— Bratislava, 1961.— Roč. 13 (1961).— S. 83—93.

рефлексації давніх **о**, **е** в новозакритих складах у ряді слов'янських за походженням слів.

Надзвичайно цінні дані містять численні карти АУГСхСл про систему наголосу в досліджуваних говорах. В. Латта у цьому плані корегує твердження попередніх дослідників (Й. Шемлея, Г. Геровського, І. Панькевича), уточнюючи межу стабільного парокситонічного наголосу, і подає критерії, які визначають приналежність говірки до тієї чи тієї акцентологічної системи, проводить ізоглоси стабільного і вільного наголосу, що розмежовують український діалектний регіон Східної Словаччини на два масиви — східний (з вільним наголосом) і західний (з постійним рухомим наголосом, який стабілізується на другому прикінцевому складі).

Однією з важливих проблем, яка хвилювала вченого протягом усього творчого життя, була українсько-словацька мовна межа, визначенню якої присвятили свої студії і дослідники попереднього періоду. Осмислюючи матеріали атласу, В. Латта пише також спеціальну працю[7], у якій докладніше у порівнянні із своїми попередниками — В. Гнатюком[8], Г. Геровським[9], І. Панькевичем[10], С. Томашівським[11], С. Цамбелем[12] визначає українсько-словацьку мовну межу на основі суто лінгвістичних критеріїв, залучаючи величезний фактичний матеріал (23 фонетичні, 20 морфологічних і близько 30 лексичних рис). Наявний у його розпорядженні матеріал дав підставу стверджувати, що "фонетичні і морфологічні ознаки завдяки своїй послідовності і системності є сталішим, важливішим і надійнішим критерієм, ніж ознаки лексичні". Цілком можливо, що якби В. Латта був повністю зібрав і опрацював лексичний матеріал, його висновки щодо "важливості" та "надійності" лексичного критерію були б дещо іншими.

Уміщена в Атласі карта № IV "Словацько-українська мовна межа" важлива своєю об'єктивністю: вона чітко відображає зону українських сіл. Атлас, як і інші праці такого плану (зокрема загальнонаціональні атласи української і словацької мов), переконливо засвідчує, наприклад, наукову неспроможність поглядів окремих представників неорусинізму (пор. діяльність товариства "Русинська оброда" чи ряд виступів професора Торонтського університету Павла Магочі та інших), що наполегливо пропагують ідею "деукраїнізації русинів", які нібито є окремим народом, відмінним від українців у мові, релігії, побуті, і тим самим протиставляють русинів і українців, а також ставлять питання про кодифікацію т. зв. русинської літературної мови на антиукраїнській основі. Варто наголосити, що В. Латта, який традиційно уважав себе русином до кінця життя, особисто назвав свою працю "Атласом українських говорів", і цим уже все сказано.

Публікація "Атласу українських говорів Східної Словаччини", на який так довго чекала мовознавча громадськість, є справді вагомою подією у славістиці. За багатством і новизною фактичного матеріалу, високим науковим рівнем його

---

[7] Латта В. Словацько-українська мовна межа // Діалектологічний бюлетень.— К., 1962.— С. 15—20.

[8] Гнатюк В. Русини Пряшівської епархії і їх говори // Записки Наукового товариства ім. Шевченка.— Львів, 1900.— Т. 35—36.

[9] Gerovskij G. Jazyk Podkarpatské Rusi // Československá vlastivěda.— Praha, 1934.— Díl 4: Jazyk.— S. 460—482.

[10] Панькевич І. Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей.— Прага, 1938.

[11] Томашівський С. Етнографічна карта Угорської Русі.— СПб, 1906.

[12] Szambel S. Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských jazykov.— Turč. Sv. Martin, 1906.— Díl 1.— S. 78.

авторського опрацювання, а також сумлінністю і компетентністю доопрацювання групою упорядників, цей Атлас є помітним внеском у теорію і практику слов'янської лінгвістичної географії.

Ярослава ЗАКРЕВСЬКА

Гуцульщина: Лінгвістичні етюди.— К.: Наукова думка, 1991.— 308 с.

Зміни, що зайшли в нашому житті протягом останніх років, активізували роботу мовознавців у справі вивчення говірок української мови, зокрема й таких надзвичайно цікавих з погляду генези, контактів з іншими мовами та діалектами, а також їх сучасного функціонування, як гуцульські. Одним із наслідків такого вивчення й стала підготовлена групою львівських мовознавців названа в заголовку публікація, що складається з п'ятьох тісно взаємопов'язаних розділів: I. Гуцульські говірки та їх місце на діалектологічній карті української мови (с. 6—26); II. З історії лексикографічного дослідження гуцульського говору (с. 27—42); III. З гуцульської лексики і словотвору (с. 43—80); IV. Словник гуцульських говірок (с. 90—270); V. Зразки діалектного мовлення гуцулів (с. 271—290). Перший з цих розділів належить перу доктора Я. Закревської. Тут автор, спираючись на дані 2 тому "Атласу української мови" та матеріалів "Словника гуцульських говірок", визначає характерні особливості гуцульських говірок на всіх рівнях, звертаючи особливу увагу на лексичний рівень, оскільки гуцульська лексика своєю кількістю, семантикою й образністю особливо виділяється на фоні інших говорів, окреслює їх межі, указуючи при цьому, що межа між ними й закарпатськими говірками проходить на схід від р. Шопурки, між ними й бойківськими говірками — приблизно по р. Бистриці південніше Надвірної, далі на південний захід поза Косовом, Вижницею на Берегомет, а потім на південь до державного кордону з Румунією. Що стосується межі між гуцульськими й покутсько-буковинськими говірками, то внаслідок їх тісної спорідненостн вона дуже нечітка та ще чекає остаточного визначення.

Визначальною рисою гуцульського говору, за якою він відрізняється від інших діалектів, на думку Я. Закревської, є те, що й сьогодні на території свого побутування він повноцінно виконує комунікативну, когнітивну й кумулятивну функції, тобто є активнодіючою діалектотворчою одиницею. Для підтвердження слушности цієї тези її автор разом з В. Черняк провели своєрідний експеримент, під час якого в тих же селах встановлювали, який відсоток слів, записаних В. Коржинським і М. Мосорою понад сто літ тому, функціонує сьогодні. Виявилося, що абсолютна більшість. Такі ж наслідки дала перевірка лексичних матеріалів, наявних у відомій праці Б. Кобилянського "Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття", що 1926 р. німецькою мовою була надрукована у Відні, а 1928 р. в українському перекладі — в Києві. У першому розділі виділяється спеціальний підрозділ "Членування території гуцульських говірок на лексичному рівні" (с. 15—26), до якого додано 10 карт. Тут, виходячи з результатів картографування лексики, здійсненого укладачами 2 тому "Атласу укра-

авторського опрацювання, а також сумлінністю і компетентністю доопрацювання групою упорядників, цей Атлас є помітним внеском у теорію і практику слов'янської лінгвістичної географії.

Ярослава ЗАКРЕВСЬКА

Гуцульщина: Лінгвістичні етюди.— К.: Наукова думка, 1991.— 308 с.

Зміни, що зайшли в нашому житті протягом останніх років, активізували роботу мовознавців у справі вивчення говірок української мови, зокрема й таких надзвичайно цікавих з погляду генези, контактів з іншими мовами та діалектами, а також їх сучасного функціонування, як гуцульські. Одним із наслідків такого вивчення й стала підготовлена групою львівських мовознавців названа в заголовку публікація, що складається з п'ятьох тісно взаємопов'язаних розділів: I. Гуцульські говірки та їх місце на діалектологічній карті української мови (с. 6—26); II. З історії лексикографічного дослідження гуцульського говору (с. 27—42); III. З гуцульської лексики і словотвору (с. 43—80); IV. Словник гуцульських говірок (с. 90—270); V. Зразки діалектного мовлення гуцулів (с. 271—290). Перший з цих розділів належить перу доктора Я. Закревської. Тут автор, спираючись на дані 2 тому "Атласу української мови" та матеріалів "Словника гуцульських говірок", визначає характерні особливості гуцульських говірок на всіх рівнях, звертаючи особливу увагу на лексичний рівень, оскільки гуцульська лексика своєю кількістю, семантикою й образністю особливо виділяється на фоні інших говорів, окреслює їх межі, указуючи при цьому, що межа між ними й закарпатськими говірками проходить на схід від р. Шопурки, між ними й бойківськими говірками — приблизно по р. Бистриці південніше Надвірної, далі на південний захід поза Косовом, Вижницею на Берегомет, а потім на південь до державного кордону з Румунією. Що стосується межі між гуцульськими й покутсько-буковинськими говірками, то внаслідок їх тісної спорідненостн вона дуже нечітка та ще чекає остаточного визначення.

Визначальною рисою гуцульського говору, за якою він відрізняється від інших діалектів, на думку Я. Закревської, є те, що й сьогодні на території свого побутування він повноцінно виконує комунікативну, когнітивну й кумулятивну функції, тобто є активнодіючою діалектотворчою одиницею. Для підтвердження слушности цієї тези її автор разом з В. Черняк провели своєрідний експеримент, під час якого в тих же селах встановлювали, який відсоток слів, записаних В. Коржинським і М. Мосорою понад сто літ тому, функціонує сьогодні. Виявилося, що абсолютна більшість. Такі ж наслідки дала перевірка лексичних матеріалів, наявних у відомій праці Б. Кобилянського "Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття", що 1926 р. німецькою мовою була надрукована у Відні, а 1928 р. в українському перекладі — в Києві. У першому розділі виділяється спеціальний підрозділ "Членування території гуцульських говірок на лексичному рівні" (с. 15—26), до якого додано 10 карт. Тут, виходячи з результатів картографування лексики, здійсненого укладачами 2 тому "Атласу укра-

їнської мови", а також спеціально для рецензованого збірника, указується, що весь масив гуцульських говірок поділяється на три частини з локалізацією кожної з них навколо ядра, розміщеного відповідно в межах Івано-Франківської, Чернівецької та Закарпатської областей, та виявляються причини такого поділу.

У другому розділі проф. О. Дзендзелівський торкається проблеми лексикографічного дослідження гуцульських говірок. Він указує, що хронологічно першою гуцульською і взагалі українською публікацією діалектної лексики є збірка слів І. Вагилевича в його етнографічному нарисі про гуцулів (Wagilewicz Haliczanin. O mieszkańcach wschodniej części gór Karpackich // Prregląd naukowy literaturze, wiedzy i umnictwu poświęcony.— Warszawa, 1848.— T. 2.— S. 161—177; T. 4.— S. 73—85). Оскільки І. Вигилевич уважав, що українська етнічна група гуцулів генетично пов'язана з тюркським плем'ям узів, то для підтвердження цієї своєї думки добирав наявні на Гуцульщині слова неслов'янського походження із затемненою етимологією. Автор докладно аналізує всі принагідні й спеціальні збірки гуцульської лексики, укладені й опубліковані протягом XIX (з 1848 р. починаючи) і перших десятиріч XX ст. Це зокрема: 1) додаток до історично-етнографічного нарису Софрона Витвицького. "Rys historyczny o Hucułach" (Lwów, 1863), що включає понад 30 словникових статей з різних семантичних груп; 2) "Слова з Гуцульщини" Іларія Огоновського, опубліковані в січневому випуску львівського журналу "Правда" за 1879 р., де в алфавітному порядку подано 131 реєстрове слово; 3) "Słownik wyrazów huculskich" Яна Грегоровича, що побачив світ у Кракові 1880 р. на сторінках "Pamiętnika Towarzystwa Tatrzańskiego" (т. 5), у якому подано 723 специфічних гуцульських слова; 4) "Słownik huculski dla ułatwienia rozmowy z ludem" того ж Я. Грегоровича, що є переробкою попереднього (у ньому 879 реєстрових слів). Він є частиною написаного Грегоровичем путівника для туристів по Гуцульщині та надрукованого в 1881 р.; 5) "Слова уживанные в Косовском и Коломыйском повєтах", зібрані І. Свенціцьким і опубліковані у "Временнике Ставропигийского института с месяцесловом на ... год 1889..."; 6) "Słowniczek", що є додатком до етнографічного нарису. "Z kraju Hucułów" Ю. Шнайдера, надрукованого в п'ятому томі "Ludu" за 1899 р.; 7) "Словарець" до всіх п'яти томів "Гуцульщини" В. Шухевича; 8) "Słowniczek", що є окремою главою чотиритомного польського видання "Гуцульщини"; 9) "Словарець", доданий В. Гнатюком до "Народних оповідань про опришків", надрукованих у "Етнографічному збірнику" за 1910 р.; 9) словник гуцульських слів, уміщений Б. Кобилянським у розділі "Про лексикальну скарбницю гуцульського говору" вже згадуваної його праці. Проф. О. Дзендзелівський детально характеризує наявну в перерахованих лексикографічних працях лексику в плані відображення нею певних сфер життя і побуту гуцула, фактів духовної та матеріальної культури, а також об'єктів тієї навколишньої дійсности, в межах якої протікає його повсякдене життя, виявляє повноту лексикографічного опрацювання цієї лексики та дає оцінку кожної з публікацій. Шкода тільки, що автор утримався від розгляду рукописних словників і словничків гуцульських говірок, розкиданих по державних і приватних архівах, що дало б повну картину лексикографічного опрацювання лексики гуцульських говірок.

Третій розділ збірника складає низка, як зазначено в його заголовку, лінгвістичних етюдів, кожен з яких самодостатній і завершений, та водночас є фрагментом ширшого дослідження певних аспектів лексики гуцульських говірок. Відкриває цей розділ етюд Є. Жеребецького "Метрологічна лексика (міра довжини п'ядь)". Учений, спираючись на дані гуцульських говорів, у яких, на відміну від інших слов'янських мов і їх говорів, де наявні лише рудиментарні залишки

старої праслов'янської системи метрологічних термінів, ще й сьогодні існує система метрологічних термінів, у якій відносно повно простежуються давні слов'янські паралелі, робить успішну, як нам здається, спробу відтворити механізм утворення й формування фрагмента слов'янської лексичної мікрогрупи на позначення міри довжини п'ядь. На його думку, в усіх слов'янських мовах назви зі значенням "міра довжини п'ядь", співвідносні з гуцульськими *пйе*^{и}ˈ*да*, *маˈла (веˈлика) пйе*^{и}ˈ*да*, *хˈрома пйе*^{и}ˈ*да*, *пйе*^{и}ˈ*да (на вс'і пал'ці)* ˈ*мужеска пйед'*, ˈ*женска пйед'*, ˈ*права пйест'*, ˈ*ліва пйест'*, формувалися передусім на основі візуальної ознаки "кривий", "скалічений". Розглядаючи механізм утворення термінів зі значенням "міра довжини п'ядь", Є. Жеребецький, хоч і не акцентує на цьому, переконливо показує його однаковість у всіх слов'янських мовах, що є ще одним доказом того, що в слов'янському глотогенезі не було перехідної ланки у вигляді спільної для всіх східних слов'ян староруської мови.

"Назви верхнього одягу" — така тема дослідження Н. Пашкової. У ньому автор зосереджує увагу на питанні про походження назв верхнього одягу гуцулів. У полі її зору — назви *кожух, кептар, бунда, ґуґля, манта, сердак, байбарак, лайбан, зубон, гуня, петек, долуман, фелеґа, бутори, фантя* й похідні від них, що вживаються на позначення специфічно гуцульських видів одягу. Розглянувши все коло назв на позначення верхнього одягу гуцулів, Н. Пашкова приходить до висновку, що в плані походження серед них можна виділити такі, що їх треба трактувати як власне гуцульські, утворені на слов'янському грунті (*крашеник, дубляник, склинник, лисак, шкурат, путилка, гуцулка, рукавник*), а також запозичені. Серед останніх більшість назв східнороманського (*манта, петек, фелега, бутора*) і тюркського походження (*сердак, байбарак, зубон, долуман*). Германізмами слід уважати назви *лейбан, фантя*.

В етюді "Назви жіночого поясного одягу" Г. Войтів, виходячи із засад австрійської школи слів і речей, піддає всесторонньому аналізові мікрогрупу лексем на позначення традиційного гуцульського жіночого поясного одягу, такого, як *запаска, обгортка, опинка*, і приходить до висновку, що всі вони основані на спільнослов'янській та власне українській мовній традиції. Варт тільки додати, що, як і у випадку з назвами міри довжини, які базуються на п'яді, автор також не виявив проміжного періоду у формуванні лексем на позначення гуцульського жіночого поясного одягу, староруського, спільного для всіх східних слов'ян.

Я. Вакалюк у статті "Із спостережень над народною медичною термінологією" розглядає в лексико-семантичному й лінгвогеографічному (додано п'ять карт) аспектах наявні у гуцульських говірках назви хвороб *нежить, діатез, малярія, жовтяниця, тиф*. У результаті всестороннього аналізу указаних назв як фрагмента усіх назв хвороб, що побутують на Гуцульщині (а тільки в автора статті їх близько тисячі), учена приходить до висновку, що ці назви чітко спеціалізовані, в основі своїй переважно українські. Основним способом творення їх є семантична трансформація загальновживаного слова за подібністю, аналогією, особливістю перебігу хвороби тощо. Я. Вакалюк також зазначає, що в наші дні гуцульська народна медицина часто засвоює терміни з офіційної наукової медицини. Однак не вказано, чи такі запозичені слова співіснують з відповідними народними, чи поступово витісняють останні, займаючи їх місце в системі.

Закінчується III розділ статтею "Реалізація категорії збірності (на матеріалі назв осіб)" Н. Черкес. У цій статті, базуючись на матеріалах "Картотеки гуцульського говору", що зберігається у Львові в Інституті українознавства НАН України, і власних експедиційних спостережень, автор аналізує особливості вия-

ву категорії збірности в назвах осіб, наявних у гуцульських говірках, зокрема таких, як: 1) назви людських колективів, 2) іменники, що позначають сукупність людей за їх діяльністю, професією чи родом занять, 3) назви осіб за спорідненістю чи сімейними зв'язками, 4) назви, що позначають множинність осіб за суспільною оцінкою їх властивостей, якостей чи рис характеру, 5) іменники, що позначають сукупну єдність людей за їх зовнішнім виглядом, фізичними чи віковими особливостями; 6) імена на позначення осіб за народністю, місцем проживання чи походженням, виявляючи при тому 13 словотвірних типів з матеріально вираженим або нульовим суфіксом.

Центральним і щодо обсягу, і щодо значущости в збірникові є розділ IV, у якому викладаються основні засади й принципи побудови словника та сам "Словник гуцульських говірок (літера "Б")". Його авторами є У. Єдлінська, Я. Закревська й Р. Керста. Зазначимо, що підрозділ IV розділу "Основні засади і принципи побудови (словника гуцульських говірок)" має самодостатнє значення. Викладена в ньому методика укладання гуцульського словника може бути застосована при укладанні будь-якого діалектного словника. У цих засадах окреслюється коло лексем як одиниць системи гуцульського говору, що ввійдуть до реєстру "Словника гуцульських говірок", визначаються хронологічні рамки матеріалу для нього, обмежені періодом з середини XIX ст. і до наших днів. Також указується, що в словнику представлено діалектну лексику з-понад ста сіл, основну частину яких обстежили під час експедицій діалектологи Інституту суспільних наук АН України*. Як зазначають укладачі, вагому частку картотеки "Словника гуцульських говорів" становлять записи, зроблені колишнім учителем В. Курильчуком. Увійшли до картотеки матеріали з різних рукописних словників, зокрема М. Мосори, В. Коржинського, М. Грицака, М. Зеленчука, із словничків, доданих до дипломних робіт студентів Ужгородського університету, а також записи діалектологічної практики студентів Івано-Франківського педінституту і, частково, Львівського університету. Скористалися укладачі й записами з території Рахівщини колишнього викладача Ужгородського університету М. Грицака, який усе життя працював над словником закарпатських говірок. Не оминули укладачі й друковані джерела, частину з яких схарактеризував О. Дзендзелівський у статті, вміщеній у рецензованому збірникові. Тут також окреслюються прийоми тлумачення реєстрових слів, їх граматичної характеристики й особливостей ілюстрації окремих значень кожного зі слів і викладаються принципи подачі фраземного матеріалу, його тлумачення й принципи ілюстрації. Слід зазначити, що автори "Основних засад і принципів побудови (словника гуцульських говірок)" при укладанні самого словника намагаються, і досить успішно, ні на йоту не відступати від викладених там вимог. Опублікований фрагмент словника вражає лексичним багатством, точністю й вичерпністю його лексикографічного опрацювання. А тому вже сьогодні відважимося сказати, що "Словник гуцульських говірок" (дай Боже, щоби він якнайскоріше побачив світ) стане своєрідним еталоном при укладанні інших діалектних словників.

Та оскільки опублікована частина є лише попереднім опрацюванням матеріалу словника та основою для його обговорення, то дозволимо собі зробити декілька зауважень. Тут передусім інколи має місце неповне, неточне, а то й невдале пояснення слів. Так, при слові *бабі́на* вказується, що це жартівлива форма до слова *ба́ба* "жінка". А з ілюстрації (*Ой діна, каже діна, де моя бабіна*) виходить, що воно співвідносне зі словом *ба́ба* "дружина"; при слові *базни́к* вказівка на

* Тепер Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

те, що це кущі чорної бузи́ни неточна, бо бузина може бути й червона, тому достатньо було вказати, що це кущі бузини; *ба́рус* — не ковадло, бо це лише залізна або сталева підставка певної форми, на якій обробляють метал, кують металеві вироби. Каміння розбивають молотком або молотом; варт би було ще виявснити, чи *бе́ґа* це тільки дуже груба нерівна деревина, оскільки в деяких наддністрянських говірках словом *бега* називають загнуту на кінці палицю, якою загрібають у жар картоплю; *безли́цний* слід би було пояснити словом "безсоромний", "безстидний", а не діалектним "безличний"; гуцульське *бе́рдо*[1] — це безодня, прірва, провалля, провалина, урвище, але ніяк не російське "пропасть"; *бичува́ти* — не просто допомагати, на що й ілюстрація вказує : *Биеˈчуй миеˈне, бо ни ˈможу зˈвідси ˈвибратиси.* Бичувати — це передусім підпрягати коня або вола для перевезення вантажу на гору, у бездоріжжя тощо; не зовсім вдала ілюстрація до дієслова *блаˈвучити* "байдикувати", "дармувати": *Шкоˈда блаˈвучити ч'ес*, де воно явно має значення "марнувати", "гайнувати"; *бл'ˈєха*[4] — це частина плуга, що називається полиця, а не палиця; подана ілюстрація до слова *бо́кша*[1] (*то шпінтл'и у н'у заˈходит у сˈпідні́м ˈкамени*) чітко вказує, що воно співвідносне зі словом бу́кші, тобто *бо́кша*[1] — це втулка, як і *бо́кша*[2], тільки тут вже не шпіндель, а вісь у неї входить; слід би дати точніше пояснення до словосполучення *борозˈна'ние ˈколесо*, оскільки, найімовірніше, йдеться не про частину колісниці плуга, як зазначають укладачі, а про деталь безпередкового (тобто без колісниці) плуга: невеличке колесо, що розміщалося під гряділем; слід би уточнити тлумачення слова *бра́ма*. Укладачі вважають, що це "ворота з аркою чи дашком або без них, що складаються з двох половин і відчиняються на всі сторони", хоч, як нам здається, це ворота з двох суцільно зашальованих частин; як засвідчує ілюстрація (*До бринˈзол'і прібиˈватси ˈзол'а*), хибно пояснено значення слова *бринзо́ля* "устілка" з відсиланням до німецького die Brandsohle, хоч по-німецькому устілка — die Einlagestron. Цікаво було б подивитися, яким чином швець прибив би золю (підметку) до устілки, тобто віхтя соломи, що селяни вкладали до взуття, щоб утеплити його. *Бринзо́ля* — конструктивний елемент взуття над підошвою, до якого пришиваються верхи, чи, як кажуть шевці, обтягається чобіт, черевик; слово *бокс* не тільки те, що вакса для чищення взуття, але й сорт шкіри, див. про це хоч би ілюстрацію до слова *брі́фташка*: *Бріиф-ˈташка с ш'ˈк'іри уˈшиета, зˈйухту, з ˈбоксу..*; і ще раз до *бу́кші*, яка аж ніяк не є "металева коробка, в якій обертається вісь колеса...". Це втулка в колесі, на якій воно обертається на осі; думаємо, що до гуцульського *брити́ти* єдиний літературний відповідник — голити, а не брити, як це маємо в словникові. Трапляються випадки, коли укладачі подають під ромбом, тобто трактують як фраземи, сталі словосполучення, що є прямими назвами певних денотатів, типу *бабин вечір* (щедрий вечір), *бити шутков* (бити корів вербовою гілкою, очевидно, посвяченою в церкві квітної неділі перед вигоном на полонину, щоб відвернути від них біду), *сіл'сˈка ˈбота* "палиця, з якою ходили на варту", тобто вартівничка, і такі інші.

Зрозуміло, що всі подані й не подані неточності дуже легко можна буде виправити при підготовці всього словника до друку, та й не вони визначають його якість.

Уміщені в V розділі тексти затранскрибовані з магнітофонних записів і дібрані з рукописних і друкованих джерел Н. Черкес і В. Черняк.

Якщо говорити в цілому про збірник "Гуцульщина. Лінгвістичні етюди", то він у всіх своїх частинах становить помітний внесок у вивчення гуцульських

говірок. Шкода тільки, що надрукований він накладом усього півтори тисячі примірників.

Мар'ян ДЕМСЬКИЙ

* * *

Українська лінгвістика поповнилась цінним діалектологічним дослідженням. Йдеться про колективну роботу львівських авторів "Гуцульщина. Лінгвістичні етюди". Книга становить собою кілька нарисів гуцульського діалекту, що стосуються як проблемних тем, наприклад, "Гуцульські говірки та їх місце на діалектологічній карті української мови" (автор Я. Закревська), "З історії лексикографічного дослідження гуцульського говору" (Й. Дзендзелівський), так і специфічних питань гуцульської лексики і словотвору, автори яких розглядають метрологічну лексику (Є. Жеребецький), назви верхнього одягу (Н. Пашкова), назви жіночого поясного одягу (Г. Войтів), народну медичну термінологію (Я. Ваколюк), реалізацію категорії збірности (Н. Черкес).

Дуже добре, на нашу думку, розроблені принципи побудови словника та сам "Словник гуцульских говірок (літера "Б")" (автори — У. Єдлінська, Я. Закревська, Р. Керста). На високому професійному рівні здійснено транскрибування текстів та їх підбір з рукописних і друкованих джерел (Н. Черкес і В. Черняк). Абсолютно виправданою й переконливою видається назва "Гуцульщина. Лінгвістичні етюди". Автори не претендують на всеосяжне висвітлення особливостей одного з найважливіших говорів карпатського ареалу (та це й неможливо на 308 с. видання, майже 200 с. якого займає словник діалектної лексики тільки на одну літеру).

Винятково цінним для українських діалектологів є й поданий перед словником список української та зарубіжної літератури (російською, білоруською, словацькою, румунською, угорською мовами), що налічує 114 позицій.

Книга відкривається статтею Я. Закревської "Гуцульські говірки та їх місце на діалектологічній карті української мови", в якій авторка розглядає межі гуцульських говірок, стверджує думку про необхідність комплексного підходу до історії Гуцульщини з урахуванням археологічних, історичних, етнографічних і мовознавчих досліджень, на великому фактичному матеріалі доводить хибність твердження авторів історико-етнографічного дослідження "Гуцульщина" (1982) про те, що "специфічні риси гуцульських говірок найяскравіше проявляються тільки у фонетичній системі". Я. Закревська переконливо доводить, що своєрідність гуцульських говірок яскраво виявляється на словотвірному, лексичному й фразеологічному рівнях. Проведені разом з В. Черняк експедиції (1981—1986) переконали дослідницю в тому, що переважна більшість записаних В. Коржинським, М. Мосорою понад 100 років тому лексем в тих же місцевостях функціонує й донині. Діалектологів, без сумніву зацікавлять наведені в статті семантичні групи лексем, що охоплюють народні промисли, назви рослин, часових відрізків, конденсатів. Шкода, що в статті є кілька технічних огріхів: на с. 10 сказано: "вищий ступінь" про форми типу *най'більший*, на с. 9, очевидно, випущено частку **не**: "помірне укання", відбувається лише (!) перед наступним складом з голосними високого підняття **у** на **і** — *гу'ді'ўл'і, 'голо^{у}му, і сху'вай* (!?), але ці технічні похибки аж ніяк не знижують наукової вартісности статті. Друга невелика стаття Я. Закревської "Членування території гуцульських говірок на лексичному рівні"

становить собою серйозне лінгвогеографічне дослідження, в якому на підставі 10 карт визначається не тільки двочленний, але й тричленний поділ території гуцульських говірок, виділяється також група говірок з іншомовними запозиченнями (лексеми *руд*, *мелай* та інші).

Дуже потрібною у праці такого типу видається нам стаття Й. Дзендзелівського "З історії лексикографічного дослідження гуцульського говору", в якій зроблено грунтовний аналіз діалектних словників і словничків, починаючи від нарису І. Вагилевича (1838—1839) і закінчуючи словником гуцульських слів Б. Кобилянського (1928) та описаними в літературі матеріалами словника Я. Янова, які тепер готуються до друку групою україністів Польської АН під керівництвом Я. Рігера. Про наукову достовірність, скрупульозність аналізу літератури з цього питання свідчить і той факт, що автор вдається до власноручного рукопису І. Вагилевича, не довіряючи друкованим перекладам чеською та російською мовами. Огляд літератури здійснено на високому професійному рівні, з достатньою кількістю прикладів, що дає змогу дістати уявлення про названі праці тим мовознавцям, які (через бідність бібліотек) не можуть ознайомитися зі словниками самостійно. Абсолютно переконливі й критичні зауваження Й. Дзендзелівського щодо характеру пояснення реєстрових слів, їх граматичної та стилістичної характеристики.

Стаття Є. Жеребецького "Метрологічна лексика (міра довжини п'ядь)", хоч і присвячена начебто дуже вузькому питанню, абсолютно доречна в рецензованому збірнику. Як доводить автор статті, функціонування такої одиниці вимірювання, як *п'ядь*, суттєво виділяє Гуцульщину з-поміж інших слов'янських земель, оскільки ця антропометрична за походженням лексема активно використовується в побуті гуцулів і в наш. час. Спираючись на дані інших слов'янських мов, Є. Жеребецький стверджує оригінальність і неповторність Гуцульщини у створенні цілої системи вимірювання, мотивацією яких були характерні візуальні ознаки ("кривий", "скалічений" в першу чергу), а не їх метричні характеристики.

У статті Н. Пашкової "Назви верхнього одягу" розглядається ряд (11) діалектних гуцульських лексем, визначається їх семантика, етимологія, наводяться фонетичні та словотвірні варіанти. Стаття відзначається скрупульозністю у доборі матеріалу, аргументованістю тверджень, переконливістю висновків. Запропоновані авторкою етимології назв верхнього одягу не викликають сумнівів, за винятком лексеми *бунда* ("розрізаний спереду і зшитий по боках кептар"). Відзначаючи, що походження даної лексеми поки що вважається неясним, Н. Пашкова пропонує дві гіпотези: а) "давнє зопозичення з германських мов, пор. нім. *Bund* "ліф", "корсаж", "в'язка", пор. укр. *бунт намиста* "в'язка з кількох рядків намиста"; б) зв'язок з балт. *bonda, banda* "майно", "худоба", "корова"; семантичний перехід "майно" "худоба" "шкура" "одяг" цілком умотивований..." (с. 51). На нашу думку, більш переконливою є версія про запозичення лексеми з угорської мови (*bunda* "хутро", "шуба", "кожух"), викладена в українському та білоруському етимологічних словниках[1].

Зацікавлення викликає невелика стаття Г. Войтів "Назви жіночого поясного одягу", присвячена аналізу трьох лексем: *запаска, обгортка, опинка*. Для характеристики реалій, названих цими лексемами, авторка вдається до розгорнутого тлумачення в ілюстративному матеріалі, зібраному звичайно в кількох населених пунктах. На нашу думку, цінним у статті є дослідження семантики лексеми *запаска* в історичному плані (на матеріалі пам'яток XVII—XVIII ст.).

---

[1] Етимологічний словник української мови.— К., 1982.— Т. 1.— С. 295; Этымолагічны слоўнік беларускай мовы.— Мінск, 1978.— Т. 1.— С. 410—411.

Однак твердження Г. Войтів про те, що "лексема *запаска* — це спільнослов'янське віддієслівне утворення (пор. *запасувати, пас*)" здається нам дещо категоричним. Звичайно, віддієслівні утворення з суфіксом **-к-**, аналогічні деривату *запаска*, типові для слов'янських мов (*підкладка, підстилка*, ті ж *обгортка, опинка*), однак авторка не вказала джерела функціонування дієслова *запасувати* (можливо, воно характерне саме для гуцульських говірок), оскільки відомі словники не фіксують цього дієслова. Поряд із цим дієсловом Г. Войтів подала в дужках через кому іменник *пас* як рівноправне мотивуюче слово для слова *запаска*. Не заперечуючи проти можливої мотивації деривата *запаска* дієсловом *запасувати*, ми вважаємо, що може бути й інша мотивація цієї лексеми: префіксально-суфіксальне утворення від іменника *пас*. На користь цього міркування свідчить паралельне вживання слів *запаска* і *запояска* в одному документі з "Кролевецької ратушної книги XVII—XVIII ст." — пор.: *запаску перпетияновую* і *запояску лезоровую*[2].

Стаття Ю. Вакалюк "Із спостережень над медичною термінологією" побудована на основі матеріалу, зібраного в 25 населених пунктах Гуцульщини. У ній аналізуються народні назви таких хвороб, як *нежить, діатез, малярія, жовтяниця, черевний тиф*. Цінним у статті є порівняння досліджуваних місцевих лексем з відповідними мовними одиницями інших українських говірок, української літературної мови, окремих слов'янських та неслов'янських мов.

Таке порівняння дає авторові можливість встановити етимологію чи словотвірну структуру досліджуваних лексем. Можна погодитися майже з усіма авторськими трактовками, за винятком хіба таких, як *'ви(і)сипка* (і споріднені), *ш'маркайка* (с. 62). На нашу думку, лексема *'ви(і)сипка* утворена не від іменника *висип*, а від дієслова *висипати* (тип досить продуктивний, словотвірне значення — результат названої дії — пор.: *підкладка, розписка, закладка, заставка* та інші). Не можна погодитись і з таким твердженням автора: "від *'висипка* з різними словотвірними і фонетичними видозмінами варіанти *'осипка, 'сиепка*". Ці лексеми не можуть утворитися від *висипка*, вони є дериватами від дієслів *осипати* та *сипати*. Дещо безапеляційною здається й думка про походження лексеми *шмаркайка* від *шмаркати*. Даний дериват може мати й іншу мотивацію: *шмаркавка* — від *шмаркава хвороба;* прикметник же *шмаркавий* — закономірне утворення з суфіксом **-ав-** від іменника *шмарки* "соплі"[3]. Отже *шмаркавий* "сопливий" (як *кривавий, коростявий, прищавий* та інші). При аналізі лексеми *те'т'уха* "пропасниця", можливо, варто було б відзначити табуїстичність номінації, характерну й для інших слов'янських мов,— пор. у В. Даля: "тетюха (орл.), тетка. Лихорадка, почетная кличка, чтобы не обидеть ее".

Досить цікава постановкою питання та значним фактичним матеріалом стаття Н. Черкес "Реалізація категорії збірності (на матеріалі назв осіб)". На основі зібраного матеріалу дослідниця виділяє шість семантичних розрядів згаданих лексем, завершуючи статтю таблицею словотвірних типів, характерних для кожного семантичного розряду. Шкода тільки, що в таблиці, з одного боку, представлені не всі словотвірні типи, зокрема немає словотвірного типу із формантом **-іш** (*'молодіш*); з другого,— суфікс **-адь**, відзначений у таблиці в групах **с** (назви осіб за сімейними зв'язками) і **о** (множинність осіб за суспільною оцінкою їх

[2] Кролевецька міська ратушна книга.— Центральний державний історичний архів України у Києві, ф. 228, кн. 1, арк. 8 (1665 р.).

[3] Словарь української мови /Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко.— К., 1909.— Т. 4.— С. 505.

властивостей, якостей чи рис характеру), ілюструється тільки словом ˈч′ел′іт′, в якому, на нашу думку, формант **-адь (-іт′)** не може вважатися словотвірним; інших прикладів з цим формантом у статті немає.

Найбільшу цінність книги становить "Словник гуцульських говірок (літера "Б")". У вступі до "Словника" викладено основні засади і принципи його побудови. Відзначимо високий рівень цієї лексикографічної праці, в якій представлено діалектну лексику з-понад ста населених пунктів. Переважна більшість матеріалів зібрана силами діалектологів відділу мовознавства теперішнього Інституту українознавства НАН України протягом майже 40 років, а також зусиллями ентузіастів (науковців і вчителів); увійшли до "Словника" і матеріали різних рукописних словників і словничків. Дуже добре, що в "Словнику" подано фонетичні та словотвірні варіанти слів, основні граматичні форми, досить повні лексичні та стилістичні характеристики типу **заст., рідк. пестл., здрібн., бот., етн.** та інші. До переважної більшости запозичень подаються відповідники (в основному з польської, угорської та румунської мов); до окремих лексем подано синонімічні гнізда.

З усього сказаного видно, що "Словник" поєднує в собі елементи різних типів словників — і тлумачного, і перекладного, і енциклопедичного, і синонімічного. Таке поєднання зумовлене специфікою діалектного матеріалу: значення далеко не всіх слів можна пояснити з допомогою літературного відповідника; є місцеві реалії, що вимагають докладного опису. Ілюстративний матеріал у словникових статтях цілком достатній.

На нашу думку, автори вдало користуються дефініційно-описовим способом тлумачення значень слів, відсилаючи читача до реєстрового слова, що є мотивуючим для аналізованого. Тільки в одному випадку ми не згодні з поданою мотивацією: "*бурко́ваний*, **а, е.** Прикм. (?) до *бурк*" (с. 263).

По-перше, ні в літературній українській мові, ні в гуцульських говірках нам не вдалося знайти прикметників, утворених від іменників з допомогою суфікса **-ован-** (а якби й були прикметники з цим суфіксом, то вони становили б собою результат ад'єктивації дієприкметників). По-друге, лексема *бурко́ваний* вживається в наведених ілюстраціях із залежними словами — пор.: "*Та й суˈда ˈбула ˈде-куда бурˈкована доˈрога*"; "*Не плачте-ко леґіники, щаслива дорога камінъчиком буркована до самого Лъвова*" (с. 263). Отже, *бурко́ваний* — дієприкметник, від дієслова *буркувати* "брукувати" (с. 263); і, виходячи з авторських настанов, слід було б написати *брукований*.

Сподіваємось, що незабаром побачать світ наступні випуски "Словника". Вони дуже потрібні вченим, аспірантам, студентам, учителям. Саме тому вважаємо за потрібне зробити кілька зауважень. Визнаючи принципи побудови Словника, автори зазначають "Форми (дієслова.— **А.С.**) подаються транскрипцією в діалектному звучанні у скороченій формі (?) з останнього незмінного звука основи, напр.: *бабратиси, айуси, айішси*". В основному форми 1 та 2 осіб однини так і подаються, але на с. 136 чомусь читаємо *балинґувати, ю, еш,* на с. 137 — *баляґувати, ґую, ґуєш,* на с. 138 — *бальцитуватися, туюс′* і *туїс′*: і; на с. 140 — *бандажувати,* жую, жуєш, на с. 178 — *биштал′овати, л′ую, л′уєш.* Як бачимо, в одних випадках використано графічне написання, в інших — фонетичну транскрипцію.

Порушений і принцип "останнього незмінного звука основи". Якби таке відхилення від настанови укладачів "Словника" було тільки на с. 141 (*банікувати, ю, єш*), його можна було б зрозуміти, оскільки лексема перенесена з рукописного словника М. Мосори, але наведені зразки записані в селах Косівська Поляна, Богдан—50, Кременець, Яворів—31, Зелена—4. Треба гадати, що це друкарські

помилки, зумовлені складністю видання діалектологічних матеріалів. При тлумаченні окремих іноді спостерігається вживання розмовної чи діалектної лексики: *полосатий* (с. 151) — краще *смугастий, наплечник* (с. 247), достатньо другого слова *рюкзак; зубрій* (с. 256) розм., достатньо слова *буквоїд; набурмочений* (с. 259), може, це друкарська помилка, а треба було *набурмосений*; правда, останнє теж належить до розмовних. Чи не краще було б *насуплений?*

Дрібні неточності такого типу, звичайно, не знижують дуже високого лексикографічного рівня "Словника".

Алла СВАШЕНКО

"Руська трійця": Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич, Яків Головацький: Бібліографічний покажчик (1834—1990) / Укладач Луїза Ільницька.— Львів: Вид-во ЛНБ ім. В. Стефаника АН України, 1993.— 379 с.

"Судило нам ся послідніми бути". Таким рядком розпочалася перша книга на західноукраїнських землях, написана українською народною мовою. Її автори і видавці — Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич, Яків Головацький — своєю гідною подиву подвижницькою діяльністю знаменували епоху в українському культурно-національному житті доби відродження.

Не випадково вже більше як півтори сотні років їхні імена привертають увагу дослідників. Значна частина наукових розвідок, спогадів, а також самі твори діячів "Руської трійці" не лише стали бібліографічною рідкістю, а й випали, через їх маловідомість, з наукового обігу. Заповнити цю прогалину допоможе бібліографічний покажчик, підготовлений Львівською науковою бібліотекою ім. В. Стефаника НАН України. Як видно із вступного слова, Л. Ільницька максимально використала матеріали всіх вже опублікованих покажчиків, а також, що дуже важливо, ті, які були виявлені завдяки суцільному перегляду періодичних видань другої половини XIX ст. У результаті виявилося можливим оприлюднити невідомі раніше документи, спеціальні дослідження, хронікальні матеріали, художні та музичні твори, присвячені діячам "Руської трійці".

У рецензованій праці можна виділити чотири основні частини: два передні слова; твори Маркіяна Шашкевича, Івана Вагилевича та Якова Головацького; наукову і художню літературу про діячів "Руської трійці"; довідкові покажчики. В передньому слові укладач зазначає, що не всі наявні дослідження про діяльність "Руської трійці" знайшли відображення у покажчику: "[...] З сучасних матеріалів, опублікованих за кордоном, включені лише ті, які укладач мала можливість звірити de vizu". Така постановка резонно викликає щонайменше два запитання. По-перше, який зміст вкладається у поняття "сучасні матеріали"? Це праці, опубліковані протягом останніх трьох-п'яти років, чи ще ранішого періоду? Якщо виходити з того, що збір матеріалу закінчено, і то не повністю, у 1990 р., то під поняттям "сучасні матеріали" будуть ті, які опубліковані найпізніше чотири-п'ять років тому. В такому разі роботи, видані навіть у 1970-х рр., навряд чи можна вважати сучасними. По-друге, чи матеріали, опубліковані

помилки, зумовлені складністю видання діалектологічних матеріалів. При тлумаченні окремих іноді спостерігається вживання розмовної чи діалектної лексики: *полосатий* (с. 151) — краще *смугастий, наплечник* (с. 247), достатньо другого слова *рюкзак; зубрій* (с. 256) розм., достатньо слова *буквоїд; набурмочений* (с. 259), може, це друкарська помилка, а треба було *набурмосений*; правда, останнє теж належить до розмовних. Чи не краще було б *насуплений?*

Дрібні неточності такого типу, звичайно, не знижують дуже високого лексикографічного рівня "Словника".

Алла СВАШЕНКО

"Руська трійця": Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич, Яків Головацький: Бібліографічний покажчик (1834—1990) / Укладач Луїза Ільницька.— Львів: Вид-во ЛНБ ім. В. Стефаника АН України, 1993.— 379 с.

"Судило нам ся послідніми бути". Таким рядком розпочалася перша книга на західноукраїнських землях, написана українською народною мовою. Її автори і видавці — Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич, Яків Головацький — своєю гідною подиву подвижницькою діяльністю знаменували епоху в українському культурно-національному житті доби відродження.

Не випадково вже більше як півтори сотні років їхні імена привертають увагу дослідників. Значна частина наукових розвідок, спогадів, а також самі твори діячів "Руської трійці" не лише стали бібліографічною рідкістю, а й випали, через їх маловідомість, з наукового обігу. Заповнити цю прогалину допоможе бібліографічний покажчик, підготовлений Львівською науковою бібліотекою ім. В. Стефаника НАН України. Як видно із вступного слова, Л. Ільницька максимально використала матеріали всіх вже опублікованих покажчиків, а також, що дуже важливо, ті, які були виявлені завдяки суцільному перегляду періодичних видань другої половини XIX ст. У результаті виявилося можливим оприлюднити невідомі раніше документи, спеціальні дослідження, хронікальні матеріали, художні та музичні твори, присвячені діячам "Руської трійці".

У рецензованій праці можна виділити чотири основні частини: два передні слова; твори Маркіяна Шашкевича, Івана Вагилевича та Якова Головацького; наукову і художню літературу про діячів "Руської трійці"; довідкові покажчики. В передньому слові укладач зазначає, що не всі наявні дослідження про діяльність "Руської трійці" знайшли відображення у покажчику: "[...] З сучасних матеріалів, опублікованих за кордоном, включені лише ті, які укладач мала можливість звірити de vizu". Така постановка резонно викликає щонайменше два запитання. По-перше, який зміст вкладається у поняття "сучасні матеріали"? Це праці, опубліковані протягом останніх трьох-п'яти років, чи ще ранішого періоду? Якщо виходити з того, що збір матеріалу закінчено, і то не повністю, у 1990 р., то під поняттям "сучасні матеріали" будуть ті, які опубліковані найпізніше чотири-п'ять років тому. В такому разі роботи, видані навіть у 1970-х рр., навряд чи можна вважати сучасними. По-друге, чи матеріали, опубліковані

за кордоном, укладачеві відомі, але пропущені свідомо, чи вони залишилися втраченими для покажчика?

Звідси випливає, що переважна більшість праць, опублікованих за межами етнічних українських земель, і надалі залишається як науковій громадськості, так і широкому читачеві невідомою. Не врятує становища і відсилання читача до бібліографічного покажчика М. Марунчака, який опубліковано 1989 р. у Вінніпезі і з якого почерпнуто окремі матеріали, знову ж таки виходячи з "візуальної" засади укладача. Тим більше, що публікація М. Марунчака стосується лише шашкевичіани. Виходячи з наведених міркувань, доцільно було б, з певними застереженнями і помітками, згадати всі відомі укладачеві покажчика матеріали, пов'язані з "Руською трійцею".

Стрижневими у покажчику є розділи "Твори діячів "Руської трійці" і "Література про "Руську трійцю", які охоплюють 1914 позицій. Обидва розділи побудовані за тематично-хронологічним принципом, що допомагає читачеві зорієнтуватися у віднайденні потрібної йому літератури. У розділі, що стосується творів діячів "Руської трійці", спеціально виділено їхні спільні видання й окремо праці М. Шашкевича, І. Вагилевича і Я. Головацького. В останньому випадку прослідковується градація стосовно епістолярної спадщини українських просвітників і перекладів їхніх творів на мови європейських народів. Покажчик дає змогу побачити, які художні твори членів "Руської трійці" найчастіше з'являлися друком як українською, так і чужими мовами. На жаль, не всі з них знайшли відображення у бібліографічній праці. Зокрема, укладачеві залишилися невідомими окремі перевидання художньої спадщини М. Шашкевича, І. Вагилевича і Я. Головацького. Так, у томі "Бібліотеки української літератури" у 1987 р. надруковано загалом 72 їхні твори, серед яких були як оригінальні українські поезії, так і переспіви та переклади з сербської й чеської поетичної творчості.

Другий розділ покликаний розкрити стан справ щодо вивчення "Руської трійці" у всіх виявах: наукових дослідженнях, літературно-художній творчості, мемуаристиці тощо. Зміст цієї частини бібліографічної праці в основному відображає поставлені завдання. Укладач докладно, у хронологічному порядку, дає розпис праць з короткою анотацією окремих. У цьому розділі наводяться також окремі праці, присвячені попередникам М. Шашкевича, І. Вагилевича і Я. Головацького (№ 437). Зрозуміле бажання показати історичну епоху, на тлі якої формувалися погляди авторів "Русалки Дністрової". Та оскільки характеристика епохи подана в багатьох загальних працях про "Руську трійцю", то навряд чи доцільно було залучати дослідження, які не мають прямого стосунку до тематики покажчика.

Зважаючи на насиченість матеріалу, його різноплановість, можна було б виділити окремою рубрикою спогади сучасників М. Шашкевича, І. Вагилевича і Я. Головацького. Зацікавлення викликає підрозділ, у якому зібрані поетичні та прозові твори, присвячені М. Шашкевичу. Деякі місця можна було б розширити. Так, першим, хто ввів образ М. Шашкевича у художню літературу, був М. Устиянович. У 1847 р. в альманасі "Вінок русинам на обжинки" з'явився його вірш "Побратимові в день імені єго". Але мало кому відомо, що ці поетичні рядки були складені ще 1836 р., під час навчання М. Устияновича і М. Шашкевича у Львівській духовній семінарії. Проте в рецензованому покажчику цей поетичний твір вперше згадується лише під 1913 р. (№ 1463). З іменем М. Устияновича пов'язаний також вірш "Згадка за Маркіяна Шашкевича во вічную єго пам'ять", вперше надрукований у Львові українською і польською мовами у 1848 р., що і засвідчено у найновішому бібліографічному виданні про "Руську трійцю". З цього приводу цікавими є спогади М. Устияновича, для яких

не знайшлося місця у покажчику. В них він свідчить, що згаданий вірш був написаний польською мовою відразу ж після смерти М. Шашкевича у 1843 р. і надісланий в "Gazetu Lwowsku", редакція якої відмовилася його надрукувати. Вдруге цей поетичний твір М. Устияновича з'явився друком у 1860 р., у прижиттєвій і єдиній збірці його творів. Однак ні це, ні друге перевидання вірша, присвяченого пам'яти М. Шашкевича, у покажчику не згадується. До речі, згаданий твір М. Устияновича чомусь наводиться під різними рубриками. Один раз він зарахований до "Літератури про М. Шашкевича" (№ 1307), а другий — до "Поетичних та прозових творів, присвячених М. Шашкевичу" (№ 1451, 1504). Поетичний твір, "Пробудителеві Галицької землі", присвячений М. Шашкевичу, у 1934 р. опублікував Р. Дурдак ("Альманах українських богословів". Львів, 1934). Проте в покажчику і його не згадується.

Укладачеві рецензованого бібліографічного покажчика, на жаль, не вдалося уникнути й інших пропусків. Сказане стосується переважно матеріалів 1980-х рр. Назвемо лише деякі з них, опубліковані протягом 1985—1990 рр. Так, у часопису "Дзвін" ("Жовтень") друкувалася розвідка Г. Кос "Слідами Маркіяна Шашкевича" (1989), рецензії Л. Фалендиш на книгу О. Петраша "Руська трійця" (1989) та Г. Грицик і М. Грицик на останнє видання "Русалки Дністрової" (1990). Багатогранну діяльність М. Шашкевича, І. Вагилевича і Я. Головацького висвітлила з долученням характеристики альманаху "Русалка Дністровая" Н. Пашаєва у книжці "Проблемное изучение славянского национального возрождения" (1988). До цього списку можна додати загублені праці К. Пауля про перебування чеських славістів: К.-В. Запа і Л. Ріттерсберґа у Львові та їх контакти із авторами "Русалки Дністрової" (1918), І. Пільгука про М. Шашкевича (1961), П. Баб'яка про зв'язки К.-В. Запа з Я. Головацьким (1972), М. Кроля, В. Моторного і К. Трофимовича стосовно контактів Я. Головацького з лужицьким сербом Я. Смолером (1985) та інші.

Ширше уявлення про стан вивчення питань, пов'язаних з "Руською трійцею", дають програми наукових симпозіумів і конференцій ("Руська трійця" і слов'янські культури епохи романтизму. Львів, 4—5 червня 1987 р. Програма. Львів, 1987; З історії українсько-чесько-словацьких культурних зв'язків. Львів, 7—9 червня 1990 р. Програма. Львів, 1990 та інші). Ознайомлення з програмами точніше окреслює коло зацікавлень дослідників стосовно "Руської трійці" і проблем культурно-національного руху в Галичині у XIX ст. На жаль, і в цьому плані поки що залишаються "білі плями".

Певні міркування маємо щодо довідкового апарату. Алфавітний покажчик назв творів М. Шашкевича, І. Вагилевича і Я. Головацького добре орієнтує у їхній художній та науковій спадщині, чого не можна сказати про епістолярію. Не зайвими були б покажчики географічних назв і періодичних видань.

Потрібна і важлива бібліографічна праця, яку рецензуємо, накреслила чергові завдання на ниві бібліографічних дослідів про "Руську трійцю" та її послідовників. Найперше, що було б дуже бажаним, то це видання спеціальних бібліографічних щорічників-літописів, у яких фіксувалися б усі матеріали, в тому числі ті, які свого часу не потрапили з різних причин у бібліографічні збірки. Такі літописи могли б уміщувати також інформації про нові архівні матеріали. Все це послужило б основою для підготовки повної, академічної бібліографії про славетних українських просвітників — Маркіяна Шашкевича, Івана Вагилевича і Якова Головацького.

Михайло КРІЛЬ

* * *

У відділенні Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України у Львові готується колективна праця — Енциклопедія діячів "Руської трійці". Збирання і вивчення у бібліотеках та архівах літератури, першоджерел до теми "Руська трійця" і українська культура" (музичне, образотворче мистецтво, художнє читання, фольклор) послужило мотивом до написання цього відгуку на бібліографічний покажчик "Руська трійця". У ньому хочемо передовсім відзначити успіхи укладача, висловити деякі міркування про часовий простір діяльности "Руської трійці" та доповнити бібліографічні відомості.

Укладач Луїза Ільницька поклала багато праці над бібліографічним покажчиком, який налічує 1914 позицій. Покажчик стане солідним науковим джерелознавчим посібником для літературознавців, фольклористів, етнографів, лінгвістів, істориків, мистецтвознавців, книгознавців, працівників освіти, культури та музейної справи. Нове видання покажчика, певна річ, повніше за покажчик 1962 р.[1] Поповнено відомостями про цінні колективні збірки, книги, документи і матеріали, монографії, нововидані фольклорні зібрання М. Шашкевича (1973) та І. Вагилевича (1983), перевидання альманаху "Русалка Дністрова" (шість разів), повні видання творів (спільні й окремі) діячів "Руської трійці" та їхніх найближчих однодумців. Значно збільшено у покажчику облік наукових праць і перекладів Я. Головацького та І. Вагилевича, літератури про них. Уперше введено у науковий обіг чимало праць іноземними мовами; публікації української діаспори, зокрема ознайомлено із змістом журналу "Шашкевичіана" (Вінніпег, 1963—1988 рр.); переклади художніх творів І. Шашкевича доповнено англійською, білоруською, угорською, французькою мовами, що становить сьогодні разом 55 творів. Названо праці авторів у журналах, які недавно були під цензурною забороною, в тому числі краківські й львівські видання 1942—1943 рр. Новим у бібліографії є невеликий розділ "Каталоги бібліотек, книгарень, у яких зареєстрована "Русалка Дністрова". Ці каталоги показують географію поширення альманаху в Одесі, Києві, Ризі, Москві, Санкт-Петербурзі, Празі, Белграді. Але не дано у згаданому розділі каталогів книгарень початку 1940-х рр.— Праги, Канади, США, Відня, львівських каталогів книгарні НТШ, які, до речі, зберігаються у Науковій бібліотеці ім. В. Стефаника НАН України та університетській бібліотеці у Львові.

Зафіксовано переважну більшість "Читанок" М. Шашкевича і хрестоматій для нижчих і вищих класів гімназій та учительських семінарій з творами М. Шашкевича, Я. Головацького, І. Вагилевича, які уклали О. Барвінський, Й. Партицький, Ю. Романчук, К. Лучаківський, О. Огоновський та інші. У читанках-хрестоматіях О. Барвінського для учнів гімназій були поряд з творами біографії М. Шашкевича, І. Вагилевича, Я. Головацького. Але поза покажчиком залишилися щорічні друковані звіти дирекції гімназій, які подають відомості про включення згаданих хрестоматій у програму середніх шкіл, про наявність їх у бібліотеках, а також інформація про ювілейні шашкевичівські концерти. Так, у звітах академічної гімназії у Львові за 1879—1896 навчальні роки зазначено, зокрема, що старшокласники писали твори на теми "Хід мислей в поемі Вагилевича "Мадей", "Вплив усної словесності на поетичну творчість М. Шашкевича", "Спільні мотиви в поезіях М. Шашкевича і В. Шашкевича" та інші.

---

[1] Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький: Бібліографічний покажчик/ Склали М. П. Гуменюк і Є. Є. Кравченко.— Львів, 1962.— 133 с.

Докладний у покажчику розділ "Поетичні та прозові твори, присвячені М. Шашкевичу" (опубліковані за 1848—1988 рр.). Але укладач не вказала на першодруки деяких поезій, як: "Судьба поета" А. Могильницького (Зоря галицька, 1850, № 36—37), "Три зорі — три могили" Г. Гуцуляка (Буковина, 1890, № 6), "Повстань з могили, воскресни, пророк" І. Луцика (Луцик І. Пам'яти М. Шашкевича... Бережани, 1893, с. 3), не зареєстровано вірша-присвяти "На могилу солов'я Руси" І. Луцика (там же. 1893, с. 19—21), "Нова могила у Львові" Антоніни Константиновичевої з Лемківщини (Діло, 1893, № 265).

Корисним і до певної міри новим у практиці є виокремлення розділу "Іван Франко про "Руську трійцю", який охоплює багато бібліографічних одиниць і дає не тільки першодруки, а й посилання на 20- і 50-томні видання творів І. Франка. Компактно подані праці великого вченого, присвячені головно історії фольклору, історії походження і паралелям запису окремих пісень. Це вдячне джерело для дослідника-фольклориста і сучасних записувачів народних пісень. Добре, що ці бібліографічні позиції — праці І. Франка та інших авторів з перших розділів покажчика — знову подано хронологічно у дальших розділах — "Література про М. Шашкевича, І. Вагилевича та Я. Головацького". Покажчик фіксує майже всі тексти доповідей та промов учених і громадських діячів про М. Шашкевича.

Заслуговує доброго слова тематично-хронологічний уклад покажчика за розділами, підрозділами, укладено також "Бібліографічні покажчики", "Алфавітний покажчик назв творів Шашкевича, Вагилевича і Головацького" та іменний. Але немає покажчика назв використаної преси, бракує підрозділу "В образотворчому мистецтві та фотоматеріалах".

У сучасному виданні покажчика укладач випустила понад 30 бібліографічних позицій, які є у покажчику 1962 р. Тим вона "очистила" видання від сумнівних авторів заідеологізованих псевдопраць та дрібничкових (6—8 одиниць) бібліографічних списків. Можна було б випустити ще до 10 назв. У той же час з першого покажчика не перенесено до другого статей Я. Гординського, Т. Реваковича, Андрія Франка (зі с. 24 про М. Устияновича та Г. Ількевича), М. Вашкевича (с. 62, про М. Шашкевича), вірш А. Константиновичевої про М. Шашкевича (с. 79). Товариство "Руська бесіда" у Чернівцях вирішило щороку відзначати разом вечори пам'яти Т. Шевченка, Ю. Федьковича і М. Шашкевича (див. повідомлення про це: Діло, 1888, № 99). Це благородне культурне починання, до речі, мало пропагувати ідею єднання українських земель та культури. Опис тих вшанувань пам'яти (відбувалися у 1889—1892 р. на Буковині) представлений у покажчику 1962 р. (шість позицій, с. 60—61). У новому покажчику їх немає.

Укладач Л. Ільницька виступає у рецензованій праці не тільки як фіксатор джерел, а і як дослідник: аргументовано уточнює авторство окремих праць та художніх творів "Руської трійці", виявляє істину в полеміці між авторами праць про "Руську трійцю", посилаючись на певні джерела і найновіші дослідження та знахідки; розкриває чимало криптонімів, псевдонімів тощо. Не в усьому, проте, можемо з нею погодитися.

Висловимо деякі свої погляди на предмет бібліографії у такого роду покажчику.

Дослідники багатогранної діяльности "Руської трійці", починаючи від О. Огоновського та І. Франка, та їхні наступники М. Возняк, К. Студинський, М. Шалата, О. Петраш, Р. Кирчів переконливо твердять, що "Руська трійця" це не тільки "три відомі мужі" — М. Шашкевич, І. Вагилевич і Я. Головацький, а десятки діяльних імен. Деякі з них жили і творили поза Львовом (у Коломиї,

Перемишлі, Тернополі, Відні), але співпрацювали, зустрічалися, листувалися; через руки М. Шашкевича і Я. Головацького потрапляли до друку деякі їхні твори; вони присвятили М. Шашкевичу свої спогади або поетичні твори. У цьому переконують також спогади М. Устияновича, Я. Головацького про М. Шашкевича. Колективними були рукописні збірки "Син Руси", "Зоря", а в "Русалці Дністровій", крім М. Шашкевича, І. Вагилевича, Я. Головацького, взяли участь Микола Верещинський, збирачі фольклору Григорій Ількевич, Іван Білинський, Маркел Кульчицький, Михайло Мінчакевич; Антон Шашкевич, чех Ян Ковбек передав знайдену грамоту "А се я, пан Ленко..." від 1424 р. та консультував М. Шашкевича, коли той працював над перекладом "Короледвірського літопису" Яна Коллара.

Дослідник Р. Кирчів аргументовано визначає два основні етапи діяльности "Руської трійці": 1833—1843 рр. (до смерти М. Шашкевича) і 1844 — до кінця 1840-х рр. Третій етап — це діяльність у літературі, фольклорі та етнографії послідовників цього культурного руху. Вже в 1835 р. до гуртка "Руська трійця" приєдналися М. Устиянович, С. Плешкевич, далі — І. Головацький, К. Блонський, М. Козанович та інші. Діячі "Руської трійці" співпрацюють з поляками, чехами, сербами, росіянами, австрійцями. "Гурток М. Шашкевича,— пише Р. Кирчів,— був чимсь більшим, ніж звичайне угруповання. Він започаткував, став основою розвитку цілої течії суспільно-культурного руху на західноукраїнських землях [...] Ця течія під впливом "Руської трійці" продовжувала діяти і після формального розпаду гуртка, після смерті М. Шашкевича (1843). Їх діяльністю визначається фактично все те, що мало місце в суспільно-культурнім русі до кінця 40-х років, тобто до часу, коли після революційних подій 1848 р. на характері цього руху все більше виявляється дія нових факторів та тенденцій, коли між Шашкевичевими сподвижниками і прихильниками намічається процес ідейного розмежування"[2].

Р. Кирчів доводить, що близькими (переважно як збирачі фольклору та етнографії) до "Руської трійці" були також М. Гнідковський (1789—1861), Й. Скоморовський (1815—?), І. Біреццкий (1815—1883), Й. Кобринський (1818—1901), О. Тимняк (1817—1855), М. Малиновський (1812—1894), М. Бурачинська, дружина Я. Головацького[3]. Кожен з тих діячів мав би бути представлений у покажчику, хоч би 1—2 позиціями. Укладач, проте, обмежилася трьома іменами.

У покажчику вміщено розділ "Матеріали про діячів "Руської трійці" та альманах "Русалка Дністровая". Думаємо, не треба нікого переконувати, що в цьому розділі про першу і найважливішу літературно-фольклорну пам'ятку, що стала епохальною у діяльності гуртка "Руської трійці" перед виходом "Кобзаря" Т. Шевченка, повинна бути хоч основна література та персональні статті з найновіших енциклопедій всіх творців видання "Русалка Дністровая". Пропонуємо про них відомості, яких немає у рецензованому покажчику:

1. Білинський Іван, приходик з Долинян. Некролог // Слово.— 1882.— № 69; Медведик П. Білинський Іван (1811—1882) // Українська літературна енциклопедія (далі — УЛЕ).— К., 1988.— Т. 1.— С. 181.

2. До бібліографії Н. Верещинського // Зоря.— 1886.— № 11.— С. 196; Шалата М. Верещинський Микола (1793—1882) // УЛЕ.— Т. 1.— С. 293.

3. Франко Андрій. Ількевич як етнограф.— Львів, 1913.— 89 с.; Нудьга Г. Ількевич Григорій // Українська радянська енциклопедія (далі — УРЕ).— 2-ге вид.— К., 1979.— С. 358.

---

[2] Кирчів Р. Етнографічно-фольклористична діяльність "Руської трійці".— К., 1990.— С. 24.

[3] Див.: Там же.— С. 56—86.

4. Франко І. Слов'янська взаємність в розумінні Яна Коллара і тепер // Франко І. Зібрання творів: У 50 т.— К., 1981.— Т. 29.— С. 51—76; Шевчук В. Ян Коллар // УРЕ.— 2-ге вид.— К., 1980.— Т. 5.— С. 283. ("Русалка Дністрова" відкривається епіграфом — словами Я. Коллара; на титулі цього альманаху надруковано символічний малюнок, узятий з книжки "Дочка Слави" Я. Коллара; перед виданням "Русалки Дністрової" Я. Головацький зустрічався з Я. Колларом у Пешті).

5. Пушкаревич К. О. "Короледвірський рукопис" В. Ганки в українських перекладах // Науковий збірник Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови.— К., 1929.— Т. 2; Волков А. Р. Ганка Вацлав // УЛЕ.— Т. 1.— С. 387.

6. Коубек (Ковбек) Ян-Православ (1805—1854); Кульчицький Маркел (1809—1864); Мінчакевич Михайло (1808—1879) // Шалата М. Примітки до перевиданої "Русалки Дністрової".— К., 1987.— С. 178—179.

7. Шашкевич Антін (1813—1880), брат Маркіяна // Возняк М. Чиї записи пісень у "Русалці Дністровій" // Слово (Львів).— 1937/1938.— Т. 2, кн. 3.— С. 15—25.

Перед оглядом розділу "Література про М. Шашкевича" висловимо свої погляди на нові підходи до укладання покажчиків про поетів такого рівня як Т. Шевченко, М. Шашкевич, І. Франко, Леся Українка, Б. Лепкий. Їхня творчість живить усю українську культуру, вони стали не просто відомими, а славетними. Їхні портрети вже майже століття прикрашають наші вітальні. Мало є митців, які б не присвятили їм своїх творів. Отож укладач покажчика, аналогічного рецензованому, не повинен нехтувати джерельну базу до проблеми "Маркіян Шашкевич і українська культура". Без виразного окреслення постаті митця у житті майбутніх поколінь така бібліографія буде неповною. Вона має бути комплексною, а не тільки літературознавчою, потребує обов'язкових анотацій укладача з іменами митців-виконавців.

Розділ "Література про М. Шашкевича" (і позиції № 448, 450, 453, 455, 549, 551, 552) мав би дати нам картину культурного життя у містах Західної України та поза її межами — у Відні, Кракові, Празі, Москві за 1868—1986 рр. Натомість близько 200 бібліографічних позицій без анотацій укладача залишилися для нас німими, а тема "Шашкевич і українська культура", яка має славну історію,— нерозкритою. Укладач в анотаціях називає тільки імена поодиноких митців, які виступали на ювілейних вечорах-концертах,— Олександра Мишуги, Соломії Крушельницької, Марії Сабат-Свірської, О. Вітошинського, диригента Б. Кудрика, піаністку М. Вишницьку, Денисівський хор. Названі митці виступали декілька разів на ювілейних концертах, мали постійно у своєму репертуарі музичні твори на слова М. Шашкевича. Отже, "за кулісами" залишилися прославлені виконавці музичної та декламаційної Шашкевичіани: оперні та камерні співачки М. Павликівна, Ф. Лопатинська, А. Збіржховська, С. Козакова, Ганна Крушельницька, О. Любич-Парахоняк, С. Стадникова, І. Синенька-Іваницька, А. Остапчук, сестри Байко, співаки Є. Гушалевич, М. Менцинський, О. Носалевич, І. Григорович, В. Качмар, А. Гаєк, Т. Пасічинський, М. Голинський, а також запрошені піаністи О. Окуневська, Д. Дністрянська, В. Божейко, чех Ф. Кребс, скрипалі Є. Перфецький і Є. Цегельський, цитристи Є. Купчинський та М. Кумановський. Декілька десятиріч значний внесок у концертну Шашкевичіану як автори музики на слова поета і як виконавці (піаністи і диригенти) зробили композитори А. Вахнянин, С. Людкевич. На Шашкевичевих ювілеях виступали обдаровані читці художнього слова К. Устиянович, Л. Лопатинський, Л. Курбас, С. Федорцева, Л. Кривицька,

С. Максимчук. Не знайдемо в анотаціях покажчика їхніх імен, а також багатьох диригентів хорів "Боян", товариства "Просвіта", львівського "Бандуриста", який провів концертне турне по Галичині з шашкевичівськими концертами з нагоди 100-річчя від дня народження поета; хору М. Осадци з Бродів.

Йдеться нам не про докладні анотації, а про те, щоб подати з анотаціями імена учасників ювілеїв М. Шашкевича і "Русалки Дністрової" за 1888, 1893, 1910—1911, 1937, 1986 рр. Досить назвати прізвища головних виконавців, які подані у рецензії чи повідомленні про концерт у пресі. Візьмемо, для прикладу, за 1888 р. (на с. 189) дві позиції — № 974 і 981:

974. З Тернополя пишуть нам: (про святковий вечір пам'яті М. Шашкевича) // Діло.— 1888.— 10(22) мая, № 104.

Учасники: Є. Гушалевич, П. Левицький (доп.), С. Крушельницька, В. Садовський, Денисівський хор.

981. Ювілейний вечір Маркіяновий: (До 50-річчя "Русалки Дністрової") // Діло.— 1888.— 25 січ. (6 лют.), № 19.

Учасники: Є. Гушалевич, М. Павликів, К. Устиянович, І. Славічек, С. Цетвінський, хор "Лютні". Тексти промов А. Вахнянина і серба Р. Кошутича.

Чи є потреба у позиції № 981 вказувати, хто з названих учасників співак, декламатор, диригент; що Славічек і Цетвінський — представники польської музичної культури? Мабуть, ні. Про них є персональні статті в УРЕ, УЛЕ, в музичних довідниках. Натомість у бібліографічній позиції № 929 — про перший в історії вечір-концерт пам'яти М. Шашкевича у Відні 1868 р.— конче потрібна така анотація: "Організатор і учасник вечора — А. Вахнянин".

Якщо покажчик має 1914 бібліографічних одиниць, то з них майже двісті про вшанування пам'яти М. Шашкевича треба було анотувати. До речі, укладач дещо анотував таким чином у цьому розділі, але єдиних вимог не дотримав. Мабуть, все-таки було б краще виділити окремим підрозділом "Вшанування пам'яті М. Шашкевича" і назвати тих людей, які цю пам'ять вшановували. За 1888—1986 рр. створено п'ять чи більше ювілейних комітетів, але, крім О. Гончара (1986 р.) не названо прізвищ їх голів. А серед них були відомі діячі культури, вчені, автори праць про "Руську трійцю", друзі та родичі М. Шашкевича.

Варто було у покажчику виділити окремим розділом "М. Шашкевич, І. Вагилевич і Я. Головацький в образотворчому мистецтві та фотодокументах" або анотувати у всіх позиціях ілюстративні матеріали. По-перше, для цього є велика кількість матеріалів, які залишилися поза покажчиком, по-друге, чимало дослідників, краєзнавців, працівників культури, освіти і музеїв, журналістів і редакторів книжок цікавляться саме цими матеріалами; по-третє, що найважливіше, це змусило б укладача зробити повний опис згідно з єдиними вимогами. Дуже рідко в кінці опису бібліографічної одиниці позначено, що в книзі, журналі, газеті вміщено портрети чи інший ілюстрований матеріал, хоча майже всі книжкові видання 20—80 рр. XX ст. творів письменників "Руської трійці", перевидання "Русалки Дністрової", фольклорні збірники записів М. Шашкевича, І. Вагилевича, збірники праць, документів і матеріалів, ювілейні зібрання праць, журнали про М. Шашкевича були ілюстровані. Статті про М. Шашкевича, І. Вагилевича, Я. Головацького у всіх енциклопедіях (УЗЕ, УРЕ, Радянська енциклопедія історії України, Шевченківський словник, УЛЕ) друкувалися з портретами, тоді як у покажчик їх не занесено. У розділі "Література про І. Вагилевича" не позначено ні одного ілюстрованого матеріалу.

Чимало для вшанування пам'яти М. Шашкевича зробив не згаданий у покажчику етнограф В. Шухевич, зокрема, 1893 р. зняв неоціненні для історії

фотографії похоронного походу з тілом М. Шашкевича з Новосілок до львівського цвинтаря на Личакові. Газета "Діло" (1893, № 244) повідомляла: "Фотографії з похоронів Маркіяна, зняті проф. Шухевичем, вдалися вповні; значна частина буде в "Зорі". Ці фото вперше надруковані у "Зорі" (1893, № 23, 24; 1894, № 1). Пізніше, у 1911—1989 рр., ці знімки вибірково опубліковано в альбомі "Пам'яті Маркіяна Шашкевича" (Львів, 1911), у брошурі О. Бобикевича "На спомин святкового обходу 100-літніх роковин (1911), в журналі "Неділя" (1911, № 43/44) та в книгах, зазначених у покажчику за 794, 1209.

У книжці Івана Брика "З Маркіянових днів" (Львів, 1911, 83 с.) надруковано 20 фотографій. В опису № 1082 в покажчику про це теж не згадується. Подаємо зміст текстівок до цих фото до № 1082:

1. Портрет М. Шашкевича [І. Труша]. 2. Р. Авдиковський, дід Маркіяна. 3. Приходство у Підлиссі. 4. Титул "Русалки Дністрової". 5. Автограф М. Шашкевича. 6. Панахида в Новосілках, 1893 р. 7. Домовина з мощами М. Шашкевича (1893). 8. Похоронний похід з Новосілок до Львова (1893). 9. Біла гора в Підлиссі. 10. Пам'ятник на Білій горі (рисунок 1911. 11, 12. Маркіянове свято в Підлиссі на Білій горі. 13. Похід до Маркіянового колодязя. 14. Маркіянові свята у Львові на Святоюрській площі. 15. Маркіянове свято у Львові (1911). 16. Проповідь митрополита А. Шептицького на Личаківському цвинтарі. 17. Надгробник М. Шашкевича на цвинтарі у Львові. 18. З Маркіянового свята в Стрию. 19. Селянський хор "Просвіти" в Кобильниці-Руській Яворівського повіту. 20. Рада громадська Кобильниці-Руської на вул. М. Шашкевича біля пам'ятної таблиці (в етнографічному одязі).

Такі пропуски — непозначення ілюстративного матеріалу — маємо у позиціях: 9 (8 фото), 794 (47), 1058 (8), 1060 (4), 1204 (4), 1205 (7), 1209 (8); у журналі "Шашкевичіяна" — в них портрети, титули книг, автографи, таблиці, карти, документи, пам'ятники, медалі, ювілейні святкування та інше.

Не зазначено всіх перших репродукцій портретів різних художників та різних фотографій (до 1911 р.) М. Шашкевича (3), І. Вагилевича (3), Я. Головацького (4). За цими першими живописними портретами і фотопортретами у 1964—1989 рр. підготовлено нові публікації репродукцій портретів діячів "Руської трійці" роботи таких художників, як Б. Коваленко (див. позиція 9), В. Дозорець (10), В. Василенко (11), В. Мітченко (12), В. Кравченко (97), В. Дозорець (98), В. Котляр (180), В. Чабаник (673, 1313), С. Гебус-Баранецька, В. Чабаник і І. Юхно (поштові листівки), А. Толкачов (конверт, 1986 р.) та інші. Бажано б знати хоч найвідоміших авторів скульптурних пам'ятників, художніх меморіальних таблиць — їх, проте, рідко знайдеш у покажчику.

Неповний у покажчику опис кількох збірників, немає дуже потрібної про них анотації. Наприклад, у позиції № 306: "Народные песни Галицкой и Угорской Руси", собранные Я. Головацким. Ч. 1 — 3.— Москва, 1878", не описано, що в першому томі вміщено великий вступний нарис Я. Головацького "Карпатская Русь. Географическо-статистические очерки; "Объяснения к изображениям", "Сведения о собирателях народных песен, не упомянутых в предисловие", "Систематическое оглавление песен", "Оглавление песен", "Азбучный покажчик". Тут, уважаємо, мала б бути розгорнута анотація до цієї найважливішої праці Я. Головацького: "У 4 книжках цього збірника пісень укладач вмістив малюнки "типів селян та міщан в етнографічному одязі" з різних місцевостей Галичини, Буковини, Закарпаття, Лемківщини, Пряшівщини; вони скопійовані з фотографій І. Нижанківського, Едера, Т. Добржайського, М. Молчанова; робіт фотофірми "Рота і Ловича" в Кошицях, з картин художників Ю. Коссака ("Корчма на

Поділлі", "Лірник", "Гаївки" на Великдень", "Весільний похід з короваєм"), Грабовського, А. Дзбанського. Крім своїх записів, Я. Головацький умістив частину записів пісень І. Білинського, І. Бірецького, К. Блонського, М. Бурачинської, І. Вагилевича, Ю. Величковського, Г. Ількевича, М. Кульчицького, М. Мінчакевича, М. Тимняка, М. Шашкевича та інших; з друкованих збірників — Г. Гальки, В. Залеського, А. Кобринського, Й. Лозинського, Жеготи Павлі, А. Торонського, С. Щасного, з "Русалки Дністрової", а також 26 пісень з видань М. Максимовича. Ці відомості, до речі, подає сам Я. Головацький у цьому ж чотиритомнику.

Така анотація дуже важлива, бо в монографіях, статтях, енциклопедичних довідках названо досі тільки прізвище Я. Головацького.

В анотації до другого видання "Русалки Дністрової" (1910 р., позиція 6) не названо упорядника і автора короткого, але цінного вступу Й. Застирця, а в рецензії М. Возняка на цей же альманах (позиція № 488) названий укладачем-видавцем не Й. Застирець, а М. Тершаківець (9).

Пора бібліографам ставитися до упорядників різних збірників належно, як до авторів-науковців. В описах треба зазначати, кому належать примітки, адже вони часто переростають у своєрідні міні-енциклопедії, додані до книги. Наприклад, М. Чорнописький у книзі "Письменники Західної України 30—50-х років XIX ст." (1965, позиція 9) зробив наукові примітки, які займають 92 сторінки (але автора не названо); у М. Шалати у перевиданій "Русалці Дністровій" (позиція № 12) примітки займають 35 сторінок; упорядники Я. Грицюк, О. Купчинський, Ф. Стеблій у книзі "Русалка Дністрова". Документи і матеріали (К., 1984) подали примітки на 595 позицій, словник рідковживаних слів, покажчик імен та географічний, які разом мають 375 сторінок.

Розкриваючи зміст вже згаданого збірника "Письменники Західної України 30—50-х років XIX ст.", упорядник не згадав твори, статті й листи М. Устияновича, А. Могильницького, О. Духновича; в тому ж збірнику опубліковано їх листування з Я. Головацьким, якого теж не згадано. На нашу думку, в опису кожного збірника треба розкривати зміст або ж давати ясну анотацію. Це дуже придалося б ученим, які живуть далеко від багатих бібліотек Львова і Києва.

У передмові "Від укладача" бажано було б ще сказати про деякі принципи щодо вміщення у бібліографії передруків фольклорних праць діячів "Руської трійці" (до якого року зроблено опис в книжкових зібраннях); не зрозуміло, яким критерієм користувався укладач, "вибірково" описуючи матеріали з журналу "Шашкевичіана" (за 1963—1988 рр.); за 1964, 1967, 1970, 1974, 1975, 1978—1980, 1982, 1985, 1987 рр. не взято з цього часопису ні однієї статті.

Принагідно доповнимо криптоніми у рецензованому покажчику: А. Л. (Антін Лотоцький, позиція 1121); Я. М-ов (письменник Яків Мамонтов, 1141); М. В. з М. (композитор Михайло Вербицький, 246); З.; Р. З. (Роман Завадович, 1228, 1469); К. С. (Кирило Студинський, 1589).

Помічено помилки: "Не чужого ми бажаєм" (позиція 60) — поезія-пісня не Маркіяна Шашкевича, а його сина Володимира (див. збірник "Зільник" В. Шашкевича, 1965, с. 35). У збірнику "Розвага" (1906) її помилково названо твором М. Шашкевича, звідти й закралася помилка. В анотації до позиції № 450 сказано, що на Шашкевичівському концерті виконувалася опера "Купало", а насправді виконувався тільки II акт (уперше повністю цю оперу А. Вахнянина виконав Харківський театр 1929 р.). У позиції № 1289, замість назви львівського видавництва "Каменяр" неправильно зазначено — "Молодь".

Найважливішим у нашій рецензії вважаємо доповнення бібліографічних одиниць (тільки за 1834—1990) до праці Л. Ільницької. Адже нове, третє видання

покажчика літератури про "Руську трійцю" та її епоху з'явиться не скоро. Висловлені міркування щодо укладання бібліографічних покажчиків стосуються радше всіх видань такого типу.

Цікавим явищем є співпраця на ниві народознавства близьких родичів діячів "Руської трійці". Деякі з них були обдарованими фольклористами, письменниками, педагогами, журналістами, видавцями, відіграли неабияку роль у житті М. Шашкевича, І. Вагилевича та Я. Головацького. Тож далі подаємо про них додатково найважливіші бібліографічні відомості.

ДОПОВНЕННЯ ДО БІБЛІОГРАФІЧНОГО ПОКАЖЧИКА "РУСЬКА ТРІЙЦЯ" (1834—1990 рр.)

І. ВИДАННЯ І ПЕРЕДРУК ТВОРІВ ПИСЬМЕННИКІВ "РУСЬКОЇ ТРІЙЦІ"

1. [Вірші з "Русалки Дністрової": "Мадей" І. Вагилевича, "Два віночки" Я. Головацького і "Веснівка" М. Шашкевича] // Киевлянин.— 1841.— Кн. 2.— С. 147—149.

2. Руський співаник. Уложив К. Паньківський.— Львів, 1888; 2-ге вид.— Уложив Кость Федьків [Кость Паньківський].— Львів, 1899.— 198 с.

У збірнику без нот серед пісень літературного походження є пісні М. Шашкевича; укладач подає список збірників, у яких є ноти до цих текстів.

3. "Руський амвон" [Під таким заголовком видано Л. Джулинським у Перемишлі проповідь М. Шашкевича з 1842 р.] // Галичанин.— 1895.— № 202.

4. Шашкевич Маркіян. Дайте руки, юні други. Вірші: [Слово до читателей руського язика; Вірна; Місяченько круглоколий; О. Наливайку; Хмельницького обступленіє Львова; Болеслав Кривоустий під Галичем, 1139; Споминайте, браття милі; Згадка; Чом, козаче молоденький; Поза тихий Дунай; Веснівка; Підлисє; Над Бугом; Бандурист; Побратимові; Пісеньки і грачки діточі; Фрагменти] / Упорядник Р. Лубківський.— К.: Веселка, 1989.— 38 с., кольор. іл.

ІІ. ЛІТЕРАТУРА ПРО ДІЯЧІВ "РУСЬКОЇ ТРІЙЦІ"

1. [Промова М. Устияновича на з'їзді діячів освіти, науки і культури у Львові] // Исторический очерк Галицко-руской матицы.— Львів, 1848.— С. 4—9.

Про багатство мови поезій М. Шашкевича.

2. ИН [Іван Наумович]. Всячина: [Вступна стаття перед публікацією вірша "Тілько вже разів сонечко вертало" Михайла Бульвінського (1815—1859), друга М. Шашкевича] // Зоря Галицька.— 1850.— № 80.

Автор статті дає високу оцінку поезіям, історико-літературним та мовним статтям М. Шашкевича, Я. Головацького, М. Устияновича.

3. [Список книжок у бібліотеці Галицько-руської матиці у Львові на 13.III.1850 р.] // Зоря галицька.— 1850.— № 67.

Була "Читанка" М. Шашкевича, 5000 примірників, залишилося 3548.

4. Спогади М. Устияновича [про вплив "Руської трійці" на його перші поетичні твори] // Родимий листок.— Чернівці, 1881.— № 14—15.

5. Прикарпатська Русь під владою Австрії // Галичанин.— 1895.— № 216.

У статті йдеться про користування М. Шашкевичем бібліотекою поміщика Василевського в 1832 р.

6. Брик І. Переклади сербських народних пісень у "Русалці Дністровій" // Записки НТШ.— 1930.— Т. 99.

7. Гаврилюк Осип. Маркіян Шашкевич — автор читанки // Львівські вісті.— 1942.— 23 січ.

8. Возняк М. Перший етап зацікавлення Шевченком на Галичині // Вільна Україна.— 1946.— № 52.

Перші популяризатори Т. Шевченка — М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький.

9. Рильський М. Нова українська поезія дожовтневих часів // Антологія української поезії.— К., 1957.— Т. 1.— С. 22—23.

У вступній статті мовиться про значення "Руської трійці" в культурному житті.

10. Грабовський П. Тарас Григорович Шевченко // Грабовський П. Зібрання творів.— К., 1960.— Т. 3.— С. 166.

Діяльність М. Шашкевича в оцінці П. Грабовського.

11. Медведик П. До 800-річчя "Слова о полку Ігоревім" // Вільне життя.— 1985.— 24 груд.

Про переклади "Слова" І. Вагилевичем, М. Шашкевичем, Я. Головацьким.

12. Медведик П. Назавжди в долі Бережан [про навчання М. Шашкевича та його друзів у Бережанах] // Ровесник.— 1986.— № 141, Тернопіль.

13. Присяжнюк Т. З чистих витоків: [значення творчости М. Шашкевича] // Вільне життя.— 1986.— № 212.

14. Історія української музики.— К., 1989.— Т. 2.

Музичний аналіз пісні "Веснівка" В. Матюка, сл. М. Шашкевича.— С. 283—284; вечори пам'яти поета.— С. 349, 354, 363.

15. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника АН України: Історичний нарис / Відповідальний редактор М. Лізанець.— К., 1989.— С. 14—15.

У бібліотечних фондах "Рідкісної книги" у Львові зберігається 2000 книг з бібліотеки Я. Головацького.

III. РОДИННЕ ОТОЧЕННЯ

1. Вагилевич Микола, брат І. Вагилевича, збирач загадок і казок // Брик І. Матеріали до історії українсько-чеських взаємин в першій половині XIX ст.— Львів, 1921.— С. 12.

2. Вагилевич Михайло, суплент при гімназії Ярославській іменований учителем семінарії учительської в Тернополі // Учитель (Львів).— 1893.— № 15; Медведик П. Вагилевич Михайло [небіж І. Вагилевича] // УЛЕ.— Т. 1.— С. 260.

3. Авдикович Юліана, сестра Я. Головацького (1826—1896). Некролог // Галичанин.— 1896.— № 103.

4. Головацький Іван Федорович [брат Я. Головацького]. Бібліографія, портрет // Родимий листок.— 1880.— № 15; див. ще № 393, листування; Головацький Іван. Некролог // Буковинські відомості (Чернівці.— 1899.— № 7; Шалата М. Головацький Іван (1814—1899) // УЛЕ.— Т. 1.— С. 442—443; Возняк М. Два недруковані вірші Івана Головацького // Записки НТШ.— Львів, 1910.— Т. 94, кн. 2.

5. Головацький Петро Федорович (1821—1853). Особистий архів // Особисті архівні фонди відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника АН України.— Львів, 1977.— С. 32; Шалата М. Головацький Петро [брат Я. Головацького] // УЛЕ.— Т. 1.— С. 443; див. ще № 393, листування.

6. Шашкевич Володимир Маркіянович (1838—1885). Особистий архів // Особисті фонди відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника АН України.— Львів, 1977.— С. 155; 145, 156; Шашкевич Володимир. Два листи 1865 і 1872 рр. [з Тернополя] до Вол. Навроцького в Ряшеві // Житє і слово.— Львів, 1894.— Т. 1, кн. 1.— С. 121—123; Переписка В. Шашкевича, Ф. Заревича і А. Крачлицького // Там же; 1895.— Т. 3.— С. 177—181; Тернопіль. Текст вітальної телеграми В. Шашкевича учасникам вечора пам'яті М. Шашкевича у Львові // Правда.— 1873.— № 10; Тарнів. З далекої Мазурщини [Текст вітання вдови Юлії і сина Володимира Шашкевичів учасникам літературно-музичного вечора пам'яти М. Шашкевича] // Друг.— 1876.— № 12.— С. 190. Шашкевич Володимир. Посмертна згадка // Зоря.— 1885.— № 4.— С. 48; Огоновський О. Володимир Шашкевич // Зоря.— 1888.— № 13—14; Франко І. [Про В. Шашкевича] // Нарис історії української літератури.— Львів, 1910.— С. 165, 170; Кирчів Р. Шашкевич Володимир // УРЕ.— 2-ге вид.— К., 1985.— Т. 3.— С. 372.

7. Шашкевич Денис (1847—1893), син дяка, стриєчного брата бл. пам'яті поета М. Шашкевича, народний учитель у Жабині [Золочівського повіту]. Некролог // Діло.— 1893.— № 177.

8. Шашкевич Микола (1813—1864, брат Маркіяна, священик у Лолині в 1837—1864 рр.] // Українсько-руський архів.— Львів, 1920.— Т. 13—14.— С. 11.

9. Шашкевич Олександр. З Пешту [Текст листа-подяки редакції "Слова" у Львові за надісланий перший номер газети; згадує і високо цінує свого родича М. Шашкевича] // Слово.— 1861.— № 8.

10. Шашкевич (після одруження Сметанова) Юлія [сестра Маркіяна]. Лист її до В. Шашкевича 1860 р. // Записки НТШ.— Львів, 1904.— Т. 18.— С. 40.

Подає в листі деякі моменти до біографії М. Шашкевича.

11. Шашкевич Юлії, вдові по незабутньому Маркіяну дав сейм з крайових фондів одноразову допомогу сто гульденів // Слово.— 1884.— № 112; [По допомогу Юлії Шашкевич від "Просвіти", "Клубу жінок"] // Діло.— 1893.— № 232.

IV. В ОБРАЗОТВОРЧОМУ МИСТЕЦТВІ ТА ФОТОГРАФІЯХ

1. Портрет Маркіяна Шашкевича у великім форматі вже появився з літографії і можна його дістати в канцелярії "Просвіти" // Діло.— 1893.— № 233.

2. Гнатюк В. Дивовижний проект: [про проект пам'ятника М. Шашкевичу в Підлиссі] // Літературно-науковий вісник.— 1905.— Т. 29, кн. 1, розд. "Хроніка і бібліогр." — С. 68—69.— Підпис: В.

3. У століття уродин М. Шашкевича. Колаж графічний художника Івана Косинина: [1. Портрет М. Шашкевича [за І. Трушем]. 2. Дуби в Підлиссі. 3. Пам'ятник на Білій горі у Підлиссі. 4. Пам'ятник на могилі поета у Львові // Діло.— 1911.— № 246.— С. 1; Те саме // Свобода.— 1911.— № 53.— С. 1.

4. Маркіянове свято в Перемишлі // Руслан.— 1911.— 8 листоп.— № 249.— С. 3.

Художник Олександр Скруток намалював портрет М. Шашкевича.

5. В комітеті обходу століття уродин М. Шашкевича можна дістати: шпильки до краваток з погруддям Маркіяна; портрет М. Шашкевича; "Альбом", 10 фото; Відзнаки для учасників; Переписані [поштові] листи // Свобода.— 1911.— № 51.

6. Лисак Василь (1886 — ?); біографічна довідка про скульптора, фоторепродукція його "Бюста М. Шашкевича" // Неділя.— 1911.— № 39.

7. Звідомлення "Руської бурси" в Тернополі за навч. рік 1911/1912. Тернопіль, 1912.

На святі гімназистів стояв на сцені "Бюст М. Шашкевича" невідомого автора.

8. Гаврилко Михайло (1882—1919) // Словник художників України.— К., 1973.— С. 50.

Про скульптора, автора "Погруддя М. Шашкевича" (гіпс, 1910). Див., ще: Неділя.— Львів, 1911.— № 37, фоторепродукція "Погруддя М. Шашкевича" М. Гаврилюка.

9. Козаченко І. Бережанський міжобласний центр по пропаганді книги [Музей книги]: ілюстрований кольоровий буклет.— К., 1967.— 16 с.

Зал М. Шашкевича та І. Франка.

10. Ілюстративні фотоматеріали: [Портрети М. Шашкевича, І. Вагилевича, Я. Головацького, А. Могильницького, М. Устияновича, Ю. Федьковича; вчених І. Франка, М. Возняка, О. Білецького; надгробні пам'ятники М. Шашкевичу та І. Вагилевичу (Львів, Личаківське кладовище), Я. Головацькому (Вільнюс); пам'ятники — М. Шашкевичу у с. Підліссі, в Канаді; І. Вагилевичу — в с. Ясені Рожнятинського району; меморіальні таблиці: М. Шашкевичу у Бібрці і Винниках (1911) та у Львові (1986); М. Шашкевичу, І. Вагилевичу і Я. Головацькому до 150-річчя "Русалки Дністрової" у Львові на будинку Наукової бібліотеки ім. В. Стефаника; пам'ятна медаль до 150-річчя "Русалки Дністрової" та значки до 175-річчя М. Шашкевича; титульні сторінки книжкових видань творів "Руської трійці" (20), автографи М. Шашкевича (2), Я. Головацького (2), автографи цензурних документів (4), запрошення з різних міст та сіл України на святкування ювілеїв М. Шашкевича і "Русалки Дністрової"; фото літературно-мистецьких святкувань: перенесення праху М. Шашкевича з Новосілок до Львова (1893); відкриття музею-садиби М. Шашкевича у Підлиссі, свято у Білому Камені, у Львівському університеті; відкриття наукового симпозіуму "Русалка Дністрова і слов'янські культури епохи романтизму" (1986); фото друкарні в Буді, де друкувалася "Русалка Дністровая" і приміщення Львівської середньої школи № 34 ім. М. Шаш-

кевича] // "Русалка Дністрова". Документи і матеріали / Упорядники О. Купчинський і Ф. Стеблій.— К., 1989. Див. позиція 794.

11. Шашкевич Маркіян. Дайте руки, юні други. Вірші / Упорядник Р. Лубківський.— К.: Веселка, 1989.— 38 с.

Збірничок з кольоровими ілюстраціями худ. Костянтина Музики: молодий Маркіян (1 обкл.), пейзаж рідної землі (2 обкл.); козак з бандурою на коні, бандурист, битва Наливайка з шляхетським військом; Богдан Хмельницький на чолі козацького загону, похід русичів, дівочий хоровод веснянок, йде весна, козак над Бугом та інші.

ПУБЛІКАЦІЯ ТА ПЕРЕДРУКИ ЗАПИСІВ ФОЛЬКЛОРУ

1. Руська читанка для вищої гімназії. Часть I. Уложив Ол. Барвінський.— Львів, 1870. Текст запису І. Вагилевичем колядки "Про початок світа".— С. 24.

2. Жартівливі та сатиричні пісні.— К., 1988.

Використано записи М. Шашкевича.

3. Передрук приказок Я. Головацького зі зб. "Вінок русинам на обжинки".— Відень, 1847.— С. 240—254 // Франко І. "Галицько-руські народні приповідки". Етногр. збірник.— Львів, 1905.— Т. 16.

4. Із праці "Народные песни Галицкой и Угорской Руси" Я. Головацького (М., 1878) частина пісень передруковувалася у серії "Українська народна творчість" Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Рильського: "Історичні пісні" (1961), "Ігри та пісні" (1963), "Колядки та щедрівки" (1964), "Жартівливі пісні" (1967), "Коломийки" (1969), "Танцювальні пісні" (1970), "Співанки-хроніки" (1972), "Рекрутські та солдатські" (1974), "Наймитські та заробітчанські" (1975), "Чумацькі пісні" (1976), "Пісні літературного походження" (1978), "Весільні пісні" (1, 2 вип. 1982), "Дитячий фольклор" (1984), "Балади" (К., 1987, 1988.— 1, 2 ч.).

Доповнення до позиції № 306, с. 78 бібліогр. покажчика.

МУЗИЧНІ ТВОРИ

1. Підлисся. Для трьох голосів. Муз. Філарета Колесси, сл. М. Шашкевича.— Видавництво Є. Якубовича (США), 1918.

2. Побратимові [Для чол. хору]. Муз. М. Колесси, сл. М. Шашкевича. Для семінаристського хору у Львові.— Львів, 1933.

3. Побратимові [Від слів "Аж мило згадати коли з України..."] Муз. Ф. Колесси, сл. М. Шашкевича. Для хору.— Львів: Товариство "Просвіта", 1943.

4. Псальми Руслановi. Для міш. хору. Муз. Б. Кудрика, сл. М. Шашкевича.— Львів, б. р.

5. В Маркіянове свято. Кантата Я. Ярославенка, сл. К. Малицької. Для міш. хору.— Львів, 1934; про це див. ще: Українська музика (Львів).— 1937.— № 4.— С. 58.

Не згасайте, ясні зорі; Нещасний. Музика Я. Ярославенка, сл. М. Шашкевича // Поклін М. Шашкевичеві.— Краків; Львів, 1943.— С. 5 [У друку цих двох творів не виявлено].

7. Річенька (Чом, річенько домашняя). Муз. І. Лаврівського, сл. Я. Головацького. На міш. хор (без супроводу). Аранжував М. Колесса // Народне музичне видавництво "Просвіти" у Львові, [1937].— 4 с.— (Пісні інвестиційні, ч. 19, вип. 35).

Те ж: // Хорові твори укр. композиторів к. XIX — поч. XX ст.— К.: Музична Україна, 1965.— Вип. 1.— С. 19—21.

8. Розлука. Музика С. Людкевича, сл. М. Шашкевича // Людкевич С. Солоспіви для голосу з ф-но. Упорядник З. Штундер.— К.: Музична Україна, 1969.— 76 с., з нот.

9. "Медведюк". Опера на 3 акти Андрія Гнатишина. Лібретто за сюжетом оповідання "Олена" М. Шашкевича // Дитиняк М. Українські композитори: Біографічний довідник.— Едмонтон, 1986.— С. 39 (Авторський оригінал опери "Медведюк" зберігається у Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаника НАН України, від. мистецтва, № 34417 МУЗ).

10. Пісня про М. Шашкевича. Музика Г. Майбороди, сл. Д. Павличка // Павличко Д. Два кольори. Укр. і рос. мовами. Переклад з української П. Сингаївського.— К.: Музична Україна, 1971.— 84 с.

11. До позиції 1508: Співаник для шкіл народних І. Воробкевича.— Відень, 1889. Перевидавався у 1893, 1899, 1902 рр.

ДИСКОГРАФІЯ ПІСЕНЬ М. ШАШКЕВИЧА ТА Я. ГОЛОВАЦЬКОГО

1. Х-563000/001. "Веснівка", муз. В. Матюка, сл. М. Шашкевича. Виконують Філомена і Лев Лопатинські.— Фірма "Зонофон".— 1911—1912.

2. С.—10—05541/42. "Веснівка". Муз. В. Матюка, сл. М. Шашкевича. Аранжеровка М. Колесси. Виконує капела "Трембіта", диригент В. Пекар.— Фірма "Мелодія".— 1975.

3. С.—1029041/42. "Веснівка". Муз. В. Матюка, сл. М. Шашкевича, співає Марія Бойко в супр. ф-но Яр. Матюхи. Фірма "Мелодія".— 1989.

4. Х-564004. "Туга за родиною" (Я в чужині загибаю). Муз. І. Воробкевича, сл. Я. Головацького. Виконує квартет Львів. "Бояна", диригент М. Волошин.— Фірма "Зонофон".— 1911—1912.

V. ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТИ М. ШАШКЕВИЧА

1. [Повідомлення про перше вшанування пам'яти М. Шашкевича (2.V.1848) на відкритті "Руської ради" у Львові] // Зоря Галицька.— 1848.— № 7.— С. 2.

М. Устиянович читав тоді свій вірш "Згадка за М. Шашкевича".

2. [Тексти телеграм Богдана Шашкевича, військового академіка з Вінер-Нейштадт і Антона Шашкевича, капітана у Буди, учасникам вечора М. Шашкевичу у Львові] // Правда.— 1873.— № 10.

3. [Повідомлення про вечір студентів у Кракові до 50-річчя "Русалки Дністрової"] // Діло.— 1888.— № 51.

Учасники Ф. Колесса, А. Дольницький, М. Яцків.

4. [Про заснування читальні ім. М. Шашкевича в м. Джермені у США] // Діло.— 1888.— № 58.

5. Вечерок [у Чернівцях] в пам'ять Шевченка, Шашкевича, Федьковича // Буковина.— 1889.— № 6.

6. Гість. Народне свято в Чернівцях // Буковина.— 1889.— № 7.

Вечір, присвячений Т. Шевченкові, М. Шашкевичу, Ю. Федьковичу.

7. Гість. Народне свято // Буковина.— 1890.— № 7.

Вечір у Чернівцях, присвячений Т. Шевченкові, М. Шашкевичу і Ю. Федьковичу.

8. Вечерок у пам'ять Шевченка, Шашкевича і Федьковича [у Чернівцях] // Буковина.— 1891.— № 7.

9. Концерт в пам'ять Шевченка, Федьковича і Шашкевича [у Чернівцях] // Буковина.— 1892.— № 24.

Участь: Львівський "Боян", співак Й. Шиманський.

10. [Бережанський "Боян" відкрився концертом, присвяченим пам'яти М. Шашкевича] // Діло.— 1893.— № 261.

Доповідач А. Чайковський, диригент О. Нижанківський, читець худ. слова О. Бобикевич.

11. [Текст вітальної телеграми О. Мишуги учасникам Шашкевичевого концерту в Бережанах] // Діло.— 1893.— № 200.

12. Текст вітальної телеграми С. Крушельницької з Мілана учасникам свята пам'яти М. Шашкевича у Львові // Діло.— 1893.— № 165.

13. Комітет для перевезення праху бл. п. М. Шашкевича і обходу його ювілею... // Діло.— 1893.— № 208.

Члени комітету: О. Огоновський (голова), І. Копач, Д. Савчак; у перепохованні брала участь дружина М. Шашкевича Юлія і родина.

14. [Заява громадськости Тернополя до ради міської, щоб вул. Стрілецьку назвати іменем М. Шашкевича] // Діло.— 1896.— 9 берез.

15. Свято Маркіяна в Милятині Старім // Діло.— 1901.— № 105.

Хор з Ріпнева, цитрист Є. Купчинський.

16. [Повідомлення про заборону вечора пам'яті М. Шашкевича у Харкові] // Рада.— 1911.— № 259.

17. Гімназія в Буську ім. М. Шашкевича // Діло.— 1911.— № 263. Вшанування пам'яти поета.

18. [Текст вітальних телеграм Театру М. Садовського з Києва, М. Менцинського з Німеччини, визнач. зарубіжних діячів культури та товариств учасникам святкування у Львові] // Діло.— 1911.— 31 жовт.— № 242.

19. Гусак В., Гавришко Ом. Маркіянове свято в Бережанах // Діло.— 1911.— № 212.

Програма свята.

20. Маркіянове свято в Бережанах // Діло.— 1911.— № 254, 255.

21. Маркіянове свято в Скалаті // Діло.— 1911.— № 100.

Хор "Бандурист" зі Львова, цитрист Є. Купчинський, худ. читання О. Курбаса.

22. [На Маркіянове свято до Львова їде громадськість поїздом Тернопіль—Львів] // Подільське слово.— 1911.— № 15.

23. В пам'ять 100-літніх уродин М. Шашкевича [Програма вечора в Тернополі] // Подільське слово.—1911.— 23 груд., № 18/19.

24. [Відкриття пам'ятної таблиці на честь Т. Шевченка, М. Шашкевича та І. Франка на скелях в Уричі] // Неділя.— 1912.— № 27/28.— С. 16.

25. Маркіянове свято у Теребовлі // Діло.— 1912.— № 5—6.

26. Маркіянове святкування в Тернополі // Діло.— 1912.— № 5.

Я. Ярема (доп.), хори Денисова, Чернихова, Березовиці.

27. Лотоцький Антон. Пішки на гору Маркіяна [Учні Рогатинської гімназії] // Діло.— 1912.— 19 лип.

28. Яворів. Ювілейний Шашкевичівський концерт // Українська музика (Львів).— 1937.— № 5/6.— С. 81.

Участь О. Неділка, М. Вишницької.

29. Недільський І. Концерт в честь М. Шашкевича і 100-ліття появи "Русалки Дністрової" у Станіславі // Українська музика.— 1937.— № 4.— С. 58.

Участь: хори "Боян", "Думка", "Зоря", М. Голинський, І. Смолинський.

30. Барвінський В. Львів. Концерт старогалицьких пісень з нагоди 100-ліття "Русалки Дністрової" [рец.] // Українська музика.—1938.— № 6.— С. 109.

Хор "Сурма", Б. Кудрик, О. Плешкевич, М. Сабат-Свірська, М. Вишницька.

31. Завадович Роман. В 100-і роковини 1837—1937 [Вірш-присвята] // Одноднівка "Століття "Русалки Дністрової".— Львів, 1937.

32. Король Степан. Школярик Маркіян. Сценічна картина з дитячих літ М. Шашкевича // Дитяча б-ка "Світ дитини".— Львів, 1937.— № 188.

33. Українські радіохвилі // Українська музика.— 1938.— № 4.— С. 73.

М. Сабат-Свірська виконувала пісні М. Шашкевича.

34. Духнович О. Одвіт Йосифу Левицькому [Вірш, 1838] // Духнович О. Твори.— Братислава, 1968.— Т. 1.— С. 189—192.

Петро МЕДВЕДИК

Праці Івана Хланти: Володимир Ладижець: Бібліографічний покажчик.— Ужгород, 1985.— 87 с.; Степан Жупанин: Бібліографічний покажчик.— Ужгород, 1985.— 59 с.; Український фольклор Великої Вітчизняної війни: Бібліографічний покажчик (1945—1985).— Ужгород, 1986.— 75 с.; Петро Володимирович Угляренко: Бібліографічний покажчик.— Ужгород, 1988.— 71 с.; Письменники Закарпаття — лауреати обласної комсомольської премії імені Д. Вакарова: Бібліографічний покажчик.— Ужгород, 1988.— 219 с.; Петро Васильович Лінтур: Бібліографічний покажчик.— Співавтор: І. М. Сенько.— Ужгород, 1988.— 56 с.; Семен Панько: Біобібліографічний покажчик.— Ужгород, 1991.— 100 с.; Юрій Керекеш: Бібліографічний покажчик.— Ужгород, 1992.— 70 с.; Дмитро Вакаров: Бібліографічний покажчик.— Ужгород, 1992.— 114 с.

Не буде перебільшенням, якщо сказати: рівень бібліографії є одним з найпереконливіших показників стану національної культури народу. У цьому неважко переконатися, коли перед очима постають системні англомовні, німецькомовні, французькомовні, японськомовні, російськомовні чи польськомовні бібліо-

27. Лотоцький Антон. Пішки на гору Маркіяна [Учні Рогатинської гімназії] // Діло.— 1912.— 19 лип.

28. Яворів. Ювілейний Шашкевичівський концерт // Українська музика (Львів).— 1937.— № 5/6.— С. 81.

Участь О. Неділка, М. Вишницької.

29. Недільський І. Концерт в честь М. Шашкевича і 100-ліття появи "Русалки Дністрової" у Станіславі // Українська музика.— 1937.— № 4.— С. 58.

Участь: хори "Боян", "Думка", "Зоря", М. Голинський, І. Смолинський.

30. Барвінський В. Львів. Концерт старогалицьких пісень з нагоди 100-ліття "Русалки Дністрової" [рец.] // Українська музика.—1938.— № 6.— С. 109.

Хор "Сурма", Б. Кудрик, О. Плешкевич, М. Сабат-Свірська, М. Вишницька.

31. Завадович Роман. В 100-і роковини 1837—1937 [Вірш-присвята] // Одноднівка "Століття "Русалки Дністрової".— Львів, 1937.

32. Король Степан. Школярик Маркіян. Сценічна картина з дитячих літ М. Шашкевича // Дитяча б-ка "Світ дитини".— Львів, 1937.— № 188.

33. Українські радіохвилі // Українська музика.— 1938.— № 4.— С. 73.

М. Сабат-Свірська виконувала пісні М. Шашкевича.

34. Духнович О. Одвіт Йосифу Левицькому [Вірш, 1838] // Духнович О. Твори.— Братислава, 1968.— Т. 1.— С. 189—192.

Петро МЕДВЕДИК

Праці Івана Хланти: Володимир Ладижець: Бібліографічний покажчик.— Ужгород, 1985.— 87 с.; Степан Жупанин: Бібліографічний покажчик.— Ужгород, 1985.— 59 с.; Український фольклор Великої Вітчизняної війни: Бібліографічний покажчик (1945—1985).— Ужгород, 1986.— 75 с.; Петро Володимирович Угляренко: Бібліографічний покажчик.— Ужгород, 1988.— 71 с.; Письменники Закарпаття — лауреати обласної комсомольської премії імені Д. Вакарова: Бібліографічний покажчик.— Ужгород, 1988.— 219 с.; Петро Васильович Лінтур: Бібліографічний покажчик.— Співавтор: І. М. Сенько.— Ужгород, 1988.— 56 с.; Семен Панько: Біобібліографічний покажчик.— Ужгород, 1991.— 100 с.; Юрій Керекеш: Бібліографічний покажчик.— Ужгород, 1992.— 70 с.; Дмитро Вакаров: Бібліографічний покажчик.— Ужгород, 1992.— 114 с.

Не буде перебільшенням, якщо сказати: рівень бібліографії є одним з найпереконливіших показників стану національної культури народу. У цьому неважко переконатися, коли перед очима постають системні англомовні, німецькомовні, французькомовні, японськомовні, російськомовні чи польськомовні бібліо-

графії, у тім числі різноманітні тематичні й персональні бібліографічні покажчики, семінарії, біобібліографічні словники, бібліографічні посібники як науково-допоміжного, так і рекомендаційного характеру. На превеликий жаль, стан української бібліографічної науки загалом ще далекий від задовільного рівня, хоч у цій благородній справі зроблено чимало. У зв'язку з гострою потребою у створенні цілісної бібліографії джерелознавчих матеріалів з української літератури та літературознавства видається особливо злободенною проблема видання бібліографічних покажчиків цільового призначення, на сторінках яких містилась би реєстрація всіх наявних публікацій, що з'явилися в різних регіонах України. Мовиться про комплексну творчу роботу в галузі науково-допоміжної бібліографії, зокрема, у пов'язанні з краєзнавством, народознавством загалом. У цьому контексті заслуговують на увагу рецензовані бібліографічні покажчики. Їх автор І. Хланта, обдарований збирач соціально-побутових казок, легенд, переказів, народних пісень, дослідник української народнопоетичної творчости, зарекомендував себе професійним бібліографом. Поза всяким сумнівом, у його особі літературне Закарпаття знайшло вдумливого дослідника, котрий зримо продовжив найкращі традиції бібліографічної справи, носіями якої у Закарпатті були Федір Потушняк, Микола Лелекач, Володиир Бірчак, Василь Пачовський, Василь Ґренджа-Донський, Іван Гарайда, Юрій Жаткович, Василь Гаджега, Августин Волошин, Гіядор Стрипський. Тут буде доречно згадати про працю, що й донині не втратила своєї значущости,— "Загальна бібліографія Подкарпаття" (Ужгород, 1944 , 151 с.). Її автори, Микола Лелекач та Іван Гарайда, охопили реєстрацію видання, що мали дотичність до історії Закарпатської України й побачили світ у багатьох культурних містах Центральної та Західної Європи і передусім — Празі, Будапешті, Відні, Берліні, Римі та Парижі. Своєю спрямованістю вона нагадує фундаментальну "Бібліографію історії України" (понад 55 тисяч назв) Мирона Кордуби (1876—1947), яка, на жаль, і досі не дійшла до читацького загалу, полишаючись у рукопису.

Іван Хланта народився 20 квітня 1941 р. в с. Копашнево, що біля Хуста, в селянській родині. Ще навчаючись у Драгівській середній школі, дев'ятикласник Хланта мав у своєму активі чималий зшиток із власними записами коломийок, почутих учнем у селах Хустського району. Окремі з них були в 1957 р. опубліковані з благословенням Максима Рильського на шпальтах журналу "Народна творчість та етнографія".

Закінчивши філологічний факультет Ужгородського університету (1964), працював у середній школі робітничої молоді міста Костянтинівки, що на Донеччині, прищеплюючи здебільшого зрусифікованим вихованцям почуття любови до української мови, до того Донбасу, що дав українському письменству — нині справедливо уславлених — Василя Стуса, Івана Світличного, Миколу Хвильового, Івана Дзюбу, Василя Голобородька... Повернувшись до рідного краю, вчителював у селах Тячівського району. 1971—1974 рр.— час становлення І. Хланти як ученого в стінах Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії імені М. Т. Рильського АН України. Тут він успішно захистив кандидатську дисертацію ("Українська соціально-побутова казка", 1976), підготував книжку "Народні пісні в записах Панаса Мирного та Івана Білика" (К., 1977). Згодом з'явилися упорядковані І. Хлантою українські народні соціально-побутові казки під назвою "Правда і кривда" (Ужгород, 1981, 350 с.), "Казки Карпат" (Ужгород, 1989, 1900, 418 с.), "Казки Покуття" Оскара Кольберґа (Ужгород, 1991, 327 с.), а також збірник фольклорних записів "Над вертепом звізда ясна..." (Ужгород, 1990, 94 с.),

в якому містяться і записи упорядника, і записи вертепного дійства з публікацій 20—30-х рр. XX ст.

Ми зумисно робимо наголос на цих окремих фактах біографії І. Хланти, бо якось так сталося, що полудень віку авторитетного вченого (і тут нема жодного перебільшення) залишився без слова вдячности критики за доробок скромного ювіляра-трудівника.

Для всіх праць І. Хланти як бібліографа-галузевика характерна деталь, що увиразнює професійну підготовленість ужгородського бібліографа: мовиться про його вміння дібрати із збірних матеріалів (усі позиції перевірено укладачем де візу) найцінніше, те що об'єктивно орієнтує зацікавленого читача в цільовому призначенні поданої інформації. Покажчики І. Хланти відображають його уявлення про фактичні дані, що містяться у них. Тому й не дивно, що в кожному виданні знаходимо розділ "Від укладача" або ж грунтовні студії. Так, бібліографічний покажчик "Семен Панько" містить дослідження про життєвий і творчий шлях С. Панька (1920—1976), який "вписав яскраву сторінку в культурне і літературне єднання українського народу з народами інших країн"[1]. Без сумніву, читач, ознайомившись із цим аргументованим нарисом (47 сторінок!), отримає не маловиразну "пам'ятку читачеві", а грунтовно осмислену, систематизовану розповідь про письменника, його епоху, значення й місце творчости досліджуваного автора в історії української літератури. Аналогічні вступні статті супроводжують бібліографічні покажчики "Юрій Керекеш"[2] та "Дмитро Вакаров"[3]. Уміщено і бібліографічні довідки про письменників, окремі видання, різножанрові публікації (скажімо, в покажчику "Юрій Керекеш" вони містяться в окремих розділах "Поезії", "Роман. Повісті. Оповідання", "Нариси. Статті", "Драматичні твори", "Критичні статті та рецензії", "Переклади", "Переклади творів Ю. Керекеша", "Література про життєвий і творчий шлях", "Бібліографічні та довідкові матеріали" тощо).

Такий, сказати б, діалог упорядника з читачем підносить культуру читання, формує читацькі зацікавлення, сприяє виробленню літературно-художнього смаку, врешті, виховує первинні навички систематичної, цілеспрямованої праці над текстом. Ідеться також і про широку пропаганду художніх надбань на теренах літературного Закарпаття з проекцією на всю україномовну читацьку аудиторію. Примітно, що І. Хланта укладає персональні покажчики, які мають читацьке й цільове призначення. Тому в рамках кожного розділу упорядник дотримує хронологічної послідовности, наприклад, розміщення текстів, а в межах року спочатку подає матеріал із книжок, збірників, журналів, газет тощо. Допоміжний апарат складається з "Іменного покажчика" та "Списку використаних періодичних видань". Нерідко І. Хланта свідомо полегшує рецепцію. В покажчику "Дмитро Вакаров" міститься як алфавітний перелік назв поетичних творів "закарпатського Джаліля" — Дмитра Вакарова (1920—1945) мовою оригіналу (російською), так і в перекладі українською мовою.

Літературна спадщина письменників Закарпаття розсіяна по численних збірниках і періодичних виданнях. І. Хланта зробив успішну спробу "об'єднати" кількох авторів на сторінках одного персонального покажчика "Письменники За-

---

[1] Хланта І. В. Семен Панько: Біобібліографічний покажчик.— Ужгород, 1991.— С. 46.

[2] Хланта І. Осмислюючи правду життя //Юрій Керекеш: Бібліографічний покажчик.— Ужгород, 1992.— С. 3—35.

[3] Хланта І. Вакаров у житті та книгах//Дмитро Вакаров: Бібліографічний покажчик.— Ужгород, 1992.— С. 3—41.

карпаття — лауреати обласної комсомольської премії імені Д. Вакарова" (Ужгород, 1988). Матеріал у покажчику розміщено за роками (1966—1986) присудження цієї премії Юрієві Гойді, Василеві Вовчку, Петрові Скунцю, Василеві Басарабу, Олексі Янчику, Василеві Густі.

Праці І. Хланти, поза всяким сумнівом, корисні для дослідників літературного процесу, для викладачів вузів, учителів, студентів, бібліотечних працівників, краєзнавців. До речі, всебічна обізнаність з творчістю письменників Закарпаття допомогла І. Хланті укласти "Програму з літературного краєзнавства для шкіл Закарпаття, 10—11 класи" (Ужгород, 52 с.). Він зібрав справді величезну картотеку про творчість носіїв художнього слова в Закарпатті, а також про український фольклор, що побутує у цьому краї. За все це належиться висловити І. Хланті щире слово вдячности.

Микола ЗИМОМРЯ

Максим Бойко. Персональна бібліографія=Personal Bibliography, 1947—1992 / Compiled and edited by M. Bojko.— Блумінґтон—Індіана: Осередок Бібліографії Волині, 1992.— 178 с.

У передмові до своєї біобібліографії Максим Бойко пише: "На порозі підсумків праці наводимо давній звичай в Україні, що після жнивної праці збору жита і пшениці лишали на полі "Спасову бороду" — жмут стеблин колосся, легко зв'язаного вгорі, як знак найважнішого збору".

Таким збором для М. Бойка стала бібліографія його праць, укладена і видана самим автором. Спроби авторської біобібліографії досить рідкісне явище, принаймні в Україні*,— навіть якщо автор і складе сам бібліографію, що шукає "укладача". Тому й інтерес до такої авторської праці особливий.

Бібліографію своїх праць автор називає "об'єктивною", а літературу про автора (зібрану також ним) — "суб'єктивною" бібліографією, вкладаючи в ці поняття зовсім інший, ніж ми звикли вживати стосовно бібліографії, зміст. Не беремося дискутувати з шановним автором з приводу термінології, але вона наштовхує на цікаві роздуми. Для бібліографів у діаспорі проблеми об'єктивности в бібліографії (у прийнятому в нас розумінні — повноти реєстрації) не існувало, бо включати у списки можна було все, що надруковано, бо, зрештою, їм не накидувано принципу партійности. Та й сам вчений чи письменник там не мав тих проблем ні в творчості, ні в бібліографії, що їх мали наші вчені чи письменники — писати на замовлення, хвалити тих, хто не заслуговував на похвалу, критикувати те, чого не читав.

У персоналії бібліограф в Україні теж не міг дати власне об'єктивної бібліографії внаслідок цензурних перепон та й "внутрішньої" цензури, виробленої роками обмежень і заборон. Якщо це була персоналія В. Стефаника (Львів, 1985),

* Зразком такої бібліографії в Україні є бібліографічний довідник "Ярослав Романович Дашкевич" (К., 1993).

карпаття — лауреати обласної комсомольської премії імені Д. Вакарова" (Ужгород, 1988). Матеріал у покажчику розміщено за роками (1966—1986) присудження цієї премії Юрієві Гойді, Василеві Вовчку, Петрові Скунцю, Василеві Басарабу, Олексі Янчику, Василеві Густі.

Праці І. Хланти, поза всяким сумнівом, корисні для дослідників літературного процесу, для викладачів вузів, учителів, студентів, бібліотечних працівників, краєзнавців. До речі, всебічна обізнаність з творчістю письменників Закарпаття допомогла І. Хланті укласти "Програму з літературного краєзнавства для шкіл Закарпаття, 10—11 класи" (Ужгород, 52 с.). Він зібрав справді величезну картотеку про творчість носіїв художнього слова в Закарпатті, а також про український фольклор, що побутує у цьому краї. За все це належиться висловити І. Хланті щире слово вдячности.

Микола ЗИМОМРЯ

Максим Бойко. Персональна бібліографія=Personal Bibliography, 1947—1992 / Compiled and edited by M. Bojko.— Блумінґтон—Індіана: Осередок Бібліографії Волині, 1992.— 178 с.

У передмові до своєї біобібліографії Максим Бойко пише: "На порозі підсумків праці наводимо давній звичай в Україні, що після жнивної праці збору жита і пшениці лишали на полі "Спасову бороду" — жмут стеблин колосся, легко зв'язаного вгорі, як знак найважнішого збору".

Таким збором для М. Бойка стала бібліографія його праць, укладена і видана самим автором. Спроби авторської біобібліографії досить рідкісне явище, принаймні в Україні*,— навіть якщо автор і складе сам бібліографію, що шукає "укладача". Тому й інтерес до такої авторської праці особливий.

Бібліографію своїх праць автор називає "об'єктивною", а літературу про автора (зібрану також ним) — "суб'єктивною" бібліографією, вкладаючи в ці поняття зовсім інший, ніж ми звикли вживати стосовно бібліографії, зміст. Не беремося дискутувати з шановним автором з приводу термінології, але вона наштовхує на цікаві роздуми. Для бібліографів у діаспорі проблеми об'єктивности в бібліографії (у прийнятому в нас розумінні — повноти реєстрації) не існувало, бо включати у списки можна було все, що надруковано, бо, зрештою, їм не накидувано принципу партійности. Та й сам вчений чи письменник там не мав тих проблем ні в творчості, ні в бібліографії, що їх мали наші вчені чи письменники — писати на замовлення, хвалити тих, хто не заслуговував на похвалу, критикувати те, чого не читав.

У персоналії бібліограф в Україні теж не міг дати власне об'єктивної бібліографії внаслідок цензурних перепон та й "внутрішньої" цензури, виробленої роками обмежень і заборон. Якщо це була персоналія В. Стефаника (Львів, 1985),

* Зразком такої бібліографії в Україні є бібліографічний довідник "Ярослав Романович Дашкевич" (К., 1993).

то можна було давати відгуки лише так званої прогресивної зарубіжної преси, а якщо вже потрапило в бібліографію більше, ніж дозволялося, то покажчик, як, зокрема, персоналія Лесі Українки (К., 1972), опинявся у спецфонді. Підготовлена в 1970-ті рр. у Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаника АН України персоналія О. Новаківського, обкраяна зі всіх боків на предмет 1920—1930-х рр., так і залишилася у картотеці.

А як же стоїть справа з об'єктивністю в біобібліографії сьогодні? Не кожен з нині сущих письменників, учених захоче представити в біобібліографії все написане, мотивуючи тим, що нині читач не все сприйме з того, що написано раніше "на злобу дня", не все актуальне і потрібне. Отже, знову об'єктивність в біобібліографії у нас стане проблемою. Але це до слова. А поза тим погляньмо на творчий доробок Максима Бойка — відомого дослідника українського друку, історика, бібліографа, засновника Осередку Бібліографії Волині в США. Ми майже не знаємо цього вченого, бо жодної його праці немає в академічній бібліотеці Львова. А обсяг його друкованих праць (1947—1992) великий — 40 окремих досліджень і бібліографій, понад 250 статей і рецензій в царині історії, літератури, економіки і політики, культури, бібліотечної справи. Серед цього обширу праць можна виділити два найпотужніші блоки — дослідницькі та бібліографічні праці з історії Волині та з історії української бібліографії. Дослідницька і бібліографічна праця настільки тісно переплетені у творчому доробку М. Бойка, що їх неможливо розглядати окремо.

Навряд чи знайдемо сьогодні в діаспорі чи в Україні такого дослідника історії Волині, як М. Бойко. Лише перелік найповажніших праць (на жаль переліком доведеться й обмежитись) засвідчує глибоку дослідницьку працю автора: "Бібліографія джерел історії Волині: Описовий довідник до 1900 р." (1969); "Бібліографічний довідник поселень Волині XIX ст." (1973); "Волиніяна, матеріяли до бібліографії" (1973); "Бібліографія церковного життя Волині" (1974); "Історично-бібліографічний нарис друкарства Волині, 1578—1830" (1972); "Палеографія та папірні Волині" (1979); "Острозька та Дерманська друкарні" (1980); "Острозька біблія — королева української книги" (1981) та інші.

Всі ці праці видані у Блумінґтоні (Індіана, США) заходами Осередку Бібліографії Волині, засновником якого є М. Бойко. Видання осередку виходили в трьох серіях: "Праці Осередку Бібліографії Волині", "Культура українського слова", "Українська національна бібліографія". Майже щороку в першій серії виходили бібліографії, матеріали з історії друкарства, книгознавства, палеографії тощо. За 1968—1983 рр. вийшло 22 назви, з них автором 20 є М. Бойко.

З приміток автора до біобібліографії дізнаємось цікаві факти, зокрема те, що йому належить атрибуція як українських острозьких друків, які були знайдені в бібліотеці Гота (Східна Німеччина) в 1960 р. й описані у виданні "Ivan Fedorovs Griechischrussiasch /kirchenslawisches Lesebuch von 1578 und der Gothar Bukvar' von 1578/1580" (Berlin, 1969) як російські.

У 1988 р., до 1000-ліття християнства в Україні, М. Бойко видає окремо копії цих видань (Острозький буквар = The Ostrohian Primer... 1578.— Блумінґтон, Інд., 1988.— Відб. з розвідки нім. мовою; Читанка Божого Слова = The Reader of the Divine Word.— Остріг: Друк. кн. К. Острозького. Скл. І. Федоров-Федорович, 1578.— Блумінґтон, Інд., 1988.— Відб. з розвідки нім. мовою) з своєю передмовою та резюме англійською мовою, вказуючи, що автори помилилися, визначаючи друки як російські, насправді це друки українські.

Про наповнення видань з історії Волині судимо з їх змісту, який подано в додатках до бібліографії. Розглянемо для ознайомлення читача зміст довідника

бібліографії джерел історії Волині, виданого 1969 р. Автор подає історіографічний нарис "Українське та іншомовне джерелознавство", визначає в окремому розділі головніші періоди історії Волині, починаючи від слов'янських племен до VI ст. на території Волині та закінчуючи російською окупацією 1793—1914 рр. Джерела згруповані за жанрово-тематичним принципом — загальні довідники, розповідні джерела (літописи, подорожі, народна творчість, збірки історичних матеріалів), правові джерела (грамоти, податкові реєстри, судейські книги, інвентарі, люстрації і т. д), джерела до історії освіти і культури (друкарні, бібліотеки, архіви, музеї тощо), до історії міст і сіл, допоміжні матеріали (археологія, етнографія, геральдика тощо). Окремі розділи подають відомості про знатні роди та національні меншини на Волині, бібліографічні джерела. Зміст кожного видання дуже докладний, що дає можливість читачеві швидко зорієнтуватись як в самому матеріалі, так і в способі дослідження автора — грунтовному, документальному, з увагою до найменших деталей.

"Історично-бібліографічний нарис друкарства Волині, 1578—1830" (1972) виходить далеко за межі нарису. Це і дослідження друкованої книги на Волині (перші слов'янські азбуки, вихідний лист, заставки, ілюстрації, ініціали, кінцівки та друкарські знаки тощо) і біобібліографія князя Острозького та видатних діячів культури, чиї імена пов'язані з Волинню (Кирило Туровський, Клірик Острозький, Юрій Рогатинець, Мелетій Смотрицький — всього 47 осіб), і словник друкарів та друкарень Волині, окремий розділ — про мандрівні друкарні, бібліографію публікацій друкарень Волині (1578—1830), схеми і додатки — всього видання охоплює 204 сторінки.

М. Бойко — глибокий дослідник історії української бібліографії. Інтерес для фахівців становлять такі праці, як "Історичними шляхами української бібліографії" (1984); "Репертуар української бібліографії. Хронологічна студія" (1982); "Нариси до історії української бібліографії, 1013—1980" (1988); "У робітні української бібліографії" (1981); "Українська бібліографія за кордоном" (1985); "Українська бібліографія материка і діяспори" (1988) та інші. На материковій Україні питаннями історії української бібліографії займались нині покійні І. Корнєйчик (Історія української бібліографії.— К., 1971) та М. Гуменюк (Українські бібліографи кінця 19 — поч. 20 ст.— Харків, 1961). Раніше в цій ділянці працювали М. Ясінський та В. Дорошенко.

М. Ясінський в "Програмі для аспірантів ВБУ. Історія української бібліографії" (К., 1929) (зберігається один примірник у вигляді машинопису у Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаника НАН України) подає періодизацію історії української бібліографії відповідно до історії української книги. Цікаво, що цей же принцип приймає М. Бойко ("Історичними шляхами української бібліографії", 1984), продовжуючи його до нашого часу. Одночасно М. Бойко в передмові критикує книгу І. Корнєйчика, який, на його думку, "матеріалу зібрав багато, але пішов за шаблоном російського бібліографа Н. Здобнова і тому в ній тяжко розібратися". Дозволимо не у всьому погодитися з таким категоричним присудом шановного автора. Якщо переглянути назви розділів праці І. Корнєйчика ("Давня бібліографія; Бібліографія в І пол. 19 ст."; "Бібліографія в ІІ пол. 19 ст."; "Бібліографія кінця 19 — поч. 20 ст."), то ніби й має рацію М. Бойко. Але ми у наших виданнях звикли читати і підтекст, шукати в примітках того, чого не можна було сказати у тексті. І. Корнєйчик знав періодизацію М. Ясінського (І період — від "Ізборніка Святослава" 1073 р. до друкування книг у Львові; ІІ — від "Апостола" 1574 до заборони видавати книги в Україні "гражданським шрифтом"; ІІІ — від указу російського Синоду 1721 р. до "Енеїди" 1798 р.; IV — від "Енеїди"

до кінця першої світової війни 1916 р.) і повністю навів її у примітках. На жаль, сам в 1970-ті роки мусив прийняти чужі принципи періодизації, бо інакше, цілком зрозуміло, книжка не вийшла б.

Цікаві відомості подає М. Бойко в передмові про В. Дорошенка, який нібито "ще перед 1945 р. написав історію української бібліографії, йдучи через Чехію на захід, обтяжений багажем, лишив у невідомій нам бібліотеці".

Таке повідомлення мало б зацікавити україністів Праги, зокрема такого скрупульозного дослідника, як Б. Зілинський, який під час зустрічі з ним у Празі розповів про архів В. Дорошенка в замку під Прагою, що його він розпочав опрацьовувати власними силами.

Про характер праць з історії української бібліографії теж судимо зі змісту, поданого в додатках. У "Нарисах до історії української бібліографії, 1073—1980" (1988) знайдемо матеріали біобібліографічного характеру про видатних українських бібліографів XIX ст. Деякі імена траплялись у нарисах М. Гуменюка, але тут їх набагато більше. Матеріали про українських бібліографів середини XX ст. Ю. Меженка, Л. Биковського, В. Дорошенка, Є. Пеленського, видавця І. Тиктора знайдемо у виданні "Українська бібліографія материка й діяспори" (1988). Тут є також розділи про бібліографію в Америці (в тому числі українську), Канаді, про "марксо-ленінську бібліографію" та "бібліографію соц-реалізму", як називає їх автор. Грунтовним підручником з теорії бібліографії може бути праця М. Бойка "У робітні української бібліографії" (1981), яка за змістом (зручна предметно-тематична систематизація матеріалу) має значні переваги над радянськими підручниками.

Праці М. Бойка в царині історії, теорії та практики української бібліографії дуже цікаві й були б бажаними й потрібними хоча б у найбільших бібліотеках Львова (про те, чи є вони у бібліотеках Києва, не маємо відомостей). Власне, поданий у додатках зміст основних книжкових видань істотно доповнив персоналію. Крім того, в додатках подано передруки найважливіших на думку самого автора (це теж цікаво!) відгуків про його праці з періодики США ("Свобода", "Америка"), Канади ("Український голос", "Батьківщина"), Австралії ("Життя", "Українець в Австралії", "Думка"), Франції ("Українське слово"). Не має тут, на жаль, періодики з України.

Як допоміжний довідково-біографічний матеріал в додатках — ксерокопії окремих документів — свідоцтва зрілости, виданого в Дубному 1942 р., диплома Української економічної високої школи в Мюнхені 1947 р., повідомлення про обрання дійсним членом УВАН тощо. Такий спосіб видання біобібліографії для нас в Україні дещо незвичний. Обтяжені стереотипами, ми звикли до схеми, запровадженої у серії "Біо-бібліографія вчених УРСР", поза межі якої не вільно було виходити: нарис про вченого, хронологічний покажчик праць, література про особу, допоміжний апарат та ще фото — і вся біобібліографія.

Спроби у біобібліографічних виданнях діаспори наповнити персоналію додатковими матеріалами ми вже знаємо в персоналіях: "Соломон Ізраїлевич Гольдельман, 1885—1974" Л. Биковського (Денвер-Єрусалим, 1976), "Бібліографія Михайла Г. Марунчака" В. Жили (Вінніпег, 1991). Досвід таких біобібліографічних видань можна лише схвалювати і запозичати, він заслуговує на це.

Луїза ІЛЬНИЦЬКА

Krakowskie zeszyty ukrainoznawcze=Краківські українознавчі зошити. Том I—II. 1992—1993/ Pod redakcją Ryszarda Łużnego i Włodzimierza Mokrego.— Kraków—Краків: Швайпольд Фіоль, 1993.— 472 с.

Проблема взаємовідносин двох сусідніх народів — польського та українського протягом багатьох століть була в центрі уваги як політиків, так і діячів культури. Історично визначилось дві основні тенденції: одна наполягала на роз'ятрюванні старих кривд і ран та підсилюванні ворожнечі між обома народами, виразники другої намагалися знайти якісь компроміси, піти на щире порозуміння і співпрацю, усвідомлюючи, що ворожнеча і конфлікти не доводять до добра і можуть тільки накоїти багато лиха як одній, так і другій стороні.

Із усіх значніших осередків Польщі Краків чи не найбільше сприяв цій другій тенденції і продовжує ці традиції й досі. Свідченням цього є поява у 1993 р. "Краківських українознавчих зошитів", т. I—II, за редакцією Ришарда Лужного та Володимира Мокрого у видавництві "Швайпольт Фіоль", заснованому "завдяки оперативності добродіїв з української діаспори". Видання здійснили фундація св. Володимира і заснований нею Центр української науки і культури, а також Інститут східнослов'янської філології Ягеллонського університету.

"Краківські українознавчі зошити" — це нова періодична серія типу річника, науковий орган місцевого слов'янознавчого середовища, що особливо цікавиться проблемами історії, духовної культури, релігійного життя, літератури й мови українців та польсько-українськими відносинами взагалі як у минулому, так і в сучасному.

У цьому томі публікуються реферати — виступи краківських авторів на конференціях, міжнародних або крайових сесіях, праці, присвячені життю і творчості окремих постатей, зв'язаних з українською історією і культурою. Більшу частину змісту цього видання займають матеріали трьох конференцій, що відбувалися в Ягеллонському університеті в 1991 і 1992 рр. Перша з них, на тему "Незалежницькі прагнення українців в XX столітті", була запланована задовго перед проголошенням Верховною Радою України незалежности української держави. Дві наступні влаштовано в пам'ять діячів культури, що були тісно зв'язані з Ягеллонським університетом і українською культурою. Одна з них — це конференція, що відбулася 16 жовтня 1991 р. до 50-річчя від дня смерти Богдана Лепкого, друга — 15 жовтня 1992 р., присвячена життю та діяльности видатного славіста Яна Янова.

Зміст збірника багатогранний. Кожна з чотирьох частин розглядає інші проблеми. Перша частина має аж шість розділів. У першому міститься п'ять статей, пов'язаних з історією України та її взаєминами з Польщею і європейською культурою. Друга містить дві статті про Маріана Здзеховського і його погляди на українські проблеми. Третя присвячена життю та творчості Станіслава Вінценза. Четверта, п'ята і шоста частини першого розділу заповнені матеріалами трьох уже названих конференцій.

Друга частина має назву "Регіональні студії та матеріали". У ній розглядаються проблеми Підляшшя, Холмщини, Замойщини, Перемищини та Лемківщини.

У третій частині "Українці у Кракові" згадуються прізвища українських учених, художників, літераторів і студентів, які працювали в XIX та XX ст. у Кракові.

Остання частина — це "Огляди та рецензії" (2 статті).

Статті публікуються польською і українською мовами.

Звертає на себе увагу дослідження Ришарда Лужного (Краків-Люблін) "Русь-Україна (X—XVIII століття) і відомості про неї в культурному житті Польщі — вчора й нині", в якому автор розглядає польсько-українські взаємини від найдавніших часів, говорить про взаємовпливи обох культур, про впливи української мови (ruszczyzny) на польську ономастику і топоніміку, звичаї та фольклор, згадує про т. зв. "українську школу" в польській літературі. Ришард Лужний звертає увагу на те, яке велике значення для популяризації української проблематики мали сесії та конференції, лекції, доповіді, популярні відчити, виставки і окремі видання, що від 1980-х рр. стали в Польщі щораз частішими. Щоб поліпшити стан україністики в Польщі, треба, на думку автора, перш за все визволитися від "російського централізму" і реорганізувати українознавчі студії в столичному (варшавському) університеті та у двох інших — краківському і люблінському.

Якщо Ришард Лужний зосередив свою увагу на хронологічно широкій, комплексній проблемі, то інші автори розглядають вужчі теми. Володимир Мокрий (Краків) у статті "Києво-Могилянська Академія — школа українського барокко і нової російської літератури" називає прізвища видатних творців української барокової літератури (Йоаникія Галятовського, Антона Радивиловського, Лазаря Барановича, Дмитра Туптала, Степана Яворського, Феофана Прокоповича), які мали великий вплив на літературу і мистецтво всієї східної слов'янщини. Юліан Маслянка (Краків) досліджує тему "Постать Мазепи в европейській літературі та образотворчому мистецтві". Данута Сосновська (Варшава) звертається до творчости Олеся Гончара, зокрема його "Собору", підкреслюючи в підсумку, що Собор у цьому творі відіграє роль багатошарового (багатогранного) символу. Марек Титко (Краків) у біографічному нарисі дає незвичайно цікаву картину формування Георгія-Кипріяна Новосільського як людини і художника на тлі середовища і епохи. Він син лемка-українця, греко-католика з Одрехови, і матері — римо-католички, німки з походження. Пройшовши дорогу складних творчих пошуків, сьогодні професор Георгій Новосільський є в Польщі "митцем великого формату з особливою (в порівнянні з митцями поляками) малярською концепцією". Цю особливість, як каже автор статті, завдячує своїй українській вдачі і греко-католицизмові, а також православ'ю.

Дві статті Яна Скочинського (Краків) та Володимира Мокрого висвітлюють погляди і діяльність видатного літературознавця і релігійного мислителя Маріана Здзеховського, прихильника порозуміння і співпраці між польським і українським народами.

Окрема частина першого розділу, що присвячена співцеві Гуцульщини, Станіславові Вінцензу, складається з двох статей: Ришарда Лужного і Володимира Погребенника (Київ). Обидва автори подають широкі бібліографічні відомості з ділянки вінцензології. Перший у польській і західній науці, другий — в українській. Всесторонній аналіз твору Вінценза "На високій полонині", проведений з погляду художніх особливостей, мови, правдивости і глибини відтворення матеріальної і духовної культури гуцулів привів Р. Лужницького до висновку, що цей твір став власністю не тільки польського, а й українського народу.

У четвертому розділі опубліковано матеріали згаданого вже симпозіуму "незалежницькі прагнення українців...", який об'єднав польських і українських дослідників цієї тематики. Цікава в цьому плані розвідка Єжего Дармоша (Варшава) "Місце України на новій політичній карті Європи", в якій автор переконливо доводить, що Україна створила з Росії могутню державу, бо без неї Росія була

б такою, як Німеччина чи Франція. Що ж до стосунків польсько-українських, то автор наголошує на тому, що далеко більше єднає ці два народи, ніж їх ділить.

Володимир Сергійчук (Київ) дає спробу аналізу державотворчих змагань українців на Слобожанщині у XVII—XX ст.

Геннадій Виноградов (Дніпроперовськ) досліджує українську історіографію кінця XIX та початку XX ст. з точки зору поглядів істориків щодо побудови української держави і причин її упадку на прикладі Галицько-Волинського державного утворення. Автор ділить істориків на представників державницького і народовецького напряму, хоч сам аналіз не виявляє суттєвої різниці між ними. Погляди істориків обох течій однаково служать досвідом для сучасного процесу державного відродження України.

До періоду 1920-х років в умовах тодішньої Польщі і становища в ній українців звертається Магдалена Брунне (Гданськ). Вона у дослідженні "Авангард" у ставленні до української меншини критикує політику польських урядових кіл у 1920-х роках щодо українців і білорусів, які намагалися денаціоналізувати ці народи і підкорити собі. У цій ситуації автор з'ясовує роль "Авангарду".

Чеслав Бжоза (Краків) широко представляє діяльність української парламентарної репрезентації у II Речі Посполитій в однойменному дослідженні. У польському парламенті в роках 1922—1939 засідало майже 100 послів і 25 сенаторів-українців. Це були люди з досвідом політичної роботи. Деякі з них були ще послами до австрійської державної Ради або Галицького сейму, велика група рекрутувалася з тих, що брали участь у будівництві української держави та збройній боротьбі за незалежність. Вони обстоювали в польському парламенті інтереси українського населення Західної України та його права на вільний розвиток в усіх галузях життя. У 1939—1941 рр. багато колишніх парламентаріїв потрапили до в'язниць або совєтських концтаборів, де загинули мучиницькою смертю. Автор додає документально опрацьовану таблицю з прізвищами парламентаріїв та вказівкою, як і де вони закінчили свій життєвий шлях.

Діяльність ОУН та УПА, яка так по-різному, а часто просто вороже оцінюється польськими істориками, у статті Дороти Ожгі (Краків) піддана спокійному об'єктивному аналізові й такій же безсторонній об'єктивній оцінці.

Ряд статей стосується української суверенної держави і процесів, які передували її створенню. Юрій Зайцев (Львів) дає розгорнену інформацію про український опозиційний рух 1960-х років та організацію боротьби проти тодішніх владних структур.

Володимир Мокрий у дослідженні "Шлях Василя Стуса до незалежності України", говорячи про творчість поета і його мучиницьку смерть, називає В. Стуса одним із найбільших поетів сучасної України. Автор цитує записки В. Стуса у щоденнику з приводу подій у Польщі та діяльности "Солідарности". Поет вважає, що тогочасна Польща з її героїчною поставою повинна стати зразком для інших поневолених Москвою народів.

До поезії В. Стуса звертається і Агнєшка Корнеєнко (Краків) "Титани і блукачі, або Поетичні шляхи до волі у збірному та індивідуальному вимірі". Індивідуальність поета, на думку авторки, відіграла велику роль у боротьбі за волю України.

Пшемислав Томанек (Краків) аналізує діяльність колишніх дисидентів, які стали парламентаріями в незалежній Україні, та еволюцію їхніх поглядів і вимог (від питань мовних і загального національного відродження до вимоги самостійности України).

Анатолій Слюсаренко (Київ) оцінює діяльність Народного Руху України та діяльність нових політичних партій.

Це реакція як польських, так і українських істориків, літераторів, журналістів на події в сучасній українській державі і спроба тверезого аналізу.

Особистість Богдана Лепкого — професора Краківського університету, історика літератури, письменника, перекладача, популяризатора української літератури в польських перекладах серед польського читача, співробітника польських часописів "Wiadomości Literackie", "Czas", "Krytyka" Świat Słowiański", "Przegląd Powszechny" в останньому десятиріччі особливо приваблювала польських літературознавців. Саме про таку всесторонню обдарованість і багатогранну діяльність Богдана Лепкого йдеться у статті Ельжбети Вісневської (Варшава).

Інші статті цього розділу стосуються різних аспектів творчости Богдана Лепкого. Це дослідження Флоріана Неуважного (Варшава) про лірику поета; Ришарда Лужного "Професор Б. Лепкий в колі проблематики історії української літератури"; Володимира Мокрого "Постать Івана Мазепи в трилогії Богдана Лепкого" і Жанни Ляхової (Луганськ) "Поезія в прозі Богдана Лепкого".

Друга особистість, якій присвячено розділ "Краківських зошитів", це відомий учений-славіст Ян Янів. Він очолював від 1925 р. кафедру "руської філології" у Львівському університеті, а 1945 р., переїхавши до Кракова, став керівником кафедри слов'янських мов при Слов'янській студії Ягеллонського університету, яку раніше очолював Іван Зілинський. Про це йдеться у біографічній статті Веслава Вітковського (Краків).

Науковий доробок професора розглядають Францішек Зейка (Краків) та Ришард Лужний, відзначаючи виняткову працьовитість і сумлінність ученого.

У частині "Регіональні студії та матеріали" вміщено наукові розвідки про церковно-парафіяльне шкільництво на Підляшші, про брестський мирний трактат 1918 р., про православні церкви на Холмщині та Підляшші, про підляські діалекти в записках Євгена Терлецького. З території Замойського та Перемишльського повітів йдеться про церковне малярство.

В останній частині "Зошитів" під заголовком "Українці у Кракові" Тадеуш Філяр (Краків) відзначає, що в другій половині XIX ст. кількість українців у Кракові почала значно зростати. Були це робітники, службовці, студенти та діячі культури. Сприяла цьому атмосфера доброзичливости та брак національної ворожнечі в цьому старовинному місті. Автор, зокрема, широко спиняється на ролі студентського об'єднання "Академічна громада" і греко-католицької парафій св. Норберта в житті українського краківського суспільства.

Називаючи прізвища українських діячів, які вчилися або працювали в Кракові — Осипа Куриласа, Олексу Новаківського, Богдана Лепкого та інших, автор не згадав Кирила Студинського, життя якого також пов'язане з Краковом. У жовтні 1896 р. К. Студинський склав габілітаційний колоквіум з історії "руської літератури" на філософському відділенні Ягеллонського університету, а в 1897 р. був допущений ухвалою професорської ради філософського відділення до приватної доцентури "з мови і руської літератури". Крім того, розпорядженням від 30 серпня 1898 р. Висока ц. к. Рада Шкільна Крайова заіменувала К. Студинського "помічником учителя руської мови" в жіночій учительській семінарії в Кракові.

К. Студинський мав тісні зв'язки з професором Краківського університету Юзефом Третяком (листування між ними тривало від 1895 до 1914 р., збереглося 62 листи), професором Тадеушем Грабовським, істориком та теоретиком польської літератури та іншими.

Належало б, мабуть, згадати також Василя Стефаника і його приязнь зі Станіславом Пшебишевським.

У збірнику при кожній статті подано широку бібліографію.

Збірник "Краківські українознавчі зошити", з одного боку, вносить у науку цілий ряд нових фактів і концепцій трактування багатьох проблем, з другого — витриманий, зокрема у працях польських авторів, у щирому доброзичливому тоні.

Цікаві матеріали — як інформативного, так і аналітичного характеру — маніфестують виразну тенденцію до зміцнення зв'язків між польським і українським народами, поглиблення взаєморозуміння у наукових і загальнокультурологічних процесах. Своїми українознавчими зошитами Краків, як і раніше, подає іншим осередкам культури в Польщі приклад того, як зміцнити добросусідські відносини між двома незалежними державами — Польщею і Україною.

Ангелина КАБАЙДА-САЄНЧУК

Encyclopedia of World Literature in the 20 th Century. A. Frederick Ungar Book. The Continuum Publishing Company.— New York, 1993.— Vol. 5.—732 pp.

Книга є останнім, додатковим томом другого видання найавторитетнішої англомовної Енциклопедії світової літератури XX ст., що виходила в Нью-Йорку від 1981 до 1984 р. під загальною редакцією Леонарда Кляйна.

Перше видання цієї вагомої довідкової праці, яку створено побільшою частиною на основі двотомного німецького видання "Lexikon der Weltliteratur im 20 Jahrhundert". Freiburg, Basel, Wien (1960—1961), розширено й наближено до потреб англо-американського світу, з'явилося у 1968—1975 рр. Побіч помітних англомовних письменників головна увага в ньому належала переважно тим представникам національних літератур, чиї твори вже були перекладені англійською мовою і відзначені світовою критикою. З того чимало визначних неангломовних митців не удостоїлися окремої статті, а були лиш принагідно згадані в окремих оглядах національних літературних набутків.

У першому виданні Енциклопедії вміщено лише невеликий огляд історії українського письменства, який написав проф. Юрій Луцький. Цей огляд загалом добре виконує своє завдання щодо стислого змалювання розвитку національної літератури нинішнього століття, хоч і не виосібнює в ньому важливий період шістдесятництва, а серед впливів попередніх століть обходить увагою багату полемічну літературу XVII—XVIII ст. Творчість жодного з українських письменників не була описана в окремому гаслі.

Готуючи друге видання, укладачі Енциклопедії прагнули "переглянути й переосмислити" її зміст з тим, щоб усі "диспропорції першого видання могли бути виправлені", "освіжити" статті, справді всебічно зінтернаціоналізувати Енциклопедію, щоб "учений, студент, звичайний читач міг знайти на сторінках однієї довідкової праці дороговказ до важливого літературного процесу 20 століття в цілому світі" (1, XXVII).

Сімом українським письменникам — Іванові Франку, Лесі Українці, Василеві Стефанику, Володимирові Винниченку, Максимові Рильському, Олесеві Гончару

Належало б, мабуть, згадати також Василя Стефаника і його приязнь зі Станіславом Пшебишевським.

У збірнику при кожній статті подано широку бібліографію.

Збірник "Краківські українознавчі зошити", з одного боку, вносить у науку цілий ряд нових фактів і концепцій трактування багатьох проблем, з другого — витриманий, зокрема у працях польських авторів, у щирому доброзичливому тоні.

Цікаві матеріали — як інформативного, так і аналітичного характеру — маніфестують виразну тенденцію до зміцнення зв'язків між польським і українським народами, поглиблення взаєморозуміння у наукових і загальнокультурологічних процесах. Своїми українознавчими зошитами Краків, як і раніше, подає іншим осередкам культури в Польщі приклад того, як зміцнити добросусідські відносини між двома незалежними державами — Польщею і Україною.

Ангелина КАБАЙДА-САЄНЧУК

Encyclopedia of World Literature in the 20 th Century. A. Frederick Ungar Book. The Continuum Publishing Company.— New York, 1993.— Vol. 5.—732 pp.

Книга є останнім, додатковим томом другого видання найавторитетнішої англомовної Енциклопедії світової літератури XX ст., що виходила в Нью-Йорку від 1981 до 1984 р. під загальною редакцією Леонарда Кляйна.

Перше видання цієї вагомої довідкової праці, яку створено побільшою частиною на основі двотомного німецького видання "Lexikon der Weltliteratur im 20 Jahrhundert". Freiburg, Basel, Wien (1960—1961), розширено й наближено до потреб англо-американського світу, з'явилося у 1968—1975 рр. Побіч помітних англомовних письменників головна увага в ньому належала переважно тим представникам національних літератур, чиї твори вже були перекладені англійською мовою і відзначені світовою критикою. З того чимало визначних неангломовних митців не удостоїлися окремої статті, а були лиш принагідно згадані в окремих оглядах національних літературних набутків.

У першому виданні Енциклопедії вміщено лише невеликий огляд історії українського письменства, який написав проф. Юрій Луцький. Цей огляд загалом добре виконує своє завдання щодо стислого змалювання розвитку національної літератури нинішнього століття, хоч і не виосібнює в ньому важливий період шістдесятництва, а серед впливів попередніх століть обходить увагою багату полемічну літературу XVII—XVIII ст. Творчість жодного з українських письменників не була описана в окремому гаслі.

Готуючи друге видання, укладачі Енциклопедії прагнули "переглянути й переосмислити" її зміст з тим, щоб усі "диспропорції першого видання могли бути виправлені", "освіжити" статті, справді всебічно зінтернаціоналізувати Енциклопедію, щоб "учений, студент, звичайний читач міг знайти на сторінках однієї довідкової праці дороговказ до важливого літературного процесу 20 століття в цілому світі" (1, XXVII).

Сімом українським письменникам — Іванові Франку, Лесі Українці, Василеві Стефанику, Володимирові Винниченку, Максимові Рильському, Олесеві Гончару

та Іванові Драчу — присвячено окремі статті, що їх автором, як і автором поодинокого нарису про сучасну українську літературу є Леонід Рудницький, професор Ла-Саль університету. Загалом на сторінках видання згадано близько ста українських митців пера.

Статті про письменників доволі обширні, як для енциклопедії, містять майже повну бібліографію англомовної критики про них та широкий перелік творів — як оригінальних, так і англомовних перекладів. Проте добір митців усе-таки досить обмежений. Ряд видатних постатей української літератури, які жили й творили на зламі віків, не повний без блискучого прозаїка Михайла Коцюбинського і подвижника літератури Бориса Грінченка, а важлива й цікава доба "розстріляного відродження" не відбита окремою статтею про жодного з її письменників, рівно як і про жодного з представників екзильної літератури. Це засвідчує, що тут укладачам Енциклопедії все ж таки не вдалося вповні уникнути тієї "диспропорції", про яку йдеться в передмові. Очевидно, що Л. Рудницький прагнув дещо заповнити згадану прогалину в окремому огляді української літератури, у якому, скажімо, мова про таких митців, як Михайло Коцюбинський, Ліна Костенко, Василь Стус, є докладнішою. Помітна також більша увага автора до тих речей, яких не торкнувся або торкнувся мало через брак можливостей попередник Л. Рудницького — Юрій Луцький. Нарис, що обіймає майже шість сторінок і містить поважну бібліографію англомовних джерел, складається з чотирьох розділів: "Кінець попереднього століття: "Реалізм", "Доба модернізму", "Міжвоєнний період", "По другій світовій війні" — в останньому на чільному місці, зокрема, творчість шістдесятників. Кожний з них має три підрозділи, присвячені прозі, поезії та драматургії. За допомогою такої структури Л. Рудницький подає досить розлогу картину розвитку української літератури нинішнього століття, хоч у "Міжвоєнному періоді" автор не виділяє важливих письменницьких організацій і угруповань, що існували в той час, таких, як ВУСПП, "Гарт", "Плуг", МАРС, "Аспанфут", а розповідь про літературу 1970-х рр., на наш погляд, дещо не повна без принаймні згадки про Василя Земляка і його "Зелені млини".

П'ятий, додатковий том Енциклопедії, який побачив світ уже після того, як був видрукуваний покажчик до попередніх чотирьох, має на меті довершити працю щодо більшого "осучаснення" й "збалансування" змісту видання. Гадаємо, однією з причин виходу тому були також соціо- і геополітичні зміни в Європі та світі, поява нових держав, зацікавлення якими, певна річ, включає й неодмінний інтерес до їхніх літератур. Багато американських, британських, європейських письменників, добре знаних англомовному читачеві, не дістали тут окремої статті, а лише були подані в оглядах літератур їхніх країн. П'ятий том, згідно з його головним редактором професором Гантер-коледжу в Нью-Йорку, Стівеном Серафіном, слугуватиме англомовному читачеві за основне джерело про авторів, які мають обмежене експонування в англомовному світі, не були перекладені англійською або "не удостоїлися англомовної критики наукової ваги" (5, XXIX). У більш як чотирьохстах біографічно-критичних статтях ідеться переважно про світовий літературний процес останнього десятиліття.

У п'ятому томі знаходимо окремі гасла, присвячені Ліні Костенко, Михайлов[illegible] Коцюбинському, Миколі Руденкові, Василеві Стусу, Валерієві Шевчуку. Нап[illegible] їх професор Л. Рудницький. Він же продовжує тут свій нарис про укр[illegible]ку літературу, в якому справедливо вважає, що на модерне письменст[illegible]раїни найбільше вплинули принаймні три фактори — чорнобильська тра[illegible]постання Народного Руху та проголошення української незалежности. Л. Р[illegible]ицький відзначає також повернення до сучасного літературного процесу в Україні колишніх

письменників-дисидентів, а піднятих з "непам'яті" творів — до ока літературної критики. "Уперше за свою історію українська література буде без жодних штучних бар'єрів або поділів і без "забутих" імен чи заборонених книжок" (5, 612).

У розділі "Поезія" подано досить широку палітру імен "молодих поетів" від Оксани Пахльовської й Софії Майданської до Юрія Андруховича й Володимира Цибулька, коротко проаналізовано твори деяких з них. Виосібнено "Ікар на метеликових крилах" Василя Голобородька (один із тих творів, що були вже перекладені англійською) як важливу подію сучасної української поезії. Автор звертає увагу на багатство релігійних тем і мотивів українського поетичного набутку останніх років, часті алюзії до екологічних проблем, тему мінливостей життя, що конфронтують у цій поезії, а також тему української долі та її страдницького пристановища. Ця поезія "служить свого роду катарсисом, що уможливлює поетове і читачеве осмислення особистих і національних дилем" (5, 614).

Серед української сучасної белетристики (розділ "Проза") автор виділяє історичні твори Юрія Мушкетика ("Яса"), Романа Іваничука ("Вода з каменю", "Четвертий вимір"), роман Володимира Яворівського "Марія з полином у кінці століття". У творчості Олександра Хижі ("Житні плачі" та "Глибока межа") спиняється на впливах неоруссоїзму, згадує також набуток Миколи Олійника — роман "Дочка Прометея" і Валентина Тарнавського — "Порожній п'єдестал".

Розділи, у яких ідеться про літературну критику і драматургію ("Есе" та "Драма"), є скромнішим, що цілком природно — ці жанри переживають нині кризу. Перший представлений тут працями Олеся Гончара, Валерія Шевчука, Івана Дзюби, Миколи Жулинського, Анатолія Погрібного, характеристика другого "оперта" на віддання належної уваги Володимиру Вінниченкові, Миколі Кулішу, Іванові Кочерзі, Олександрові Корнійчуку, Миколі Зарудному, Олексієві Коломийцю. Називаючи декотрих молодих драматургів, автор згадує статтю Ліни Костенко на сторінках журналу "Сучасність" (листопад 1991) "Історична патогенеза української драми", у якій передбачається неминуче відродження української драматургії й театру.

Натомість обійдено увагою в нарисі появу молодого українського авангарду, досить помітного на теперішніх літературних обширах. Автор говорить лише про чергування традиційного стилю й неоавангардного "манеризму", притаманного модерній українській прозі (5, 614). Неповною здається нам і характеристика сучасної української поезії без згадки про одного з найяскравіших "елітарних" її представників — івано-франківського поета Тараса Мельничука, а прози — без київського письменника-публіциста Степана Колесника, обох — лауреатів Державної премії ім. Шевченка.

Ведучи мову про появу нових літературних часописів, які ще не є добре знаними загалові читачів ("Світо-вид", "Тернопіль"), автор не згадує традиційних т. зв. товстих журналів, які й у сучаснім літературнім процесі в Україні тримають головні позиції: "Київ", "Дніпро", "Вітчизна", "Березіль" тощо.

Актуальною, як і в попередніх томах, залишається проблема транслітерації при перекладі окремих українських імен та прізвищ англійською мовою (маємо на увазі передовсім невідповідне транслітерування українського **ій** латинським **у**: Yury Andrukhovych, Hennady Moroz, Oleksandr Kornychuk).

Загалом же Л. Рудницький гідно представив в Енциклопедії сучасне українське літературне надбання, яке відтепер буде значно ближчим до читача поза Україною. Тонкість спостережень і точність узагальнень, притаманних багатьом його літературознавчим працям, знайшли свій вияв і на сторінках цього поважного видання.

Олексій ОПАНАСЮК

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

CONTENTS

ARTICLES

LITERATURE STUDIES

LINGUISTICS

SOURCES

REVIEWS AND BIBLIOGRAPHY